

श्री वीतरागाय नमः

उपनेर्षया
विगमेर्षया
ध्रुवेर्षया

श्री पत्रपद्या सूत्र - १

गुरुप्राण आगम जत्रीसी

आशीर्वाद दाता : तपस्वी गुरुदेव पूज्य श्री रतिलालजी महाराज साहेब
प्रधान संपादिका : अपूर्व श्रुत आराधक पू. श्री लीलमबाई महासतीजी

स्व. पू. गुरुदेव श्री प्राणलाल म. सा. ना हस्ताक्षरो

जे पावकमेहि धणं मणुसा समाययन्ती अमयं गहाय
 पहायते पासपयट्टिए नरे बेराणुवद्धा नरयं उवेत्ति ॥
 उत्त. अ. ध गा. २

जे मनुष्यो धनने अमृत मानी अणुडे पापतमो विरा तेने उमाय छेते (धन)
 अंतमां इमेनि दृढपाशमां लंदायेले अनेडे ज्योथा वैरे पिरादे लांधी अने
 सासो धन संपत्ति अंही छोडी वरडवासने प्राप्त करेछे -

वित्तेण ताणं न लभे पमत्ते इमम्मिलौर अदुवा परत्था
 दीवप्पणहे व अणंतमोहे नेयाउयं ददुमददुमेव ॥-
 उत्त. अ. ध गा. ५

प्रमत्त मनुष्य धनद्वारा पोतानी रक्षा आलाडुमां डे परलाडुमां पण्डाडरी शडतो नदी
 हाथमां हीपडु हावा छातां तेनो लास धवाथा सामेनो भागिहालातो नदी तेवरीतो
 अणंतमोहेथा मूढ मनुष्य न्यायभाजिन हेजाता छातां पला हेजा शडतानदी.

ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ
ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ

ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ

ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ
ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ

ଆଲମ୍ ଶୁରୁଆ

શ્રી વીતરાગ્ય નમઃ

ગોંડલ ગચ્છ જયવંત હો

પૂ. શ્રી ડુંગર - દેવ - જય - માણેક - પ્રાણ - રતિ ગુરુભ્યો નમઃ

શ્રી ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્રીસી

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની ચીર સ્મૃતિ તથા
તપસચાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા. મહાપ્રયાણ દશાબ્દીવર્ષ ઉપલક્ષ
સ્થવિર રચિત ઉપાંગ સંગ્રહ

શ્રી પન્નવણા સૂત્ર - ૧

પદ : ૧ થી ૫

(મૂળપાઠ, ભાવાર્થ, વિવેચન, પરિશિષ્ટ)

: પાવન નિશ્રા :

ગોંડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમદાર્શનિક પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.

: સંપ્રેરક :

વાણીભૂષણ પૂ. શ્રી ગિરીશમુનિ મ. સા. અને આગમ દિવાકર પૂ. જનકમુનિ મ. સા.

: પ્રકાશન પ્રેરક :

ધ્યાનસાધક પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ. સા. અને શાસનઅરુણોદય પૂ. શ્રી નમ્નમુનિ મ. સા.

: શુભાશિષ :

મંગલમૂર્તિ પૂજ્યવરા
પૂ. શ્રી મુક્તાબાઈ મ.

: પ્રધાન સંપાદિકા :

અપૂર્વ શ્રુત આરાધક
પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.

: અનુવાદિકા :

પૂ. શ્રી સુધાબાઈ મ.

: પરામર્શ પ્રયોજિકા :

ઉત્સાહધરા
પૂ. શ્રી ઉષાબાઈ મ.

: સહ સંપાદિકા :

ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ.
તથા સાધ્વી શ્રી સુબોધિકાબાઈ મ.

: પ્રકાશક :

શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

પારસધામ, વલ્લભબાગ લેન, ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

: આગમ પ્રકાશન પ્રારંભ :

ઈ. સ. ૧૯૯૭ - ૧૯૯૮ પૂ. શ્રી પ્રાણગુરુ જન્મશતાબ્દી વર્ષ • ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશન - ઈ. સ. ૨૦૦૯

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન, પારસધામ, ઘાટકોપર

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત

: ૧૦૫૦ * દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૦૮

પ્રકાશન તારીખ

: આસોવદ અમાસ - વીર નિર્વાણ કલ્યાણક તથા

તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂજ્ય શ્રી રતિલાલજી મ. સા. જન્મદિન

ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

શ્રી પરાગભાઈ શાહ • શ્રી શૈલેષભાઈ દેસાઈ • શ્રી બર્જશભાઈ દેસાઈ
શ્રી સુમતિભાઈ શાહ • શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ • શ્રી જિતેનભાઈ શાહ

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

www.parasdham.org * www.jainaagam.org

૧. મુંબઈ -

પારસધામ

વલ્લભબાગ લેન,

ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

૨. U. S. A. -

Girish P. Shah

4048, Twyla Lane, Campbell

CA - 95008-3721. U.S.A.

Ph. : (India) 09867054439

(U.S.A) 001- 408-373-3564

૩. રાજકોટ -

શેઠ ઉપાશ્રય

પ્રસંગ હોલ પાછળ,

૧૫૦ ફુટ રીંગ રોડ,

કાલાવડ રોડ, રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૫

ફોન - ૯૮૨૪૦૪૩૭૬૯

૪. વડોદરા -

શ્રી હરેશભાઈ લાઠીયા

ગૌતમ, ૧૨, પંકજ સોસાઈટી,

નર્મદા ગેસ્ટ હાઉસની સામે,

ઈલોરા પાર્ક, વડોદરા - ૩૯૦૦૨૩

ફોન - ૯૮૨૪૦૫૮૪૮૯

મુદ્રક : શિવકૃપા ઓફસેટ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ - ફોન : ૦૭૯-૨૫૬૨૩૮૨૮

સા

મ

પ

લા

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી

બા. બ્ર. પૂ. ગુરુદેવ

શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ને અનન્ય શ્રદ્ધાભાવે..

સમર્પણ

પ્રેમજીભાઈને કુંવરબાઈના, હતા હેમવર્ણી ભાણ,

કુંગર દરબારે ઉદિત થયા, બન્યા તેજસ્વી ગુરુ પ્રાણ,

આગમ ભાવને કથામાં ઝબોળી, પીરસી ગયા નવરસની લ્હાણ,

અમર્ત્યલોકને મર્ત્યલોકમાં, ગુંજી રહ્યું નામ ગુરુ પ્રાણ.

મારામાં તો કશું નથી જે, અર્પું તને હું તાત,

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના અનુવાદ કાર્યની,

મારી છે શું વિસાત ?

તારું દીધેલું તને આપવા, હરસી રહી છું ગુરુતાત,

સ્વીકારશો મારી પ્રેમ ભરેલી, કાલી ઘેલી વાત.

- પૂ. મુક્ત - લીલમ - ભારતી મુશિષ્યા
સાધવી સુધા

તપ સમ્રાટ તપસ્વી ગુરુદેવ પૂ. રતિલાલજી મ. સા. બા

આશીર્વાચન

ગુરુ મહારાજની
જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે
આગમોનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે,
તેનો મને આનંદ છે,
તમે સહુ સાધ્વીવૃંદ આગમનો અભ્યાસ કરી,
તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજો,
જીવનને પંચાચારમય બનાવો,
સમાજમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરો.
ગુરુ મહારાજના નામને અમર બનાવો અને
સંયમી જીવનને સફળ બનાવો.
એ જ મારા અંતરના આશીર્વાદ છે.

મારી સાથે ચાતુર્માસ અર્થે રોયલ પાર્ક સંઘમાં જિરાજમાળ સાધ્વીવૃંદ
ભગવાન મહાવીરની વાણીને સમગ્ર વિશ્વમાં
ગૂંજતી કરે તેવા શુભાશિષ.

– મુનિ રતિલાલ
તા. ૧૪/૯/૯૭
રોયલ પાર્ક ઉપાશ્રય,
રાજકોટ.

ગોંડલ ગરહ શિવોમહિ પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા. ના સ્વદેસ્તાકારે

આશીર્વાચન

ૐ
ૐ ૧૫૦ ૧૧૦ ૨૨૫

ૐત્ર અનુજાયતે લલ્યં અનુમન્યતે ચ
ચક્ર "ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસી" પુનર્પ્રકાશને
અવશ્યં કાર્પી | ૨૨ મલા કાર્પી પૂજ્ય -
ગોંડલ ગરહ કીર્તીધર અરુણોદય
નમ્ર મુનિના પ્રાર્થનતે ૨૨િ મમ ભાવઃ
ભત્ર કાર્પિ લોષો ન સ્યાત્ ૨૨િ સદ -
પિસ્વક્ષતેન અનુમદનં કિયતે -
શુભં સ્યાત્
૨૨િ આશીર્વાચનં આપિ સુખદરં સ્યાત્
અર્પિતે -

આનંદ મંગલમ્

૨૭-૫-૨૦૦૧

અક્ષયવૃત્તીયા
સોમવાર

હું આજ્ઞા આપું છું તથા આ કાર્યને સ્વીકૃતિ આપું છું કે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીનું પુનઃ પ્રકાશન અવશ્ય કરવું જોઈએ. આ મહાકાર્ય પૂજ્ય ગોંડલ ગરહ કીર્તીધર અરુણોદય શ્રી નમ્રમુનિ પ્રારંભ કરે, આ મારા ભાવ છે. આ કાર્યની અનુમોદના કરું છું.
આનંદ મંગલમ્.

શુભ થાઓ... સુંદર થાઓ...
આ આશીર્વાચન અર્પિત કરું છું.

તા. ૨૭-૦૪-૨૦૦૬
અક્ષયવૃત્તીયા - સોમવાર.

ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસી અનુવાદિકા મહાસતીજીઓ

પ્રધાન સંપાદિકા ભાવચોગિની
બા. શ્ર. પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.
સહસંપાદિકા
ડૉ. સાંધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ. તથા
સાંધ્વી શ્રી સુબોધિકાબાઈ મ.

સાંનિદ્ય
પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.
પૂ. શ્રી ગિરીશચન્દ્રજી મ. સા.
જ્ઞાનદાનના સંપૂર્ણ સહયોગી
પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ. સા.

સૂત્રનું નામ

અનુવાદિકા

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સૂચગડાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર
શ્રી ભગવતી સૂત્ર (૧ થી ૫ ભાગ)
શ્રી જ્ઞાતા સૂત્ર
શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અંતગડદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અનુત્તરોવવાઈ સૂત્ર
શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર
શ્રી વિપાક સૂત્ર
શ્રી ઉવવાઈ સૂત્ર
શ્રી રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર
શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર
શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર (ભાગ-૧ થી ૩)
શ્રી જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર
શ્રી જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર
(ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ)
શ્રી ઉપાંગસૂત્ર (શ્રી નિરયાવલિકાદિ)
શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (ભાગ-૧, ૨)
શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર
શ્રી નંદી સૂત્ર
શ્રી અનુયોગદાર સૂત્ર
શ્રી નિશીથ સૂત્ર
શ્રી ત્રણ છેદ સૂત્ર
શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

પૂ. હસુમતીબાઈ મ., પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.
પૂ. ઉર્મીલાબાઈ મ.
પૂ. વીરમતીબાઈ મ.
પૂ. વનીતાબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. આરતીબાઈ મ.
પૂ. સુમનબાઈ મ.
પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.
પૂ. ભારતીબાઈ મ.
પૂ. સન્મતિબાઈ મ.
પૂ. સુનિતાબાઈ મ.
પૂ. ઉષાબાઈ મ.
પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.
પૂ. બિંદુ-રૂપલ દ્વય મ.
પૂ. પુનિતાબાઈ મ.
પૂ. સુધાબાઈ મ.
પૂ. મુક્તાબાઈ મ.
પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.
પૂ. કિરણબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. અમિતાબાઈ મ. પૂ. સુમતિબાઈ મ.
પૂ. ગુલાબબાઈ મ.
પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.
પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.
પૂ. લીલમબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. ડોલરબાઈ મ.
પૂ. રૂપાબાઈ મ.

सिंह सभा पराक्रमी, हंस सभा उज्ज्वल यशोमूर्ति, सौराष्ट्र केसरी पूज्य
गुरुदेव श्री प्राणलालजी म. सा. नां श्री चरणोभां शतगुण

प्रणामांजलि

ज्ञानता
आर्जवता

सहिष्णुता
लघुता

सज्जनता
प्रसन्नता
भव्यता
तज्जज्ञता
मार्दवता
अप्रमत्तता
दक्षता

प्रतिरुषता
उत्साहितता
नम्रता
विभुता
कृतज्ञता
प्रभुता
प्रौढता

वैदिकसाधनादि

करुणता
सौम्यता
साम्प्रता
शूरवीरता
धीरता
स्थिरता
दयाणुता
समयज्ञता
प्रमोदता

गिरागुरुत्वता
अवधार कुशणता
ईन्द्रिय दमनता
गरिष्ठता
विशाणता
प्रेमाणता
निर्भयता
स्वर्माधुर्य

आत्मरमणता
तल्लीनता
सत्यवस्तुत्वता
प्रतिभासंपन्नता
पवित्रता
दोक्षिण्यता
प्रशमता
अर्हता

कांतिकारकता
समन्वयता
लोकप्रियता
ज्ञानदाता
शिक्षादाता
कृतार्थता
तत्त्वलोकता

ज्ञानोत्सुकता
आस्तिक्यता
ज्ञानपूढता
क्षमाशीलता
वैराग्यवार्धक्य
उदासीनता
नेतिकता

ओजस्विता
तेजस्विता
वर्यस्विता
प्रयवन पटुता
गुणशालकता
ज्ञानप्रसारकता
श्रद्धाणुता
उदारता

स्नेहयुक्तता
धर्मकलाधरता
संगठनकारकता
पथप्रदर्शितता
सम्यक्पराक्रमता
सौष्ठवता
वरिष्ठता
गंभीरता

सेवाशीलता
अकुतूहलता
ओकांतप्रियता
अनेकांतदर्शिता
वियक्षता
आराधकता
लावण्यता
परमार्थता
कुशलता

कर्मनिष्ठता
निर्वपता
दिव्यता

रोयकता

उपशमता

सुविनीतता
निर्वेदता
समता
वीरता

प्रविणता
उपशांतता

परिपक्वता
श्रुतसंपन्नता
श्रेष्ठता
अमीरता

अमीरता

आरिज परायणता

शतादि सद्गुणालंकृत तव वपुः लूयाद् लवालंबनम्

પૂ. શ્રી હુંગર-દેવ-જય-માણિક-પ્રાણ-રતિ-જમ-ગુરુભ્યો નમઃ
પૂ. હીર-વેલ-માન-દેવ-ઉજમ-કૂલ-ગોત્રી-આમ્ર-અમૃત-ગુરુડીભ્યો નમઃ

ગોંડલ સંપ્રદાય-ગુરુપ્રાય રતિ પરિવાર

મંગલ મનીષી મુનિવરો
શાસ્ત્ર શુશ્રૂષિકા શ્રમણીવુંદ

૦૧. પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.	૦૬. પૂ. શ્રી મનહરમુનિ મ. સા.
૦૨. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ.સા.	૦૭. પૂ. શ્રી ગજેન્દ્રમુનિ મ. સા.
૦૩. પૂ. શ્રી જનકમુનિ મ.સા.	૦૮. પૂ. શ્રી સુશાંતમુનિ મ. સા.
૦૪. પૂ. શ્રી જગદીશમુનિ મ.સા.	૦૯. પૂ. શ્રી નમ્નમુનિ મ. સા.
૦૫. પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા.	૧૦. પૂ. શ્રી પીચુખમુનિ મ. સા.

૦૧. પૂ. ગુલાબબાઈ મ.	૩૭. પૂ. પ્રીતિસુધાબાઈ મ.	૭૩. પૂ. નલિનીબાઈ મ.
૦૨. પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.	૩૮. પૂ. મીનળબાઈ મ.	૭૪. પૂ. રક્ષિતાબાઈ મ.
૦૩. પૂ. લલિતાબાઈ મ.	૩૯. પૂ. મનીષાબાઈ મ.	૭૫. પૂ. રોશનીબાઈ મ.
૦૪. પૂ. લીલમબાઈ મ.	૪૦. પૂ. કિરણબાઈ મ.	૭૬. પૂ. અંજીતાબાઈ મ.
૦૫. પૂ. વિમળાબાઈ મ.	૪૧. પૂ. હસ્મિતાબાઈ મ.	૭૭. પૂ. સંજીતાબાઈ મ.
૦૬. પૂ. હંસાબાઈ મ.	૪૨. પૂ. શૈલાબાઈ મ.	૭૮. પૂ. સંઘમિત્રાબાઈ મ.
૦૭. પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.	૪૩. પૂ. ઉર્મિબાઈ મ.	૭૯. પૂ. આરતીબાઈ મ.
૦૮. પૂ. વિજયાબાઈ મ.	૪૪. પૂ. સુધાબાઈ મ.	૮૦. પૂ. રૂપાબાઈ મ.
૦૯. પૂ. તરૂલતાબાઈ મ.	૪૫. પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.	૮૧. પૂ. મિતલબાઈ મ.
૧૦. પૂ. જસવંતીબાઈ મ.	૪૬. પૂ. સ્મિતાબાઈ મ.	૮૨. પૂ. શ્રેયાબાઈ મ.
૧૧. પૂ. વસુબાઈ મ.	૪૭. પૂ. ઉર્મિલાબાઈ મ.	૮૩. પૂ. શ્રીદેતાબાઈ મ.
૧૨. પૂ. પ્રભાબાઈ મ.	૪૮. પૂ. ડોલરબાઈ મ.	૮૪. પૂ. શ્રુતિબાઈ મ.
૧૩. પૂ. લતાબાઈ મ.	૪૯. પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.	૮૫. પૂ. ભાવનાબાઈ મ.
૧૪. પૂ. ભદ્રાબાઈ મ.	૫૦. પૂ. સંગીતાબાઈ મ.	૮૬. પૂ. ભવિતાબાઈ મ.
૧૫. પૂ. સુમિત્રાબાઈ મ.	૫૧. પૂ. નંદાબાઈ મ.	૮૭. પૂ. જીજ્ઞેષાબાઈ મ.
૧૬. પૂ. સાધનાબાઈ મ.	૫૨. પૂ. સુનંદાબાઈ મ.	૮૮. પૂ. શ્રેયાંસીબાઈ મ.
૧૭. પૂ. અરુણાબાઈ મ.	૫૩. પૂ. જયેશાબાઈ મ.	૮૯. પૂ. પરિજ્ઞાબાઈ મ.
૧૮. પૂ. સરલાબાઈ મ.	૫૪. પૂ. અર્ચિતાબાઈ મ.	૯૦. પૂ. શ્વેતાંસીબાઈ મ.
૧૯. પૂ. વનિતાબાઈ મ.	૫૫. પૂ. અજિતાબાઈ મ.	૯૧. પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.
૨૦. પૂ. દીક્ષિતાબાઈ મ.	૫૬. પૂ. અમિતાબાઈ મ.	૯૨. પૂ. શીલાબાઈ મ.
૨૧. પૂ. ધીરમતીબાઈ મ.	૫૭. પૂ. પુનિતાબાઈ મ.	૯૩. પૂ. હેમાંશીબાઈ મ.
૨૨. પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.	૫૮. પૂ. સુનિતાબાઈ મ.	૯૪. પૂ. નમ્નતાબાઈ મ.
૨૩. પૂ. હસુમતીબાઈ મ.	૫૯. પૂ. ગીતાબાઈ મ.	૯૫. પૂ. પત્રાબાઈ મ.
૨૪. પૂ. સુમતિબાઈ મ.	૬૦. પૂ. વિદુબાઈ મ.	૯૬. પૂ. પૂર્વાબાઈ મ.
૨૫. પૂ. અનુમતિબાઈ મ.	૬૧. પૂ. તરુબાઈ મ.	૯૭. પૂ. જાગૃતિબાઈ મ.
૨૬. પૂ. વીરમતીબાઈ મ.	૬૨. પૂ. મીનાબાઈ મ.	૯૮. પૂ. પ્રબોધિકાબાઈ મ.
૨૭. પૂ. યશોમતીબાઈ મ.	૬૩. પૂ. પૂર્ણાબાઈ મ.	૯૯. પૂ. પ્રિયલબાઈ મ.
૨૮. પૂ. જ્ઞાનશીલાબાઈ મ.	૬૪. પૂ. રશ્મિતાબાઈ મ.	૧૦૦. પૂ. સ્વરૂપાબાઈ મ.
૨૯. પૂ. દર્શનશીલાબાઈ મ.	૬૫. પૂ. બિંદુબાઈ મ.	૧૦૧. પૂ. સુહાનીબાઈ મ.
૩૦. પૂ. વિનોદીનીબાઈ મ.	૬૬. પૂ. વિરલબાઈ મ.	૧૦૨. પૂ. હૃદયાબાઈ મ.
૩૧. પૂ. પ્રજ્ઞાબાઈ મ.	૬૭. પૂ. રૂપલબાઈ મ.	૧૦૩. પૂ. વૈદેહીબાઈ મ.
૩૨. પૂ. પ્રિયદર્શનાબાઈ મ.	૬૮. પૂ. તેજલબાઈ મ.	૧૦૪. પૂ. ભવ્યાંશીબાઈ મ.
૩૩. પૂ. કૃપાબાઈ મ.	૬૯. પૂ. સુજીતાબાઈ મ.	૧૦૫. પૂ. જયણાબાઈ મ.
૩૪. પૂ. મીરાબાઈ મ.	૭૦. પૂ. સ્વાતિબાઈ મ.	૧૦૬. પૂ. સંબોદીબાઈ મ.
૩૫. પૂ. કુંદનબાઈ મ.	૭૧. પૂ. શ્વેતાબાઈ મ.	૧૦૭. પૂ. ભવ્યાનીબાઈ મ.
૩૬. પૂ. જયોતિબાઈ મ.	૭૨. પૂ. રેણુકાબાઈ મ.	

શ્રુત સેવાનો સત્કાર

શ્રુતાધાર (મુખ્યદાતા)

માતૃશ્રી ડો. લીલાબેન ચીમનલાલ મહેતા
શ્રીમતી ભારતીબેન ડો. ભરતભાઈ મહેતા

પુણ્ય બે પ્રકારના હોય છે - પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને પાપનુબંધી પુણ્ય. પુણ્યયોગે ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી તેનો ઉપયોગ ભોગવિલાસ, સ્વાર્થમય પ્રવૃત્તિમાં કરનાર વ્યક્તિ પુણ્યના ઉદયમાં પાપનો અનુબંધ કરી પુણ્ય પરંપરાનો નાશ કરે છે.

પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ઉદયવાળા જીવો પુણ્યયોગે શારીરિક, આર્થિક અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરી, પ્રાપ્ત ધનસંપત્તિનો ઉપયોગ પરમાર્થ માર્ગે કરી પુણ્યનો સંચય કરતા રહે છે અને પુણ્યપરંપરાની વૃદ્ધિ એક દિવસ મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત બની રહે છે.

પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના સ્વામી પિતાશ્રી ડો. ચીમનભાઈ અને માતૃશ્રી ડો. લીલાબેન સ્વસંપત્તિનો ઉપયોગ સન્માર્ગે વાપરવા સાથે સાધુ - સાધ્વીજીઓની વૈયાવચ્ચ માટે હંમેશાં તત્પર રહેતા. વૈયાવચ્ચ - શાસનસેવાના તે જ સંસ્કાર સુપુત્ર ડો. ભરતભાઈ અને પુત્રવધુ ભારતીબેનમાં અવતરિત થયા. મેડીકલ, શૈક્ષણિક, સામાજિક ક્ષેત્રે અનેક કુટુંબોને મદદ રૂપ બન્યા. સુપુત્રી વિરલ આશીષ મહેતા અને ચિ. મલય માતા-પિતાના સંસ્કારોને ઉજ્જવળ કરી રહ્યા છે.

ભારતીબેનની ૬ વરસની જીવલેણ બિમારીમાં કુટુંબના દરેક સભ્ય શાતા ઉપજાવવા ખડે પગે તૈયાર રહેતા. પૂ. વીરમતીભાઈ મ. આદિના સાંનિધ્યમાં ધર્મશ્રવણ કરતાં-કરતાં ભારતીબેનના દેહ છોડ્યો અને ભરતભાઈની જીવન દિશા બદલાઈ ગઈ. સંપૂર્ણ જીવન અને સંપત્તિ ધર્મક્ષેત્રે સમર્પિત કરી દીધા. રાજકોટમાં વિશાળ સંકુલમાં નાગેશ્વર પાર્શ્વનાથ તીર્થ ઊભું કરી પોતાની શ્રદ્ધા-ભક્તિના દર્શન કરાવ્યા છે.

આજે આગમના પુનઃ પ્રકાશનમાં શ્રુતાધાર બની ભદ્રકર્મને ઉપાર્જન કર્યું છે. તમારી પરમાત્મભક્તિ, શ્રુતભક્તિ સદૈવ વૃદ્ધિગંત રહે, ભવોભવ જિનશાસન પામી શીઘ્રતિશીઘ્ર મુક્તિને પામો તેવી શુભેચ્છા સહ ધન્યવાદ.

ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય સદ્વિવેક

- તીર્થંકર પ્રભુના પવિત્ર ઉપદેશરૂપ આગમગ્રંથો દરેક ધર્મનિષ્ઠ સ્વાધ્યાયપ્રેમી શ્રમણોપાસકે પોતાના ઘરમાં વસાવવા જોઈએ.
- તીર્થંકરોની અનુપસ્થિતિમાં તીર્થંકરોના ઉપદેશરૂપ ગ્રંથો સાક્ષાત્ તીર્થંકર તુલ્ય માનીને આગમગ્રંથોને ઘરમાં કબાટ કે શોકેશમાં સુવ્યવસ્થિત રૂપે રાખવા.
- પ્રતિદિન તીર્થંકરોને સ્મૃતિપટ પર લાવી અહોભાવપૂર્વક ત્રણ ભાવ વંદન કરવા .
- ઘરના સદસ્યોએ સાથે મળી શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમવાંચન કરવું.
- વિનય ધર્મનું મૂળ છે તેથી શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવી.
- ૩૨ આગમગ્રંથોમાંથી કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસના પ્રથમ અને ચોથા પ્રહરમાં અને ઉત્કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાય કાલને છોડીને એટલે કે બે સંધ્યા અને બે મધ્યાહન કાલીન ૪૮ મિનિટને છોડીને ગમે ત્યારે કરી શકાય છે.
- પ્રાતઃ ઉષાકાલ, સંધ્યાકાલ, મધ્યાહ્ન અને અર્ધરાત્રિએ બે - બે ઘડી શાસ્ત્રનો મૂળપાઠ વાંચવો નહીં.
- ૩૨ અસ્વાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય થાય નહીં.
- ઘરમાં સંડાસ - બાથરૂમ હોય, સ્ત્રીઓને માસિકધર્મ હોય, વગેરે કારણોથી ઘરમાં આગમ રાખવાથી અશાતના થાય, તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી કારણકે સાધ્વીજી પોતાની પાસે આગમ ગ્રંથો રાખે છે.
- માસિક ધર્મવાળા બહેનોએ શાસ્ત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તે વ્યક્તિની સામે પણ સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તેનાથી દૂર અલગ સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. ગુજરાતી અનુવાદ, ભાવાર્થ, વિવેચન, માસિક ધર્મમાં પણ બહેનો વાંચી શકે છે. તેમાં કોઈ જાતની અશાતના નથી.
- **આ સમસ્ત નિયમો મૂળપાઠ વાંચવા કે સ્વાધ્યાય કરવા માટેના છે.** કેવળ શાસ્ત્રોના ગુજરાતી ભાવાર્થ વાંચવા હોય, તો ઉપરોક્ત નિયમો લાગુ પડતા નથી.
- આગમગ્રંથોના આધારે જ ભૂતકાલમાં અનંત જીવોએ આત્મકલ્યાણ કર્યું છે. આગમગ્રંથોના આધારે જ પાંચમા આરાના અંત સુધી જિનશાસન જયવંતું રહેશે. તેથી આગમગ્રંથોનું સંપૂર્ણતઃ બહુમાન જાળવવું.

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	13	સિદ્ધાંતનું સ્થાન	૧૮૬
પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	15	પદ-૩ : અલ્પબહુત્વ પદ	
પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ.સા.નું જીવન દર્શન	17	પરિચય	૧૮૮
પૂર્વ પ્રકાશનના બે બોલ	19	દિશાદિ ૨૭ દારોનાં નામ	૨૦૦
પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ	21	દિશાની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૦૦
અભિગમ	23	ગતિની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૧૫
સંપાદકીય	28	ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૧૭
સંપાદન અનુભવો	46	કાયની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૨૨
અનુવાદિકાની કલમે	49	યોગની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૪૭
સૂત્રોના શ્લોક પ્રમાણે અને ઉપધાન તપ	57	વેદની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૪૮
૩૨ અસ્વાધ્યાય	58	કષાયની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૪૯
શાસ્ત્ર પ્રારંભ		લેશ્યાની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૦
પદ-૧ : પ્રજ્ઞાપના પદ		દષ્ટિની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૧
પરિચય	૧	જ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૨
છત્રીસ પદોનાં નામ	૫	દર્શનની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૪
અજીવ પ્રજ્ઞાપના	૭	સંયતાદિ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૫
અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના	૨૮	ઉપયોગની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૬
પૃથ્વાદિ સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના	૩૩	આહારકાદિ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૬
વનસ્પતિકાય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના	૪૩	ભાષકાદિ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૭
વિકલેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના	૬૨	પરિતાદિ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૮
પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના	૬૯	પર્યાપ્તાદિ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૯
નેરચિકોના ભેદ-પ્રભેદ	૬૯	સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૦
તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના ભેદ-પ્રભેદ	૭૧	સંજી-અસંજી જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૦
મનુષ્યોના ભેદ-પ્રભેદ	૮૧	ભવી-અભવી જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૧
દેવોના ભેદ-પ્રભેદ	૧૦૫	છ દ્રવ્યોનું દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ	૨૬૨
પદ-૨ : સ્થાન પદ		ચરમ-અચરમ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૭
પરિચય	૧૧૧	જીવાદિ દ્રવ્યોની પર્યાયોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૮
એકેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થાન	૧૧૩	ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૯
વિકલેન્દ્રિય, અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનાં સ્થાન	૧૨૪	આયુષ્યના બંધકાદિ ૧૪ બોલનું અલ્પબહુત્વ	૨૯૭
નેરચિકોનાં સ્થાન	૧૨૬	પુદ્ગલોનું ક્ષેત્ર, દિશા, દ્રવ્યાપેક્ષયા અલ્પબહુત્વ	૩૦૨
તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોનાં સ્થાન	૧૩૮	સર્વ જીવોના ૯૮ બોલનું અલ્પબહુત્વ	૩૧૨
મનુષ્યોનાં સ્થાન	૧૩૮	પદ-૪ : સ્થિતિ પદ	
દેવોનાં સ્થાન	૧૩૯	પરિચય	૩૨૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
નેરયિકોની સ્થિતિ	૩૨૪	વ્યંતરાદિ ત્રણે પ્રકારના દેવોના પર્યાયો	૩૯૦
સમુચ્ચય દેવ અને ભવનપતિ દેવ-દેવીની સ્થિતિ	૩૨૯	અવગાહનાદિની અપેક્ષાએ નેરયિકના પર્યાયો	૩૯૩
સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ	૩૩૩	અવગાહનાદિની અપેક્ષાએ ભવનપતિના પર્યાયો	૪૦૦
વિકલેન્દ્રિયોની સ્થિતિ	૩૩૮	અવગાહનાદિની અપેક્ષાએ સ્થાવર જીવોના પર્યાયો	૪૦૨
તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની સ્થિતિ	૩૩૯	અવગાહનાદિની અપેક્ષાએ વિકલેન્દ્રિયોના પર્યાયો	૪૦૬
મનુષ્યોની સ્થિતિ	૩૪૭	અવગાહનાદિની અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેના પર્યાયો	૪૧૧
વ્યંતર દેવ-દેવીની સ્થિતિ	૩૪૯	અવગાહનાદિની અપેક્ષાએ મનુષ્યો પર્યાયો	૪૧૭
જ્યોતિષી દેવ-દેવીની સ્થિતિ	૩૫૦	અવગાહનાદિની અપેક્ષાએ વ્યંતરાદિ દેવોના પર્યાયો	૪૨૫
વૈમાનિક દેવ-દેવીની સ્થિતિ	૩૫૫	અજીવ પર્યાયો	૪૨૬
૫૬-૫ : પર્યાય ૫૬		દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો	૪૨૮
પરિચય	૩૭૩	જઘન્યાદિ અવગાહનામાં દ્વિપ્રદેશી આદિના પર્યાયો	૪૩૮
નેરયિકના પર્યાયો	૩૭૬	જઘન્યાદિ સ્થિતિમાં પરમાણુ આદિના પર્યાયો	૪૪૬
ભવનવાસી દેવના પર્યાયો	૩૮૩	જઘન્યાદિ વણાદિમાં પરમાણુ આદિના પર્યાયો	૪૪૯
સ્થાવર જીવોના પર્યાયો	૩૮૪	જઘન્યાદિ સમુચ્ચય સ્કંધોના પર્યાયો	૪૫૮
વિકલેન્દ્રિય જીવોના પર્યાયો	૩૮૭	પરિશિષ્ટ-૧	
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના પર્યાયો	૩૮૯	વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા	૪૬૪
મનુષ્યોના પર્યાયો	૩૮૯		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ચાર્ટ સૂચિ		કોષ્ટક સૂચિ	
૫૬-૧ :		૫૬-૧ : પ્રજ્ઞાપના	
અરૂપી અજીવના ૩૦ ભેદ	૯	છ દ્રવ્યોનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની દૃષ્ટિએ સ્વરૂપ	૯
રૂપી અજીવના ૨૫ ગુણ	૧૪	વણાદિના પારસ્પરિક સંયોગે ૫૩૦ ભેદ	૨૫
અજીવ દ્રવ્યના ૫૬૦ ભેદ	૨૭	સ્વયંબુદ્ધ-પ્રત્યેક બુદ્ધનો તફાવત	૩૦
અસંસાર સમાપત્ત (સિદ્ધ) જીવો	૩૨	છ પ્રકારના સિદ્ધ સમૂહ	૩૧
એકેન્દ્રિય સંસાર સમાપત્ત જીવોના ૨૨ ભેદ	૬૫	લબ્ધિ પર્યાપ્તાદિ ચારેયની પારસ્પરિક સંભાવના	૩૮
વિકલેન્દ્રિય સંસાર સમાપત્ત જીવોના ૬ ભેદ	૬૯	અનંત શરીરી-પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિના લક્ષણો	૬૦
નેરયિક સંસાર સમાપત્ત જીવોના ૧૪ ભેદ	૭૧	અદીદ્વીપ-સમુદ્રમાં ૧૦૧ મનુષ્ય ક્ષેત્ર	૮૪
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સંસારસમાપત્ત જીવોના ૨૦ ભેદ	૮૧	૫૬ અંતરદ્વીપો	૮૫
મનુષ્ય સંસાર સમાપત્ત જીવોના ૩૦૩ ભેદ	૮૬	૫૬-૨ : સ્થાન	
કર્મભૂમિના મનુષ્યો	૧૦૪	સાત નરક અને તેના નરકાવાસો આદિ	૧૩૭
દેવ સંસાર સમાપત્ત જીવોના ૪૯ ભેદ	૧૦૯	ભવનપતિ દેવોના ભવન, ઋદ્ધિ આદિ	૧૫૩
સંસાર સમાપત્ત સર્વ જીવોના ૫૬૩ ભેદ	૧૧૦		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વ્યંતર દેવોના નગરાવાસ, ઋદ્ધિ આદિ	૧૬૧	બાદર પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૩૮
જ્યોતિષી દેવોના વિમાનવાસ, ઋદ્ધિ આદિ	૧૬૬	સમુચ્ચય અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ-બાદર	૨૪૫
વૈમાનિક દેવોના વિમાન, ઇન્દ્ર, ઋદ્ધિ આદિ	૧૮૫	પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ-બાદર	૨૪૬
સર્વ જીવોના સ્વસ્થાન, ઉપપાત, સમુદ્ઘાત ક્ષેત્ર	૧૯૬	યોગની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૪૮
૫૬-૩ : અલ્પબહુત્વ		વેદની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૪૯
દિશાની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવ	૨૦૧	કષાયની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૦
દિશાની અપેક્ષાએ બાદર પૃથ્વીકાય	૨૦૩	લેશ્યાની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૧
દિશાની અપેક્ષાએ બાદર અધકાય	૨૦૪	દષ્ટિની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૨
દિશાની અપેક્ષાએ બાદર તેઉકાય	૨૦૪	જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૩
દિશાની અપેક્ષાએ બાદર વાયુકાય	૨૦૫	અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૪
દિશાની અપેક્ષાએ સાતે નરકના નારકી	૨૦૮	જ્ઞાન-અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૪
દિશાની અપેક્ષાએ મનુષ્ય	૨૦૯	દર્શનની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૫
દિશાની અપેક્ષાએ ભવનપતિ દેવ	૨૧૦	સંયતની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૬
દિશાની અપેક્ષાએ વાણવ્યંતર દેવ	૨૧૧	ઉપયોગની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૬
દિશાની અપેક્ષાએ જ્યોતિષી દેવ	૨૧૧	આહારક-અનાહારક જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૭
દિશાની અપેક્ષાએ ૧ થી ૪ દેવલોક	૨૧૩	ભાષક-અભાષક જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૮
દિશાની અપેક્ષાએ ૫ થી ૮ દેવલોક	૨૧૩	પરિત-અપરિત જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૯
દિશાની અપેક્ષાએ સિદ્ધ	૨૧૪	પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૫૯
દિશાની અપેક્ષાએ સર્વ જીવ	૨૧૫	સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૦
પાંચ ગતિની અપેક્ષાએ	૨૧૬	સંજી-અસંજી જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૧
આઠ ગતિની અપેક્ષાએ	૨૧૬	ભવી-અભવી જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૧
એકેન્દ્રિય આદિ સમુચ્ચય અપર્યાપ્ત	૨૨૦	દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ષટ્દ્રવ્યનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૫
એકેન્દ્રિય આદિ સમુચ્ચય પર્યાપ્ત	૨૨૧	પ્રદેશની અપેક્ષાએ ષટ્દ્રવ્યનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૫
એકેન્દ્રિયાદિ : સમુચ્ચય, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત	૨૨૧	પ્રત્યેક દ્રવ્યના દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થ	૨૬૬
સમુચ્ચય છકાય જીવ	૨૨૬	છ એ દ્રવ્યના દ્રવ્યાર્થ પ્રદેશાર્થ	૨૬૭
છકાય જીવ પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત	૨૨૬	ચરમ-અચરમ જીવોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૮
પૃથ્વી આદિ પાંચ સૂક્ષ્મ	૨૩૧	સર્વ દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને પર્યાયોનું અલ્પબહુત્વ	૨૬૯
પૃથ્વી આદિ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત	૨૩૧	ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવ અને તિર્યચ	૨૭૧
પૃથ્વી આદિ બાદર અપર્યાપ્ત	૨૩૭	ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ નૈરયિક	૨૭૨
પૃથ્વી આદિ બાદર પર્યાપ્ત	૨૩૮	ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તિર્યચાણી	૨૭૪
		ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મનુષ્ય	૨૭૭
		ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મનુષ્યાણી	૨૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દેવ-દેવી	૨૭૯	અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ નારકીના પર્યાયો	૪૦૦
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભવનપતિ દેવ-દેવી	૨૮૦	અવગાહનાદિ અપેક્ષા ભવન, વ્યંતરના પર્યાયો	૪૦૨
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વ્યંતર દેવ-દેવી	૨૮૨	અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય પર્યાયો	૪૦૬
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જ્યોતિષી દેવ-દેવી	૨૮૩	અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ વિકલેન્દ્રિય પર્યાયો	૪૧૦
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવ-દેવી	૨૮૪	અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પર્યાયો	૪૧૬
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય	૨૮૯	અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ મનુષ્ય પર્યાયો	૪૨૪
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિકલેન્દ્રિય	૨૮૯	અવગાહનાદિ અપેક્ષા જ્યો, વૈમાનિકના પર્યાયો	૪૨૫
ક્ષેત્રાપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય અને ત્રસ	૨૯૦	દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો	૪૩૩
ક્ષેત્રાપેક્ષાએ પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય અને ત્રસ	૨૯૨	ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો	૪૩૫
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો	૨૯૬	કાલની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો	૪૩૭
આયુષ્યબંધક આદિ ૧૪ બોલ	૩૦૧	ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો	૪૩૮
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વ પુદ્ગલ	૩૦૩	અવગાહનાની અપેક્ષા દ્વિપ્રદેશી આદિના પર્યાયો	૪૪૫
દિશાની અપેક્ષાએ સર્વ પુદ્ગલ	૩૦૪	સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરમાણુ આદિના પર્યાયો	૪૪૯
ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ છ દ્રવ્ય	૩૦૫	વર્ણાદિની અપેક્ષાએ પરમાણુ આદિના પર્યાયો	૪૫૭
દિશાની અપેક્ષાએ છ દ્રવ્ય	૩૦૬	પ્રદેશ, અવગાહનાદિથી સ્કંધ પર્યાયો	૪૬૩
દ્રવ્ય-ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ	૩૧૧	આકૃતિઓની સૂચિ	
ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ	૩૧૧	અજીવ સંસ્થાન અને પ્રદેશ સંખ્યા (૫૬-૧)	૧૩
વિવિધ અપેક્ષાએ ૯૮ બોલની ગણના	૩૧૯	બે ઊર્ધ્વ કપાટ (૫૬-૨)	૧૧૯
૫૬-૪ : સ્થિતિ		તિરછાલોક તટ્ટમાં બે ઊર્ધ્વ કપાટ	" ૧૨૦
સમસ્ત સંસારી જીવોની સ્થિતિ	૩૬૯	સાત નરક પૃથ્વી	" ૧૩૫
છ આરાની અપેક્ષાએ મનુષ્યોની સ્થિતિ	૩૭૨	વ્યંતર અને ભવનપતિ દેવોનાં સ્થાનો	" ૧૩૬
૫૬-૫ : પર્યાય		જ્યોતિષ મંડલ	" ૧૬૪
નારકીના પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા	૩૭૯	જ્યોતિષી દેવોની સૂચિ શ્રેણી-વલય શ્રેણી	" ૧૬૫
અસત્કલ્પના દ્વારા ષટ્સ્થાનપતિત	૩૮૧	જ્યોતિષી વિમાનોનું સંસ્થાન	" ૧૬૫
અવગાહનાપેક્ષયા નારકીમાં ન્યૂનાધિકતા	૩૮૨	વૈમાનિક દેવોનાં સ્થાન	" ૧૮૧
ભવનપતિ દેવોમાં ન્યૂનાધિકતા	૩૮૪	સૌધર્મ દેવલોકના ૧૩ પ્રસ્તટ	" ૧૮૨
તિટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા	૩૮૭	દેવલોકનું એક પ્રતર (ઉત્તર દક્ષિણ વિભાગ)"	૧૮૨
પાંચ સ્થાવરના પર્યાયો	૩૮૭	સિદ્ધશિલા-સિદ્ધ ક્ષેત્ર	" ૧૮૮
વિકલેન્દ્રિયના પર્યાયો	૩૮૯	ક્ષેત્ર દિશા (૫૬-૩)	૨૦૦
તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાયો	૩૮૯	ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ લોક વિભાગ(પ્રતર દ્વય)	" ૨૭૦
મનુષ્યના પર્યાયો	૩૯૦	ત્રણે લોક સ્પર્શતા નારકી જીવ	" ૨૭૨
વ્યંતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવોના પર્યાયો	૩૯૧	ત્રણે લોકને સ્પર્શતા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	" ૨૭૨
૨૪ દંડકના જીવોના પર્યાયો	૩૯૨	❖❖❖❖❖	

ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ, એકાવતારી આચાર્ય પ્રવર

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા.

જીવન દર્શન

નામ	: શ્રી ડુંગરસિંહભાઈ.
જન્મ	: વિ. સં. ૧૭૯૨.
જન્મભૂમિ	: માંગરોળ.
પિતાશ્રી	: ધર્મનિષ્ઠ શ્રી કમળસિંહભાઈ બદાણી.
માતૃશ્રી	: સંસ્કાર સંપન્ના શ્રીમતી હીરબાઈ.
જન્મ સંકેત	: માતાએ સ્વપ્નમાં લીલોછમ પર્વત અને કેસરી સિંહને પોતાની સમીપે આવતો જોયો.
ભાતૃ ભગિની	: ચાર બેન - બે ભાઈ.
વૈરાગ્ય નિમિત્ત	: પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.નો ઉપદેશ.
સંયમ સ્વીકાર	: વિ. સં. ૧૮૧૫ કારતક વદ - ૧૦ દિવસબંદર.
સદ્ગુરુદેવ	: પૂ. શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.
સહ દીક્ષિત પરિવાર	: સ્વયં, માતૃશ્રી હીરબાઈ, બહેન વેલબાઈ, ભાણેજી - માનકુંવરબેન અને ભાણેજ - હીરાચંદભાઈ.
સંયમ સાધના	: અપ્રમત્તદશાની પ્રાપ્તિ માટે સાડા પાંચ વર્ષ નિદ્રાત્યાગ, જ્ઞાનારાધના, ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ.
તપ આરાધના	: રસેન્દ્રિય વિજયના વિવિધ પ્રયોગો, મિતાહાર. સ્વાધ્યાય, સાડાપાંચ વરસ નિદ્રાત્યાગ, ધ્યાનરૂપ આભ્યંતર તપ.
ગોંડલ ગચ્છ સ્થાપના	: વિ. સં. ૧૮૪૫ મહાસુદ - ૫ ગોંડલ.
તથા આચાર્ય પદ પ્રદાન	
જવલંત ગુણો	: વિનય, વિવેક, વિચક્ષણતા, વિરક્તિ, કડ્ડણા, સમયસૂચકતા વગેરે...

પ્રમુખ શિષ્ય	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
પ્રમુખ શિષ્યા	: પૂ. શ્રી હીરબાઈ મ., પૂ. શ્રી વેલબાઈ મ., પૂ. શ્રી માનકુંવરબાઈ મ.
સાધુ સંમેલન	: વિ. સં. ૧૮૬૧માં આજ્ઞાનુવર્તી ૪૫ જેટલા સાધુ-સાધ્વીજીઓનું સંમેલન કરી સંતોની આચાર વિશુદ્ધિ માટે ૧૩ નિયમો બનાવ્યાં.
વિહાર ક્ષેત્ર	: કાઠિયાવાડ, ઝાલાવાડ, કચ્છ, માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર, દીવબંદર આદિ કંઠાળ પ્રદેશમાં ગ્રામાનુગ્રામ.
પ્રતિબોધિત શ્રાવકવર્ષ	: શ્રી શોભેચંદ્ર કરસનજી શાહ - વેરાવળ.
સ્થિરવાસ	: વિ. સં. ૧૮૭૧ ચૈત્ર સુદ - ૧૫ થી ગોંડલમાં.
અનશન આરાધના	: વિ. સં. ૧૮૭૭ ફાગણ સુદ - ૧૩ થી અનશન પ્રારંભ, વૈશાખ સુદ - ૧૫ સમાધિમરણ.
આયુષ્ય	: ૮૪ વર્ષ, સંયમ પર્યાય - ૬૨ વર્ષ, આચાર્ય પદ - ૩૨ વર્ષ.
ઉત્તરાધિકારી	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
ઉપનામ	: ગચ્છાધિપતિ, નિદ્રાવિજેતા, યુગપ્રધાન, એકાવતારી.
પાટ પરંપરા	: ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્ય પ્રવર ગુરુદેવ પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ.સા. દ્વિતીય પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી. તૃતીય પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી નેણસી સ્વામી. ચતુર્થ પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી જેસંગજી સ્વામી. પંચમ પટ્ટધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી દેવજી સ્વામી. મહાતપસ્વી પૂ. શ્રી જયચંદ્રજી સ્વામી યુગદષ્ટા તપસ્વી પૂ. શ્રી માણેકચંદ્રજી મ.સા. સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા. તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ.સા.
વિદ્યમાન વિચરતો પરિવાર	: ૧૧ સંતો, ૩૦૦ જેટલા સતિજીઓ.

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી, મુનિપુંગવ
પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.

જીવન દર્શન

શુભ નામ	પ્રાણલાલભાઈ.
જન્મભૂમિ	વેરાવળ.
પિતા	શ્રીમાન શ્રી કેશવજીભાઈ મીઠાશા.
માતા	સંસ્કાર સંપત્તા કુંવરભાઈ.
જ્ઞાતિ	વીસા ઓસવાળ.
જન્મદિન	વિ. સં. ૧૯૫૪, શ્રાવણ વદ પાંચમ, સોમવાર.
ભાતૃ-ભગિની	ચાર ભાઈ, ત્રણ બહેનો.
વૈરાગ્ય બીજારોપણ	બે વર્ષની બાલ્યવયે.
વૈરાગ્ય ભાવ-પ્રગટીકરણ	૧૩ વર્ષની કુમાર અવસ્થામાં.
સંયમ સ્વીકાર	૨૧ માં વર્ષે વિ. સં. ૧૯૭૬ ફાગણ વદ છટ્ટ, ગુરુવાર. તા. ૧૩-૩-૧૯૨૦
દીક્ષા ભૂમિ	બગસરા-દરબાર વાજસુરવાળાના ઉદ્યાનમાં વટવૃક્ષ નીચે.
ગચ્છ પરંપરા	ગોંડલ ગચ્છ.
સંયમદાતા	મહાતપસ્વી પૂ. જયચંદ્રજી મ.સા.
શિક્ષા દાતા	પરમ શ્રદ્ધેય તપસ્વી માણેકચંદ્રજી મ. સા.
ધાર્મિક અભ્યાસ	આગમજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, કથા સાહિત્ય, રાસ સાહિત્ય, વ્યાકરણ, મહાકાવ્યો, કર્મસાહિત્ય, જૈનેતર ગ્રંથોનું વિશાળ અવલોકન, દર્શન શાસ્ત્રના તજજ્ઞ.
સંઘ નેતૃત્વ	ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાયે તપસ્વી પૂ. માણેકચંદ્રજી મ. સા. ના સંચારાના સમયથી.
સેવા શુશ્રૂષા	વડીલ સાત ગુરુબ્રાતા અને અનેક સંતોની સેવા કરી.

સમાજોત્કર્ષ

ચતુર્વિધ સંઘ સમાધિ માટે તારવેલા ત્રણ સિદ્ધાંત
(૧) લોકોના પરોપકાર માટે દાનધર્મની પ્રધાનતા
(૨) અ ખંડન વાદ (૩) નીતિ અને પ્રામાણિકતાનું
આંદોલન, જૈન-જૈનેતરો (કાઠી, દરબાર, આહિર)ને સખ
વ્યસનથી મુક્તિ, અનેક સ્થાને સાધર્મિક રાહત યોજના.

જ્ઞાન પ્રસાર

રાજકોટ, ગોંડલ, જેતપુર, ધીરાજી, વડિયા, વેરાવળ,
પોરબંદર, માંગરોળ, જામનગર, ભાવનગર વગેરે અનેક
સ્થાને જ્ઞાન ભંડાર, વિદ્યાલયની સ્થાપના અને જીર્ણોદ્ધાર.

દેહ વૈભવ

લાવણ્યમયી મુદ્રા, સૂર્ય સમ તેજસ્વી મુખ, ચંદ્રસમી શાંત
આત્મા, વિશાળ ભાલ, નૂરભર્યા નયનો, ઘૂઘરાળા કેશ, વીણા
જેવો સુમધુર કંઠ અને સિંહ જેવી ગર્જના.

આભ્યંતર વૈભવ

વિનય સંપન્નતા, વિવેક, સાદાઈ, પ્રેમ, વૈરાગ્ય, સેવા,
પ્રવચન-પટુતા, ગુરુચરણ સેવા, દીર્ઘ દષ્ટિ, ત્યાગમસ્તી.

વિહાર ક્ષેત્ર

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત.

ગોંડલ ગચ્છ સંમેલન

વિ. સં. ૨૦૦૭માં ગચ્છ ઐક્યતા માટે મહત્વનું યોગદાન.

ઉપનામ

પંજાબ કેસરી કાશીરામજી મ. સા. દ્વારા પ્રદત્ત
'સૌરાષ્ટ્ર કેસરી'

સ્વહસ્તે દીક્ષિત પરિવાર

ચાર સંત- તપોધની પૂ. રતિલાલજી મ. સા., અનશન
આરાધક તપસ્વી પૂ. જગજીવનજી મ. સા., પૂ. નાના
રતિલાલજી મ. સા., પરમ દાર્શનિક પૂ. જયંતમુનિજી
મ. સા., પૂ. મોટા પ્રભાબાઈ મ. આદિ ૧૫ સતીજી.

અંતિમ ચાતુર્માસ

બગસરા.

દેહ વિલય

વિ. સં. ૨૦૧૩ માગસર વદ તેરસ, શનિવાર પ્રાતઃ ૭-૩૦
કલાકે ઈ. સ. ૨૯-૧૨-૧૯૫૬.

અંતિમ વિધિ

સાતલડી નદીના કિનારે (બગસરા)

શિષ્ય પરિવાર

વર્તમાને ૧૧૮ સંત-સતિજીઓ 'પ્રાણ પરિવાર' ના નામે
સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તપસત્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા. નું

જીવન દર્શન

શુભ નામ	રતિલાલભાઈ
જન્મસ્થાન	પરબવાવડી (સૌરાષ્ટ્ર)
જન્મદિન	આસોવદ અમાસ વિ. સં. ૧૯૬૯
પિતા	શ્રીમાન માધવજીભાઈ રૈયાણી
માતા	સદાચાર સંપત્તા જમકુબાઈ
વૈરાગ્ય ભાવ	૧૭ મા વર્ષે
દીક્ષા	ફાગણ વદ પાંચમ, ગુરુવાર વિ. સં. ૧૯૮૯-જૂનાગઢ
ગુરુદેવ	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. પ્રાણલાલજી મ.સા.
ગચ્છ પરંપરા	ગોંડલ ગચ્છ.
અભ્યાસ યોગ	વ્યાવહારિક- પાંચ ધોરણ, ધાર્મિક- ૧૯ આગમ કંઠસ્થ, શ્વેતામ્બર-દિગંબર સાહિત્ય, કાર્મગ્રંથિક સાહિત્ય, દાર્શનિક સાહિત્ય, વ્યાકરણ સાહિત્ય
સાધના યોગ	રાત્રિ-દિવસ નિરંતર જાગૃતદશાએ આત્મસાધના અલ્પનિદ્રા.
સેવાયોગ	વડીલ વૃદ્ધ ૯ સંતોની સેવા કરી.
તપયોગ	૧૯ વર્ષ એકાંતર ઉપવાસ, ૯૯૯ આર્યબિલ તપ(સાગાર), ૧૯ વર્ષ પાણીનો ત્યાગ, ૯ વર્ષ મકાઈ સિવાય શેષ અનાજ ત્યાગ.

મૌનયોગ

દીક્ષા પછી ૯ વર્ષ એકાંત મૌન સાધના. ઈ. સ. ૧૯૯૨ નવેમ્બરથી આજીવન મૌન આરાધના.

પુણ્ય પ્રભાવ

ગુરુદેવના પુણ્ય પ્રભાવે અનેક આત્માઓએ માસખમણ આદિ નાની મોટી તપશ્ચર્યાઓ તથા હજારોની સંખ્યામાં વર્ષાંતપની આરાધના કરી છે. તેમજ દાન, શીલ અને ભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે.

વિહાર ક્ષેત્ર

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળ

જ્ઞાન અનુમોદન

શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પ્રેરક બની ૩૦ શિષ્યાઓ અને ૩૦ વૈરાગી બહેનોને અભ્યાસાર્થે રહેવાની આજ્ઞા આપી. ત્રણ સામૂહિક ચાતુર્માસ કરાવી શાસ્ત્રવાચના કરાવી.

દીક્ષા પ્રદાનસંખ્યા

૧૪૫ મુમુક્ષુઓને અણગાર બનાવ્યા.

આચરિત સૂત્રો

જતું કરવું, ગમ ખાવો, વાદ-વિવાદ કે દલીલ ન કરવા, જે થાય તે સારા માટે, કોઈ પણ જીવની ટીકા કે નિંદા ન કરવી.

જીવંત ગુણો

વિશાળતા, ઉદારતા, માધ્યસ્થતા, સહિષ્ણુતા, ભદ્રિકતા, સમાધાન વૃત્તિ, જ્ઞાનરુચિ.

અનશન પ્રત્યાખ્યાન

ઈ. સ. ૧૯૯૨ રાજકોટમાં પૂ. ભાગ્યવંતાબાઈ મ. ને ૫૯ દિવસની અનશન આરાધના કરાવી.

અંતિમ ચાતુર્માસ

રાજકોટ, શ્રી રોયલપાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ સંચાલિત ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય.(૧૯૯૭)

મહાપ્રયાણ

રાજકોટ, તા. ૮-૨-૧૯૯૮ મહા સુદ ૧૧ા રવિવાર મધ્યાહ્ન કાળે ૧.૩૫ કલાકે.

અંતિમ દર્શન તથા પાલખી

શ્રી રોયલ પાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ, રાજકોટ.

અંતિમક્રિયા સ્થાન

'તપસમ્રાટ તીર્થધામ',
રાજકોટ-અમદાવાદ હાઈ-વે, સાત હનુમાન સામે,
રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ

(બીજી આવૃત્તિ)

તીર્થંકર ભગવાનના અમૃતસમા વચનોને ‘આગમ’ રૂપે ગણધર ભગવંતોએ ઝીલીને શિષ્ય પરંપરાને અર્પણ કર્યાં અને આપણને અમૃત વચનો પ્રાપ્ત થયા.

તીર્થંકર ભગવાને અનંતજ્ઞાનને શ્રીમુખેથી પ્રગટકરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગણધર ભગવંતોએ આગમજ્ઞાનને હૃદયસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

શિષ્ય પરંપરાએ આગમ જ્ઞાનને કંઠસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

દેવર્દિંગણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમજ્ઞાનને ગ્રંથસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગ્રંથસ્થ આગમોને અનેક આચાર્યોએ સમયાનુસાર લોકભોગ્ય ભાષાશૈલીમાં અનુવાદ કરીને સર્વજન સહજ બનાવ્યા. આ જ પરંપરામાં સૌરાષ્ટ્રકેસરી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની જન્મશતાબ્દી અવસરે તેમના જ પરિવારના મહાસતીજીઓએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને જૈન સમાજની જ્ઞાન સાધનાને આગમિક બનાવવામાં બહુમૂલો ફાળો આપ્યો છે. આ મહા કાર્યમાં અપૂર્વ શ્રુત આરાધિકા પ્રધાન સંપાદિકા ભાવચોગિની શ્રી લીલમબાઈમ. અને સહ સંપાદિકા શ્રી આરતીબાઈમ., શ્રી સુબોધિકાબાઈમ. ના સહયોગ મળ્યો છે.

આ આગમ બત્રીસીની પ્રથમ આવૃત્તિને ગુજરાતના દરેક સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો બહોળો પ્રતિસાદ મળતા ટૂંક સમયમાં ૧૦૦૦ આગમ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ થઈ ગયા અને પુનઃ પ્રકાશનની આવશ્યકતા ઉભી થઈ.

અહીં એક ખાસ ઉલ્લેખ કરવાનો કે જ્યારે પ્રથમવાર આગમ પ્રકાશનની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે જ તપસમ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ. સા. એ શાસન પ્રભાવક પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. પર કૃપાદષ્ટિ વરસાવી. તેમણે પાટીમાં લખી આપ્યું કે નમ્રમુનિ આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય સંભાળશે.

પૂ. ગુરુદેવની દીર્ઘદષ્ટિ અને કૃપાદષ્ટિને અનુભવતા પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્નમુનિ મ. સા. એ અમોને આજ્ઞા આપી કે આપણે આગમ ગ્રંથો પ્રકાશનની બીજી આવૃત્તિ 'પારસધામ' ના ઉપક્રમે પ્રગટ કરવી છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્નમુનિ મ. સા. ની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને પારસધામ - ઘાટકોપરના ઉપક્રમે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીને પુનઃ પ્રગટ કરતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

અમારા આ અણમોલ કાર્યમાં અમને શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ (હેમાણી)-U.S.A. તથા શ્રી જિતેનભાઈ શાહ (કલકત્તા) નો અનન્ય સહકાર મળ્યો, જેના કારણે અમારું કાર્ય સરળ બન્યું છે. અમારા આ કોમ્પ્યુટર કાર્યમાં શ્રી અમીનભાઈ આઝાદ તથા સ્નેહા અમીત દર્જનો પણ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. તેવી જ રીતે ઉદારદિલા દાતાશ્રીઓ એ પણ અમને સહયોગ આપીને અમારું કાર્ય વેગવાન બનાવેલ છે.

અમે તે સર્વના આભારી છીએ.

અંતમાં આગમ પ્રકાશન આપણા સહુના આત્માને અનંતજ્ઞાન પ્રાગટ્યમાં સહયોગી બને એ જ ભાવના.

• શ્રી ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન •

PARASDHAM

વલ્લભબાગ લેન, તિલક રોડ, ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

પૂર્વ પ્રકાશકના બે બોલ

(પહેલી આવૃત્તિ)

અનંત તીર્થંકર સહ પ્રભુ મહાવીરના અનંત જ્ઞાનની અમૂલ્ય નિધિ છે આપણા આગમગ્રંથો. જેના માધ્યમથી જ જિનશાસન જયવંતું રહ્યું છે, રહે છે અને રહેશે. તેને જીવંત રાખવા અને જન જનનાં મન સુધી પહોંચાડવા તે પ્રત્યેક જૈન નામ ધરાવતી વ્યક્તિની પવિત્ર ફરજ છે. આ પવિત્ર ફરજને જ ધર્મ સમજીને જે તેનું આચરણ કરે છે અને પોતાનાં તન-મન અને ધનને તે કાર્યમાં સમર્પિત કરે છે, તેનું મનુષ્ય જીવન સફળ થાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તે સાધક જિનશાસનની પ્રભાવનાનો અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવો જ અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરવા આપણા ગુજરાતી સમાજને માટે આગમોના મૂળ પાઠ તથા સરળ ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત પ્રકાશન કરવા માટે પૂ. મુક્ત લીલમ પરિવારને એક ચિંતનધારા જૂનાગઢની પુણ્યભૂમિ પર સ્પર્શી અને જેને રાજાણા નગરી રાજકોટમાં રોયલપાર્ક ઉપાશ્રયમાં સાકાર સ્વરૂપ મળ્યું.

આપણા સૌના પરમ ઉપકારી ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ, નિદ્રા વિજેતા, એકાવતારી, યુગપુરુષ પૂ. શ્રી ડુંગરસિંહજી મ. સા.ની પાટ પરંપરાએ પૂ. શ્રી જય-માણેકના લાડીલા શિષ્યરત્ન સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા.ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે આ વિરાટ આયોજન કર્યું. પૂ. મહાસતીજીઓએ પોતાની ચિંતનધારાને પૂજ્ય ગુરુવર્યોની સમક્ષ પ્રગટ કરી. સહુના હર્ષોલ્લાસ અને આશીર્વાદ સાથે સ્વીકૃતિના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા. રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘની નિશ્રામાં અમે તુરંત સમિતિ રચવાની જાહેરાત કરી.

રાજકોટ પ્રાણ પરિવારના સામૂહિક ચાતુર્માસ દરમ્યાન જન્મ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે વિ. સં. ૨૦૫૩ સન્ ૧૯૯૭ માં "પૂ. પ્રાણગુરુ શતાબ્દી પ્રકાશન સમિતિ રાજકોટ"ની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછી તપસમ્રાટ શ્રી રતિલાલજી મ. સા., ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા. ઠા. પાંચ તથા પ્રાણ પરિવારના ૭૩ સાધ્વીજીઓના પાવન સાંનિધ્યમાં જન્મ શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણની તપ-જપ, સાધના સાથે ભવ્ય રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા ૩૨ આગમો અને પ્રાણગુરુ સ્મૃતિ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવાનું નિશ્ચિત થયું. આગમોનું લેખન કાર્ય પ્રાણ પરિવારના સતીવૃદ્ધ સહર્ષ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સર્વ સમવાયનો સુયોગ થતાં કાર્યનો પ્રારંભ વેગવંત થયો અને બત્રીસ આગમો ક્રમશઃ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયા.

આ પ્રકાશનના અણમોલ અવસરે આશીર્વાદ વરસાવી સહર્ષ સ્વીકૃતિ આપનાર તપ સમ્રાટ ગુરુદેવ **પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા.** તથા દરેક આગમના રહસ્યોને પ્રગટ કરતો, તત્ત્વોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતો, આશીષ વરસાવતો અમારા ઉત્સાહને વધારતો અભિગમ પ્રેષિત કરનારા ગોંડલ ગચ્છના સંત શિરોમણિ પરમ દાર્શનિક **પૂ. શ્રી જયંતીલાલજી મ. સા.**, અમ માર્ગદર્શક ગુજરાત કેસરી **પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા.**, તથા આગમ દિવાકર **પૂ. શ્રી જનક મુનિજી મ. સા.** નીડર વક્તા **પૂ. શ્રી જગદીશમુનિજી મ. સા.** આદિ મુનિ ભગવંતો તથા આગમને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર, અથાગ પરિશ્રમ સહિત નિઃસ્વાર્થ ભાવે સંપૂર્ણ સહયોગ આપનાર આગમ મનીષી **પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિજી મ. સા.** ના પણ અમો ઋણી છીએ.

વાત્સલ્ય વરિષ્ઠા પૂજ્યવરા **પૂ. મુક્તાબાઈ મ.**, પ્રધાન સંપાદિકા અપૂર્વશ્રુત આરાધક **પૂ. લીલમબાઈ મ.**, અમ પ્રકાશન કાર્યના ઉદ્ભાવિકા, ઉત્સાહધરા **પૂ. ઉષાબાઈ મ.**, સહ સંપાદિકા **ડો. પૂ. શ્રી આરતીબાઈ મ.** તથા **પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ.** અને પ્રાણ પરિવારના અનુવાદિકા સર્વ મહાસતીજીઓના અમે ઋણી છીએ.

શ્રુતાધાર સહયોગીઓ, અમ આગમ પ્રકાશનમાં નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રી મુકુંદભાઈ પારેખ, શ્રી મણિભાઈ શાહ, શ્રી નવનીતભાઈ – તરુબેન, કુમારી ભાનુબેન, શ્રી જયવંતભાઈ શાહ તથા આગમને કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ કરી મુદ્રણ કરી આપનાર ભાઈ શ્રી નેહલ હસમુખભાઈ મહેતાના અમો આભારી છીએ.

આગમ પ્રકાશન કાર્યમાં શુદ્ધિકરણનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. છતાં ક્યાંય અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો શુદ્ધ વાંચી તે તરફ અમારું ધ્યાન દોરવા નમ્ર વિનંતી છે.

અંતમાં સૌના સહિયારા પુરુષાર્થ બદલ શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન સદાને માટે સૌના કૃતજ્ઞ બની રહેશે.

જય જિનેન્દ્ર

શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન – ટ્રસ્ટી મંડળ

શ્રી ચંદ્રકાંત માણેકચંદ શેઠ (પ્રમુખ)
શ્રી અશ્વિનભાઈ કુંભાણી (ટ્રેઝરર)
શ્રી કે. પી. શાહ (ટ્રસ્ટી)

શ્રી રમણીકલાલ નાગરદાસ શાહ (ચેરમેન)
શ્રી ટી. આર. દોશી (ઉપપ્રમુખ)
શ્રી કીરીટભાઈ શાહ (ટ્રસ્ટી)

અભિગમ

ગોંડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમ દાર્શનિક
પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ.સા.

અતિ વિજ્ઞાનની આધારશીલા પ્રજ્ઞાપના :-

અહીં આપણે **પણ્ણવણા** ના ‘પ્રજ્ઞાપના’ એ પ્રચલિત અર્થ સિવાય કંઈક નવીન મેળવવા માટે બીજા પ્રકારે અર્થ કલ્પના તથા વિચારણા કરીશું.

પણ્ણ + વણા એટલે પ્રજ્ઞ + વર્ણા = પ્રજ્ઞવર્ણા. **પ્રજ્ઞ** એટલે પ્રજ્ઞ પુરુષ-અરિહંત ભગવંતો, તીર્થંકરો, દેવાધિદેવો, કેવળી ભગવંતો કે શ્રુતકેવળી, આચાર્ય ભગવંતો અથવા ઉપાધ્યાય પદ નિષ્ઠ મહાપુરુષો અને તેમના દ્વારા જે **વર્ણા** અર્થાત્ અક્ષરશ્રુત ઉદ્ભવ્યું અને તેની વર્ણા કહેતા એક સરિતા બની ગઈ, જેમાં પ્રવાહ અને ઊંડાઈ, સ્વચ્છતા અને સુશબ્દતા સમાયેલી છે, તેવા ગહન ભાવોને ધારણ કરે, તેને **પ્રજ્ઞવર્ણા** કહેતાં વાતાવરણમાં અને આત્મામાં નંદીઘોષનો ઉદ્ભવ થાય છે.

પ્રજ્ઞવર્ણા શબ્દમાં પ્રજ્ઞાપના કરતાં ઘણું જ વધારે સૌષ્ઠવ છે. તેમાં કર્તા અને કૃતિ, બંને ભાવોની અભિવ્યંજના સ્પષ્ટ પ્રગટ થાય છે; જ્યારે પ્રજ્ઞાપના શબ્દ ફક્ત ક્રિયાત્મક છે. આ રીતે ભાવોના મૂલ્યાંકનમાં પ્રજ્ઞાપના કરતાં પ્રજ્ઞવર્ણાનું મૂલ્યાંકન ઘણું જ અધિક મહત્તા ભરેલું છે.

વારંવાર પ્રજ્ઞાપના શબ્દનું ચરવણ કર્યું, આ શબ્દને ખૂબ જ વાગોળ્યો પરંતુ પન્નવણા જેવા અણમોલ શબ્દ સાથે હૃદયની અભિવ્યંજના પ્રસ્ફુટિત થતી ન હતી અને આવી અવસ્થામાં નિદ્રાધીન થતા દિવ્યવાણીનો ઉદ્ઘોષ થયો અને જાગૃત થતાં પન્નવણા શબ્દને અનુરૂપ પ્રજ્ઞવર્ણા જેવો મહત્વપૂર્ણ શબ્દ પ્રગટ થયો. ધન્ય છે આ અનંતજ્ઞાનીઓની અનુપમ કૃપાને.....

જૈન સમાજને અને આગમ અભ્યાસી પૂજ્યવરોને **પ્રજ્ઞવર્ણા** એ નવો શબ્દ અર્પણ કરતાં અસીમ આનંદનો અનુભવ થાય છે,

અહીં ‘વર્ણા’નો અર્થ વર્ણ અને વર્ણનો અર્થ અક્ષર થાય છે. અક્ષર તે શાશ્વત તત્ત્વ છે, કારણ કે ન ક્ષરન્તિ ઇતિ અક્ષરાઃ । જેમાં ખરવાપણું નથી, ક્ષય થવાપણું નથી, તે **અક્ષર**. અક્ષર(અક્ષય)નો ભંડાર આત્મા છે. આત્મા અક્ષર છે અને અક્ષરની જે કાંઈ ચેતના છે તે વર્ણની વર્ણા છે. આમ પ્રજ્ઞપુરુષોએ પ્રરૂપેલી વર્ણા-તત્ત્વસમૂહ તે ‘પણ્ણવણા - પ્રજ્ઞવર્ણા’ નામનું શાસ્ત્ર છે.

કોઈપણ વસ્તુનું શ્રુતજ્ઞાન વર્ણાત્મક છે. વર્ણમાં વર શબ્દ સમાયેલો છે. વર શબ્દ તે વરિયતાનો વાયક છે. વરિયતા એટલે શ્રેષ્ઠતા; પ્રજા પુરુષોએ જે ભાવોનું વરણ કર્યું છે; જે ભાવોની યોગ્યતાને નિહાળી છે; તે યોગ્યતા ભરેલા વર્ણનો, તે **પ્રજાવર્ણા** છે.

અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષમાં **પણવણા** શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે કે પ્રજા પુરુષ એટલે તીર્થંકર દેવાધિદેવ અને આચાર્ય ભગવંતો દ્વારા, **વણ** એટલે પ્રરૂપિત હોય, તે પ્રજાપના છે, વસ્તુતઃ અહીં આપ્તજનોને અર્ધ્યાર્થ ભાવે ગ્રહણ કર્યા છે. પ્રજાવર્ણા શબ્દમાં કોષમાં કહેલા ભાવો સ્પષ્ટ રૂપે ઉલ્લસિત છે, પરંતુ જે વ્યાખ્યા કોષમાં કરવામાં આવી છે તે વ્યાખ્યા **પ્રજાપના** શબ્દમાં અનુક્રમ રહી જાય છે. અસ્તુ.....

આ શાસ્ત્રના નામ માટે પરંપરાથી **પ્રજાપના સૂત્ર** શબ્દ સ્થાપિત થઈ ગયો છે. જે અવિભક્ત અખંડ અને ક્રિયાત્મક શબ્દ છે. અહીં આપણે **પણવણા** શબ્દને વિભક્ત કરીને **પ્રજા-વર્ણા**, તેવું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કર્યું છે. તેમાં કર્તા અને ક્રિયા બંનેનો સ્પષ્ટ રીતે સમાવેશ થઈ જાય છે.

ખરેખર ! આ સમગ્ર શાસ્ત્ર ઘણા જ ગૂઢ, કલ્પનાતીત તથા સૂક્ષ્મ ભાવોને પ્રરૂપિત કરનાર બેજોડ શાસ્ત્ર છે. તે જૈનદર્શનના આધ્યાત્મિક ભાવો સિવાયના પદાર્થગત સૂક્ષ્મ ભાવોનું દ્રવ્યાર્થિકનય કે પારમાર્થિક નય દ્વારા ઉદ્ઘાટન કરે છે. એક રીતે આત્માનું જેમ અધ્યાત્મ છે, તેમ પદાર્થનું પણ ‘અધિ દ્રવ્ય’ હોય, તેમ ફલિત થાય છે. અધ્યાત્મમાં **અધિ + આત્મા** આ બે શબ્દોની સંધિ થયેલી છે. **અધિ** નો અર્થ અંતર્ગત થાય છે. પદાર્થની અંતર્ગત કે બીજા દ્રવ્યોની અંતર્ગત ક્રિયા હોય છે, તે ક્રિયાઓને સમજવી, તેટલી જ મહત્વપૂર્ણ છે. જેટલી આધ્યાત્મિક ક્રિયા જીવ દ્રવ્યમાં થાય છે, તેટલી અંતર્ગત ક્રિયા પુદ્ગલાદિ અજીવ દ્રવ્યમાં પણ થાય છે. પ્રજાપના સૂત્ર આવી અંતર્ગત ક્રિયાઓનું ઉદ્ઘાટન કરે છે, તેટલું જ નહીં પણ સાપેક્ષ ભાવોને ભિન્ન-ભિન્ન નયોથી નિહાળી તેના અસ્તિત્વને જોયથી પ્રમેય સુધી અને પ્રમેયથી મહાપ્રમેય સુધી સમજવા બુદ્ધિને દોરી જાય છે. જેમ ભગવતી સૂત્ર પોતાનું નિરાણું સ્થાન ધરાવે છે, તેમ પ્રજાવર્ણા-પ્રજાપના શાસ્ત્ર પણ ભગવતીજીનું સમકક્ષ હોવા છતાં પોતાનું એક નિરાણું સ્થાન ધરાવે છે અને નિરાણી શૈલીથી ભાવોની અભિવ્યક્તિ કરે છે.

શાસ્ત્રનો ઘણો વિષય ભગવાન મહાવીર તથા ગૌતમ સ્વામીના સંવાદરૂપે પ્રરૂપિત છે. જોકે આ સંવાદની શૈલી અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ છે પરંતુ અહીં પન્નવણા-પ્રજાવર્ણા સૂત્રમાં ગૌતમ સ્વામી એક-એક વિચિત્ર પ્રશ્નોનો ઊંડાઈથી સ્પર્શ કરે છે; તેના ઉદાહરણો પાઠકોને ઠેર-ઠેર મળવાના છે, છતાં આપણે અહીં એક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરીશું.

પાંચમા પદમાં જીવ અને અજીવની પર્યાયોનું વિસ્તારથી વિવેચન છે. તેમાં અજીવ પર્યાયના પ્રકરણમાં મટીરિયાલીસ્ટિક અર્થાત્ ભૌતિક ગુણધર્મયુક્ત પદાર્થનું વિવેચન છે. તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શાદિ ગુણધર્મનું અધિષ્ઠાન પરમાણુ પુદ્ગલ માનવામાં આવ્યું છે અને પરમાણુની પર્યાયોના ષટ્ગુણ હાનિ વૃદ્ધિનું વિવેચન કરીને પુદ્ગલના પર્યાય અર્થાત્ પરિવર્તન ઉપર ઊંડો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

બરેબર ! વિશ્વમાં આ એક મૌલિક પ્રશ્ન છે કે પદાર્થમાં ગુણધર્મની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થઈ? પદાર્થ આધાર છે અને ગુણધર્મો તેનું આધેય છે. આજનું ભૌતિક વિજ્ઞાન પોતાની રીતે ગુણધર્મની નિષ્પત્તિનું વર્ણન કરે છે એટલે કે જે છે અને જે થઈ રહ્યું છે, તેનું વર્ણન કરે છે, પરંતુ તેના કારણભૂત તત્ત્વનું વર્ણન અસ્પષ્ટ રહી જાય છે. યથા— એક અલૌકિક એનર્જીમાંથી આ વિશ્વ જન્મ પામ્યું છે અને ત્યાર બાદ વિકાસક્રમમાં પુદ્ગલ અને જીવોના ગુણધર્મ સંગઠિત થતા ગયા. ત્યારે જૈનદર્શન આ બાબતમાં અર્થાત્ ભૌતિક જગતના પરિવર્તનમાં નિશ્ચિત સિદ્ધાંત અપનાવીને નિદર્શન કરે છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તેનો વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. પાંચમા પદમાં અજીવ પર્યાય તરીકે તેનું વિવેચન કરી, બધા ગુણધર્મો ક્રમશઃ હાનિ વૃદ્ધિ પામે છે; તે સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરી છે.

અહીં અમે એટલું જ કહેવા માંગીએ છીએ કે આજની આશ્ચર્યજનક વૈજ્ઞાનિક શોધનું જે કાંઈ રહસ્ય છે, તેનું સમાધાન પુદ્ગલ પરિવર્તનમાં, તેની ગતિશીલતામાં અને તેની વિશિષ્ટ ગ્રાહ્યતામાં સમાયેલું છે. પુદ્ગલની સમગ્ર ક્રિયા, પરમાણુની બે પ્રકારની ગતિરૂપે છે— એક પરિવર્તન ગતિ અર્થાત્ પર્યાય અને બીજી સ્થાનાન્તર ગતિશીલતા. જે આંખના પલકારાના અસંખ્ય ભાગમાંથી એક ભાગમાં પૂરા બ્રહ્માંડની યાત્રા કરી શકે, તેવી પુદ્ગલ પરમાણુની અમોઘ શક્તિ છે.

જૈનદર્શનનો પર્યાયવાદ અને પરમાણુની ગતિશીલતા, બંને ભૌતિક જગતના મૂળભૂત સ્તંભ છે. આ પુદ્ગલ પર્યાયોની સાથે-સાથે જીવધારી કે દેહધારી વ્યક્તિ, પછી તે સૂક્ષ્મ જીવ હોય, મનુષ્ય હોય, કોઈ પ્રાણી હોય, ચાહે દેવકોટિનો જીવ હોય, આ બધા જીવરાશિની પણ એક-એક પર્યાય છે અને તેનું પરિવર્તન થતું રહે છે. તેને આ પાંચમા પદમાં જીવપજ્જવા જીવની પર્યાયરૂપે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યું છે. આમ જીવ પર્યાય કે અજીવ પર્યાય બંને પર્યાયોનું સ્વતંત્ર વર્ણન હોવા છતાં એ ભૂલવાનું નથી કે આ બધું પુદ્ગલ પરિવર્તન જ છે. પુદ્ગલો નિર્જીવ અવસ્થામાં હોય કે સ્વતંત્ર સ્કંધરૂપે હોય અથવા તે પુદ્ગલો જીવના શરીર રૂપે પરિણત થયા હોય અને દેહધારી બની તેનો જીવ પર્યાયરૂપે ઉલ્લેખ થયો હોય, પરંતુ આ સમગ્ર પર્યાયતંત્ર વિશેષ રૂપે પુદ્ગલ આશ્રિત છે અને બંને પર્યાયો જીવ કે અજીવ, પુદ્ગલ પરિવર્તનની સરિતામાં જ વહે છે.

જીવના પર્યાય તો અધ્યવસાય પુરતા જ સીમિત છે, તોપણ તેમાં કર્મવર્ગણના પુદ્ગલો પણ સાથે જોડાયેલા છે. આ રીતે પુદ્ગલ પર્યાય જીવના અંતરંગ જગતથી લઈને દેહાદિ ક્ષેત્રમાં અને ત્યારબાદ જડ જગતમાં પુદ્ગલરૂપે વ્યાપક પરિવર્તન ધરાવે છે. પાંચમા પદનું ‘જીવ-અજીવ પર્યાય વર્ણન’ તે એક વિલક્ષણ ભાવોને પ્રદર્શિત કરે છે અને અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં રહેલા આત્મ તત્ત્વની અનુક્ત રીતે ઝાંખી કરાવે છે. આ છે પ્રજ્ઞવર્ણા-પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની વિલક્ષણશૈલી. અસ્તુ.....

પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના બધા ભાવો અને વ્યવસ્થિત અનુવાદ સ્વયં લેખક-સંપાદક દ્વારા થવાનો છે એટલે અહીં તે બાબતનો વધારે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પ્રજ્ઞવર્ણા-‘પ્રજ્ઞાપના’ના પાંચ પદને આવરી લેતું આ પ્રકાશન પણ ઘણું જ વિશાળ છે અને તેમાં જે ‘જ્ઞાનશ્રમ’ કરવામાં આવ્યો છે, તે પણ અતુલ્ય છે. એટલે અહીં લેખક-સંપાદક વૃંદ માટે કશું ન કહેતાં, ફક્ત નત-મસ્તક થઈ જવાય છે. તેઓ મનોમન લાખ-લાખ અભિનંદનના પાત્ર બની રહે છે.

જૈન આગમોનો આ જ્ઞાનભંડાર સમુચિત રીતે આધુનિક શૈલીમાં ગોઠવીને સાધાર અર્થાત્ શાસ્ત્રોનો આધાર લઈ પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યો છે; તે કેવળ ભારતના નહીં, સમગ્ર વિશ્વના જનસમુદાયને પ્રભાવિત કરી શકે તેમ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ એક નવી પ્રેરણા આપી શકે છે અને ભૂતકાળના આધ્યાત્મિક, દાર્શનિક, વિચારાત્મક સૂક્ષ્મ ઐતિહાસિક ભાવોને પ્રગટ કરે છે.

વર્તમાન વિજ્ઞાન વિશ્વના ઉદય સંબંધી જે ધારણા ધરાવે છે, તે કોઈ એક કલ્પિત બિંદુથી શરૂ કરે છે પરંતુ તે બિંદુ દ્વારા વિશ્વનો વિકાસ કયા કારણથી સાકાર થયો છે, તેનો કોઈ પ્રત્યુત્તર નથી. જ્યારે જૈનાગમોમાં વિશ્વસંપત્તિ રૂપી મૂળ દ્રવ્યોના પરિણમનરૂપ સ્વાભાવિક પર્યાય ક્રમનો ઉલ્લેખ કરીને કાર્ય કારણની એક એવી સાંકળ પ્રદર્શિત કરી છે કે જેમાં અનંતકાળનો ઈતિહાસ પ્રતિભાસિત થાય છે. અમારા આ કથનનું પ્રજ્ઞવર્ણા-પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના એક એક પદ અનુમોદન કરી રહ્યા છે અર્થાત્ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જૈન વાઙ્મય વિજ્ઞાનથી ઉપર, અતિ વિજ્ઞાનનો સ્પર્શ કરી, વિશ્વની મૌલિક ક્રિયાઓને પ્રસ્ફુટિત કરે છે.

અહીં આપણે પ્રજ્ઞવર્ણા-પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની અતિવિજ્ઞાન આધારશિલાને પ્રસ્તુત કરી વિરમશું; તે પહેલાં એટલું જ કહેશું કે આ સમગ્ર શાસ્ત્ર સ્યાદ્વાદશૈલીથી આલેખાયેલું છે અને ઠેકઠેકાણે સિય શબ્દ આવે છે. જેમ કે ભગવાન કહે છે. સિય ચરમે, સિય અચરમે આ રીતે અપેક્ષાવાદનો પણ આમાં પૂર્ણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ટૂંકમાં કહેવાનું એ છે કે સમગ્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન સાપેક્ષ ભાવોથી ભરેલું છે.

વિજ્ઞાન જગતનો મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈનસ્ટાઈન પણ આ જ વાત કહે છે કે વિશ્વના બધા ભાવો એકાંત રૂપે કહી શકાય તેમ નથી. આ સિદ્ધાંતનું નામ 'રિયાલિટી ઓફ ટ્રુથ' છે.

સમસ્ત આગમો પણ ભારોભાર સાપેક્ષવાદથી ભરેલા છે. છતાં આશ્ચર્ય એ છે કે જૈન જગતમાં વ્યવહારિક ક્ષેત્રમાં આગ્રહવાદ અને એકાંતવાદ ચોંટ આના પ્રવેશી ગયો છે. આ શાસ્ત્રોના પ્રકાશનથી વ્યવહારિકક્ષેત્રમાં આગ્રહવાદ લય પામે તો સમાજને ઘણું જ સુફળ પ્રાપ્ત થશે. સ્યાદ્વાદ, અનેકાંતવાદ, અપેક્ષાવાદ, નયવાદ અને ભિન્ન દષ્ટિકોણવાદ, એ જૈન ધર્મના સુદર્શન ચક્રના એક-એક 'આરા' છે. અસ્તુ.....

વિદ્વાન લેખક, સંપાદકવૃંદ સ્થાને-સ્થાને અનેકાંતવાદનો પ્રકાશ પણ પાથરી રહ્યા છે, તે શુભ લક્ષણ છે. આગમ સંપાદનનું કાર્ય જેમ-જેમ આગળ વધતું જાય છે તેમ-તેમ ગંભીર મહાશાસ્ત્રોના સ્પર્શથી વધારે શ્રમસાધ્ય બનતું જાય છે. અહીં અમે એ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે— પ્રજ્ઞવર્ણા—પ્રજ્ઞાપના જેવા મહાગંભીર શાસ્ત્રનું સંપાદન સોળે કળાએ સંપન્ન થાય અને ત્રિલોકઋષિ જેવા મનીષી મુનિ અને લીલમબાઈ જેવા કર્ણધાર મહાસતીજીનું પૂરું માર્ગદર્શન મળતું રહે અને બધા સાનુકૂળ સંયોગ સહાયક બની રહે, એવી ભાવના સાથે...

જયંતિમુનિ
પેટરબાર

સંપાદકીય

અપૂર્વ શ્રુતઆરાધક ભાવયોગિની
બા. બ્ર. પૂ. લીલમબાઈ મ. સ.

પ્રજ્ઞા પ્રદીપ પ્રગટાવનારા પ્રભુને પ્રજ્ઞામ છે મારા,
અજ્ઞાન વિનાશકારી, વહાવી જેમણે પ્રવચન ધારા,
સ્વરૂપાનુસંધાન કરાવવા, સિંચ્યા તપ સંયમ ક્યારા,
ત્રિવિધ તાપનાશક ત્રિલોકીનાથ જગથી શોભે ન્યારા.

પ્રિયપાઠક સાધકગણ, આગમ જિજ્ઞાસુ વર્ગ !

આપ સહુની સમક્ષ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ કરતાં અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. કારણ કે અમારા પ્રગટ થયેલા આગમ અનુવાદના પરચીસ આગમરત્નોને આપ સહુએ આવકાર્યા છે.

પ્રભુની વાસ્તવિક દેશનાને સમજણના સથવારે આત્માના ઊંડાણમાં લઈ જઈને, કૃત્રિમતાનું ભાન કરી, કાલ્પનિક સુખભાસની લાગણી છોડી, દેખાતી દુનિયાથી દૂર ખસી, ચેતનાની અનંતગુણથી યુક્ત સુખ સાગરની છલછલતી સહ્યબી ભોગવવા સ્વ સન્મુખ થવાની કોશીશ કરી રહ્યા છો, તેનો અમને ભારોભાર આનંદ છે.

આજે અમે પ્રાણ આગમ બત્રીસીનું રક્મું આગમ રત્ન શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર આપના કરકમળમાં અર્પણ કરીએ છીએ. અસ્તુ...પ્રજ્ઞાને પ્રવીણ બનાવવા સાવધાન બની એકાગ્રચિત્તે વાંચનરૂપી જ્ઞાનામૃતનું ભોજન કરો.

પ્રસ્તુત સૂત્રના રચયિતા શ્રી શ્યામાચાર્ય છે. પૂ. શ્રી શ્યામાચાર્યે કલિયુગમાં પણ સતયુગ સર્જ્યો છે. તેઓશ્રીની મેઘા અત્યંત તીક્ષ્ણ હતી. તેઓશ્રીનું નામ ત્રિલોકીનાથ શ્રી સીમંધરસ્વામીના શ્રીમુખે વિદેહ ક્ષેત્રમાં ગવાયું છે. તેની વાર્તા ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે જોવા મળે છે કે સીમંધરસ્વામી પરિષદમાં દેશના આપી રહ્યા હતા. તેમાં સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતમ જીવોનું વર્ણન કરી લોકોને તે જીવોની દયા પાળવાનો ઉપદેશ હતો, તે સાંભળ્યા પછી શકેન્દ્ર મહારાજે વિનયપૂર્વક ઊભા થઈ પ્રભુ પાસે જઈને, વંદન કરી પ્રશ્ન કર્યો— હે પ્રભો ! આપે જે સૂક્ષ્મ જીવોનું વર્ણન કર્યું છે, તેવું જ વર્ણન કરી શકે એવા જ્ઞાની મહાત્મા ભરતક્ષેત્રમાં કોઈ છે ખરા ?

ભગવાને જવાબ આપતા કહ્યું, હે દેવેન્દ્ર દેવરાજ ! આજે ભરતક્ષેત્રમાં શ્યામાચાર્ય

વિચરી રહ્યા છે. તેઓ આવું જ વર્ણન શ્રુતજ્ઞાનના આધારે કરી રહ્યા છે. તે સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા શકેન્દ્ર મહારાજ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ લઈને ઉપાશ્રયમાં આવ્યા, વંદન કરી જમણો હાથ લાંબો કર્યો, આચાર્ય દેવે તેમના હાથની લાંબી રેખા પલ્યોપમના આયુષ્યને ઓળંગી રહી હતી, તે જોઈ તેમણે લોચન ઊંચા કર્યાં. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની મુખાકૃતિ જોઈ અને બોલી ઊઠ્યા. હે દેવાનુપ્રિય ! આપશ્રી કોઈ માનવ નથી પણ માનવરૂપ ધારી શકેન્દ્ર છો. તે સાંભળીને દેવેન્દ્ર પ્રસન્ન બની ગયા, પોતાનું રૂપ પ્રગટ કર્યું. પોતે આવ્યા હતા તેના સંકેત ચિહ્નરૂપે ઉપાશ્રયમાં પૂર્વનો દરવાજો હતો તે પશ્ચિમનો કરીને અદશ્ય થઈ ગયા.

તેઓશ્રીએ પરમ આપ્ત પુરુષ પરમાત્મા પ્રરૂપિત, ગણધર રચિત દ્વાદશાંગીની વાહ્મ્ય દુનિયામાંથી છત્રીસ અજાયબી શોધીને એક અજાયબ ઘર બનાવી દીધું ન હોય ! તેવો ભાસ થાય છે. તે ૩૬ અજાયબી નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રજ્ઞાપના (૨) સ્થાન (૩) બહુવક્તવ્યતા (૪) સ્થિતિ (૫) વિશેષ (૬) વ્યુત્કાન્તિ (૭) ઉચ્છવાસ (૮) સંજ્ઞા (૯) યોનિ (૧૦) ચરમ (૧૧) ભાષા (૧૨) શરીર (૧૩) પરિણામ (૧૪) કષાય (૧૫) ઈન્દ્રિય (૧૬) પ્રયોગ (૧૭) લેશ્યા (૧૮) કાયસ્થિતિ (૧૯) સમ્યક્ત્વ (૨૦) અંતક્રિયા (૨૧) અવગાહના (૨૨) ક્રિયા (૨૩) કર્મ (૨૪) કર્મબંધક (૨૫) કર્મવેદક (૨૬) વેદબંધક (૨૭) વેદવેદક (૨૮) આહાર (૨૯) ઉપયોગ (૩૦) પશ્યતા (૩૧) સંજ્ઞી (૩૨) સંયમ (૩૩) અવધિ (૩૪) પ્રવિચારણા (૩૫) વેદના (૩૬) સમુદ્ઘાત.

આ અજાયબ ઘરની અજાયબીના પરમાર્થ રહસ્યનું રસાયણ કરી શ્રી મલયગિરિજીએ ૩૬ મુક્તાફળમાં ભરી દીધું છે. તેઓશ્રીએ અજાયબ ઘરને ૩૬ મુક્તાફળથી શણગારી મહાવ્રત મઢૂલી બનાવી, સ્યાદ્વાદરૂપી સરોવરના કિનારે સુવ્યવસ્થિત રૂપે ગોઠવી દીધી ન હોય ! તેવો અહેસાસ થઈ રહ્યો છે. ધન્ય હો કરુણાનિધાન બંને મુનિપુંગવોને !

તેથી જ તો આ મુક્તાફળની મઢૂલીમાં પ્રવેશ કરવા મારો ઉપયોગ રૂપી રાજહંસ જ્ઞાન ગગનમાં ઉડ્યન કરતાં કરતાં મુક્તાફળ સંપાદન કરવા ત્યાં પહોંચી ગયો. હવે તેમને મન માન્યું ભોજન મળી ગયું તેથી આનંદનો કોઈ પાર ન રહ્યો. તેણે સ્યાદ્વાદ સરોવરરૂપી શ્રુતગંગામાં સહેલગાહ આરંભી દીધી. એકબાજુ ક્ષુધાનું શમન થાય તેવા મુક્તાફળ અને બીજી બાજુ તૃષ્ણા શાંત થાય તેવા કરુણામય કમળો જોયા. ઉપયોગરૂપી રાજહંસ તેમાં જામી ગયો. મન થાય ત્યારે કરુણાના કમળ નાલિકાનું દૂધ પી લેતો અને મન થાય ત્યારે મઢૂલીમાંથી મુક્તાફળ લઈ લેતો. તે મુક્તાફળને લઈને

ચંચુપાત કરી તેને ખોલતો. તેમાં તેને રસાયણ કેવું મળે છે તે જીવનની પુષ્ટિ કેમ કરે છે, તે આપણે ચાલો જોઈએ. ઉપયોગ રૂપી રાજહંસ સાથે બહેન ચેતના પણ નિસર્યા.

(૧) પ્રથમ મુક્તાક્ષણ રાજહંસે ખોલ્યું અને ખૂબ પ્રસન્ન બની ગયો. તેમાં લખ્યું હતું પ્રથમ પદ પ્રજ્ઞાપના. તેના અક્ષરનું રસાયણ આ પ્રમાણે છે. તેમ ચેતના બહેને તેમને સમજાવ્યું.

- પ્ર** પ્રગટ થાય છે જેમાં જીવ-અજીવના ભેદો. તેને જાણવા પ્રબળ પુરુષાર્થ કરી પ્રવીણતા કેળવો.
- જ્ઞા** જ્ઞાતા તમે જ છો, જ્ઞાન કરો જ્ઞેયનું, જીવાજીવ પૂર્ણજ્ઞેય રૂપ છે. જ્ઞાનગુણ તમારો છે, તેના વડે જાણો જગતને પણ માણો નહીં.
- પ** પરથી ખસો, સ્વમાં વસો, તો પરમાનંદનું ધામ પરમાત્મા તમે જ છો.
- ના** નાજુક કાયામાં નાજુક બનીને રહ્યા છો અને તેમાંથી નીકળી તમે માનવ બન્યા છો, નિરાકાર બનવા પ્રયત્ન કરો.

આ રીતે પૂર્ણ શબ્દનો અર્થ થાય છે, પ્રજ્ઞાવાન પુરુષ તું જ છો, એમ જાણ અને તારાપણું પ્રગટ કર.

અક્ષર ઉપરનો બોધ કરી આનંદ પામ્યો. મારો ઉપયોગરૂપી રાજહંસ પૂરા શબ્દમાંથી બોધ લેવા તત્પર બન્યો ત્યારે તેમાં તેને અજ્ઞાયબીના બે વિભાગ દષ્ટિગોચર બન્યા. (૧) જીવ પ્રજ્ઞાપના (૨) અજીવ પ્રજ્ઞાપના. તમે જીવ છો તેના અંદરનો બોધ કરો તો તમારું સ્વરૂપ સદાય નિરંજન નિરાકાર છે. તેમાં જ સાચું અવ્યાબાધ સુખ ભર્યું છે. બીજું તેની સામે અજીવ પ્રજ્ઞાપના છે, તે જડ છે. તેમાં સુખનો છાંટો ય નથી, તેવો બોધ કરો. રાજહંસને શબ્દનો અર્થ સમજાતાં શાંતિનો અનુભવ થયો. તે પૂર્ણપદને સમજવા પ્રમાદ છોડી એકાગ્ર બન્યો. તેને સમજાવા લાગ્યું કે આ જીવ અનાદિકાળથી અજીવની સંગાથે રહી સાચું સુખ ભૂલી ગયો છે; ક્ષણિક સુખને સાચું સુખ માની બેઠો છે, મોહરાજાના સામ્રાજ્યમાં જીવી રહ્યો છે.

આ(અજીવ) રાજ્યમાં કેમ આવી પડ્યો તેનું કારણ શોધતા ખ્યાલ આવ્યો કે આ અજીવ પ્રજ્ઞાપનાનાં પાંચ ભેદ છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ. આ ચાર અરૂપી દ્રવ્યો છે. તેઓ અરૂપી જીવ દ્રવ્ય ઉપર પ્રભાવ પાડી શકે નહીં, અરૂપીને અરૂપી શું કરી શકે? અને પાછા જડ છે તેથી તેઓ તો પોતાના સ્વભાવમાં જ રહે છે, ઉદાસીન દ્રવ્ય છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય બે દ્રવ્ય તો લોકવ્યાપી છે અને અસંખ્યાત પ્રદેશી છે, એક આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકલોક

વ્યાપી છે, તે અપેક્ષાએ તેના અનંતપ્રદેશો છે; આ ત્રણેના પ્રદેશો પણ સળંગ અને અખંડ છે. તેઓના વિભાગ પણ પડી શકે નહીં, તો પછી જેમાં વિભાગ પડે તે તો રૂપી દ્રવ્ય પુદ્ગલાસ્તિકાય છે. તેમાં ગતિ ક્રિયા થતી હોવાથી; સ્વભાવ-વિભાવવાળા બનતા હોવાથી; મળવું-ગળવું, વિખેરાવું તેવો અર્થ ધારણ કરતા હોવાથી; શબ્દ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સંસ્થાનરૂપવાળા થતા હોવાથી; તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં વ્યાપક બને છે તેટલા વિભાગને સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ નામથી સંબોધન કરાય છે. તેથી પેલા ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણ દ્રવ્યના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ એમ ત્રણ-ત્રણ ભેદ બને છે અને કાળનો એક જ ભેદ છે. તે દિવસ-રાત્રિ આદિ રૂપે પ્રવર્તન થતો વર્તના સ્વભાવવાળો અદ્વાકાળ ફક્ત અઢીઢીપમાં છે. આ દસ ભેદની ગણતરી પુદ્ગલ સિવાયના અજીવ અરૂપી દ્રવ્યની છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં રહેલા વર્ણાદિ ગુણોમાંથી પ્રગટ થતી વૈભાવિક પર્યાયોના સમૂહ ભેગા થતાં અને વિખેરાતા પૃથો ભેદો વ્યાપક બનીને લોકમાં ઠસોઠસ રહે છે. તે અજીવની દુનિયામાં પ્રવેશ કરતો મારો રાજહંસ અજાયબીની અદ્ભૂતતાનો અનુભવ કરી રહ્યો અને માનસ તંત્રમાં ફીટ બેસાડીને શ્રદ્ધાના ખાનામાં ગોઠવતો રહ્યો.

ત્યાંથી આગળ પાણીદાર મુક્તાફળના રસાયણનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. નિષ્કર્ષ એમણે એ કાઢ્યો કે મુસીબત ઉત્પન્ન કરનાર પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે. તેમાં વર્ણાદિરૂપે પરિણત થતી અવસ્થાઓ આકર્ષક બને છે અને જીવ દ્રવ્ય તેના ઉપર આક્રમણ કરે છે ત્યારે તે આકર્ષક બનેલી કાર્મણ વર્ગણાઓ આકર્ષાઈને જીવ દ્રવ્ય પાસે આવી જાય છે. જીવ દ્રવ્ય અસંખ્યાતપ્રદેશી, અનંતગુણવાળું, અનંત સુખનું ધામ, અનંત શક્તિવાળું હોવા છતાં સ્વભાવ ભૂલીને વિભાવમાં આવી જતાં, પોતાના સુખનું વેદન કરવાના સ્વભાવવાળો હોવા છતાં વિભાવનું દુઃખ વેદવા આમંત્રણ આપી પાસે આવેલી વર્ગણાને આત્મપ્રદેશો ઉપર શયન કરાવે છે અર્થાત્ અનંતાનંત પરમાણુની વર્ગણાને પોતાના સ્વરૂપ ઉપર વિરૂપ બનાવીને વળગાડે છે, તેથી જીવ ઢંકાતો જાય છે અને કર્મધારી બની સંસારી તરીકે ઓળખાય છે. માટે અનાદિકાળથી આત્મા મોહરાજાના રાજ્યમાં વસવાટ કરે છે.

આ ઘટનાનો ઘટક જીવ છે અને અજીવ પુદ્ગલ ગ્રાહ્ય બને છે. તેમણે મુક્તાફળમાં રહેલા રસાયણના સ્પર્ધકોને જાણવા માટે અજીવ પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રકરણ પૂરું વાંચી લઈશ તેમ વિચારી લીધું અને આગળ અજાયબીમાં શું છે, તે જાણવાની તેની તેમને ઈતેજારી જાગી ઊઠી.

મોહરાજાના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરતાં સમજાઈ ગયું પરંતુ તેમાંથી છૂટવું કેમ ? તેના માટે તેમણે બીજા વિભાગની તપાસ ચાલુ કરી. જીવ પ્રજ્ઞાપના વિભાગને તેમણે

યાંચમાં ઉપાડ્યો. જેવો ઉપાડ્યો તેવા તેમાંથી બે વિભાગ થઈ ગયા— સિદ્ધ અને સંસારી.

ઓ હો હો... સિદ્ધ એટલે ? રાજહંસને પ્રશ્ન થયો કે ચેતના બહેને જવાબ આપ્યો, સહજ સ્વભાવી, અનંત સુખી, જે જીવ શુદ્ધ દશા પામી સિદ્ધાલયમાં ચાલ્યો જાય અને મોહરાજાના રાજ્યમાંથી નીકળી શિવપુરીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે તે સિદ્ધ. જીવનો અર્થ જ છે કે સદા જીવે, કદીયે મરે નહીં તે જીવ. સંસારી ભવ્ય જીવ સમતાદિ ગુણોમાં જ જ્યારે સ્થિર થઈ જાય; પ્રતિક્રિયા કરે જ નહીં ત્યારે પેલી કાર્મણ વર્ગણા કોઈ જાતનું પોષણ ન મળતાં બરી પડે છે અર્થાત્ આપણા આત્મપ્રદેશના દેશમાંથી રવાના થઈ જાય છે, તેને કહેવાય છે કે રાગદ્વેષના બંધન તૂટી ગયા. જેવા કર્મોનાં બંધન તૂટે છે તેવા જીવો અસંસાર સમાપત્તક બની જાય છે. તેના પંદર ભેદ છે.

હે જિજ્ઞાસુ ! તું તેને સ્યાદ્વાદના સરોવરમાં ડૂબકી મારતાં વાંચી લેજે. આવો જવાબ પોતાનામાંથી મળ્યો તે જાણી પોતે પોતાને જ પૂછવા લાગ્યો અને જ્ઞાન સંપાદન કરવા લાગ્યો. તેમણે સિદ્ધ થવાની પદ્ધતિ જાણી લીધી. હવે તે સંસાર સમાપત્તક જીવની દુર્દશા જાણવા માટે ઝૂક્યો. તેણે વાંચ્યું મોહમાં લપટાયેલો આત્મા સંસારસમાપત્તક કહેવાય છે.

તે સંસાર સમાપત્તકના પાંચ પ્રકાર દર્શાવે છે— એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય. તેમાં એકેન્દ્રિયના પાંચ પ્રકાર છે— પૃથ્વીકાયિકો, અપ્કાયિકો, તેજસ્કાયિકો, વાયુકાયિકો અને વનસ્પતિકાયિકો, તે બધા જીવો છે તેની વાત કાન દઈને તું સાંભળ. તે એમ કહે છે... પેલી વર્ગણાઓ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રૂપમાં ગોઠવાઈને જગતમાં હતી તેને અમે બોલાવી ત્યારે તે આવી ! કાર્મણ, તેજસ અને ઔદારિક શરીરરૂપ બની અમારી અનંત શક્તિ ઉપર પ્રભાવ પાથરી અમોને ઢાંકી દીધા, અમે અસંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંત અનંતના સમૂહમાં ઉત્પન્ન થઈએ છીએ. અજ્ઞાયબી અમારી એવી છે કે અમે એટલા બધા સૂક્ષ્મ શરીરધારી છીએ કે છદ્મસ્થની નજરમાં આવી શકતા નથી. કોઈ હથિયાર કે શસ્ત્ર અમારામાં પ્રવેશી શકતું નથી. તેથી અમો કોઈના માર્યા-મરતા નથી અને બાળ્યા-બળતા નથી. અમારા આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જ અમે મૃત્યુ પામી અને પાછા જન્મ ધારણ કરીએ છીએ. અસંખ્યકાળ કે અનંતકાળ આમ જ વ્યતીત કરીએ છીએ. અમે સૂક્ષ્મ નામકર્મવાળા કહેવાઈએ છીએ. અમારા બધાની પાસે એક જ ઈન્દ્રિય છે. અમારા બે ભેદ છે પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા.

બીજી પણ વાત એમ છે કે અમે તો પૃથ્વીરૂપે, જળરૂપે, અગ્નિરૂપે, હવારૂપે ઔદારિક શરીર ધારણ કરીએ છીએ. એક શરીરે અમે એક જ જીવ વસીએ છીએ પરંતુ વનસ્પતિના સૂક્ષ્મ અને સાધારણ નામ ધરીને તો અમે અનંત જીવો એક શરીરમાં

રહીએ છીએ, ત્યાં અમારે એક સાથે અવતરવું પડે છે તેમજ શ્વાસ, આહાર અને ઈન્દ્રિયની ક્રિયા પણ એક સાથે જ કરવી પડે છે. તેથી અમે સૂક્ષ્મ અને નિગોદ કહેવડાવીએ છીએ. આ છે અમારી દુર્દશા. હે માનવ રાજહંસ ! આટલી સૂક્ષ્મ વાતો બીજા દર્શનકારો સમજતા નથી. આ તો અનંતજ્ઞાની પરમાત્મા જ અમને જાણે છે, ઓળખે છે. અમારું દુઃખ કેવું છે ? તે વર્ણવીને તેઓ દયા પાળવાનો ઉપદેશ આપે છે.

અમારાથી થોડા સ્થૂલ અમારા જાતિ ભાઈઓ છે. તે અમારાથી પુણ્યશાળી છે તેથી તે થોડી મોટી કાયા પામે છે, તેને બાદર નામકર્મવાળા જીવો કહેવાય છે. તેના પણ બે-બે ભેદ છે— પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તેઓ એક પર્યાપ્તાની નેશ્રાએ અસંખ્યાત અપર્યાપ્તના રૂપમાં જન્મ ધારણ કરે છે.

આ રીતે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય બાદર નામકર્મવાળા છે, તેના અનેક ભેદ, પ્રભેદ છે. સુંવાળી માટી અને કઠોર પથ્થર-રત્નના રૂપે, તેઓ પૃથ્વીના નામે ઓળખ પામે છે. ખાણમાં એમનો જન્મ થાય છે. પ્રવાહી-પાણીરૂપે અપ્કાયના નામે ઓળખ પામે છે, તળાવ-સરોવરાદિ અનેક ભેદ-પ્રભેદરૂપે એમના ભેદ પડે છે. તેજસ્કાય એ દાહક અગ્નિના રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. એમના ભેદ-પ્રભેદ અનેક પ્રકારે અંગારાદિરૂપે થાય છે. એમની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ ઘર્ષણથી વધારે થાય છે. જેઓ હવા રૂપે શરીર ધારણ કરે છે, તે વાયુકાય છે. તેમનામાં એક વૈક્રિય શરીર વધારે હોય છે. પર્યાપ્તામાં જ પ્રકોપ કરી વંટોળના રૂપે વહે છે, એ રીતે એમના ભેદ-પ્રભેદ ઘણા જ છે અને વનસ્પતિકાય મૂળ, સ્કંધ, થડ, શાખા, પ્રશાખા, પાન, ફૂલ, ફળના રૂપમાં તેઓના સંખ્યાત-અસંખ્યાત અને અનંત ભેદ પડે છે. સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય ચારના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા, એમ આઠ અને બાદર એકેન્દ્રિય ચારના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ આઠ, કુલ સોળ અને વનસ્પતિના ત્રણ ભેદ (૧) સૂક્ષ્મ, બાદરના બે ભેદ (૨) પ્રત્યેક (૩) સાધારણ. તે ત્રણેયના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા, તે છ ભેદ થાય છે. પૂર્વના સોળમાં છ મેળવતાં (૧૬+૬) બાવીસ ભેદ અમારા થાય છે.

હે માનવ રાજહંસ ! અમારી દયા પાળવાનું જે વ્રત લે છે, તે તરી જાય છે. અમારી અનંત શક્તિ આવા ક્ષણભંગુર નાજુક શરીરમાં ગોંધાઈ રહી છે. તમારી સમાન અમે કંઈ જ કરી શકતા નથી. આ વાત સાંભળી તેનું પૂરું પ્રકરણ વાંચી રાજહંસ કોમળ કાળજાવાળો બનવા લાગ્યો અને તે બધાના નામ કંઠસ્થ કરવા લાગ્યો.

રાજહંસ આગળનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા મુક્તાફળના અનેક વિભાગમાંથી એક પછી એક વિભાગને જોવા લાગ્યો ત્યાં તેમને જાણવા મળ્યું કે આ જીવોમાં સ્પંદન-ધડકન દેખાઈ આવે છે. તે હાલતા-ચાલતા પ્રાણી છે, એવો વિચાર કરે ત્યાં ચેતનાએ જવાબ

આપ્યો. હે હંસરાજ ! તેને ત્રસકાય કહે છે. તેવા પ્રાણીઓ બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઈન્દ્રિયો ધારણ કરી શકે છે. તેઓ વાતાવરણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે સંમૂર્ચ્છિમ કહેવાય છે. તે વિકલેન્દ્રિય તરીકે ઓળખાય છે. બેઈન્દ્રિય— કાયા, મુખવાળા; તેઈન્દ્રિય— કાયા, મુખ અને નાકવાળા; ચૌરેન્દ્રિય— કાયા, મુખ, નાસિકા અને આંખવાળા, આ ચૌરેન્દ્રિય જીવોને પાંખ પણ મળે છે. તેના ઘણા નામ છે. તેના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત મળી ૬ ભેદ થાય છે. તું તેનું અધ્યયન કરજે તેથી પાઠ કંઠસ્થ થઈ જાય. પછી આવે પંચેન્દ્રિય, તેના બે ભેદ થાય છે— સંજી અને અસંજી. માત્ર કાયા, મુખ, નાસિકા, આંખ અને કાન મળે તે અસંજી. તે ઉપરાંત મન જેને મળે તેને સંજી પંચેન્દ્રિય કહેવાય છે. તેઓ ગર્ભજ તિર્યચ અને ગર્ભજ મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે તથા મનવાળા નારકી અને દેવ. દેવો દેવશય્યામાં અને નારકી કુંભીમાં ઉપપાત જન્મથી જન્મ ધારણ કરે છે. આ રીતે ત્રસકાયના ભેદ પડે છે. ત્રણ વિકલેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા એમ છ ભેદ થયા. અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના જળચર, સ્થળચર, ઉરપર, ભુજપર, ખેચર, એમ પાંચ ભેદ છે અને સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્યચના પણ પાંચ ભેદ છે. તે દરેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ ૨૦ ભેદ થાય છે.

આ રીતે એકેન્દ્રિયના બાવીસ ભેદથી લઈને પંચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચના ભેદની ગણતરી અડતાલીસની થાય છે. તેઓને ઉત્પન્ન થવાના જાતિ-કુળો-જોની (યોનિ) ઘણી જ હોય છે. તેનો વિસ્તાર રાજહંસે જાણ્યો.

પંચેન્દ્રિયના ચાર ભેદમાંથી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ભેદ જોઈ લીધા, હવે આવે છે— નારકી, મનુષ્ય અને દેવ..

મારો રાજહંસ નારકીના ભેદ તરફ ઝૂકીને જોવા લાગ્યો ત્યાં તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આ બિચારા આત્માઓ જોરદાર પાપની ક્રિયા, આરંભ-સમારંભ કરી, માંસ ખાઈ, દારૂ પીને, પરસ્ત્રી ગમનાદિ પાપ કરી, અશુભકર્મ પુદ્ગલ પરમાણુઓના જથ્થાઓની વર્ગણાઓને ગ્રહણ કરી, અશાતા વેદનીયકર્મ ભોગવનારા, લાંબા સમય સુધી નપુંસક વેદ ગ્રહણ કરીને, દુઃખી થઈને જીવી રહ્યા છે. રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા, તમઃતમાપ્રભા, આ ૭ નરકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા એમ ૧૪ ભેદે નરકના નારકી બનીને જીવી રહ્યા છે. અરે ! ભગવાન ! આવા દુર્ગતિના દુઃખો મારાથી સહન થશે નહીં માટે તેમણે મનોમન દંઢ નિશ્ચય કર્યો કે હવે પછી દુર્ગુણોને વશ થવું નથી અને દુર્ગતિમાં હવે જવું નથી.

આગળ વધતા મુક્તાફળના રસાયણના એક-એક કણને નિરીક્ષણપૂર્વક જોતાં મનુષ્યનાં ૩૦૩ ભેદ દષ્ટિગોચર થયા, કોઈ સુખી કે કોઈ દુઃખી છે. તેમણે ૧૦૧ ભેદ

સંમૂર્ચિત્તમ મનુષ્યના એક સાથે અસંખ્યાત જીવો નાનકડા શરીરવાળા જાણ્યા અને હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું.. અરે ! આ બધાય જીવો મારા જેવા માનવના મળમાં, પેશાબમાં, કફમાં, વમનાદિ ચૌદ પ્રકારની અશુચિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મની કેવી વિચિત્રતા કે મારા જેવો આકાર હોવા છતાં અપર્યાપ્તાપણે અંતર્મુહૂર્તમાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ચાલ્યા જવાનું રહે છે. તે જીવોનો મનુષ્યનો ભવ પરતંત્રતાવાળો છે કારણ કે તે જીવો પર્યાપ્તપણું ક્યારેય પામતા નથી. બિચારા કચડાતા, પીસાતા મૃત્યુ પામે છે.

મારા જેવા ગર્ભજ મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તે ૧૫ કર્મભૂમિજ, ૩૦ અકર્મભૂમિજ અને ૫૬ અંતરદ્વીપજ મનુષ્ય, આ ૧૦૧ ક્ષેત્રના ગર્ભજ મનુષ્યના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા, એ બે ભેદ અને ઉપરોક્ત ૧૦૧ ક્ષેત્રના સંમૂર્ચિત્તમ મનુષ્ય, સર્વે મળીને ૩૦૩ ભેદ થાય છે. અઢીઢીપમાં જ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. અકર્મભૂમિના મનુષ્યો મોક્ષ પામવા યોગ્ય નથી. કર્મભૂમિના મનુષ્યો જ મોક્ષ પામવા યોગ્ય છે. તેમાં ય પણ કર્મભૂમિના મનુષ્યોના અનેક પ્રકાર છે. તે બે ભેદે વહેંચાયેલા છે, આર્ય અને અનાર્ય. અનાર્ય તે ભ્લેચ્છો, તેના અનેક પ્રકાર છે; શક, યવનથી લઈને ચિલાત વગેરે. તેઓના હૃદયમાં દયાનું નામ જ હોતું નથી. તેથી તેઓ ધર્મ પામી શકતા નથી. હું કેવો ભાગ્યશાળી કે આર્ય મનુષ્ય બની સર્વ વિરતિના માર્ગમાં વિચરું છું અને મારા કરતાં ઘણા ઋદ્ધિપ્રાપ્ત મહાન આર્ય પુરુષો છે, જેમ કે— અરિહંત, ચકવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ, ચારણ મુનિઓ, વિદ્યાધરો વગેરે.

અનઋદ્ધિ પ્રાપ્ત આર્યો નવ પ્રકારે વર્ણવ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ક્ષેત્રાર્ય— ૨૫ દેશ આર્ય છે, તેમાં જન્મ લેનારા મનુષ્યો ક્ષેત્રાર્ય છે (૨) જાતિ આર્ય— બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય જાતિઓવાળા જાતિ આર્ય છે (૩) કુલાર્ય— ઉગ્રકુલ ભોગ, ઈક્ષ્વાકુ, જાતિકુલ આદિ કુલ આર્ય છે (૪) કર્માર્ય— સુથાર, કુંભાર આદિ કર્મ આર્ય છે (૫) શિલ્પ આર્ય— દરજી, શિલ્પી આદિ શિલ્પ આર્ય છે (૬) ભાષાર્ય— હિન્દી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી આદિ ભાષા અને જેની બ્રાહ્મી લિપિ હોય તે ભાષાર્ય (૭-૮) વીતરાગ માર્ગમાં જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાયુક્ત પ્રવૃત્તિ કરનારા ક્રમશઃ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આર્ય છે અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનમાંથી કોઈપણ જ્ઞાનવાળા જ્ઞાનાર્ય અને સમ્યગ્દર્શનવાળા દર્શનાર્ય છે. શ્રાવક-સાધુ એ ચારિત્રાર્ય છે અથવા પાંચે સંયત ચારિત્રાર્ય છે. તે યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ મર્મને વાગોળી રહેલા રાજહંસ પ્રત્યે ચેતના દેવી બોલ્યા, હે રાજહંસ ! આ રીતે પંચેન્દ્રિય મનુષ્યોનું રસાયણ પૂરું થયું.

હવે સાંભળ દિવ્યતાનું રસાયણ ! આ દિવ્યતાના રસાયણના ચાર પ્રકાર છે.

(૧) ભવનપતિમાં અસુરકુમાર આદિ (૨) વાણવ્યંતરમાં કિન્નર, કિંપુરુષ આદિ (૩) જ્યોતિષીમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર આદિ (૪) વૈમાનિક બે પ્રકારના કહ્યા છે— ૧. કલ્પોપત્તક ૨. કલ્પાતીત બાર દેવલોક, નવ લોકાંતિક, ત્રણ કિલ્વિષી તે કલ્પોપત્તક છે. નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર તે કલ્પાતીત છે. ૯૯ પ્રકારના દેવોના અપર્યાપ્તા+પર્યાપ્તા = કુલ ૧૯૮ ભેદનું દિવ્યતાનું રસાયણ છે. આ બધાય આત્માઓ વ્રત, નિયમ, તપ, જપ કરીને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્યારેક જીવ શુભ પરિણામ માત્રથી દિવ્યતાને પામે છે. ૧૪ ભેદ નારકીના+૪૮ ભેદ તિર્યચના+૩૦૩ ભેદ મનુષ્યના+૧૯૮ ભેદ દેવના = કુલ ૫૬૩ ભેદ જીવ પ્રજાપનાના થાય છે.

આ રીતે વૈક્રિય શરીરધારી દેવો વૈક્રિયવર્ગણા ગ્રહણ કરી, દિવ્યતાનું રસાયણ ભરી કાર્મણ-તૈજસ શરીરમાં રહે છે અને માનવો માનવતાના રસાયણરૂપ વ્રત, નિયમ, તપ, જપ કરી, ઔદારિક વર્ગણાના પુદ્ગલ ગ્રહણ કરીને કાર્મણ-તૈજસ શરીરમાં રહે છે અને તિર્યચના જીવો, તે પણ નાનકડા ઔદારિક શરીરથી માંડીને મોટા ઔદારિક શરીર તથા તૈજસ-કાર્મણ શરીરમાં રહે છે અને નારકીના જીવો વૈક્રિય વર્ગણાના અશુભ પુદ્ગલ ગ્રહણ કરી, વૈક્રિય શરીરધારી બની, તૈજસ-કાર્મણમાં રહે છે. આ રીતે ૫૬૩ ભેદ જીવ પ્રજાપનાના જાણી મારો આત્મહંસ આનંદ મંગલ કરવા લાગ્યો. વિકલ્પરૂપ બગલાની યાદી તેને હવે સતાવતી નથી. તે બાહ્યાચાર છોડી અંતઃકરણ તરફ ઢળવા લાગ્યો અને સ્યાદ્વાદના ઊંડાણમાં સ્નાન કરતો આનંદ પામવા લાગ્યો. આ રીતે પ્રથમ મુક્તા- ફળની અજાયબી પૂર્ણ થઈ.

બીજા દિવસનો સૂર્યોદય થતાં પાછો મુક્તાફળનો ચારો ચરવા મહાવ્રતની મઢૂલીમાં પહોંચી ગયો.

એમણે અજાયબીનું બીજું મુક્તાફળ ચાંચમાં ઉપાડી લીધું. ત્યાં તેને કોઈ રોકટોક કરનાર નહતું, જાણે કે માલિકીનું ઘર હોય તેમ માનીને સ્વતંત્રપણે તે મુક્તાફળને ખોલતો હતો. તેમાં લખ્યું હતું કે સ્થાનપદ. તેના અક્ષર તરફ તે ઝૂક્યો અને અક્ષરે અક્ષરનો ઉકેલ કરવા લાગ્યો.

- સૂ** સ્થળ. તારું ચેતન છે, તું સ્વતંત્ર છો, સ્વભાવમાં સ્થિત થઈ જા.
- થા** થાળ. અસંખ્યાતપ્રદેશનો તું છે, તે થાળ અનંતગુણથી ભર્યો છે. તેનો ભોક્તા તું છે, તારું સ્થાન મોક્ષ છે, તેને મેળવી લે.
- ન** નમ્ર બની જા, કામ કરી જા, બધા ય સ્થાનોને જોઈને તારા શાશ્વત વસવાટને પ્રાપ્ત કર.

હવે સંપૂર્ણ શબ્દનો અર્થ કરવા ઝૂક્યો. પ્રથમ પદમાં કહેલા પદ્મ પ્રકારના જીવો ક્યાં-ક્યાં રહે છે તે વાતને જાણવા ઉત્સુક બન્યો. ચેતનાએ તેની ઉત્સુકતા જોઈ જવાબ આપ્યો. સંસારી શરીરધારી જીવોને રહેવાના નિવાસસ્થાન બે જાતના હોય છે— એક વસવાટ કરવારૂપ અને બીજું ગમનાગમન રૂપ.

નિશ્ચયનયથી તો આત્મા પોતે પોતાનામાં જ રહે છે પરંતુ અનાદિકાળથી સંસારી કર્મધારી સઘળાએ જીવોનું અલાયદું સ્વતંત્ર નિવાસ સ્થાન હોય છે— તૈજસ અને કાર્મણ શરીર. તે બંને શરીર જીવને સાચવે છે પરંતુ આ બંને શરીર અવયવ રહિત, અપંગ હોવાથી તુરંત જ વસવાટ કરવા યોગ્ય સ્થળે પહોંચી સાવચવી બનવા, ઔદારિક અથવા વૈક્રિય શરીરની વર્ગણાનો નવો માલ ગ્રહણ કરી, ઔદારિક શરીરધારી અથવા વૈક્રિય શરીરધારી બને છે, તે જગ્યાને નિવાસ સ્થાન કહે છે. આ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવા જીવ તૈજસ-કાર્મણ શરીર લઈને ગમનાગમન કરે છે, તે માર્ગના બે રૂપ છે— (૧) જન્મ સમયનો માર્ગ અને (૨) મૃત્યુ સમયનો માર્ગ. તે બંને ક્ષણિક અને અસ્થાયી હોય છે. તેના નામ-ઉપપાત ક્ષેત્ર અને સમુદ્ધાત ક્ષેત્ર છે. હે રાજહંસ ! તને સમજમાં આવી ગયું હશે કે ઉત્પન્ન થયા પછી મૃત્યુ પર્યંત જીવ જ્યાં રહે છે, તે તેનું સ્વસ્થાન કહેવાય છે.

આ રીતે ત્રણ પ્રકારે અસ્થાયી સ્થાનનું વર્ણન સામૂહિકરૂપે કરવામાં આવ્યું છે. સૂક્ષ્મ પાંચે ય એકેન્દ્રિય જીવોનું નિવાસસ્થાન અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ, અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશનું છે. છતાંએ તે જીવો અસંખ્યાત અને અનંતાનંત હોવાથી સમસ્ત લોકમાં અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગના ઝૂંપડા બાંધી પથરાઈને ઠસોઠસ સમાયા છે. આવી ભીડભાડવાળા નાનકડા નિવાસસ્થાનમાં તેઓ રહ્યા છે. તેથી તેનું નિવાસ સ્થાન આખો લોક કહેવાયો છે.

બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનું નિવાસ સ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે.

બાદર પૃથ્વીકાય :- નરકના પૃથ્વીપિંડ, સિદ્ધશિલા, દેવોના ભવન, નગર, છત, ભૂમિ, ભીંત, વિમાન, તિરછાલોકની ભૂમિ, નગર, મકાન, દ્વીપ, સમુદ્રનું તળિયું, પર્વત, કૂટ, વેદિકા, જગતી, બધી જાતની ખાણ, તમામે તમામ શાશ્વત ક્ષેત્રો, અશાશ્વત પૃથ્વીમય સ્થળોમાં પૃથ્વીકાયના જીવોના સ્વસ્થાન છે.

બાદર અપકાય :- ઘનોદઘિ, ઘનોદઘિવલય, પાતાળ કળશ, સમુદ્ર, નદી, દ્રહ, કુંડ, ઝરણા, સરોવર, તળાવ, નાળા, વાવડી, પુષ્કરણી, કૂવા, હોજ, ખાડા, ખાઈવગેરે શાશ્વત-અશાશ્વત પાણીના જેટલા સ્થાન છે, તે બધા જ અપકાય જીવોના નિવાસ સ્થાન છે.

બાદર તેજસ્કાય :- અદ્વીપમાં પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રમાં બાદર અગ્નિનું સ્વસ્થાન છે. છટ્ટા આરામાં અને પહેલા, બીજા આરા આદિ યુગલિકકાળમાં અગ્નિનું સ્થાન રહેતું નથી. લવણસમુદ્રમાં વડવાનલ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી ત્યાં અગ્નિનું સ્વસ્થાન છે.

બાદર વાયુકાય :- ઘનવાત, તનુવાત, ઘનવાતવલય, તનુવાતવલય અને પાતાળ કળશ, ભવન, નરકાવાસ, વિમાન, લોકના સમસ્ત આકાશીય પોલાણવાળા નાના-મોટા સ્થાનોમાં વાયુકાયનું નિવાસ સ્થાન હોય છે.

બાદર વનસ્પતિકાય :- ત્રણે લોકના સર્વ જળમય સ્થાનોમાં અને તિરછાલોકના જળ મય-સ્થળમય સર્વ સ્થાનોમાં બાદર વનસ્પતિકાયના નિવાસસ્થાન(સ્વસ્થાન) હોય છે.

બેઈન્દ્રિયાદિ :- ઊર્ધ્વલોકમાં રહેલા તિરછાલોકના પર્વતો પર, નીચા લોકમાં રહેલા સમુદ્રીય જળમાં અને તિરછાલોકના સર્વ જલીય, સ્થલીય સ્થાનોમાં બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જીવોના નિવાસસ્થાન(સ્વસ્થાન) છે.

પંચેન્દ્રિય નારકી :- સાતે ય નરકોમાં ત્રણ-ત્રણ હજાર યોજનના જેટલા પાથડા છે તેમાં એક હજાર યોજન ઉપર નીચે છોડીને વચમાં એક હજાર યોજનના પોલાણવાળા ક્ષેત્રમાં નારકીઓના ૮૪ લાખ નરકાવાસારૂપ, નિવાસ સ્થાન છે.

પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય :- પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત, પાંચ મહાવિદેહ આદિ પંદર કર્મભૂમિ; હેમવચ-હિરણ્યવચાદિ ત્રીસ અકર્મભૂમિ અને છપ્પન અંતરદ્વીપ, એમ એકસો એક ક્ષેત્ર અદ્વીપમાં શાશ્વતા રહેલા છે, તે સંમૂર્ચ્છમ મનુષ્યોનાં તથા ગર્ભજ મનુષ્યોનાં નિવાસ સ્થાન છે.

પંચેન્દ્રિય દેવોના ચાર પ્રકાર :- (૧) ભવનપતિ દેવ— પ્રથમ નરકમાં ત્રીજા આંતરાથી લઈને બારમા આંતરા સુધી દસે ય આંતરામાં ભવનાવાસ છે. ત્રીજા આંતરામાં અસુરકુમાર, ચોથામાં નાગકુમાર, પાંચમામાં સુવર્ણકુમારાદિથી ક્રમશઃ બારમા આંતરામાં સ્તનિતકુમાર જાતિના ભવનપતિદેવોના નિવાસસ્થાન છે. (૨) વાણવ્યંતર દેવ— પ્રથમ નરક પૃથ્વીની ઉપરની છત એક હજાર યોજનની છે તેમાંથી સો યોજન ઉપર અને સો યોજન નીચે છોડીને, આઠસો યોજનની પોલાણ છે, તે ભોમેય ક્ષેત્ર છે, તેમાં નગરાવાસ છે ત્યાં તે દેવોના નિવાસ સ્થાન છે. તેમાં સોળ જાતિના વ્યંતરદેવોના સ્વસ્થાન છે. જૈભક દેવોના સ્વસ્થાન તિરછાલોકમાં વૈતાલ્ય પર્વતાદિ પર છે. (૩) જ્યોતિષી— તિરછાલોકની સમભૂમિથી ઉપર ૭૯૦ યોજનથી શરૂ કરીને ૯૦૦ યોજન સુધીનું ક્ષેત્ર અને અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્ર પર્યંત વિસ્તૃત ક્ષેત્ર, જ્યોતિષી દેવોનું સ્વસ્થાન છે.

અઢીઢીપમાં યર જ્યોતિષીઓનું અને અઢીઢીપ બહાર અચર(સ્થિર) જ્યોતિષીઓનું નિવાસસ્થાન છે. (જ) વૈમાનિક— બાર દેવલોક, નવ લોકાંતિક, ત્રણ કિલ્વિષી, નવ ત્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાન, આ ઊર્ધ્વલોકના ક્ષેત્રો વૈમાનિક દેવોના સ્વસ્થાન છે.

પુણ્યયોગે આ બધા દેવોના રહેવાના નિવાસ સ્થાનમાં દેવોના આભૂષણો હોય છે. તેઓ વક્ષ:સ્થળ પર હાર, હાથમાં કડા, બાજુબંધ, અંગદ, કુંડળ, વિવિધ હસ્તાભરણ પુષ્પમાળા, મસ્તક પર મુગુટ, ઉત્તમ વસ્ત્ર, શ્રેષ્ઠ અનુલેપ, લાંબી વનમાળાદિથી સુસજ્જિત થઈને સ્વયં દિવ્ય તેજથી શોભતા દશે દિશાઓને પ્રકાશમાન કરે છે. આ થઈ સંસારી જીવોના રહેવાના સ્થાનની વાર્તા.

સિદ્ધ :- ઊર્ધ્વ દિશાના લોકાંતમાં સિદ્ધશિલા ઉપર એક યોજનના છેલ્લા એક ગાઉના છટ્ટા ભાગની ઊંચાઈના ક્ષેત્રમાં અઢીઢીપ પ્રમાણ વિસ્તારવાળા ક્ષેત્રમાં સિદ્ધોના સ્વસ્થાન છે. સિદ્ધોની અફુસમાન ગતિ હોવાથી તેમનું ઉપપાત ક્ષેત્ર નથી અને શરીર નહીં હોવાથી કોઈ સમુદ્ઘાત નથી. સંસારી સર્વ જીવોને ત્રણે પ્રકારના નિવાસસ્થાન હોય છે.

આ રીતે વિવિધ પ્રકારના નિવાસ સ્થાન દર્શાવ્યા, તેમાંથી બોલો, મારા પ્યારા રાજહંસ ! તમને કયું સ્થાન ગમી ગયું ? મારો રાજહંસ નાચી ઉઠીને બોલ્યો— બહેન ચેતના ! આપણને તો અફુસમાન ગતિવાળું જ સ્થાન ગમેને ? પણ આપણો પુરુષાર્થ એટલો ક્યાં છે ? કે જે પામી શકીએ. પરંતુ આતમ ભાવના રોજ ભાવ્યા કરીશ. આ રીતે બીજા મુક્તાફળના રસાયણને જાણી લીધું.

તેમણે ત્રીજું મુક્તાફળ લાવીને ખોલવાની ઉત્સુકતા દર્શાવી, તે ગયો મઢૂલીમાં, લાવ્યો ત્રીજું મુક્તાફળ, તેના ભાવ નિહાળવા રાજહંસે અજાયબીના રસાયણના રસનું એક બિન્દુ પણ નીચે ન ઢોળાય જાય, તેમ હળવેકથી ખોલ્યું અને જોયું તો તે પદનું નામ હતું— **બહુ વક્તવ્યતા**. તેના અક્ષરનું જ્ઞાન કરવા તેમણે એક-એક અક્ષરનો અર્થ નીચે પ્રમાણે વિચાર્યો.

- બ = બળ, પરાક્રમ, વીર્ય ફોરવતો જા.
- હુ = હૂબહૂ તું શુદ્ધ, બુદ્ધ, આત્મા જ છો.
- વ = વર્ણ, ગંધ, રસ આદિમાં રાચતો નહીં.
- કુ = ક્યારેક ઉદ્ધાર તારો થઈ જશે.
- ત = તરવું કે ડૂબવું તે તારા હાથમાં છે.
- વ્ = વ્યથા છોડ જગતની, ધર્મકથામાં મન જોડ.

ય = યમ નિયમ જ ઉપરના ગુણસ્થાન સર કરાવે છે.

તા = તારક તીર્થકર મળ્યા છે, તેની આજ્ઞાનો વિચારપૂર્વક સ્વીકાર કર.

આ અર્થ ઉકેલીને તેણે ચેતના સામું જોયું. ચેતનાએ કહ્યું શાબાશ, અક્ષરાર્થ બરાબર કર્યો. આખા શબ્દનો અર્થ હવે હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. બહુ = ઘણું, વક્તવ્યતા = પ્રગટ કરવું, ઘણી સંખ્યાનું પ્રગટ કરવું, ઘણી સંખ્યાને પ્રગટ કરીએ ત્યારે અલ્પ સંખ્યાનું પ્રગટ થઈ જવું, તે સહજ બને છે. તેથી તેનું બીજું નામ છે અલ્પબહુત્વ. આપણે જીવોનાં જે ભેદ-પ્રભેદ જોયા, તે જીવો ક્યાં કોનાથી વધુ છે અથવા અલ્પ છે તેનું ખાસ ગણિત આ ત્રીજા પદમાં છે.

બહુધા લોકોની મિથ્યા માન્યતા હોય છે કે આ જગત એક જ તત્ત્વનું પરિણામ છે અથવા જીવ અનેક છે અને અજીવ એક છે. તે બધી માન્યતાનું નિરસન કરી, ભ્રમ ભાંગી ભગવાને યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે.

પ્રથમ કઈ દિશામાં જીવો અલ્પ છે અને કઈ દિશામાં વધારે છે, વધારે હોવાનું કારણ શું? તે વ્યવસ્થિત પદ્ધતિથી સમજાવી તેના ભેદ-પ્રભેદની ન્યૂનાધિકતા દર્શાવીને ચિત્ત ચમત્કૃત કર્યા છે. ઊંડાણપૂર્વકનું તત્ત્વ પીરસી દીધું છે. ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ આદિથી જીવોના જેટલા પ્રકાર છે, તેની સંખ્યા જેટલા પ્રમાણમાં થાય છે, તે ભાવ દિશાને અવલંબી પ્રારંભ કર્યો છે. ત્યારબાદ ત્રણે ય લોકને અવલંબી લોકની દૃષ્ટિથી સમગ્ર જીવોના ભેદોનો સંખ્યાગત વિચાર કરતાં કરતાં સ્વના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા કોણ કોનાથી અલ્પાધિક છે, તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી ન્યૂનાધિકતા દર્શાવતા છેવટે અઢાણું બોલ મહાદંડકના રૂપમાં લઈ જઈને બહુવ્યક્તવ્યતા પૂર્ણ કરી છે.

હે રાજહંસ વીરા ! તેમાં અલ્પમાં અલ્પ આપણા ગર્ભજ મનુષ્યને દર્શાવ્યા છે અને વધારેમાં વધારે સર્વ સંસારી જીવો દર્શાવ્યા છે. કેટલુ પુણ્ય કર્યું હોય ત્યારે આવો ભવ મળે છે. એક જીવનું જ દર્શન કરાવી આચાર્ય દેવેશ સ્થિર થયા નથી પરંતુ અજીવની વ્યાખ્યામાં પણ ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોની પરસ્પર તારતમ્યતા દર્શાવી છે. તે તારતમ્યતા દ્રવ્ય દૃષ્ટિથી અને પ્રદેશ દૃષ્ટિથી દર્શાવી છે અને પુદ્ગલોની સંખ્યાનું અલ્પબહુત્વ જીવોની જેમ જ દર્શાવ્યું છે. તે સિવાય દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને દ્રવ્યપ્રદેશની દૃષ્ટિઓથી પરમાણુઓની સંખ્યાનો વિચાર કર્યો છે. ત્યારબાદ પુદ્ગલોની અવગાહના, કાળ, સ્થિતિ અને તેના પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ સંખ્યાનું નિરૂપણ કર્યું છે. રાજહંસે આ વાત સાંભળી વધારે સાવધાન બનીને કહ્યું— વાહ બહેન ! વાહ, આ વાત એકાંતમાં

બેસી તેના શબ્દે શબ્દ વિચારવા પડે તેમ છે. અલ્પબહુત્વ કંઠસ્થ કરીને મારા આસક્તિના આવરણ ભેદવા હું જરૂર પ્રયત્ન કરીશ. આ મુક્તાફળ એમજ રાખું છું.

નવું ચોથું મુક્તાફળ લાવીને તેના પરમાર્થનું પાણી માપું છું, તેમ કહીને ઝટપટ દોડી ગયો, મહાપ્રતની મઢૂલીમાં અને ચોથું મુક્તાફળ લઈ આવ્યો. તેણે ચેતનાની સાક્ષીએ ખોલ્યું. ચોથું મુક્તાફળ ખોલતાં પદનું નામ પ્રગટ થયું— સ્થિતિ.

સ = સ્વસ્થ થા, તે તારું સ્વાસ્થ્ય છે.

થિ = થિજાવી ન દે જીવન તારું, ક્ષણિક પૌદ્ગલિક સુખના થિયેટરમાં.

તિ = તિમિર ટાળ અને અનંત જ્ઞાનનો પ્રકાશ પામ.

પૂર્ણ શબ્દનો અર્થ થયો આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિનું માપ. જે જીવ જ્યાં ગયો ત્યાં આયુષ્યની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્વસ્થાનમાં રહેવાનું અને પછી ત્યાંથી વિદાય લઈને રવાના થવાનું. આ રીતે સ્થિતિનો અર્થ જાણ્યા પછી ચિંતન કરવા લાગ્યો.

જીવ દ્રવ્ય નિત્ય છે પરંતુ તેના પર્યાય પરિવર્તનશીલ હોવાથી તથા પુદ્ગલ સંગ્રાથે સંગી-રંગી હોવાથી વિવિધ સ્થાને જન્મ ધારણ કરે છે. અર્થપર્યાય ગુણોના તથા વ્યંજનપર્યાય દ્રવ્યના. ગુણોના અર્થ પર્યાય પ્રમાણે વ્યંજનપર્યાય પ્રગટ થતા હોય છે. તેથી જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યના વ્યંજનપર્યાય નારકાદિ ગતિમાં જવા માટે આયુષ્ય કર્મ સાથે જોડાયેલ છે. તે આયુષ્ય કર્મના દલિકો જે ગતિના જેટલા પ્રમાણે બંધાયેલા હોય તેટલા પ્રમાણે તે સ્થાનમાં રહેવાના કાળને સ્થિતિ કહેવાય છે. નાનામાં નાનો સ્થિતિકાળ ૨૫૬ આવલિકાથી લઈને, મોટામાં મોટો સ્થિતિકાળ તેત્રીસ સાગરોપમ સુધીનો બંધાય છે. જીવના ૫૬૩ ભેદમાં કોણ કેટલી સ્થિતિ બાંધે ? તે આ પદમાં દર્શાવ્યું છે. પહેલાં જીવના ભેદ, પછી તેના સ્થાન, પછી સંખ્યા અને પછી આ પદમાં સ્થિતિ દર્શાવી. જીવના પરિભ્રમણનું ગણિત વિચારાયું છે. સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોનો રહેવાનો અલ્પકાળ, બાદરનો તેનાથી મોટો, પછી ઈન્દ્રિયની અધિકતા આયુકર્મની અધિકતા હોવાથી સ્થિતિ લાંબી ચાલે, પછી નારકી હોય તો તે પ્રમાણે, તિર્યચ હોય તો તે પ્રમાણે, મનુષ્ય હોય તો તે પ્રમાણે અને દેવ હોય તો જઘન્ય દસ હજાર વર્ષથી લઈને તેત્રીસ સાગરોપમ સુધીનો સમય નક્કી થાય છે. આખર તે સ્થાન તો છોડવાનું જ છે. જીવોનો જે ક્રમ પ્રથમપદમાં દર્શાવ્યો તે ક્રમ પ્રમાણે સ્થિતિ દર્શાવી છે સ્થિતિ પદ મારે કંઠસ્થ કરવું જરૂરી છે. કેટલી ગંભીર અને અજાયબી ભરેલી વાત દર્શાવી છે. કેવડી મોટી સ્થિતિવાળો જીવ પણ નાના કાળની સ્થિતિમાં જોડાય છે. મારાપણાના ભાવ સ્વસ્થાનમાં

રાખ્યા હોય, તે છોડવાની ઈચ્છા ન હોય તો પણ તે સ્થાન છોડી દેવાનું. અરેરે ! આ ભવભ્રમણનો અંત તો મુક્ત થયા વિના આવે જ નહીં. હા હા, આચાર્ય દેવો તેમજ જ્ઞાની પરમાત્માએ આશ્વાસન તો આપ્યું જ છે કે આયુષ્ય કર્મનો ક્ષય કરી ઘો તો સિદ્ધ સાદિ-અપજ્જવસિયા ના ભાંગે સ્થિત થવાય છે. સાદિ અનંતભાવે સિદ્ધ થયા પછી ક્યારેય ભવભ્રમણ કરવું પડતું નથી. આ વાક્યથી મુક્તાઈળના રસાયણમાં રાજહંસને ખૂબ સ્વાદ આવ્યો અને સ્વાદ લીધા પછી પેલા કરુણાના કમલ નાલિકાનું દૂધ પીધું અને આચમન કર્યું.

આ રીતે ચોથા મુક્તાઈળને તેની ચારિત્ર પાંખમાં ગોઠવી દીધું અને તે પાંચમું મુક્તાઈળ લઈને ખોલવા તત્પર થયો. રાજહંસની ઘગશ જાગી ઊઠી. તે મઢૂલીનું પાંચમું મુક્તાઈળ ચાંચમાં ઉપાડી લાવ્યો. ચંચૂપાત કરી તેને ખોલી નાંખ્યું. તેમાંથી પદનું નામ પ્રગટ થયું— **વિશેષ પદ**. તેનું અક્ષરશઃ મનન આ પ્રમાણે કર્યું.

વિ = વિરતિ ગ્રહણ કર્યા પછી તે મારગમાં અપ્રમત્તપણે વિચરવું
શે = શેઠ થવું હોય, વેઠ ઉતારવી ન હોય, તો શેષ ગુણોને પ્રગટ

કર.

ષ = ષટ્ રિપુ તારા દુશ્મન છે— ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ; તેનાથી વેગળો રહે.

આ અક્ષરશઃ અર્થ જાણીને ભાવ નીતાર્યો અને શબ્દનો અર્થ જાણ્યો કે સર્વ પદાર્થોમાં બે સ્વાભાવિક ગુણ છે. સામાન્ય અને વિશેષ. વિશેષ પદ બોલતા સામાન્ય આવી જાય છે. સામાન્ય હંમેશાં દ્રવ્ય હોય છે, વિશેષ પર્યાય હોય છે. સામાન્ય—વિશેષ બંને તાદાત્મ્ય સંબંધથી જોડાયેલા રહે છે. ચોથા પદમાં વ્યંજનપર્યાયની સ્થિતિ વિષે વાત કરી હવે આ પદમાં અર્થપર્યાય જીવ-અજીવની કેમ પ્રગટ થાય છે ? તેનો વિચાર રાજહંસ ખૂબ જ પ્રજ્ઞાપ્રવીણ બનીને કરવા લાગ્યો. દ્રવ્યના અનંતાગુણોમાંથી ઊઠતા પર્યાયોને અર્થ પર્યાય કહેવાય છે. જીવ દ્રવ્યના જ્ઞાનાદિ ગુણોમાંથી ઊઠતા અર્થ પર્યાયોના અને અજીવ પુદ્ગલોમાંથી ઊઠતા વર્ણાદિ ગુણોની અર્થપર્યાયોમાં એકસ્થાનીય, બેસ્થાનીય, ત્રણ, ચાર, છ સ્થાનીય તરતમતા હોય છે, પરંતુ પાંચસ્થાનીય તરતમતા હોતી નથી, તે તેનો સ્વભાવ છે. આવા અધ્યવસાયના ભાવોનું માપ કાઢતાં આચાર્ય દેવેશે જીવોના પદ્મ ભેદને ૨૪ દંડકમાં અને સિદ્ધમાં કેવી રીતે ઘટક ઘડાય છે ? તે ઘટત્વને દ્રવ્યાર્થતારૂપે, પ્રદેશાર્થતારૂપે, અવગાહનાર્થતારૂપે, સ્થિતિરૂપે, કૃષ્ણાદિ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શરૂપે, જ્ઞાન, દર્શનરૂપે, આ વિવિધ દષ્ટિથી દર્શાવ્યા છે. તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે— નારક જીવોના પર્યાય અનંત છે. છતાં એ તેમાં ઘટત્વ સંખ્યાત, અસંખ્યાત,

અનંતના ભેદ કરી ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિકોણથી પ્રરૂપ્યા છે. જેમ કે દ્રવ્ય દષ્ટિથી નારક અસંખ્યાત છે. પ્રદેશ દષ્ટિથી પ્રત્યેક નારકીના અસંખ્યાત પ્રદેશ હોવાથી અસંખ્યાત છે અને વર્ણાદિ ગુણોથી યુક્ત તથા જ્ઞાન, દર્શનાદિ ગુણોની દષ્ટિથી તેના પર્યાય અનંત છે. આ પ્રમાણે સર્વ દંડકોમાં અને સિદ્ધોના પર્યાયોમાં પરસ્પરના ગણિતનું સાફ સુથરું નિરૂપણ કર્યું છે.

જીવ દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવમાં રહી પર્યાયની અપેક્ષાએ વિભાવવાળો બની નારકાદિ ચોવીસ દંડકના રૂપે ઓળખાય છે.

વાસ્તવિકતાએ દરેક દ્રવ્યના અનંત પર્યાય છે. સમગ્ર જીવોના પર્યાય પણ અનંત થાય છે. માટે નિર્ણય થયો કે જીવ દ્રવ્ય કૂટસ્થ નિત્ય નથી પરંતુ પરિણામી નિત્ય છે. એમ દર્શાવી વિશેષ પદનું નામ સાર્થક કર્યું. આ રીતે રાજહંસે પોતાના મનનું સમાધાન કરી વિશેષ મનન કરી વિચાર્યું કે હવે આ મુક્તાફળનું સંપૂર્ણ રહસ્ય આચાર્ય મલયગિરિજીએ સંક્ષેપમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, એ ચાર દષ્ટિમાં સમાવેશ કર્યો છે. દ્રવ્યાર્થતા, પ્રદેશાર્થતાનો દ્રવ્યમાં સમાવેશ કર્યો, અવગાહનાનો સમાવેશ ક્ષેત્રમાં કર્યો, સ્થિતિનો સમાવેશ કાળમાં અને વર્ણાદિ તથા જ્ઞાન દર્શનાદિનો સમાવેશ ભાવમાં કર્યો છે. વીતરાગ વાણીના તે પરમાર્થ રહસ્યને હું અનુવાદમાં વાંચી લઈશ.

આ પાંચે ય મુક્તાફળને મારી ચારિત્ર પાંખમાં લઈને હવે હું પાછો ફરું મારા દ્રવ્ય સમાચારી રૂપ સરોવરમાં. મને જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે અહીં આવીને મુક્તાફળને લઈ જઈશ. એમ વિચારી મારા ઉપયોગરૂપ રાજહંસ ચેતના બહેન સહિત જ્ઞાન ગગનમાં ઉડ્યન કરતો મારી પાસે આવીને મારા યોગમાં જોડાઈ ગયો. એમણે સંપાદન તો ચારસો સિત્તેર પાનાનું કરેલ છે. તેને અહીં અલ્પતમ પાનામાં ઉલ્લેખિત કર્યું છે. શેષ ઉલ્લેખ વાચક વર્ગે ગ્રંથમાં સાદ્યંત વાંચવાનો તીવ્ર પ્રયાસ કરવો.

રાજહંસ અને મુક્તાફળનું રૂપક એટલા માટે દેવામાં આવ્યું છે કે દરેક જીવોની પ્રજ્ઞા અનંત છે પણ તે કર્મના આવરણથી આવૃત્ત હોવાથી તેના ખોલવાનો પ્રયત્ન હંસની જેમ કરે, જડ-ચેતનને જુદા પાડવાનો ક્ષયોપશમ ભાવ ઉપાડે તો કર્મક્ષય કરી બંધનથી મુક્ત થવાનું ફળ પ્રાપ્ત કરે, તેવી ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાએ ગુરુ કૃપાએ આ રૂપક આલેખાયું છે.

એક એક પદ જટિલ છે. ખોલી ખોલીને વાંચીએ તો જેમ નાળીયેરમાંથી ટોપરું પ્રાપ્ત થાય છે તેમ આ પદમાં પણ આત્માનો સહજ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તુ મારું, તમારું સર્વેનું શ્રેય થાઓ.

આભાર-ધન્યવાદ-સાધુવાદ :-

પ્રસ્તુત આગમના રહસ્યોને ખુલ્લા કરતા અણમોલ દિવ્ય અભિગમ પ્રેષિત કરનાર, મહાઉપકારી ગોંડલ ગચ્છ શિરોમણિ, પરમ દાર્શનિક, અમારા આગમ કાર્યને પ્રોત્સાહિત કરી આશીર્વાદની વર્ષા વરસાવનારા ગુરુદેવ પૂ. શ્રી જયંતીલાલજી મ.સા.નો અનન્ય ભાવે આભાર માનું છું અને શતકોટી સાદર ભાવે પ્રણિપાત નમસ્કાર કરું છું. શ્રદ્ધેય, પ્રેરક, માર્ગદર્શક જેમના પસાયે પૂ. ત્રિલોક મુનિ મ.સા.નો યોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેવા વાણીભૂષણ પૂ. ગિરીશ ગુરુદેવનો સહૃદયતાપૂર્વક આભાર માની વંદન કરું છું.

આ આગમને સુશોભિત બનાવનાર, સુંદર હાઈના ભાવ ભરી અલંકૃત કરનાર, મૂળ પાઠનું સંશોધન કરી વ્યવસ્થિત કરનાર, આગમ મનીષી પૂ. ત્રિલોકમુનિવર્યને મારી શતકોટી વંદના પાઠવું છું.

મુનિ પુંગવોના ચરણાનુગામી, પ્રારંભેલા કાર્યને પૂર્ણતાના પગથારે પહોંચાડનારા, આગમ ગુજરાતી અનુવાદ સંસ્કરણના ઉદ્ભવિકા, ઉત્સાહધરા, નિપુણા, કાર્ય નિષ્ઠા, કૃતજ્ઞા, ઉગ્રતપસ્વિની મમ ભગિની તેમજ સુશિષ્યા સ્વ. સાધ્વી શ્રી ઉષાને સ્મરણ સાથે ધન્યવાદ અર્પું છું.

આગમ અવગાહન કાર્યમાં સહયોગી સાધ્વીરત્ના પુષ્પાબાઈ મ., પ્રભાબાઈ મ. એવં ધીરમતી બાઈ મ., હસુમતી બાઈ મ., વીરમતી બાઈ મ. સહિત સેવારત રેણુકાબાઈ મ. આદિ દરેક ગુરુકુલવાસી સાધ્વીવૃંદને અનેકશઃ ધન્યવાદ આપું છું.

પ્રસ્તુત આગમના અનુવાદિકા છે અમારા પ્રશિષ્યા અને વિદુષી ભારતીબાઈ મ.ના શિષ્યા વ્યવહારધર્મ કલા પરાયણા, સુજ્ઞા સાધ્વીજી બા. બ્ર. સુધાબાઈ મહાસતીજી. જેમણે મોહમયી નગરીમાં રહી પ્રવચન સંભળાવતા તેમાંથી સમય ફાળવી અનુવાદ કરવાનો સ્વાધ્યાય કર્યો છે. તેમના પુરુષાર્થને અનેકશઃ સાધુવાદ આપું છું અને મહેરજી કરું છું કે તેઓ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રને ઘટમાં ઉતારી નિશ્ચય ધર્મકલાને આચરણમય બનાવી, અખંડ પ્રજ્ઞાનું અનુસંધાન કરે.

સતત પ્રયત્નશીલ, અનેક આગમોનું અવગાહન કરીને અનુવાદની કાયાપલટ કરી, આગમને સરલ, સુમધુર, સંમાર્જિત કરનાર, શબ્દાર્થ-ભાવાર્થ અને વિવેચનનું સંતુલન જાળવી રાખનાર, ભગીરથ કાર્યના યશસ્વી સહસંપાદિકા મમ શિષ્યા-પ્રશિષ્યા સાધ્વી રત્ના ડૉ. સાધ્વીશ્રી આરતી એવં સાધ્વીશ્રી સુબોધિકાને અભિનંદન સહિત સાદર ધન્યવાદ આપું છું.

આગમ નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રમણોપાસક મુકુંદભાઈ પારેખ, મણિભાઈ શાહ એવં જયવંતભાઈ શાહ, કુમારી ભાનુબહેન પારેખને ધન્યવાદ.

પરમાગમ પ્રત્યે અવિહડ ભક્તિભાવ રાખનાર ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનના માનદ્ સભ્ય ભામાશા શ્રીયુત રમણિકભાઈ તથા આગમ પ્રકાશન કરવાના અડગ ભેખધારી, દઢ સંકલ્પી, તપસ્વિની માતા વિજ્યાબહેન તથા ભક્તિસભરહૃદયી પિતા માણેકચંદભાઈ શેઠના સુપુત્ર, નરબંકા, રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘના પ્રમુખ શ્રુતસેવાસંનિષ્ઠ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ તથા કાર્યાન્વિત શ્રી મહેન્દ્રભાઈ આદિ સર્વ સભ્યગણ; ધીરુભાઈ, વિનુભાઈ આદિ કાર્યકર્તાઓ; મુદ્રણ કરનાર નેહલભાઈ, તેમના પિતાશ્રી હસમુખભાઈ તથા સહયોગી કાર્યકરો, આગમના શ્રુતાધાર એવં ચંદનભાઈ મ. ની સંયમ રજત જયંતિના શ્રુતાધાર બનનાર શ્રાવકશ્રીને અને અન્ય દાનદાતા મહાનુભાવો વગેરેને અભિનંદન સાથે સાધુવાદ આપું છું.

આગમના અનુવાદ, સંશોધન, સંપાદનમાં ઉપયોગી થયેલા પૂર્વ પ્રકાશિત આગમોના પ્રકાશકોને સાધુવાદ. આગમ અવગાહન કરવામાં ઉપયોગની શૂન્યતાથી કંઈક શબ્દો, અક્ષરો, પાઠમાં અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય, વીતરાગ વાણી વિરુદ્ધ લખાયું, વંચાયું હોય તો ત્રિવિધે-ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડં.

પ્રિય પાઠકો ! તમો આગમ વાંચો ત્યારે કંઈક અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય તે ખ્યાલ આવે તો તેની નોંધ કરી અમને મોકલવા પ્રયત્ન કરશો. નમામિ સર્વ જિણાણં-ખમામિ સર્વજીવાણં ।

વીતરાગ વચન વિરુદ્ધ લખાયું હોય, તો માગુ પુનઃ પુનઃ ક્ષમાપના,
મંગલચૈત્રી પ્રમોદ ભાવમાં વહો સહુ, એવી કરું છું વિજ્ઞાપના

પરમ પૂ. સૌમ્યમૂર્તિ અંબાબાઈ મ.સ.ના

સુશિષ્યા - આર્યા લીલમ.

સંપાદન અનુભવ

ડો. સાધ્વી આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

બાર ઉપાંગ સૂત્રોમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતું શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની અમૂલ્ય નિધિ છે. તેમાં જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ છ દ્રવ્યોનું વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મતમ વર્ણન છે. શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ૩૬ પદ છે. તેમાંથી પ્રથમ ભાગમાં એકથી પાંચ પદનો સમાવેશ કર્યો છે. તેમાં અજીવ અને જીવ દ્રવ્યના ભેદ-પ્રભેદ, ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ જીવોનું વર્ગીકરણ, તેના નિવાસ સ્થાનો, વિવિધ અપેક્ષાએ જીવોમાં અલ્પાધિકતા, જીવોની સ્થિતિ તથા જીવ-અજીવ દ્રવ્યના વિવિધ પર્યાયોનું, અવસ્થાઓનું સાંગોપાંગ વર્ણન છે.

આ આગમમાં દ્રવ્યાનુયોગની પ્રધાનતા છે. દ્રવ્યાનુયોગ સભર આગમો શેરડીના સાંઠા સમાન છે. શેરડીમાં મધુરતા જરૂર છે પરંતુ તે મધુરતા માણવા માટે શેરડીને ચાવવાનો સખત પુરુષાર્થ નિવારી શકાતો નથી. તે જ રીતે પ્રસ્તુત આગમના ભાવોને પચાવવા માટે, તેની મધુરતા માણવા માટે સ્વાધ્યાયનો તીવ્રતમ પુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે. જે સાધક આત્મલક્ષી સ્વાધ્યાય કરે, તે સંસારના અનંત જીવોની વિચિત્રતા, જીવની પલટાતી સ્થિતિરૂપ અનંત પર્યાયોને, અવસ્થાઓને જાણીને, વૈભાવિક અવસ્થાઓથી વિરત થઈને સ્વાભાવિક અવસ્થાઓમાં સ્થિત થવા પુરુષાર્થશીલ બને છે અને અંતે આત્માના અતલ ઊંડાણમાં પહોંચીને આત્મગુણોની મધુરતાને અવિરતપણે માણી શકે છે.

પ્રસ્તુત આગમના સંપાદનમાં વિષયની કઠિનતાને લક્ષમાં રાખીને તેને યથાશક્ય સરળ રીતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રત્યેક કઠિન વિષયોનું વિસ્તૃત વિવેચન આપ્યા પછી વાંચક વર્ગ તેના સારતત્ત્વને શીઘ્રતમ પામી શકે તે હેતુથી તે જ વિષયોને કોષ્ટકો રૂપે સમજાવ્યા છે. દેવલોકના પ્રતરો, નરકના પાથડા-આંતરા, બે ઊર્ધ્વકપાટ જેવા અમુક ચોક્કસ વિષયોનું આંશિક રૂપે પ્રત્યક્ષીકરણ કરાવવા માટે તે તે વિષયોના રેખા ચિત્રો આપ્યા છે.

સૂત્રકારની પદ્ધતિ દરેક સૂત્રમાં કંઈક સ્વતંત્ર અને સાપેક્ષ જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત સંપાદનમાં અમે મૂળપાઠને અનુસરીને તે વિષયોની સમજૂતી આપ્યા પછી પ્રચલિત પરંપરાને અનુસરી તે વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ અન્ય આગમોના સંદર્ભથી કર્યું છે. જેમ કે પ્રચલિત પરંપરા પ્રમાણે સંસારી જીવોના ૫૬૩ ભેદ છે. પ્રથમ પદમાં જીવ પ્રજ્ઞાપનામાં જીવના ૫૬૩ ભેદનું કથન નથી. વિવેચનમાં અમે અન્ય સૂત્રોના આધારે મનુષ્યોના

૩૦૩ ભેદ અને દેવોના નામ સહિત ૧૯૮ ભેદ દર્શાવીને જીવના સંપૂર્ણ પદ્મ ૫૬૩ ભેદોનું નિરૂપણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

બીજા સ્થાન પદ્મમાં સૂત્ર-૧૯માં સૂત્રકારે પંચેન્દ્રિય જીવોના કોઈપણ ભેદની વિવક્ષા કર્યા વિના તેના સ્થાનનું કથન કર્યું છે. ત્યારપછી નારકી, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને દેવોના સ્થાનોનું પૃથક્ પૃથક્ કથન છે.

આ સૂત્રોનો ઊંડાણથી વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ત્રણ વિકલેન્દ્રિયના સ્થાનના કથન પછી સૂત્રકારનો આશય ક્રમ પ્રાપ્ત અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના સ્થાનોનું કથન કરવાનું છે તેમ જણાય છે. તે વિષયને વિવેચનમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે.

ત્રીજા અલ્પબહુત્વ પદ્મમાં પ્રત્યેક અલ્પબહુત્વના કારણોને વ્યાખ્યા-પરંપરાના આધારે તેમજ અન્ય આગમોના આધારે સમજાવ્યા છે. તેમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જયોતિષી અને વૈમાનિક દેવોનું અલ્પબહુત્વ બહુ જ વિચારણીય છે. સૂ. ૧૪૧ ના વિવેચન પછી તદ્વિષયક સ્પષ્ટીકરણ અમે ઇટાલી અક્ષરોમાં આપ્યું છે.

ચોથા સ્થિતિપદ્મમાં ૨૪ દંડકના જીવોની સ્થિતિનું કથન છે. ત્યાં ભવનપતિ દેવોમાં સમાવિષ્ટ પરમાધામી દેવોની અને વ્યંતરોમાં સમાવિષ્ટ જ્ઞાંભક દેવોની તથા વૈમાનિક દેવોમાં સમાવિષ્ટ કિલ્વીષી અને લોકાંતિક દેવોની સ્થિતિનું સ્વતંત્ર કથન નથી તોપણ વિવેચનમાં અમોએ શ્રી ભગવતી સૂત્રના આધારે તે તે દેવોની સ્થિતિનું કથન કર્યું છે. મનુષ્યોની સ્થિતિના કથનમાં ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં વર્તતા મનુષ્યોની સ્થિતિનું સ્પષ્ટીકરણ છ આરા પ્રમાણે કોષ્ટક દ્વારા ચોથા પદ્મના અંતે આપ્યું છે. આ રીતે વિવેચનમાં આવશ્યકતા અનુસાર અન્ય આગમોના સંદર્ભો આપીને વિષયને સુગમ અને સ્પષ્ટ બનાવવાનો યત્કિંચિત પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંપાદનના આ મહત્તમ કાર્યમાં આગમ મનીષી પૂ. ત્રિલોકમુનિ મ.સા.નું વિશાળ આગમજ્ઞાન તથા તીવ્ર ક્ષયોપશમ અમારા માટે માઈલસ્ટોન સમાન છે. તેઓશ્રીના સંપૂર્ણ સહયોગે અમારી ગતિ વધી રહી છે.

તપસ્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ.સા.ની અનન્ય કૃપા અને પરોક્ષ પ્રેરણા અમારા સંપાદન કાર્યનું કવચ છે. પ્રધાન સંપાદિકા અનંત ઉપકારી ગુરુશ્રીમૈયા પૂ. લીલમબાઈ મ.નું પાવન સાંનિધ્ય તથા તેમનો અપ્રમત્તભાવે થતો સતત પુરુષાર્થ અમારી સુષુપ્ત ચેતનાને ઝંકૃત કરી કાર્યશીલ બનાવે છે.

સ્વયં વડિલ હોવા છતાં પોતાની સર્વ ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરી, સહચારી સતિવૃંદની સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા માટે હરહંમેશ તત્પર રહેવું તે જ જેની જીવન

સાધના છે, તેવા ગુરુણીમૈયા પૂ. વીરમતિબાઈ મ. માટે શું લખવું? એક ખીલેલું પુષ્પ પોતાના સર્વાંગી વિકાસમાં કારણભૂત માળી માટે શું કહી શકે? બસ ! કૃતજ્ઞભાવે, નતમસ્તકે તેઓશ્રીના ચરણોમાં અમે વંદન કરીએ છીએ. ગુરુકુલવાસી પૂ. બિંદુબાઈ મ. આદિ સર્વ રત્નાધિકો તેમજ અનુજ સતીજીઓની સદ્ભાવના અમારો સથવારો બની રહી છે.

અંતે સંસ્કાર દાતા તથા સંયમ માર્ગના પ્રેરણાદાતા ઉપકારી માતા-પિતાને પણ સફળતાના સુવર્ણ અવસરે સ્મૃતિ-પટ પર લાવીએ છીએ.

સહુના સહિયારા પુરુષાર્થ થયેલો આગમ સ્વાધ્યાય શાસન પ્રભાવના સાથે અમોને અંતર્મુખી બનાવે અને સ્વ-પરને લાભદાયી બને એ જ મનોકામના સાથે વિરામ પામીએ છીએ.

સદા ઋણી માત-તાત ચંપાબેન-શામળજીભાઈ ! સદા ઋણી માત-તાત લલિતાબેન-પોપટભાઈ !

કર્પુ તમે સંસ્કારોનું સિંચન,	કર્પુ તમે સંસ્કારોનું સિંચન,
અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !	અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !
આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન	આપ્યું અણમોલું સંયમ જીવન
શરણુ ગ્રહું પૂ. મુક્ત-લીલમ ગુરુણીશ્રી !	શરણુ ગ્રહું પૂ. મુક્ત-લીલમ-વીર ગુરુણીશ્રી !
ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન	ખોલ્યા આપે દિવ્ય જ્ઞાનરૂપ નયન
દેવગુરુ-ધર્મની મળે એવી કૃપા	દેવગુરુ-ધર્મની મળે એવી કૃપા
શ્રુત આરતીએ પામું આત્મદર્શન.	શ્રુત સુબોધે કરું કષાયોનું શમન.

અનુવાદિકાની કલમે

– સાધ્વી શ્રી સુધાબાઈ મ.

આગમ એ આત્મવિદ્યા કે મોક્ષ વિદ્યાનો મૂળ સ્રોત છે. વિશ્વને અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અનેકાંત દ્વારા સર્વધર્મ સમન્વયનો તથા સર્વજન હિતાય, સર્વજન સુખાયનો પવિત્ર બોધ કરાવનાર શ્રેષ્ઠ શ્રુતને આગમ કહે છે. આગમના પર્યાયવાચી અને પારિભાષિક નામોમાં સૂત્ર, સિદ્ધાંત, શ્રુતજ્ઞાન, નિર્ગ્રંથ પ્રવચન, આપ્તવચન, જિનવચન, ગણિપિટ્ટક, ઉપદેશ, શાસ્ત્ર, આદિ અનેક અર્થ સભર નામો છે. આ બધા શબ્દોના અર્થ આ પ્રમાણે છે—

(૧) સૂત્ર :- અત્યં ભાસઈ અરહા, સુત્તં ગુંથંતિ ગણહરા નિઝગા તીર્થકરોના શ્રીમુખેથી અર્થભૂત દેશના પ્રવાહિત થાય છે અને તેના પ્રધાન શિષ્ય ગણધરો સૂત્રની રચના કરે છે.

(૨) સિદ્ધાંત :- ત્રૈકાલિક સિદ્ધ વચનોને સિદ્ધાંત કહે છે.

(૩) શ્રુતજ્ઞાન :- ગુરુ પાસેથી શિષ્ય કણોપકર્ણ(કંઠોપકંઠ) સાંભળીને સ્મૃતિમાં સાચવે તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

(૪) નિર્ગ્રંથ પ્રવચન :- નિર્ + ગ્રંથ = માન્યતા....ધારણાઓની ગાંઠથી રહિત એવા વીતરાગી પુરુષ દ્વારા કહેવાતા 'પ્રકૃષ્ટ' = મોક્ષ માર્ગનું નિરૂપણ કરનાર વચનોને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન કહે છે.

(૫) આપ્ત પ્રવચન :- આપ્ત = નિર્દોષ વિમલ સ્વરૂપવાળા સર્વજ્ઞ પુરુષ દ્વારા પ્રરૂપિત તત્ત્વોને, સિદ્ધાંતોને આપ્ત પ્રવચન કહે છે.

(૬) જિનવચન :- જિનભાષિત અર્થાત્ જિનેશ્વરો—તીર્થકરોના ઉપશમ, નિર્વેદ, અનુકંપાપૂર્ણ ઉપદેશ અને આદેશોને જિનવચન કહે છે.

(૭) ગણિપિટ્ટક :- ગણિ = આચાર્ય, પિટ્ટક = પેટી અર્થાત્ આચાર્યની વિધિ નિષેધરૂપ આચાર પાળવા-પળાવવાની પેટી. આચાર્યો દ્વારા સુરક્ષિત આચારના વિધિ-નિષેધ નિયમોનો પેટીપેક ખજાનો—પટારો, તેને ગણિપિટ્ટક કહે છે. બાર અંગ સૂત્રો ગણિપિટ્ટકના નામે પ્રસિદ્ધ છે.

(૮) ઉપદેશ :- ઉપ = નજીક, દેશ = આત્મા, આત્માની નજીક, આત્મામાં સ્થિત

કરનાર વિદ્યાત્મક લોકભોગ્ય કથનશૈલીને ઉપદેશ કહે છે.

(૯) શાસ્ત્ર :- શાસ્ત્ર શબ્દ 'શાસ્' ધાતુ પરથી બને છે. જેનાથી ભાવ-પરિણામ શિક્ષિત થાય છે, તેમજ નીતિ-પ્રામાણિકતામૂલક આત્માનુશાસનનું શિક્ષણ મળે તેને શાસ્ત્ર કહે છે.

(૧૦) આગમ :- (૧) આ = આત્મા તરફ, ગમ = ગમન કરાવે એટલે કે દષ્ટિને જે અંતર્મુખી બનાવે, આત્મદષ્ટિને ખોલે તે આગમ. (૨) આ = આત્માનું, ગમ = જ્ઞાન ભાન કરાવે આગમ. (૩) આ = ચારે બાજુથી, સર્વ દિશા અને સર્વક્ષેત્રમાં, ગમ = ગમન પ્રવેશ થઈ શકે અર્થાત્ જેના દ્વારા સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવગ્રાહી જ્ઞાન થાય તેને આગમ કહે છે.

આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ લખ્યું છે કે- પાણી જેમ વસ્ત્રના મેલને ધોઈને તેને સ્વચ્છ-ધવલ કરે છે તેમ આગમ માનવીના અંતઃકરણમાં રહેલા ક્ષમા-નમ્રતા-સરળતા-સંતોષરૂપ આત્મગુણો ઉપર લાગેલી ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ કાલિમાને ધોઈને આત્માને પવિત્ર અને નિર્મળ બનાવે છે.

જિનાગમોની સૌથી મહત્વની વિશેષતા છે- તેની વિચારધારા અને કથનશૈલી. વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિ બહુઆયામી અનંત ગુણાત્મક કે અનંત ધર્માત્મક છે. બધાને આવરીને કહેવા માટે બહુઆયામી વિચારધારા જોઈએ અને બહુઆયામી કથનશૈલીની જરૂર પડે. બહુઆયામી વિચારધારાને અનેકાંત કહે છે અને બહુઆયામી કથનધારાને સ્યાદ્વાદ કહે છે. જિનાગમોનો અક્ષર દેહ સપ્તભંગી સ્યાદ્વાદમય છે અને ભાવદેહ અનેકાંતમય છે. જિનાગમોની ભાષા અર્ધમાગધી ભાષા છે. તે દેવોની ભાષા છે.

પ્રજ્ઞાપના નામકરણ :- પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના નામ વિષયક વિચારણા વિવિધ રીતે થાય છે- (૧) આ આગમના પ્રથમ પદનું નામ પ્રજ્ઞાપના પદ હોવાથી તેનું નામ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર છે (૨) પ્રશ્નોત્તરના માધ્યમથી તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવું, તેને પ્રજ્ઞાપના કહે છે. પ્રસ્તુત આગમ પ્રશ્નોત્તર શૈલીમાં હોવાથી તેનું નામ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર છે. (૩) જે રીતે ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ તત્ત્વો-ભાવોની પ્રજ્ઞાપના-પ્રરૂપણા કરી છે, તે જ રીતે સર્વ ભાવોની પ્રજ્ઞાપના-પ્રરૂપણા કરી હોવાથી તેનું નામ પ્રજ્ઞાપના છે. આ સર્વ અપેક્ષાએ પ્રસ્તુત સૂત્રનું નામ 'પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર' એ સર્વ સમ્મત નામ છે. તેમાં કોઈ વિકલ્પ કે વિવાદ નથી.

પ્રજ્ઞાપનાની મહત્તા અને વિશેષતા :- જૈન આગમ સાહિત્યમાં જે સ્થાન પંચમ અંગ સૂત્ર શ્રી ભગવતી-વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞાપ્તિનું છે, તે જ સ્થાન ઉપાંગ શાસ્ત્રોમાં પ્રજ્ઞાપનાનું છે. તેને 'લઘુ ભગવતી' પણ કહેવામાં આવે છે. હસ્તપ્રતોમાં પ્રત્યેક પદના અંતે પળવળાણ ભગવર્ણ પાઠ આવે છે. આ વિશેષણ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની મહત્તાનો સૂચક

છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્રના અનેક સ્થળોમાં પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનો સંદર્ભ આપ્યો છે— જહા પળ્ણવળાભગવતીજી અંગશાસ્ત્ર હોવા છતાં તેમાં વિષય પૂર્તિ માટે ઉપાંગ સૂત્ર— પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની શાખ આપી છે. તેનું મુખ્ય કારણ છે કે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં જે જે વિષયને સ્પર્શવામાં આવ્યા છે તેનું સાંગોપાંગ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આ શાસ્ત્રમાં ‘૩૬ પદ’ અર્થાત્ ૩૬ અધ્યયન છે. જેમાં કર્મ સિદ્ધાંત, પરમાણુવાદ, ભાષા, શરીર, સંયમ, સમુદ્ઘાત, યોગ-ઉપયોગ વગેરે ગહનતમ તત્ત્વોનો અનુપમ, અક્ષય, અજોડ સંગ્રહ છે અને તેથી જ તે તાત્ત્વિક પદાર્થોનો ‘સંક્ષિપ્ત વિશ્વકોષ’ કહેવાય છે.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના રચયિતા અને રચનાકાલ :- શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના મૂળપાઠમાં ક્યાંય તેના રચયિતાના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ ઐતિહાસિક તથ્યોના ઉલ્લેખ અનુસાર શ્રી શ્યામાચાર્ય અપરનામ કાલકાચાર્ય આ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના રચયિતારૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રી નંદી સૂત્રની રચના વીર નિર્વાણ ૯૯૩ પૂર્વે (વિ. સં. ૫૨૩)માં થઈ છે અને નંદીસૂત્રમાં ઉત્કાલિક સૂત્રોની ગણનામાં શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનો ઉલ્લેખ છે. તેથી શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની રચના નંદી સૂત્રની પૂર્વે કે તેની સાથે થઈ હોય તેમ કહી શકાય છે.

શ્રી દેવર્દ્ધિગણિના લેખન સમયના પૂર્વે ઉપાંગ સૂત્રોની રચના થવાના કારણનો ઉલ્લેખ ઈતિહાસમાં ક્યાંય જોવા મળતો નથી. કારણ વગર ૧૦ પૂર્વધરોના યુગમાં સૂત્ર રચનાની કલ્પના કરવી, એ પણ યોગ્ય નથી. પૂર્વ જ્ઞાનના વિચ્છેદ સમયે સૂત્ર રચવાનું કથન કે કલ્પના સુસંગત થાય છે. તેવા સમયે ઈતિહાસ વર્ણન પ્રમાણે કાલકાચાર્ય નામના મહાશ્રમણ ભૂતદિન્ન આચાર્યના પાટ પર વિદ્યમાન હતા. તે દેવર્દ્ધિગણિ શ્રમાશ્રમણના સમકાલીન હતા.

પ્રજ્ઞાપનાનો અર્થ :- પણ્ણવણા શબ્દનું સંસ્કૃતરૂપ ‘પ્રજ્ઞાપના’ છે. પ્ર+જ્ઞાપના = પ્રકર્ષરૂપે – અંતર્બાહ્ય સર્વ પ્રકારે, જ્ઞાપના-જ્ઞાણવું, જીવાદિ જ્ઞેય પદાર્થોને અંતર્બાહ્ય સર્વપ્રકારે, ભેદ-પ્રભેદોથી જાણવા, તેને પ્રજ્ઞાપના કહે છે. આ જ્ઞેય પદાર્થો કેટલા છે ? આ પ્રશ્નથી જ આ આગમનો પ્રારંભ થાય છે. યથા— સે કિં તં પળ્ણવળા ? પળ્ણવળા દુવિહા પળ્ણતા તં જહા— જીવ પળ્ણવળા ય અજીવ પળ્ણવળા ય ॥ અર્થ— પ્રજ્ઞાપના કેટલા પ્રકારે છે ? પ્રજ્ઞાપના બે પ્રકારે છે— જીવ પ્રજ્ઞાપના અને અજીવ પ્રજ્ઞાપના.

પ્રથમ પદમાં જીવ-અજીવ આ બંને તત્ત્વોના ભેદ-પ્રભેદોની વિસ્તૃત પ્રરૂપણા છે. જીવ પોતાના જ્ઞાતા-દષ્ટારૂપ સ્વસ્થાનમાં સ્થિર થતો નથી એટલે તેને શરીરને ધારણ કરી વિદ્ય-વિદ્ય સ્થાનોની યાત્રા કરવી પડે છે. જીવની લોકયાત્રાના વિવિધ વિશ્રામ સ્થાનની વાત **બીજા પદમાં** છે. સ્થાનવાસી જીવોમાં ગતિ, જાતિ, દષ્ટિ, લેશ્યા, ઉપયોગ, દિશાદિને લઈને વૈવિધ્ય છે. આ બધામાં કોણ કોનાથી ન્યૂનાધિક છે, આ પ્રશ્નોનું સમાધાન **ત્રીજા અલ્પબહુત્વ પદમાં** આવે છે. પ્રત્યેક જીવના ભવની કાળમર્યાદા નિશ્ચિત હોય છે. જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ કાળ મર્યાદાની વાત **ચોથા સ્થિતિ પદમાં** છે. દ્રવ્યાદિ ચારમાં ભાવનું ક્ષેત્ર સૌથી વધુ વ્યાપક છે. શરીરાદિ અજીવ ભાવો છે અને જ્ઞાન-દર્શનાદિ જીવના ભાવો છે. ષડ્દ્રવ્યના ષડ્ સાધારણ ગુણોમાં એક વિશિષ્ટ ગુણ છે અગુરુલઘુગુણ. આ ગુણને લઈને અજીવ અને જીવ બંને દ્રવ્યોમાં તથા તેની અનંત પર્યાયોમાં ષડ્ગુણ હાનિવૃદ્ધિ નિરંતર થયા જ કરે છે. ષટ્ગુણ હાનિ વૃદ્ધિની ભરતી ઓટને પર્યાયપદ અથવા વિશેષ પદ કહે છે. આ સુંદર વિશ્લેષણ **પાંચમા પદમાં** આલેખાયું છે.

શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનથી પ્રકાશિત શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પ્રથમ ભાગમાં પાંચ પદ અવગાહિત કરેલા છે. શ્રી પ્રજ્ઞાપનાના છત્રીસ પદોમાંથી કેટલાક પદ અતિ વિસ્તૃત છે અને કેટલાક પદ અત્યંત સંક્ષિપ્ત છે.

રચના શૈલી :- પ્રસ્તુત ઉપાંગની રચના સંપૂર્ણ પ્રશ્નોત્તર શૈલીમાં થઈ છે. પ્રારંભના સૂત્રોમાં પ્રશ્નકર્તા અને ઉત્તરદાતાનો નામોલ્લેખ મળતો નથી પરંતુ પાછળથી ગણધર ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીરના પ્રશ્નોત્તરરૂપે વર્ણન થયું છે. ક્યાંક ક્યાંક વચ્ચે વચ્ચે સામાન્ય પ્રશ્નોત્તર છે.

જેવી રીતે પ્રારંભમાં સમગ્ર શાસ્ત્રની અધિકાર ગાથાઓ આપવામાં આવી છે, તેવી જ રીતે કેટલાક પદોના પ્રારંભમાં વિષય સંગ્રાહક ગાથાઓ પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. જેમ કે- ૩, ૧૮, ૨૦ અને ૨૩મા પદના પ્રારંભમાં તથા ઉપસંહારમાં ગાથાઓ આપી છે. એ જ પ્રમાણે ૧૦મા પદના અંતમાં અને ગ્રંથના મધ્યમાં યથાવશ્યક ગાથાઓ આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત સંપૂર્ણ આગમના મૂલપાઠનું ગ્રંથ પ્રમાણ ૭૮૮૭ શ્લોક પ્રમાણ સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

પ્રજ્ઞાપનાના સમગ્ર પદોનો વિષય જૈન સિદ્ધાંતથી સમ્મત છે. શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં અમુક સ્થળે અન્યતીર્થિકોનો મત દર્શાવે પછી સ્વસિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન છે. જ્યારે આ સૂત્રમાં અન્યમતની ચર્ચા નથી. સર્વત્ર પ્રાયઃ પ્રશ્નોત્તર શૈલીમાં સ્વસિદ્ધાંત વિષયક પ્રશ્નો અને ઉત્તરો સંકલિત છે.

આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીએ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના વિષયોનો સંબંધ જીવ-અજીવ આદિ સાત તત્ત્વો સાથે આ પ્રમાણે સંયોજિત કર્યો છે.

જીવ તત્ત્વ-અજીવ તત્ત્વ	-	૫૬ - ૧, ૩, ૫, ૧૦
આશ્રવ તત્ત્વ	-	૫૬ - ૧૬ અને ૨૨
બંધ તત્ત્વ	-	૫૬ - ૨૩
સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ તત્ત્વ	-	૫૬ - ૩૬

આ સિવાયના શેષ પદોમાં જીવ-અજીવ આદિ સર્વ તત્ત્વ સંબંધિત વિષયોનું નિરૂપણ છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણ :- ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી આગમ લિપિબદ્ધ થયા ત્યારથી લઈને અત્યાર સુધીમાં સમયે-સમયે તત્કાલીન શ્રુતધર આચાર્યોએ વૃત્તિ, યૂર્ણિ, ભાષ્ય, ટીકા, ટબ્બા, અનુવાદ, વિવેચન આદિ કરી આગમોના ગૂઢતમ રહસ્યોને સુગમ બનાવ્યા છે. તેમાં શ્રી મલયગિરિજી કૃત વિસ્તૃત ટીકા ગ્રંથો મુખ્ય છે.

જિનશાસનના પ્રાયઃ બધા ફિરકાઓમાં આ દિશામાં પ્રયાસ થયો છે. સ્થાનકવાસી પરંપરામાં જ્યારે ટબ્બા યુગ આવ્યો ત્યારે આચાર્ય શ્રી ધર્મસિંહજી મહારાજ સાહેબે સત્તાવીસ આગમો પર બાલાવબોધ ટબ્બા લખ્યા; જે મૂળપાઠ સ્પર્શી શબ્દાર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.

અનુવાદ યુગમાં શાસ્ત્રોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી અમોલક ઋષિજી મહારાજે બત્રીસ આગમોનો હિન્દી અનુવાદ કર્યો. શ્રમણ સંઘીય પ્રથમ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજે અનેક આગમોનો હિન્દી અનુવાદ અને વિસ્તૃત વ્યાખ્યા વિવેચન લખ્યું. તત્પશ્ચાત્ પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજે સંસ્કૃત હિન્દી-ગુજરાતી અનુવાદ સહિત ત્રણ ભાષામાં ટીકા લખી. આમ અનેક સ્થળોથી આગમ સાહિત્યનું પ્રકાશન થતું રહ્યું છે.

જન સાધારણને તથા વર્તમાન તર્ક પ્રધાન ગુજરાતની જનતાને સંતુષ્ટ કરવા માટે, જિજ્ઞાસુ સાધકગણની પઠન સુવિધા હેતુ ન અતિ વિસ્તૃત કે ન અતિ સંક્ષિપ્ત એવા ગુજરાતી સંસ્કરણની નિરંતર માંગ હતી.

આમ, ગરવા ગુજરાતના ગુજજુઓના જિજ્ઞાસાને સાકાર કરવા માટે સૌરાષ્ટ્ર કેસરી દાદા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા. ના જન્મ શતાબ્દી વર્ષની સુદૃઢ ડાળ મળી. જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનની સ્થાપના થઈ.

શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના આ નવીન સંસ્કરણમાં પૂર્વોક્ત સર્વ સંસ્કરણોને નજર સમક્ષ

રાખીને તથા આચાર્ય મલયગિરિજી રચિત સંસ્કૃત ટીકાના આધારે અનુવાદ-વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રત્યેક પદના પ્રારંભમાં પદ પરિચય આપી પ્રતિપાદ્ય સમસ્ત વિષયોની સમીક્ષા આપવામાં આવી છે, જેથી પાઠકને અભ્યાસ પૂર્વે સમગ્ર પદનું હાર્દ ખ્યાલમાં રહે. પ્રત્યેક પદમાં સમસ્ત વિષયને સંક્ષેપમાં આવરી લેતા તેના કોષ્ટકો, રેખા ચાર્ટો અને આકૃતિઓ આપવામાં આવ્યા છે. આ સર્વની સૂચિ પણ વિષય સૂચિ સાથે પ્રારંભમાં આપી છે.

કૃતજ્ઞતા : વંદન :- વિ. સં. ૨૦૫૪ એટલે સૌરાષ્ટ્ર કેસરી મહામહિમ પૂજ્યપાદ દાદા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણગુરુદેવનું જન્મ શતાબ્દી વર્ષ. આ પાવન વર્ષને ચિર સ્મરણીય બનાવવા પ્રાણ પરિવારના સંત-સતીજીઓનો ઉત્સાહભર્યો સહયોગ પુરુષાર્થે આગમમનીષી પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ.સા, પ્રધાન સંપાદિકા મમ માતામહ ગુરુણીમૈયા ભાવયોગિની પૂ. બા. બ્ર. લીલમબાઈ મ.સ., સહયોગી સંપાદક, પ્રકાશક તથા દાતાઓના તત્વાવધાનમાં એક પછી એક આગમોના અભિનવ સંપાદિત સંસ્કરણો પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે તે આગમોની શૃંખલામાં કડી રૂપે જોડાવા શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર ભાગ-૧ જ્યારે સાકાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે એક-એક કૃપાળુઓની કૃતજ્ઞતા સ્મૃતિ મારા હૃદયને ભીંજવતી જાય છે, આ અનુસંધાને શાસનપતિથી લઈને શ્રુતશાસન સેવકોના આશિષ, સહકાર, સંસ્કારોને તો હું કેમ વિસરી શકું !!

જિનાગમો આત્મ સુધારણા અને આત્મપ્રાપ્તિના અમૂલ્ય દસ્તાવેજો છે. એમાં પણ શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર દષ્ટિવાદ સૂત્રની 'લઘુત્તમ આવૃત્તિ' કહેવાય છે. આવા ગૂઢતમ આગમ અનુવાદનું મહત્તમ કાર્ય મારા સંવિભાગે આવ્યું અને એ કાર્ય સંપન્ન થયું, એમાં સૌ પ્રથમ ઉપકારી છે શાસનપતિ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામી અને શ્રી ગણધર ભગવંતો. એમની કૃપા થકી જ મને ગળથૂથીમાં શ્રુત-ચારિત્રરૂપ દ્વિધારમય જયવંતુ જિનશાસન મળ્યું.

પૂર્વજ્ઞાની શ્રી શ્યામાચાર્યનું આ સંકલન વારસામાં મળ્યું. પૂજ્યપાદ શ્રી ડુંગર-જય-માણેક-પ્રાણ ગુરુ સમા ગુણાનિધાન ચારિત્ર સંપન્ન મહાપુરુષોનું ઉજ્જવળ ગુરુકુળ સાંપડ્યું. તપ સમ્રાટ-તપોધની પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા. ના શ્રીમુખેથી ચારિત્ર રત્ન અને વાત્સલ્ય ભરપૂર શિષ્યત્વ લાધ્યું. આવા દેવાધિદેવ, દેવ-સ્વરૂપ મહાપુરુષોના શ્રી ચરણે આસ્થાભર્યા અંતરના વંદન !!!

ગચ્છશિરોમણી...પરમદર્શનિક અમારી અણમોલી અમાનત પૂ.બા.બ્ર. શ્રી જયંતિમુનિજી મ. સાહેબે સોનામાં સુગંધ મેળવી આ આગમને એક નૂતન 'અભિગમે'

મંડિત કરી આપ્યું...ગુજરાત કેસરી ગચ્છ નાયક શ્રી બા.બ્ર.પૂ. ગિરીશમુનિ મ.સા, આગમ દિવાકર પૂ. બા. બ્ર. જનકમુનિ મ.સા. તથા નિડરવક્તા પૂ. જગદીશમુનિ મ.સા. કે જેઓએ મને હંમેશા અમી નજરે નિહાળી છે, તે સર્વ પૂજ્યશ્રીઓએ સમયે-સમયે હિત શિક્ષાઓનું દાન કર્યું છે.

આ ભાવાનુવાદના કાર્યનો શુભારંભ જેઓના વાત્સલ્ય વિવેક ભર્યા સાંનિધ્યમાં થયો, મારા મહદ્ ભાગ્યે જેમનું આજ્ઞા સાંનિધ્ય મળ્યું, જેઓના અંતરના આશીર્વાદ નિરંતર અનુભવું છું એવા અધ્યાત્મ યોગીરાજ ધ્યાન સાધક પૂ. બા. બ્ર. શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા. તપસ્વીરત્ન સરળમના બા. બ્ર. પૂ. ગજેન્દ્રમુનિ મ.સા. અને શાસન પ્રભાવક પૂ. બા. બ્ર. નમ્રમુનિ મ.સા. આદિ સર્વ ગુરુ બંધુઓને તો હું શૈં વીસરું? એમની પણ સદા સદ્ભાવના રહી છે.

સંસ્કારદાત્રી ગુરુમાતામહ મંગલમૂર્તિ પૂજ્યવરા શ્રી મુક્તાબાઈ મ.સ. અને અપ્રમત્તભાવ સેવી મારા ખાસ ઉપકારી ભાવયોગિની પૂ. બા. બ્ર. લીલમબાઈ મ.સ. એ મારામાં અપૂર્વ સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું છે. આ આગમ અનુવાદ ભાવનાના ઉદ્ભાવિકા પૂ. બા. બ્ર. ઉષાબાઈ મ.સ.નું ઋણ મારા અંતરમાં અંકિત છે.

મારા પરમ ઉપકારી ગુરુણીમૈયા જેઓના હૃદયે મારા માટે સ્નેહની અજસ્ર સરવાણી વહી રહી છે, જેઓએ મને હંમેશાં ઉત્તમ કાર્યો પ્રતિ પ્રેરી છે, પ્રશંસી છે, મારી હર ભાવનાના સાક્ષી પૂ. બા. બ્ર. શ્રી ભારતીબાઈ મ. સ. (બાપજી)ની મમતાએ મને સંયમની વાટ દેખાડી છે, પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ પ્રેરણાદાત્રી એવા મમ સહોદરી અને ગુરુભગિની સ્વ. પૂ. બા. બ્ર. હર્ષિદાબાઈ મ.સ. આદિ સર્વ ગુરુતત્વના શ્રી ચરણે શ્રદ્ધા ભર્યા વંદન !!!

આગમ સંપાદનના અપદક છતાં સર્વે સર્વા આગમ મનીષી પૂ. બા. બ્ર. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ.સા. કે જેઓના પિતૃહૃદયે મારા પ્રતિ હંમેશ પુત્રીવત્ ભાવના રહી છે. પ્રધાન સંપાદિકા ગુરુણીમૈયા પૂ. બા. બ્ર. લીલમબાઈ મ.સ. તથા સહસંપાદિકા શ્રુતજ્ઞાનના મારા ભૂતપૂર્વ સહાધ્યાયી સાધ્વી શ્રી ડૉ. આરતી અને શ્રી સુબોધિકાજી આદિ સંપાદક મંડળે આ આગમને પારસ સ્પર્શ આપી સો ટયનું સુવર્ણ બનાવ્યું છે. તેઓશ્રીને મારા અહોભાવપૂર્વકના વંદન.

આ ભગીરથ કાર્યમાં મારા ક્ષણેક્ષણના મૂક સાથી, સહયોગી પીઠબળસમા પૂ. બા. બ્ર. પ્રિયદર્શનાબાઈ સ્વામી, શ્રી વિદુબાઈ મ. અને શ્રી રૂપલબાઈ મ. ને પણ મારા ભાવભર્યા વંદન. આ તકે મારા પરમ હિતસ્વી પૂ. બા. બ્ર. શ્રી ઉર્મિબાઈ સ્વામીના ઉપકારને પણ હૃદયથી વંદુ છું.

ઘાટકોપર હિંગવાલા સ્થા. જૈન સંઘ સંચાલિત શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પિતૃવત્સલ મોટા પંડિતજી શ્રીમાન શોભાયંદજી ભારિલ્લ તેમજ નાના પંડિતજી શ્રી રોશનલાલજી જૈન, આ બંને પંડિતોનો જ્ઞાનના ક્ષેત્રે મારી શ્રુતદષ્ટિ ખોલવામાં મહત્વનો ફાળો છે, મારા માટે તેઓશ્રીનો ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે.

જેઓએ અપાર વાત્સલ્ય સહ ઉત્તમ સંસ્કાર તેમજ ધર્મભાવનાના બીજનું મારામાં વાવેતર કર્યું છે એવા માત-તાત સ્વ. શ્રી લીલાવંતીબેન અને સ્વ. શાંતિલાલ મૂળચંદ ટીંબડીયાની યાવત્ જીવન ઋણી છું.

શરૂઆતથી લઈને અંત સુધી મારા કાર્યને વેગ આપવામાં તથા ભાષા દોષને શુદ્ધ કરી સજાવી કડીબદ્ધ કરવામાં સહયોગી સાક્ષર ડૉ. શ્રી રસિકભાઈ મહેતા (જગદુશા-ઘાટકોપર) તથા શ્રી અશોકભાઈ જયંતિલાલ અજમેરા (રાજાવાડી-ઘાટકોપર) પ્રતિ અહોભાવની લાગણી અનુભવું છું.

આ તબક્કે ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન દ્વારા આગમનું પ્રકાશન કરી રહેલા ભામાશા શ્રી રમણિકભાઈ શાહ, પ્રમુખ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ તથા મુદ્રક શ્રી નેહલભાઈને મારા હાર્દિક સાધુવાદ સહ ધન્યવાદ છે.

વૃત્તિકાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ, યુવાચાર્ય મધુકર મિશ્રીમલજી મ.સા. તથા પૂજ્યવર શ્રી જ્ઞાનમુનિ મ.સા. આદિ પ્રતિ પણ અનુગ્રહીત છું.

આ આગમને ગ્રંથારૂઢ કરવાના યશભાગી શ્રુતાધાર શ્રી સ્થા. જૈન સંઘ સાંતાકુઝ શ્રી સંઘના ઉદાર દિલ દાતાઓ શ્રી ચંદુભાઈ શાહ(મુખ્ય દાતા), માતુશ્રી લક્ષ્મીબેન દેઢીયા, શ્રીમતિ હીરાલક્ષ્મીબેન કંપાણી, શ્રીમતિ ચંદ્રિકાબેન કંપાણી, માતુશ્રી મંજુલાબેન ટોળીયા તથા એક સદ્ગૃહસ્થ અને વી. એસ. ગડા(અંધેરી) આદિની શ્રુતભક્તિ... ગુરુભક્તિને અનેકશઃ અભિનંદન સહ સાધુવાદ.

સર્વ નામી અનામી કૃતજ્ઞજનોની સ્નેહ સિક્ત સહાયે આવા ગહન આગમના ભાવોનું યત્કિંચિત્ અવગાહન કરી-કરાવી શકી છું; તે સર્વને કૃતજ્ઞભાવે વંદના... અભિવંદના !!!

મારી છદ્મસ્થતા તથા અલ્પમતિને કારણે જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કંઈપણ લખાણું કે આલેખાણું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિયોગે મિચ્છામિ દુક્કડમ્....

—ગુરુપાદ પદ્મરેણુ ભારતશિશુ
સાદવી સુદા

સૂત્રોના શ્લોક પ્રમાણ અને ઉપધાન-તપ

	શ્લોક	તપ	વિશેષ
(૧) શ્રી આચારાંગ સૂત્ર	૨૫૦૦	૫૦	જ્ઞાતવ્ય :- અહીં બત્રીસ સૂત્રોના મૂળપાઠનાં શ્લોક-પરિમાણ સંગ્રહિત કર્યાં છે. જેમાં ૩૨ અક્ષરનો એક શ્લોક ગણતાં આચારાંગ સૂત્રનો મૂળ પાઠ ૨૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ થાય છે. આ જ રીતે બીજા સૂત્રોનાં શ્લોક પરિમાણ સમજી લેવા જોઈએ. ઉપરોક્ત સર્વ શાસ્ત્રોની શ્લોક સંખ્યા ૬૮૩૭૬ થાય છે. પ્રત્યેક આગમની વાયણી લેવાના સમયે અથવા ત્યારપછી ગુરુ આજ્ઞાનુસાર આર્યબિલ તપ કરવું જરૂરી છે. આગમ વાંચન સંબંધી આ તપને શાસ્ત્રમાં ઉપધાન(તપ) કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપધાન તપમાં આર્યબિલના સ્થાને ઉપવાસ, એકાસણા પણ કરી શકાય છે. તેમાં, ૨ આર્યબિલ = ૧ ઉપવાસ, ૧ આર્યબિલ = ૨ એકાસણા ગણવામાં આવે છે.
(૨) શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્ર	૨૧૦૦	૩૦	
(૩) શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર	૩૭૭૦	૧૮	
(૪) શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર	૧૬૬૭	૩	
(૫) શ્રી ભગવતી સૂત્ર	૧૫૭૫૨	૧૮૬	
(૬) શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્ર	૫૫૦૦	૩૩	
(૭) શ્રી ઉપાસકદશા સૂત્ર	૮૧૨	૧૪	
(૮) શ્રી અંતગડદશા સૂત્ર	૮૦૦	૧૨	
(૯) શ્રી અનુત્તરોપપાતિક સૂત્ર	૨૮૨	૭	
(૧૦) શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર	૧૨૫૦	૧૪	
(૧૧) શ્રી વિપાક સૂત્ર	૧૨૧૬	૨૪	
(૧૨) શ્રી ઉવવાઈ સૂત્ર	૧૨૦૦	૩	
(૧૩) શ્રી રાજપ્રશ્રીય સૂત્ર	૨૦૭૮	૩	
(૧૪) શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર	૪૭૦૦	૩	
(૧૫) શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર	૭૭૮૭	૩૮	
(૧૬) શ્રી જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ સૂત્ર	૪૧૪૬	૧૦	
(૧૭) શ્રી ચંદ્ર-સૂર્ય પ્રજ્ઞાપ્તિ સૂત્ર [૨]	૨૨૦૦	૩	
(૧૮) શ્રી ઉપાંગ સૂત્ર (નિરયા) [૫]	૧૧૦૮	૭	
(૧૯) શ્રી નિશીથ સૂત્ર	૧૮૧૫	૧૦	
(૨૦) શ્રી દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્ર	૭૫૦		
(૨૧) શ્રી બૃહત્કલ્પ સૂત્ર	૪૭૩	૨૦	
(૨૨) શ્રી વ્યવહાર સૂત્ર	૮૩૫		
(૨૩) શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર	૨૧૦૦	૨૮	
(૨૪) શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર	૭૦૦	૧૫	
(૨૫) શ્રી નંદી સૂત્ર	૭૦૦	૩	
(૨૬) શ્રી અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર	૧૮૮૮	૧૦	
(૨૭) શ્રી આવશ્યક સૂત્ર	૧૨૫	૮	

૩૨ અસ્વાધ્યાય

શાસ્ત્રના મૂળપાઠ સંબંધી

ક્રમ	વિષય	અસ્વાધ્યાય કાલ
	આકાશસંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	
૧	આકાશમાંથી મોટો તારો ખરતો દેખાય	એક પ્રહર
૨	દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં આગ જેવું દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૩	અકાલમાં મેઘગર્જના થાય [વર્ષાઋતુ સિવાય]	બે પ્રહર
૪	અકાલમાં વીજળી ચમકે [વર્ષાઋતુ સિવાય]	એક પ્રહર
૫	આકાશમાં ઘોરગર્જના અને કડાકા થાય	આઠ પ્રહર
૬	શુકલપક્ષની ૧, ૨, ૩ની રાત્રિ	એક પ્રહર
૭	આકાશમાં વીજળી વગેરેથી યજ્ઞનું ચિહ્ન દેખાય	જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી
૮	કરા પડે	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૯	ધુમ્મસ	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૦	આકાશ ધૂળ—૨જથી આચ્છાદિત થાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
	ઔદારિક શરીર સંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	
૧૧	તિર્યચ, મનુષ્યના હાડકાં બળ્યા, ધોવાયા વિના હોય,	૧૨ વર્ષ
૧૨-૧૩	તિર્યચના લોહી, માંસ ૬૦ હાથ, મનુષ્યના ૧૦૦ હાથ [ફૂટેલા ઈંડા હોય તો ત્રણ પ્રહર]	દેખાય ત્યાં સુધી
૧૪	મળ—મૂત્રની દુર્ગંધ આવે અથવા દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૫	સ્મશાન ભૂમિ [૧૦૦ હાથની નજીક હોય]	—
૧૬	ચંદ્રગ્રહણ—ખંડ/પૂર્ણ	૮/૧૨ પ્રહર
૧૭	સૂર્યગ્રહણ—ખંડ/પૂર્ણ	૧૨/૧૬ પ્રહર
૧૮	રાજાનું અવસાન થાય તે નગરીમાં	નવા રાજા થાય ત્યાં સુધી
૧૯	યુદ્ધસ્થાનની નિકટ	યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી
૨૦	ઉપાશ્રયમાં પંચેન્દ્રિયનું કલેવર	જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી
	ચાર મહોત્સવ—ચાર પ્રતિપદા	
૨૧-૨૮	અષાઢ, આસો, કારતક અને ચૈત્રની પૂર્ણિમા અને ત્યાર પછીની એકમ	સંપૂર્ણ દિવસ—રાત્રિ
૨૯-૩૨	સવાર, સાંજ, મધ્યાહ્ન અને અર્ધરાત્રિ.	એક મુહૂર્ત

[નોંધ :- પરંપરા અનુસાર ભાદરવા સુદ પૂનમ અને વદ એકમના દિવસે પણ અસ્વાધ્યાય મનાય છે. તેની ગણના કરતાં ૩૪ અસ્વાધ્યાય થાય છે.]

શ્રી પન્નવણા સૂત્ર

સ્થવિર રચિત ઉપાંગ સંગ્રહ

ભાગ - ૧

પદ : ૧ થી ૫

મૂળપાઠ, ભાવાર્થ,
વિવેચન, પરિશિષ્ટ

અનુવાદિકા :
શ્રી સુધાબાઈ મ.

આ ઉત્કાલિક સૂત્ર છે. તેના મૂળ પાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાયકાલને છોડીને ગમે ત્યારે થઈ શકે છે.

પ્રથમ પદ

પરિચય

આ પ્રથમ પદનું નામ પ્રજ્ઞાપનાપદ છે. તેમાં વિશ્વના મુખ્ય બે દ્રવ્ય—જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્યની પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રતિપાદન છે.

પ્રજ્ઞાપના— પ્રકર્ષરૂપેણ જ્ઞાપના-પ્રરૂપણા ઇતિ પ્રજ્ઞાપના । પ્રકર્ષ રૂપથી અર્થાત્ વિવિધ ભેદ-પ્રભેદ દ્વારા જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્યનું કથન કરવું, તેને પ્રજ્ઞાપના કહે છે. આ પદમાં જીવપ્રજ્ઞાપના કરતાં અજીવ પ્રજ્ઞાપનાનું વક્તવ્ય અલ્પ હોવાથી તેનું કથન પ્રથમ કરવામાં આવ્યું છે અને અજીવ પ્રજ્ઞાપનામાં રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના કરતાં અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપનાનું કથન અલ્પ હોવાથી તેનું વર્ણન પ્રથમ કરવામાં આવ્યું છે.

અજીવ દ્રવ્ય— જે જીવ નથી, જેમાં ચૈતન્ય લક્ષણ નથી, તેવા જડ દ્રવ્યને અજીવ કહે છે. તેના બે ભેદ છે— અરૂપી અજીવ અને રૂપી અજીવ.

અરૂપી અજીવ દ્રવ્ય— વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શથી રહિત હોય, તે અરૂપી છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને અદ્વાસમય એટલે કાલ, તે ચાર અરૂપી અજીવ છે. તેમાંથી ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની ગતિમાં સહાયક બને છે. અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય, જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની સ્થિતિમાં સહાયક બને છે. આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય, પ્રત્યેક દ્રવ્યોને અવગાહના પ્રદાન કરે છે, તે સર્વ દ્રવ્યના આધારરૂપ છે. અદ્વાસમય-કાલ, પ્રત્યેક દ્રવ્ય પર વર્તી રહ્યો છે, તે પર્યાય પરિણમનમાં સહાયક બને છે.

આ ચારે દ્રવ્ય અરૂપી અજીવ છે. તે પોતાના વિશિષ્ટ સ્વભાવથી સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહે છે, તેમ છતાં જીવાદિની ગતિ આદિ ક્રિયામાં સહાયક બને છે, તેથી તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

રૂપી અજીવ દ્રવ્ય— જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાન હોય તે રૂપી કહેવાય છે. એક પુદ્ગલાસ્તિકાય જ રૂપી અજીવ દ્રવ્ય છે; સંઘટન અને વિઘટન એટલે કે ભેગા થવું અને વિખેરાઈ જવું, તે તેનો સ્વભાવ છે. જીવોના શરીર, કર્મ, મન, વચન આદિ પૌદ્ગલિક છે. જીવને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર કર્મ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે. આ લોકમાં જે કાંઈ દષ્ટિગોચર થાય છે, તે સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે કારણ કે એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ રૂપી છે. વર્ણાદિની અપેક્ષાએ તેના અનેક ભેદ-પ્રભેદ થાય છે.

જીવ દ્રવ્ય— ચૈતન્ય લક્ષણ; જ્ઞાન, દર્શન ગુણથી યુક્ત; સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરનાર દ્રવ્યને જીવ દ્રવ્ય કહે છે. જીવ દ્રવ્યનો કર્મરૂપ અજીવ દ્રવ્ય સાથે અનાદિકાલીન સંબંધ છે. તેનાથી જ તેનું ચાર ગતિરૂપ સંસાર ભ્રમણ થઈ રહ્યું છે. જીવ કર્મરૂપી પરપુદ્ગલ દ્રવ્યના સંગથી જ્યારે મુક્ત થાય છે ત્યારે તેનું પરિભ્રમણ પણ અટકી જાય છે. આ રીતે જીવોના મુખ્ય બે પ્રકાર છે— (૧) કર્મરહિત જીવો— સિદ્ધ જીવો (૨) કર્મ સહિત જીવો— સંસારી જીવો.

સિદ્ધજીવો— સંસારભ્રમણથી મુક્ત થયેલા, કર્મ રહિત જીવોને સિદ્ધ કહે છે, સૂત્રકારે તેના માટે

‘અસંસાર સમાપન્નક જીવો’, શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે બધા જીવો એક સમાન છે. તેમ છતાં તેના સિદ્ધ થવાના સમયની અપેક્ષાએ બે ભેદ થાય છે. અનંતર સિદ્ધ અને પરંપર સિદ્ધ. સિદ્ધિ પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયવર્તી જીવોને અનંતર સિદ્ધ અને બીજા, ત્રીજા આદિ સમયવર્તી જીવોને પરંપર સિદ્ધ કહે છે. અનંતર સિદ્ધના પણ પૂર્વ પ્રજ્ઞાપન નયની અપેક્ષાએ પંદર ભેદ થાય છે.

સંસારી જીવો— ચાર ગતિરૂપી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં કર્મયુક્ત જીવો, સંસારી જીવ કહેવાય છે. તેના ભેદ-પ્રભેદ વિવિધ પ્રકારે થઈ શકે છે. પ્રસ્તુત પદમાં સૂત્રકારે પાંચ ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સંસારી જીવોના પાંચ ભેદ કર્યા છે.

જે જીવોને એક સ્પર્શોન્દ્રિય અર્થાત્ કાયા જ હોય છે, તે **એકેન્દ્રિય જીવ** કહેવાય છે. તે જીવો સ્થાવર છે, તે સ્વયં ગતિ કરી શકતા નથી. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના જીવો એકેન્દ્રિય છે.

જે જીવોને સ્પર્શોન્દ્રિય અને જિહ્વેન્દ્રિય, આ બે ઈન્દ્રિય હોય છે, તે **બેઈન્દ્રિય જીવ** કહેવાય છે. યથા— કૃમિ, ઈયળ, અળસિયા, પોરા આદિ જીવો.

જે જીવોને સ્પર્શોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય અને દ્રાણોન્દ્રિય, આ ત્રણ ઈન્દ્રિય હોય છે, તે **તેઈન્દ્રિય જીવ** કહેવાય છે. યથા— કીડી, મંકોડા, કંથવા, જૂ, લીખ આદિ જીવો.

જે જીવોને સ્પર્શોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, દ્રાણોન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય, આ ચાર ઈન્દ્રિય હોય તે **ચૌરેન્દ્રિય જીવ** કહેવાય છે. યથા— માખી, મચ્છર, ભ્રમર આદિ.

જે જીવોને સ્પર્શોન્દ્રિય, જિહ્વેન્દ્રિય, દ્રાણોન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય, આ પાંચ ઈન્દ્રિય હોય તે **પંચેન્દ્રિય જીવ** કહેવાય છે. યથા— નારકી, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય અને દેવતા.

એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોની એક તિર્યંચગતિ હોય છે. પંચેન્દ્રિય જીવો ચારે ય ગતિમાં હોય છે. બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યંતના જીવો સ્વયં ગતિ કરી શકે છે તેથી તે જીવો ત્રસ કહેવાય છે. આ રીતે જીવોના કર્માનુસાર તેમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા જોઈ શકાય છે. સૂત્રકારે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

જીવની આ પ્રકારની વિવિધતાનું સ્પષ્ટ દર્શન, તેના ચોક્કસ કારણો અને તેનાથી મુક્ત થઈને સિદ્ધદશાની પ્રાપ્તિ પર્યંતનું વર્ણન તે જૈન દર્શનની મૌલિકતા છે. જીવ સ્વયં પોતાના પુરુષાર્થથી જ વિકાસ પામીને મુક્ત થઈ શકે છે અને જીવનો જ અવળો પુરુષાર્થ તેને ભવભ્રમણ કરાવે છે. જીવને સુખી કે દુઃખી કરનાર અન્ય કોઈ નથી.

સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ પ્રત્યેક જીવનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે અને તે જીવ પોતાની સ્વતંત્ર શક્તિથી પોતાનું ભાવિ નિર્માણ કરે છે. આ રીતે વિશ્વના જીવ અને અજીવ, આ બે દ્રવ્યોની વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવીને પ્રથમ પદ પૂર્ણ થાય છે.

પ્રથમ પદ : પ્રજ્ઞાપના

પ્રારંભિક :

૧

વવગયજર-મરણભ્રુ, સિદ્ધે અભિવંદિકુણ તિવિહેણં ।
વંદામિ જિણવરિંદં, તેલોક્કગુરું મહાવીરં ॥૧॥

સુયરયણણિહાણં, જિણવરેણ ભવિયજણણિવ્વુઙ્કરેણં ।
ઉવદંસિયા ભગવયા, પણ્ણવણા સવ્વભાવાણં ॥૨॥

અજ્ઙયણમિણં ચિત્તં, સુયરયણં દિટ્ઠિવાયણીસંદં ।
જહ વણ્ણયં ભગવયા, અહમવિ તહ વણ્ણઙ્ગસામિ ॥૩॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) જરા, મૃત્યુ અને ભયથી રહિત સિદ્ધોને ત્રિવિધે વંદન કરીને ત્રેલોક્ય ગુરુ જિનેશ્વર શ્રી મહાવીર સ્વામીને વંદન કરું છું. ॥ ૧ ॥

ભવી જીવોને નિર્વાણનો ઉપદેશ આપનારા જિનેશ્વર ભગવાને શ્રુતરત્નનિધિરૂપ સર્વભાવોની પ્રજ્ઞાપનાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. ॥ ૨ ॥

દષ્ટિવાદના સારભૂત, વિવિધતાઓથી યુક્ત, શ્રુતરત્નસમ આ અધ્યયનનું-પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું શ્રી તીર્થંકર ભગવાને જેવું વર્ણન કર્યું છે, તેવું જ વર્ણન હું પણ (શ્યામાચાર્ય) કરીશ. ॥ ૩ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ત્રણ ગાથામાંથી પ્રથમ ગાથામાં સૂત્રકારે મંગલાચરણરૂપે સિદ્ધ ભગવંતોને અને શાસનપતિ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને વંદન કર્યા છે. ત્યાર પછી બે ગાથામાં પ્રસ્તુત સૂત્ર રચનાની અને દષ્ટિવાદથી નિર્યુહણ (ઉદ્ધરણ) કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

મંગલાચરણ :- વ્યાખ્યાકારોએ મંગલના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. આદિ, મધ્ય અને અંતિમ મંગલ. શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં જે મંગલાચરણ કરવામાં આવે, તે **આદિ મંગલ** કહેવાય છે. તેના ત્રણ કારણ છે- (૧) વિધ્નોના ઉપશમ માટે (૨) અશુભ કર્મોના ક્ષય માટે અને (૩) શિષ્ટજનોની પરંપરાના પાલન માટે, આદિ મંગલ કરાય છે. વ્યાખ્યાકારના કથન પ્રમાણે શાસ્ત્રીય જ્ઞાનને સ્થિર કરવા માટે **મધ્ય મંગલ** હોય છે.

શિષ્ય પરંપરાએ શાસ્ત્રની વિચારધારાને અક્ષુણ્ણ બનાવવાની તે **અંતિમ મંગલ**નું પ્રયોજન છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં **વવગય જરમરણભ્રુ** આ વાક્ય આદિ મંગલ, ઓગણત્રીસમાં ઉપયોગપદમાં **કઙ્ગવિહેણં** **ઉવઓગે પણ્ણત્તે** તે વાક્ય મધ્ય મંગલ અને છત્રીસમા પદના અંતે **સુહી સુહં** પત્તા આ વાક્ય અંતિમ મંગલરૂપે છે, તેમ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ટીકાકાર આચાર્યશ્રી મલયાગિરીજી એ સૂચિત કર્યું છે.

અનેક શાસ્ત્રોના પ્રારંભ વગેરેમાં મંગલાચરણ જોવા મળતું નથી, જેમ કે- આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ વગેરે, સૂત્રોમાં મંગલાચરણ વિના જ વિષયનો પ્રારંભ છે. ત્યાં એમ સમજવું કે શ્રુતજ્ઞાન અને જિનવાણી સ્વયં મંગલરૂપ જ છે.

અનુબંધ ચતુષ્ટય :- વ્યાખ્યાકારોના કથાનુસાર પ્રસ્તુત બીજી અને ત્રીજી ગાથામાં અનુબંધ ચતુષ્ટયનું કથન છે. જેમ કે- પ્રવૃત્તિપ્રયોજકજ્ઞાનવિષયત્વમનુબંધત્વમ્, વિષયશ્ચાધિકારી ચ સંબંધશ્ચ પ્રયોજનમિતિ અનુબંધ ચતુષ્ટયમ્ (૧) વિષય, (૨) અધિકારી, (૩) સંબંધ અને (૪) પ્રયોજનના કથનને અનુબંધ ચતુષ્ટય કહે છે.

(૧) **વિષય**- શાસ્ત્રનો અભિધેય(કહેવા યોગ્ય) વિષય શ્રુતનિધિરૂપ જીવ-અજીવ દ્રવ્યના સર્વ ભાવોની પ્રરૂપણા છે. દ્વિતીય ગાથાગત **પણ્ણવણા**(પ્રજ્ઞાપના) શબ્દ જ આ આગમના વિષયને સ્પષ્ટ કરે છે. **પણ્ણવણા** - પ્રકર્ષેણ નિ:શેષકુતીર્થીતીર્થકરાસાધ્યેન યથાવસ્થિત સ્વરૂપ નિરૂપણલક્ષણેન જ્ઞાપ્યન્તે શિષ્યબુદ્ધાવારોપ્યન્તે જીવાજીવાદયઃ પદાર્થા અનયેતિ પ્રજ્ઞાપના । સમસ્ત કુતીર્થિકોના પ્રવર્તકો જેની પ્રરૂપણા કરવામાં અસમર્થ છે, તેવું વસ્તુ-સ્વરૂપનું પ્રકર્ષપણે યથાર્થ નિરૂપણ કરવું, જીવાજીવાદિ પદાર્થોના સ્વરૂપને શિષ્યની બુદ્ધિમાં આરોપિત કરવા, તેને સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જાય તે રીતે કથન કરવું, તેને પ્રજ્ઞાપના કહે છે.

(૨) **અધિકારી**- જેને સર્વજ્ઞના વચનો પ્રતિ શ્રદ્ધા હોય, શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં રુચિ હોય, શાસ્ત્રજ્ઞાન દ્વારા અપૂર્વ આનંદાનુભૂતિ થતી હોય; તેવા મહાવ્રતી કે અણુવ્રતી, સમ્યગ્દષ્ટિ સંપન્ન સાધકો આ આગમ જ્ઞાનના અધિકારી છે. તેમજ **મધ્યસ્થો બુદ્ધિમાનર્થી શ્રોતા પાત્રમિતિ સ્મૃતઃ** । મધ્યસ્થ, બુદ્ધિમાન અને તત્ત્વજ્ઞાનાર્થી સાધક તેના પાત્ર છે.

(૩) **સંબંધ**- આગમવચન અને આગમ વચ્ચે કાર્ય-કારણ સંબંધ છે. શાસ્ત્રના વચનો જ્ઞાન પ્રાપ્તિનું કારણ છે અને તેનાથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન કાર્ય છે.

(૪) **પ્રયોજન**- પ્રસ્તુત શાસ્ત્રના બે પ્રયોજન છે. અનંતર પ્રયોજન અને પરમ્પર પ્રયોજન. આ બંને પ્રયોજન પણ બે-બે પ્રકારના છે- (૧) શાસ્ત્રકર્તાનું પ્રયોજન અને (૨) શ્રોતાનું પ્રયોજન.

(૧) પ્રાણીઓ પર અનુગ્રહ કરવો તે **શાસ્ત્રકર્તા**નું અનંતર પ્રયોજન છે. શાસ્ત્રના મૂળભૂત કર્તા, અર્થરૂપ આગમના ઉપદેષ્ટા તીર્થકર ભગવાન છે, તેઓને કોઈપણ પ્રયોજન શેષ નથી, તેમ છતાં તીર્થકર નામ કર્મની પ્રકૃતિના વેદન માટે તેઓ ઉપદેશ આપે છે. શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં પ્રશ્ન છે કે **તં ચ કહં વેદ્વજ્ઞ** ? જિનનામકર્મનું વેદન કેવી રીતે થાય છે ? તેના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે **અગિલાણ ધમ્મદેસણાણ** । અગ્લાનભાવે ધર્મોપદેશ આપવાથી જિનનામકર્મનું વેદન થાય છે. શાસ્ત્રકર્તાનું પરંપર પ્રયોજન મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. (૨) શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તે **શ્રોતાઓ**નું અનંતર(સાક્ષાત્) પ્રયોજન છે અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ, તે પરંપર પ્રયોજન છે.

વવગયજરામરણભયઃ- જરા-મૃત્યુ અને ભયથી સદાને માટે મુક્ત. આ વિશેષણ સિદ્ધ ભગવાનનું છે. જરા એટલે વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ = પ્રાણત્યાગ, ભય = ઈહલોકભય, પરલોકભય આદિ સાત પ્રકારના ભય. સિદ્ધ ભગવાન આ ત્રણેયથી સર્વથા રહિત થઈ ગયા છે.

સિદ્ધે :- ધ્માતં સિતં યેન પુરાણકર્મ, યો વા ગતો નિર્વૃત્તિસૌધમૂર્ધ્નિ ।

ચ્ચાતોઽનુશાસ્તા પરિનિષ્ઠિતાર્થો, યઃ સોઽસ્તુ સિદ્ધઃ કૃતમંગલો મે ॥૧॥

આ ગાથામાં વૃત્તિકારે સિદ્ધનું સ્વરૂપ છ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિથી સમજાવ્યું છે- (૧) **સિતં**- જેઓએ કર્મરૂપી ઈંધનને શુક્લધ્યાનરૂપી અગ્નિ વડે બાળી નાંખ્યા છે, (૨) જેઓ મુક્તિરૂપી પ્રાસાદના અગ્રભાગે બિરાજમાન છે, (૩) જેઓ પોતાના નિર્મળ અનંત આત્મગુણોથી પ્રસિદ્ધ છે, (૪) જેઓએ ધર્મશાસન

પ્રવર્તાવ્યું છે, (૫) જેઓ કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે, (૬) જેઓ મંગળરૂપ બની ગયા છે; તેવા ગુણ સંપન્ન શુદ્ધાત્માને સિદ્ધ કહે છે. તેવા સિદ્ધ ભગવાન મારું મંગલ કરે.

જિનવરિંદં :- જિનવરેન્દ્ર. રાગાદિશત્રૂનભિભવન્તીતિ જિનાઃ = જે રાગાદિ શત્રુઓને જીતે છે તે જિન છે. જિનના ચાર પ્રકાર છે— (૧) શ્રુતજિન, (૨) અવધિજિન, (૩) મનઃપર્યવજિન અને (૪) કેવલીજિન. અહીં કેવળી-જિનને સૂચિત કરવા માટે ‘વર’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. જિનોમાં જે વર—શ્રેષ્ઠ હોય, અતીત અનાગત અને વર્તમાનકાળના સમસ્ત પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણનારા કેવળજ્ઞાનથી યુક્ત હોય, તે જિનવર કહેવાય છે. આ અર્થ પ્રમાણે તો સામાન્યકેવળી પણ જિનવર કહેવાય, તેથી સૂત્રકારે જિનવર શબ્દ સાથે ‘ઈન્દ્ર’ વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી જિનવરોના ઈન્દ્ર એટલે તીર્થંકર, તેવો અર્થ સૂચિત થાય છે.

મહાવીરં :- વીરયતિ સ્મ કષાયાદિશત્રૂન પ્રતિ વિક્રામતિ સ્મેતિ વીરઃ, મહાંશ્વાસૌ વીરશ્ચ મહાવીરઃ । જે કષાયાદિ શત્રુઓ સામે વીરત્વ(પરાક્રમ) દેખાડે છે, તે વીર છે અને વીરોમાં જે મહાન છે, તે મહાવીર છે. વર્તમાનમાં ભગવાન મહાવીરનું શાસન પ્રવર્તે છે. તેઓ આપણા આસન્ન ઉપકારી છે તેથી જ સૂત્રકારે ઋષભદેવાદિ તીર્થંકરોને છોડીને ચરમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીને નમસ્કાર કર્યા છે.

ત્રેલોક્યગુરું :- ત્રણે લોકના ગુરુ. અધોલોક નિવાસી અસુરકુમારાદિ ભવનપતિદેવોને, મધ્યલોકવાસી— મનુષ્યો, પશુઓ, વિદ્યાધરો, વાણવ્યંતરો અને જયોતિષી દેવોને તથા ઊર્ધ્વલોકવાસી સૌધર્મ આદિ વૈમાનિક દેવો, ઈન્દ્રો આદિને ધર્મોપદેશ આપતા હોવાથી પ્રભુને ‘ત્રેલોક્યગુરુ’ કહ્યા છે.

ભગવાન મહાવીરને માટે પ્રયુક્ત જિનવરેન્દ્ર, મહાવીર અને ત્રેલોક્યગુરુ આ ત્રણ વિશેષણ ક્રમશઃ તેઓશ્રીના ચાર મૂળ અતિશયને પ્રગટ કરે છે. તેમાં જિનવરેન્દ્ર શબ્દથી જ્ઞાનાતિશય અને પૂજાતિશય, મહાવીર શબ્દથી અપાયાપગમાતિશય અને ત્રેલોક્યગુરુ શબ્દથી વચનાતિશય પ્રગટ થાય છે.

ભગવયા :- ભગ્ શબ્દના છ અર્થ થાય છે.

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, धर्मस्य यशसः श्रियः ।

वैराग्यस्याय प्रयत्नस्य, षण्णां भग इतीङ्गना ॥

સમગ્ર ઐશ્વર્ય(અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય, ત્રેલોક્યાધિપતિત્વ), ધર્મ, યશ, શ્રી, વૈરાગ્ય અને પ્રયત્ન, આ છ ગુણોના ધારક તીર્થંકરોને ભગવાન કહે છે.

ભવિયજનણિવ્વુઙ્ગરેણં :- ભવી જીવોની નિવૃત્તિના કરનારા. ભવી = તથાવિધ અનાદિ પારિણામિક ભાવના કારણે જેઓ સિદ્ધિગમનને યોગ્ય હોય, તે ભવી કહેવાય છે. **ણિવ્વુઙ્ગા** બે અર્થ થાય છે— (૧) નિવૃત્તિ = નિર્વાણ, શાંતિ કે નિર્વાણના કારણભૂત સમ્યગ્દર્શન આદિ રત્નત્રયના પ્રદાન કરનારા (૨) નિવૃત્તિ = નિર્માણ-સમસ્ત કર્મમલ દૂર થવાથી સ્વરૂપનું કે પરમ સ્વાસ્થ્યનું નિર્માણ કરનારા; તીર્થંકર પ્રભુ, ભવી જીવો માટે રત્નત્રય પ્રદાન કરનારા અથવા પરમ સ્વાસ્થ્યનું નિર્માણ કરનારા છે.

તીર્થંકર ભગવંતો નિષ્પક્ષપણે સર્વ જીવોને ઉપદેશ આપે છે. ભવી જીવો તે ઉપદેશ શ્રવણ કરીને પોતાની પાત્રતા અનુસાર ભાવ આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે.

છત્રીસ પદોનાં(અધ્યયનોનાં) નામ :-

૨

पण्णवणा ठाणाइं, बहुवत्तव्वं ठिईं विसेसा य ।

वक्कंती उस्सासो, सण्णा जोणी य चरिमाइं ॥४॥

ભાસા સરીર પરિણામ, કસાણે ઈંદિણે પઑગે ય ।
 લેસા કાયઠિઈ ય, સમ્મત્તે અંતકિરિયા ય ॥૫॥
 ઑગાહણસંઠાણે, કિરિયા કમ્મે ત્તિ યાવરે ।
 કમ્મસ્સ બંધણે કમ્મવેદણે, વેદસ્સ બંધણે વેયવેયણે ॥૬॥
 આહારે ડવઑગે, પાસણયા સણ્ણિણ સંજમે ચેવ ।
 ઑહી પવિયારણ વેયણા ય, તત્તો સમુઘ્ઘાણે ॥૭॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં ‘છત્રીસ’ પદ છે. તેના નામ આ પ્રમાણે છે— (૧) પ્રજ્ઞાપના, (૨) સ્થાન, (૩) બહુવક્તવ્ય, (૪) સ્થિતિ, (૫) વિશેષ, (૬) વ્યુત્ક્રાંતિ, (૭) ઉચ્છ્વાસ, (૮) સંજ્ઞા, (૯) યોનિ, (૧૦) ચરમ. ॥ ૪ ॥

(૧૧) ભાષા, (૧૨) શરીર, (૧૩) પરિણામ, (૧૪) કષાય, (૧૫) ઈન્દ્રિય, (૧૬) પ્રયોગ, (૧૭) લેશ્યા, (૧૮) કાયસ્થિતિ, (૧૯) સમ્યક્ત્વ અને (૨૦) અંતક્રિયા. ॥ ૫ ॥ (૨૧) અવગાહના-સંસ્થાન, (૨૨) ક્રિયા, (૨૩) કર્મ, (૨૪) કર્મ બંધક(બાંધતા બાંધે), (૨૫) કર્મ વેદક(બાંધતા વેદે), (૨૬) કર્મવેદ બંધક (વેદતા બાંધે) અને (૨૭) કર્મવેદ વેદક(વેદતા વેદે). ॥ ૬ ॥ (૨૮) આહાર, (૨૯) ઉપયોગ, (૩૦) પશ્યતા, (૩૧) સંજ્ઞા, (૩૨) સંયમ, (૩૩) અવધિ, (૩૪) પ્રવિચારણા, (૩૫) વેદના અને (૩૬) સમુઘ્ઘાત. ॥ ૭ ॥

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રકાર :-

૩ સે કિં તં પણ્ણવણા ? પણ્ણવણા ડુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-
 જીવપણ્ણવણા ય અજીવપણ્ણવણા ય।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— પ્રજ્ઞાપનાના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— જીવ પ્રજ્ઞાપના અને અજીવપ્રજ્ઞાપના.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રજ્ઞાપનાના બે પ્રકારનું કથન છે.

જીવ પ્રજ્ઞાપના :- જીવન્તિ, પ્રાણાન્ ધારયન્તીતિ જીવાઃ । જે જીવે છે, પ્રાણોને ધારણ કરે છે, ચૈતન્ય લક્ષણ સહિત અને ઉપયોગવાન હોય, તે જીવ છે. પ્રાણના બે ભેદ છે. દ્રવ્યપ્રાણ અને ભાવપ્રાણ. પાંચ ઈન્દ્રિય, મન, વચન, કાયા, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય, તે દશ દ્રવ્ય પ્રાણ છે અને જ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય, તે ચાર ભાવ પ્રાણ છે. સમસ્ત સંસારી જીવો યથાયોગ્ય દ્રવ્યપ્રાણથી જીવે છે. તે ઉપરાંત પ્રત્યેક સંસારી જીવમાં વધતે ઑછે અંશે ભાવપ્રાણ પણ અવશ્ય હોય છે. સિદ્ધના જીવોમાં દ્રવ્યપ્રાણ નથી. તે ભાવ પ્રાણથી જીવે છે.

સંસારી અને સિદ્ધ જીવોના સ્વરૂપનું કથન કરવું તે જીવપ્રજ્ઞાપના છે. જીવ સંબંધિત પ્રત્યેક વિષયો, ગતિ, જાતિ, ઈન્દ્રિય, યોનિ, જીવને રહેવાના સ્થાન, આત્મગુણરૂપ ઉપયોગ આદિ વિવિધ વિષયોનો સમાવેશ જીવ પ્રજ્ઞાપનામાં થાય છે.

અજીવ પ્રજ્ઞાપના :- ન જીવાઅજીવા-જીવવિપરીતસ્વરૂપાઃ । જે જીવ નથી તે અજીવ છે. જડલક્ષણ અને ઉપયોગ રહિત હોય તે અજીવ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય,

પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાલ, તે પાંચ અજીવ દ્રવ્ય છે. તત્સંબંધિત વર્ણનને અજીવ પ્રજ્ઞાપના કહે છે.

અજીવ પ્રજ્ઞાપના :-

૪ સે કિં તં અજીવપણ્ણવણા ? અજીવપણ્ણવણા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- રૂવિઅજીવ- પણ્ણવણા ય અરૂવિઅજીવપણ્ણવણા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અજીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- અજીવ પ્રજ્ઞાપનાના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના અને અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના.

અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના :-

૫ સે કિં તં અરૂવિઅજીવપણ્ણવણા ? અરૂવિઅજીવપણ્ણવણા દસવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ધમ્મત્થિકાએ, ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસે, ધમ્મત્થિકાયસ્સ પેસા, અધમ્મત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાયસ્સદેસે, અધમ્મત્થિકાયસ્સ પેસા, આગાસત્થિકાએ, આગાસત્થિકાયસ્સ દેસે, આગાસત્થિકા- કાયસ્સ પેસા, અદ્ધાસમ્પે સે તં અરૂવિઅજીવપણ્ણવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપનાના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) ધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૩) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ, (૪) અધર્માસ્તિકાય, (૫) અધર્માસ્તિકાયનો દેશ, (૬) અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ, (૭) આકાશાસ્તિકાય, (૮) આકાશાસ્તિકાયનો દેશ, (૯) આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશ અને (૧૦) અદ્વાકાળ. આ અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અરૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપનાના ભેદ-પ્રભેદનું પ્રતિપાદન છે.

અરૂપી અજીવ :- જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ ન હોય તેવા અચેતન પદાર્થોને અરૂપી અજીવ કહે છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાલ, આ ચાર દ્રવ્યો અરૂપી અજીવ છે અને તેમાં પ્રથમના ત્રણ દ્રવ્ય અસ્તિકાયરૂપ છે.

અસ્તિકાય :- પ્રદેશોના સમૂહને અસ્તિકાય કહે છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય, આ બંને દ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશના સમૂહરૂપ છે અને આકાશ દ્રવ્ય અનંતપ્રદેશના સમૂહ રૂપ છે, તેથી તે ત્રણે દ્રવ્ય અસ્તિકાય કહેવાય છે. કાળને પ્રદેશ ન હોવાથી તે અસ્તિકાય રૂપ નથી.

ધર્માસ્તિકાય :- જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ચ સ્વભાવત એવ ગતિપરિણામપરિણતાનાં તત્સ્વભાવ ધરણાત્-તત્ સ્વભાવપોષણાદ્ધર્મઃ । સ્વભાવથી જ ગતિ પરિણામથી પરિણત થયેલા જીવ અને પુદ્ગલના ગતિ સ્વભાવને ધારણ કરે, પોષણ કરે અર્થાત્ ગતિક્રિયામાં સહાયક બને, તે દ્રવ્યને ધર્માસ્તિકાય કહે છે. જેમ કે માછલીની ગતિમાં જલ સહાયક બને છે, પાણી ન હોય તો માછલી તરી ન શકે; તેમ જીવ અને પુદ્ગલ પોતાની શક્તિથી ગતિ કરે છે, તેમાં ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સહાયક બને છે. સહાયક દ્રવ્ય વિના તેની ગતિ થતી નથી. અલોકમાં ધર્માસ્તિકાય ન હોવાથી સિદ્ધના જીવો અનંત શક્તિમાન હોવા છતાં લોકાગ્રે સ્થિત થઈ જાય છે. ધર્માસ્તિકાય વિના જીવ કે પુદ્ગલની ગતિ થતી નથી. ધર્માસ્તિકાય એક, અખંડ,

નિત્ય અને લોકવ્યાપક દ્રવ્ય છે.

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યના ત્રણ ભેદ છે— (૧) ધર્માસ્તિકાય— ચલન સહાયવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક અખંડ, લોકવ્યાપી એક દ્રવ્યને ધર્માસ્તિકાય કહે છે. થોકડાઓમાં આ પ્રથમ ભેદને ધર્માસ્તિકાયનો સ્કંધ કહેવાની પરંપરા છે. પરંતુ પ્રસ્તુત પાઠમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન-૩૬, ગાથા-૫ માં આ પ્રથમ ભેદ માટે ‘ધર્માસ્તિકાય’ શબ્દ પ્રયોગ છે, સ્કંધ શબ્દનો પ્રયોગ ત્યાં નથી, પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સ્કંધનો પ્રયોગ છે. પ્રદેશોના સમુદાયને સ્કંધ કહે છે. ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશો હંમેશાં સમુદાય રૂપે જ રહે છે. આ જ રીતે અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાયના પ્રથમ ભેદ માટે પણ સમજવું. (૨) ધર્માસ્તિકાયનો દેશ — ધર્માસ્તિકાયસ્ય બુદ્ધિકલ્પિતો દ્વયાદિપ્રદેશાત્મકો વિભાગઃ । ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યના બુદ્ધિકલ્પિત કોઈ પણ એક વિભાગને તેનો દેશ કહે છે. ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક આદિ લોકના કોઈપણ એક અપેક્ષિત વિભાગમાં રહેલો ધર્માસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાયનો દેશ કહેવાય છે. (૩) ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ— તે અખંડ દ્રવ્યના, દ્રવ્ય સાથે જોડાયેલા નિર્વિભાગી અંશને પ્રદેશ કહે છે.

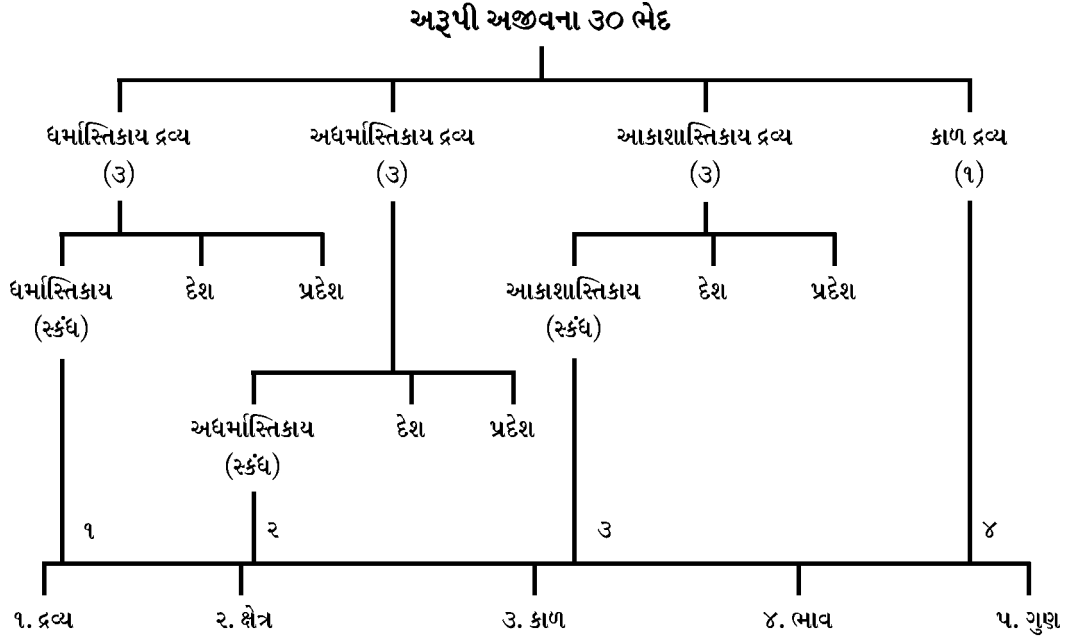
અધર્માસ્તિકાય :- જીવ પુદગલાનાં સ્થિતિપરિણામપરિણતાનાં તત્પરિણામોપષ્ટમ્બકોઽ-મૂર્તોઽસંખ્યાતપ્રદેશ સંઘાતાત્મકોઽધર્માસ્તિકાયઃ । સ્થિતિ(સ્થિરતા) પરિણામમાં પરિણત જીવ તથા પુદ્ગલની સ્થિતિમાં એટલે સ્થિરતામાં સહાયક બને, તે અધર્માસ્તિકાય કહેવાય છે. તે પણ એક, અખંડ, નિત્ય અને લોકવ્યાપી દ્રવ્ય છે. તેના પણ ધર્માસ્તિકાયની જેમ ત્રણ ભેદ છે.

આકાશાસ્તિકાય :- ‘આકાશ’ શબ્દમાં પ્રયુક્ત ‘આ’ ઉપસર્ગના બે અર્થ થાય છે, તેથી ‘આકાશ’ શબ્દના પણ બે અર્થ થાય છે— (૧) ‘આહિ’ તિ મર્યાદયા સ્વસ્વભાવાપરિત્યાગરૂપયા કાશન્તેસ્વરૂપેણ પ્રતિભાસન્તે અસ્મિન્ વ્યવસ્થિતાઃ પદાર્થા ઇત્યાકાશઃ । જેમાં સ્થિત થયેલા પદાર્થ આ = મર્યાદાથી એટલે કે પોતાનો સ્વભાવ છોડ્યા વિના, કાશ અર્થાત્ પ્રતિભાસિત થાય તે આકાશ. (૨) યદા ત્વભિવિધાવાહ તદા ‘આહિ’ તિ સર્વભાવાભિવ્યાપ્તયા કાશતે ઇત્યાકાશમ્ । જે બધા પદાર્થોમાં વ્યાપીને પ્રકાશિત રહે છે અર્થાત્ જે બધા જ દ્રવ્યોના આધારરૂપ છે, તેને આકાશ દ્રવ્ય કહે છે. તે એક, અખંડ નિત્ય અને લોકાલોકવ્યાપક દ્રવ્ય છે. તેના પણ પૂર્વવત્ ત્રણ ભેદ છે. આકાશાસ્તિકાયના અનંત પ્રદેશ છે. તેમાં લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ અને અલોકાકાશના અનંત પ્રદેશ છે.

અદ્વાસમય— અદ્વાચાસૌ સમયચ્ચાદ્વાસમયઃ અથવાઽદ્વાયાઃ સમયો નિર્વિભાગો ભાગઃ । (૧) અદ્વા = કાલ અથવા સમય. (૨) અદ્વારૂપકાલનો નિર્વિભાગી અંશ તે સમય. તે એક વર્તમાન સમયરૂપ જ છે. ભૂતકાલ નષ્ટ થઈ ગયો છે અને ભવિષ્યકાલ ઉત્પન્ન થયો નથી, તેથી વાસ્તવિક રીતે વર્તમાનનો એક જ સમય સત્ છે. તે એક સમય રૂપ હોવાથી અસ્તિકાયરૂપ નથી. અસંખ્યાત સમયના સમૂહની એક આવલિકા બને છે. આ રીતે પ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત આદિ કાલના એકમો સમયના સમૂહરૂપે મનાય છે. તે માત્ર વ્યવહારકાલ છે, નિશ્ચયકાલ તો વર્તમાનના એક સમયરૂપ જ છે. આ રીતે (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) તેનો દેશ (૩) તેનો પ્રદેશ (૪) અધર્માસ્તિકાય (૫) તેનો દેશ (૬) તેનો પ્રદેશ (૭) આકાશાસ્તિકાય (૮) તેનો દેશ (૯) તેનો પ્રદેશ અને (૧૦) અદ્વાકાળ. આ અરૂપી અજીવના દશ ભેદ થાય છે.

શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક-૨, ઉદ્દેશક-૧૦ અને શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અધ્યયન-૩૬માં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ગુણની અપેક્ષાએ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને ગુણની અપેક્ષાએ ચાર અરૂપી અજીવ દ્રવ્યના ૨૦ ભેદ થાય છે. આ રીતે

અરૂપી અજીવના ૧૦ + ૨૦ = ૩૦ ભેદ થાય છે.

છ દ્રવ્યોનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર આદિની દષ્ટિએ સ્વરૂપ :-

ક્રમ	દ્રવ્યનું નામ	જીવ/અજીવ	દ્રવ્યથી	ક્ષેત્રથી	કાળથી	ભાવથી	ગુણથી
૧	ધર્માસ્તિકાય	અજીવ	એક	લોક પ્રમાણ	અનાદિ-અનંત	અરૂપી	ગતિ સહાયક
૨	અધર્માસ્તિકાય	અજીવ	એક	લોક પ્રમાણ	અનાદિ-અનંત	અરૂપી	સ્થિતિ સહાયક
૩	આકાશાસ્તિકાય	અજીવ	એક	લોકાલોક પ્રમાણ	અનાદિ-અનંત	અરૂપી	અવગાહન ગુણ
૪	કાળ	અજીવ	અનંત	અઢીઢીપ પ્રમાણ	અનાદિ-અનંત	અરૂપી	વર્તના
૫	પુદ્ગલાસ્તિકાય	અજીવ	અનંત	લોકપ્રમાણ / લોકના દેશભાગમાં	અનાદિ-અનંત	રૂપી	ગ્રહણ ગુણ
૬	જીવાસ્તિકાય	જીવ	અનંત	લોક પ્રમાણ / લોકના દેશભાગમાં	અનાદિ-અનંત	અરૂપી	ઉપયોગવાન

★ જીવ અને પુદ્ગલ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના એક દેશભાગમાં અને સર્વ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોક-પ્રમાણ છે.

રૂપી-અજીવ-પ્રજ્ઞાપના :-

૬ સે કિં તં રૂવિઅજીવપણવણા ? રૂવિઅજીવપણવણા ચડવિહા પણતા, તં જહા- ઁંધા ઁંધદેસા ઁંધપ્પેસા પરમાણુપોગલા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપનાના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સ્કન્ધ, (૨) સ્કન્ધ દેશ, (૩) સ્કન્ધ પ્રદેશ, (૪) પરમાણુ પુદ્ગલ.

૭ તે સમાસઓ પંચવિહા પણતા, તં જહા- વણપરિણયા ગંધપરિણયા રસપરિણયા ફાસપરિણયા સંઠાણપરિણયા ।

ભાવાર્થ :- તે સ્કંધાદિ ચારના સંક્ષેપથી પાંચ-પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) વર્ણ પરિણત (૨) ગંધ પરિણત (૩) રસ પરિણત (૪) સ્પર્શ પરિણત અને (૫) સંસ્થાન પરિણત.

૮ જે વણપરિણયા તે પંચવિહા પણતા, તં જહા- કાલવણપરિણયા ળીલવણપરિણયા લોહિયવણપરિણયા હાલિહવણપરિણયા સુક્કલવણપરિણયા । જે ગંધપરિણયા તે દુવિહા પણતા, તં જહા- સુભિગંધપરિણયા ય દુભિગંધપરિણયા ય । જે રસપરિણયા સે પંચવિહા પણતા, તં જહા- તિત્તરસપરિણયા કડુયરસપરિણયા કસાયરસપરિણયા અંબિલરસપરિણયા મહુરરસપરિણયા ।

જે ફાસપરિણયા તે અટ્ટવિહા પણતા, તં જહા- કક્કલ-ફાસપરિણયા મડયફાસ-પરિણયા ગરુય-ફાસપરિણયા લહુય-ફાસપરિણયા સીય-ફાસપરિણયા ડસિણ-ફાસપરિણયા ળિદ્ધ-ફાસપરિણયા લુક્કલ-ફાસપરિણયા । જે સંઠાણપરિણયા તે પંચવિહા પણતા, તં જહા- પરિમંડલ-સંઠાણપરિણયા વટ્ટ-સંઠાણપરિણયા તંસ-સંઠાણપરિણયા ચડરંસ-સંઠાણપરિણયા આયત-સંઠાણપરિણયા ।

ભાવાર્થ :- જે સ્કંધાદિ વર્ણ પરિણત છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કાળા વર્ણરૂપે પરિણત (૨) નીલવર્ણરૂપે પરિણત (૩) લાલ વર્ણરૂપે પરિણત (૪) પીળા વર્ણરૂપે પરિણત અને (૫) શુક્લ વર્ણરૂપે પરિણત. જે સ્કંધાદિ ગંધ પરિણત છે તેના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સુરભિગંધરૂપે પરિણત અને (૨) દુરભિગંધરૂપે પરિણત. જે સ્કંધાદિ રસ પરિણત છે તેના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) તિત્ત(તીખા) રસરૂપે પરિણત (૨) કડવા રસરૂપે પરિણત (૩) કસાયેલા રસરૂપે પરિણત (૪) ખાટા રસરૂપે પરિણત અને (૫) મધુર રસરૂપે પરિણત.

જે સ્કંધાદિ સ્પર્શ પરિણત છે તેના આઠ પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કર્કશ સ્પર્શરૂપે પરિણત (૨) કોમળ સ્પર્શરૂપે પરિણત (૩) ગુરુ(ભારે) સ્પર્શરૂપે પરિણત (૪) લઘુ(હળવા) સ્પર્શરૂપે પરિણત (૫) શીત સ્પર્શરૂપે પરિણત (૬) ઉષ્ણ સ્પર્શરૂપે પરિણત (૭) સ્નિગ્ધ(ચીકણા) સ્પર્શરૂપે પરિણત અને (૮) રૂક્ષ સ્પર્શરૂપે પરિણત.

જે સ્કંધાદિ સંસ્થાન(આકાર) પરિણત છે તેના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પરિમંડલ-ગોળ, યુડીના સંસ્થાનરૂપે પરિણત (૨) વૃત્ત- ગોળ, લાડવાના સંસ્થાનરૂપે પરિણત (૩) ત્ર્યસ-

ત્રિકોણ-સીંઘોડાના સંસ્થાન રૂપે પરિણત (૪) ચતુરસ્ર- ચોરસ સંસ્થાનરૂપે પરિણત અને (૫) આયત-લાંબા-લાકડીના સંસ્થાન રૂપે પરિણત.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં રૂપી અજીવના ભેદ-પ્રભેદોનું કથન છે.

રૂપી અજીવ :- જેમાં રૂપ હોય તેને રૂપી કહે છે. રૂપ એટલે વર્ણ. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શગુણનું સાહચર્ય છે; તેથી રૂપના કથનથી શેષ ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનનું પણ ગ્રહણ થાય છે. સંક્ષેપમાં જેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય તેને રૂપી કહે છે. અજીવ દ્રવ્યોમાં એક પુદ્ગલાસ્તિકાય જ રૂપી છે. પુદ્ગલાસ્તિકાયના મુખ્ય ચાર ભેદ છે. સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. **ખંધા-** જે પુદ્ગલ અન્ય પુદ્ગલોના મળવાથી પુષ્ટ થાય, પુદ્ગલો છૂટા પડવાથી ઘટી જાય તેને સ્કંધ કહે છે. તેના અનંત પ્રકાર છે. બે પરમાણુ ભેગા થવાથી દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બને છે. તે જ રીતે અનંત પરમાણુ ભેગા થવાથી અનંત પ્રદેશી સ્કંધ બને છે. તે અનંત પ્રદેશી સ્કંધમાંથી કેટલાક પરમાણુઓ છૂટા પડી જાય તો તે નાનો સ્કંધ બની જાય છે અને અન્ય પરમાણુઓ ભેગા થાય તો તે મોટો સ્કંધ બની જાય છે. આ રીતે તેમાં વધઘટ થયા કરે છે. **ખંધદેસા-** સ્કંધ સાથે જોડાયેલા સ્કંધના જ બુદ્ધિ કલ્પિત એક વિભાગને સ્કંધદેશ કહે છે. સ્કંધના અનંત પ્રકાર હોવાથી સ્કંધદેશના પણ અનંત પ્રકાર છે. **ખંધપણ્સા-** સ્કંધ સાથે જોડાયેલા સ્કંધના જ અવિભાજ્ય અંશને સ્કંધ પ્રદેશ કહે છે. તેના પણ અનંત પ્રકાર છે. **પરમાણુ પોગલા-** સ્કંધથી છૂટા પડેલા અવિભાજ્ય અંશને પરમાણુ પુદ્ગલ કહે છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રણે અરૂપી અજીવ દ્રવ્યો અખંડ હોવાથી તેના ખંડ છૂટા પડતા નથી તેથી તેમાં પરમાણુ પુદ્ગલ રૂપ ચોથો ભેદ નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સંઘટન અને વિઘટન થતું હોવાથી તેમાં પરમાણુ રૂપ ભેદ થાય છે.

સ્કંધાદિને લાડવાના માધ્યમે સમજાવવામાં આવે છે-

- (૧) અનેક બુંદીઓના દાણા જોડાય ત્યારે તે લાડવો કહેવાય છે. તેમ સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંત પરમાણુઓ ભેગા મળે ત્યારે તે સ્કંધ કહેવાય છે.
- (૨) લાડવામાં પા, અર્ધો, પોણો વગેરે વિભાગ બુદ્ધિથી કલ્પવામાં આવે તેમ સ્કંધના બુદ્ધિ કલ્પિત વિભાગો દેશ કહેવાય છે.
- (૩) લાડવામાં જોડાયેલા બુંદીના એક-એક દાણાની જેમ સ્કંધ સાથે જોડાયેલા તેના પ્રત્યેક નિર્વિભાગ અંશ(જેનો હવે વિભાગ થઈ જ ન શકે તેવા અંશ)ને પ્રદેશ કહે છે.
- (૪) લાડવાથી છૂટા પડી ગયેલા બુંદીના દાણાની જેમ સ્કંધનો પ્રદેશ(નિર્વિભાગ અંશ) સ્કંધથી છૂટો પડી જાય ત્યારે તે પરમાણુ કહેવાય છે.

સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ; તે ત્રણે ભેદ સ્કંધ અવસ્થામાં જ છે, તેથી પુદ્ગલાસ્તિકાયના મુખ્ય બે ભેદ થાય છે, સ્કંધ અને પરમાણુ.

પુદ્ગલના ગુણો- પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં વર્ણાદિ પાંચ ગુણો છે. યથા- (૧) વર્ણપરિણત, (૨) ગંધપરિણત, (૩) રસપરિણત, (૪) સ્પર્શપરિણત અને (૫) સંસ્થાન પરિણત.

પરિણયા :- પરિણત શબ્દ પ્રયોગ ભૂતકાલનો સૂચક હોવા છતાં ઉપલક્ષણથી ત્રિકાલને સૂચિત કરે છે.

ભવિષ્યકાલ જ ક્રમશઃ વર્તમાન બને છે અને વર્તમાનકાલ જ સમયે-સમયે ભૂતકાલ બની જાય છે. આ રીતે ત્રણે કાલ પરસ્પર સંબંધિત છે. જે પુદ્ગલો ભૂતકાલમાં વર્ણરૂપે પરિણત થઈ ગયા છે, વર્તમાનમાં વર્ણરૂપે પરિણત થાય છે અને ભવિષ્યમાં વર્ણરૂપે પરિણત થશે, તેવા પુદ્ગલો વર્ણપરિણત કહેવાય છે. તે જ રીતે ગંધાદિ પરિણત પુદ્ગલનું સ્વરૂપ સમજવું.

વર્ણ :- વર્ણ(રંગ)ના પાંચ પ્રકાર છે— કાળો, નીલો, લાલ, પીળો અને શ્વેત. તેમાં (૧) કાજળ આદિ સમાન કાળા રંગના પુદ્ગલો, કૃષ્ણવર્ણ પરિણત કહેવાય છે. (૨) મોરની ગર્દન આદિની સમાન નીલરંગી પુદ્ગલો, નીલવર્ણ પરિણત કહેવાય છે. (૩) હિંગળોક આદિ સમાન લાલ રંગના પુદ્ગલો લોહિત(રક્ત) વર્ણ પરિણત કહેવાય છે. (૪) હળદર આદિ સમાન પીળા રંગના પુદ્ગલો હારિદ્વ(પીત) વર્ણ પરિણત છે અને (૫) શંખ આદિ સમાન શ્વેત રંગના પુદ્ગલો શુકલ વર્ણ પરિણત કહેવાય છે. પ્રત્યેક પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પાંચ વર્ણમાંથી કોઈ પણ એક વર્ણ અવશ્ય હોય છે. વર્ણરૂપે તે નિત્ય છે પરંતુ પાંચવર્ણરૂપે અનિત્ય છે અર્થાત્ કાળા રંગનું પુદ્ગલ સમયાંતરે લાલ-પીળાદિ વર્ણરૂપે પરિણત થઈ શકે છે.

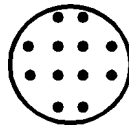
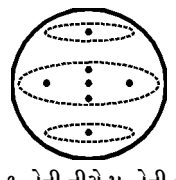
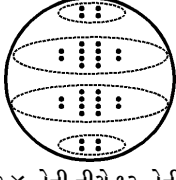

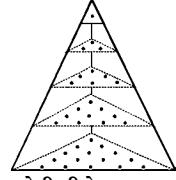
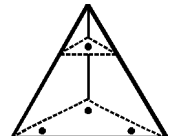
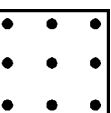

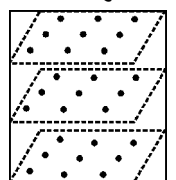
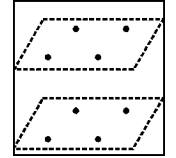

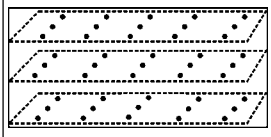
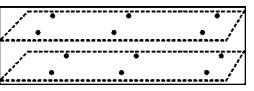
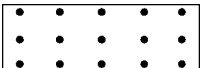

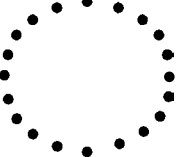
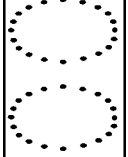
ગંધ :- ગંધના બે પ્રકાર છે— સુરભિગંધ અને દુરભિગંધ. તેમાં (૧) ચંદનાદિની જેમ સુગંધિત પુદ્ગલો સુગંધ પરિણત અને (૨) લસણાદિની જેમ દુર્ગંધિત પુદ્ગલો દુર્ગંધ પરિણત કહેવાય છે.

રસ :- રસના પાંચ પ્રકાર છે— તીખો, કડવા, કષાયેલો (તૂરો), ખાટો અને મીઠો. તેમાં (૧) મરચાં આદિની જેમ તિક્ત(તીખા) રસવાળા પુદ્ગલો તિક્તરસ પરિણત કહેવાય છે. (૨) લીમડા આદિની જેમ કટુ(કડવા) રસવાળા પુદ્ગલો કટુરસ પરિણત કહેવાય છે. (૩) હરડે આદિની જેમ કસાયેલા(તુરા) રસવાળા પુદ્ગલો કષાયરસ પરિણત કહેવાય છે. (૪) આમલી આદિની જેમ ખાટા રસવાળા પુદ્ગલો આમ્લરસ પરિણત અને (૫) સાકર આદિની સમાન મધુર રસવાળા પુદ્ગલો મધુરરસ પરિણત કહેવાય છે.

સ્પર્શ :- સ્પર્શના આઠ પ્રકાર છે— કર્કશ-સુંવાળો, ભારે-લઘુ, શીત-ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ. તેમાં (૧) પાષાણ-પથ્થર આદિની જેમ કઠોર(ખરબચડા) સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો કર્કશસ્પર્શ પરિણત કહેવાય છે. (૨) રૂ, રેશમ આદિની જેમ કોમળ(સુંવાળા) સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો મૃદુસ્પર્શ પરિણત કહેવાય છે. (૩) વજ, લોખંડ આદિની જેમ ભારે સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો ગુરુસ્પર્શ પરિણત કહેવાય છે. (૪) સેમલના રૂ આદિ સમાન હળવા સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો લઘુસ્પર્શ પરિણત કહેવાય છે. (૫) બરફ આદિની જેમ ઠંડા સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો શીત સ્પર્શ પરિણત કહેવાય છે. (૬) અગ્નિ આદિની જેમ ગરમ(ઉષ્ણ) સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો ઉષ્ણ સ્પર્શ પરિણત કહેવાય છે. (૭) ઘી-તેલ આદિની જેમ સ્નિગ્ધ-ચીકણા(ચોપડેલ) સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો સ્નિગ્ધસ્પર્શ પરિણત અને (૮) રાખ આદિની જેમ લુખા સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણત પુદ્ગલ કહેવાય છે.

સંસ્થાનના પાંચ પ્રકાર :- સંસ્થાન(આકાર)ના પાંચ પ્રકાર છે— પરિમંડલ, વૃત્ત, ત્ર્યસ, ચતુરસ અને આયત. તેમાં જે પુદ્ગલો— (૧) વલય-ચૂડીની સમાન વર્તુળાકાર ગોળ અને વચ્ચે પોલાણ વાળા પુદ્ગલો પરિમંડલ સંસ્થાન પરિણત કહેવાય છે. (૨) થાળી, લાડવા આદિ સમાન વચ્ચે પોલા ન હોય તેવા ગોળ આકારના પુદ્ગલો વૃત્ત સંસ્થાન પરિણત કહેવાય છે. (૩) સિંઘોડા આદિ સમાન ત્રિકોણ આકારના પુદ્ગલો ત્ર્યસ સંસ્થાન પરિણત કહેવાય છે. (૪) બાજોઠ આદિ સમાન ચોરસ આકારના પુદ્ગલો ચતુરસ સંસ્થાન પરિણત કહેવાય છે અને (૫) ઠંડ આદિ સમાન લાંબા આકારના પુદ્ગલો આયત સંસ્થાન પરિણત કહેવાય છે. શ્રી ભગવતી સૂત્ર ભાગ-૫ શતક-૨૫, ઉદ્દેશક-૩ માં અશ્વ સંસ્થાનોના પ્રતર, ઘનાદિ અનેક પ્રકારોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

અજીવ સંસ્થાનના ભેદ-પ્રભેદ અને પ્રદેશ સંખ્યા :-

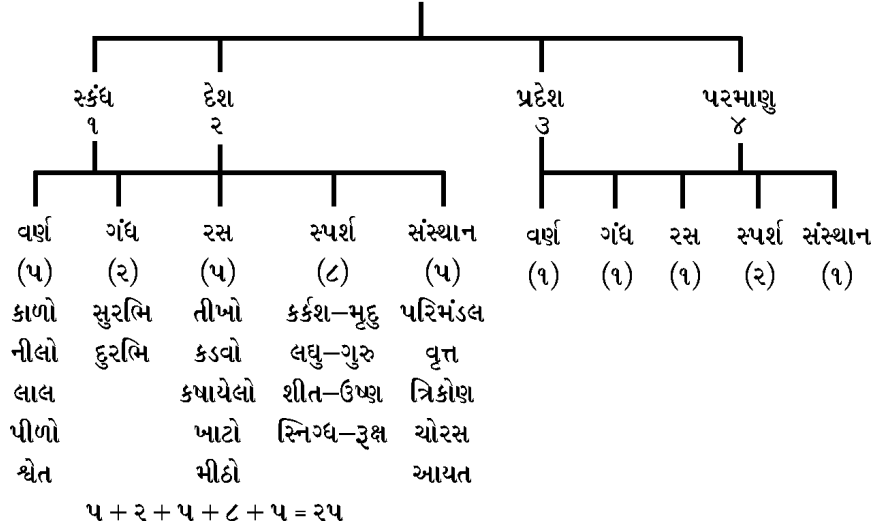
<p>ઓજપ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત ૫ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ પાંચ પ્રદેશો ગોળાકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશી પ્રતર વૃત્ત ૧૨ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ બાર પ્રદેશો ગોળાકારે</p>	<p>ઓજપ્રદેશી ઘનવૃત્ત ૭ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૧, તેની નીચે ૫, તેની નીચે ૧ પ્રદેશ ગોળાકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશ ઘનવૃત્ત ૩૨ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૪, તેની નીચે ૧૨, તેની નીચે ૧૨, તેની નીચે ૪ પ્રદેશ ગોળાકારે</p>
<p>ઓજ પ્રદેશી પ્રતર ત્ર્યસ ૩ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ ત્રણ પ્રદેશો ત્રિકોણાકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશી પ્રતર ત્ર્યસ ૬ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ છ પ્રદેશો ત્રિકોણાકારે</p>	<p>ઓજ પ્રદેશી ઘન ત્ર્યસ ૩૫ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૧, તેની નીચે ક્રમશઃ ૩, ૬, ૧૦, ૧૫ પ્રદેશો ત્રિકોણાકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશી ઘન ત્ર્યસ ૪ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૧, તેની નીચે ૩ પ્રદેશ ત્રિકોણાકારે</p>
<p>ઓજ પ્રદેશી પ્રતર ચતુરસ ૮ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ ૮ પ્રદેશો ચતુષ્કોણાકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશી પ્રતર ચતુરસ ૪ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ ચાર પ્રદેશો ચતુષ્કોણાકારે</p>	<p>ઓજ પ્રદેશી ઘન ચતુરસ ૨૭ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૮, તેની નીચે ક્રમશઃ ૮, ૮ પ્રદેશો ચતુષ્કોણાકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશી ઘન ચતુરસ ૮ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૪, તેની નીચે ૪ પ્રદેશો ચતુષ્કોણાકારે</p>
<p>ઓજ પ્રદેશી શ્રેણી આયત ૩ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ ત્રણ પ્રદેશો લંબચોરસાકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશી શ્રેણી આયત ૨ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ બે પ્રદેશો લંબચોરસાકારે</p>	<p>ઓજ પ્રદેશી ઘન આયત ૪૫ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૧૫, તેની નીચે ક્રમશઃ ૧૫, ૧૫ પ્રદેશો લંબચોરસાકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશી ઘન આયત ૧૨ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૬, તેની નીચે ૬ પ્રદેશો લંબચોરસાકારે</p>
<p>ઓજ પ્રદેશી પ્રતર આયત ૧૫ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ ૧૫ પ્રદેશો લંબચોરસ આકારે</p>	<p>યુગ્મ પ્રદેશી પ્રતર આયત ૬ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ ૬ પ્રદેશો લંબચોરસ આકારે</p>	<p>પ્રતર પરિમંડલ યુગ્મ પ્રદેશી ૨૦ પ્રદેશો</p> <p>એક સપાટીએ ૨૦ પ્રદેશો ચૂડી આકારે</p>	<p>ઘન પરિમંડલ યુગ્મ પ્રદેશી ૪૦ પ્રદેશો</p> <p>ઉપર ૨૦ પ્રદેશો ગોળાકારે તેની નીચે ૨૦ પ્રદેશો ગોળાકારે</p>

આ રીતે પુદ્ગલાસ્તિકાયના પાંચ વર્ણ + બે ગંધ + પાંચ રસ + આઠ સ્પર્શ + પાંચ સંસ્થાન = ૨૫ પ્રભેદ થાય છે. તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ તે મૂળગુણ નિત્ય છે અને કૃષ્ણ, નીલ આદિ પર્યાયો અનિત્ય છે તેથી તેમાં પરિવર્તન થયા જ કરે છે.

પરમાણુ પુદ્ગલમાં વર્ણાદિ :- પરમાણુ નિરંશ અપ્રદેશી હોવાથી તેમાં કોઈ પણ એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શ હોય છે. આઠ સ્પર્શમાંથી શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ આ ચાર મૂળ સ્પર્શ છે. તે ચાર સ્પર્શમાંથી પરમાણુમાં શીત-ઉષ્ણમાંથી કોઈ પણ એક અને સ્નિગ્ધ-રૂક્ષમાંથી કોઈ પણ એક સ્પર્શ હોય છે. આ રીતે પરમાણુમાં કોઈ પણ બે સ્પર્શ હોય છે. શેષ ચાર સ્પર્શ કર્કશ, સુંવાળો, ભારે અને હલકો તે સાંયોગિક સ્પર્શ છે. જ્યારે અનેક સ્નિગ્ધ પરમાણુ ભેગા થાય ત્યારે તેનો સ્પર્શ સુંવાળો લાગે છે તે જ રીતે રૂક્ષ પરમાણુ ભેગા થાય ત્યારે તેનો સ્પર્શ કર્કશ લાગે છે. આ સાંયોગિક સ્પર્શો અનેક પરમાણુઓથી બનેલા અનંતપ્રદેશી સ્થૂલ સ્કંધોમાં જ હોય છે. એક પરમાણુમાં હોતા નથી.

સ્કંધ અનેક પરમાણુના સમૂહરૂપ હોવાથી તેમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ અને પાંચ સંસ્થાન હોય શકે છે.

રૂપી અજીવ(પુદ્ગલાસ્તિકાય)ના ચાર ભેદ અને તેના ૨૫ ગુણ

રૂપી અજીવના ૫૩૦ ભંગો :-

૯ જે વર્ણઓ કાલવર્ણપરિણયા- સે ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કડુચરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષકાસપરિણયા વિ મરુચકાસપરિણયા વિ ગરુચકાસપરિણયા વિ

વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ઝસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ખફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણ પરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલ વર્ણથી કાળા વર્ણરૂપે પરિણત છે— તે પુદ્ગલ ગંધની અપેક્ષાએ સુરભિગંધ પરિણત પણ હોય છે અને દુરભિગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ પરિણત, કટુરસ પરિણત, કષાયેલરસ પરિણત, અમ્લરસ પરિણત અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશ સ્પર્શ પરિણત, મૃદુસ્પર્શ પરિણત, ગુરુસ્પર્શ પરિણત, લઘુસ્પર્શ પરિણત, શીતસ્પર્શ પરિણત, ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણત, સ્નિગ્ધ સ્પર્શ પરિણત અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે. સંસ્થાન(આકાર)ની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન પરિણત, વૃત્ત સંસ્થાન પરિણત, ત્ર્યસ(ત્રિકોણ) સંસ્થાન પરિણત, ચતુરંસ્ત્ર(ચોરસ) સંસ્થાન પરિણત અને આયતસંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે કાળા વર્ણમાં બે ગંધ + પાંચ રસ + આઠ સ્પર્શ + પાંચ સંસ્થાન = ૨૦ ભંગ થાય છે.

૧૦ જે વળ્ણઓ ળીલવળ્ણપરિણયા - તે ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કદુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કખડફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ઝસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ખફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણ પરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલ વર્ણથી નીલા વર્ણરૂપે પરિણત છે— તે ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ પરિણત પણ હોય છે અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્ત(તીખા) રસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશ સ્પર્શ, મૃદુ સ્પર્શ, ગુરુ સ્પર્શ, લઘુ સ્પર્શ, શીત સ્પર્શ, ઉષ્ણ સ્પર્શ, સ્નિગ્ધ સ્પર્શ અને રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડલ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે નીલાવર્ણમાં પણ ૨૦ ભંગ થાય છે.

૧૧ જે વળ્ણઓ લોહિયવળ્ણપરિણયા - તે ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કદુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કખડફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ઝસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ખફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણ પરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો વર્ણથીરક્તવર્ણ(લાલરંગ)રૂપે પરિણત છે— તે ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ પરિણત પણ હોય છે અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્ત રસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ,

શીત સ્પર્શ, ઉષ્ણ સ્પર્શ, સ્નિગ્ધ સ્પર્શ અને રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળસંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે રક્તવર્ણના પણ પૂર્વવત્ ૨૦ ભંગ થાય છે.

૧૨ જે વળ્ણઓ હાલિદ્વળ્ણપરિણયા - તે ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કદુચરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષ્ણફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુચફાસપરિણયા વિ લહુચફાસપરિણયા વિ સીચફાસપરિણયા વિ ઝસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ષ્ણફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આચતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલ વર્ણથી પીળા વર્ણરૂપે પરિણત છે- તે ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ પરિણત પણ હોય છે અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિત્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે પીળા વર્ણના ૨૦ ભંગ થાય છે.

૧૩ જે વળ્ણઓ સુક્કિલવળ્ણપરિણયા - તે ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કદુચરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષ્ણફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુચફાસપરિણયા વિ લહુચફાસપરિણયા વિ સીચફાસપરિણયા વિ ઝસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ષ્ણફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આચતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો વર્ણથી શ્વેત વર્ણરૂપે પરિણત છે- તે ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ પરિણત પણ હોય છે અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિત્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશ સ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીત સ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધ સ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે શ્વેત વર્ણના ૨૦ ભંગ પૂર્વવત્ થાય છે. પાંચ વર્ણના કુલ ૨૦×૫ = ૧૦૦ ભંગ થાય છે.

૧૪ જે ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિચવળ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્વળ્ણપરિણયા વિ સુક્કિલવળ્ણપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કદુચરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષ્ણફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુચફાસપરિણયા વિ લહુચફાસપરિણયા વિ સીચફાસપરિણયા વિ ઝસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસ

પરિણયા વિ લુક્ખાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો ગંધથી સુગંધરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણ(કાળા) વર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીળાવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશ સ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધ સ્પર્શ અને રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયતસંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે સુગંધ પરિણત પુદ્ગલમાં ૫ વર્ણ + ૫ રસ + ૮ સ્પર્શ + ૫ સંસ્થાન = ૨૩ ભંગ થાય છે.

૧૫ જે ગંધઓ દુભિગંધપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિહવળ્ણપરિણયા વિ સુક્કલવળ્ણપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસ પરિણયા વિ કદુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસ પરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કહફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ઝસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ખાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો ગંધથી દુર્ગંધરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસપરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશ સ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્તસંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે દુર્ગંધના ૨૩ ભંગ પૂર્વવત્ થાય છે. બે ગંધના ૨૩×૨ = ૪૬ ભંગ થાય છે.

૧૬ જે રસઓ તિત્તરસપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિહવળ્ણપરિણયા વિ સુક્કલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કહફાસપરિણયા વિ મઝયફાસ પરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ઝસિણફાસ પરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ખાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણ પરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયત સંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો રસથી તિક્તરસરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણપરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ

અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ્રસંસ્થાન, ચતુરસ્રસંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે તિક્તરસમાં ૫ વર્ણ + ૨ ગંધ + ૮ સ્પર્શ + ૫ સંસ્થાન = ૨૦ ભંગ થાય છે.

૧૭ જે રસઓ કઢુયરસપરિણયા - તે વર્ણઓ કાલવર્ણપરિણયા વિ ણીલવર્ણપરિણયા વિ લોહિયવર્ણપરિણયા વિ હાલિદ્વવર્ણપરિણયા વિ સુક્લિલવર્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષડફાસપરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ષફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો રસથી કટુરસરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન, ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. કટુરસના ૨૦ ભંગ થાય છે.

૧૮ જે રસઓ કસાયરસપરિણયા - તે વર્ણઓ કાલવર્ણપરિણયા વિ ણીલવર્ણપરિણયા વિ લોહિયવર્ણપરિણયા વિ હાલિદ્વવર્ણપરિણયા વિ સુક્લિલવર્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષડફાસપરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ષફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો રસથી કષાયેલરસરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્તસંસ્થાન, ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન, ચતુરસ્ર સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે કષાયેલરસના ૨૦ ભંગ થાય છે.

૧૯ જે રસઓ અંબિલરસપરિણયા - તે વર્ણઓ કાલવર્ણપરિણયા વિ ણીલવર્ણપરિણયા વિ લોહિયવર્ણપરિણયા વિ હાલિદ્વવર્ણપરિણયા વિ સુક્લિલવર્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષડફાસપરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ષફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

પરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ, ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયત્ત સંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો રસથી ખાટા રસરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધ સ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળસંસ્થાન, વૃત્તસંસ્થાન, ત્ર્યસ્રસંસ્થાન, ચતુરસ્રસંસ્થાન અને આયત્ત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે ખાટારસના ૨૦ ભંગ થાય છે.

૨૦ જે રસઓ મહુરરસપરિણયા- તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિહવળ્ણપરિણયા વિ સુક્કિલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કહફાસપરિણયા વિ મડયફાસ- પરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસ- પરિણયા વિ ણિહ્હફાસપરિણયા વિ લુક્કહફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણ- પરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયત્તસંઠાણ- પરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો રસથી મધુરરસરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ રૂપે પણ પરિણત હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્તસંસ્થાન, ત્ર્યસ્રસંસ્થાન, ચતુરસ્રસંસ્થાન અને આયત્ત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. આ રીતે મધુરરસના ૨૦ ભંગ થાય છે. પાંચ રસના $20 \times 4 = 80$ ભંગ થાય.

૨૧ જે ફાસઓ કક્કહફાસપરિણયા- તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણ- પરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિહવળ્ણપરિણયા વિ સુક્કિલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કહુયરસ પરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરરસપરિણયા વિ, ફાસઓ ગરુયફાસ- પરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિહ્હફાસ- પરિણયા વિ લુક્કહફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણ પરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયત્તસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સ્પર્શથી કર્કશસ્પર્શરૂપે પરિણત હોય છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિત્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ

પરિણત પણ હોય છે, સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળસંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે કર્કશ સ્પર્શમાં ૫ વર્ણ + ૨ ગંધ + ૫ રસ + ૬ સ્પર્શ + ૫ સંસ્થાન = ૨૩ ભંગ થાય છે.)

૨૨ જે ફાસઓ મઝયફાસપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્વળ્ણપરિણયા વિ સુક્કિલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કઢુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરરસપરિણયા વિ, ફાસઓ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્ખફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચડરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સ્પર્શથી મૃદુસ્પર્શરૂપે પરિણત છે- તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધ સ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત હોય છે. (આ રીતે મૃદુસ્પર્શના ૨૩ ભંગ થાય છે.)

૨૩ જે ફાસઓ ગરુયફાસપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્વળ્ણપરિણયા વિ સુક્કિલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કઢુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ખડફાસ પરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસ પરિણયા વિ લુક્ખફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણ પરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચડરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સ્પર્શથી ગુરુસ્પર્શરૂપે પરિણત છે- તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે, ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે ગુરુસ્પર્શના ૨૩ ભંગ પૂર્વવત્ થાય છે.)

૨૪ જે ફાસઓ લહુયફાસપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્વળ્ણપરિણયા વિ સુક્કિલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ

સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કડુચરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કકલ્કલફાસ પરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિલ્લફાસ પરિણયા વિ લુલ્લફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણ પરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચડરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સ્પર્શથી લઘુસ્પર્શરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ કોઈ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ સંસ્થાન અને આયતસંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે લઘુસ્પર્શના ૨૩ ભંગ થાય છે.)

૨૫ જે ફાસઓ સીયફાસપરિણયા— તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિલ્લવળ્ણપરિણયા વિ સુલ્લિકલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કડુચરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કકલ્કલફાસ પરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ ગરુચફાસપરિણયા વિ લહુચફાસપરિણયા વિ ણિલ્લફાસ પરિણયા વિ લુલ્લફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણ પરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચડરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સ્પર્શથી શીતસ્પર્શરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે શીત સ્પર્શના ૨૩ ભંગ થાય છે.)

૨૬ જે ફાસઓ ડસિણફાસપરિણયા— તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણ પરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિલ્લવળ્ણપરિણયા વિ સુલ્લિકલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કડુચરસ પરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કકલ્કલ ફાસપરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ ગરુચફાસપરિણયા વિ લહુચફાસપરિણયા વિ ણિલ્લફાસ પરિણયા વિ લુલ્લફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણ પરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચડરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સ્પર્શથી ઉષ્ણ સ્પર્શરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ,

રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષ સ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે ઉષ્ણ સ્પર્શના ૨૩ ભંગ થાય છે.)

૨૭ જે ફાસઓ ગિદ્ધફાસપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્ધવળ્ણપરિણયા વિ સુવિકલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કડુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષ્ડફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સ્પર્શથી સ્નિગ્ધ સ્પર્શરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીત સ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્તસંસ્થાન, ત્ર્યસસંસ્થાન, ચતુરસસંસ્થાન અને આયતસંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે સ્નિગ્ધ સ્પર્શના ૨૩ ભંગ થાય છે.)

૨૮ જે ફાસઓ લુક્ષ્ફાસપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણપરિણયા વિ લોહિયવળ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્ધવળ્ણપરિણયા વિ સુવિકલવળ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કડુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્ષ્ડફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ, સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા વિ વટ્ટસંઠાણપરિણયા વિ તંસસંઠાણપરિણયા વિ ચરંસસંઠાણપરિણયા વિ આયતસંઠાણપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સ્પર્શથી રૂક્ષ સ્પર્શરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુકલવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ અને ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે; સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાન, વૃત્ત સંસ્થાન, ત્ર્યસ સંસ્થાન, ચતુરસ સંસ્થાન અને આયત સંસ્થાન પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે રૂક્ષ સ્પર્શના ૨૩ ભંગ થાય અને આઠ સ્પર્શના ૨૩×૮ સ્પર્શ = ૧૮૪ ભંગ થાય છે.)

૨૯ જે સંઠાણઓ પરિમંડલસંઠાણપરિણયા - તે વળ્ણઓ કાલવળ્ણપરિણયા વિ ણીલવળ્ણ

પરિણયા વિ લોહિયવણ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્ધવણ્ણપરિણયા વિ સુક્કલવણ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કદુયરસ પરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કહ્ડ ફાસપરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસ પરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્કહ્ડફાસપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સંસ્થાનની અપેક્ષાએ પરિમંડળ સંસ્થાનરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે પરિમંડળ સંસ્થાનમાં ૫ વર્ણ + ૨ ગંધ + ૫ રસ + ૮ સ્પર્શ = ૨૦ ભંગ થાય છે.)

૩૦ જે સંઠાણઓ વટ્ટસંઠાણપરિણયા- તે વણ્ણઓ કાલવણ્ણપરિણયા વિ ણીલવણ્ણપરિણયા વિ લોહિયવણ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્ધવણ્ણપરિણયા વિ સુક્કલવણ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કદુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કહ્ડ ફાસપરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસ પરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્કહ્ડફાસપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સંસ્થાનની અપેક્ષાએ વૃત્ત સંસ્થાનરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે. (આ રીતે વૃત્ત સંસ્થાનના ૨૦ ભંગ થાય છે.)

૩૧ જે સંઠાણઓ તંસસંઠાણપરિણયા- તે વણ્ણઓ કાલવણ્ણપરિણયા વિ ણીલવણ્ણપરિણયા વિ લોહિયવણ્ણપરિણયા વિ હાલિદ્ધવણ્ણપરિણયા વિ સુક્કલવણ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કદુયરસ પરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કહ્ડ ફાસપરિણયા વિ મડયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસ પરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિદ્ધફાસપરિણયા વિ લુક્કહ્ડફાસપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલ સંસ્થાનની અપેક્ષાએ ત્ર્યસ્ર સંસ્થાનરૂપે પરિણત છે— તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિક્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ,

ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે.(આ રીતે ત્ર્યસ્રસંસ્થાનના ૨૦ ભંગ થાય છે.)

૩૨ જે સંઠાણઓ ચરસસંઠાણપરિણયા- તે વણ્ણઓ કાલવણ્ણપરિણયા વિ ણીલવણ્ણપરિણયા વિ લોહિયવણ્ણપરિણયા વિ હાલિહ્વણ્ણપરિણયા વિ સુક્કિલવણ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કડુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કહ્વ ફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિહ્વફાસપરિણયા વિ લુક્કહ્વફાસપરિણયા વિ ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સંસ્થાનની અપેક્ષાએ ચતુરસ્રસંસ્થાનરૂપે પરિણત છે- તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિત્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશ સ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીત સ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે.(આ રીતે ચતુરસ્ર સંસ્થાનના ૨૦ ભંગ થાય છે.)

૩૩ જે સંઠાણઓ આયતસંઠાણપરિણયા- તે વણ્ણઓ કાલવણ્ણપરિણયા વિ ણીલવણ્ણપરિણયા વિ લોહિયવણ્ણપરિણયા વિ હાલિહ્વણ્ણપરિણયા વિ સુક્કિલવણ્ણપરિણયા વિ, ગંધઓ સુભિગંધપરિણયા વિ દુભિગંધપરિણયા વિ, રસઓ તિત્તરસપરિણયા વિ કડુયરસપરિણયા વિ કસાયરસપરિણયા વિ અંબિલરસપરિણયા વિ મહુરસપરિણયા વિ, ફાસઓ કક્કહ્વ ફાસપરિણયા વિ મઝયફાસપરિણયા વિ ગરુયફાસપરિણયા વિ લહુયફાસપરિણયા વિ સીયફાસપરિણયા વિ ડસિણફાસપરિણયા વિ ણિહ્વફાસપરિણયા વિ લુક્કહ્વફાસપરિણયા વિ । સે તં રૂવિઅજીવપણ્ણવણ્ણા । સે તં અજીવપણ્ણવણ્ણા ।

ભાવાર્થ :- જે પુદ્ગલો સંસ્થાનની અપેક્ષાએ આયત સંસ્થાન પરિણત છે- તે વર્ણની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ, નીલવર્ણ, રક્તવર્ણ, પીતવર્ણ અને શુક્લવર્ણ પરિણત પણ હોય છે; ગંધની અપેક્ષાએ સુગંધ અને દુર્ગંધ પરિણત પણ હોય છે; રસની અપેક્ષાએ તિત્તરસ, કટુરસ, કષાયેલરસ, અમ્લરસ અને મધુરરસ પરિણત પણ હોય છે; સ્પર્શની અપેક્ષાએ કર્કશસ્પર્શ, મૃદુસ્પર્શ, ગુરુસ્પર્શ, લઘુસ્પર્શ, શીતસ્પર્શ, ઉષ્ણસ્પર્શ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ અને રૂક્ષસ્પર્શ પરિણત પણ હોય છે.(આ રીતે આયત સંસ્થાનના ૨૦ ભંગ થાય છે અને પાંચ સંસ્થાનના ૨૦×૫ = ૧૦૦ ભંગ થાય છે.) આ રીતે રૂપી અજીવ પ્રજ્ઞાપના અને અજીવ પ્રજ્ઞાપનાનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયના વર્ણાદિ ગુણોના પરસ્પર સંયોગથી થતાં ભંગોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

બાદર અનંતપ્રદેશી સ્કંધોમાં એક સાથે સર્વ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાન હોય છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સ્થૂલ દષ્ટિએ કાળા વગેરે એક-એક વર્ણની પૃચ્છા છે. તેથી તેમાં પ્રતિપક્ષી વર્ણ, ગંધ આદિની ગણના કરી નથી.

વર્ણાદિ ૨૫ બોલના પારસ્પરિક સંયોગે પૃ૩૦ ભેદ :-

ક્રમ	વર્ણાદિ રપ બોલ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	કુલ પૃ૩૦	
૧	કૃષ્ણ વર્ણ	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	૨૦
૨	નીલ વર્ણ	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	૨૦
૩	રક્ત વર્ણ	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	૨૦
૪	પીત વર્ણ	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	૨૦
૫	શ્વેત વર્ણ	×	×	×	×	✓	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	૨૦
૬	સુરભિંગ્ધ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૭	દુરભિંગ્ધ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૮	તિક્ત રસ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૯	કડવો રસ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૧૦	કથાય (હુરો)	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૧૧	આમ્લ ખાટો	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૧૨	મધુર રસ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૧૩	કક્ષ સ્પર્શ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૧૪	સુંવાળો સ્પર્શ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૧૫	ગુરુ સ્પર્શ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૧૬	લઘુ સ્પર્શ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૧૭	શીત સ્પર્શ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૧૮	ઉષ્ણ સ્પર્શ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૧૯	સ્નિગ્ધ સ્પર્શ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૨૦	રૂક્ષ સ્પર્શ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૩
૨૧	પરિમંડલ સંસ્થાન	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૨૨	વૃત સંસ્થાન	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૨૩	ત્ર્યંસ્ર સંસ્થાન	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૨૪	ચતુરસ્ર સંસ્થાન	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦
૨૫	આયત સંસ્થાન	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૨૦

નોંધ : શ્વ = જે બોલની પૃષ્ઠા હોય તે સ્વયં. × = જે બોલ ન હોય તે. ૧ = જે બોલ હોય તે.

વર્ણ પરિણત પુદ્ગલના ૧૦૦ ભાંગા :- પાંચ વર્ણ પરિણત જે જે પુદ્ગલો છે તેમાં પ્રત્યેક વર્ણના ૨૦-૨૦ ભાંગા થાય છે. યથા- કાળા વર્ણના પુદ્ગલોમાં અન્ય ચાર વર્ણની પૃચ્છા નથી, માટે તેની ગણના કરી નથી. કાળા વર્ણના પુદ્ગલમાં અન્ય ગંધ, રસ, સ્પર્શ કે સંસ્થાનાદિ સર્વની સંભાવના છે. તેમાં કોઈ સુગંધી પણ હોય અને કોઈ દુર્ગંધી પણ હોય છે. કાળા વર્ણના પુદ્ગલોમાં કોઈ તીખા રસવાળા પણ હોય, તો કોઈ કડવા, કષાયેલા, ખાટા કે મધુર રસવાળા પણ હોય છે. તે જ રીતે કર્કશાદિ આઠ સ્પર્શમાંથી કોઈ પણ સ્પર્શ અને પરિમંડળ આદિ પાંચ સંસ્થાનમાંથી કોઈ પણ સંસ્થાન હોય શકે છે.

આ રીતે કાળા વર્ણમાં અન્ય ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનોની અપેક્ષાએ પરસ્પર સંબંધિત ૨૦ ભંગ થાય છે. આ રીતે કાળા વર્ણના પુદ્ગલોમાં ૨ ગંધ + ૫ રસ + ૮ સ્પર્શ + ૫ સંસ્થાન = કુલ ૨૦ ભંગ થાય, તે જ રીતે પ્રત્યેક વર્ણના ૨૦-૨૦ ભંગ થાય છે, તેથી પાંચ વર્ણના (૨૦ × ૫ =) ૧૦૦ ભંગ થાય છે.

ગંધ પરિણત પુદ્ગલના ૪૬ ભંગ- સુગંધી પુદ્ગલોમાં દુર્ગંધની ગણના નથી, કારણ કે સુગંધી પુદ્ગલની જ પૃચ્છા છે. તેમાં વર્ણાદિ અન્ય ગુણો હોય છે. તેથી ૫ વર્ણ + ૫ રસ + ૮ સ્પર્શ + ૫ સંસ્થાનના સંયોગે ૨૩ ભંગ થાય, તે જ રીતે દુર્ગંધના પણ વર્ણાદિના સંયોગે ૨૩ ભંગ થાય. તેથી ગંધ પરિણત પુદ્ગલોના ૨૩ × ૨ = ૪૬ ભંગ થાય છે.

રસ પરિણત પુદ્ગલોના ૧૦૦ ભંગ- પ્રત્યેક રસમાં પાંચ વર્ણ + બે ગંધ + આઠ સ્પર્શ + પાંચ સંસ્થાન = ૨૦ ભંગ થાય. તેથી પાંચ રસના ૨૦ × ૫ = ૧૦૦ ભંગ થાય છે.

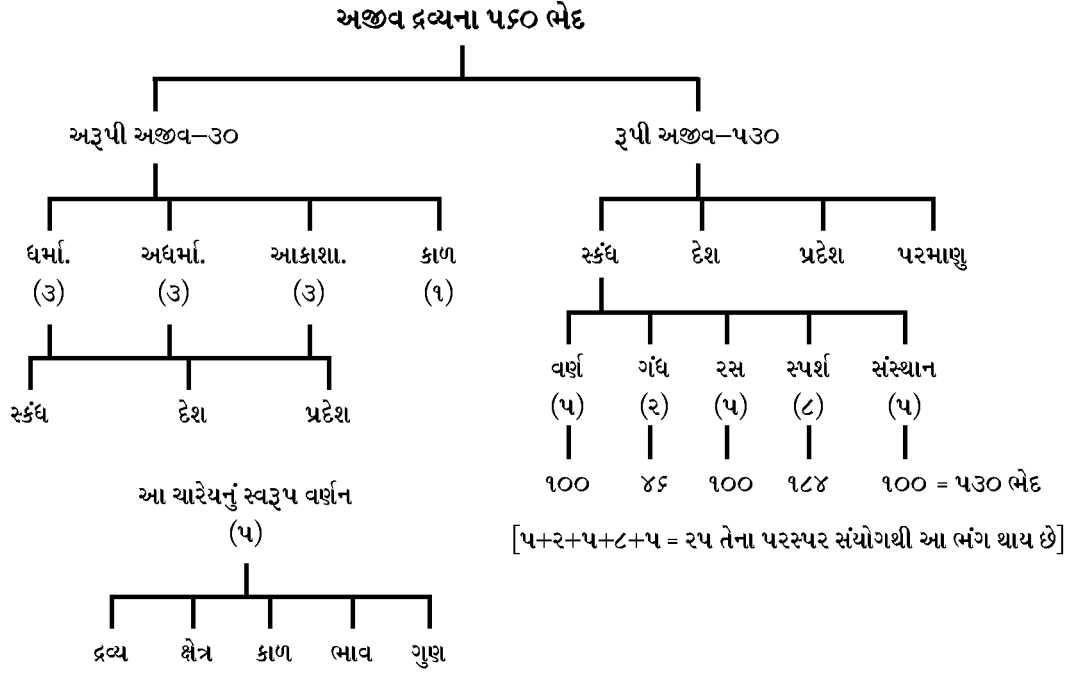
સ્પર્શ પરિણત પુદ્ગલોના ૧૮૪ ભંગ- એક સ્પર્શમાં પાંચ વર્ણ + બે ગંધ + પાંચ રસ + છ સ્પર્શ + પાંચ સંસ્થાન = ૨૩ ભંગ થાય છે.

સ્પર્શની પૃચ્છામાં જે સ્પર્શની પૃચ્છા હોય, તે સ્પર્શ અને તેનો પ્રતિપક્ષી સ્પર્શ, આ બંનેને છોડીને શેષ છ સ્પર્શની ગણના થાય છે. વર્ણ, ગંધ, રસ આદિમાં શેષ બધા વર્ણ, ગંધ, રસ પ્રતિપક્ષી છે પરંતુ સ્પર્શની પૃચ્છામાં શીતનો પ્રતિપક્ષી ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધનો પ્રતિપક્ષી રૂક્ષ, કર્કશનો પ્રતિપક્ષી મૃદુ અને ગુરુનો પ્રતિપક્ષી લઘુ સ્પર્શ છે. તેમાંથી જે બોલની પૃચ્છા હોય તેનો પ્રતિપક્ષી સ્પર્શ તેમાં હોતો નથી. શેષ છ સ્પર્શ હોય શકે છે.

આ રીતે કોઈ પણ એક સ્પર્શમાં ૫ વર્ણ + ૨ ગંધ + ૫ રસ + ૬ સ્પર્શ + ૫ સંસ્થાન = ૨૩ ભંગ થાય, તેથી આઠ સ્પર્શના ૨૩ × ૮ = ૧૮૪ ભંગ થાય છે.

સંસ્થાન પરિણત પુદ્ગલના ૧૦૦ ભંગ- પરિમંડલાદિ એક-એક સંસ્થાનમાં પાંચ વર્ણ + બે ગંધ + પાંચ રસ + આઠ સ્પર્શ = ૨૦ બોલ હોય છે, તેથી પાંચ સંસ્થાનમાં ૨૦ × ૫ = ૧૦૦ ભંગ થાય છે.

સર્વ મળીને વર્ણ પરિણત પુદ્ગલના ૧૦૦ + ગંધ પરિણત પુદ્ગલના ૪૬ + રસ પરિણત પુદ્ગલના ૧૦૦ + સ્પર્શ પરિણત પુદ્ગલના ૧૮૪ + સંસ્થાન પરિણત પુદ્ગલના ૧૦૦ = ૫૩૦ ભંગ પુદ્ગલ દ્રવ્યના એટલે રૂપી અજીવના થાય છે.

$$૩ + ૩ + ૩ + ૧ = ૧૦ \text{ અને } ૪ \times ૫ = ૨૦$$

૧૦ + ૨૦ = ૩૦ ભેદ અરૂપી અજીવના + રૂપી અજીવના ૫૩૦ ભેદ = કુલ ૫૬૦ ભેદ અજીવદ્રવ્યના થાય છે.

જીવ પ્રજ્ઞાપના :-

૩૪ સેકિં તં જીવપણ્ણવણા ? જીવપણ્ણવણ્ણા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સંસારસમાવણ્ણ જીવપણ્ણવણા ય અસંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે? **ઉત્તર-** જીવ પ્રજ્ઞાપનાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સંસારસમાપન્ન(સંસારી) જીવોની પ્રજ્ઞાપના અને (૨) અસંસારસમાપન્ન(મુક્ત) જીવોની પ્રજ્ઞાપના.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જીવપ્રજ્ઞાપનાના મુખ્ય બે ભેદનું કથન છે.

સંસારસમાપન્ન જીવ :- તત્ર સંસરણં સંસારો-નારકતિર્યગનરામર ભવાનુભવલક્ષણસ્તં સમ્યગ્-એકી-ભાવેનાપન્ના સંસારસમાપન્નાઃ । સંસાર = સંસરણ, પરિભ્રમણ અને સમાપન્ન = પ્રાપ્ત થયેલા. નારક,

તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ ભવરૂપ સંસારને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોને સંસાર સમાપન્ન— સંસારી જીવ કહે છે. **અસંસાર સમાપન્નક જીવ :-** જે ભવભ્રમણરૂપ સંસારથી મુક્ત થઈ ગયા છે, તે જીવોને અસંસારસમાપન્ન સિદ્ધ જીવ કહે છે.

અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના :-

૩૫ સે કિં તં અસંસાર-સમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા ?

અસંસાર-સમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા દુવિહા પર્ણત્તા, તં જહા- અર્ણતરસિદ્ધ-અસંસાર-સમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા ય પરંપરસિદ્ધ-અસંસારસમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અસંસાર સમાપન્ન જીવપ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અસંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અનંતરસિદ્ધ અસંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના અને (૨) પરંપરસિદ્ધ અસંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના.

૩૬ સે કિં તં અર્ણતરસિદ્ધ-અસંસારસમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા ?

અર્ણતરસિદ્ધ-અસંસારસમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા પર્ણરસવિહા પર્ણત્તા, તં જહા- તિત્થસિદ્ધા અતિત્થસિદ્ધા, તિત્થયરસિદ્ધા, અતિત્થયરસિદ્ધા, સયંબુદ્ધસિદ્ધા પત્તેયબુદ્ધસિદ્ધા, બુદ્ધબોહિયસિદ્ધા, ઇત્થીલિંગસિદ્ધા, પુરિસલિંગસિદ્ધા, ણપુંસગલિંગસિદ્ધા, સલિંગસિદ્ધા, અર્ણલિંગસિદ્ધા, ગિહિલિંગસિદ્ધા, ઇગસિદ્ધા, અર્ણેગસિદ્ધા । સે તં અર્ણતરસિદ્ધ-અસંસારસમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનંતરસિદ્ધ અસંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અનંતરસિદ્ધ અસંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના પંદર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) તીર્થસિદ્ધ, (૨) અતીર્થસિદ્ધ, (૩) તીર્થકરસિદ્ધ, (૪) અતીર્થકરસિદ્ધ, (૫) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, (૬) પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ, (૭) બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ, (૮) સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ, (૯) પુરુષલિંગ સિદ્ધ, (૧૦) નપુંસકલિંગ સિદ્ધ, (૧૧) સ્વલિંગ સિદ્ધ, (૧૨) અન્યલિંગ સિદ્ધ, (૧૩) ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ, (૧૪) એક સિદ્ધ અને (૧૫) અનેક સિદ્ધ.

૩૭ સે કિં તં પરંપરસિદ્ધ-અસંસારસમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા ?

પરંપરસિદ્ધ-અસંસારસમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા અર્ણેગવિહા પર્ણત્તા, તં જહા- અપઢમસમયસિદ્ધા દુસમયસિદ્ધા તિસમયસિદ્ધા ચડસમયસિદ્ધા જાવ સંખેજ્જસમયસિદ્ધા અસંખેજ્જ સમયસિદ્ધા અર્ણંતસમયસિદ્ધા । સે તં પરંપરસિદ્ધ-અસંસારસમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા । સે તં અસંસારસમાવર્ણ-જીવપર્ણવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પરંપર સિદ્ધ અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- પરંપરસિદ્ધ અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— અપ્રથમ સમય સિદ્ધ, બેસમયના સિદ્ધ, ત્રણસમયના સિદ્ધ, ચારસમયના સિદ્ધ યાવત્ સંખ્યાતસમયના

સિદ્ધ, અસંખ્યાત સમયના સિદ્ધ અને અનંત સમયના સિદ્ધ. આ પરંપરસિદ્ધ અસંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના છે. આ અસંસાર સમાપન્ન જીવોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અસંસાર સમાપન્ન એટલે સિદ્ધ જીવોના ભેદ-પ્રભેદનું નિરૂપણ છે. સિદ્ધ થવાના સમયની અપેક્ષાએ તેના મુખ્ય બે ભેદ છે— (૧) અનંતર સિદ્ધ અને (૨) પરંપર સિદ્ધ.

અનંતર અસંસાર સમાપન્ન જીવ :- જે સિદ્ધ જીવોને સિદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ પછી સમયમાત્રનું અંતર(વ્યવધાન) થયું નથી અર્થાત્ જે સિદ્ધ અવસ્થાના પ્રથમ સમયમાં વર્તી રહ્યા છે, તે સિદ્ધ જીવો અનંતર સિદ્ધ કહેવાય છે. સિદ્ધના જીવો પૂર્ણ શુદ્ધ છે, અનંત સિદ્ધો એક સમાન છે, તેમાં કોઈપણ ભેદ સંભવિત નથી. તેમ છતાં અનંતર સિદ્ધોની પૂર્વાવસ્થા(મનુષ્યભવ)ની બાહ્ય-આભ્યંતર વિવિધ વિશિષ્ટતાઓના આધારે તેના પંદર પ્રકાર કહ્યા છે.

(૧) તીર્થસિદ્ધ :- જેના આધારે સંસાર સાગરને તરી શકાય તેને તીર્થ કહે છે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચન તીર્થ છે. તીર્થકરોને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાર પછી ઉપદેશ આપે છે અને પ્રથમ દેશનામાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ ચાર તીર્થની સ્થાપના કરે છે. તીર્થની સ્થાપના પછી તીર્થ પ્રવર્તનકાળ દરમ્યાન જે સિદ્ધ થાય, તેને તીર્થ સિદ્ધ કહે છે. યથા— ગૌતમાદિ ગણધર.

(૨) અતીર્થસિદ્ધ :- તીર્થના અભાવને અતીર્થ કહે છે. તીર્થનો અભાવ બે પ્રકારે થાય છે— (૧) તીર્થની સ્થાપના જ ન થઈ હોય તે કાળ અને (૨) તીર્થ વિચ્છેદનો કાળ. આવા અતીર્થકાળમાં જે જીવ સિદ્ધ થાય તે અતીર્થસિદ્ધ છે. યથા—

(૧) ઋષભદેવ ભગવાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રથમ દેશનામાં તીર્થની સ્થાપના કરી. આ તીર્થસ્થાપના પૂર્વે જ મરુદેવામાતા મોક્ષે પધાર્યા હતા તેથી મરુદેવામાતા અતીર્થ સિદ્ધ કહેવાય છે.

(૨) તીર્થની સ્થાપના થયા પછી કાલાન્તરમાં તીર્થનો વિચ્છેદ થાય છે. નવમા સુવિધિનાથ ભગવાનથી પંદરમા ધર્મનાથ ભગવાન સુધીના સાત તીર્થકરોનું શાસન સમયાંતરે વિચ્છેદ ગયું હતું. શ્રુતજ્ઞાનનો વિચ્છેદ થાય ત્યારે જ શાસન વિચ્છેદ ગયું ગણાય. આ કાળ પણ અતીર્થ કહેવાય છે. અતીર્થમાં સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ થઈ શકે છે. (શ્રી ભગવતી સૂત્ર, શતક—૨૫, ઉદ્દેશક—૬, દ્વાર—૮)

(૩) તીર્થકર સિદ્ધ :- તીર્થકરની પદવીને પ્રાપ્ત કરીને જે સિદ્ધ થાય છે, તે તીર્થકર સિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ કે ચોવીશ તીર્થકરો.

(૪) અતીર્થકર સિદ્ધ :- સામાન્ય કેવળી રૂપે જે સિદ્ધ થાય તે અતીર્થકર સિદ્ધ કહેવાય છે. તીર્થકર સિવાયના સિદ્ધ થયેલા ગૌતમાદિ સર્વ જીવો અતીર્થકર સિદ્ધ છે.

(૫) સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ :- જાતિસ્મરણજ્ઞાન અથવા અવધિજ્ઞાન આદિના નિમિત્તથી બીજાના ઉપદેશ વિના સ્વતઃ ધર્મબોધ પામીને જે સિદ્ધ થાય છે, તેને સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ કહે છે, જેમ કે તીર્થકર. તીર્થકરો નિયમા સ્વયંબુદ્ધ જ હોય છે. તે સિવાયના જીવો પણ સ્વયંબુદ્ધ થઈ શકે છે.

(૬) પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ :- કોઈ પદાર્થ, પ્રાણી, તેની અવસ્થા અથવા કોઈ પણ બાહ્ય પ્રસંગોના નિમિત્તે બોધ પામીને સિદ્ધ થાય, તેને પ્રત્યેક બુદ્ધ કહે છે. જેમકે કરકંડૂ વગેરે ચારે ય પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ થયા.

સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેક બુદ્ધનો તફાવત :-

સ્વયંબુદ્ધ	પ્રત્યેક બુદ્ધ
(૧) બાહ્ય નિમિત્ત વિના અંતરંગ નિમિત્ત (જાતિસ્મરણ આદિ)થી બોધિની પ્રાપ્તિ.	(૧) બાહ્ય પદાર્થોના નિમિત્તથી બોધિની પ્રાપ્તિ.
(૨) એકાકી કે ગચ્છમાં, એમ બંને રૂપે વિચરે.	(૨) એકાકી રૂપે જ વિચરે
(૩) તીર્થંકરો અને તીર્થંકર સિવાયના, એમ બંને પ્રકારના જીવો હોય.	(૩) તીર્થંકર સિવાયના જીવો જ હોય છે.
(૪) પૂર્વજન્મનું ભણેલું પૂર્વજન્મનું ભણેલું શ્રુતજ્ઞાન ન હોય શ્રુત જ્ઞાન હોય તો તો ગુરુ પાસે દેવતા મુનિલિંગ આપે મુનિલિંગ સ્વીકારે અને એકાકી વિચરે અને ગચ્છમાં જ અથવા ગુરુ પાસે રહે. મુનિલિંગ સ્વીકારે અને ગચ્છમાં રહે.	(૪) જઘન્ય ૧૧ અંગ અને ઉત્કૃષ્ટ કાંઈક ન્યૂન ૧૦ પૂર્વનું શ્રુતજ્ઞાન પૂર્વજન્મનું ભણેલું હોય. દેવતા મુનિલિંગ આપે અથવા સ્વયં આવશ્યક ઉપકરણોની યાચના કરે.
(૫) પાત્રાદિ ૧૨ પ્રકારની ઉપધિ હોય. જઘન્યમાં યથેચ્છ ન્યૂનાધિક ઉપધિ હોય છે.	(૫) જઘન્ય બે પ્રકારની અને ઉત્કૃષ્ટ નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય.
(૬) ત્રણે વેદવાળા હોય.	(૬) પુરુષ અને પુરુષ નપુંસક બે લિંગવાળા હોય.

(૭) બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ :- બુદ્ધ અર્થાત્ બોધને પ્રાપ્ત થયેલા. તીર્થંકર કે આચાર્યાદિ દ્વારા પ્રબુદ્ધ થઈને જે જીવો સિદ્ધ થાય, તેને બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ કહે છે. જેમ કે ગણધરો.

(૮) સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ :- લિંગ = ચિહ્ન. સ્ત્રીના ચિહ્ન હોય, તેને સ્ત્રીલિંગ કહેવાય છે. સ્ત્રીલિંગ ત્રણ પ્રકારે પ્રગટ થાય છે— (૧) સ્ત્રી વેદ, (૨) સ્ત્રી શરીરની રચના અને (૩) સ્ત્રીની વેશભૂષા. આ ત્રણેય પ્રકારના લિંગમાં અહીં સ્ત્રી શરીરરચનાથી પ્રયોજન છે. વેદ અને વેશભૂષાથી નહીં, કારણ કે સ્ત્રીવેદ મોહનીયકર્મના ઉદયજન્ય છે. તેની વિદ્યમાનતામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. વેશભૂષા અને સિદ્ધિને કોઈ સંબંધ નથી. સ્ત્રી શરીરે સિદ્ધ થાય તેને જ અહીં સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ સમજવા, જેમ કે ચંદનબાળા આદિ.

સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ નામના ભેદ સહિત પંદર પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે, તે વાત દિગંબર ગ્રંથોમાં પણ વર્ણિત છે. છતાં દિગંબર જૈનો સ્ત્રીઓને મુક્તિ-નિર્વાણની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કરે છે. વાસ્તવમાં મોક્ષમાર્ગ સમ્યગ્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ છે. આ રત્નત્રયની સાધના પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ અને નપુંસકો પણ કરી શકે છે. રત્નત્રયની રુચિ, શ્રદ્ધા કે સાધનામાં લિંગ(સ્ત્રી કે નપુંસક) બાધક બનતું નથી. દિગંબર જૈનોની તે પ્રકારની વિચારધારાનું ખંડન પ્રસ્તુત પાઠથી અને અનેક આગમ વર્ણનોથી થઈ જાય છે. પરંતુ તેઓ આ દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રોને જ માનતા નથી, ગ્રંથોને માને છે.

(૯) પુરુષલિંગ સિદ્ધ :- પુરુષ શરીરે સિદ્ધ થાય તે પુરુષલિંગસિદ્ધ કહેવાય છે યથા— જંબૂસ્વામી આદિ.

(૧૦) નપુંસકલિંગ સિદ્ધ :- નપુંસક શરીરે જે સિદ્ધ થાય તે નપુંસકલિંગ સિદ્ધ કહેવાય છે. યથા— ગાંગેય અણગાર. કોઈ જન્મથી નપુંસક હોય છે અને કોઈ કૃત્રિમ નપુંસક હોય છે. આ સર્વ નપુંસકોનો બે ભેદમાં સમાવેશ થાય છે, યથા— (૧) સ્ત્રી નપુંસક અને (૨) પુરુષ નપુંસક. સ્ત્રીના અવયવોની

પ્રધાનતાવાળા નપુંસકને ‘સ્ત્રી નપુંસક’ અને પુરુષના અવયવોની પ્રધાનતાવાળા નપુંસકને ‘પુરુષ નપુંસક’ કહે છે. આ બંને પ્રકારના નપુંસકોમાંથી પુરુષ નપુંસક સિદ્ધ થઈ શકે છે, સ્ત્રી નપુંસક સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. સ્ત્રી નપુંસકને સ્વભાવથી જ છટું ગુણસ્થાન આવતું જ નથી. [ભગવતીસૂત્ર, શતક-૨૫, ઉદ્દે.-૬] નપુંસકોને દીક્ષા આપવાનો આગમમાં નિષેધ છે પરંતુ તેઓ સ્વતઃ દીક્ષિત થઈને એકાકી વિચરી મોક્ષે જઈ શકે છે અથવા આગમવિહારી અધિકારી શ્રમણો, પુરુષ નપુંસકને દીક્ષા આપી સ્વતંત્ર વિચરણ કરાવી શકે છે.

(૧૧) સ્વલિંગસિદ્ધ :- સ્વ = જિનેશ્વર પ્રરૂપિત, લિંગ = રજોહરણ આદિ, તે દ્રવ્યલિંગ છે. સાધુવેશમાં રહીને જૈન શ્રમણ સમાચારીનું પાલન કરવું તે ભાવલિંગ છે. આ બંને પ્રકારના સ્વલિંગથી જે સિદ્ધ થાય, તે સ્વલિંગસિદ્ધ કહેવાય છે. યથા— ગૌતમસ્વામી. આગમગ્રંથોમાં તીર્થકરોની ગણના પણ સ્વલિંગ સિદ્ધમાં થઈ છે. તેમ છતાં સર્વ જૈન પરંપરાઓ તીર્થકરોને સર્વ પ્રકારના ઉપકરણોથી રહિત માને છે. માટે તીર્થકરો દ્રવ્યલિંગથી નહીં પણ ભાવલિંગથી સ્વલિંગમાં સિદ્ધ થાય છે તેમ સમજવું.

(૧૨) અન્યલિંગસિદ્ધ :- અન્ય = જિનપ્રરૂપિત સાધુવેશ સિવાય અન્ય તાપસ, પરિવ્રાજક, સંન્યાસી આદિના વેશે સિદ્ધ થાય તેને અન્યલિંગ સિદ્ધ કહે છે, યથા— વલ્કલચીરિ સંન્યાસી. દ્રવ્યથી ગમે તે લિંગ હોય પરંતુ ભાવથી સ્વલિંગ—સાધુપણું આવ્યા વિના મોક્ષ થતો નથી.

(૧૩) ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ :- ગૃહસ્થપણે સિદ્ધ થાય તેને ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ કહે છે, જેમ કે મરુદેવા માતા. અન્ય લિંગ કે ગૃહસ્થલિંગે ભાવ સાધુપણું આવી ગયા પછી અલ્પાયુ હોય તો તે જ વેશે સિદ્ધ થાય છે. આયુષ્ય દીર્ઘ હોય તો સ્વલિંગ ધારણ કરી વિચરે છે. આ રીતે સ્વલિંગ ધારણ કર્યા પછી તે સ્વલિંગ સિદ્ધ જ કહેવાય, જેમ કે ભરત ચક્રવર્તી. તેમને કેવળજ્ઞાન ગૃહસ્થલિંગમાં થયું અને તેમની મુક્તિ સ્વલિંગમાં થઈ.

(૧૪) એકસિદ્ધ :- એક સમયે એક જ સિદ્ધ થાય, એક જીવની સિદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ સમયે બીજા કોઈ જીવો સાથે સિદ્ધ ન થાય, તો તેને એકસિદ્ધ કહે છે, જેમ કે ભગવાન મહાવીર સ્વામી.

(૧૫) અનેક સિદ્ધ :- એક સમયે, એક સાથે અનેક જીવો સિદ્ધ થાય તેને અનેક સિદ્ધ કહે છે, જેમ કે— ઋષભદેવ ભગવાન. તેઓ એક સાથે ૧૦૮ સિદ્ધ થયા. સિદ્ધાંતાનુસાર એક સમયમાં વધુમાં વધુ ૧૦૮ જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. (૧) તીર્થસિદ્ધ-અતીર્થસિદ્ધ. (૨) તીર્થકરસિદ્ધ-અતીર્થકરસિદ્ધ. (૩) સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ-પ્રત્યેક બુદ્ધસિદ્ધ-બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ. (૪) સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ-પુરુષલિંગસિદ્ધ-નપુંસકલિંગ સિદ્ધ. (૫) સ્વલિંગસિદ્ધ-અન્યલિંગસિદ્ધ-ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ. (૬) એકસિદ્ધ-અનેકસિદ્ધ, સિદ્ધ થનારા કોઈ પણ જીવોમાં આ છ પ્રકારના સમૂહમાંથી એક-એક ભેદ અવશ્ય હોય છે તેથી પ્રત્યેક સિદ્ધમાં છ બોલ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

મરુદેવા માતા	ઋષભદેવ ભગવાન	મહાવીર સ્વામી	ગૌતમ સ્વામી
(૧) અતીર્થ સિદ્ધ	તીર્થસિદ્ધ	તીર્થસિદ્ધ	તીર્થસિદ્ધ
(૨) અતીર્થકર સિદ્ધ	તીર્થકર સિદ્ધ	તીર્થકરસિદ્ધ	અતીર્થકરસિદ્ધ
(૩) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ	સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ	સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ	બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ
(૪) સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ	પુરુષલિંગ સિદ્ધ	પુરુષલિંગસિદ્ધ	પુરુષલિંગસિદ્ધ
(૫) ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ	સ્વલિંગ સિદ્ધ	સ્વલિંગસિદ્ધ	સ્વલિંગસિદ્ધ
(૬) એકસિદ્ધ	અનેકસિદ્ધ	એકસિદ્ધ	એકસિદ્ધ

પરંપર અસંસાર સમાપન્ન જીવ :- જેને સિદ્ધ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ એકથી વધુ સમય વ્યતીત થઈ ગયા હોય તે પરંપર સિદ્ધ છે. અતીતકાળના અનંત મુક્તાત્માઓ પરંપર અસંસાર સમાપન્ન જીવો છે. પરંપરસિદ્ધના અનેક પ્રકાર છે.

જેઓને સિદ્ધ થયાને બે સમય થયા હોય અર્થાત્ પ્રથમ સમય ન હોય તેને પરંપર અપ્રથમ સમય સિદ્ધ કહે છે. જેઓને સિદ્ધ થયાને ત્રણ સમય થયા હોય તે પરંપર દ્વિસમય સિદ્ધ. જેઓને ચાર સમય થયા હોય તે પરંપર ત્રિસમયસિદ્ધ અને પાંચ સમય થયા હોય તે પરંપર ચતુઃસમય સિદ્ધ છે **યાવત્** જેઓને સિદ્ધ થયાને સંખ્યાતા સમયો થયા હોય તે પરંપર સંખ્યાત સમયસિદ્ધ; અસંખ્યાતા સમયો થયા હોય તે પરંપર અસંખ્યાત સમયસિદ્ધ અને અનંત સમયો થયા હોય તે પરંપર અનંત સમયસિદ્ધ કહેવાય છે.

અસંસારસમાપન્ન (સિદ્ધ) જીવો

અનંતર સિદ્ધ (૧૫ પ્રકાર)	પરંપર સિદ્ધ (અનેક પ્રકાર)
૧. તીર્થ સિદ્ધ - ગૌતમ સ્વામી	૧. અપ્રથમ સમય સિદ્ધ
૨. અતીર્થ સિદ્ધ - મરુદેવા માતા	૨. દ્વિ સમય સિદ્ધ
૩. તીર્થકર સિદ્ધ - ઋષભદેવ સ્વામી	૩. ત્રિ સમય સિદ્ધ
૪. અતીર્થકર સિદ્ધ - ગૌતમ સ્વામી	૪. ચતુઃ સમય સિદ્ધ યાવત્
૫. સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ - તીર્થકર પ્રભુ	૫. સંખ્યાત સમય સિદ્ધ
૬. પ્રત્યેક બુદ્ધ સિદ્ધ - કરકંડુ	૬. અસંખ્યાત સમય સિદ્ધ
૭. બુદ્ધ બોધિત સિદ્ધ - જંબૂસ્વામી	૭. અનંત સમય સિદ્ધ
૮. સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ - ચંદનબાળા	
૯. પુરુષલિંગ સિદ્ધ - જંબૂસ્વામી	
૧૦. નપુંસકલિંગ સિદ્ધ - ગાંગેય અણગાર	
૧૧. સ્વલિંગ સિદ્ધ - જંબૂસ્વામી	
૧૨. અન્યલિંગ સિદ્ધ - વલ્કલચીરી	
૧૩. ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ - મરુદેવા માતા	
૧૪. એક સિદ્ધ - ભગવાન મહાવીર સ્વામી	
૧૫. અનેક સિદ્ધ - ઋષભદેવ સ્વામી	

સંસારસમાપન્ન જીવપ્રજ્ઞાપના :-

૩૮ **સે કિં તં સંસારસમાવર્ણ-જીવર્ણવર્ણવણ ?**

સંસારસમાવર્ણ-જીવર્ણવર્ણવણ પંચવિહા પર્ણત્તા, તં જહા- ઈર્ગિંદિયસંસારસમાવર્ણ-જીવર્ણવર્ણવણ, બેઈંદિયસંસારસમાવર્ણ-જીવર્ણવર્ણવણ, તેઈંદિયસંસારસમાવર્ણ-જીવર્ણવર્ણવણ

વળા, ચરિંદિયસંસારસમાવળ્ણજીવપળ્ણવળા, પંચિંદિયસંસારસમાવળ્ણજીવપળ્ણવળા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) એકેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના, (૨) બેઈન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના, (૩) તેઈન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના, (૪) ચૌરેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના અને (૫) પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સંસાર સમાપન્ન જીવોના પ્રકારોનું વર્ણન છે. સંસારી જીવોનું વર્ગીકરણ ગતિ, જાતિ, કાય, યોનિઆદિ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં જાતિ વિશેષની અપેક્ષાએ સમસ્તસંસાર સમાપન્ન જીવોના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે.

(૧) એકેન્દ્રિય :- જે જીવોને માત્ર એક સ્પર્શેન્દ્રિય જ હોય, તેવા જીવોની જાતિ વિશેષને એકેન્દ્રિય કહે છે. જેમ કે- પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ આદિ પાંચ સ્થાવર જીવો.

(૨) બેઈન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય અને જીહ્વેન્દ્રિય, આ બે ઈન્દ્રિય હોય, તે બેઈન્દ્રિય જાતિના જીવો કહેવાય છે. જેમ કે- શંખ, છીપ, કોડી, ઈયળ, લાળિયા(રસજ) જીવો.

(૩) તેઈન્દ્રિય :- જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય, જીહ્વેન્દ્રિય અને દ્રાણેન્દ્રિય, આ ત્રણ ઈન્દ્રિય હોય, તે તેઈન્દ્રિય જાતિના જીવો કહેવાય છે. જેમ કે- જૂ, લીખ, કીડી, મકોડા, માંકડ વગેરે.

(૪) ચૌરેન્દ્રિય જીવ :- જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય, જીહ્વેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, આ ચાર ઈન્દ્રિય હોય, તે ચૌરેન્દ્રિય જાતિના જીવો કહેવાય છે. જેમ કે- માખી, મચ્છર, ડાંસ, પતંગિયાં, વીંછી વગેરે.

(૫) પંચેન્દ્રિય જીવ :- જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય, જીહ્વેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય(કાન) આ પાંચ ઈન્દ્રિય હોય, તે પંચેન્દ્રિય જાતિના જીવો કહેવાય છે. જેમ કે- નારકી, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ.

એકેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવપ્રજ્ઞાપના :-

૩૯ સે કિં તં ઇગિંદિય-સંસારસમાવળ્ણ-જીવપળ્ણવળા ?

ઇગિંદિય-સંસારસમાવળ્ણ-જીવપળ્ણવળા પંચવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પુઢવિકાઈયા આઝકાઈયા તેઝકાઈયા વાઝકાઈયા વળ્ણસ્સઈકાઈયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- એકેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- એકેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) પૃથ્વીકાયિક (૨) અષ્કાયિક (૩) તેઉકાયિક (૪) વાયુકાયિક અને (૫) વનસ્પતિકાયિક.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં એકેન્દ્રિય જીવોના પાંચ પ્રકારનું નિરૂપણ છે.

(૧) પૃથ્વીકાયિક :- કાય એટલે શરીર. પૃથ્વી જ જે જીવોનું શરીર છે, તે પૃથ્વીકાયિક કહેવાય છે.

યથા— દરેક પ્રકારની માટી, પથ્થર, રત્નાદિ.

(૨) અપ્કાયિક :- અપ્-પાણી જ જે જીવોનું શરીર છે, તે અપ્કાયિક કહેવાય છે. યથા— કૂવાનું, નદીનું, તળાવનું આદિ સર્વ પ્રકારના પાણી.

(૩) તેઉકાયિક :- તેઉ—અગ્નિ જ જે જીવોનું શરીર છે, તે તેઉકાયિક(તેજસ્કાયિક) કહેવાય છે. યથા— ચૂલાનો, ભટ્ટીનો, નિંભાડાનો આદિ સર્વ પ્રકારના અગ્નિ.

(૪) વાયુકાયિક :- વાયુ જ જે જીવોનું શરીર છે, તે વાયુકાયિક કહેવાય છે. યથા— સામાન્ય વાયુ, વંટોળિયો આદિ સર્વ પ્રકારના વાયુ.

(૫) વનસ્પતિકાયિક :- વનસ્પતિ જ જે જીવોનું શરીર છે, તે વનસ્પતિકાયિક કહેવાય છે. યથા— વૃક્ષ, શાકભાજી, ફળ, ધાન્ય આદિ.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં વ્યાખ્યાકારે પાંચેય સ્થાવર જીવોના ક્રમની સાર્થકતાનું દર્શન કરાવ્યું છે. પૃથ્વી સમસ્ત જીવોની આધારભૂત હોવાથી સહુ પ્રથમ પૃથ્વીકાયિકોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. અપ્કાયિક પૃથ્વીના આશ્રયે રહે છે તેથી પૃથ્વીકાય પછી અપ્કાયિકોને ગ્રહણ કર્યા છે. તેઉકાયિક અપ્કાયનો પ્રતિપક્ષી છે તેથી અપ્કાય પછી તેજસ્કાયિકને ગ્રહણ કર્યા છે. વાયુ અગ્નિનો મિત્ર ગણાય છે, વાયુથી અગ્નિ વધે છે તેથી તેજસ્કાય પછી વાયુકાયિકનું ગ્રહણ કર્યું છે અને વૃક્ષાદિના કમ્પનથી વાયુનું અસ્તિત્વ પ્રગટ થાય છે તેથી વાયુકાયિક પછી વનસ્પતિકાયિકનું કથન છે. સમસ્ત જીવોમાં વનસ્પતિકાયિકની બહુલતા છે.

આ પાંચેય એકેન્દ્રિય જીવો સ્થાવર છે. તે જીવો સ્થાવર નામકર્મના ઉદયે પોતાની ઈચ્છાનુસાર સ્વતઃ એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જઈ શકતા નથી, ગતિ કરી શકતા નથી.

પૃથ્વીકાયિક જીવો :-

૪૦ સે કિં તં પુઢવિકાઈયા ? પુઢવિકાઈયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-સુહમપુઢવિ કાઈયા ય બાદર-પુઢવિકાઈયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર—** પૃથ્વીકાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે— ૧. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અને ૨. બાદર પૃથ્વીકાયિક.

૪૧ સે કિં તં સુહમપુઢવિકાઈયા ? સુહમપુઢવિકાઈયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પજ્જત્ત-સુહમપુઢવિકાઈયા ય અપજ્જત્ત-સુહમપુઢવિકાઈયા ય । સે તં સુહમપુઢવિકાઈયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર—** સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અને (૨) અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક. આ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકનું વર્ણન થયું.

૪૨ સે કિં તં બાદરપુઢવિકાઈયા ? બાદરપુઢવિકાઈયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-સળ્હબાદર-પુઢવિકાઈયા ય ખરબાદરપુઢવિકાઈયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર—** બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સ્લક્ષ્ણ(સુંવાળી) બાદર પૃથ્વીકાયિક અને (૨) ખરબાદર પૃથ્વીકાયિક.

૪૩ સે કિં તં સળહ-બાદરપુઢવિકાઙયા ? સળહ-બાદરપુઢવિકાઙયા સત્તવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- કિળ્ણમટ્ટિયા ળીલમટ્ટિયા લોહિયમટ્ટિયા હાલિદ્દમટ્ટિયા સુવિકલ્લમટ્ટિયા પંડુમટ્ટિયા પળ્ણમટ્ટિયા । સે તં સળહબાદર-પુઢવિકાઙયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શ્લક્ષણ(સુંવાળી) બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- શ્લક્ષણ- (સુંવાળી) બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના સાત પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કાળી માટી (૨) નીલી માટી (૩) લાલ માટી (૪) પીળી માટી (૫) સફેદ માટી (૬) પાંડુ(રાખોડી રંગની ગોપીચંદનની) માટી અને (૭) પનકમૃત્તિકા(લીલા રંગની-પરપડી) માટી.

૪૪ સે કિં તં ઁરબાદર-પુઢવિકાઙયા ?

ઁરબાદર-પુઢવિકાઙયા અળેગવિહા પળ્ણત્તા । તં જહા-

પુઢવી ય સવ્કરા વાલુયા, ઁવલે સિલા ય લોળૂસે ।
અય તંબ તઁય સીસય, રૂપ્પ સુવળ્ણે ય વઙ્ગે ય ॥ ૮ ॥

હરિયાલે હિંગુલુણ, મળોસિલા સાસગંજળ પવાલે
અબ્ધપડલબ્ધવાલુય, બાયરકાણ મળિવિહાળા ॥ ૯ ॥

ગોમેજ્જણ ય રુયણ, અંકે ફલિહે ય લોહિયવ્કહે ય
મરગય મસારગલ્લે, ધુયમોયગ ઙ્દળીલે ય ॥ ૧૦ ॥

ચંદળ ગેરુય હંસગબ્ધે, પુલણ સોગંધિણ ય બોદ્ધવ્વે ।
ચંદપ્પહ વેરુલિણ, જલકંતે સૂરકંતે ય ॥ ૧૧ ॥

જે યાવળ્ણે તહપ્પગારા । તે સમાસઁ ઢુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-
પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । તત્થ ળં જે તે અપજ્જત્તગા તે ળં અસંપત્તા ।

તત્થ ળં જે તે પજ્જત્તગા ંતેસિ ળં વળ્ણાદેસેળં ગંધાદેસેળં રસાદેસેળં ફાસાદેસેળં
સહસ્સગ્ગસો વિહાળાં, સંઁખેજ્જાં જોળિપ્પમુહ-સયસહસ્સાં પજ્જત્તગ-ળિસ્સાણ અપજ્જત્તગા
વવ્કંમતિ-જત્થ ંગો તત્થ ળિયમા અસંઁખેજ્જા । સે તં ઁરબાદરપુઢવિકાઙયા । સે તં
બાદરપુઢવિકાઙયા । સે તં પુઢવિકાઙયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઁર બાદર પૃથ્વીકાયિકના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- ઁર બાદર પૃથ્વીકાયિકના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- (૧) શુદ્ધ પૃથ્વી-નદી કિનારાદિની માટી (૨) શર્કરા (કાંકરા) (૩) વાળુ-રેતી (૪) ઉપલ-
પથ્થર (૫) શિલા (૬) લવણ (સંયળ આદિ મીઠું) (૭) ઉષ-ક્ષારવાળી જમીન, (૮) લોઢું (૯) ત્રાંબુ
(૧૦) ત્રપુષ-કથીર (રાંગા) (૧૧) સીસું (૧૨) યાંદી (૧૩) સુવર્ણ (૧૪) વજ્ર (હીરા) ॥ ૮ ॥

(૧૫) હરતાલ (૧૬) હિંગળોક (૧૭) મન:શિલ (૧૮) જસત (૧૯) અંજન (સૌવીર) (૨૦)

પ્રવાલ (મૂંગા) (૨૧) અભ્રપટલ (અબરખ) (૨૨) અભ્રવાલુકા (અબરખ મિશ્રિત રેતી), ॥ ૯ ॥ તે ઉપરાંત બાદરકાયમાં રત્નોના પ્રકાર આ પ્રમાણે છે— (૨૩) ગોમેજજક રત્ન (ગોમેજ રત્ન) (૨૪) રૂચક રત્ન (૨૫) અંક રત્ન (૨૬) સ્ફટિક રત્ન (૨૭) લોહિતાક્ષ રત્ન (૨૮) મરકત રત્ન (૨૯) મસારગલ્લ રત્ન (૩૦) ભૂજમોચક રત્ન (૩૧) ઈન્દ્રનીલમણિ રત્ન ॥ ૧૦ ॥

(૩૨) ચન્દન રત્ન (૩૩) ગેરુ રત્ન (૩૪) હંસ રત્ન (હંસગર્ભ રત્ન) (૩૫) પુલક રત્ન (૩૬) સોગન્ધિક રત્ન (૩૭) ચંદ્રપ્રભ રત્ન (૩૮) વૈદૂર્ય રત્ન (૩૯) જલકાંત મણિ રત્ન અને (૪૦) સૂર્યકાંત મણિ રત્ન ॥ ૧૧ ॥ આ સિવાય બીજા અન્ય પણ તથાપ્રકારના પદ્મરાગ આદિ રત્નોના ભેદ છે.

તે પૂર્વોક્ત શ્લક્ષણ અને ખર, આ બંને પ્રકારના બાદર પૃથ્વીકાયિકોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. તેમાંથી જે અપર્યાપ્ત છે, તે વિશિષ્ટ વર્ણાદિને પ્રાપ્ત નથી.

તેમાંથી જે પર્યાપ્ત છે, તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ હજારો ભેદ છે. તેઓની સંખ્યાત લાખ યોનિપ્રમુખ છે. પર્યાપ્તના આશ્રયે જ અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક અપર્યાપ્ત જીવ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં નિયમથી અસંખ્યાત અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ એક, બે, ત્રણ કે સંખ્યાતા અપર્યાપ્ત જીવો ક્યારેય અને ક્યાંય પણ ઉત્પન્ન થતા નથી. આ ખર બાદર પૃથ્વીકાયિક અને બાદર પૃથ્વીકાયિક તથા પૃથ્વીકાયિકની પ્રરૂપણા સંપૂર્ણ થઈ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પૃથ્વીકાયિક જીવોના ભેદ-પ્રભેદોનું વર્ણન છે. પૃથ્વી આદિ પાંચે ય સ્થાવર જીવોના બે-બે ભેદ છે— (૧) સૂક્ષ્મ અને (૨) બાદર.

સૂક્ષ્મ :- સૂક્ષ્મ નામકર્મના ઉદયથી જે જીવોનું શરીર અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય કે જે ચર્મચક્ષુથી દેખાય નહીં, જગતના સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શસ્ત્રો તેને હણી શકે નહીં, પકડી શકે નહીં, વાળી શકે નહીં, મારી શકે નહીં, ડૂબાડી શકે નહીં કે બે ભાગ કરી શકે નહીં, તે જીવોને સૂક્ષ્મ કહે છે. સૂક્ષ્મ જીવો કાજલની ડબ્બીમાં કાજલ ભર્યું હોય તેમ આખા લોકમાં ઠસોઠસ ભર્યા છે. સૂક્ષ્મ જીવો નિરૂપકમી આયુષ્યવાળા હોય છે. અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે મૃત્યુ પામે છે.

અહીં સૂક્ષ્મ અને બાદર શબ્દ પ્રયોગ સરસવ અને આંબળાની જેમ સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયા નથી. આ બંને નામ કર્મની પ્રકૃતિ છે અને પારિભાષિક રૂઢ શબ્દરૂપે પ્રયુક્ત છે.

બાદર :- બાદર નામકર્મના ઉદયથી જે જીવોનું શરીર ચક્ષુગ્રાહ્ય હોય અથવા ન પણ હોય પરંતુ જગતના શસ્ત્રોથી જેને હણી શકાય, મારી શકાય, ડૂબાડી શકાય, બાળી શકાય, બે ભાગ કરી શકાય, તે સોપકમી અથવા નિરૂપકમી બંને પ્રકારના આયુષ્યના ધારક હોય, તેવા જીવોને બાદર કહે છે. બાદર જીવો લોકના દેશભાગમાં હોય છે. તે જીવો લોકાકાશના નિશ્ચિત સ્થાનોમાં જ હોય છે. પાંચ સ્થાવરમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર, એવા બે ભેદ છે પરંતુ બેઈન્દ્રિયાદિ શોષ ચારે ય જાતિના જીવો બાદર જ હોય છે.

સૂક્ષ્મજીવોના ભેદ :- સૂક્ષ્મ જીવોના બે ભેદ છે— (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત. જે જીવોની સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ હોય તેને પર્યાપ્ત કહે છે અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ જેને અપૂર્ણ હોય તેને અપર્યાપ્ત કહે છે.

પર્યાપ્તિ :- પર્યાપ્તિ એટલે યોગ્યતા, શક્તિ વિશેષ. ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં આવીને પ્રથમ સમયે ગ્રહણ

કરેલા પુદ્ગલો અને ત્યાર પછી પ્રતિ સમયે ગ્રહણ થતાં પુદ્ગલોને શરીરાદિરૂપે પરિણમાવવાની જીવની શક્તિ વિશેષને પર્યાપ્તિ કહે છે. પર્યાપ્તિના છ પ્રકાર છે— (૧) આહાર પર્યાપ્તિ (૨) શરીર પર્યાપ્તિ (૩) ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ (૫) ભાષા પર્યાપ્તિ અને (૬) મન પર્યાપ્તિ.

(૧) આહાર પર્યાપ્તિ :— આહાર યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, રસ અને ખલરૂપે પરિણત કરવાની શક્તિ વિશેષને આહાર પર્યાપ્તિ કહે છે.

(૨) શરીર પર્યાપ્તિ :— આહારરૂપે પરિણત પુદ્ગલોને રસ, રૂઘિર, માંસ, મેદ, હાડકાં, મજ્જા અને શુક્ર, આ સાત ધાતુરૂપે પરિણમાવવાની શક્તિવિશેષને શરીર પર્યાપ્તિ કહે છે. (સપ્તધાતુમાં) મેદની જગ્યાએ ક્યાંક ચામડીની ગણના થાય છે.

(૩) ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ :— સપ્તધાતુરૂપે પરિણત પુદ્ગલોને ઈન્દ્રિયરૂપે પરિણત કરવાની શક્તિ વિશેષને ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ કહે છે અથવા પાંચ ઈન્દ્રિયોને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી ઈન્દ્રિયરૂપે પરિણત કરવાની શક્તિ વિશેષને ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ કહે છે.

(૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ :— શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણમાવી, કાયયોગનું અવલંબન લઈ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે છોડવાની યોગ્યતાને શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ કહે છે.

(૫) ભાષા પર્યાપ્તિ :— ભાષા વર્ગણના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, ભાષારૂપે પરિણમાવી, વચનયોગનું અવલંબન લઈ ભાષારૂપે છોડવાની યોગ્યતાને ભાષા પર્યાપ્તિ કહે છે.

(૬) મનપર્યાપ્તિ :— મનોવર્ગણના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, મનરૂપે પરિણત કરી, મનયોગનું અવલંબન લઈને વિચારોરૂપે છોડવાની યોગ્યતાને મન:પર્યાપ્તિ કહે છે.

જીવ ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે એક સાથે સ્વયોગ્ય બધી જ પર્યાપ્તિ બાંધવાની શરૂઆત કરે છે અને તે પર્યાપ્તિઓની પૂર્ણતા ક્રમશઃ થાય છે. આહાર પર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયમાં જ પૂર્ણ થઈ જાય છે. શેષ પાંચ પર્યાપ્તિઓ ક્રમશઃ એક-એક અંતર્મુહૂર્તમાં પૂર્ણ થાય છે. સર્વ પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ થવાનો કાળ પણ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ છે. એક પર્યાપ્તિને પૂર્ણ થવાનું અંતર્મુહૂર્ત નાનું છે જ્યારે સર્વ પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ થવાનું અંતર્મુહૂર્ત મોટું છે, તેમ સમજવું.

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, આ બંનેના બે-બે ભેદ છે. પર્યાપ્તના બે ભેદ— (૧) લબ્ધિ પર્યાપ્તિ અને (૨) કરણ પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તના પણ બે ભેદ (૧) લબ્ધિ અપર્યાપ્ત અને (૨) કરણ અપર્યાપ્ત.

(૧) લબ્ધિ પર્યાપ્ત :— જે જીવો પર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, તે જીવો લબ્ધિ પર્યાપ્ત કહેવાય છે.

(૨) કરણ પર્યાપ્ત :— જે જીવોએ પર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયે સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય તે જીવો કરણ પર્યાપ્ત કહેવાય છે. કરણપર્યાપ્તિ જીવો અવશ્ય લબ્ધિ પર્યાપ્તિ જ હોય છે.

(૩) લબ્ધિ અપર્યાપ્ત :— જે જીવો અપર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયે, સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કર્યા પહેલાં અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે, તે જીવો લબ્ધિ અપર્યાપ્ત છે.

(૪) કરણ અપર્યાપ્ત :— અપર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયવાળા જીવો કરણ અપર્યાપ્ત જ રહે છે અને પર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયવાળા જીવ જ્યાં સુધી પર્યાપ્ત ન થાય, સ્વ યોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે, ત્યાં સુધી તે પણ કરણ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

લબ્ધિ પર્યાપ્તા આદિ ચારેયની પારસ્પરિક સંભાવના :-

ક્રમ	લબ્ધિ પર્યાપ્તા	લબ્ધિ અપર્યાપ્તા	કરણ પર્યાપ્તા	કરણ અપર્યાપ્તા
લબ્ધિ પર્યાપ્તા	—	×	✓	✓
લબ્ધિ અપર્યાપ્તા	×	—	×	✓
કરણ પર્યાપ્તા	✓	×	—	×
કરણ અપર્યાપ્તા	✓	✓	×	—

નોંધ : ✓ = સંભવે, × = ન સંભવે, — = સ્વયં

સૂક્ષ્મ અને બાદર આ બંને પ્રકારના એકેન્દ્રિય જીવોમાં પ્રથમ ચાર પર્યાપ્તિ હોય છે; બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય અને અસંજી (મન રહિત) પંચેન્દ્રિય જીવોમાં પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે અને સંજી (મન રહિત) પંચેન્દ્રિય જીવોમાં છ પર્યાપ્તિ હોય છે.

બાદર પૃથ્વીકાયના ભેદ :- બાદર પૃથ્વીકાયના મુખ્ય બે ભેદ છે— (૧) શ્લક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાયિક અને બર બાદર પૃથ્વીકાયિક.

શ્લક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાય :- શ્લક્ષ્ણ— સુંવાળી. જે બાદર પૃથ્વીના જીવોનું શરીર મેંદાના લોટ સમાન મૃદુ (મુલાયમ) હોય, તે શ્લક્ષ્ણ બાદર પૃથ્વીકાયિક છે. તેના સાત પ્રકાર છે. (૧ થી ૫) પાંચ વર્ણવાળી પાંચ પ્રકારની માટી, (૬) પાંડુ માટી, (૭) પનક માટી.

પંડુમટ્ટિયા :- પાંડુમટ્ટિકા નામ દેશવિશેષે યા ધૂલીરૂપા સતી પાણ્ડૂ ઇતિ પ્રસિદ્ધા । કોઈ દેશ વિશેષમાં ધૂળ-માટી પાંડૂ નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે માટી.

પણગમટ્ટિયા :- નદ્યાદિપૂરપ્લાવિતે દેશે નદ્યાદિપૂરેડપગતે યો ભૂમૌ શ્લક્ષ્ણ મૃદુરૂપો જલમલાપરપર્યાયઃ પક્કઃ સ પનકમૃત્તિકાઃ । નદી આદિના પૂરમાં ડૂબેલા પ્રદેશમાં જ્યારે નદીનું પૂર ઊતરી જાય ત્યારે કાંપ જામી જાય છે, તે કાંપની માટીને પનકમૃત્તિકા કહે છે. તેને ‘જલમલ’ પણ કહે છે.

બર બાદર પૃથ્વીકાય :- પથ્થર સમાન કઠોર શરીરવાળી પૃથ્વીને બર બાદર પૃથ્વીકાય કહે છે. પ્રસ્તુતમાં બરબાદર પૃથ્વીકાયના ૪૦ ભેદ કહ્યા છે. શ્રી આચારાંગ સૂત્રની વૃત્તિ અને નિર્યુક્તિમાં બર પૃથ્વીના ૩૬ પ્રકારનું કથન છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અધ્ય.—૩૬ની ગાથાઓ અને શ્રી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની આ ગાથાઓ એક સમાન છે, તેમાં બર પૃથ્વીના ૪૦ ભેદોનું કથન છે. તે ઉપરાંત સૂત્રકારે જે યાવણે તહપ્પગારા..... શબ્દ પ્રયોગ દ્વારા સૂચિત કર્યું છે કે આ ૪૦ ભેદ સિવાયની આવા પ્રકારની અન્ય પૃથ્વીઓ પણ બર પૃથ્વી કહેવાય છે.

અપજ્જત્તગા તે ણં અસંપત્તા :- જે અપર્યાપ્ત છે તે અસંપ્રાપ્ત છે અર્થાત્ બાદર પૃથ્વીકાયિક આદિ અપર્યાપ્ત જીવો વિશિષ્ટ વર્ણાદિને પ્રાપ્ત હોતા નથી. શરીર આદિ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ થાય ત્યારે જ બાદર જીવોમાં વર્ણાદિ ભાવ પ્રગટ થાય છે. અપર્યાપ્ત જીવો શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ બાંધતાં બાંધતાં જ અઘૂરી પર્યાપ્તિએ મૃત્યુ પામે છે, તેમાં સ્પષ્ટ વર્ણાદિ સંભવિત થતા નથી. તાત્પર્ય એ છે કે તે જીવો ચક્ષુશ્રાહ્વ નથી, તેમજ કોઈ પણ ઈન્દ્રિય વિષયને પ્રાપ્ત થતા નથી; માટે અપર્યાપ્ત જીવો અસંપ્રાપ્ત કહેવાય છે.

બાદર પર્યાપ્ત જીવોના વર્ણાદિના ભેદથી હજારો ભેદ :- પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના ભેદથી હજારો ભેદ થાય છે. જેવી રીતે વર્ણના પાંચ, ગંધના બે, રસના પાંચ અને સ્પર્શના આઠ ભેદ છે. વળી પ્રત્યેક વર્ણના તરતમતાની અપેક્ષાએ અનેક ભેદ થાય છે. જેવી રીતે ભમરો, કોલસા અને કાજળ(આંજણ) આદિ કાળા તો છે પરંતુ તેની કાળાશમાં ન્યૂનાધિકતા છે. આ ત્રણેય ક્રમશઃ કૃષ્ણ, કૃષ્ણાતર અને કૃષ્ણાતમ હોય છે. તે ઉપરાંત અન્ય વર્ણના મિશ્રણથી અનેક પ્રકારના વર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. કાળો + સફેદ = રાખોડી રંગ, ભૂખરો રંગ બને છે. આમ એક કૃષ્ણ વર્ણની ન્યૂનાધિકતા અને મિશ્રણની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારો થાય છે; તે જ રીતે પ્રત્યેક વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના અનેક ભેદોની ગણના કરતા પૃથ્વીકાયિકોના હજારો ભેદ બને છે.

સંખેજ્જાઈં જોગિપ્પમુહસયસહસ્સાઈં :- પૃથ્વીકાયિકોની સંખ્યાતા લાખો યોનિઓ છે— પૃથ્વીકાયિક જીવની સંવૃત્ત યોનિ છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે— સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર. તે પ્રત્યેકના શીત, ઉષ્ણ અને શીતોષ્ણ તે ત્રણ પ્રકાર છે. આ સર્વ પ્રકારની યોનિઓમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની તરતમતાએ સંખ્યાતીત યોનિઓ થઈ જાય છે. તેમાંથી સમાન જાતિની એક યોનિ ગણતાં પૃથ્વીકાયિક જીવોની સંખ્યાત લાખ યોનિ ઓ થાય છે. પરંપરામાં તે સાત લાખરૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

પજ્જત્તગ ણિસ્સાણ..જત્થ ઇગો તત્થ નિયમા અસંખેજ્જા :- આ સૂત્રાંશમાંથી ફલિત થાય છે કે— (૧)અપર્યાપ્તા જીવો ક્યાંય પણ સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થતાં નથી પરંતુ જ્યાં પર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થયેલા હોય ત્યાં જ અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) જ્યાં પણ અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય ત્યાં તે એકસાથે અસંખ્યાતા જ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ એક, બે, ત્રણ કે સેંકડો અથવા હજારો યાવત્ સંખ્યાતા અપર્યાપ્તા જીવો ક્યારેય ઉત્પન્ન થતાં નથી.

અપ્કાયિક જીવો :-

૪૫ સે કિં તં આઝક્કાઈયા ? આઝક્કાઈયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સુહુમઆઝક્કાઈયા ય બાયરઆઝક્કાઈયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અપ્કાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— અપ્કાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અને બાદર અપ્કાયિક.

૪૬ સે કિં તં સુહુમઆઝક્કાઈયા ? સુહુમઆઝક્કાઈયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગ- સુહુમઆઝક્કાઈયા ય અપજ્જત્તગ-સુહુમઆઝક્કાઈયા ય । સે તં સુહુમઆઝક્કાઈયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે. (૧) પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અને (૨) અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અપ્કાયિકનું વર્ણન થયું.

૪૭ સે કિં તં બાયરઆઝક્કાઈયા ?

બાયરઆઝક્કાઈયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ડસ્સા હિમ્મણ મહિયા કરણ હરતણુણ સુહુદદણ સીઓદણ ડસિણોદણ ધારોદણ ધટ્ટોદણ અંબિલોદણ લવણોદણ વારુણોદણ ધીરોદણ ઘઓદણ ધોઓદણ રસોદણ, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા ।

તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । તત્થ ણં જે તે અપજ્જત્તગા તે ણં અસંપત્તા । તત્થ ણં જે તે પજ્જત્તગા, એસિં ણં વળ્ણાદેસેણં ગંધાદેસેણં રસાદેસેણં ફાસાદેસેણં સહસ્સગ્ગસો વિહાણાઈં, સંખેજ્જાઈં જોણિપ્પમુહસયસહસ્સાઈં । પજ્જત્તગ-ણિસ્સાએ અપજ્જત્તગા વક્કમંતિ, જત્થ એગો તત્થ ણિયમા અસંખેજ્જા । સે તં બાયર- આઝ્કાઝ્યા । સે તં આઝ્કાઝ્યા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બાદર અપ્કાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- બાદર અપ્કાયિક જીવોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઓસ, હિમ, મહિકા-ધુમ્મસ, કરા, હરતનુ- વનસ્પતિ ઉપરના જલબિંદુ, શુદ્ધોદક- વરસાદનું તથા નદી આદિનું પાણી, શીતોદક, ઉષ્ણોદક- સ્વાભાવિક રીતે નીકળતું દ્રહ વગેરેનું ગરમ પાણી, ખારું પાણી, ખાટું પાણી, અમ્લોદક-કાંજી જેવું ખાટું પાણી, લવણોદક- લવણસમુદ્રના પાણી જેવું ખારું પાણી, વરુણોદક- વરુણસમુદ્રના પાણી જેવું મદિરાના સ્વાદવાળું પાણી, ક્ષીરોદક- ક્ષીર સમુદ્રના પાણી જેવું દૂધના સ્વાદવાળું પાણી, ઘૃતવર સમુદ્રના પાણી જેવું ઘીના સ્વાદવાળું પાણી, ક્ષોદોદક- ક્ષોદોદ સમુદ્રના પાણી જેવું ઈક્ષુરસના સ્વાદવાળું પાણી, પુષ્કરવર સમુદ્રનું પાણી વગેરે તથા આ પ્રકારના અન્ય જે પાણી હોય તે બાદર અપ્કાયિક છે.

તે ઓસ આદિ બાદર અપ્કાયિક જીવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે- (૧) પર્યાપ્ત અને (૨) અપર્યાપ્ત. તેમાંથી જે અપર્યાપ્ત છે તે અસંપ્રાપ્ત-વર્ણાદિને અપ્રાપ્ત છે(એટલે ચક્ષુગ્રાહ્ય નથી.) અને જે પર્યાપ્ત છે, તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ હજારો ભેદો થાય છે. તેની સંખ્યાત લાખ(સાત લાખ) યોનિ છે. પર્યાપ્ત જીવોના આશ્રયે અપર્યાપ્ત જીવો આવીને ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક અપર્યાપ્ત જીવ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં નિયમથી અસંખ્યાત અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાદર અપ્કાયિકોની અને અપ્કાયિક જીવોની પ્રજ્ઞાપના પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં અપ્કાયિક જીવોના મુખ્ય બે પ્રકાર અને તેના ભેદ-પ્રભેદોનું વર્ણન છે. આચારાંગસૂત્ર નિર્યુક્તિ તથા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં બાદર અપ્કાયના પાંચ ભેદોનો નિર્દેશ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ તેના અનેક પ્રકાર કહ્યા છે. જેમાં વિવિધ સમુદ્રોના વિવિધ રસ-સ્પર્શવાળા પાણીની અપેક્ષાએ તેના અલગ-અલગ નામ આપ્યા છે. અપ્કાયિક જીવોની પણ સંખ્યાત લાખ(પ્રસિદ્ધમાં સાત લાખ) યોનિ છે. શેષ કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

તેજસ્કાયિક જીવો :-

૪૮ સે કિં તં તેઝ્કાઝ્યા ? તેઝ્કાઝ્યા દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- સુહમતેઝ્કાઝ્યા ય બાદરતેઝ્કાઝ્યા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તેજસ્કાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** તેજસ્કાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અને બાદર તેજસ્કાયિક.

૪૯ સે કિં તં સુહમતેઝ્કાઝ્યા ? સુહમતેઝ્કાઝ્યા દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । સે તં સુહમતેઝ્કાઝ્યા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે- પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. આ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

૫૦ **સે** કિં તં બાયરતેઝ્કાઈયા ? બાયરતેઝ્કાઈયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઇંગાલે જાલા મુમ્મુરે અચ્ચી અલાએ સુદ્ધાગણી ઝક્કા વિજ્જૂ અસણી ણિગ્ઘાએ સંઘરિસસમુદ્દિએ સૂરકંતમણિણિસ્સિએ, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા ।

તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । તત્થ ણં જે તે અપજ્જત્તગા તે ણં અસંપત્તા । તત્થ ણં જે તે પજ્જત્તગા એસિં ણં વણ્ણાદેસેણં ગંધાદેસેણં રસાદેસેણં ફાસાદેસેણં સહસ્સગ્ગસો વિહાણાઈં, સંખેજ્જાઈં જોણિપ્પમુહસયસહસ્સાઈં । પજ્જત્તગ-ણિસ્સાએ અપજ્જત્તગા વક્કમંતિ । જત્થ એગો તત્થ ણિયમા અસંખિજ્જા । સે તં બાયરતેઝ્કાઈયા । સે તં તેઝ્કાઈયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બાદર તેજસ્કાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- બાદર તેજસ્કાયિક જીવોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- અંગારા, જ્વાળા (જાજવલ્યમાન ખેર આદિની જ્વાળા અથવા દીપકની જાળ), મુર્મુર- રાખમાં રહેલા અગ્નિકણ, અર્થિ- અગ્નિથી પૃથક્ થયેલી જ્વાળા, અલાત- સળગતી મશાલ, સળગતું લાકડું, શુદ્ધ અગ્નિ-લોઢાના ગોળાની અગ્નિ, ઉલ્કા-આગના તણખા, વિદ્યુત- આકાશકીય વિજળી, અશનિ- આકાશથી ખરતા અગ્નિકણ, નિર્ઘાત- વૈક્રિય સંબંધી અશનિપાત(વિજળી પડવી, કાટકાની અગ્નિ), સંઘર્ષ સમુત્થિત- અરણિ આદિના લાકડાના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થતી અગ્નિ અને સૂર્યના પ્રખર કિરણોના સંપર્કથી સૂર્યકાન્તમણિથી ઉત્પન્ન થતી અગ્નિ(કાયને સૂર્ય સામે ધરવાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તે.) તે ઉપરાંત અન્ય પણ જેટલી અગ્નિ છે તે બધી બાદર તેજસ્કાયિક જાણવી જોઈએ.

તે બાદર તેજસ્કાયિકના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા. તેમાંથી જે અપર્યાપ્તા છે તે અસંપ્રાપ્ત છે એટલે કે ઈન્દ્રિય-વિષયભૂત નથી અને જે પર્યાપ્તા છે તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ હજારો ભેદ થાય છે. તેની સંખ્યાત લાખયોનિ છે. પર્યાપ્તા તેજસ્કાયિકોના આશ્રયે અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક અપર્યાપ્ત ઉત્પન્ન થાય ત્યાં નિયમથી અસંખ્યાત અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે બાદર તેજસ્કાયિક અને તેજસ્કાયિક જીવોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ત્રણ સૂત્રોમાં તેજસ્કાયિક જીવોનું વર્ણન છે, તેની પણ સાત લાખ યોનિઓ છે.

વાયુકાયિક જીવો :-

૫૧ **સે** કિં તં વાઝ્કાઈયા ? વાઝ્કાઈયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સુહમવાઝ્કાઈયા ય બાયરવાઝ્કાઈયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વાયુકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** વાયુકાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અને બાદર વાયુકાયિક.

૫૨ સે કિં તં સુહુમવાઝકાઙયા ? સુહુમવાઝકાઙયા ઢુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પજ્જત્તગ-સુહુમવાઝકાઙયા ય અપજ્જત્તગ-સુહુમવાઝકાઙયા ય । સે તં સુહુમવાઝકાઙયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મવાયુકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** સૂક્ષ્મવાયુકાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક. આ રીતે સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોનું કથન પૂર્ણ થાય છે.

૫૩ સે કિં તં બાદરવાઝકાઙયા ? બાદરવાઝકાઙયા અળેગવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પાઈળવાઁ પડીળવાઁ ઢાહિળવાઁ ઝડીળવાઁ ઝડ્ઢુવાઁ અહોવાઁ તિરિયવાઁ વિઢિસીવાઁ વાઝબ્ભામે વાઝકલિયા વાયમંઢલિયા ઝકલિયાવાઁ મંઢલિયાવાઁ ગુંજાવાઁ ઙ્ઙ્ઙાવાઁ સંવટ્ટગવાઁ ઘળવાઁ તળુવાઁ સુઢ્ઢવાઁ, જેયાવળ્ણે તહપ્પગારે ।

તે સમાસઑ ઢુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । તત્થ ણં જે તે અપજ્જત્તગા તે ણં અસંપત્તા । તત્થ ણં જે તે પજ્જત્તગા, ઁત્તેસિ ણં વળ્ણાઢેસેળં ગંઢાઢેસેળં રસાઢેસેળં ફાસાઢેસેળં સહસ્સગ્ગસો વિહાળાઙ્ઙં, સંખેજ્જાઙ્ઙં જોળિપ્પમુહસયસહસ્સાઙ્ઙં । પજ્જત્તગણિસ્સાઁ અપજ્જત્તગા વકકમંતિ । જત્થ ઁગો તત્થ ણિયમા અસંખેજ્જા । સે તં બાદરવાઝકાઙયા । સે તં વાઝકાઙયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બાદર વાયુકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- બાદર વાયુકાયિક જીવોના અનેક પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે- પૂર્વીવાયુ (પૂર્વદિશાનોવાયુ), પશ્ચિમીવાયુ, દક્ષિણીવાયુ, ઉત્તરીવાયુ, ઊર્ધ્વવાયુ, અઘોવાયુ, તિર્યગ્વાયુ, વિદિશાનો વાયુ, વાતોદ્ભ્રામ-અનિયત વાયુ, વાતોત્કલિકા-સમુદ્રની સમાન પ્રચંડ ગતિથી વહેતો તોફાની વાયુ, વાતમંઢલિકા-ગોળ ઘૂમરી લેતો વાયુ, ઉત્કલિકાવાત-તરંગોથી યુક્ત તરંગિત વાયુ, મંઢલિકાવાત-ચક્રવાત, ગુંજાવાત-ગુંજારવ કરતો વાયુ, ઝંઝાવાત-વરસાદની સાથે આંધી સહિતનો વાયુ, સંવર્તકવાત-પ્રલયકાળમાં વહેતો વાયુ, ઘનવાત-રત્નપ્રભાદિ પૃથ્વીઓની નીચે રહેલો સઘન વાયુ, તનુવાત-ઘનવાતની નીચે રહેલો પાતળો વાયુ અને શુદ્ધ વાત-મશક આદિમાં ભરેલો અથવા મંદ-મંદ વહેતો વાયુ. તે ઉપરાંત અન્ય પણ જેટલા આ પ્રકારના વાયુ છે, તે પણ બાદર વાયુકાયિક જીવો છે.

બાદર વાયુકાયિકના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે, યથા- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. તેમાંથી જે અપર્યાપ્ત છે, તેઓ અસંપ્રાપ્ત છે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયના વિષયભૂત નથી અને જે પર્યાપ્ત છે તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ હજારો પ્રકાર થાય છે. તેની સંખ્યાત લાખ યોનિ છે. પર્યાપ્ત વાયુકાયિકની નેશ્રાએ અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક અપર્યાપ્ત વાયુકાયિક ઉત્પન્ન હોય છે, ત્યાં નિયમથી અસંખ્યાત અપર્યાપ્ત વાયુકાયિક જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે બાદર વાયુકાયિક જીવોની અને વાયુકાયિક જીવોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

બાદર વાયુકાયિક જીવોની સંખ્યાત લાખ જીવાયોનિ (પ્રસિદ્ધમાં સાત લાખ જીવાયોનિ) છે. શેષ કથન સૂત્રાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

વનસ્પતિકાયિક જીવો :-

૫૪ સે કિં તં વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ? વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સુહુમ વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ય બાદર-વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વનસ્પતિકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** વનસ્પતિકાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અને બાદર વનસ્પતિકાયિક.

૫૫ સે કિં તં સુહુમ-વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ? સુહુમ-વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્ત-સુહુમ-વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ય અપજ્જત્ત-સુહુમ-વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ય । સે તં સુહુમવણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક. આ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

૫૬ સે કિં તં બાદરવણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ? બાદરવણસ્સઙ્કાઙ્કાયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પત્તેયસરીર-બાદર-વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ય સાહારણ-સરીર-બાદર-વણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બાદર વનસ્પતિકાયિકના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** બાદર વનસ્પતિકાયિકના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પ્રત્યેકશરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અને સાધારણ શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક.

પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાય :-

૫૭ સે કિં તં પત્તેયસરીર-બાદરવણસ્સઙ્કાઙ્કાયા ? પત્તેયસરીર-બાદરવણસ્સઙ્કાઙ્કાયા દુવાલસ-વિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

રુક્ખા ગુચ્છા ગુમ્મા, લયા વલ્લી ય પવ્વગા ચેવ ।

તણ વલય હરિય ઓસહિં, જલરુહ કુહળા ય બોદ્ધવ્વા ॥૧૨॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના બાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- (૧) વૃક્ષ- આંબો, લીમડો (૨) ગુચ્છ- રીંગણી આદિ છોડ, (૩) ગુલ્મ- નવમલ્લિકા આદિ ફૂલના છોડ, (૪) લતા- ચંપકલતા આદિ, (૫) વલ્લી- વેલો, (૬) પર્વગ- શેરડી આદિ પર્વ ગાંઠવાળી (કાતળીવાળી) વનસ્પતિ, (૭) તૃણ- કુશ, ડાભ આદિ ઘાસ, (૮) વલય- જેની છાલ વલયના આકારની ગોળ હોય છે, તેવા કેતકી, કેળ આદિ, (૯) હરિત- મેથી, તાંદળજો વગેરે ભાજી, (૧૦) ઔષધિ- ઘઉં આદિ ધાન્ય, (૧૧) જલરુહ- પાણીમાં ઉગતી-કમળ કાકડી, સિંગોડા આદિ વનસ્પતિ અને (૧૨) કુહળ- ભૂમિ ફોડીને ઉગનારી વનસ્પતિ, બિલાડીના ટોપ આદિ. ॥ ૧૨ ॥

૫૮ સે કિં તં રુક્ખા ? રુક્ખા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઇગટ્ટિયા ય બહુબીયગા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તે વૃક્ષના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** વૃક્ષના બે પ્રકાર છે- એકાસ્થિક અને બહુબીજક.

૫૯ સે કિં તં એગટ્ટિયા ? એગટ્ટિયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

પિંબંબ જંબુ કોસંબ, સાલ અંકોલ્લ પીલુ સેલુ ય ।
 સલ્લઇ મોયઇ માલુય, બડલ પલાસે કરંજે ય ॥૧૩॥
 પુત્તંજીવયરિટ્ટે, બિભેલે હરડે ય ભલ્લાય ।
 ડંબેભરિયા ધીરિણી, બોધવ્વે ધાયઇ પિયાલે ॥૧૪॥
 પૂઈ કરંજ સેણ્ણહા(સણ્ણહા), તહ સીસવા ય અસણે ય ।
 પુણ્ણાગ ણાગરુક્ખે, સોવણ્ણિ તહા અસોગે ય ॥૧૫॥

જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । એતેસિ ણં મૂલા અસંખેજ્જીવિયા, એવં કંદા વિ ધંધા વિ તયા વિ સાલા વિ પવાલા વિ । પત્તા પત્તેયજીવિયા । પુપ્પા અણેગજીવિયા । ફલા એગટ્ટિયા । સે તં એગટ્ટિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- એકાસ્થિક વૃક્ષોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** એકાસ્થિક વૃક્ષોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- લીમડો, આંબો, જાંબુ, કોશામ્મ- જંગલના આમ્મવૃક્ષ, શાલ, અંકોલ્લ-અખરોટ, પીલુ, શેલુ (ગુંદા), સલ્લકી, મોયકી, માલુક (કૃષ્ણ તુલસી), બકુલ(બોરસલી), પલાશ-ખાખરાનું વૃક્ષ, કરંજ ॥ ૧૩ ॥ પુત્રજીવક, અરિષ્ટ-અરીઠા, બહેડા, હરડે, તિલામા, ઉમ્બેભરિયા, ક્ષીરણિ, ઘાતકી અને પ્રિયાલ ॥ ૧૪ ॥

પૂતિક- લીંબોળી, કરંજ, શ્વલક્ષ્ણ તથા સીસમ, અશન, પુન્નાગ- નાગકેસર, નાગવૃક્ષ, શ્રીપર્ણી (સોપારી) અને અશોક. આ બધાં એકાસ્થિક વૃક્ષ છે. ॥ ૧૫ ॥ આ પ્રકારના અન્ય પણ જેટલા વૃક્ષો છે જેનાં ફળમાં એક ગોઠલી હોય તેવા વૃક્ષોને એકાસ્થિક વૃક્ષ જાણવા.

આ એકાસ્થિક વૃક્ષોના મૂળમાં અસંખ્યાત જીવો; કંદ, સ્કંધ(થડ), છાલ, શાખા અને પ્રવાલ (કુંપળ)માં અસંખ્યાત જીવો, પાંદડામાં પ્રત્યેક જીવ, પુષ્પોમાં અનેક જીવો અને તેનાં ફળો એકાસ્થિક- એક બીજવાળા(એક જીવવાળા) હોય છે. આ એકાસ્થિક વૃક્ષોનું વર્ણન છે.

૬૦ સે કિં તં બહુબીયગા ? બહુબીયગા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

અત્થિય તિંદુ કવિટ્ટે, અંબાડગ માડલિંગ બિલ્લે ય ।
 આમલગ ફણસ દાડિમ, આસોત્થે ડંબર વડે ય ॥૧૬॥
 ણગ્ગોહ ણંદિરુક્ખે, પિપ્પરિ સયરી પિલુક્ખરુક્ખે ય ।
 કાડંબરિ કુત્થુંભરિ, બોધવ્વા દેવદાલી ય ॥૧૭॥
 તિલે લડાણ છત્તોહ, સિરીસે સત્તિવણ્ણ દહિવણ્ણે ।
 લોદ્ધ ધવ ચંદણજ્જુણ, ણીમે કુડાણ કયંબે ય ॥૧૮॥

જેયાવણે તહપ્પગારા । એસિં પં મૂલા વિ અસંખેજ્જીવિયાં, કંદા વિ ઁંધા વિ તયા વિ સાલા વિ પવાલા વિ । પત્તા પત્તેયજીવિયા । પુપ્પા અણેગજીવિયા । ફલા બહુબીયા । સે તં બહુબીયાગા । સે તં રુક્ખા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બહુબીજક વૃક્ષોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** બહુબીજક વૃક્ષોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- અસ્થિક, તિન્દુક(ટીંબરું), કપિત્થ-કોઠા, અંબાડગ, માતૃલિંગ-બિજોરું, બીલા, આમળા, ફણસ, દાડમ, પીપળો, ઉદુંબર, વટવૃક્ષ ॥ ૧૬ ॥ ન્યગ્રોધ-વડવાઈવાળું મોટું વટવૃક્ષ, નન્દિવૃક્ષ, પીંપરી, શતાવરી, પીપળો, કાદુંબરી, કસ્તુંબરી અને દેવદાલી ॥ ૧૭ ॥

તિલક, લીચી, છત્રોધ, શિરીષ, સપ્તપર્ણા, દધિપર્ણા, લોઘ, ઘવ, ચંદન, અર્જુન, નીમ, કુટજ અને કદંબ, આ બધા વૃક્ષો બહુબીજક જાણવા જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥ આ પ્રકારના અન્ય પણ બહુબીજયુક્ત ફળવાળા વૃક્ષોને બહુબીજક વૃક્ષ જાણવા.

આ બહુબીજક વૃક્ષોના મૂળમાં અસંખ્ય જીવો; કંદ, સ્કંધ, ત્વચા (છાલ), શાખા અને પ્રવાલમાં અસંખ્યાત જીવો; પાંદડામાં પ્રત્યેક જીવ, પુષ્પોમાં અનેક જીવો અને ફળો બહુબીજક(બહુ જીવો) હોય છે. આ બહુબીજક વૃક્ષોની પ્રરૂપણા છે.

૬૧ સે કિં તં ગુચ્છા ? ગુચ્છા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

વાઈંગણ સલ્લઈ બોંડઈ ય, તહ કચ્છુરી ય જાસુમણા ।

રુવી અઢઈ નીલી, તુલસી તહ માઝલિંગી ય ॥૧૯॥

કત્થુંભરિ પિપ્પલિયા, અતસી બિલ્લી ય કાયમાઈ ય ।

ચુચ્ચુ પડોલા કંદલિ, બાઝચ્ચા વત્થુલે બદરે ॥૨૦॥

પત્તર સીયરણ, હવઈ તહા જવસણ ય બોધવ્વે ।

ણિગુંઢિ અક્ક તૂવરી, અટ્ટઈ ચેવ તલઝુઢા ॥૨૧॥

સણ વાણ કાસ મહ્ગ, અઘ્ઘાઢગ સામ સિંદુવારે ય ।

કરમહ્ અહ્હરુસગ, કરીર ણરાવણ મહિત્થે ॥૨૨॥

જાઝલગ માલ પરિલી, ગયમારિણિ કુચ્ચકારિયા ઁંઢી ।

જાવઈ કેયઈ તહ, ગંજ પાઢલા દાસી અંકોલ્લે ॥૨૩॥

જેયાવણે તહપ્પગારા । સે તં ગુચ્છા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગુચ્છ(નીચા અને ગોળ છોડ)ના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ગુચ્છના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- રીંગણી, સલ્લકી, થુંડકી, કસ્તૂરી, જાસુમના, રૂપી, આઢકી, નીલી, તુલસી તથા

માતુલિંગી ॥ ૧૯ ॥ કસ્તુંભરી- કોથમીર, પિપ્પલિકા, અલસી, બિલ્વી, કાટયાદિકા, યુચ્યૂ, પટોલા, કંદલી, બાઉચ્યા, બસ્તુલ તથા બદરી-બોરડી. ॥ ૨૦ ॥

પત્રપૂર, શીતપૂરક, જવસક અને નિર્ગુડી, અર્ક, તૂવરી, આટ્ટકી અને તલપુટા. ॥ ૨૧ ॥ તથા શણ, વાણ, કાશ, મુદ્રક, આઘ્રાતક, શ્યામ, સિન્દુવાર અને કરમદા, અરડૂસા, કેર, એરાવણ તથા મહિત્થ ॥ ૨૨ ॥

જાતુલક, મોલ, પરિલી, ગજમારિણી, કુર્યકારિકા, ભંડી, જાવકી, કેતકી તથા ગંજ, પાટલ, દાસી અને અંકોલ્લ ॥ ૨૩ ॥ આ પ્રકારના અન્ય પણ જે અલ્પ ઊંચાઈવાળા અને ગોળ છોડ હોય, તેને ગુચ્છ સમજવા. આ ગુચ્છનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

૬૨ સે કિં તં ગુમ્મા ? ગુમ્મા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

સેરિયણ પોમાલિય, કોરંટય બંધુજીવગ મણોજ્જે ।

પીઈય પાણ કણઈર, કુજ્જય તહ સિંદુવારે ય ॥૨૪॥

જાઈ મોગ્ગર તહ જૂહિયા ય, તહ મલ્લિયા ય વાસંતી ।

વત્થુલ કચ્છુલ સેવાલ, ગંઠિ મગદંતિયા ચેવ ॥૨૫॥

ચંપગજાઈ ણવણીઈયા ય, કુંદો તહા મહાજાઈ ।

એવમણેગાગરા, હવંતિ ગુમ્મા મુણેયવ્વા ॥૨૬॥

જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં ગુમ્મા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગુલ્મ(ફૂલ)ના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ગુલ્મના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- **ગાથાર્થ-** સૈરિક, નવમાલતી, કોરંટક, બંધુજીવક, મનોદ, પીતિક, પાન, કણેર, કુંજક તથા સિન્દુવાર ॥ ૨૪ ॥ જાઈ, મોગરો, જૂઈ, મલ્લિકા અને વાસંતી, વસ્તુલ, કસ્તુલ, શેવાળ, ગ્રંથિ અને મૃગદંતિકા ॥૨૫॥

ચંપક, જાતી, નવનીતિકા, કુંદ તથા મહાજાતિ. આ પ્રમાણે ગુલ્મના અનેક આકાર-પ્રકાર હોય છે. આ ગુલ્મોનું કથન પૂર્ણ થાય છે. ॥ ૨૬ ॥ આ પ્રકારના અન્ય પણ ફૂલવાળા વૃક્ષોને ગુલ્મ સમજવા. આ ગુલ્મનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

૬૩ સે કિં તં લયાઓ ? લયાઓ અણેગવિહાઓ પણ્ણત્તાઓ, તં જહા-

પડમલયા ણાગલયા, અસોગ-ચંપગલયા ય ચૂયલયા ।

વળલયા વાસંતિલયા, અઈમુત્તય-કુંદ-સામલયા ॥૨૭॥

જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં લયાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- લતાઓના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** લતાઓના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પદ્મલતા, નાગલતા, અશોકલતા, ચંપકલતા, આમ્બલતા, વનલતા, વાસંતીલતા, અતિમુક્તલતા, કુંદલતા અને શ્યામલતા. ॥ ૨૭ ॥ આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિઓ છે, તે પણ લતા છે. આ લતાનું વર્ણન થાય છે.

૬૪ સે કિં તં વલ્લીઓ ? વલ્લીઓ અણેગવિહાઓ પણ્ણત્તાઓ, તં જહા-

પૂસફલી કાર્લિંગો, તૂંબી તરસી ય ઇલવાલુંકી ।
 ઘોસાડઈ પડોલા, પંચંગુલિયા ય ણાલીયા ॥૨૮॥
 કંગૂયા કદ્દુઝ્યા, કક્કોડઈ કારિયલ્લઈ સુભગા ।
 કુવધા ય વાગલી ય, પાવવલ્લિ તહ દેવદારુ ય ॥૨૯॥
 અપ્પોયા અઙ્ગમુત્તય, ણાગલયા કણ્હ-સૂરવલ્લી ય ।
 સંઘટ્ટ સુમણસા વિ ય, જાસુવણ કુવિદવલ્લી ય ॥૩૦॥
 મુદ્દિય અંબાવલ્લી છીરવિરાલી જયંતિ ગોવાલી ।
 પાળી માસાવલ્લી, ગુંજાવલ્લી ય વચ્છાળી ॥૩૧॥
 સસબિંદુ ગોત્તપ્પુસિયા, ગિરિકણ્ણઈ માલુયા ય અંજણઈ ।
 દહીફુલ્લઈ કાગણિ, મોગલી ય તહ અક્કબોંદી ય ॥૩૨॥

જે યાવણે તહપ્પગારા । સે તં વલ્લીઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વલ્લીઓ-વેલાઓના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** વેલાઓના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— **ગાથાર્થ-** પુષ્પફલી, કાર્લિંગી-જંગલી તરબૂચ, દૂધી, કાકડી, એલવાલુકી-એક પ્રકારની કાકડી, ઘોષાતકી(ધીસોડા), પંડોલા, પંચાંગુલિકા અને નીલી ॥ ૨૮ ॥

કંગૂકા, કદ્દુઈયા, કંકોડા, કારેલા, સુભગા, કુવધા, વાગલી, પાવવલ્લી તથા દેવદારુ(દેવદાલી) ॥ ૨૯ ॥ અપ્પોયા, અતિમુક્તલતા, નાગલતા, કૃષ્ણા(જટામાંસી) લતા, સૂરવલ્લી(લતા), સંઘટ્ટા, સુમનસા, જાસુવન અને કુવિન્દવલ્લી ॥ ૩૦ ॥

મુદ્દીકા-દ્રાક્ષ, અંબાવલી, ક્ષીરવિદારિકા, જયંતી, ગોપાલી, પાણી, માસાવલ્લી, ગુંજાવલ્લી(યાણોઠી) અને વચ્છાણી(ગજપીપર) ॥ ૩૧ ॥ શશબિંદુ ગોત્રસ્પૃષ્ટા, ગિરિકર્ણિકા, માલુકા, અંજનકી, દધિસ્ફોટકી, કાકણી, મોગલી તથા અર્કબોંદી ॥ ૩૨ ॥ આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિઓ છે, તે પણ વલ્લીઓ(વેલાઓ) સમજવી જોઈએ. આ રીતે વલ્લીઓની પ્ર૩૫ણા પૂર્ણ થાય છે.

૬૫ સે કિં તં પવ્વગા ? પવ્વગા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

ઇક્કૂ ય ઇક્કુવાડી, વીરણ તહ એક્કડે ભમાસે ય ।
 સુંઠે(સુંબે) સરે ય વેત્તે, તિમિરે સતપોરગ ણલે ય ॥૩૩॥
 વંસે વેલૂ કણ્ણ, કંકાવંસે ય ચાવવંસે ય ।
 ડદ્દા કુડ્દા વિસા, કંઢાવેલૂ ય કલ્લાણે ॥૩૪॥

જેયાવણે તહપ્પગારા । સે તં પવ્વગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પર્વક(પર્વવાળા ઝાડ)ના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** પર્વકના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— **ગાથાર્થ-** શેરડી, ઈક્ષુવાટિકા, વીરણ, એક્કડ, માસ, સૂંઠ, શર અને વેત્ર-નેતર, તિમિર, શતપર્વક અને નળ ॥ ૩૩ ॥

વાંસ, વેણુ-વાંસની જાતિ, કનક, કંકાવંશ, ચાપવંશ-ધનુષ યોગ્ય વાંસ ઉદક, કુટજ, વિસક, કંડા, વેલૂ, કલ્યાણ ॥ ૩૪ ॥ આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિ પણ પર્વક છે. આ પર્વકોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

૬૬ સે કિં તં તણા ? તણા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

સેડિય મત્તિય હોત્તિય, ડબ્બ કુસે પવ્વેય ય પોડહલા ।

અજ્જુણ અસાઢેય રોહિયંસે, સુયવેય ચીરતુસે ॥૩૫॥

એરંડે કુરુવિંદે, કક્કખડ સુંઠે તહા વિભંગૂ ય ।

મહુરતણ લુણય સિપ્પિય, બોધવ્વે સંકુલિતણા ય ॥૩૬॥

જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં તણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તૃણના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** તૃણના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-
ગાથાર્થ- સેંડિક, માંત્રિક, હોત્રિક, દર્ભ, કુશ, પર્વક, પોડલિકા, અર્જુનક, આષાઢક, રોહિતાંશ, શુકવેદ, ક્ષીરતુષ ॥ ૩૫ ॥ એરંડ, કુરુવિન્દ, કરકર, મુક્ર, વિભંગૂ, મધુર તૃણ, ક્ષુરક, શિલ્પિક, અને સંકુલીતૃણ વગેરે તૃણ જાણવા જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥ આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિને પણ તૃણ વનસ્પતિ સમજવી.

૬૭ સે કિં તં વલયા ? વલયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

તાલ તમાલે તક્કલિ, તેયલિ સારે ય સારકલ્લાણે ।

સરલે જાવહ કેયહ, કદલી તહ ધમ્મરુક્કહે ય ॥૩૭॥

ભુયરુક્કહે હિંગુરુક્કહે, લવંગરુક્કહે ય હોહ બોધવ્વે ।

પૂયફલી ખજ્જૂરી ય, બોધવ્વા ણાલિણી ય ॥૩૮॥

જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં વલયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વલય(ઊંચા અને ગોળ આડ)ના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** વલય વનસ્પતિના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- તાડ, તમાલ, તર્કલી, તેતલી, શાલ્મલી, સારકત્રાણ, સરલ, જાવતી-જાવંત્રી, કેતકી, કદલી- કેળા અને ધર્મ વૃક્ષ ॥ ૩૭ ॥ ભુજવૃક્ષ, હિંગુવૃક્ષ અને લવિંગ વૃક્ષ, સોપારી, ખજૂર અને નાળિયેર વગેરે વલય સમજવા જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥ આ પ્રકારના અન્ય ઊંચા અને ગોળ વૃક્ષોને પણ વલય વનસ્પતિ સમજવી. આ વલયની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

૬૮ સે કિં તં હરિયા ? હરિયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

અજ્જોરુહ વોડાણે, હરિતગ તહ તંદુલેજ્જગ તણે ય ।

વત્થુલ પારગ મજ્જાર, પાહ બિલ્લી ય પાલક્કા ॥૩૯॥

દગપિપ્પલી ય દવ્વી, સોત્થિયસાણે તહેવ મંડુક્કી ।

મૂલગ સરિસવ અંબિલ, સાણ ય જિયંતણે ચેવ ॥૪૦॥

તુલસી કળહ ઝરાલે, ફણિજ્જા અજ્જા ય ભૂયણા ।
ચોરગ દમણગ મરુયગ, સયપુર્ણીદીવરે તહા ॥૪૧॥

જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં હરિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હરિત વનસ્પતિના (લીલી ભાજીના) કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** હરિત વનસ્પતિના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- અઘાવરોહ (રોપ્યા પછી, કલમ કર્યા પછી શીઘ્ર વિકસિત થતી વનસ્પતિ વિશેષ), વ્યુદાન, હરિતક તથા તાંદળજો, તૃણ, વથવો, પારક, માર્જર, પાતી, બિલ્વી અને પાલ્યંકા (પાલક) ॥ ૩૯ ॥ દકપિપ્પલી, દર્વી, સોત્રિક, શાક, માંડુકી, મૂલક, સરસવની ભાજી, અમ્લ શાક અને જીવાન્તક ॥ ૪૦ ॥ તુલસી, કૃષ્ણ, ઉદાર, ફણસ, આર્યક, ભુતનક, ચોરક, દમનક, મરુચક, શતપુષ્પી તથા ઈન્દીવર ॥ ૪૧ ॥ આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિઓને પણ હરિત-લીલોતરી સમજવી. આ હરિતની પ્રજ્ઞા છે.

૬૯ સે કિં તં ઓસહીઓ ? ઓસહીઓ અણેગવિહાઓ પણ્ણત્તાઓ, તં જહા-

સાલી વીહી ગોધૂમ, જવજવા કલાય મસૂર તિલ મુગ્ગા ।
માસ ણિપ્પાવ કુલત્થ, અલિસંદ સતીણ પલિમંથા ॥૪૨॥
અયસી કુસુંભ કોદ્દવ, કંગૂ રાલગ વરસામગ કોદ્દૂસા ।
સણ સરિસવ મૂલગ બીય, જાયાવણ્ણા તહપ્પગારા ॥૪૩॥

સે તં ઓસહીઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઔષધિઓના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ઔષધિઓના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- (૧) શાળ (૨) વ્રીહિ- ચોખા (૩) ગોધૂમ- ઘઉં (૪) જવ (૫) કલાય- વટાણા (૬) મસૂર, (૭) તલ (૮) મગ (૯) અડદ (૧૦) વાલ (૧૧) કળથી (૧૨) અલિસંદ (૧૩) સતીણ (ચણાની એક જાત) (૧૪) પલિમંથ-ચણા ॥ ૪૨ ॥

(૧૫) અળસી (૧૬) કુસુંભ (૧૭) કોદરો (૧૮) કાંગ (૧૯) રાગી-નાગલી (૨૦) કાળું ધાન્ય (૨૧) કોદંશ (૨૨) શણ (૨૩) સરસવ અને (૨૪) મૂલક બીજ. આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિઓને પણ ઔષધિ સમજવી. ॥ ૪૩ ॥ આ રીતે ઔષધિ(ધાન્ય)નું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

૭૦ સે કિં તં જલરુહા ?

જલરુહા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ડદા અવણ પણા સેવાલે કલંબુયા હદે કસેરુયા કચ્છા ભાણી ઉપ્પલે પડમે કુમુદે ણલિણે સુભણ સોગંધિણ પોંડરીણ મહાપોંડરીણ સયપત્તે સહસ્સપત્તે કલ્હારે કોકણદે અરવિંદે તામરસે ભિસે ભિસમુણાલે પોક્ખલે પોક્ખલત્થિભણ, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં જલરુહા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જલરુહ (પાણીમાં ઉગતી) વનસ્પતિના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— જલરુહ વનસ્પતિના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઉદક, અવક, પનક, શેવાળ, કલંબુકા, હડ, કસેરુકા, કચ્છા, ભાણી, ઉત્પલ, પદ્મ, કુમુદ, નલિન, સુભગ, સોગંધિક, પુંડરીક, મહાપુંડરીક, શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, કલ્હાર, કોકનદ, અરવિંદ, તામરસ, કમળ, ભિસ, ભિસમૃણાલ, પુષ્કર અને પુષ્કરાસ્તિભુક્. આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિને પણ જલરુહ સમજવી. આ જલરુહનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

૭૧ સે કિં તં કુહળા ? કુહળા અણેગવિહા પળ્ણતા, તં જહા- આ઼ કા઼ કુહળે કુળ્ણક્કે દવ્વહલિયા સપ્પા઼ સજ્જા઼ છત્તા઼ વંસી ણહિયા કુર઼, જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા । સે તં કુહળા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— કુહળા વનસ્પતિના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— કુહળા વનસ્પતિના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— આય, કાય, કુહળા, કુનક્ક, દ્રવ્યહલિકા, શફાય, સજ્જાત, છત્રાક— બિલાડીના ટોપ, વંશી, નહિતા, કુરક. આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિ પણ કુહળા છે. આ કુહળા વનસ્પતિઓનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

૭૨ ણાળાવિહસંઠાળા, રુક્ખાળં ંગજીવિયા પત્તા ।
 ઁંધો વિ ંગજીવો, તાલ-સરલ-ળાલિંરીળં ॥૪૪॥
 જહ સગલસરિસવાળં, સિલેસમિસ્સાળ વટ્ટિયા વટ્ટી ।
 પત્તેયસરીરાળં તહ, હોંતિ સરીરસંઘાયા ॥૪૫॥
 જહ વા તિલપપ્પડિયા, બહુંહિ તિલેહિ સંહતા સંતી ।
 પત્તેયસરીરાળં તહ, હોંતિ સરીરસંઘાયા ॥૪૬॥

સે તં પત્તેયસરીર-બાદર-વળ્ણપ્પફઙ્કાઙ્કયા ।

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) વિવિધ આકારવાળા વૃક્ષોના પાંદડાઓમાં અર્થાત્ ગુચ્છ, ગુલ્મ આદિ બારે પ્રકારની વનસ્પતિઓના પાંદડાંમાં એક જીવ હોય છે, તાડ, સરળ, નાળિયેર આદિ વૃક્ષોનાં સ્કંધ પણ એક-એક જીવવાળા હોય છે અર્થાત્ તાડ આદિ સિવાય સર્વ વૃક્ષોના સ્કંધ સૂત્ર—૫૭, ૫૮ અનુસાર અસંખ્યજીવી હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

જેવી રીતે સ્નિગ્ધ દ્રવ્યથી (ગુંદ વગેરે ચીકણા પદાર્થથી) પરસ્પર એકરૂપ થયેલા સરસવના લાડવામાં સરસવના પ્રત્યેક દાણા પૃથક્-પૃથક્ હોવા છતાં પણ એકરૂપ પ્રતીત થાય છે; તેવી જ રીતે કર્મરૂપી સ્નિગ્ધતાથી એકત્ર થયેલા પ્રત્યેક શરીરી જીવોના શરીર ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ શરીર સંઘાતરૂપ— એકરૂપે પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

જેવી રીતે તલપાપડી (તલ સાંકળી)માં સર્વ તલ અલગ-અલગ દેખાવા છતાં પણ ઘણા તલો ભેગા થાય ત્યારે તલપાપડી બને છે; તે જ રીતે પ્રત્યેકશરીરી જીવોના અનેક શરીર સંઘાતરૂપ હોય છે. ॥ ૪૬ ॥

આ પ્રમાણે તે (પૂર્વોક્ત) પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની પ્રજ્ઞાપના પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયના ભેદ-પ્રભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

પત્તેયસરીર :- તત્રૈકમેકં જીવં પ્રતિ ગતં પ્રત્યેકં શરીરં યેષાં તે પ્રત્યેકશરીરઃ । જે વનસ્પતિકાયિક જીવોના શરીર પ્રત્યેકના અલગ-અલગ હોય અર્થાત્ એક શરીરમાં એક જીવ હોય તેને પ્રત્યેકશરીરી વનસ્પતિકાય કહે છે.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ પ્રત્યેક શરીરી છે. વનસ્પતિમાં કેટલીક વનસ્પતિ પ્રત્યેક શરીરી છે અને કેટલીક સાધારણ શરીરી હોય છે. ઘણા પ્રત્યેક શરીરી જીવોના શરીર સમૂહરૂપે જ પ્રતીત થાય છે. તેમ છતાં તે પ્રત્યેક જીવોના શરીર સ્વતંત્ર હોય છે અને તે જીવોની શરીરજન્ય ક્રિયાઓ પણ સ્વતંત્ર રીતે જ થાય છે. સૂત્રકારે બે દષ્ટાંતથી વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે.

(૧) સરસવના લાડવામાં અનેક સરસવ (૨) તલસાંકળીમાં અનેક તલ; તે એક સાથે દેખાવા છતાં પણ પ્રત્યેક સરસવ કે તલ સ્વતંત્ર છે. તેમ પ્રત્યેક શરીરી જીવો પણ સ્વતંત્ર રીતે પોત-પોતાના શરીરમાં જ રહે છે પરંતુ તથાપ્રકારના કર્મના કારણે તે એકરૂપ પ્રતીત થાય છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિના બાર પ્રકાર :-

(૧) **વૃક્ષ :-** જેમાં મૂળ, કંદ, સ્કંધ, શાખા, પ્રશાખા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, બીજ આદિ વનસ્પતિની દશ અવસ્થાઓ હોય છે, તેને વૃક્ષ કહે છે. વૃક્ષની ઓળખાણ તેના બીજ પરથી થાય છે. વૃક્ષના બે પ્રકાર છે. એકાસ્થિક અને બહુબીજક.

એકાસ્થિક- જે વૃક્ષના ફળમાં એક જ બીજ અર્થાત્ એક ઠળીયો હોય તે વૃક્ષને એકાસ્થિક કહે છે. યથા- આંબો, લીમડો, જાંબુ વગેરે.

બહુબીજક- જે વૃક્ષના ફળમાં બહુ બીજ હોય તે વૃક્ષને બહુબીજક કહે છે. યથા- વટવૃક્ષ, દાડમ, વગેરે.

આ બંને પ્રકારના વૃક્ષોના મૂળ, કંદ, સ્કંધ, ત્વચા, શાખા અને પ્રવાલ(કુંપળ) અસંખ્ય જીવાત્મક (મુખ્ય જીવો) હોય છે. પાંદડાંમાં(મુખ્ય) એક જીવ અને પુષ્પમાં મુખ્ય અનેક જીવો હોય છે.

વૃક્ષોના નામ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે. તેમાં કેટલાક નામો પ્રસિદ્ધ છે અને કેટલાક નામો અપ્રસિદ્ધ છે.

(૨) **ગુચ્છ :-** ગુચ્છને પ્રચલિત ભાષામાં છોડ કહે છે. નાના અને ગોળ છોડને ગુચ્છ કહે છે. યથા- રીંગણી, ભોરીંગણી, જવાસા, તુલસી, આવચી, બાવચી, આદિ.

(૩) **ગુલ્મ :-** ફૂલોના છોડને ગુલ્મ કહે છે. જેમકે- ચંપો, જાઈ, જૂઈ, કુંદ, મોગરો આદિ.

(૪) **લતા :-** જે વનસ્પતિ કોઈ ઝાડ અથવા અન્ય થાંભલા-લાકડી-ભીંત આદિના આધારે ઉપર ચડે-વધે તેને લતા કહે છે. જેમકે- ચંપકલતા, નાગલતા, અશોકલતા આદિ.

(૫) **વલ્લી-વેલા :-** જે વેલાઓ વિશેષતઃ જમીન પર ફેલાય છે- તેને વલ્લીઓ કહે છે. જેમ કે આરિયા, તુરિયા, તરબૂચ, ચીભડી, કારેલા, તુંબડી, કોળા, કંકોડા આદિ.

(૬) **પર્વક :-** જે વનસ્પતિમાં વચ્ચે-વચ્ચે પર્વ- ગાંઠ હોય તેવી ગાંઠવાળી-કાતળીવાળી વનસ્પતિને પર્વક કહે છે. જેમકે- શેરડી, એરડી, સરકડ, સૂંઠ, નેતર, વાંસ આદિ.

(૭) **તૃણ :-** લીલા ઘાસ આદિને તૃણ કહે છે. યથા- દર્ભ કુશ, આરાતારા, કડવાણી, ઘરો, કાલિયા આદિ.

(૮) **વલય :-** વલયાકાર એટલે કે ગોળ અને ઊંચાં ઝાડને વલય કહે છે. જેમ કે- તાડ, કેળ, નાળિયેરી,

તજ, લવિંગ, ખારેક, ખજૂરી, સોપારીનાં ઝાડ આદિ.

(૯) હરિત :- વિશેષતઃ લીલી ભાજીને હરિત કહે છે. જેમકે તાંદળજો, મેથી, મૂળાની ભાજી, લૂણીની ભાજી, વથવાની ભાજી આદિ.

(૧૦) ઔષધિ :- ઔષધિના અર્થ આ પ્રમાણે છે- (૧) ૨૪ પ્રકારના ધાન્ય(અનાજ-કઠોળ)ની જાતને ઔષધિ કહે છે. (૨) ઔષધિ એટલે દવા, જે વનસ્પતિના ઉપયોગથી ક્ષુધાવેદનીયનો ઉદય શાંત થઈ જાય, ક્ષુધાવેદનીયનો ઉદય દૂર થઈ જાય, તેને ઔષધિ કહે છે.

આ ૨૪ પ્રકારના ધાન્યના બે પ્રકાર છે- (૧) લાસા અને (૨) કઠોળ. તેમાં લાસાના બાર નામો અને કઠોળના બાર નામો અહીં દર્શાવ્યા છે. તે સિવાયની પણ વનસ્પતિ ઔષધિ રૂપ છે.

લાસા ધાન્ય :- (૧) ઘઉં, (૨) જવ, (૩) જુવાર, (૪) બાજરી, (૫) ડાંગર, (૬) વરી, (૭) બંટી (૮) બાવટો, (૯) કાંગ, (૧૦) ચિણ્ણ્યો ઝીણો, (૧૧) કોદરા અને (૧૨) મકાઈ વગેરે લાસા ધાન્યના ઘણા ભેદ છે.

કઠોળ ધાન્ય :- (૧) મગ, (૨) મઠ, (૩) અડદ, (૪) તુવેર, (૫) ઝાલર, (૬) વટાણા, (૭) ચોળા, (૮) ચણા, (૯) રાગી-નાગલી, (૧૦) કળથી, (૧૧) મસૂર અને (૧૨) અળસી વગેરે કઠોળ ધાન્યના પણ ઘણા ભેદ છે. આ ૨૪ પ્રકારની ઔષધિઓ છે.

(૧૧) જલરુહ :- પાણીમાં ઉગનારી વનસ્પતિને જલરુહ વનસ્પતિ કહે છે. જેમકે - પોયણાં, કમળ પોયણાં, કુમુદ, સિંધોડા, શેવાળ, પનક, કમળકાકડી આદિ જલવૃક્ષો છે.

(૧૨) કુહણ :- કુહણને કોસંડા પણ કહે છે. જમીન ફોડીને બહાર નીકળતી વનસ્પતિને કુહણ કહે છે. જેમકે- બિલાડીની બલી, બિલાડીના ટોપ (મસરૂમ) આદિ.

સૂત્રકારે બારે પ્રકારની પ્રત્યેક વનસ્પતિના અનેક નામોનું કથન કર્યું છે. તેમાંથી કેટલાક પ્રસિદ્ધ અને કેટલાક અપ્રસિદ્ધ છે. કેટલાક નામોનો બે વાર ઉલ્લેખ છે. એક જ વસ્તુના અનેક ગુણધર્મો હોવાથી ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાને ભિન્ન-ભિન્ન અપેક્ષાએ તેનું કથન હોય છે. જેમકે- નાળિયેરનું ઝાડ એકાસ્થિક છે. તેથી તેમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરાંત તેના પાંદડાં વલયાકાર હોવાથી વલય જાતિની વનસ્પતિમાં પણ તેનો નામોલ્લેખ છે. આ રીતે પ્રત્યેક સ્થાને યથાયોગ્ય અર્થઘટન કરવું જોઈએ.

સાધારણશરીરી બાદરવનસ્પતિ :-

૭૩ સે કિં તં સાહારણ-સરીર-બાદર-વણસ્સિકાઙ્યા ? સાહારણ-સરીર-બાદર-વણસ્સિકાઙ્યા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

અવણ પણ્ણ સેવાલે, લોહી ણીહૂ થીહૂ થિભગા ય ।

અસકણ્ણી સીહકણ્ણી, સિઝંઢી તત્તો મુસુંઢી ય ॥૪૭॥

રુરુ કંઢુરિયા જારુ, છીરવિરાલી તહેવ કિટ્ટીયા ।

હલિહ્વા સિંગબેરે ય, આલૂગા મૂલણ્ણ ઇ ય ॥૪૮॥

કંબૂ ય કણ્ણૂક્કઢ મહુઓ, વલઈ તહેવ મહુસિંગી ।

ણિરુહા સપ્પસુયંધા, છિણ્ણરુહા ચેવ બીયરુહા ॥૪૯॥

પાઠા મિયવાલુંકી, મહુરરસા ચેવ રાયવલ્લી ય ।
 પઝમા ય માઢરી દંતી, ચંડી કિટ્ટિ ત્તિ યાવરા ॥૫૦॥
 માસપણ્ણી મુગ્ગપણ્ણી, જીવિયરસભેય રેણુયા ચેવ ।
 કાઓલી ળીરકાઓલી, તહા ભંગી ણહી ઇ ય ॥૫૧॥
 કિમિરાસિ ભદ્દમુત્થા, ણંગલઈ પલુગા ઇય ।
 કિણ્ણહે પઝલે ય હઢે, હરતણુયા ચેવ લોયાણી ॥૫૨॥
 કણ્ણહે કંદે વજ્જે ય, સૂરણકંદે તહેવ ળલ્લૂડે ।
 ંણ અણંતજીવા, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૫૩॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સાધારણશરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- સાધારણશરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- અવક, પનક, શેવાળ, લોહિ, સ્નિહૂ, થીહૂ-થોર, હસ્તિભાગા અને અશ્વકર્ણી, સિંહકર્ણી, સિંહીઢી, મુસુંઢી ॥૪૭॥ રુરુ, કંડુરિકા જાડુ, ક્ષીરવિરાલી, કિટ્ટિકા, હળદર, આદુ, બટેટા અને મૂળા ॥ ૪૮ ॥ કંબૂ, કર્ણીત્કટ, મધુક, વલકી તથા મધુશ્રુંગી, નીરૂહ, સર્પસુગંધા, છિન્નરુહ અને બીજરુહ ॥ ૪૯ ॥ પાઠા, મૃગવાલુંકી, મધુરરસા, રાજપત્રી, પદ્મા, માઢરી, દંતી, ચંડી અને કિટ્ટી ॥ ૫૦ ॥

માષપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી, જીવિત, રસભેદ (જીવિતરસહ), રેણુકા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ભૂંગી તથા નખી ॥ ૫૧ ॥ કૃમિરાશિ, ભદ્રમુસ્તા નાંગલકી, પલુકા, કૃષ્ણપ્રકુલ, હડ, હરતનુકા તથા લોયાણી ॥૫૨॥ કૃષ્ણકંદ, વજ્જકંદ, સૂરણકંદ, ખલ્લૂર, વગેરે અનંતજીવાત્મક છે. આ પ્રકારની અન્ય વનસ્પતિ પણ અનંત જીવાત્મક છે. ॥ ૫૩ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથાઓમાં સાધારણ વનસ્પતિમાં અનેક નામોનું પ્રતિપાદન છે.

સાહારણ શરીર :- સમાન- તુલ્યં પ્રાણાપાનાદ્યુપભોગં યથા ભવતિ ંવમાસમન્તાદેકીભાવનાનન્તાનાં જન્તુનાં ધારણં સંગ્રહણં યેન તત્સાધારણં । - વૃત્તિ જે અનંત જીવોનું શરીર એક જ હોય અને આ એક જ શરીરથી સર્વ જીવોની શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિ શરીરજન્ય ક્રિયાઓ એક સાથે, સમાન રીતે થતી હોય, તેને સાધારણ શરીરી વનસ્પતિ કહે છે. તેના વિવિધ નામો ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં અનંતકાયિક જીવો :-

૭૪

તણમૂલ કંદમૂલે, વંસમૂલે ત્તિ યાવરે ।
 સંખેજ્જમસંખેજ્જા, બોધવ્વાણંતજીવા ય ॥૫૪॥
 સિંઘાડગસ્સ ગુચ્છો, અણેગજીવો ઝ હોઈ ણાયવ્વો ।
 પત્તા પત્તેયજિયા, દોણિય ય જીવા ફલે ભણિયા ॥૫૫॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) તૃણમૂળ, કંદમૂળ, વંશીમૂળ વગેરે તથા અન્ય પણ તેવી વનસ્પતિઓને સંખ્યાત,

અસંખ્યાત કે અનંત જીવવાળી જાણવી જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥ શિંગોડાના ગુચ્છમાં અનેક જીવો હોય છે અને તેના પાંદડાંમાં એક(મુખ્ય) જીવ હોય છે, તેના ફળમાં બે(મુખ્ય) જીવ હોય છે. ॥ ૫૫ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથામાં પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિની ઉત્પત્તિની અવસ્થામાં તેના આશ્રયે સાધારણ શરીરી જીવોની ઉત્પત્તિનું કથન છે.

સંખિજ્જમસંખિજ્જા, અણંત જીવા બોધવ્વા :- શિંગોડા, તૃણમૂળ વગેરે પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિમાં ઉત્પત્તિ સમયની અત્યંત કોમળ અવસ્થામાં અનંત જીવો હોય છે, ત્યાર પછી તે પ્રત્યેક શરીરી થઈ જાય છે. તે વનસ્પતિ લીલી હોય ત્યારે તેમાં અસંખ્યાત જીવ હોય છે, સુકાવા લાગે ત્યારે તેમાં સંખ્યાત જીવો હોય છે.

પ્રત્યેક-સાધારણ શરીરી વનસ્પતિના લક્ષણો :-

૭૫

જસ્સ મૂલસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે ડ સે મૂલે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૫૬॥

જસ્સ કંદસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે ડ સે કંદે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૫૭॥

જસ્સ ઁંધસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે ડ સે ઁંધે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૫૮॥

જીસે તયાઁ ભગ્ગાઁ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવા તયા સા ડ, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૫૯॥

જસ્સ સાલસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે ડ સે સાલે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૦॥

જસ્સ પવાલસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે પવાલે સે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૧॥

જસ્સ પત્તસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે ડ સે પત્તે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૨॥

જસ્સ પુપ્ફસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે ડ સે પુપ્ફે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૩॥

જસ્સ ફલસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે ફલે સે ડ, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૪॥

જસ્સ બીયસ્સ ભગ્ગસ્સ, સમો ભંગો પદીસઈ ।

અણંતજીવે ડ સે બીઁ, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૫॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) જે મૂળને તોડતાં તે જ્યાંથી તૂટે તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે મૂળને અને તેના જેવા અન્ય મૂળને અનંતજીવાત્મક જાણવા. ॥ ૫૬ ॥ જે કંદને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે કંદને અને તેના જેવા અન્ય કંદને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૫૭ ॥

જે સ્કંધને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે સ્કંધને અને તેના જેવા અન્ય સ્કંધોને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૫૮ ॥ જે છાલને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે છાલને અને તેના જેવી અન્ય છાલને અનંત જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૫૯ ॥

જે શાખાને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે શાખાને અને તેના જેવી અન્ય શાખાને અનંત જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૬૦ ॥ જે પ્રવાલ(કૂંપળ)ને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે પ્રવાલને અને તેના જેવી અન્ય કૂંપળોને અનંતજીવાત્મક જાણવી. ॥ ૬૧ ॥

જે પાંદડાને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે પાંદડાને અને તેના જેવા અન્ય પાંદડાને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૬૨ ॥ જે ફૂલને તોડતાં તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે ફૂલોને અને તેના જેવા અન્ય ફૂલોને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૬૩ ॥

જે ફળને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે ફળોને અને તેના જેવા અન્ય ફળોને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૬૪ ॥ જે બીજને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન સમતલ દેખાય, તો તે બીજને અને તેના જેવા અન્ય બીજોને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૬૫ ॥

૭૬

જસ્સ મૂલસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।

પરિત્તજીવે ઉ સે મૂલે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૬॥

જસ્સ કંદસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।

પરિત્તજીવે ઉ સે કંદે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૭॥

જસ્સ ઁંધસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।

પરિત્તજીવે ઉ સે ઁંધે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૬૮॥

જીસે તયાઁ ભગ્ગાઁ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।

પરિત્તજીવા તયા સા ઉ, જા યાવણ્ણા તહાવિહા ॥૬૯॥

જસ્સ સાલસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।

પરિત્તજીવે ઉ સે સાલે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૭૦॥

જસ્સ પવાલસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।

પરિત્તજીવે પવાલે ઉ, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૭૧॥

જસ્સ પત્તસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।

પરિત્તજીવે ઉ સે પત્તે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૭૨॥

જસ્સ પુપ્ફસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।
પરિત્તજીવે ડ સે પુપ્ફે, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૭૩॥

જસ્સ ફલસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।
પરિત્તજીવે ફલે સે ડ, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૭૪॥

જસ્સ બીયસ્સ ભગ્ગસ્સ, હીરો ભંગો પદીસઈ ।
પરિત્તજીવે ડ સે બીએ, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૭૫॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) જે મૂળને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય(સમતલ ન દેખાય), તો તે મૂળ અને તેના જેવા અન્ય મૂળને પ્રત્યેક(પરિત્ત) જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૬૬ ॥ જે કંદને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે કંદ અને તેના જેવા અન્ય કંદને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૬૭ ॥ જે સ્કંધને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે સ્કંધ અને તેના જેવા અન્ય સ્કંધને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૬૮ ॥

જે છાલને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે છાલને અને તેના જેવી અન્ય છાલ પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૬૯ ॥ જે શાખાને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે શાખા અને તેના જેવી અન્ય શાખાને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૭૦ ॥

જે પ્રવાલને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે પ્રવાલ અને તેના જેવા અન્ય પ્રવાલને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૭૧ ॥ જે પાંદડાંને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે પાંદડાં અને તેના જેવા અન્ય પાંદડાંને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૭૨ ॥

જે ફૂલને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે ફૂલ અને તેના જેવા અન્ય ફૂલને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૭૩ ॥ જે ફળને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે ફળ અને તેના જેવા અન્ય ફળોને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૭૪ ॥ જે બીજને તોડતાં, તે જ્યાંથી તૂટે, તે ભંગ સ્થાન વિષમ દેખાય, તો તે બીજ અને તેના જેવા અન્ય બીજને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૭૫ ॥

૭૭

જસ્સ મૂલસ્સ કટ્ટાઓ, છલ્લી બહલયરી ભવે ।
અણંતજીવા ડ સા છલ્લી, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૭૬॥

જસ્સ કંદસ્સ કટ્ટાઓ, છલ્લી બહલયરી ભવે ।
અણંતજીવા તુ સા છલ્લી, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૭૭॥

જસ્સ ઁંધસ્સ કટ્ટાઓ, છલ્લી બહલયરી ભવે ।
અણંતજીવા ડ સા છલ્લી, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૭૮॥

જીસે સાલાએ કટ્ટાઓ, છલ્લી બહલયરી ભવે ।
અણંતજીવા ડ સા છલ્લી, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૭૯॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) જે મૂળના કાષ્ઠભાગ-મધ્યવર્તી ભાગ કરતાં ઇલ જાડી હોય, તે ઇલ અને તેના જેવી અન્ય ઇલને અનંતજીવાત્મક જાણવી. ॥ ૭૬ ॥ જે કંદના મધ્યવર્તી ભાગ કરતાં ઇલ જાડી હોય, તે ઇલ અને તેના જેવી અન્ય ઇલને અનંત જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૭૭ ॥

જે સ્કંધના મધ્યવર્તી ભાગ કરતાં ઇલ જાડી હોય, તે ઇલ અને તેના જેવી અન્ય ઇલને અનંતજીવાત્મક જાણવી. ॥ ૭૮ ॥ જે શાખાના મધ્યવર્તી ભાગ કરતાં ઇલ જાડી હોય, તે ઇલ અને તેના જેવી અન્ય ઇલને અનંત જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૭૯ ॥

૭૮

જસ્સ મૂલસ્સ કટ્ટાઓ, છલ્લી તણુયતરી ભવે ।
પરિત્તજીવા ઉ સા છલ્લી, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૮૦॥

જસ્સ કંદસ્સ કટ્ટાઓ, છલ્લી તણુયતરી ભવે ।
પરિત્તજીવા ઉ સા છલ્લી, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૮૧॥

જસ્સ ઁંધસ્સ કટ્ટાઓ, છલ્લી તણુયતરી ભવે ।
પરિત્તજીવા ઉ સા છલ્લી, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૮૨॥

જીસે સાલાએ કટ્ટાઓ, છલ્લી તણુયતરી ભવે ।
પરિત્તજીવા ઉ સા છલ્લી, જાયાવણ્ણા તહાવિહા ॥૮૩॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) જે મૂળના મધ્યવર્તી ભાગ કરતાં ઇલ પાતળી હોય, તે ઇલ અને તેના જેવી અન્ય ઇલને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૮૦ ॥ જે કંદના મધ્યવર્તી ભાગ કરતાં ઇલ પાતળી હોય, તે ઇલ અને તેના જેવી અન્ય ઇલને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૮૧ ॥

જે સ્કંધના મધ્યવર્તી ભાગ કરતાં ઇલ પાતળી હોય, તે ઇલ અને તેના જેવી અન્ય ઇલને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૮૨ ॥ જે શાખાના મધ્યવર્તી ભાગ કરતાં ઇલ પાતળી હોય, તે ઇલ અને તેના જેવી અન્ય ઇલને પ્રત્યેક જીવાત્મક જાણવી. ॥ ૮૩ ॥

૭૯

ચક્કાગં ભજ્જમાણસ્સ, ગંઠી ચુણ્ણગ્ગણો ભવે ।
પુઢવિસરિસેણ ભેણ, અણંતજીવં વિયાણાહિ ॥૮૪॥

ગૂઢછિરાગં પત્તં, સચ્છીરં જં ચ હોંતિ ણિચ્છીરં ।
જં પિ ય પ્પણ્ણસંધિં, અણંતજીવં વિયાણાહિ ॥૮૫॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) વનસ્પતિના જે મૂળ આદિ ભાગને ચક્રાકાર કાપતાં તે સ્થાન ચૂર્ણ-રજથી વ્યાપ્ત થાય અથવા જે મૂળ-કંદાદિને તોડતાં, તેનું ભંગ સ્થાન પૃથ્વી સમાન ભેદવાળું થઈ જાય, તો તે મૂળ-કંદ આદિને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૮૪ ॥ જે પત્રની શિરાઓ ગુપ્ત હોય (દિખાતી ન હોય), તેવા તે પત્ર દૂધ યુક્ત કે દૂધ રહિત પણ હોય અને જેની સંધિ પણ ન દેખાતી હોય તો તેને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥૮૫॥

૮૦

પુષ્પા જલયા થલયા ય, વૈંટબદ્ધા ય ણાલબદ્ધા ય ।
 સંખેજ્જમસંખેજ્જા, બોધવ્વાણંતજીવા ય ॥૮૬॥
 જે કેઈ નાલિયાબદ્ધા, પુષ્પા સંખેજ્જજીવિયા ભણિયા ।
 ણિહુયા અણંતજીવા, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૮૭॥
 પડમુપ્પલણલિણીકંદે, અંતરકંદે તહેવ ઝિલ્લી ય ।
 એતે અણંતજીવા, એગો જીવો ભિસ-મુણાલે ॥૮૮॥
 પલંડૂ-લ્હસુણકંદે ય, કંદલી ય કુસુંબે ।
 એ પરિત્તજીવા, જેયાવણ્ણે તહાવિહા ॥૮૯॥
 પડમુપ્પલ-ણલિણાણં, સુભગ-સોગંધિયાણ ય ।
 અરવિંદ-કોકણાણં, સતપત્ત સહસ્સપત્તાણં ॥૯૦॥
 વૈંટં બાહિરપત્તા ય, કણિયા ચેવ એગજીવસ્સ ।
 અભિંતરગા પત્તા, પત્તેયં કેસરા મિંજા ॥૯૧॥
 વેણુ ણલ ઇક્ખુવાડિય સમાસઇઝૂ ય ઇક્કડેરંડે ।
 કરકર સુંઠિ વિહંગૂ, તણાણ તહ પવ્વગાણં ચ ॥૯૨॥
 અચ્ચિં પવ્વં બલિમોડઓ ય, એગસ્સ હોંતિ જીવસ્સ ।
 પત્તેયં પત્તાઈં, પુષ્પાઈં અણેગજીવાઈં ॥૯૩॥
 પુસ્સફલં કર્લિંગં, તુંબં તડસેલવાલુ વાલુંકં ।
 ઘોસાડયં પડોલં, તિંદૂયં ચેવ તેંદૂસં ॥૯૪॥
 વિંટં ગિરં કડાહં, એયાહં હોંતિ એગજીવસ્સ ।
 પત્તેયં પત્તાઈં, સકેસરમકેસરં મિંજા ॥૯૫॥
 સપ્પાએ સજ્જાએ, ઉવ્વેહલિયા ય કુહણ કંદુક્કે ।
 એ અણંતજીવા, કંદુક્કે હોઈ ભયણા ડ ॥૯૬॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) જળમાં ઉત્પન્ન થનારા જલજ પુષ્પો, જમીન પર ઉત્પન્ન થનારા સ્થલજ પુષ્પો, વૃંતબદ્ધ (ડીંટિયાવાળા) હોય કે નાલબદ્ધ હોય તે સંખ્યાત જીવાત્મક કે અસંખ્યાત જીવાત્મક હોય છે અને કોઈ અનંત જીવાત્મક પણ હોય શકે છે. ॥ ૮૬ ॥ જે પુષ્પો નાલિકાબદ્ધ છે તે સંખ્યાત જીવાત્મક છે. સ્નુહી-થોરનાં ફૂલ અનંતજીવાત્મક છે અને તેના જેવા અન્ય ફૂલોને અનંત જીવાત્મક જાણવા. ॥ ૮૭ ॥

પદ્મકંદ, ઉત્પલકંદ, અંતરકંદ-પાણીમાં ઉત્પન્ન થતી વનસ્પતિ અને ઝિલ્લિકા (વનસ્પતિ વિશેષ) આ બધાંના પુષ્પો અનંતજીવી છે. પરંતુ (તેના) બિસતંતુ અને મૃણાલમાં મુખ્ય એક-એક જીવ હોય છે.

॥ ૮૮ ॥ પલાંડુ— કાંદા(ડુંગળી), લસણ કંદ, કંદલી નામક કંદ અને કુસુંબક; આ બધાના પુષ્પો પ્રત્યેક જીવી છે. અન્ય પણ આ પ્રકારના પુષ્પો પ્રત્યેક જીવી છે, તેમ જાણવું. ॥ ૮૮ ॥

પદ્મ, ઉત્પલ, નલિન, સુભગ, સૌગંધિક, અરવિંદ, કોકનદ, શતપત્ર અને સહસ્રપત્ર નામના પુષ્પોના વૃત્ત-ડીંટિયામાં, બહારનાં પાંદડાંમાં, નીચેની કર્ણિકામાં(મુખ્ય) એક જીવ છે. તેની અંદરના પાંદડાં, કેસર અને મિંજ(બીજ) પ્રત્યેક જીવાત્મક છે. ॥ ૯૦-૯૧ ॥

વાંસ, નળ, ઈક્ષુવાટિકા, સમાસેક્ષુ, ઈકકડ નામનું ઘાસ, એરંડ, કરકર, સૂંઠ અને વિહંગુ આદિ તૃણો તથા પર્વ(ગાંઠ)વાળી વનસ્પતિઓની જે અક્ષિ(આંખ), પર્વ તથા બલિમોટક—ગાંઠને પરિવેષ્ટન કરનારો ચકાકાર ભાગ હોય, તે બધા પ્રત્યેક(એક-એક) જીવાત્મક છે. તેના પાંદડાં પ્રત્યેક જીવાત્મક છે અને તેનાં ફૂલો અનેક જીવાત્મક છે. ॥ ૯૨-૯૩ ॥

પુષ્પફળ, કાલિંગ (કલિંજર-તરબૂજ), તુંબ, ત્રપુષ-કાકડી, એલવાલુગ—ચીભડા, વાલુંક, ઘોષાતક—તુરીયા, પટોલ, તિન્દૂક—ટીંબરૂ, તિન્દૂસ—ટીંડસી, તે સર્વ વનસ્પતિના પાંદડાં પ્રત્યેક જીવી હોય છે તથા તેના વૃત્ત(ડીંટલ), ગિર—ગર, કેસર સહિત કે કેસર—રહિત, મિંજ(બીજ) આ બધા એક-એક જીવથી અધિષ્ઠિત હોય છે. ॥ ૯૪-૯૫ ॥ સફાય, સજ્ઞાય, ઉલ્લેહલિયા અને કુહણ તથા કુંદક્ય, આ બધી વનસ્પતિઓ અનંત જીવાત્મક છે; પરંતુ કુંદક્ય વનસ્પતિમાં ભજના છે અર્થાત્ કોઈ કુંદક્ય અનંતજીવાત્મક અને કોઈ અસંખ્યાત જીવાત્મક હોય છે. ॥ ૯૬ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથાઓમાં પ્રત્યેક અને સાધારણ શરીરી વનસ્પતિના લક્ષણોનું નિરૂપણ છે.

સાધારણ વનસ્પતિના લક્ષણો :- (૧) મૂળ, કંદ, સ્કંદ, ત્વચા, શાખા, પ્રવાલ, પુષ્પ, ફળ અને બીજનું ભેદન કરતાં— તોડતાં, તે તૂટેલો ભાગ સમ-ચકાકાર દેખાય. (૨) તે સ્કંધાદિ વિભાગોના મધ્યવર્તી સારભાગની અપેક્ષાએ તેની છાલ જાડી હોય. (૩) તેના પર્વ—ગાંઠને તોડતાં તેનું ભંગસ્થાન રજથી(જલકણોથી) વ્યાપ્ત થઈ જાય. (૪) તેના ભંગ સ્થાનનો પૃથ્વી સદૃશ ભેદ થાય અર્થાત્ સૂર્યના કિરણોથી અત્યંત તપેલી ખેતરની ક્યારીઓના પ્રતરખંડની સમાન ભંગ થાય. (૫) દૂધ સહિત કે દૂધ રહિત પણ પાંદડાઓની નસો દેખાતી ન હોય અથવા પાંદડાંના બંને ભાગોને જોડનારી સંધિ પણ સર્વથા દેખાતી ન હોય. આ એક કે અનેક લક્ષણો જે વનસ્પતિમાં જણાતાં હોય તે સાધારણ વનસ્પતિ છે, તેમ જાણવું. બધી જ કુંપળો ઉગતા સમયે અનંતકાયિક હોય છે. ત્યાર પછી તે કૂંપળો વિકસિત થતી જાય, પાંદડાંનું રૂપ ધારણ કરે ત્યારે તે વનસ્પતિના નામકર્મ અનુસાર તે પ્રત્યેક અથવા સાધારણપણું પામે છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિના લક્ષણો :- (૧) મૂળ, કંદ આદિનું ભંગ સ્થાન વિષમ-અચકાકારે હોય. (૨) તે વિભાગોના મધ્યવર્તી દળની અપેક્ષાએ તેની છાલ પાતળી હોય. (૩) તેના પર્વ-ગાંઠને તોડતાં તેનું ભંગસ્થાન રજથી વ્યાપ્ત થતું ન હોય, ચૂર્ણરૂપ થતું ન હોય. (૪) તેના ભંગસ્થાનોમાં પૃથ્વી સદૃશ ભેદ થતો ન હોય. (૫) પાંદડાંઓની નસો અને સંધિસ્થાન દેખાતા હોય; આ લક્ષણોમાંથી એક કે અનેક લક્ષણો જે વનસ્પતિમાં હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિ છે.

અનંત શરીરી અને પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિના લક્ષણો :-

અનંત જીવાત્મક-સાધારણ શરીરી	સંખ્યાત-અસંખ્યાત્મક જીવાત્મક પ્રત્યેક શરીરી
(૧) ભંગસ્થાન(જ્યાંથી તૂટે તે ભાગ) સમતલ ચક્રાકાર હોય.	(૧) ભંગસ્થાન વિષમ-અચક્રાકાર હોય.
(૨) મધ્યભાગ કરતાં જાડી ઇલાલ.	(૨) મધ્યભાગ કરતાં પાતળી ઇલાલ.
(૩) ભંગ સ્થાન ચૂર્ણરૂપ થાય અર્થાત્ ૨જથી વ્યાપ્ત હોય.	(૩) ભંગસ્થાન ૨જથી વ્યાપ્ત ન બને.
(૪) ભંગસ્થાન પૃથ્વીની જેમ પોપડીવાળું બની જાય અર્થાત્ તરડાય જાય.	(૪) ભંગ સ્થાન તરડાય નહીં.
(૫) નસો, સંધિભાગ દેખાય નહિં.	(૫) નસો, સંધિસ્થાનો દેખાતા હોય.

ઉપરોક્ત લક્ષણોની વિવક્ષા કર્યા વિના સૂત્રકારે કેટલીક વનસ્પતિમાં જીવ સંખ્યાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

વૃત્તબદ્ધ :- ડીંટિયાવાળા પુષ્પોમાં કેટલાક સંખ્યાત જીવાત્મક, કેટલાક અસંખ્ય જીવાત્મક અને કેટલાક અનંત જીવાત્મક હોય છે. નાલિકાબદ્ધ પુષ્પો સંખ્યાત જીવાત્મક હોય છે.

થોરના ફૂલ અનંતકાયિક છે, તે ઉપરાંત પક્ષિનીકંદ, ઉત્પલિનીકંદ અનંતકાયિક છે પરંતુ તેના બિસતંતુ અને મૃણાલમાં એક મુખ્ય જીવ હોય છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં પુષ્પોનું વર્ણન કરતાં ડુંગળી, લસણ વગેરેના પુષ્પોને પ્રત્યેક જીવી કહ્યા છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન-૩૬ ગાથા-૮૮માં ડુંગળી, લસણની ગણના સાધારણ વનસ્પતિમાં કરી છે. આ રીતે ડુંગળી, લસણ અનંતકાયિક છે અને તેના પુષ્પો પ્રત્યેક શરીરી છે, તેમ સમજવું.

બીજના જીવનું મૂળાદિરૂપે પરિણત થવું :-

૮૧

જોણિભૂએ બીએ, જીવો વક્કમઙ્ગે સો વ અણ્ણો વા ।

જો વિ ય મૂલે જીવો, સો વિ ય પત્તે પઢમતાએ ॥૧૭॥

સવ્વો વિ કિસલઓ ખલુ, ડગ્ગમમાણો અણંતઓ ભણિઓ ।

સો ચેવ વિવઙ્કંતો, હોઙ્ગ પરિત્તો અણંતો વા ॥૧૮॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) યોનિભૂત બીજમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બીજનો જીવ પણ હોઈ શકે અથવા અન્ય કોઈ પણ જીવ ત્યાં આવીને ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જે જીવ મૂળ રૂપે પરિણત થાય છે, તે જીવ પ્રથમ પાંદડાંના રૂપમાં પણ પરિણત થાય છે. ॥ ૮૭ ॥

બધી કૂંપળો ઉગતા સમયે અનંતકાયિક જ હોય છે. પછી તે જ કૂંપળ વૃદ્ધિ પામતાં પ્રત્યેક વનસ્પતિ થાય છે તો પ્રત્યેકશરીરી થઈ જાય છે અને સાધારણ વનસ્પતિ હોય તો અનંતકાયિક જ રહે છે. ॥૮૮॥

વિવેચન :-

વનસ્પતિની દશ અવસ્થાઓ છે. મૂળ, કંદ, સ્કંધ, શાખા, પ્રશાખા, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને બીજ. આ દશે અવસ્થામાં તે સચેત હોય છે. તેમાં સર્વ પ્રથમ એક મુખ્ય જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, જે સર્વ વિભાગોમાં વ્યાપ્ત રહે છે.

બીજના જીવની મૂળરૂપે પરિણતિ :- બીજની બે અવસ્થા હોય છે—યોનિભૂત અવસ્થા અને અયોનિભૂત અવસ્થા.

(૧) **યોનિઅવસ્થા :-** જે બીજમાં ઉગવાની યોગ્યતા હોય તે યોનિભૂત કહેવાય છે. તેમાં કોઈ બીજ સચેત-જીવ સહિત હોય અને કોઈ બીજ અચેત-જીવ રહિત હોય છે. બીજ સ્વયં જીવ રહિત કે જીવ સહિત હોય પરંતુ તેમાં અન્ય જીવને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા હોય તેને યોનિભૂત અવસ્થા કહે છે.

(૨) **અયોનિ અવસ્થા :-** જે બીજમાં અન્ય જીવને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા ન હોય, તેને વિધ્વસ્તયોનિ અથવા અયોનિભૂત અવસ્થા કહે છે.

આ બંને પ્રકારના બીજમાં અયોનિભૂત બીજમાં તો તે જ જીવ કે અન્ય કોઈ પણ જીવની ઉત્પત્તિ શક્ય નથી. યોનિભૂત બીજને ઉગાડવાથી તેમાં તે જ જીવ અથવા અન્ય કોઈ જીવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે અર્થાત્ બીજમાં જે જીવ હોય, તેનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે જીવ ત્યાંથી નીકળી જાય અને તે બીજ નિર્જીવ થઈ જાય છે. ત્યારપછી તે જ બીજનો જીવ પુનઃ તે અચિત્ત બીજ રૂપ શરીરમાં મુખ્ય જીવરૂપે અર્થાત્ મૂળ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે બીજનો જીવ મૂળરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, મૂળ આદિ રૂપે પરિણત થાય છે અને ક્યારેક બીજનો જીવ મૃત્યુ પામી અન્યત્ર ચાલ્યો જાય તો પૃથ્વીકાયિક આદિ કોઈ પણ અન્ય જીવ આવીને ત્યાં મૂળરૂપે(મુખ્ય જીવ રૂપે) ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રત્યેક બીજ જ્યારે અંકુરિત થાય છે ત્યારે તેની કૂંપળ અવસ્થામાં અનંત જીવો હોય છે ત્યાર પછી જેમ જેમ તેનો વિકાસ થાય, તેમ તેમ તે જીવો પોતાના કર્માનુસાર અન્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યાર પછી તે વનસ્પતિમાં જે પ્રકારની યોગ્યતા હોય તે પ્રમાણે તે જ જીવો અથવા અન્ય જીવો ત્યાં પ્રત્યેક અથવા સાધારણ વનસ્પતિરૂપે જન્મ ધારણ કરે છે.

સાધારણ શરીરી જીવોનો જીવન વ્યવહાર :-

સમગં વક્કંતાણં, સમગં તેસિં સરીરણિવ્વત્તી ।
 સમગં આણુગ્ગહણં, સમગં ઋસાસ ણીસાસે ॥૧૧॥
 એક્કસ્સ ડ જં ગહણં, બહૂણ સાહારણાણ તં ચેવ ।
 જં બહુયાણં ગહણં, સમાસઓ તં પિ એગસ્સ ॥૧૦૦॥
 સાહારણમાહારો, સાહારણમાણુપાણગહણં ચ ।
 સાહારણજીવાણં, સાહારણલક્ખણં એયં ॥૧૦૧॥

જહ અયગોલો ધંતો, જાઓ તત્તવણિજ્જસંકાસો ।
 સવ્વો અગણિપરિણઓ, ણિગોયજીવે તહા જાણ ॥૧૦૨॥
 ઇગસ્સ દોણહ તિણહ વ, સંખેજ્જાણ વ ણ પાસિંઠં સવ્કા ।
 દીસંતિ સરીરાઈં ણિગોયજીવાણ અણંતાણં ॥૧૦૩॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાથ) એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલા તે સાધારણ વનસ્પતિકાયિક જીવોની શરીર રચના એક જ સમયે થાય છે. તે જીવો એક સાથે શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે, એક સાથે તેનો ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસ હોય છે અર્થાત્ સમકાલે ઉત્પન્ન થયેલા સાધારણ શરીરી જીવોની શરીર રચના તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સમકાળે જ થાય છે. ॥ ૯૯ ॥ એક જીવ જે આહારાદિ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે, તે જ ઘણા(અનંત) જીવો ગ્રહણ કરે છે અને જે આહારાદિ પુદ્ગલોને ઘણા(અનંત) જીવો ગ્રહણ કરે છે, તે જ આહારાદિ પુદ્ગલોને એક જીવ ગ્રહણ કરે છે. ॥ ૧૦૦ ॥

એક શરીરને આશ્રિત રહેલા સાધારણ જીવોનો આહાર પણ સાધારણ(એક જ) હોય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ સાધારણ હોય છે. આ સાધારણ જીવોનું સાધારણ લક્ષણ સમજવું જોઈએ. ॥ ૧૦૧ ॥ જેમ અત્યંત તપાવેલો લોઢાનો ગોળો પૂર્ણપણે અગ્નિમય થઈ જાય છે, તેમ નિગોદરૂપ એક શરીરમાં અનંત નિગોદજીવોનું પરિણમન થાય છે, તે પ્રમાણે જાણવું. ॥ ૧૦૨ ॥ એક, બે, ત્રણ, સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત નિગોદ જીવોના પૃથક્ પૃથક્ શરીરોને જોવા શક્ય નથી; અનંત નિગોદ જીવોના અસંખ્યાત શરીર ભેગા થાય ત્યારે જ દષ્ટિગોચર થઈ શકે છે. ॥ ૧૦૩ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથાઓમાં સાધારણ વનસ્પતિકાયિક જીવોના જીવન વ્યવહારને સમજાવ્યો છે. એક શરીરે અનંતા જીવો હોય તેને જ સાધારણ વનસ્પતિ કહે છે. તે અનંત જીવોનું શરીર એક જ હોવાથી શરીરજન્ય પ્રત્યેક ક્રિયા સાધારણ-સામૂહિકરૂપે જ થાય છે.

(૧) તે અનંત જીવોનું ઔદારિક શરીર એક જ હોય છે. તે જીવો એક સાથે ઉત્પન્ન થઈને પોતાનું શરીર એક સાથે બનાવે છે. તે અનંત જીવોનો આત્મા તેમજ તૈજસ-કાર્મણરૂપ સૂક્ષ્મ શરીર સ્વતંત્ર હોય છે. (૨) તે અનંત જીવો એકજ શરીરથી શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. (૩) તે જીવો એક સાથે જ એક શરીરથી જ શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે. (૪) તે જીવો એક શરીરથી જ આહાર ગ્રહણ કરે છે.

તે જીવો સ્થાવર હોવાથી હલનચલન આદિ અન્ય શરીરજન્ય ક્રિયાઓ તેઓને હોતી નથી.

અગ્નિમાં અત્યંત તપ્ત લોખંડનો ગોળો જેવી રીતે આખે આખો અગ્નિમય બની જાય છે, તેવી જ રીતે નિગોદરૂપ એક શરીરમાં અનંત જીવોનું પરિણમન થાય છે. એક, બે, ત્રણ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત નિગોદ જીવોનું શરીર ચર્મ ચક્ષુથી દેખાતું નથી, કારણ કે તેઓને પૃથક્-પૃથક્ શરીર જ હોતા નથી, અનંત જીવોનું એક જ શરીર હોય છે. બાદર નિગોદના અનંતજીવોનું એક શરીર, તેવા અસંખ્ય શરીર ભેગા થાય ત્યારે તે ચર્મચક્ષુથી દેખાઈ શકે છે. નિગોદ જીવોને સ્થૂલ દષ્ટિએ આ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવે છે—

સોયની અણી જેટલા નિગોદમાં અસંખ્યાત ગોળા હોય છે, એક એક ગોળામાં અસંખ્યાત-અસંખ્યાત પ્રતર હોય છે, એક-એક પ્રતરમાં અસંખ્ય-અસંખ્ય શ્રેણીઓ હોય છે. એક-એક શ્રેણીમાં અસંખ્ય નિગોદ(શરીર) હોય છે, એક-એક નિગોદ(શરીર)માં અનંત-અનંત જીવો હોય છે.

વનસ્પતિકાયિક જીવોનું પરિમાણ :-

૮૩ લોગાગાસપણે, ણિગોયજીવં ઠવેહિ એકકેક્કં ।
 एवं मविज्जमाणा, हवंति लोया अणंता उ ॥१०४॥
 લોગાગાસપણે, પરિત્તજીવં ઠવેહિ એકકેક્કં ।
 एवं मविज्जमाणा हवंति लोया असंखेज्जा ॥१०५॥
 પત્તેયા પજ્જત્તા, પયરસ્સ અસંખભાગમેત્તા ઉ ।
 लोगा असंखा अपज्जत्तगाण, साहारणमणंता ॥१०६॥
 एएहिं सरीरेहिं, पच्चक्खं ते परूविया जीवा ।
 सुहुमा आणागेज्झा, चक्खुप्फासं ण ते एंति ॥१०७॥

જેયાવળે તહપ્પગારા ।

ભાવાર્થ :- (ગાથાર્થ) લોકાકાશના એક-એક પ્રદેશ ઉપર જો એક-એક નિગોદજીવને સ્થાપિત કરવામાં આવે અને આ રીતે તેને માપવામાં(ગણવામાં) આવે તો, તે અનંત લોકાકાશ પ્રમાણ થાય છે અર્થાત્ નિગોદના જીવો અનંત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. ॥ ૧૦૪ ॥

લોકાકાશના એક-એક પ્રદેશ ઉપર જો પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના એક-એક જીવને સ્થાપિત કરવામાં આવે અને આ રીતે તેને માપવામાં આવે તો તે અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રમાણ થાય અર્થાત્ પ્રત્યેક વનસ્પતિ કાયિક જીવો અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે. ॥ ૧૦૫ ॥

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના પર્યાપ્ત જીવો ઘનીકૃત લોક-પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અર્થાત્ તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગના આકાશ પ્રદેશ પ્રમાણ છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયના અપર્યાપ્ત જીવોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે અને સાધારણ જીવોનું પરિમાણ અનંતલોક પ્રમાણ છે. ॥ ૧૦૬ ॥

આ(પૂર્વોક્ત) શરીરો દ્વારા સ્પષ્ટરૂપે **બાદર નિગોદ** જીવોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. **સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવો** તો માત્ર આજ્ઞા ગ્રાહ્ય(તીર્થકરોનાં વચનો દ્વારા જ જ્ઞેય) છે. કારણ કે તે જીવો યર્મ યક્ષુથી જોઈ શકાતા નથી. ॥ ૧૦૭ ॥ આ પ્રકારની અન્ય પણ વનસ્પતિઓ છે, તે સર્વને તેના લક્ષણાનુસાર સાધારણ કે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય સમજી લેવી જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથાઓમાં વનસ્પતિકાયિક જીવોનું પરિમાણ પ્રદર્શિત કર્યું છે. તે ગાથાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્ત જીવો ઘનીકૃત લોકના પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ છે, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્ત જીવો અસંખ્યાત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ અને સાધારણ વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંત લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે.

एहं सरीरेहिं...:- આ ગાથા કેટલીક પ્રતોમાં મળે છે અને કેટલી પ્રતોમાં મળતી નથી. પ્રસ્તુતમાં તેની ઉપયોગિતા સમજાતાં મૂળપાઠમાં સ્વીકારવામાં આવી છે.

वनस्पतिकाय : उपसंहार :-

૮૪ તે સમાસઓ દુવિહા પળ્લતા, તં જહા - પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । તત્થ ણં જે તે અપજ્જત્તગા તે ણં અસંપત્તા । તત્થ ણં જે તે પજ્જત્તગા તેસિં વળ્ણાદેસેણં ગંધાદેસેણં રસાદેસેણં ફાસાદેસેણં સહસ્સગ્ગસો વિહાણાં, સંખેજ્જાં જોણિપ્પમુહસયસહસ્સાં । પજ્જત્તગણિસ્સાએ અપજ્જત્તગા વક્કમંતિ-જત્થ એગો તત્થ સિય સંખેજ્જા સિય અસંખેજ્જા સિય અણંતા(વક્કમંતિ) । એસિ ણં ઇમાઓ ગાહાઓ અણુગંતવ્વાઓ । તં જહા -

કંદા ય કંદમૂલા ય, રુક્ખમૂલા તિ યાવરે ।

ગુચ્છા ય ગુમ્મ વલ્લી ય, વેણુયાણિ તણાણિ ય ॥૧૦૮॥

પડમુપ્પલ સંઘાડે, હઢે ય સેવાલ કિણ્હે પળાએ ।

અવએ ય કચ્છાભાણી, કંડુક્કેક્કુણવીસડમે ॥૧૦૯॥

તય-છલ્લિ-પવાલેસુ ય, પત્તપુપ્ફ-ફલેસુ ય ।

મૂલઅગ્ગ-મજ્ઝ-બીએસુ, જોણી કસ્સ ય કિત્તિયા ॥૧૧૦॥

સે તં સાહારણ-સરીર-બાદર-વળ્ણસ્સડકાઇયા । સે તં બાદરવળ્ણસ્સડકાઇયા । સે તં વળ્ણસ્સડકાઇયા । સે તં એગિંદિયા ।

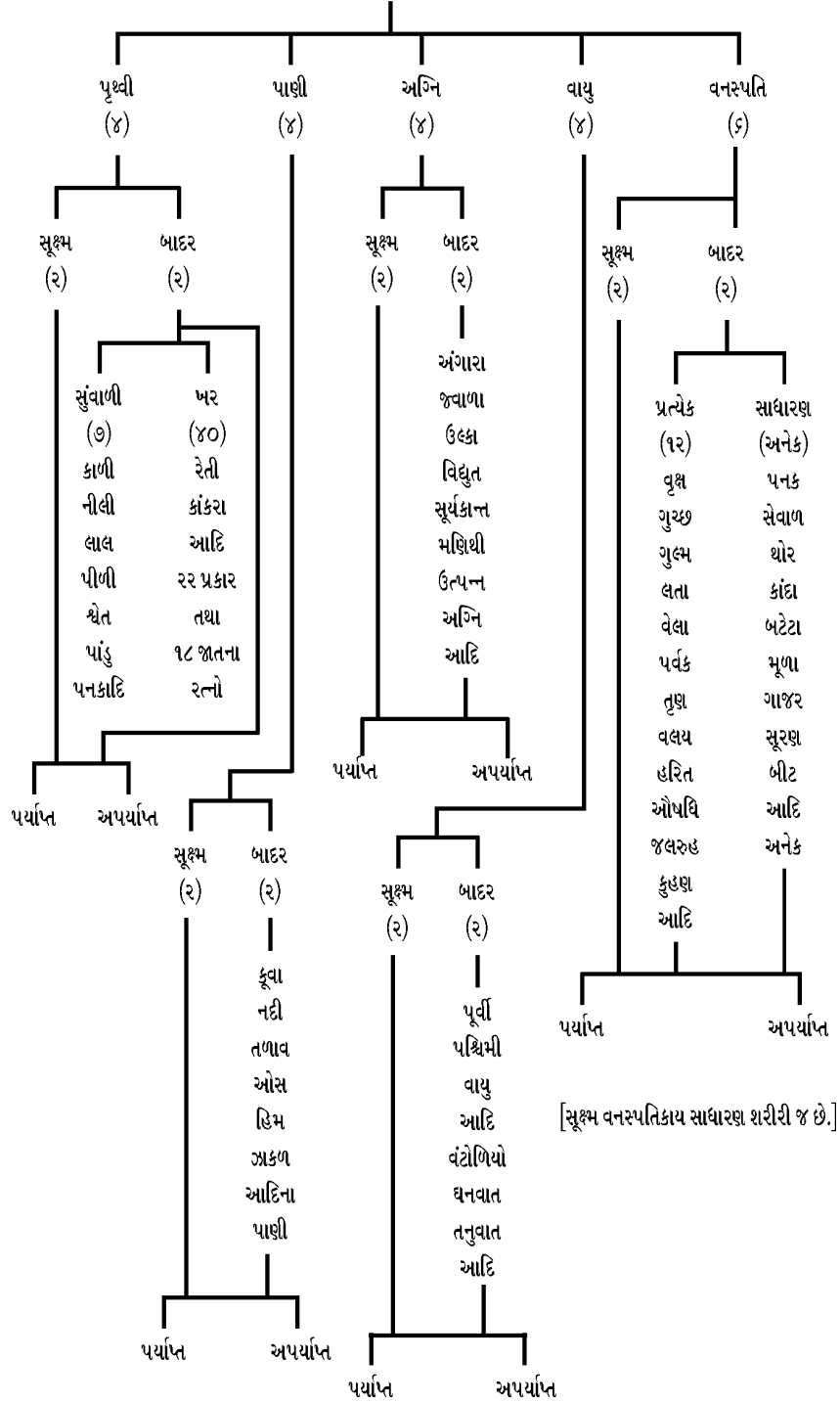
ભાવાર્થ :- સર્વ વનસ્પતિકાયિક જીવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. તેમાંથી જે અપર્યાપ્ત છે, તે અસંપ્રાત એટલે ચક્ષુ ગ્રાહ્ય કે ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય નથી અને જે પર્યાપ્ત વનસ્પતિ છે, તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ હજારો પ્રકાર થાય છે. તેની સંખ્યાત લાખ યોનિ છે. પર્યાપ્ત જીવોના આશ્રયે અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં એક અપર્યાપ્તક જીવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં નિયમથી કદાચિત્ સંખ્યાત, કદાચિત્ અસંખ્યાત અને કદાચિત્ અનંત અપર્યાપ્ત જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં શેષ-વિશેષ કથન ગાથાઓથી સમજવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે છે-

ગાથાર્થ- (૧) કંદ(સૂરણ આદિ કંદ) (૨) કંદમૂળ (૩) વૃક્ષમૂળ(આ સાધારણ વનસ્પતિ વિશેષ છે.) (૪) ગુચ્છ (૫) ગુલ્મ (૬) વલ્લી (૭) વેણુ(વાંસ) (૮) તૃણ(અર્જુન આદિ લીલું ઘાસ.) ॥૧૦૮॥ (૯) પદ્મ, (૧૦) ઉત્પલ, (૧૧) શૃંગાટક(સિંઘોડા), (૧૨) હડ(જલજ વનસ્પતિ) (૧૩) શેવાળ (૧૪) કૃષ્ણક (૧૫) પનક (૧૬) અવક (૧૭) કચ્છ (૧૮) ભાણી અને (૧૯) કંદુક્ય(નામક સાધારણ વનસ્પતિ.) ॥ ૧૦૯ ॥

આ ઉપર્યુક્ત ઓગણીસ પ્રકારની વનસ્પતિઓની ત્વચા, છાલ, પ્રવાલ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, મૂળ અગ્ર, મધ્ય અને બીજ વગેરેની યોનિઓ પૃથક્-પૃથક્ છે. કોઈકમાં સંખ્યાતા, કોઈકમાં અસંખ્યાતા અને કોઈકમાં અનંતજીવો રહે છે. ॥ ૧૧૦ ॥

આ રીતે સાધારણ વનસ્પતિકાય અને બાદર વનસ્પતિકાયિકનું વર્ણન પણ સમાપ્ત થાય છે. તે જ રીતે વનસ્પતિ અને એકેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

એકેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન (સ્થાવર) જીવોના ૨૨ ભેદ

બેઠન્દ્રિય સંસારસમાપન્નક જીવ પ્રજ્ઞાપના :-

૮૫ સે કિં તં બેઈંદિય-સંસાર-સમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા ?

બેઈંદિય-સંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પુલાકિમિયા કુચ્છિકિમિયા ગંડૂયલગા ગોલોમો ણેઝરા સોમંગલગા વંસીમુહા સૂઈંમુહા ગોજલોયા જલોયા જલોઝયા સંખ સંખણગા ઘુલ્લા-ઘુલ્લા, ગુલયા ઘંધા વરાડા સોત્તિયા મોત્તિયા કલુયાવાસા ંગઓવત્તા દુહઓવત્તા ણંદિયાવત્તા સંવુક્કા માઈવાહા સિપ્પિસંપુડા ચંદણા સમુદ્દલિક્ખા, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા। સવ્વેતે સમ્મુચ્છિમા, ણપુંસગા ।

તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । ંગસિ ણં ંવમાદિયાણં બેઈંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં સત્ત જાઙ્કુલકોઢિજોણી પમુહસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયાં । સે તં બેઈંદિય-સંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બેઠન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- બેઠન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પુલાકૃમિક, કુક્ષિકૃમિક, ગંડુયલગ, ગોલોમ, નેપૂર, સૌમંગલક, વંશીમુખ, સૂચીમુખ, ગૌજલોકા, જલોકા, જલાયુષ્ક, શંખ, શંખનક, ઘુલ્લા, ખુલ્લા, ગુડજા, સ્કન્ધ, વરાટા-કોડી, સૌકિતક, મૌકિતક, કલુકાવાસા, એકતોવૃત્ત, દ્વિધાવૃત્ત, નન્દિકાવર્ત્ત, શમ્બૂકા, માતૃવાહા, શુક્તિસંપુટ(છીપલા), ચંદનક, સમુદ્દલિક્ષા વગેરે તથા આ પ્રકારના અન્ય જીવોને બેઠન્દ્રિય જીવો સમજવા જોઈએ. ઉપર્યુક્ત બેઠન્દ્રિય જીવો સંમૂચ્છિમ અને નપુંસક છે.

આ બેઠન્દ્રિય જીવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઠન્દ્રિય જીવોની સાત લાખ જાતિ-કુલકોટિ-યોનિ હોય છે. આ પ્રમાણે ભગવાને કહ્યું છે. આ રીતે બેઠન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવોની પ્રજ્ઞાપના પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં બેઠન્દ્રિય જીવોની વિવિધ જાતિઓ, તેના બે પ્રકાર અને તેની જીવયોનિઓની સંખ્યાનું નિરૂપણ છે.

સ્પર્શન્દ્રિય અને જહ્વેન્દ્રિય, આ બે ઈન્દ્રિય જે જીવોને હોય છે, તે બેઈંદ્રિય જીવ કહેવાય છે. જેમ કે- શંખ, છીપ, કોડી, કરમિયા, પોરા, વાળો, અણસિયા, જળો, લાળીયા, રસજ- રસવંતી વસ્તુઓ બગડી જાય, ત્યારે તેમાં ઉત્પન્ન થતા કીડા, વાંતરી, ઈયળ આદિ.

સવ્વે તે સમ્મુચ્છિમા ણપુંસગા :- કૃમિ, કીડા આદિ ઉપરોક્ત બેઈંદ્રિય જીવો માતા-પિતાના સંયોગ વિના, અશુચિસ્થાનો જેવા કોઈપણ યોગ્ય સ્થાનોમાં સહજ રીતે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તેથી તે સંમૂચ્છિમ છે અને તે સર્વે નપુંસક હોય છે.

જાઙ્કુલકોઢિ જોણી :- જાતિ-કુલકોટિ યોનિ- જાતિરિતિ કિલ તિર્યગ્ગતિ તસ્યા: કુલાનિ કૃમિકીટવૃશ્ચિકાદીનિ ંમાનિ કુલાનિ યોનિ પ્રમુખાણિ । પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં 'જાતિ' શબ્દ તિર્યચગતિનો બોધક છે. તેમાં કૃમિ, કીડા વગેરે કુળ છે અને તે જેમાં ઉત્પન્ન થાય તે યોનિ. યોનિ એટલે

જીવોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન. ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવોની વિવિધ જાતિને કુલ કહે છે. જેમ કે છાણ યોનિરૂપ છે. તેમાં કૃમિ, કીડા, વૃશ્ચિક આદિ વિવિધ જાતિવાળા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેના કુલ છે. યોનિ એક હોય અને તેમાં અનેક કુલ હોય શકે છે. અથવા જાતિકુલમિત્યેકં પદમ્ । જાતિકુલને એક પદ રૂપે સ્વીકારીએ તો એક યોનિના અનેક જાતિકુલ હોય છે. તે પ્રમાણે અર્થ થાય છે. જેમ કે— છાણરૂપ યોનિમાં કૃમિકુલ, વૃશ્ચિકકુલ વગેરે અનેક જાતિ કુલ હોય છે.

તેઈન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના :-

૮૬ સે કિં તં તેઈંદિયસંસારસમાવણ્ણજીવપણ્ણવણા ?

તેઈંદિયસંસારસમાવણ્ણજીવપણ્ણવણા અણેગવિહા પણ્ણત્તા । તંજહા- ઓવડ્યા રોહિણીયા કુંથૂ પિપીલિયા હંદસગા હદેહિયા ઉક્કલિયા ઉપ્પાયા ઉક્કડા ઉપ્પડા તણાહારા કટ્ટાહારા માલુયા પ્તાહારા તણવિંટિયા પ્ત્તવિંટિયા પુપ્ફવિંટિયા ફલવિંટિયા બીયવિંટિયા તેદુરણમજ્જિયા તહસમિંજિયા કપ્પાસટ્ઠિમિંજિયા હિલ્લિયા ઝિલ્લિયા ઝિંગિરા કિંગિરિડા પાહુયા સુભગા સોવચ્છિયા સુયવિંટા ઈંદિકાઈયા ઈંદગોવયા ઝુરુલુંચગા કોત્થલવાહગા જૂયા હાલાહલા પિસુયા તતવાઈયા ગોમ્હી હત્થિસોંડા, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સવ્વે તે સમ્મુચ્છિમ્મણ્ણપુંસગા ।

તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । ઈણ્ણિ પ્ણ ઈવમાઈયાણં તેઈંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં અટ્ટ જાઈકુલકોહિ-જોણિપ્પમુહસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં । સે તં તેઈંદિયસંસારસમાવણ્ણજીવપણ્ણવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તેઈંદ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- તેઈંદ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઔપયિક, રોહિણીક, કંથવા, કીડી, ઉદેશક, ઉધઈ, ઉત્કલિક, ઉત્પાદ, ઉત્કટ, ઉત્પડ, તૃણહાર- તૃણનો આહાર કરનાર કીડો, કાષ્ઠાહાર(ઘુણ), માલુક, પત્રાહાર, તૃણવૃન્તિક, પત્રવૃન્તિક, પુષ્પવૃન્તિક, ફલવૃન્તિક, બીજવૃન્તિક, તેદુરણ, મજ્જિક, ત્રપુષ્પમિંજિક, કાર્પાસાસ્થિમિંજિક, હિલ્લિક, ઝિલ્લિક, ઝીંગિરા-વાંદો, કિંગિરિટ, બાહુક, સુભગ, સૌવસ્તિક, શુકવૃન્ત, ઈન્દ્રિકાયિક, ઈન્દ્રગોપ, ઉરુલુંચક(તુરુતુમ્મક), કુસ્થલવાહક, યૂક્ષ-જૂ, હાલાહલ, માંકડ, શતપાદિક(ગજાઈ), ગોમ્હી(ગોમ્મચી) અને હસ્તિશોંડ. આ પ્રકારના ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળા જેટલા અન્ય જીવો છે, તે બધાને તેઈંદ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ જાણવા જોઈએ. તે સર્વ સંમૂર્ચિમ્મ અને નપુંસક છે.

તેઈંદ્રિય જીવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે, જેમકે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તક તેઈંદ્રિય જીવોની આઠ લાખ જાતિ કુલકોટિ યોનિ છે, એ પ્રમાણે શ્રી ભગવંતે કહ્યું છે. આ તેઈંદ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવોની પ્રજ્ઞાપના પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તેઈંદ્રિય જીવોના ભેદ-પ્રભેદ અને તેની યોનિ સંખ્યાનું વર્ણન છે. તે જીવોને સ્પર્શન્દ્રિય, જીહ્વેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય આ ત્રણ ઈન્દ્રિય હોય છે. જેમકે કીડી, લીખ, જૂ, કાનખજૂરો, વાંદા, ઉધઈ, ઘુણ, કંથવા આદિ. સૂત્રોક્ત ઘણાં નામો અપ્રસિદ્ધ છે.

ગોમ્હી :- તેનો અર્થ વૃત્તિકારે કર્ણસિયાલિયા કર્યો છે. ગુજરાતીમાં તેને કણસલા કે કાનખજૂરો કહે છે.

ચૌરેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવપ્રજ્ઞાપના :-

૮૭ સે કિં તં ચરિરિદિય-સંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા ? ચરિરિદિય-સંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

અંધિય પેત્તિય મચ્છિય, મગમિગકીડે તહા પયંગે ય ।

ઢિંકુણ કુક્કુડ કુક્કુહ, ણંદાવત્તે ય સિંગિરિડે ॥૧૧૧॥

કિણ્ણપત્તા ણીલપત્તા લોહિયપત્તા હલિદ્ધપત્તા સુવિકલપત્તા ચિત્તપક્ખા વિચિત્તપક્ખા ઓભંજલિયા જલચારિયા ગંભીરા ણીણિયા તંતવા અચ્છિરોડા અચ્છિવેહા સારંગા ણેડલા દોલા ભમરા ભરિલી જરુલા તોટ્ટા વિચ્છુયા પત્તવિચ્છુયા છાણવિચ્છુયા જલવિચ્છુયા પિયંગાલા કણગા ગોમયકીડગા, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સવ્વેતે સમ્મુચ્છિમા ણપુંસગા ।

તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । એતેસિ ણં એવમાઇયાણં ચરિરિદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ણવ જાઙ્કુલ-કોડિજોણિપ્પમુહસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં । સે તં ચરિરિદિયસંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચૌરેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- ચૌરેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

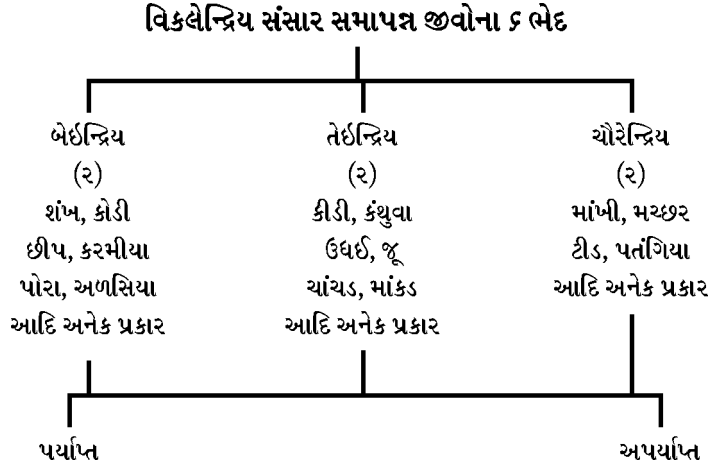
ગાથાર્થ- અધિક, નેત્રિક, માખી, મૃગમૃગકીડા(મચ્છર, કીડા અથવા ટીડ) પતંગિયા, ઢિંકુણ કુર્કુટ, કુક્કુહ, નન્દાવર્ત અને શ્રૃંગિરિટ ॥ ૧૧૧ ॥

કૃષ્ણપક્ષ, નીલપક્ષ, લોહિતપક્ષ, હારિદ્રપક્ષ, શુક્લપક્ષ, ચિત્રપક્ષ, વિચિત્રપક્ષ, અવભાંજલિક જલચારિક, ગંભીર, નીતિક, તન્તવ, અક્ષિરોટ, અક્ષિવેધ, સારંગ, નુપૂર, દોલા, ભ્રમર, ભરિલી, જરુલા તોટ્ટ, વીંછી, પત્રવૃશ્ચિક, ગોબરવૃશ્ચિક, જળવૃશ્ચિક, પ્રિયંગાલ, કનક અને ગોમયકીટ (છાણના કીડા) વગેરે, તથા આ પ્રકારના અન્ય જીવોને ચૌરેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવો જાણવા જોઈએ. આ બધા ચૌરેન્દ્રિય જીવો સંમૂર્ચિમ અને નપુંસક છે.

તેના બે પ્રકાર છે. યથા- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. તે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જીવોની નવ લાખ જાતિ-કુલકોટિ-યોનિપ્રમુખ હોય છે, એમ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતે કહ્યું છે. આ ચૌરેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ચૌરેન્દ્રિય જીવોની જાતિ-યોનિવગેરેનું નિરૂપણ છે. જે જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય, જીહ્વેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય અને ચક્ષુરિન્દ્રિય; આ ચાર ઈન્દ્રિય હોય તેને ચૌરેન્દ્રિય કહે છે. યથા- માખી, મચ્છર, પતંગિયાં, આંખની મસિ, ચાર પ્રકારના વીંછી, ભ્રમરો આદિ. જ્યાં પાંખ ત્યાં આંખ અવશ્ય હોય છે. શેષ કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે. બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય તે ત્રણે પ્રકારના જીવો વિકલેન્દ્રિયના નામે પ્રખ્યાત છે.

પંચેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવપ્રજ્ઞાપના :-

૮૮ સે કિં તં પંચિન્દિયસંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા ? પંચિન્દિયસંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા ચઝવ્વિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ખેરઙ્ગપંચિન્દિય સંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા, તિરિક્કજોણિપંચિન્દિયસંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા, મણુસ્સપંચિન્દિયસંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા દેવપંચિન્દિયસંસારસમાવણ્ણ-જીવપણ્ણવણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પંચેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવોની પ્રજ્ઞાપનાના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** પંચેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપનાના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) નૈરિયક પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવપ્રજ્ઞાપના, (૨) તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવ પ્રજ્ઞાપના, (૩) મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવપ્રજ્ઞાપના અને (૪) દેવ પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન-જીવ પ્રજ્ઞાપના.

વિવેચન :-

જે જીવોને સ્પર્શેન્દ્રિય, જહ્વેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય, આ પાંચ ઈન્દ્રિય હોય, તેને પંચેન્દ્રિય કહે છે.

પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવોમાં ચારે ગતિના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. ગતિની અપેક્ષાએ તેના ચાર ભેદ છે. તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

નૈરયિકોના ભેદ-પ્રભેદ :-

૮૯ સે કિં તં ખેરઙ્ગયા ? ખેરઙ્ગયા સત્તવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- રયણ્ણપ્પખાપુઢ વિ-ખેરઙ્ગયા સક્કરપ્પખાપુઢવિ-ખેરઙ્ગયા વાલુયપ્પખાપુઢવિખેરઙ્ગયા પંકપ્પખાપુઢવિખેરઙ્ગયા ધૂમપ્પખાપુઢવિખેરઙ્ગયા તમપ્પખાપુઢવિ ખેરઙ્ગયા તમતમપ્પખાપુઢવિખેરઙ્ગયા । તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । સે તં ખેરઙ્ગયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- નૈરયિકોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** નૈરયિકોના સાત પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક, (૨) શર્કરાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક, (૩) વાલુકાપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક, (૪) પંકપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક, (૫) ધૂમપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક, (૬) તમઃપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક અને (૭) તમસ્તમઃપ્રભા પૃથ્વી નૈરયિક. તે સાતે પ્રકારના નૈરયિકના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે. યથા- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. આ નૈરયિકોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાત નરકની અપેક્ષાએ નૈરયિક પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવોના સાત પ્રકારોનું નિરૂપણ છે.

નૈરયિક શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે- (૧) **વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ-** યત્ર અયમ્ ઇષ્ટફલં કર્મ નિર્ગતમયં ચેભ્યસ્તે નિરયા-નરકાવાસાસ્તેષુ ભવા નૈરયિકાઃ । નિર્ + અય- અય એટલે ઈષ્ટફળ દેનારું શુભકર્મ જ્યાંથી નિર્ગત થઈ ગયું છે, ચાલ્યું ગયું છે તેને નિરય કહે છે. જ્યાં ઈષ્ટફળની પ્રાપ્તિ થતી ન હોય તે નિરય એટલે કે નરકાવાસ છે. તેમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવને નૈરયિક કહે છે. (૨) ન+અર્ક = નરક; જ્યાં અર્ક = સૂર્ય કે સૂર્ય જેવા અન્ય પ્રકાશમાન પદાર્થોનો પ્રકાશ ન હોય, માત્ર અંધકાર જ હોય તે સ્થાનને નરક કહે છે અથવા જ્યાં પુણ્યનો પ્રકાશ ન હોય, પાપ અને પાપના ભોગવટારૂપ અંધકારનો ઉદય હોય, તેવા અશુભકર્મનો દંડ ભોગવવાના સ્થાનને નરક કહે છે. નરકમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવોને નારકી કહે છે. જેમ ગુજરાતમાં રહે તે ગુજરાતી, મદ્રાસમાં રહે તે મદ્રાસી, તેમ નરકમાં રહે તે નારકી.

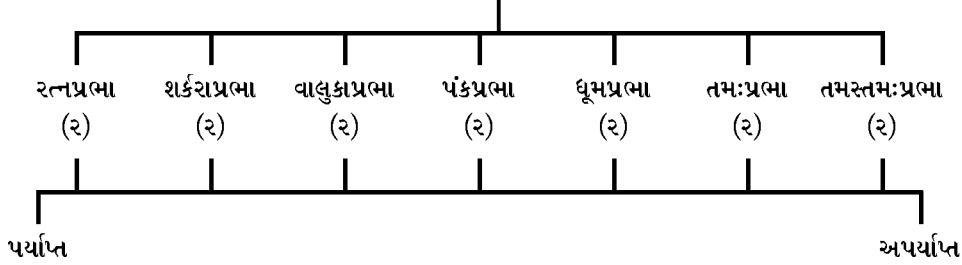
નારકીના ભેદ :- સપ્તવિધત્વં નૈરયિકાણાં પૃથિવીભેદેન, અન્યથા પ્રભૂતભેદત્વમપિ ઘટતે । અસંખ્યાત નારકીના અસંખ્યાત ભેદ-પ્રભેદ થઈ શકે છે, તેમ છતાં પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં નારકીના આવાસરૂપ નરકપૃથ્વીના સાત ભેદની અપેક્ષાએ નારકોના સાત ભેદ કર્યા છે.

(૧) **રત્નપ્રભા પૃથ્વી :-** રત્નાનિ પ્રભા-સ્વરૂપં યસ્યા રત્નપ્રભા । વજ્રરત્ન, વૈદુર્યરત્ન આદિ રત્નમયી પૃથ્વીને અથવા રત્નોની પ્રચુરતા હોય તેને રત્નપ્રભા કહે છે. પ્રથમ નરક પૃથ્વીનું નામ રત્નપ્રભા પૃથ્વી છે. તે જ રીતે (૨) શર્કરા-પથ્થરમયી પૃથ્વીને શર્કરાપ્રભા, (૩) રેતીમયી પૃથ્વીને વાલુકાપ્રભા, (૪) પંક-ક્રીયડમયી પૃથ્વીને પંકપ્રભા, (૫) ધૂમાડામયી પૃથ્વીને ધૂમપ્રભા, (૬) અંધકારમયી પૃથ્વીને તમઃપ્રભા અને (૭) અત્યંત ગાઢ અંધકારમયી પૃથ્વીને તમસ્તમા પૃથ્વી કહે છે. તેના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ શ્રી જીવાભિગમસૂત્ર.

ક્રમશઃ સાતે નરક પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો તે તે નરકના નૈરયિકો કહેવાય છે.

તે સાતે નારકીના નૈરયિકોના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત રૂપ બે-બે ભેદ થાય છે. આ રીતે નૈરયિકોના $૭ \times ૨ = ૧૪$ ભેદ થાય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય હોવાથી તે જીવોને છ પર્યાપ્તિ હોય છે. ઉત્પત્તિના અંતર્મુહૂર્ત પર્યંત સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે જીવોને અપર્યાપ્ત કહે છે અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ જાય ત્યારે તે જીવોને પર્યાપ્ત નારક કહે છે. કોઈ પણ નારકી અપર્યાપ્તાવસ્થામાં મરતા નથી. નૈરયિકોમાં એક નંપુસક વેદ હોય છે.

નૈરયિક પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવોના ૧૪ ભેદ

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના ભેદ-પ્રભેદ :-

૯૦ સે કિં તં પંચિંદિયતિરિક્ષજોણિયા ? પંચિંદિયતિરિક્ષજોણિયા તિવિહા પળ્ણતા, તં જહા- જલયરપંચિંદિય-તિરિક્ષજોણિયા થલયરપંચિંદિય-તિરિક્ષજોણિયા ખહયર-પંચિંદિયતિરિક્ષજોણિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિકના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) જલયરપંચેન્દ્રિય- તિર્યચ યોનિક, (૨) સ્થલયર પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિક અને (૩) ખેયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિક.

૯૧ સે કિં તં જલયરપંચિંદિયતિરિક્ષજોણિયા ? જલયરપંચિંદિયતિરિક્ષજોણિયા પંચવિહા પળ્ણતા, તં જહા- મચ્છા કચ્છભા ગાહા મગરા સુંસુમારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) મત્સ્ય, (૨) કચ્છપ (કાચબા), (૩) ગ્રાહ, (૪) મગર અને (૫) સુંસુમાર.

૯૨ સે કિં તં મચ્છા ? મચ્છા અળેગવિહા પળ્ણતા, તં જહા- સળ્હમચ્છા ખવલ્લમચ્છા જુંગમચ્છા વિજ્ઞિડિયમચ્છા હલિમચ્છા મગરિમચ્છા રોહિયમચ્છા હલીસાગરા ગાગરા વડા વડગરા તિમી તિમિંગિલા ણક્કા તંદુલમચ્છા કણિક્કામચ્છા સાલિસમચ્છિયા-મચ્છા લંભળમચ્છા પડાગા પડાગાતિપડાગા, જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા । સે તં મચ્છા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મત્સ્યના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- મત્સ્યના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- શલક્ષણ મત્સ્ય, ખવલ્લમત્સ્ય, જુંગમત્સ્ય, વિજ્ઞટિતમત્સ્ય, હલિમત્સ્ય, મકરીમત્સ્ય, રોહિતમત્સ્ય-લાલ માછલી, હલીસાગર, ગાગર, વટ, વટકર, તિમિ, તિમિંગલ, નક, તંદુલમત્સ્ય, કણિક્કામત્સ્ય, શાલિશાસ્ત્રિકમત્સ્ય, લંભનમત્સ્ય, પતાકા અને પતાકાતિપતાકા તથા આ પ્રકારના અન્ય પ્રાણીઓ મત્સ્યો છે, તેમ સમજવું જોઈએ. આ મત્સ્યોની પ્રરૂપણા છે.

૯૩ સે કિં કચ્છભા ? કચ્છભા દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- અટ્ટિકચ્છભા ય મંસકચ્છભા ય । સે તં કચ્છભા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કચ્છપના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** કચ્છપના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- જેના શરીરમાં હાડકાંની બહુલતા હોય તે અસ્થિકચ્છપ અને જેના શરીરમાં માંસની બહુલતા હોય તે માંસકચ્છપ. આ કાચબાની પ્રરૂપણા છે.

૯૪ **સે કિં તં ગાહા ? ગાહા પંચવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-** દિલી વેઢલા મુદ્ધયા પુલગા સીમાગારા। સે તં ગાહા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગ્રાહના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ગ્રાહના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) દિલી ગ્રાહ, (૨) વેઢક, (૩) મૂર્ધજ, (૪) પુલક અને (૫) સીમાકાર. આ ગ્રાહની પ્રરૂપણા છે.

૯૫ **સે કિં તં મગરા ? મગરા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-** સોંડમગરા ય મદ્દમગરા ય । સે તં મગરા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મગરના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** મગરમચ્છના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- શોંડમકર અને મૃષ્ટમકર. આ મગરમચ્છની પ્રરૂપણા છે.

૯૬ **સે કિં તં સુંસુમારા ? સુંસુમારા ઇગાગારા પળ્ણત્તા, સે તં સુંસુમારા ।** જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સુંસુમારના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** સુંસુમારનો એક જ આકાર-પ્રકાર છે. આ સુંસુમાર(શિશુમાર)ની પ્રરૂપણા છે. આ પ્રકારના અન્ય જીવોને પણ જલચર જાણવા જોઈએ.

૯૭ **તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-** સમ્મુચ્છિમા ય ગબ્ભવકકંતિયા યા તત્થ ણં જે તે સમ્મુચ્છિમા તે સવ્વે ણપુંસગા । તત્થ ણં જે તે ગબ્ભવકકંતિયા તે તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- **ઇત્થી પુરિસા ણપુંસગા ।** **એતેસિં ણં એવમાઇયાણં જલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પજ્જત્તાપજ્જત્તાણં અદ્ધતેરસ જાઙ્કુલકોટિ-યોનિપ્રમુખ છે, તેમ શ્રી તીર્થકરોએ કહ્યું છે. આ જળચર પંચેદ્રિય તિર્યચ યોનિકોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.**

ભાવાર્થ :- સર્વ પ્રકારના જળચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે- સંમૂચ્છિમ અને ગર્ભજ. તેમાંથી જે સંમૂચ્છિમ છે, તે બધા નપુંસક જ છે અને ગર્ભજના ત્રણ પ્રકાર છે- સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક. આ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત મત્સ્ય આદિ પાંચે ય પ્રકારના જળચર પંચેદ્રિય તિર્યચ યોનિક જીવોની સાડા બાર લાખ જાતિ-કુલકોટિ-યોનિપ્રમુખ છે, તેમ શ્રી તીર્થકરોએ કહ્યું છે. આ જળચર પંચેદ્રિય તિર્યચ યોનિકોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

૯૮ **સે કિં તં થલચરપંચેદિય-તિરિક્ખજોણિયા ? થલચરપંચેદિય-તિરિક્ખજોણિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-** ચડપ્પચ-થલચર- પંચેદિય- તિરિક્ખજોણિયા ય પરિસપ્પથલચરપંચેદિય-તિરિક્ખજોણિયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સ્થળચર-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિકના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** સ્થળચર-પંચેદ્રિય-તિર્યચયોનિકના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ચતુષ્પદસ્થળચર પંચેન્દ્રિયતિર્યચયોનિક અને પરિસર્પ-સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ યોનિક.

૧૯ સે કિં તં ચડપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા ? ચડપ્પયથલયરપંચેદિય તિરિક્ખજોણિયા ચડવ્વિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- એગ્ગુરા દુખુરા ગંડીપદા સળ્ણપ્પદા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચતુષ્પદ-સ્થળચર-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિકના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ચતુષ્પદ-સ્થળચર-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિકના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) એક ખરીવાળા-એકખુરા, (૨) બે ખરીવાળા-દ્વિખુરા, (૩) સોનીની એરણ જેવા પગવાળા-ગણ્ડીપદ અને (૪) નોર-નખ સહિત પગવાળા-સનખપદ .

૧૦૦ સે કિં તં એગ્ગુરા ? એગ્ગુરા અળેગવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- અસ્સા અસ્સતરા ઘોડગા ગદ્ધા ગોરક્ખરા કંદલગા સિરિકંદલગા આવત્તા, જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા । સે તં એગ્ગુરા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- એક ખરીવાળા જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** એક ખરીવાળા જીવોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- અશ્વ, અશ્વતર-ખચ્ચર, ઘોડા, ગઘેડા, ગોરક્ષર, કંદલક, શ્રી કંદલક અને આવર્ત તથા આ પ્રકારના અન્ય એક ખરીવાળા પ્રાણીઓને એકખુર-સ્થળચર-પંચેન્દ્રિય તિર્યચ જાણવા જોઈએ. આ એક ખરીવાળા જીવોની પ્રરૂપણા છે.

૧૦૧ સે કિં તં દુખુરા ? દુખુરા અળેગવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ઉટ્ટા ગોળા ગવયા રોજ્ઞા પ્પસુયા મહિસા મિયા સંવરા વરાહા અચ્ચલ્લગ્ગરુ-સરખ્ખચમ્મરુ-કુરંગ-ગોક્કળ્ણમાદી । જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા । સે તં દુખુરા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- બે ખરીવાળા જીવોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** બે ખરીવાળા જીવોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઊંટ, ગાય, ગવચ-નીલગાય, રોજ, પશુક, ભેંસ-પાડો, મૃગ, સાંભર, વરાહ-ડુક્કર, બકરી, બોકડો, રુરુ, સરભ, ચમરી ગાય, કુરંગ અને ગોક્કર્ણ તથા આ પ્રકારના અન્ય બે ખરીવાળા પ્રાણીઓને દ્વિખુરસ્થળચર પંચેન્દ્રિયતિર્યચ જાણવા જોઈએ. આ બે ખુરવાળાની પ્રરૂપણા છે.

૧૦૨ સે કિં તં ગંડીપયા ? ગંડીપયા અળેગવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- હત્થી હત્થી-પૂચળયા મંકુળહત્થી ય્વગ્ગા ગંડા, જેયાવળ્ણે તહપ્પગારા । સે તં ગંડીપયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગંડીપદના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ગંડીપદના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- હાથી, હસ્તિપૂતનક, મત્કુણ્ણહસ્તિ-દાંત વગરનો નાના કદનો હાથી, ખડ્ગી અને ગેંડો. આ પ્રકારના અન્ય જે પ્રાણીઓ હોય તેઓને ગંડીપદની અંતર્ગત સમજવા જોઈએ. આ ગંડીપદની પ્રરૂપણા છે.

૧૦૩ સે કિં તં સળ્ણપ્પદા ? સળ્ણપ્પદા અળેગવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- સીહા વઘ્ઘા દીવિયા અચ્છા તરચ્છા પરસ્સરા સિયાલા બિડાલા સુળ્ણગા કોલસુળ્ણગા કોકંતિયા સસગા ચિત્તગા ચિત્તલગા, જે યાવળ્ણે તહપ્પગારા સે તં સળ્ણપ્પદા ।

તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- સમ્મુચ્છિમા ય ગબ્ભવક્કંતિયા યા તત્થ ણં જે તે સમ્મુચ્છિમા તે સવ્વે ણપુંસગા । તત્થ ણં જે તે ગબ્ભવક્કંતિયા તે તિવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ઇત્થી પુરિસા ણપુંસગા । એસિ ણં એવમાઇયાણં(ચડપ્પય) થલયરપંચિદિયતિરિક્ખ-જોણિયાણં

પજ્જતાપજ્જતાણં દસ જાઈકુલકોડિજોણિપ્પમુહસયસહસ્સા હવંતીતિ મક્ખાયં। સે તં ચરુપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સનખપદ-શ્વાનપદના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** સનખપદ-શ્વાનપદના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— સિંહ, વાઘ, દીપડો, રીંછ, તરક્ષ, પરાશર, શિયાળ, બિલાડી, કૂતરો, કોલશ્વાન, લોમડી, સસલું, ચિત્તો અને ચિત્તલગ(ચિલ્લક) તથા આ પ્રકારના અન્ય પ્રાણીઓને સનખપદ(શ્વાનપદ) સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જાણવા જોઈએ. આ સનખપદોની પ્રરૂપણા છે.

ઉપર્યુક્ત બધા પ્રકારના ચતુષ્પદ-સ્થળચર પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિકના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે— સંમૂર્ચ્છમ અને ગર્ભજ. તેમાં સંમૂર્ચ્છમ બધા નપુંસક છે અને ગર્ભજના ત્રણ પ્રકાર છે— (૧) સ્ત્રી, (૨) પુરુષ અને (૩) નપુંસક. આ પ્રમાણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ચતુષ્પદ સ્થળચર-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિક જીવોની દશ લાખ જાતિ-કુલકોટિયોનિ છે, તેમ શ્રી તીર્થકર ભગવંતોએ કહ્યું છે. આ રીતે ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

૧૦૪ સે કિં તં પરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા ? પરિસપ્પથલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોણિયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઉરપરિસપ્પથલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોણિયા ય ભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોણિયા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પરિસર્પ-સ્થળચર-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિકના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** પરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઉરપરિસર્પ સ્થળચર-પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક અને ભુજપરિસર્પ-સ્થળચર પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિક.

૧૦૫ સે કિં તં ઉરપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા ? ઉરપરિસપ્પથલયરપંચેદિય-તિરિક્ખજોણિયા ચરુવ્વિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- અહી, અયગરા, આસાલિયા, મહોરગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અહિ(સર્પ), (૨) અજગર, (૩) આસાલિક અને (૪) મહોરગ.

૧૦૬ સે કિં તં અહી ? અહી દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- દવ્વીકરા ય મડલિણો ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તે અહિના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** અહિના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— દર્વીકર-ફેણસહિત(ફણીધર) અને મુકુલી ફેણરહિત.

૧૦૭ સે કિં તં દવ્વીકરા ? દવ્વીકરા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- આસીવિસા દિટ્ઠીવિસા ઉગ્ગવિસા ભોગવિસા તયાવિસા લાલાવિસા ઉસ્સાસવિસા ણિસ્સાસવિસા કણ્ણહસપ્પા સેયસપ્પા કાઓદરા દજ્જપુપ્પા કોલાહા મેલિમિંદા, સેસિંદા, જે યાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં દવ્વીકરા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ફણીધર સર્પના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ફણીધર સર્પના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— દાઢોમાં વિષવાળા આશીવિષ, દષ્ટિમાં વિષવાળા દષ્ટિવિષ, તીવ્ર વિષવાળા ઉગ્રવિષ, ફેણ અથવા શરીરમાં વિષવાળા ભોગવિષ, ચામડીમાં વિષવાળા ત્વચાવિષ, લાળમાં વિષવાળા લાલાવિષ, શ્વાસમાં વિષવાળા ઉચ્છ્વાસવિષ, શ્વાસ છોડવામાં વિષવાળા નિઃશ્વાસ વિષ, કૃષ્ણસર્પ, શ્વેતસર્પ, કાકોદર,

દહ્યપુષ્પ (દર્ભપુષ્પ), કોલાહ, મેલિમિન્દ અને શેષેન્દ્ર. આ પ્રકારના અન્ય સર્પોને દર્વીકર સમજવા જોઈએ. આ દર્વીકર સર્પની પ્રરૂપણા છે.

૧૦૮ સે કિં તં મડલિણો ? મડલિણો અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- દિવ્વાગા ગોણસા કસાહિયા વડ્ડલા ચિત્તલિણો મંડલિણો માલિણો અહી અહિસલાગા વાયપડાગા, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં મડલિણો । સે તં અહી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મુકુલી- ફેણ રહિત સર્પના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** મુકુલી સર્પના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- દિવ્યાક, ગોનસ, કષાધિક, વ્યતિકુળ, ચિત્રલી, મંડલી, માલી, અહિ, અહિશલાકા અને વાતપતાકા. આ પ્રકારના અન્ય સર્પોને મુકુલી જાતિના સર્પ સમજવા જોઈએ. આ મુકુલી સર્પો અને સર્પોની પ્રરૂપણા છે.

૧૦૯ સે કિં તં અયગરા ? અયગરા ઇગાગારા પણ્ણત્તા । સે તં અયગરા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અજગરના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** અજગર એક જ આકાર-પ્રકારના હોય છે. આ અજગરની પ્રરૂપણા છે.

૧૧૦ સે કિં તં આસાલિયા ? કહિ ણં ભંતે ! આસાલિયા સમ્મુચ્છઈ ?

ગોયમા ! અંતોમણુસ્સખિત્તે અઙ્ગુલ્લજ્જેસુ દીવેસુ, ણિવ્વાઘાણં પણ્ણરસસુ કમ્મભૂમીસુ, વાઘાયં પડુચ્ચ પંચસુ મહાવિદેહેસુ, ચક્કવટ્ટિખંધાવારેસુ વા વાસુદેવખંધાવારેસુ બલદેવ-ખંધાવારેસુ મંડલિયખંધાવારેસુ મહામંડલિય-ખંધાવારેસુ વા ગામણિવેસેસુ ણગરણિવેસેસુ ણિગમણિવેસેસુ ખેડણિવેસેસુ કબ્બડણિવેસેસુ મડંબણિવેસેસુ વા દોણમુહણિવેસેસુ પટ્ટણ-ણિવેસેસુ આગરણિવેસેસુ આસમણિવેસેસુ સંવાહણિવેસેસુ રાયહાણીણિવેસેસુ ઇત્તેસિ ણં ચેવ વિણાસેસુ ઇત્થ ણં આસાલિયા સમ્મુચ્છઈ, જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગમેત્તીઇ ઓગાહણાઇ ઉક્કોસેણં બારસજોયણાઈ, તયાણુરૂવં ચ ણં વિક્કખંભબાહલ્લેણં ભૂમિં દાલિત્તાણં સમુટ્ટેઈ; અસણ્ણી મિચ્છદ્દિટ્ઠી અણ્ણાણી અંતોમુહુત્તદ્ધાઠયા ચેવ કાલં કરેઈ । સે તં આસાલિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આસાલિકના કેટલા પ્રકાર છે ? હે ભગવન્ ! આસાલિક ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- આસાલિકનો એક જ આકાર-પ્રકાર છે. હે ગૌતમ ! આસાલિક-ઉરપરિસર્પ મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર, અઢી દ્વીપોમાં નિર્વ્યાઘાત અપેક્ષાએ પંદર કર્મ(ભૂમિઓમાં, વ્યાઘાત અપેક્ષાએ પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં ચક્રવર્તીના સ્કંધાવારો-સૈનિકની-છાવણીઓમાં, વાસુદેવોના સ્કંધાવારોમાં, બળદેવોના સ્કંધાવારોમાં, માંડલિકો-અલ્પ સમૃદ્ધિવાળા નાના રાજાઓના સ્કંધાવારોમાં, મહામાંડલિકો-અન્ય દેશોના અધિપતિ નરેશોના સ્કંધાવારોમાં, ગ્રામ, નગર, નિગમ, ખેટ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ, પટ્ટણ, આકર, આશ્રમ, સંબાધ અને રાજધાનીની નીચે ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચક્રવર્તીના સ્કંધાવાર આદિ સ્થાનોનો વિનાશ થવાનો હોય ત્યારે આ સ્થાનોની નીચેના ભૂમિ ભાગમાં આસાલિક ઉત્પન્ન થાય છે. તે આસાલિકની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજન હોય છે. તેની(અવગાહનાને) અનુરૂપ જ તેની પહોળાઈ અને

જાડાઈ હોય છે. તે ચક્રવર્તીના સ્કંધાવાર આદિની નીચે ભૂમિ ફોડીને પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. તે અસંજી, મિથ્યાદષ્ટિ અને અજ્ઞાની હોય છે તથા અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને મરી જાય છે. આ આસાલિકની પ્રરૂપણા છે.

૧૧૧ સે કિં તં મહોરગા ? મહોરગા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- અત્થેગइया અંગુલં પિ અંગુલ પુહત્તિયા વિ વિયત્થિ પિ વિયત્થિપુહત્તિયા વિ રયણિં પિ રયણિપુહત્તિયા વિ કુચ્છિં પિ કુચ્છિપુહત્તિયા વિ ધણું પિ ધણુપુહત્તિયા વિ ગાડયં પિ ગાડયપુહત્તિયા વિ જોયણં પિ જોયણપુહત્તિયા વિ જોયણસયં પિ જોયણસયપુહત્તિયા વિ જોયણસહસ્સં પિ । તે પં થલે જાયા જલે વિ ચરંતિ થલે વિ ચરંતિ । તે ણત્થિ ઇહં, બાહિરણ્ણસુ દીવસમુદ્દણ્ણસુ હવંતિ, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં મહોરગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મહોરગના કેટલા પ્રકાર હોય છે ? **ઉત્તર-** મહોરગના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- એક અંગુલની અવગાહનાવાળા મહોરગ, અને કેટલાક અનેક અંગુલની અવગાહનાવાળા, આ રીતે એક વેંત, અનેક વેંત, એક હાથ, અનેક હાથ, એક કુક્ષિ, અનેક કુક્ષિ, એક ધનુષ, અનેક ધનુષ, એક ગાઉ, અનેક ગાઉ, એક યોજન, અનેક યોજન, સો યોજન, અનેક સો યોજન અને એક હજાર યોજનની અવગાહનાવાળા મહોરગ. તે સ્થળમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જળમાં અને સ્થળમાં પણ વિચરણ કરે છે. તે અઢીદ્વીપમાં હોતા નથી. મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના દ્વીપ સમુદ્રોમાં હોય છે. આ પ્રકારના અન્ય ઉરપરિસર્પને પણ મહોરગ જાતિના સમજવા જોઈએ. આ મહોરગની પ્રરૂપણા છે.

૧૧૨ તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સમ્મુચ્છિમા ય ગબ્ભવક્કંતિયા યા તત્થ પં જે તે સમુચ્છિમા તે સવ્વે ણપુંસગા । તત્થ પં જે તે ગબ્ભવક્કંતિયા તે પં તિવિહા પણ્ણત્તા, જં જહા- ઇત્થી પુરિસા ણપુંસગા । ણ્ણસિ પં ઇવમાइयाણં પજ્જત્તાપજ્જત્તાણં ડસ ડસ જાઙ્ગુલકોડી-જોણિપ્પમુહસયસહસ્સા હવંતીતિ મક્કયાયં । સે તં ડરપરિસપ્પા ।

ભાવાર્થ :- પૂર્વોક્ત બધાજ ઉરપરિસર્પ-સ્થળચર સંક્ષેપથી બે પ્રકારના છે. તે આ પ્રમાણે છે- સંમૂચ્છિમ અને ગર્ભજ. તેમાં જે સંમૂચ્છિમ છે, તે બધા નપુંસક છે અને જે ગર્ભજ છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે. જેમ કે- (૧) સ્ત્રી, (૨) પુરુષ અને (૩) નપુંસક. આ પ્રમાણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ઉરપરિસર્પોના દશ લાખ જાતિ-કુલકોટિ-યોનિ છે, એ પ્રમાણે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોએ કહ્યું છે. આ ઉરપરિસર્પની પ્રરૂપણા છે.

૧૧૩ સે કિં તં ભુયપરિસપ્પા ? ભુયપરિસપ્પા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ણડલા ગોહા સરડા સલ્લા સરંઠા સારા ધારા ઘરોइला વિસ્સંભરા મૂસા મંગૂસા પયલાइया છીરવિરાલિયા; જાહા ચડપ્પાइया, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ભુજપરિસર્પના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ભુજપરિસર્પના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- નકુલ-નોળિયો, ગોહ, સરટ-કાકીડો, શલ્ય, સરઠ, સાર, ખાર, ગૃહકોકિલા-ઢેઢ ગરોળી, વિષંભરા, મૂષક-ઉંદર, મંગૂસા-ખીસકોલી, પયોલાતિક, ક્ષીરવિડાલિકા; જાહક-જેના શરીરમાં કોશ હોય તેવું પ્રાણી, ચતુષ્પાદિકા ભુજપરિસર્પિણી; આ પ્રકારના અન્ય જેટલા ભુજાથી ચાલનારા પ્રાણી હોય તે બધાને ભુજપરિસર્પ જાણવા જોઈએ.

૧૧૪ તે સમાસઓ દુવિહા પણ્ણત્તા, તંજહા- સમ્મુચ્છિમા ય ગબ્ભવક્કંતિયા યા તત્થ પં

જે તે સમ્મુચ્છિમા તે સવ્વે ણપુંસગા । તત્થ ણં જે તે ગબ્ભવક્કંતિયા તે ણં તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઇત્થી પુરિસા ણપુંસગા । એતેસિ ણં એવમાઇયાણં પજ્જત્તાપજ્જત્તાણં ભુયપરિસપ્પાણં ણવ જાઙ્કુલ-કોડિજોણીપમુહસયસહસ્સા હવંતીતિ મક્ખાયં । સે તં ભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા । સે તં પરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા ।

ભાવાર્થ :- પૂર્વોક્ત ભુજપરિસર્પના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે, જેમ કે- સંમૂચ્છિમ અને ગર્ભજ. તેમાં જે સંમૂચ્છિમ છે, તે બધા નપુંસક છે અને જે ગર્ભજ છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે- (૧) સ્ત્રી, (૨) પુરુષ અને (૩) નપુંસક.

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ભુજપરિસર્પોની નવ લાખ જાતિ-કુલકોટિ-યોનિ પ્રમુખ છે, આ પ્રમાણે શ્રી તીર્થકર ભગવંતોએ કહ્યું છે. આ ભુજપરિસર્પ-સ્થળયર-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચ્યોનિક અને પરિસર્પ-સ્થળયર-પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોની પ્રરૂપણા છે.

૧૧૫ સે કિં તં ખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા ? ખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા ચઠ્ઠવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ચમ્મપક્ખી લોમપક્ખી સમુદ્ગપક્ખી વિતતપક્ખી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ખેયર-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચ્યોનિકના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- ખેયર-પંચેન્દ્રિય-તિર્યચ્યોનિકના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ચર્મપક્ષી, (૨) લોમપક્ષી, (૩) સમુદ્ગપક્ષી અને (૪) વિતતપક્ષી.

૧૧૬ સે કિં તં ચમ્મપક્ખી ? ચમ્મપક્ખી અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- વગ્ગુલી જલોયા અડિલા ભારંડપક્ખી જીવંજીવા સમુદ્વાયસા કણ્ણત્તિયા પક્ખિબિરાલી, જે યાવણે તહપ્પગારા । સે તં ચમ્મપક્ખી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચર્મપક્ષી ખેયરના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- ચર્મ(ચામડાની પાંખવાળા) પક્ષીના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે- વલ્ગુલી (ચામાચીડિયા), જલોકા, અડિલ્લ, ભારંડપક્ષી, જીવંજીવ-ચક્રવાક(ચકલી) સમુદ્રવાયસ-સમુદ્રી કાગડો, કર્ણત્રિક અને પક્ષિવિડાલી. આ પ્રકારના અન્ય પક્ષી હોય, તેને પણ ચર્મપક્ષી સમજવા જોઈએ. આ ચર્મપક્ષીઓની પ્રરૂપણા છે.

૧૧૭ સે કિં તં લોમપક્ખી ?

લોમપક્ષી અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ઢંકા કંકા કુરલા વાયસા ચક્કાગા હંસા કલહંસા પાયહંસા રાયહંસા આડા સેડી બગા બલાગા પારિપ્પવા કોંચા સારસા મેસરા મસૂરા મયૂરા સતવચ્છા ગહરા પોંડરીયા કાગા કામંજુગા વંજુલગા તિત્તિરા વટ્ટગા લાવગા કવોયા કવિંજલા પારેવયા ચિડગા ચાસા કુક્કુડા સુગા બરહિણા મદણસલાગા કોઙ્લા સેહા વરેલ્લગમાદી । જેયાવણે તહપ્પગારા । સે તં લોમપક્ખી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- રોમપક્ષીના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- રોમ(પીંછાની પાંખવાળા) પક્ષીના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-ઢંક, કંક, કુરલ, વાયસ- કાગડો, ચક્રવાલ, હંસ, કલહંસ, પાદહંસ, રાજહંસ- લાલ ચાંચ અને પાંખવાળા હંસ, આડ(અડ),

સેડી, બગલા, બકપાંકિત, પારિપ્લવ, કૌંચ, સારસ, મેસર, મસૂર, મયૂર, શતવત્સ, ગહર, પૌંડરિક, કાક, કામંજુક, વંજુલક, તીતર, વર્તક-બતક, લાવક, કાપોત, કપિંજલ, કબૂતર, ચિટક, ચાસ, કૂકડો, શુક-પોપટ, બહી-મોર વિશેષ, મદનશલાકા- મેના, કોયલ, સેહ અને વરિલ્લક આદિ તથા આ પ્રકારના અન્ય પક્ષીઓ હોય, તેને પણ રોમપક્ષી જાણવા. આ રોમપક્ષીઓની પ્રરૂપણા છે.

૧૧૮ સે કિં તં સમુગ્ગપક્ષી ? સમુગ્ગપક્ષી ઇગાગારા પ્ણત્તા । તે ણં ણત્થિ ઇહં, બાહિરેસુ દીવ-સમુદ્દેસુ ભવંતિ। સે તં સમુગ્ગપક્ષી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમુદ્ગ(બંધ પાંખવાળા) પક્ષીના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- સમુદ્ગપક્ષી એક જ આકાર-પ્રકારના છે. તે અહીં મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોતા નથી. મનુષ્ય ક્ષેત્રથી બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં હોય છે. આ સમુદ્ગપક્ષીઓની પ્રરૂપણા છે.

૧૧૯ સે કિં તં વિતતપક્ષી ? વિતતપક્ષી ઇગાગારા પ્ણત્તા । તે ણં ણત્થિ ઇહં, બાહિરેસુ દીવ-સમુદ્દેસુ ભવંતિ। સે તં વિતતપક્ષી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિતત પક્ષીના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- વિતત(ફિલાયેલી પાંખવાળા) પક્ષી એક જ આકાર-પ્રકારના હોય છે. તે અહીં- મનુષ્યક્ષેત્રમાં હોતા નથી. મનુષ્યક્ષેત્રથી બહારના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં હોય છે. આ વિતતપક્ષીઓની પ્રરૂપણા છે.

૧૨૦ તે સમાસઓ દુવિહા પ્ણત્તા, તં જહા- સમુચ્છિમા ય ગબ્ભવક્કંતિયા ય । તત્થ ણં જે તે સમ્મુચ્છિમા તે સવ્વે ણપુંસગા । તત્થ ણં જે તે ગબ્ભવક્કંતિયા તે ણં તિવિહા પ્ણત્તા, તં જહા- ઇત્થી પુરિસા ણપુંસગા । ઇણસિ ણં ઇવમાઇયાણં ખહયરપંચેદિયતિરિક્ખ- જોણિયાણં પ્ણત્તાપ્ણત્તાણં બારસ જાહ્કુલકોડીજોણિપ્પમુહસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયાં।

સત્તટ્ઠ જાહ્કુલકોડિ, લક્ખ નવ અદ્ધતેરસાઈં ચ ।

દસ દસ ય હોંતિ ણવગા, તહ બારસ ચેવ બોદ્ધવ્વા ॥૧૧૨॥

સે તં ખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા । સે તં પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા । સે તં તિરિક્ખજોણિયા ।

ભાવાર્થ :- પૂર્વોક્ત ચારે ય પ્રકારના ખેચર પંચેન્દ્રિય-તિર્યચના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સંમૂચ્છિમ અને ગર્ભજ. તેમાં જે સંમૂચ્છિમ છે, તે બધા નપુંસક છે અને જે ગર્ભજ છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) સ્ત્રી, (૨) પુરુષ અને (૩) નપુંસક. આ પ્રમાણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ખેચર પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિકોની બાર લાખ જાતિ-કુલકોટિ- યોનિ હોય છે, એમ શ્રી તીર્થકરોએ કહ્યું છે-

ગાથાર્થ- બેઈન્દ્રિય જીવોની સાત લાખ જાતિ કુલકોટિ, તેઈન્દ્રિયોની આઠ લાખ જાતિકુલકોટિ, ચૌરેન્દ્રિયોની નવ લાખ, જળચરની સાડા બાર લાખ, ચતુષ્પદ સ્થળચરની દશ લાખ, ઉરપરિસર્પ સ્થળચરની દશ લાખ, ભુજપરિસર્પ સ્થળચરની નવ લાખ તથા ખેચરની બાર લાખ જાતિ કુલકોટિ જાણવી. ॥ ૧૧૨ ॥

આ ખેચર પંચેન્દ્રિય-તિર્યચયોનિકો અને પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવો છે. અહીં સમસ્ત તિર્યચયોનિકોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોનું ભેદ-પ્રભેદ સહિત વિસ્તૃત વર્ણન છે.

તિર્યચ :- જે 'તિર' અર્થાત્ કુટિલ, વક્રગમન કરે છે, જેના શરીરનો વિકાસ પણ વક્ર-વાંકોચૂકો થાય છે તેને તિર્યચ કહે છે; તેની યોનિ એટલે કે ઉત્પત્તિસ્થાનને 'તિર્યચયોનિ' કહે છે. તિર્યચયોનિમાં જન્મ લેનારને તિર્યચયોનિક-પંચેન્દ્રિય કહે છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકના ત્રણ પ્રકાર છે— જલચર, સ્થળચર અને ખેચર.

જલચર :- જળચર = જળ-પાણીમાં જન્મે, પાણીમાં રહે, પાણીમાં વિચરે તેવા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક કહે છે. તેના ભેદ-પ્રભેદનું કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમ :- માતા-પિતાના સંયોગથી ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવોને ગર્ભજ કહે છે. માતા-પિતાના સંયોગ વિના ગર્ભ કે ઉપપાત વિના, અનુકૂળ પુદ્ગલોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થઈ જાય, તે જીવો સંમૂર્ચ્છિમ કહેવાય છે. સંમૂર્ચ્છિમ જીવોમાં એક નપુંસકવેદ જ હોય છે અને તે જીવો અસંજી જ હોય છે. ગર્ભજ જીવો સંજી હોય છે અને તેમાં ત્રણે વેદ હોય છે.

થલચર :- સ્થળમાં જન્મે, સ્થળ(ભૂમિ)માં પ્રાયઃ વિચરે અને રહે તેવા પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોને, સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે— ચતુષ્પદ—ચારપગા અને પરિસર્પ—પેટ કે હાથથી સરકનારા.

ચતુષ્પદ સ્થળચર :- ચતુષ્પદ— ચારપગા સ્થળચર તિર્યચોના ચાર પ્રકાર છે.

- (૧) એકબુર :- જેનાં પગનાં તળિયામાં એક ખરી હોય. જેમ કે— ઘોડાં, ગધેડાં, ખચ્ચર આદિ.
- (૨) દ્વિબુર :- જેનાં પગનાં તળિયામાં બે ખરી હોય. જેમ કે— ગાય, બળદ, ભેંસ, બકરી આદિ.
- (૩) ગંડીપદ :- જેનાં પગનાં તળિયા ગોળ અને ગાદીવાળા હોય. જેમ કે— હાથી, ગેંડા આદિ.
- (૪) સનખપદ(શ્વાનપદ) :- જેના પગ નોરવાળા, નખસહિતના હોય. જેમ કે— સિંહ, વાઘ, દિપડો, ચિત્તો, બિલાડી, વાંદરા, શિયાળ આદિ.

પરિસર્પ સ્થળચર :- પરિસર્પના બે પ્રકાર છે. ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ.

ઉરપરિસર્પ :- ઊરસા પરિસર્પન્તીતિ ઊર:પરિસર્પા: । છાતીથી ચાલનારા જીવો. તેના મુખ્ય ચાર ભેદ છે.

(૧) અહિ :- સર્પના બે પ્રકાર છે— દર્વીકર અને મુકુલી. દર્વી = કડછી, કડછી કે ચમચીની જેમ ફેણ કરનારને દર્વીકર— ફણીધર સર્પ કહે છે. મુકુલી— ફેણ વગરના સર્પને મુકુલી સર્પ કહે છે. ફણીધર સર્પોની ઘણી વિશેષતાઓ છે. તેના શરીરમાં અલગ-અલગ સ્થાનમાં વિષ હોય છે તે અપેક્ષાએ તેના અનેક ભેદ થાય છે.

(૨) અચગરા :- અજગર આખે આખા માણસને ગળી જાય છે. તે એક જ પ્રકારના છે.

(૩) આસાલિયા :- આસાલિક. ચક્રવર્તી આદિની છાવણીની નીચે ઉત્પન્ન થઈ સંપૂર્ણ સેનાનો નાશ કરનાર આસાલિક ઉરપરિસર્પ સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય છે.

તેની ઉત્પત્તિ મનુષ્યક્ષેત્રની અંદર અદીદીપના પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાં જ થાય છે, લવણ

સમુદ્રમાં, કાલોદયિસમુદ્રમાં કે ૩૦ અકર્મભૂમિમાં તેની ઉત્પત્તિ તથાપ્રકારના સ્વભાવે થતી નથી.

ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ, માંડલિક કે મહામાંડલિકના સ્કંધાવારોમાં(સૈનિકની છાવણીઓમાં), તે સિવાય ગ્રામથી લઈને રાજધાનીની નીચેની ભૂમિમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે.

સૂત્રકારે આસાલિકના ઉત્પત્તિકાલને બે પ્રકારે સમજાવ્યો છે— (૧) આસાલિકની ઉત્પત્તિના અયોગ્યકાલને વ્યાઘાતકાલ કહે છે અને (૨) આસાલિકની ઉત્પત્તિના યોગ્યકાલને નિર્વ્યાઘાતકાલ કહે છે.

આસાલિકની ઉત્પત્તિ યુગલિકક્ષેત્રમાં અને યુગલિક કાલમાં થતી નથી. ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં પહેલો, બીજો આરો અને ત્રીજા આરાના પ્રારંભના બે ભાગમાં તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. યુગલિક કાલપૂર્ણ થયા પછી ત્રીજા આરાના અંતિમ ત્રીજા ભાગમાં, ચોથા અને પાંચમાં આરામાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. છઠ્ઠા આરામાં પણ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ રીતે ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં વ્યાઘાતકાલ હોય ત્યારે પંચ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં તેની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વ્યાઘાતકાલ ન હોય ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ નિર્વ્યાઘાતપણે પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાં થાય છે.

જ્યારે ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ આદિના સ્કંધાવારોનો કે ગ્રામાદિનો નાશ થવાનો હોય; ત્યારે તે ક્ષેત્રની નીચે તે ઉત્પન્ન થાય છે. તે ૪૮ ગાઉની માટી ગળી જાય છે. તેટલા ભાગમાં ખાડો પડી જાય છે અને તેમાં આખી નગરીનો નાશ થાય છે.

આસાલિકની અવગાહના જઘન્ય આંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ બાર યોજનની હોય છે. તેનું આયુષ્ય માત્ર અંતર્મૂર્તનું જ હોય છે. તે અસંજી, મિથ્યાદષ્ટિ, અજ્ઞાની અને સંમૂર્ચ્છિમ હોય છે.

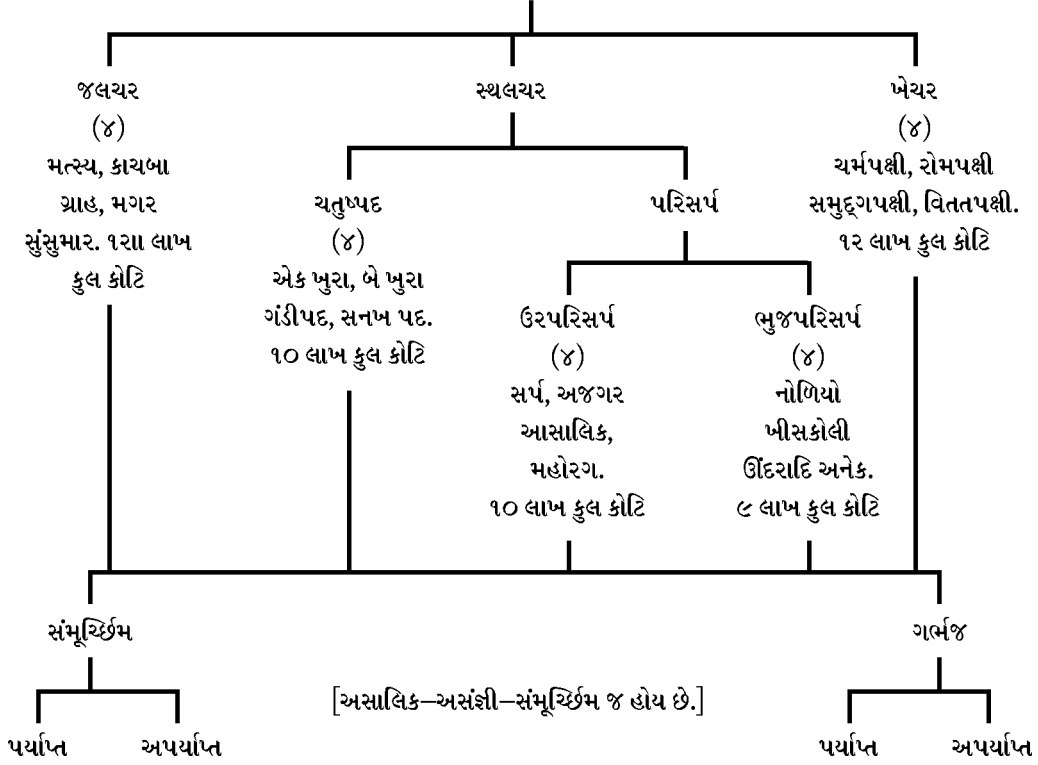
(૪) મહોરગ-મહોરગ :— તે એક અંગુલની અવગાહનાથી લઈ એક હજાર યોજન સુધીની અવગાહના-વાળા હોય છે. તે સ્થળમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જળમાં અને સ્થળમાં વિચરણ કરી શકે છે. તે અઢીદ્વીપની બહારના દ્વીપો અને સમુદ્રોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ભુજપરિસપ્પા-ભુજપરિસર્પ-ભુજાશ્યાં પરિસર્પન્તીતિ ભુજપરિસર્પા: ભુજપરિસર્પ, ભુજાઓથી સરકનારા, ચાલનારા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોને ભુજપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય-સ્થળચર તિર્યચયોનિક કહે છે. જેમ કે— ઉંદર, નોળીયો, ચંદનઘો, કાકીડો, ઢેઢ ગરોળી, ખિસકોલી આદિ.

ખહચર :— ખેચર ખે = આકાશમાં વિચરનારા, પક્ષીઓની જાતને ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક કહે છે. તેના ચાર ભેદ છે— (૧) ચર્મપક્ષી— જેની પાંખ ચામડાની હોય તેને ચર્મપક્ષી કહે છે, જેમ કે— ચામાચીડિયા, ભારંડપક્ષી, સમુદ્રી વાયસ આદિ. (૨) રોમપક્ષી— સુંવાળા પીંછાની પાંખવાળા પક્ષી. જેમકે— ચક્રવાલ, હંસ, રાજહંસ, મોર, કોયલ, મેના, પોપટ, કબૂતર આદિ. (૩) સમુદ્રગપક્ષી— ઊડતી વખતે જેની પાંખ ડબ્બા-પેટીની જેમ બંધ રહે તેવા પક્ષી. તે અઢીદ્વીપની બહાર હોય છે. (૪) વિતતપક્ષી— જેની પાંખ પહોળી અને ખુલ્લી જ રહે તેવા પક્ષી. આ પક્ષી પણ અઢીદ્વીપની બહાર જ હોય છે.

ઉપરોક્ત પાંચે પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ, એવા બે-બે ભેદ થાય છે. ઉરપરિસર્પમાં આસાલિક જાતિના જીવ સંમૂર્ચ્છિમ જ હોય છે, તે જીવો ગર્ભજ હોતા નથી. તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત, તેમ બે-બે ભેદ છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવોના ૨૦ ભેદ

મનુષ્યોના ભેદ-પ્રભેદ :-

૧૨૧ સે કિં તં મણુસ્સા ? મણુસ્સા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સમ્મુચ્છિમમણુસ્સા ય ગભ્ભવક્કંતિય-મણુસ્સા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય અને ગર્ભજ મનુષ્ય.

૧૨૨ સે કિં તં સમ્મુચ્છિમમણુસ્સા ? કહિ ણં ભંતે ! સમ્મુચ્છિમમણુસ્સા સમ્મુચ્છંતિ ?

ગોયમા ! અંતોમણુસ્સખેત્તે પણુયાલીસાએ જોયણસયસહસ્સેસુ અઙ્ઙાઇજ્જેસુ દીવસમુદ્દેસુ પણ્ણરસસુ કમ્મભૂમીસુ તીસાએ અકમ્મભૂમીસુ છપ્પણ્ણાએ અંતરદીવણુસુ ગભ્ભવક્કંતિય- મણુસ્સાણં ચેવ ઉચ્ચારેસુ વા પાસવણેસુ વા ખેલેસુ વા સિંઘાણેસુ વા વંતેસુ વા પિત્તેસુ વા પૂણેસુ વા સોણિણેસુ વા સુક્કેસુ વા સુક્કપોગ્ગલપરિસાડેસુ વા

વિગયજીવકલેવરેસુ વા થી-પુરિસસંજોણસુ વા ણગરણિદ્ધમણેસુ વા સવ્વેસુ ચેવ અસુણ્ણ સુ ઠાણેસુ, એથ ણં સમ્મુચ્છિમ મણુસ્સા સમ્મુચ્છંતિ । અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગમેત્તીણ ઓગાહણાણ અસણ્ણી મિચ્છદ્દિટ્ઠી સવ્વાહિં પજ્જત્તીહિં અપજ્જત્તગા અંતોમુહુત્તાઝયા ચેવ કાલં કરેતિ । સે તં સમ્મુચ્છિમ મણુસ્સા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? હે ભગવાન ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો મનુષ્ય ક્ષેત્રની અંદર, પિસ્તાલીશ લાખ યોજન વિસ્તૃત દ્વીપ-સમુદ્રમાં, પંદર કર્મભૂમિઓ, ત્રીસ અકર્મ ભૂમિઓ અને છપ્પન અંતરદ્વીપોના ગર્ભજ મનુષ્યોના (૧) મળમાં, (૨) મૂત્રમાં, (૩) કફમાં, (૪) નાકની લીંટમાં, (૫) વમનમાં, (૬) લીલા પીળા પીત્તમાં, (૭) રસી, પડમાં, (૮) લોહીમાં (૯) વીર્યમાં, (૧૦) સુકાઈ ગયેલા શુક્રના પુદ્ગલો ભીના થાય તેમાં, (૧૧) મૃત શરીરમાં, (૧૨) સ્ત્રી પુરુષના સંયોગમાં, (૧૩) નગરની ગટરોમાં અને (૧૪) સર્વ પ્રકારના અશુચિ (ગંદકીના) સ્થાનોમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. તેની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્રની જ હોય છે. તે જીવો અસંજી, મિથ્યાદષ્ટિ અને સર્વ પર્યાપ્તિઓથી અપર્યાપ્ત હોય છે, તે અંતર્મુહૂર્તનું આયુષ્ય ભોગવીને મરી જાય છે. આ સંમૂચ્છિમ મનુષ્યની પ્રરૂપણા છે.

૧૨૩ સે કિં તં ગભ્ભવક્કંતિયમણુસ્સા ? ગભ્ભવક્કંતિયમણુસ્સા તિવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- કમ્મભૂમગા અકમ્મભૂમગા અંતરદીવગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગર્ભજ મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ગર્ભજ મનુષ્યોના ત્રણ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કર્મભૂમિજ મનુષ્યો (૨) અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો અને (૩) અંતરદ્વીપજ મનુષ્યો.

૧૨૪ સે કિં તં અંતરદીવગા ?

અંતરદીવયા અટ્ટાવીસઙ્ગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- એગોરુયા આભાસિયા વેસાણિયા ણંગોલિયા હયકણ્ણા ગયકણ્ણા ગોકણ્ણા સક્કુલિકણ્ણા આયંસમુહા મેંઢમુહા અયોમુહા ગોમુહા આસમુહા હથિમુહા સીહમુહા વગ્ગમુહા આસકણ્ણા સીહકણ્ણા અકણ્ણા કણ્ણપાઝરણા ઝક્કામુહા મેહમુહા વિજ્જુમુહા વિજ્જુદંતા ઘણદંતા લઢ્ઢદંતા ગૂઢદંતા સુઢ્ઢદંતા । સે તં અંતરદીવગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અંતરદ્વીપજ મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અંતરદ્વીપજ મનુષ્યોના અટ્ટાવીસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) એકોરુક, (૨) આભાસિક, (૩) વૈષાણિક, (૪) નાંગોલિક, (૫) હયકર્ણ, (૬) ગજકર્ણ, (૭) ગોકર્ણ, (૮) શક્રુલિકર્ણ, (૯) આદર્શમુખ, (૧૦) મેષઢમુખ, (૧૧) અયોમુખ, (૧૨) ગોમુખ, (૧૩) અશ્વમુખ, (૧૪) હસ્તિમુખ, (૧૫) સિંહમુખ, (૧૬) વ્યાઘ્રમુખ, (૧૭) અશ્વકર્ણ, (૧૮) સિંહ (હરિ) કર્ણ, (૧૯) અકર્ણ, (૨૦)

કર્ણપ્રાવરણ, (૨૧) ઉલ્કામુખ, (૨૨) મેઘમુખ, (૨૩) વિદ્યુન્મુખ, (૨૪) વિદ્યુદન્ત, (૨૫) ઘનદન્ત, (૨૬) લષ્ટદંત, (૨૭) ગૂઢદંત અને (૨૮) શુદ્ધદંત. આ અઠાવીસ દ્વીપમાં જન્મેલા મનુષ્યો અંતરદ્વીપજ મનુષ્યો છે. આ અંતરદ્વીપજ મનુષ્યોની પ્રરૂપણા છે.

૧૨૫ સે કિં તં અકમ્મભૂમગા ? અકમ્મભૂમગા તીસઙ્ગિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પંચહિં હેમવણ્હિં, પંચહિં હિરણ્ણવણ્હિં, પંચહિં હરિવાસેહિં, પંચહિં રમ્મગવાસેહિં, પંચહિં દેવકુરૂહિં, પંચહિં ઉત્તરકુરૂહિં। સે તં અકમ્મભૂમગા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અકર્મભૂમિજ મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** અકર્મભૂમિજ મનુષ્યોના ત્રીસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પાંચ હેમવય, પાંચ હેરણ્યવય, પાંચ હરિવર્ષ, પાંચ રમ્યક્વર્ષ, પાંચ દેવકુરુ અને પાંચ ઉત્તરકુરુ. આ ત્રીસ ક્ષેત્રોમાં જન્મેલા મનુષ્યો ત્રીસ અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો છે. આ અકર્મભૂમિજ મનુષ્યોની પ્રરૂપણા છે.

૧૨૬ સે કિં તં કમ્મભૂમગા ? કમ્મભૂમગા પળ્ણરસવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પંચહિં ભરહેહિં, પંચહિં ઇરવણ્હિં, પંચહિં મહાવિદેહેહિં । તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- આરિયા ય મિલક્ખૂ ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કર્મભૂમિજ મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** કર્મભૂમિજ મનુષ્યોના પંદર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પાંચ ભરતક્ષેત્ર, પાંચ ઐરવતક્ષેત્ર અને પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર, તે પંદર ક્ષેત્રોમાં જન્મેલા મનુષ્યો પંદર કર્મભૂમિના મનુષ્યો કહેવાય છે. તે પંદર કર્મભૂમિજ મનુષ્યોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે- આર્ય અને મ્લેચ્છ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં મનુષ્ય સંસાર સમાપન્ન જીવોના ભેદ-પ્રભેદનું નિરૂપણ છે.

મનુષ્ય ભવાનુભવરૂપ સંસાર પરિભ્રમણને પ્રાપ્ત થયેલા જીવોને મનુષ્ય સંસાર સમાપન્ન કહે છે. તેના મુખ્ય બે ભેદ છે- (૧) સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય અને (૨) ગર્ભજ મનુષ્ય.

(૧) સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય :- માતા-પિતાના સંયોગ વિના ગર્ભજ મનુષ્યોની અશુચિમાં ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યોને સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય કહે છે. તે અસંજી, મિથ્યાદષ્ટિ, અજ્ઞાની અને અપર્યાપ્ત જ હોય છે. તે જીવો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના અને અંતર્મુહૂર્તનું જ આયુષ્ય ભોગવીને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં મૃત્યુ પામે છે.

સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો, સંજી મનુષ્યોના ચૌદ પ્રકારના અશુચિ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

મનુષ્યને રહેવાના ૧૦૧ ક્ષેત્રો છે. (૧૫ કર્મભૂમિ + ૩૦ અકર્મભૂમિ + ૫૬ અંતર્દ્વીપ = ૧૦૧ ક્ષેત્રો) તે સર્વ ક્ષેત્રોના ગર્ભજ મનુષ્યોના અશુચિસ્થાનોમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોના ૧૦૧ ભેદ છે.

અઢીદ્વીપ-સમુદ્રમાં ૧૦૧ મનુષ્ય ક્ષેત્રો :-

દ્વીપ-સમુદ્ર	કર્મભૂમિ			અકર્મભૂમિ						અંતરદ્વીપ	કુલક્ષેત્રો
	ભરત	ઐરવત	મહા-વિદેહ	હેમવય	હેરણ્યવય	હરિવર્ષ	રમ્યકવર્ષ	દેવકુરુ	ઉત્તરકુરુ		
જંબૂદ્વીપ	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	૧	—	૯
લવણ સમુદ્ર	×	×	×	×	×	×	×	×	×	૫૬	૫૬
ઘાતકીખંડ દ્વીપ	૨	૨	૨	૨	૨	૨	૨	૨	૨	×	૧૮
કાલોદધિ સમુદ્ર	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×	×
પુષ્કરાર્ધ દ્વીપ	૨	૨	૨	૨	૨	૨	૨	૨	૨	×	૧૮
											૧૦૧

ગર્ભજ મનુષ્યો :- માતા-પિતાના સંયોગથી ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થતાં મનુષ્યો ગર્ભજ કહેવાય છે. તેના ત્રણ ભેદ છે— (૧) કર્મભૂમિજ-૧૫ કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતાં મનુષ્યો, (૨) અકર્મભૂમિજ-૩૦ અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતાં મનુષ્યો અને (૩) અંતરદ્વીપજ-૫૬ અંતરદ્વીપમાં ઉત્પન્ન થતાં મનુષ્યો.

કર્મભૂમિજ મનુષ્યો— કર્મભૂમિમાં જન્મ ધારણ કરનારા મનુષ્યોને કર્મભૂમિજ મનુષ્યો કહેવાય છે. તત્ર કર્મ-કૃષિવાણિજ્યાદિ મોક્ષાદિ અનુષ્ઠાનં વા કર્મપ્રધાના ભૂમિર્યેષાં તે કર્મભૂમાઃ । કૃષિ-ખેતી અને વાણિજ્યાદિ ઉપલક્ષણથી અસિ-શસ્ત્રવિદ્યા અને મસિ-લેખન કળા, આ ત્રણ પ્રકારના વ્યાપાર તેમજ મોક્ષના અનુષ્ઠાન રૂપ ધર્મ-ક્રિયા જે ભૂમિમાં થાય તેને કર્મભૂમિ કહે છે. જ્યાં સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક વ્યવસ્થાઓ હોય તેને કર્મભૂમિ કહે છે. તેના પંદરક્ષેત્રો છે. પાંચ ભરતક્ષેત્ર, પાંચ ઐરવતક્ષેત્ર અને પાંચ મહાવિદેહક્ષેત્ર.

એક ભરતક્ષેત્ર, એક ઐરવતક્ષેત્ર અને એક મહાવિદેહક્ષેત્ર, આ ત્રણ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો જંબૂદ્વીપમાં છે. બે ભરતક્ષેત્ર, બે ઐરવતક્ષેત્ર અને બે મહાવિદેહક્ષેત્ર, આ છ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો ઘાતકીખંડમાં છે. બે ભરતક્ષેત્ર, બે ઐરવતક્ષેત્ર અને બે મહાવિદેહક્ષેત્ર, આ છ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં છે. આ રીતે $૩ + ૬ + ૬ = ૧૫$ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો થાય છે.

અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો— અકર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થનારા મનુષ્યોને અકર્મભૂમિજ મનુષ્યો કહે છે. યથોક્તકર્મવિફલા ભૂમિર્યેષાં તેઅકર્મભૂમાઃ । અસિ, મસિ અને કૃષિરૂપ વ્યાપાર તથા મોક્ષાનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મ જ્યાં ન હોય તેને અકર્મભૂમિ કહે છે. તેના ૩૦ ક્ષેત્રો છે. પાંચ હેમવય ક્ષેત્ર, પાંચ હેરણ્યવય ક્ષેત્ર, પાંચ હરિવાસ ક્ષેત્ર, પાંચ રમ્યક્વાસ ક્ષેત્ર, પાંચ દેવકુરુ ક્ષેત્ર અને પાંચ ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્ર. તેમાં એક હેમવતક્ષેત્ર, એક હેરણ્યવયક્ષેત્ર, એક હરિવાસક્ષેત્ર, એક રમ્યક્વાસક્ષેત્ર, એક દેવકુરુક્ષેત્ર, એક ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર તે છ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો જંબૂદ્વીપમાં છે. બાર ક્ષેત્રો ઘાતકીખંડમાં અને બારક્ષેત્રો પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં છે. આ રીતે $૬ + ૧૨ + ૧૨ = ૩૦$ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો થાય છે. ત્યાંના મનુષ્યો યુગલિક છે, દશ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષથી જીવન વ્યવહાર કરે છે. (તેના વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ શ્રી જીવાભિગમ સૂત્ર).

અંતરદ્વીપજ મનુષ્યો— લવણ સમુદ્રની અંદર દ્વીપરૂપે હોવાથી તે દ્વીપોને અંતરદ્વીપ કહે છે. તેમાં રહેનારા મનુષ્યોને ‘અન્તર્દ્વીપજ’ કહે છે.

અંતર્દ્વીપોનું લવણ સમુદ્રમાં સ્થાન :- જંબૂદ્વીપના ભરત ક્ષેત્ર અને હેમવત ક્ષેત્રની મર્યાદા કરનાર

‘યુલ્લહિમવાન’ પર્વત છે. તે પર્વત પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં લવણ સમુદ્રને સ્પર્શે છે. તે પર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ચરમાન્તથી ચારે વિદિશાઓ(ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય)માં લવણ સમુદ્રમાં ૩૦૦-૩૦૦ યોજન જઈએ ત્યારે પ્રત્યેક વિદિશામાં એક એક દ્વીપ આવે છે. જેમ કે— ઈશાન કોણમાં એકોરુક, અગ્નિ કોણમાં આભાસિક, નૈઋત્ય કોણમાં વૈષણિક અને વાયવ્યકોણમાં, નાંગોલિક દ્વીપ છે. તે દ્વીપ ગોળ છે, તેની લંબાઈ, પહોળાઈ ૩૦૦ યોજનની છે, તેની પરિધિ ૯૪૯ યોજનથી કંઈક ન્યૂન છે. તે દ્વીપોથી ૪૦૦-૪૦૦ યોજન સમુદ્રમાં જઈએ ત્યારે ક્રમશઃ પ્રત્યેક વિદિશામાં પાંચમો, છઠ્ઠો, સાતમો અને આઠમો દ્વીપ છે. તેની લંબાઈ પહોળાઈ ૪૦૦-૪૦૦ યોજનની છે, તે પણ ગોળ છે. તે પ્રત્યેકની પરિધિ ૧,૨૬૫ યોજનથી કંઈક ન્યૂન છે. આ જ રીતે તે તે દ્વીપોથી ક્રમશઃ ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦, ૮૦૦, ૯૦૦ યોજનના અંતરે ક્રમશઃ એક-એક દ્વીપ આવે છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ ક્રમશઃ ૫૦૦ થી ૯૦૦ યોજન સુધીની જાણવી જોઈએ. તે સર્વ ગોળ છે. પ્રત્યેક દ્વીપની ત્રિગુણીથી કંઈક અધિક પરિધિ છે. આ રીતે યુલ્લહિમવંત પર્વતની ચારે વિદિશાઓમાં ૨૮ અંતર્દ્વીપ છે. તેના નામ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

સૂત્રકારે શિખરી પર્વતની ચારે વિદિશામાં આવેલા ૨૮ અંતરદ્વીપનું કથન કર્યું નથી પરંતુ વૃત્તિકારે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. યન્નામાનો હિમવત્પર્વતપૂર્વાપરદિગ્વ્યવસ્થિતાઃ અષ્ટાવિંશતિ વિધા અન્તરદ્વીપાસ્તાદ્દશા એવ તાવત્પ્રમાણા તાવદવાન્તરાલાસ્તન્નામાન એવ શિખરિ પર્વતપૂર્વાપરદિગ્ વ્યવસ્થિતા અપિ, તતોડ્યન્ત સદ્દશતયા વ્યક્તિભેદમનપેક્ષ્યાન્તરદ્વીપા અષ્ટાવિંશતિ વિધા એવ વિવક્ષિતા ।

જે રીતે યુલ્લહિમવંત પર્વતની ચારે વિદિશાઓમાં ૨૮ અંતર્દ્વીપ છે, તે જ રીતે શિખરી પર્વતની ચારે વિદિશાઓમાં પણ ૨૮ અંતર્દ્વીપ છે. તેનું વર્ણન શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક-૧૦, ઉદ્દેશક-૭ થી ૩૪ સુધીના ૨૮ ઉદ્દેશકોમાં છે. આ રીતે કુલ ૫૬ અંતરદ્વીપ છે.

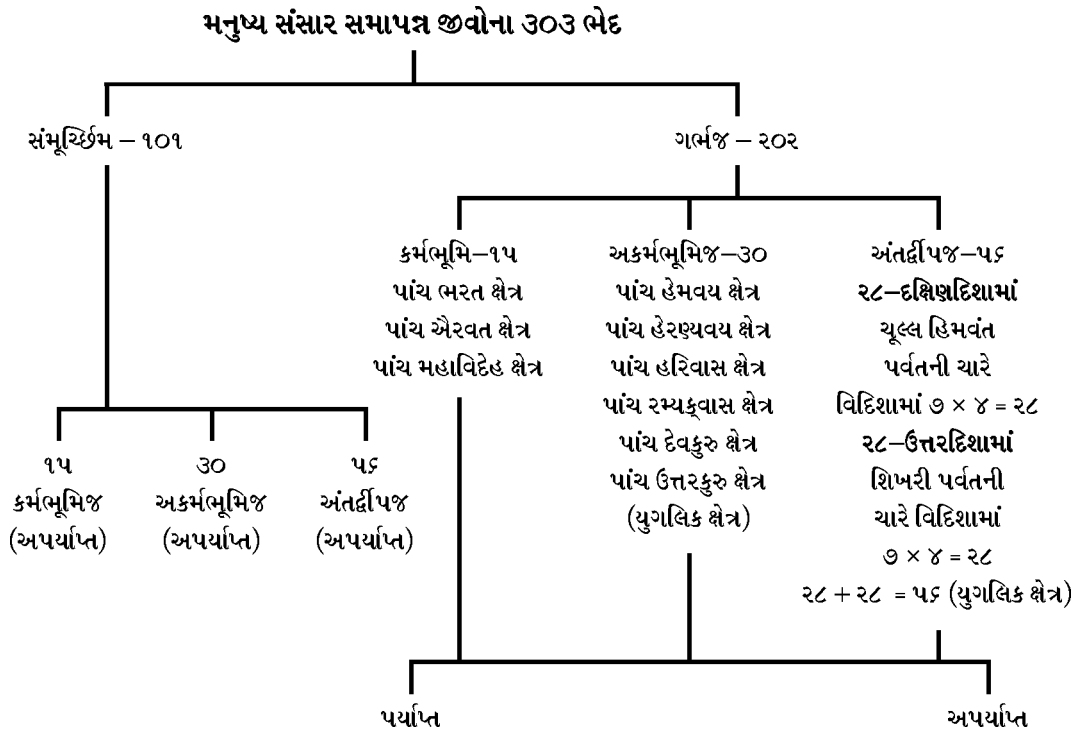
૫૬ અંતરદ્વીપો :-

પર્વતના ચરમાંતથી અંતર્દ્વીપ ક્રમ	ઈશાન દિશાના દ્વીપનું નામ	આગ્નેય દિશાના દ્વીપનું નામ	નૈઋત્ય દિશાના દ્વીપનું નામ	વાયવ્ય દિશાના દ્વીપનું નામ	દ્વીપની લંબાઈ પહોળાઈ	દ્વીપની પરિધિ	પર્વતના ચરમાંતથી અંતર્દ્વીપનું અંતર	પૂર્વના દ્વીપથી અને જંબુદ્વીપની જગતીથી અંતર
૧	એકોરુક	આભાસિક	વૈષણિક	નાંગોલિક	૩૦૦ યો.	૯૪૯ યો.	૩૦૦ યો.	૩૦૦ યો.
૨	હયકર્ણ	ગજકર્ણ	ગોકર્ણ	શષ્ઠુલિકર્ણ	૪૦૦ યો.	૧૨૬૫ યો.	૧૦૦૦ યો.	૪૦૦ યો.
૩	આદર્શમુખ	મેષ્ટમુખ	અયોમુખ	ગોમુખ	૫૦૦ યો.	૧૫૮૧ યો.	૧૯૦૦ યો.	૫૦૦ યો.
૪	અશ્વમુખ	હસ્તિમુખ	સિંહમુખ	વ્યાઘ્રમુખ	૬૦૦ યો.	૧૮૯૭ યો.	૩૦૦૦ યો.	૬૦૦ યો.
૫	અશ્વકર્ણ	સિંહકર્ણ	અકર્ણ	કર્ણપ્રાવરણ	૭૦૦ યો.	૨૨૧૩ યો.	૪૩૦૦ યો.	૭૦૦ યો.
૬	ઉલ્કામુખ	મેઘમુખ	વિદ્યુન્મુખ	વિદ્યુર્દંત	૮૦૦ યો.	૨૫૨૯ યો.	૫૮૦૦ યો.	૮૦૦ યો.
૭	ઘનદંત	લષ્ટદંત	ગૂઢદંત	શુદ્ધદંત	૯૦૦ યો.	૨૮૪૫ યો.	૭૫૦૦ યો.	૯૦૦ યો.
સાતમા દ્વીપની લંબાઈ-પહોળાઈ-							+ ૯૦૦ યો.	
પર્વત ચરમાંતથી સાતમા અઢીદ્વીપનો ચરમાંત-							૮૪૦૦ યો.	

છપ્પન અંતર્દ્વીપ દાઢાઓ ઉપર કે દાઢાઓના આકારે ? :- વ્યાખ્યા ગ્રંથોના વર્ણન પ્રમાણે યુલ્લહિમવંત અને શિખરી બંને પર્વતોની ચારે વિદિશાઓમાં દાઢાઓ છે અને તે દાઢાઓ પર અંતર્દ્વીપ છે. શાસ્ત્ર શ્રી

જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં આ બંને પર્વતોની લંબાઈ વગેરેનું પરિપૂર્ણ વર્ણન છે, તેમાં દાઢાઓ કહી નથી. શ્રી જીવાભિગમ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે તે બંને પર્વતોના ચરમાંતથી ચારે ય વિદિશાઓમાં ત્રણસો-ત્રણસો યોજન લવણ સમુદ્રમાં જઈએ ત્યારે એક-એક અંતર્દ્વીપ આવે છે. આ કથનથી તેમ સમજાય છે કે લવણસમુદ્રમાં ચારે વિદિશાઓમાં સાત-સાત દ્વીપો ક્રમશઃ દાઢના આકારે ગોઠવાયેલા છે.

આ રીતે ૧૫ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો અને ૩૦ અકર્મભૂમિ + ૫૬ અંતરદ્વીપ તે ૮૬ યુગલિક ક્ષેત્રો = ૧૦૧ મનુષ્યક્ષેત્ર છે. ગર્ભજ મનુષ્યોના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ૧૦૧ ભેદ થાય છે. તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા રૂપ બે-બે ભેદ થાય છે. તેથી $૧૦૧ \times ૨ = ૨૦૨$ ભેદ ગર્ભજ મનુષ્યોના થાય છે. ૨૦૨ ગર્ભજ મનુષ્યો + ૧૦૧ સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો = ૩૦૩ ભેદ મનુષ્યોના છે.

શિષ્ટાચાર, જીવન વ્યવહારની અપેક્ષાએ ગર્ભજ મનુષ્યોના મુખ્ય બે ભેદ છે. મ્લેચ્છ અને આર્ય. હવે પછીના સૂત્રોમાં સૂત્રકાર સ્વયં તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરે છે.

મ્લેચ્છ મનુષ્યો :-

૧૨૭ સે કિં તં મિલક્ષૂ ?

મિલક્ષૂ અણેગવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- સગા-જવળચિલાયસબર-બબ્બર-કાય

મુરુંડોટ્ટભડગ

**બડસકેક્કયા અરવાગા હૂળરોસગમરુગ-રુય-વિલાય-વિસયવાસી ય
એવમાદી । સે તં મિલક્ષૂ ।**

ભાવાર્થ પ્રશ્ન— સ્લેચ્છ મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— સ્લેચ્છ મનુષ્યોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—શક, યવન, કિરાત, શબર, બર્બર, મુરુણ્ડ, ઉડ્ડભંડક, નિણ્ણક, પક્કણિક, કુલાક્ષ, ગોંડ, સિંહલ, પારસક, આંધ્ર કૌંચ, અમ્બડક, તમિલ દ્રવિડ, ચિલ્લલ, પુલિન્દ, હરોસ, ડોબ, પોક્કાણ, ગંધાહારક, બહલિક(બાલ્લીક), અજ્જલ, રોમ, પાસ, પ્રકુષ, મલય—મલિયાલી કેરલાવાસી, ચંચૂક(બંધૂક), સૂયલ દેશના નિવાસી સૂયલિ, કોંકણક, મેદ, પલ્લવ, માલવ, ગગ્ગર(મગ્ગર), આભાષિક, ણકક, ચીના, લ્હાસિક, ખસ, ખાસિક, નેડૂર, મંઢ, ડોમ્બિલક, લઓસ, બકુશ, કૈક્ય, અરબાક, હૂણ, રોસક, મરુક, રુત અને ચિલાત દેશવાસી ઈત્યાદિ. આ સ્લેચ્છોની પ્રરૂપણા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ગર્ભજ મનુષ્યોના ભેદરૂપ સ્લેચ્છ મનુષ્યોની અનેક જાતિઓનું કથન છે.

સ્લેચ્છ મનુષ્ય :- જેની ભાષા અને આચાર અવ્યક્ત-અસ્પષ્ટ (લક્ષ્યરહિત) હોય, જેના સમસ્ત વાણી-વર્તન-વ્યવહાર શિષ્ટજન સંમત ન હોય, તેને સ્લેચ્છ મનુષ્ય કહે છે. સ્લેચ્છ મનુષ્યોના અનેક પ્રકારોનો મૂળપાઠમાં નામોલ્લેખ છે. તેમાંથી અધિકાંશ સ્લેચ્છોની જાતિનાં નામ અમુક દેશ વિશેષની અપેક્ષાએ છે. જેમ કે— શક દેશના નિવાસી શક, યવન દેશના નિવાસી યવન ઈત્યાદિ.

આર્ય મનુષ્યો :-

૧૨૮

પ્રશ્ન— આર્ય મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર—** આર્ય મનુષ્યોના બે પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય મનુષ્યો અને (૨) ઋદ્ધિઅપ્રાપ્ત આર્ય મનુષ્યો.

૧૨૯

પ્રશ્ન— ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત આર્ય મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર—** ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત આર્ય મનુષ્યોના છ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—(૧) અરિહંત (તીર્થંકર) (૨) ચક્રવર્તી, (૩) બળદેવ, (૪) વાસુદેવ, (૫) ચારણ અને (૬) વિદ્યાધર. આ ઋદ્ધિપ્રાપ્ત આર્ય મનુષ્યોની પ્રરૂપણા છે.

૧૩૦

પ્રશ્ન— ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત આર્ય મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર—** ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત આર્ય

મનુષ્યોના નવ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ક્ષેત્રાર્ય, (૨) જાત્યાર્ય, (૩) કુળાર્ય, (૪) કર્માર્ય, (૫) શિલ્પાર્ય, (૬) ભાષાર્ય, (૭) જ્ઞાનાર્ય, (૮) દર્શનાર્ય અને (૯) ચારિત્રાર્ય મનુષ્યો.

૧૩૧ સે કિં તં ચેત્તારિયા ? ચેત્તારિયા અદ્વલ્લવ્વીસઙ્ગવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-

રાયગિહ મગહ ચંપા, અંગા તહ તામલિત્તિ વંગા ય ।
 કંચણપુરં કલિંગા, વાણારસિં ચેવ કાસી ય ॥૧૧૩॥
 સાકેય કોસલા, ગયપુરં ચ કુરુ, સોરિયં કુસટ્ટા ય ।
 કંપિલ્લં પંચાલા, અહિલ્લતા જંગલા ચેવ ॥૧૧૪॥
 બારવઈ ય સુરટ્ટા, મિહિલ વિદેહા ય, કચ્છ કોસંબી ।
 પંદિપુરં સંડિલ્લા, ભદ્દિલપુરમેવ મલયા ય ॥૧૧૫॥
 વઙ્ગરાડ વચ્છ, વરણા અચ્છા, તહ મત્તિયાવઙ્ગ દસળ્ણા ।
 સુત્તીમઈ ય ચેદી, વીઙ્ગભયં સિંધુસોવીરા ॥૧૧૬॥
 મહુરા ય સૂરસેણા, પાવા ભંગી ય, માસ પુરિવટ્ટા ।
 સાવત્થી ય કુણાલા, કોડીવરિસં ચ લાઢા ય ॥૧૧૭॥
 સેયવિયા વિ ય ણયરી કેયઙ્ગઅઢ્ઢં ચ આરિયં ભણિયં ।
 ઇત્થુપ્પત્તિ જિણાણં ચક્કીણં રામ-કળ્હાણં ॥૧૧૮॥

સે તં ચેત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— ક્ષેત્રાર્ય મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— આર્ય ક્ષેત્રના સાડા પચ્ચીસ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—

ગાથાર્ય— (૧) મગધ દેશમાં રાજગૃહ નગરી, (૨) અંગ દેશમાં ચંપા નગરી, (૩) બંગ દેશમાં તામ્રલિપ્ત નગરી, (૪) કલિંગ દેશમાં કંચનપુર નગરી, (૫) કાશી દેશમાં વારાણસી નગરી ॥ ૧૧૩ ॥
 (૬) કૌશલ દેશમાં સાકેત નગર, (૭) કુરુ દેશમાં ગજપુર— હસ્તિનાપુર નગરી, (૮) કુશાર્ત(કુશાવર્ત) દેશમાં સૌરિયપુર નગરી(સૌરીપુર), (૯) પંચાલ દેશમાં કાંપિલ્ય નગરી, (૧૦) જાંગલ દેશમાં અહિલ્લતા નગરી ॥ ૧૧૪ ॥

(૧૧) સૌરાષ્ટ્રમાં બારાવતી નગરી(દ્વારિકા), (૧૨) વિદેહ જનપદમાં મિથિલા નગરી, (૧૩) વત્સ દેશમાં કૌશામ્બી નગરી, (૧૪) શાણ્ડિલ્ય દેશમાં નંદિપુર નગરી, (૧૫) મલય દેશમાં ભદ્દિલપુર નગરી ॥ ૧૧૫ ॥ (૧૬) વત્સ દેશમાં વૈરાટ નગરી (૧૭) અચ્છા દેશમાં વરણ નગરી, (૧૮) દશાર્ણ દેશમાં મૃત્તિકાવતી નગરી, (૧૯) ચેદિ દેશમાં શુક્તિમતિ નગરી, (૨૦) સિંધુસૌવીર દેશમાં વીતભય નગરી ॥ ૧૧૬ ॥ (૨૧) શૂરસેન દેશમાં મથુરા નગરી, (૨૨) ભંગ દેશમાં પાવાપુરી નગરી(અપાપા નગરી), (૨૩) પુરિવર્ત દેશમાં માસાપુરી નગરી, (૨૪) કુણાલ દેશમાં શ્રાવસ્તી નગરી, (૨૫) લાઢ દેશમાં કોટિવર્ષ નગરી ॥ ૧૧૭ ॥ અને (૨૫ $\frac{૧}{૨}$) કેકાર્ધ દેશમાં શ્વેતામ્બિકા નગરી. આ ૨૫^૧

ર આર્ય ક્ષેત્ર છે. તેમાં જન્મેલા મનુષ્યોને ક્ષેત્રાર્ય કહે છે. આ ક્ષેત્રોમાં તીર્થકરો, ચક્રવર્તીઓ, રામ અને કૃષ્ણ અર્થાત્ બળદેવો અને વાસુદેવોનો જન્મ થાય છે. ॥ ૧૧૮ ॥ આ ક્ષેત્રાર્ય મનુષ્યોનું વર્ણન છે.

૧૩૨ સે કિં તં જાતિઆરિયા ? જાતિઆરિયા છવ્વિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-
અંબટ્ટા ય કલિંદા, વિદેહા વેદગા ઇ ય ।
હરિયા ચુંચુણા ચેવ, છ ણ્યા ઇબ્બજાઇઓ ॥૧૧૯॥

સે તં જાતિઆરિયા ।

પ્રશ્ન— જાત્યાર્ય મનુષ્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— જાત્યાર્ય મનુષ્યના છ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—

ગાથાર્ય— (૧) અમ્બાષ્ઠ, (૨) કલિંદ, (૩) વૈદેહ, (૪) વેદગ આદિ, (૫) હરિત અને (૬) ચુંચુણ, આ છ ઈભ્ય (અર્યનીય-માનનીય) જાતિઓ છે. આ છ જાતિના મનુષ્યો જાત્યાર્ય છે. ॥ ૧૧૯ ॥

૧૩૩ સે કિં તં કુલારિયા ? કુલારિયા છવ્વિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- ડગ્ગા
ભોગા રાઇણ્ણા ઇક્ખાગા ણાયા કોરવ્વા । સે તં કુલારિયા ।

પ્રશ્ન— કુલાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— કુલાર્યના છ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) ઉગ્રકુળ, (૨) ભોગકુળ, (૩) રાજન્યકુળ, (૪) ઈક્વાકુ કુળ (૫) જ્ઞાતકુળ અને (૬) કૌરવ્ય કુળ. આ છ કુળના મનુષ્યો કુલાર્ય છે.

૧૩૪ સે કિં તં કમ્મારિયા ? કમ્મારિયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-
દોસ્સિયા સોત્તિયા કપ્પાસિયા સુત્તવેયાલિયા ભંડવેયાલિયા કોલાલિયા
ણરદાવણિયા, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં કમ્મારિયા ।

પ્રશ્ન— કર્માર્ય મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— કર્માર્ય મનુષ્યોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— દોષિક— કપડાના વેપારી, સૌત્રિક— સુતરના વેપારી, કાર્પાસિક— રૂના વેપારી, સૂત્ર વૈતાલિક, ભાંડવૈતાલિક— માટીના આદિ વાસણના વેપારી અને નરવાહનિક પાલખી, ડોલી વગેરે દ્વારા મનુષ્યોનું વહન કરવાનો વ્યાપાર કરનારા તથા આ પ્રકારના અન્ય વ્યાપાર કરનારા મનુષ્યોને કર્માર્ય કહે છે. આ કર્માર્યોનું વર્ણન છે.

૧૩૫ સે કિં તં સિપ્પારિયા ?

સિપ્પારિયા અણેગવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- તુણ્ણાગા તંતુવાયા પટ્ટગારા દેયડા વરણા
છવ્વિયા કટ્ટપાડયારા મુંજપાડયારા છત્તારા વજ્જારા પોત્થારા લેપ્પારા ચિત્તારા સંખારા દંતારા
ભંડારા જિજ્ઞાગારા સેલ્લગારા કોડિગારા, જેયાવણ્ણે તહપ્પગારા । સે તં સિપ્પારિયા ।

પ્રશ્ન— શિલ્પાર્ય મનુષ્યોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— શિલ્પાર્ય મનુષ્યોના અનેક પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—તુન્નાક— દરજી, તંતુવાય— વણકર, પટ્ટકાર, દૃતિકાર— ચામડાની મશક બનાવનાર, વરણ— પિંછી બનાવનાર, ઇર્વિક— ચટાઈ આદિ

બનાવનાર, કાષ્ઠપાદુકાકાર- લાકડાની ચાખડી બનાવનાર, મુંજ પાદુકાકાર-મુંજની ચાખડી બનાવનાર, ઇત્રકાર- ઇત્રી બનાવનાર, વાહકાર- વાહન બનાવનાર અથવા બહકાર-મોરપિચ્છી બનાવનાર, પુચ્છકાર- પૂંછડાના વાળમાંથી ઝાડૂ આદિ બનાવનાર અથવા પુસ્તકાર-માટીના પૂતળાં-પ્રતિમા(સ્ટેચ્યુ) બનાવનાર, લેખકાર- માટીનાં રમકડાં બનાવનાર, ચિત્રકાર, શંખકાર, દંતકાર- દાંત બનાવનાર દાંતી, ભાંડકાર- વિવિધ વાસણ બનાવનાર, જિજ્ઞકાર(જિહ્વાકાર) નકલી જીભ બનાવનાર, સેલ્લકાર-શિલા તથા પાષાણ આદિ ઘડીને વસ્તુ બનાવનાર અથવા સૈલકાર-ભાલા બનાવનાર અને કોડિકાર- કોડીઓની માળા આદિ બનાવનાર. તથા આ પ્રકારના અન્ય પણ શિલ્પકારને શિલ્પાર્ય સમજવા જોઈએ. આ શિલ્પાર્યનું વર્ણન છે.

૧૩૬ સે કિં તં ભાસારિયા ? ભાસારિયા જે ણં અદ્ધમાગહાએ ભાસાએ ભાસિંતિ, જત્થ વીય ણં બંધી લિવી પવત્તહા. બંધીએ ણં લિવીએ અદ્ધારસવિહે લેક્ખવિહાણે પણ્ણત્તે, તં જહા- બંધી જવણાણિયા દોસાપુરિયા ચરોટ્ટી પુક્ખરસારિયા ભોગવઈયા પહરાઈયાઓ ય અંતક્ખરિયા અક્ખરપુટ્ટિયા વેણઈયા ણિણહઈયા અંકલિવી ગણિતલિવી ગંધવ્વલિવી આયંસલિવી માહેસરી દામિલી પોલિંદી । સે તં ભાસારિયા ।

પ્રશ્ન- ભાષાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** જેઓ અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે અને વ્યવહારમાં પણ બ્રાહ્મી લિપિનો પ્રયોગ કરે છે, તે ભાષાર્ય છે. બ્રાહ્મી લિપિમાં અઢાર પ્રકારના લેખન વિધાન છે અર્થાત્ લેખન વિધિ- લિપિ અઢાર પ્રકારની છે. જેમ કે- (૧) બ્રાહ્મી (૨) યવનાની (૩) દોષાપુરિકા (૪) ખરોષ્ટ્રી (૫) પુષ્કર શારિકા (૬) ભોગવતિકા (૭) પ્રહરાદિકા (૮) અંતાક્ષરિકા (૯) અક્ષર પુષ્ટિકા (૧૦) વૈનયિકા (૧૧) નિહ્લવિકા (૧૨) અંકલિપિ (૧૩) ગણિતલિપિ (૧૪) ગંધર્વ લિપિ (૧૫) આદર્શલિપિ (૧૬) માહેશ્વરી (૧૭) દ્રાવિડી-તામિલી (૧૮) પૌલિન્દી લિપિ. આ સર્વ લિપિઓનો પ્રયોગ કરનાર મનુષ્યોને ભાષાર્ય કહે છે.

૧૩૭ સે કિં તં ણાણારિયા ? ણાણારિયા પંચવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- આભિણિબોહિય ણાણારિયા, સુયણાણારિયા, ઓહિણાણારિયા, મણપજ્જવણાણારિયા, કેવલણાણારિયા । સે તં ણાણારિયા ।

પ્રશ્ન- જ્ઞાનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** જ્ઞાનાર્યના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાનાર્ય, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાર્ય, (૩) અવધિજ્ઞાનાર્ય, (૪) મન:પર્યવજ્ઞાનાર્ય અને (૫) કેવળજ્ઞાનાર્ય. આ જ્ઞાનાર્ય છે.

૧૩૮ સે કિં તં દંસણારિયા ? દંસણારિયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સરાગદંસણારિયા ય વીયરાગદંસણારિયા ય ।

પ્રશ્ન- દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સરાગ દર્શનાર્ય અને વીતરાગ દર્શનાર્ય.

૧૩૯ સે કિં તં સરાગદંસણારિયા ? સરાગદંસણારિયા દસવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા-

ણિસ્સગ્ગુવણ્ણસરુઈ, આણારુઈ સુત્ત બીયરુઈમેવ ।

અહિગમવિત્થારુઈ, કિરિયાસંખેવધમ્મરુઈ ॥૧૨૦॥

ભૂયત્થેનાહિગયા જીવાજીવં ચ પુણ્ણપાવં ચ ।
 સહસમ્મુહયાસવસંવરે ય, રોણ્ણ ડ ગિસગ્ગો ॥૧૨૧॥
 જો જિણદિટ્ઠે ભાવે, ચડવ્વિહે સદ્દહાઈ સયમેવ ।
 એવેવ ણણ્ણહ ત્તિ ય, ણિસ્સગ્ગરુહ ત્તિ ણાયવ્વો ॥૧૨૨॥
 એ ચેવ ડ ભાવે, ડવદિટ્ઠે જો પરેણ સદ્દહઈ ।
 છડમત્થેણ જિણેણ વ, ડવએસરુહ ત્તિ ણાયવ્વો ॥૧૨૩॥
 જો હેડમયાણંતો, આણાએ રોયએ પવયણં તુ ।
 એવેવ ણણ્ણહ ત્તિ ય, એસો આણારુહ ણામ ॥૧૨૪॥
 જો સુત્તમહિજ્જંતો, સુએણ ઓગાહઈ ડ સમ્મત્તં ।
 અંગેણ બાહિરેણ વ, સો સુત્તરુહ ત્તિ ણાયવ્વો ॥૧૨૫॥
 એગપએણેગાઈં પયાઈં, જો પસરઈ ડ સમ્મત્તં ।
 ડદએ વ્વ તેલ્લભિંદૂ સો બીયરુહ ત્તિ ણાયવ્વો ॥૧૨૬॥
 સો હોઈ અહિગમરુહ, સુયણાણં જસ્સ અત્થઓ દિટ્ઠં ।
 એક્કારસ અંગાઈં, પડ્ડણ્ણગં દિટ્ઠિવાઓ ય ॥૧૨૭॥
 દવ્વાણ સવ્વભાવા, સવ્વપમાણેહિં જસ્સ ડવલદ્ધા ।
 સવ્વાહિં ણયવિહીહિં, વિત્થારરુહ ત્તિ ણાયવ્વો ॥૧૨૮॥
 દંસણ-ણાણ-ચરિત્તે, તવ-વિણએ સવ્વસમિહ્-ગુત્તીસુ ।
 જો કિરિયાભાવરુહ, સો ખલુ કિરિયારુહ ણામ ॥૧૨૯॥
 અણભિગ્ગહિયકુદિટ્ઠી, સંખેવરુહ ત્તિ હોઈ ણાયવ્વો ।
 અવિસારઓ પવયણે, અણભિગ્ગહિઓ ય સેસેસુ ॥૧૩૦॥
 જો અત્થિકાયધમ્મં, સુયધમ્મં ખલુ ચરિત્તધમ્મં ચ ।
 સદ્દહઈ જિણાભિહિયં, સો ધમ્મરુહ ત્તિ ણાયવ્વો ॥૧૩૧॥
 પરમત્થસંથવો વા, સુદિટ્ઠપરમત્થસેવણા વા વિ ।
 વાવણ્ણ-કુદંસણવજ્જણા, ઈય સમ્મત્તસદ્દહણા ॥૧૩૨॥
 ણિસ્સંકિય ણિક્કંચિય, ણિવ્વિત્તિગિચ્છા અમૂઢદિટ્ઠી ય ।
 ડવવૂહ થિરીકરણે, વચ્છલ્લ પભાવણે અટ્ઠ ॥૧૩૩॥
 સે તં સરાગદંસણારિયા ।

પ્રશ્ન— તે સરાગદર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— સરાગદર્શનાર્યના દશ પ્રકાર છે, તે

આ પ્રમાણે છે— ગાથાર્થ— (૧) નિસર્ગરુચિ (૨) ઉપદેશરુચિ (૩) આજ્ઞારુચિ (૪) સૂત્રરુચિ (૫) બીજરુચિ (૬) અભિગમરુચિ (૭) વિસ્તારરુચિ (૮) ક્રિયારુચિ (૯) સંક્ષેપરુચિ અને (૧૦) ધર્મરુચિ. ॥ ૧૨૦ ॥

(૧) જે અન્યના ઉપદેશ વિના સ્વમતિ— જાતિસ્મરણાદિથી જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ અને સંવર આદિ તત્ત્વોને યથાર્થરૂપે જાણીને તેના પર રુચિ-શ્રદ્ધા કરે છે, તે નિસર્ગ રુચિ-સરાગ દર્શનાર્થ છે. ॥ ૧૨૧ ॥ જે તીર્થંકર ભગવાન દ્વારા ઉપદિષ્ટ ભાવો (પદાર્થો) પર સ્વયમેવ જ ચાર પ્રકારે— દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી શ્રદ્ધા કરે છે; તીર્થંકર ભગવંતે જીવાદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જેવું કહ્યું છે, તેમ જ છે, અન્યથા નથી; આ પ્રકારની શ્રદ્ધાને નિસર્ગરુચિ કહે છે. ॥ ૧૨૨ ॥

(૨) જે છદ્મસ્થ (ગુરુભગવંત) અથવા કેવળી ભગવાન આદિના ઉપદેશ દ્વારા જિનેશ્વર કથિત જીવાદિ પદાર્થો પર શ્રદ્ધા કરે છે, તેને ઉપદેશરુચિ કહે છે. ॥ ૧૨૩ ॥ (૩) જે વિવક્ષિત પદાર્થના હેતુને જાણ્યા વિના માત્ર જિનાજ્ઞાથી પ્રવચન પર રુચિ-શ્રદ્ધા કરે તેને આજ્ઞારુચિ કહે છે. ॥ ૧૨૪ ॥

(૪) જે અંગપ્રવિષ્ટ કે અંગબાહ્ય સૂત્રનું અધ્યયન કરતાં શ્રુતજ્ઞાનના માધ્યમથી શ્રદ્ધાને પામે છે, તેને સૂત્રરુચિ કહે છે. ॥ ૧૨૫ ॥ (૫) પાણીમાં તેલનું ટીપું પડે અને તે પાણીમાં ફેલાય જાય છે, તેમ જીવાદિ એક તત્ત્વમાં ઉત્પન્ન થયેલી રુચિ— શ્રદ્ધા બધાં તત્ત્વોમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય, એક પદથી અનેક પદમાં ફેલાઈ જાય તેને બીજરુચિ કહે છે. ॥ ૧૨૬ ॥

(૬) જેણે શ્રુતજ્ઞાન-અગિયાર અંગો, પઈન્ના, બારમા દષ્ટિવાદ અંગસૂત્રનું જ્ઞાન અર્થરૂપે ઉપલબ્ધ કરી લીધું હોય, તેની શ્રુતજ્ઞાનયુક્ત જે શ્રદ્ધા હોય, અધિગમરુચિ કહે છે. ॥ ૧૨૭ ॥ (૭) જેણે ધર્માસ્તિકાયાદિ સર્વ દ્રવ્યોના પર્યાયોને પ્રત્યક્ષાદિ સર્વ પ્રમાણો વડે અને નૈગમાદિ નયો વડે જાણ્યા હોય, તેને વિસ્તાર રુચિ કહે છે. ॥ ૧૨૮ ॥

(૮) દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, વિનય, ઈર્ષ્યા વગેરે સર્વ સમિતિઓમાં અને મનગુપ્તિ વગેરે ગુપ્તિની ક્રિયામાં રુચિ—શ્રદ્ધા હોય તેને ક્રિયારુચિ કહે છે. ॥ ૧૨૯ ॥ (૯) જેણે કોઈપણ કુદર્શનનો સ્વીકાર કર્યો નથી, અન્ય દર્શનને ઉપાદેયરૂપે સ્વીકાર્યું નથી અને અર્હત પ્રણિત જિન પ્રવચનમાં વિશારદ પણ નથી છતાં જિનપ્રવચનમાં શ્રદ્ધા છે, તેને સંક્ષેપરુચિ કહે છે. ॥ ૧૩૦ ॥

(૧૦) જે જિનેશ્વર કથિત ધર્માસ્તિકાય આદિ અસ્તિકાય દ્રવ્ય ધર્મની તથા શ્રુતધર્મ કે ચારિત્રધર્મની શ્રદ્ધા કરે છે, તેને ધર્મરુચિ જાણવી. ॥ ૧૩૧ ॥ જીવાદિ તત્ત્વો અને જિનપ્રવચન રૂપ પરમાર્થનો પરિચય કે આદર કરવો, પરમાર્થને જેણે યથાર્થપણે જાણ્યો છે, તેવા પુરુષોની પર્યુપાસના કરવી, સમ્યગ્દર્શનથી ભ્રષ્ટ થયેલા અને કુદર્શનીઓનો ત્યાગ કરવો, તે જ સમ્યગ્દર્શન — શ્રદ્ધા છે. ॥ ૧૩૨ ॥

સમ્યગ્દર્શનના આઠ આચાર છે. (૧) નિઃશંકિત— શંકા રહિત રહેવું, (૨) નિઃકાંક્ષિત— પરદર્શનની ઈચ્છા ન કરવી, (૩) નિર્વિચિકિત્સા— ધર્મના ફળમાં સંશય ન રાખવો, (૪) અમૂઢદષ્ટિ— દષ્ટિની મૂઢ તાથી રહિત રહેવું, (૫) ઉપબૃંહણ— સાધર્મિકોના ગુણોની પ્રશંસા કરવી, (૬) સ્થિરીકરણ— અન્યને ધર્મમાં સ્થિર કરવા, (૭) વાત્સલ્ય— સાધર્મિક પ્રત્યે પ્રીતિ રાખવી અને (૮) પ્રભાવના— શાસનની પ્રસિદ્ધિ કરવી. (આ આઠ દર્શનાચાર) જેનામાં હોય તે સરાગદર્શનાર્થ કહેવાય છે. ॥ ૧૩૩ ॥

આ સરાગદર્શનાર્થોની પ્રરૂપણા છે.

૧૪૦ સે કિં તં વીયરાગદંસનારિયા ? વીયરાગદંસનારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-

ઉવસંતકસાયવીયરાગ-દંસનારિયા ળીણકસાયવીયરાગ-દંસનારિયા ।

પ્રશ્ન- વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઉપશાંતકધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય.

૧૪૧ સે કિં તં ઉવસંતકસાયવીયરાગદંસનારિયા ? ઉવસંતકસાયવીયરાગદંસનારિયા ઢુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પઢમસમયઉવસંતકસાયવીયરાગદંસનારિયા અપઢમસમયઉવસંતકસાયવીયરાગદંસનારિયા, અહવા ચરિમસમયઉવસંતકસાયવીયરાગદંસનારિયા ય અચરિમસમય ઉવસંતકસાયવીયરાગદંસનારિયા ય ।

પ્રશ્ન- ઉપશાંતકધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ઉપશાંત કધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પ્રથમ સમય ઉપશાંત કધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અપ્રથમ સમય ઉપશાંત કધાય વીતરાગ સરાગ દર્શનાર્ય અથવા યરમ સમયવર્તી ઉપશાંત કધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અચરમસમય ઉપશાંત કધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય છે.

૧૪૨ સે કિં તં ળીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ? ળીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ઢુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- છઝમત્થળીણ-કસાયવીયરાગદંસનારિયા ય કેવલિળીણકસાયવીયરાગ- દંસનારિયા ય ।

પ્રશ્ન- ક્ષીણ કધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ક્ષીણ કધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઇચ્ચસ્થ ક્ષીણ કધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય.

૧૪૩ સે કિં તં છઝમત્થળીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ? છઝમત્થળીણકસાયવીયરાગ-દંસનારિયા ઢુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- સયંબુઢ્ઢ-છઝમત્થળીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ય બુઢ્ઢબોહિયછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગ દંસનારિયા ય ।

પ્રશ્ન- ઇચ્ચસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ઇચ્ચસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સ્વયંબુઢ્ઢ ઇચ્ચસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને બુઢ્ઢબોધિત ઇચ્ચસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્ય.

૧૪૪ સે કિં તં સયંબુઢ્ઢછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગ-દંસનારિયા ?

સયંબુઢ્ઢછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગ-દંસનારિયા ઢુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પઢમ સમયસયંબુઢ્ઢછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ય અપઢમસમય-સયંબુઢ્ઢ-છઝમત્થ ળીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ય, અહવા ચરિમસમયસયંબુઢ્ઢ-છઝમત્થળીણકસાયવીયરાગ-દંસનારિયા ય અચરિમસમયસયંબુઢ્ઢછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ય । સે તં સયંબુઢ્ઢછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગ-દંસનારિયા ।

પ્રશ્ન- સ્વયંબુઢ્ઢ ઇચ્ચસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— સ્વયંબુદ્ધ છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પ્રથમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અપ્રથમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અથવા ચરમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અચરમ સમય સ્વયંબુદ્ધ છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય. આ સ્વયંબુદ્ધ છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યોનું કથન છે.

૧૪૫ સે કિં તં બુદ્ધબોહિયછઝમત્થ્વીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા ?

બુદ્ધબોહિયછઝમત્થ્વીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પઢમ સમયબુદ્ધબોહિયછઝમત્થ્વીણકસાયવીયરાગ દંસણારિયા ય અપઢમસમય-બુદ્ધબોહિયછઝમત્થ્વીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા ય, અહવા ચરિમસમયબુદ્ધબોહિયછઝમત્થ્વીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા ય અચરિમસમયબુદ્ધબોહિયછઝમત્થ્વીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા ય । સે તં બુદ્ધબોહિયછઝમત્થ્વીણ કસાય-વીયરાગદંસણારિયા । સે તં છઝમત્થ્વીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા ।

પ્રશ્ન— બુદ્ધબોધિત છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— બુદ્ધબોધિત છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પ્રથમ સમય બુદ્ધબોધિત છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અપ્રથમ સમય બુદ્ધબોધિત છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અથવા ચરમ સમય બુદ્ધબોધિત છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અચરમ સમય બુદ્ધ બોધિત છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય. આ બુદ્ધબોધિત છન્દસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યોનું કથન છે.

૧૪૬ સે કિં તં કેવલિ-ક્ષીણકસાય-વીયરાગ-દંસણારિયા ? કેવલિક્ષીણકસાય-વીયરાગદંસણારિયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- સજોગિ-કેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા ય અજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગ-દંસણારિયા યા

પ્રશ્ન— કેવળી ક્ષીણ કષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— સયોગીકેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય.

૧૪૭ સે કિં તં સજોગિ-કેવલિ-ક્ષીણકસાય-વીયરાગ-દંસણારિયા ?

સજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા- પઢમસમય સજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા ય અપઢમસમયસજોગિ-કેવલિક્ષીણકસાય-વીયરાગદંસણારિયા ય, અહવા ચરિમસમય-સજોગિકેવલિક્ષીણકસાય-વીયરાગદંસણારિયા ય અચરિમસમય-સજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગ-દંસણારિયા ય । સે તં સજોગિકેવલિ-ક્ષીણકસાયવીયરાગદંસણારિયા ।

પ્રશ્ન— સયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— સયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પ્રથમસમય સયોગીકેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અપ્રથમ સમય સયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અથવા ચરમ સમય સયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અચરમ સમય સયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય. આ સયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યનું કથન છે.

૧૪૮ સે કિં તં અજોગિકેવલિખીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ?

અજોગિકેવલિખીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પઢમ સમયઅજોગિકેવલિખીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ય અપઢમસમયઅજોગિકેવલિ-ખીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા ય અહવા ચરિમસમયઅજોગિકેવલિખીણ-કસાયવીયરાગ-દંસનારિયા ય અચરિમસમયઅજોગિકેવલિખીણકસાયવીયરાગ દંસનારિયા । સે તં અજોગિકેવલિખીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા । સે તં કેવલિખીણકસાય વીયરાગદંસનારિયા । સે તં ખીણકસાયવીયરાગદંસનારિયા । સે તં વીયરાગદંસનારિયા । સે તં દંસનારિયા ।

પ્રશ્ન— અયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— અયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પ્રથમ સમય અયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અપ્રથમ સમય અયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અથવા ચરમ સમય અયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય અને અચરમ સમય અયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય. આ અયોગી કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય, કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય, ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય, વીતરાગ દર્શનાર્ય અને દર્શનાર્ય મનુષ્યોનું કથન છે.

૧૪૯ સે કિં તં ચરિત્તારિયા ? ચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- સરાગચરિત્તારિયા ય વીયરાગ ચરિત્તારિયા ય ।

પ્રશ્ન— ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— સરાગ ચારિત્રાર્ય અને વીતરાગ ચારિત્રાર્ય.

૧૫૦ સે કિં તં સરાગચરિત્તારિયા ? સરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- સુહમસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય બાયરસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય ।

પ્રશ્ન— સરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— સરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— સૂક્ષ્મ સંપરાય-સરાગ ચારિત્રાર્ય (૧૦મા ગુણસ્થાવર્તી જીવો) અને બાદર સંપરાય-સરાગ ચારિત્રાર્ય. (૬ થી ૯ ગુણસ્થાનવર્તી જીવો)

૧૫૧ સે કિં તં સુહમસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ?

સુહમસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પઢમસમયસુહમસંપરાય-સરાગચરિત્તારિયા ય અપઢમસમયસુહમસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય અહવા ચરિમસમય-સુહમસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય અચરિમસમયસુહમસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય અહવા સુહમસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- સંકિલિસ્સમાણા ય વિસુજ્ઞમાણા ય । સે તં સુહમસંપરાયચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પ્રથમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય-સરાગ ચારિત્રાર્ય અને અપ્રથમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્ય અથવા ચરમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્ય અને અચરમ સમય સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્ય અથવા સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે—સંકિલ્પ્યમાન અને વિશુદ્ધ્યમાન. આ સૂક્ષ્મ સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્યનું કથન છે.

૧૫૨ સે કિં તં બાદરસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ?

બાદરસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પઢમસમયબાદર-સંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય અપઢમસમયબાદરસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય અહવા ચરિમસમય બાદરસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય અચરિમસમયબાદરસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા ય અહવા બાદરસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પઢિવાઈ ય અપઢિવાઈ ય । સે તં બાદરસંપરાયસરાગચરિત્તારિયા । સે તં સરાગચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પ્રથમ સમય બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્ય અને અપ્રથમ સમય બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્ય અથવા ચરમ સમય બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્ય અને અચરમ સમય બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્ય અથવા બાદર સંપરાય સરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પ્રતિપાતિ(ઉપશમ શ્રેણીના જીવો) અને અપ્રતિપાતિ. (ક્ષપક શ્રેણીના જીવો). આ બાદર સંપરાય-સરાગ ચારિત્રાર્ય તેમજ સરાગ ચારિત્રાર્યનું કથન પૂર્ણ થાય છે.

૧૫૩ સે કિં તં વીયરાગચરિત્તારિયા ? વીયરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ઉવસંતકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય ખીળકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય ।

પ્રશ્ન— વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર—** વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઉપશાંત ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય(૧૧મા ગુણસ્થાનના જીવો) અને ક્ષીણ ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય. (૧૨, ૧૩, ૧૪મા ગુણસ્થાનના જીવો)

૧૫૪ સે કિં તં ઉવસંતકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ?

ઉવસંતકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પઢમસમય-ઉવસંતકસાય-વીયરાગચરિત્તારિયા ય અપઢમસમય-ઉવસંતકસાય-વીયરાગચરિત્તારિયા ય, અહવા ચરિમસમય-ઉવસંતકસાય-વીયરાગચરિત્તારિયા ય અચરિમસમય-ઉવસંતકસાય-વીયરાગ-ચરિત્તારિયા ય । સે તં ઉવસંતકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— ઉપશાંતક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— ઉપશાંતક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— પ્રથમ સમય ઉપશાંત ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અપ્રથમ સમય ઉપશાંત ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અથવા

ચરમસમય ઉપશાંત ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અચરમ સમય ઉપશાંત ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય. આ ઉપશાંત ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યનું કથન છે.

૧૫૫ સે કિં તં ળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ? ળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- છઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય કેવલિળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય ।

પ્રશ્ન- ળીણ ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ળીણ ક્ષાય-વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- ઇન્દ્રસ્થ-ળીણક્ષાય-વીતરાગ ચારિત્રાર્ય (૧૨મા ગુણસ્થાનના જીવો) અને કેવળી ળીણ ક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય. (૧૩, ૧૪મા ગુણસ્થાનના જીવો)

૧૫૬ સે કિં તં છઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ? છઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- સયંબુદ્ધછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય બુદ્ધબોહિયછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય ।

પ્રશ્ન- ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર-** ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સ્વયંબુદ્ધ ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને બુદ્ધબોધિત ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય.

૧૫૭ સે કિં તં સયંબુદ્ધ-છઝમત્થ-ળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ?

સયંબુદ્ધછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-પઢમ સમયસયંબુદ્ધછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય અપઢમસમયસયંબુદ્ધછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય, અહવા ચરિમસમયસયંબુદ્ધછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય અચરિમસમયસયંબુદ્ધછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય । સે તં સયંબુદ્ધછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા । સે તં છઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન- સ્વયંબુદ્ધ ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- સ્વયંબુદ્ધ ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે- પ્રથમ સમય સ્વયંબુદ્ધ ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અપ્રથમ સમય સ્વયંબુદ્ધ ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય; અથવા ચરમ સમય સ્વયંબુદ્ધ ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અચરમ સમય સ્વયંબુદ્ધ ઇન્દ્રસ્થ ળીણક્ષાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય.

૧૫૮ સે કિં તં બુદ્ધબોહિયછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ?

બુદ્ધબોહિયછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પઢમ સમયબુદ્ધબોહિયછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય અપઢમસમયબુદ્ધબોહિયછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય, અહવા ચરિમસમયબુદ્ધબોહિયછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય અચરિમસમયબુદ્ધબોહિયછઝમત્થળીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા યા સે

તં બુદ્ધબોહિયછઝમત્થક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા । સે તં છઝમત્થક્ષીણકસાયવીયરાગ
ચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે—
પ્રથમ સમય બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અપ્રથમ સમય બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ
ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અથવા ચરમસમય—બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય
અને અચરમ સમય બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય. આ રીતે બુદ્ધબોધિત છન્નસ્થ
ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને છન્નસ્થ ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યોનું વર્ણન સંપૂર્ણ થાય છે.

૧૫૯ સે કિં તં કેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ? કેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગ-
ચરિત્તારિયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - સજોગિ-કેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય
અજોગિકેવલીક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય ।

પ્રશ્ન— કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— કેવળી ક્ષીણકધાય
વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— સયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય (૧૩મા
ગુણસ્થાનના જીવો) અને અયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય. (૧૪મા ગુણસ્થાનના જીવો)

૧૬૦ સે કિં તં સજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ?

સજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - પઠમ
સમયસજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય અપઠમસમયસજોગિકેવલિક્ષીણકસાય
વીયરાગચરિત્તારિયા ય અહવા ચરિમસમયસજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય
અચરિમસમયસજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગ-ચરિત્તારિયા ય । સે તં સજોગિકેવલિ
ક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— સયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— સયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે— પ્રથમ સમય
સયોગીકેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અપ્રથમ સમય સયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય
અથવા ચરમ સમય સયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અચરમ સમય સયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય
વીતરાગ ચારિત્રાર્ય. આ સયોગી કેવળી ક્ષીણ કધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યોનું નિરૂપણ છે.

૧૬૧ સે કિં તં અજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ?

અજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા - પઠમસમય
અજોગીકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય અપઠમસમયઅજોગિકેવલિક્ષીણકસાય
વીયરાગચરિત્તારિયા ય અહવા ચરિમસમયઅજોગિકેવલિ-ક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા
અચરિમસમયઅજોગિકેવલિક્ષીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા ય । સે તં અજોગિકેવલિ

ખીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા । સે તં કેવલિખીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા । સે તં
ખીણકસાયવીયરાગચરિત્તારિયા । સે તં વીયરાગચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— અયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— અયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે— પ્રથમ સમય અયોગી-
કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અપ્રથમ સમય અયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય
અથવા ચરમ સમય અયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને અચરમ સમય અયોગી
કેવળી ક્ષીણ કધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય. આ રીતે અયોગી કેવળી ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય, કેવળી
ક્ષીણકધાય વીતરાગ ચારિત્રાર્ય અને વીતરાગ ચારિત્રાર્યનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

૧૬૨ અહવા ચરિત્તારિયા પંચવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા - સામાઈયચરિત્તારિયા છેદોવટ્ટાવણિય-
ચરિત્તારિયા પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તારિયા સુહમસંપરાયચરિત્તારિયા અહક્ખાયચરિત્તારિયા ।

અથવા પ્રકારાન્તરથી ચારિત્રાર્યના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) સામાયિક
ચારિત્રાર્ય, (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રાર્ય, (૩) પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રાર્ય, (૪) સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રાર્ય
અને (૫) યથાખ્યાત ચારિત્રાર્ય.

૧૬૩ સે કિં તં સામાઈયચરિત્તારિયા ? સામાઈયચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-
ઈત્તરિયસામાઈયચરિત્તારિયા ય આવકહિયસામાઈયચરિત્તારિયા ય । સે તં સામાઈયચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— સામાયિક ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— સામાયિક ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર
છે, તે આ પ્રમાણે છે— ઈત્વરિક સામાયિક ચારિત્રાર્ય અને યાવત્કથિત સામાયિક ચારિત્રાર્ય. આ સામાયિક
ચારિત્રાર્યનું નિરૂપણ છે.

૧૬૪ સે કિં તં છેદોવટ્ટાવણિયચરિત્તારિયા । છેદોવટ્ટાવણિયચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા,
તં જહા - સાઈયારછેદોવટ્ટાવણિય-ચરિત્તારિયા ય ણિરઈયારછેદોવટ્ટાવણિયચરિત્તારિયા ય ।
સે તં છેદોવટ્ટાવણિય-ચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— છેદોપસ્થાપનીય
ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— સાતિયાર છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રાર્ય અને નિરતિયાર
છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રાર્ય. આ રીતે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રાર્યનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે.

૧૬૫ સે કિં તં પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તારિયા ? પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા,
તં જહા - ણિવ્વિસમાળ્ણ-પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તારિયા ય નિવ્વિટ્ટકાઈયપરિહારવિસુદ્ધિય ચરિત્તારિયા
ય । સે તં પરિહારવિસુદ્ધિયચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન— પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**— પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રાર્યના
બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— નિર્વિશ્યમાનક પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રાર્ય અને નિર્વિષ્ટકાયિક પરિહાર
વિશુદ્ધ ચારિત્રાર્ય. આ પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રાર્યનું નિરૂપણ છે.

૧૬૬ સે કિં તં સુહમસંપરાય-ચરિત્તારિયા ? સુહમસંપરાયચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા,

તં જહા- સંકિલિસ્સમાણસુહુમસંપરાયચરિત્તારિયા ય વિસુજ્ઞમાણસુહુમસંપરાયચરિત્તારિયા ય । સે તં સુહુમસંપરાયચરિત્તારિયા ।

પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**- સૂક્ષ્મ સંપરાયચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- સંકિલિશ્યમાન સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્રાર્ય અને વિશુદ્ધ્યમાન સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રાર્ય. આ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રાર્યનું નિરૂપણ છે.

૧૬૭ સે કિં તં અહક્ષાયચરિત્તારિયા ? અહક્ષાયચરિત્તારિયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- છઝમત્થઅહક્ષાય ચરિત્તારિયા ય કેવલિઅહક્ષાયચરિત્તારિયા ય । સે તં અહક્ષાયચરિત્તારિયા । સે તં ચરિત્તારિયા । સે તં અણિઙ્ગિપત્તારિયા । સે તં આરિયા । સે તં કમ્મભૂમગા । સે તં ગબ્ભવક્કંતિયા । સે તં મણુસ્સા ।

પ્રશ્ન- યથાખ્યાત ચારિત્રાર્યના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર**- યથાખ્યાત ચારિત્રાર્યના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- છઝસ્થ યથાખ્યાત ચારિત્રાર્ય અને કેવળી યથાખ્યાત-ચારિત્રાર્ય. આ યથાખ્યાત ચારિત્રાર્યનું નિરૂપણ છે. આ રીતે ચારિત્રાર્યમાં ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત આર્યનું, આર્ય મનુષ્યોનું, આર્ય કર્મભૂમિજ મનુષ્યોનું, ગર્ભજ મનુષ્યોનું અને મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય સંસાર સમાપન્ન જીવોનું નિરૂપણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં આર્ય મનુષ્યોનું વિસ્તૃત નિરૂપણ છે.

આર્ય :- આરાત્યાતા: । આરાત્ અવ્યય, દૂર અને સમીપ વાચી છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આરાત્ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે- હેય ધર્મોથી દૂર અને ઉપાદેય ધર્મની સમીપ યાતા: = ગયેલા (પ્રાપ્ત થયેલા) અર્થાત્ ણોડવા યોગ્ય ધર્મોથી દૂર ગયેલા અને આદરવા યોગ્ય ધર્મોની સમીપ આવેલા મનુષ્યોને આર્ય કહે છે. તેના મુખ્ય બે ભેદ છે.

(૧) **ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત આર્ય :-** વૈકિય આદિ લાબ્ધિ અને ઋદ્ધિથી યુક્ત તેવા અરિહંત આદિ છ પ્રકારના જીવોને ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત આર્યો કહે છે.

(૨) **ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત આર્ય :-** વૈકિયાદિ લાબ્ધિ કે ઋદ્ધિથી રહિત હોય તેવા આર્યોને ઋદ્ધિ અપ્રાપ્ત આર્ય કહે છે- તેના નવ પ્રકાર છે. (૧) ક્ષેત્રાર્ય (૨) જાતિ-આર્ય (૩) કુલાર્ય (૪) કર્માર્ય (૫) શિલ્પાર્ય (૬) ભાષાર્ય (૭) જ્ઞાનાર્ય (૮) દર્શનાર્ય (૯) ચારિત્રાર્ય.

(૧) **ક્ષેત્રાર્ય :-** જે ક્ષેત્રમાં અરિહંત આદિ ઉત્તમ પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે, તે સૂત્રોક્ત સાડા પચ્ચીસ ક્ષેત્રોના મનુષ્યો ક્ષેત્રાર્ય છે.

(૨) **જાતિઆર્ય :-** જેનો માતૃવંશ શ્રેષ્ઠ અને શિષ્ટજન સંમત હોય, તે જાતિ આર્ય છે. સૂત્રકારે છ પ્રકારની સન્માનનીય જાતિનું કથન કર્યું છે. તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

(૩) **કુળાર્ય :-** જેનો પિતૃવંશ શ્રેષ્ઠ અને સન્માનનીય હોય તે કુલાર્ય છે. સૂત્રોક્ત ઉગ્ર આદિ છ કુળ શ્રેષ્ઠ મનાય છે.

(૪) **કર્માર્ય :-** શિષ્ટ સંમત અહિંસાપ્રધાન આજીવિકા ચલાવતા હોય તેને કર્માર્ય કહે છે.

(૫) **શિલ્પાર્ય :-** જે શિલ્પ અહિંસા આદિ ધર્મગોથીયુક્ત તથા સજ્જન પુરુષોના આચારને અનુકૂળ હોય તે આર્ય શિલ્પ છે. આર્ય શિલ્પથી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરનાર શિલ્પાર્ય કહેવાય છે.

(૬) ભાષાર્થ :- શિષ્ટજનોને માન્ય ભાષા અને લિપિનો પ્રયોગ કરનારને ભાષા આર્ય કહે છે. તે સમયે અર્ધમાગધી ભાષા અને બ્રાહ્મી લિપિ પ્રચલિત હોવાથી સૂત્રકારે તેનું કથન કર્યું છે. ઉપલક્ષણથી શિષ્ટજન સંમત, આદરસૂચક, કોમળ અને કાંતપદોથી યુક્ત ભાષાનો પ્રયોગ કરનાર ભાષા આર્ય છે.

(૭) જ્ઞાનાર્થ :- મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનને ધારણ કરનારા તે તે પ્રકારના જ્ઞાનાર્થ કહેવાય છે. યથા-મતિજ્ઞાનાર્થ, શ્રુતજ્ઞાનાર્થ આદિ.

(૮) દર્શનાર્થ :- સમ્યગ્દર્શન યુક્ત હોય તે દર્શનાર્થ છે. દર્શનાર્થના બે ભેદ છે. સરાગ દર્શનાર્થ અને વીતરાગ દર્શનાર્થ.

સરાગ દર્શનાર્થ :- ૪ થી ૧૦ ગુણસ્થાન સુધીના રાગ સહિતના જીવોના સમ્યગ્દર્શનને સરાગ સમ્યગ્ દર્શન કહે છે. તેના નિસર્ગરુચિ આદિ દશ પ્રકાર છે.

નિસર્ગાદિ દશ રુચિ :- સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે, તે અનુભૂતિરૂપ છે. અનુભૂતિની પ્રાપ્તિ પૂર્વે સાધકોને તત્ત્વોની શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રુચિ થવી અનિવાર્ય છે. તત્ત્વોની રુચિ અનુભૂતિનું નિમિત્ત બની શકે છે, તેથી સૂત્રકારે સમ્યગ્દર્શનના કારણરૂપ દશ પ્રકારની રુચિની ગણના સમ્યગ્દર્શનના દશ પ્રકારરૂપે કરી છે. તત્ત્વોની રુચિ થવાના પણ અનેક કારણો હોય શકે છે. વ્યક્તિની યોગ્યતા ભેદે તેના દશ કારણોનું સૂત્રકારે કથન કર્યું છે. જે સૂત્રાર્થથી સ્પષ્ટ છે. વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્ય. -૨૮.

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે દશ પ્રકારની રુચિના સ્વરૂપને પ્રદર્શિત કરતી દશ ગાથાઓ આપી છે. તે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રાનુસાર છે પરંતુ તેમાં આજ્ઞારુચિના સ્વરૂપને પ્રદર્શિત કરતી ૧૨૩મી ગાથામા કંઈક ભિન્નતા છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની તદ્વિષયક ગાથા આ પ્રમાણે છે-

રાગો દોસો મોહો, અણ્ણાણં જસસ અવગયં હોઙ્ગ ।

આણાણ રોયંતો, સો ખલુ આણારુઙ્ગ ણામ ॥ - અધ્યયન-૨૮, ગાથા-૨૦.

અર્થ- જેના રાગ, દ્વેષ, મોહ, અજ્ઞાન નષ્ટ થયા છે તેવા વીતરાગીના વચન સત્ય હોય છે, અન્યથા નથી; તે પ્રમાણે જાણીને જે વીતરાગના વચન પર શ્રદ્ધા કરે છે, તે આજ્ઞા રુચિ છે.

સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણ :- સમ્યગ્દર્શનની અભિવ્યક્તિ પાત્રભેદે ભિન્ન ભિન્ન રીતે થાય છે. સરાગી જીવોના સમ્યગ્દર્શનની અભિવ્યક્તિરૂપ ત્રણ લક્ષણનું અહીં કથન છે.

પરમત્થ સંથવો પરમાશ્ચ-તાત્ત્વિકાશ્ચ તેડર્થાશ્ચ જીવાદયસ્તે પરમાર્થઃ તેષુ સંસ્તવઃ પરિચયા વાસ્તવિક રીતે એક આત્મભાવ જ પરમાર્થ છે, તેનો પરિચય કરવો. તેના માટે જીવાદિ નવ તત્ત્વો અને છ દ્રવ્યના સૂક્ષ્મ અર્થને જાણવા માટે તીવ્ર ઈચ્છા સહિત પુરુષાર્થ કરવો તે પરમાર્થનો પરિચય છે.

સુદિઠિસેવણા સુદ્ધુ-સમ્યગ્રીત્યા દૃષ્ટાઃ પરમાર્થઃ જીવાદયો ચૈસ્તે સુદ્ધુષ્ટપરમાર્થઃ તેષાં સેવના - પર્યુપાસ્તિઃ સુદ્ધુષ્ટપરમાર્થ સેવનં । જેણે પરમાર્થને સમ્યક પ્રકારે જાણ્યો છે તેવા પરમપુરુષોની પર્યુપાસના-સેવા કરવી.

વાવણ્ણ કુદંસણ વજ્જણા વ્યાપન્નં-વિનષ્ટં દર્શનં યેષાં તે વ્યાપન્નદર્શનાઃ -નિહ્વાદયઃ તથા કુત્સિતદર્શનં યેષાં તે કુદર્શનાઃ-શાક્યાદયસ્તેષાં વર્જનં વ્યાપન્નકુદર્શનવર્જનમ્ । સમ્યગ્દર્શનથી પતિત થયેલા જીવો, નિહ્વાદિ અને શાક્યાદિ કુદર્શનીઓના સંગનો ત્યાગ કરવો.

તત્ત્વોમાં શંકાનો અભાવ તેમજ સાત પ્રકારના ભયનો અભાવ. કોઈ પણ પ્રકારનો ભય કે શંકા ન કરવી, તે નિર્શંકિત ગુણ છે.

પર મત કે પર દ્રવ્યની સ્પૃહાનો અભાવ. પુણ્ય અને પાપના ફળની ઈચ્છા ન કરવી, કોઈ પણ વિભાવની ઈચ્છા ન કરવી, તે નિષ્કાંક્ષિત ગુણ છે.

ગ્લાનિનો અભાવ. અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ગ્લાનિ-ખિન્નતાનો અનુભવ ન કરવો, ધર્માનુષ્ઠાનના ફળમાં સંશય ન કરવો, તે નિર્વિચિકિત્સા ગુણ છે.

મૂઢતાનો અભાવ અર્થાત્ વિવેક દષ્ટિ. આગમોના સૂક્ષ્મ રહસ્યો સાંભળીને મુંઝાવું નહીં કે અનેક મતમતાંતરો અને વિવાદાસ્પદ વિચારોને જોઈને દિડમૂઢ થવું નહીં. સુલસા શ્રાવિકાની જેમ શ્રદ્ધાને દઢ રાખવી, તે અમૂઢદષ્ટિ ગુણ છે.

ઉપબૃંહ-વૃદ્ધિ કરવી. આત્મગુણોની વૃદ્ધિ કરવી. ક્યાંક ઉપગૂહન શબ્દ જોવા મળે છે. ઉપગૂહન એટલે છુપાવવું. આત્મગુણોને છુપાવવા નહીં અર્થાત્ તેને પ્રગટ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો, તે ઉપબૃંહણ ગુણ છે.

પોતાના આત્માને અથવા અન્ય જીવોને આત્મસ્વભાવમાં, જિન પ્રવચનમાં, શ્રદ્ધામાં સ્થિર કરવા, તે સ્થિરિકરણ ગુણ છે.

સ્વસ્વરૂપમાં, જિનમાર્ગમાં અને સર્વ જીવ માત્રમાં અત્યંત પ્રીતિભાવ રાખવો, તે વાત્સલ્યતા ગુણ છે.

ધર્મકથાદિભિસ્તીર્થપ્રચ્છાપના । ધર્મકથા આદિ દ્વારા તીર્થની પ્રખ્યાતિ કરવી, સ્વના શુદ્ધ સ્વરૂપને અને શુદ્ધ માર્ગને પ્રગટ કરવા, તે પ્રભાવનાગુણ છે.

આ આઠ આચારમાં પ્રથમ ચાર આચાર સાધકના આંતરગુણો છે અને શેષ ચાર આચાર બાહ્યગુણો છે. તેનું પ્રગટીકરણ અન્ય નિહાળી શકે છે અન્ય જીવોને તેનો લાભ મળી શકે છે.

તેના બે પ્રકાર છે—(૧) ઉપશાંતકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ— જેના કષાયો સર્વથા ઉપશાંત થઈ ગયા છે તેવા અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને (૨) ક્ષીણકષાયવીતરાગદર્શનાર્થ— જેના કષાયો સર્વથા ક્ષીણ થઈ ગયા છે તેવા બારમા, તેરમા, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો.

બે પ્રકાર છે— (૧) છન્નસ્થક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ—૧૨મા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો. (૨) કેવળીક્ષીણ કષાયવીતરાગ દર્શનાર્થ— ૧૩, ૧૪મા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો.

બે પ્રકાર છે— (૧) સ્વયંબુદ્ધ ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ— સ્વયં પોતાની મેળે બોધ પામીને વીતરાગ દશાને પ્રાપ્ત થયેલા. (૨) બુદ્ધબોધિત ક્ષીણકષાય વીતરાગ દર્શનાર્થ— કેવળી ભગવાન આદિ અન્ય દ્વારા બોધને પામીને વીતરાગ દશાને પામેલા.

બે પ્રકાર છે— (૧) સયોગીકેવળી વીતરાગ દર્શનાર્થ— તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો. (૨) અયોગીકેવળી વીતરાગ દર્શનાર્થ— ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો.

ઉપરોક્ત પ્રત્યેક ભેદના પ્રથમસમયવર્તી, અપ્રથમસમયવર્તી દર્શનાર્થ અને ચરમસમયવર્તી, અચરમસમયવર્તી દર્શનાર્થ, આ પ્રમાણે બે-બે ભેદ થાય છે.

તે-તે અવસ્થાની પ્રાપ્તિનો પ્રથમ સમય. જેમ કે અગિયારમા ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયવર્તી જીવ પ્રથમ સમય ઉપશાંતકષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય કહેવાય. તે રીતે દરેક સ્થાને પ્રથમ સમયનો અર્થ સમજવો.

તે-તે અવસ્થાની પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયને છોડીને શેષ સર્વ સમય અપ્રથમ સમય કહેવાય છે. જેમ— ઉપશાંત કે ક્ષીણકષાય વીતરાગ થયાને બે સમય કે તેથી અધિક સમય થયા હોય, તો તે અપ્રથમ સમય કષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય કહેવાય છે.

તે-તે અવસ્થાનો ચરમ-અંતિમ સમય. જેમ કે ૧૧મા ગુણસ્થાનના અંતિમ સમયવર્તી જીવો ચરમ સમય ઉપશાંત કષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય કહેવાય છે.

તે-તે અવસ્થાના અંતિમ સમયને છોડીને શેષ સર્વ સમય અર્થાત્ પ્રથમ સમયથી લઈ દ્વિચરમ સુધીના સમયને અચરમ સમય કહે છે. જેમ કે અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો પ્રથમ સમયથી દ્વિચરમ સમય પર્યંત અચરમ સમય ઉપશાંત કષાય વીતરાગ દર્શનાર્ય કહેવાય છે.

સમ્યક્ ચારિત્રયુક્ત હોય તેને ચારિત્રઆર્ય કહે છે. તેના પણ બે ભેદ છે. સરાગ ચારિત્રાર્ય અને વીતરાગ ચારિત્રાર્ય.

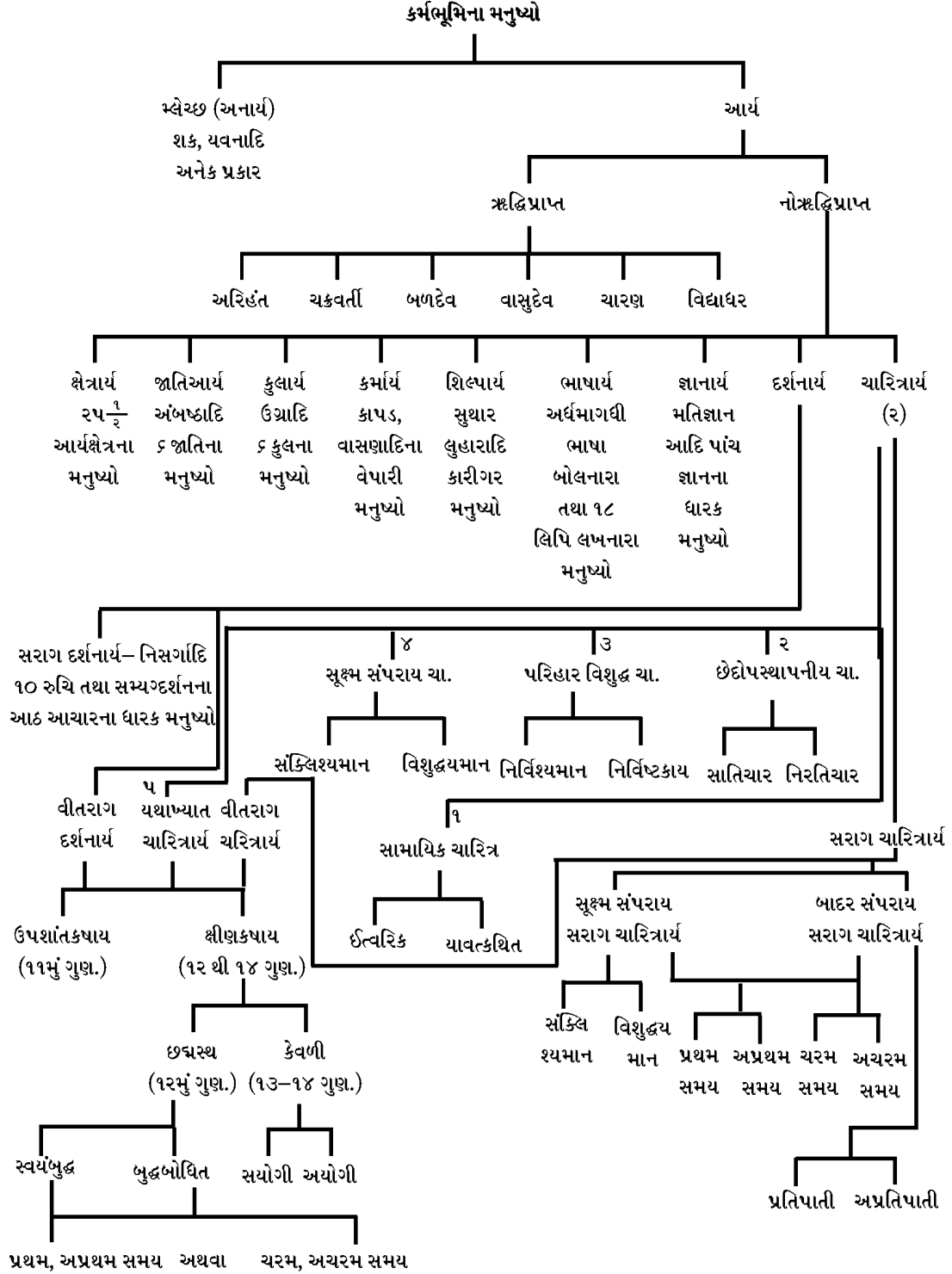
રાગસહિત પુરુષનું ચારિત્ર સરાગ ચારિત્ર છે અથવા જે ચારિત્રમાં રાગાદિ કષાયોનો સદ્ભાવ હોય તેવા, ૬ થી ૧૦મા ગુણસ્થાન સુધીના ચારિત્રવાન સાધકને સરાગ ચારિત્રાર્ય કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે—(૧) સૂક્ષ્મ કષાય(સંજવલન લોભ)યુક્ત દશમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું ચારિત્ર સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર છે. (૨) સ્થૂળ કષાયયુક્ત ચારિત્રને અર્થાત્ છટ્ટાથી નવમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું ચારિત્ર બાદર સંપરાય ચારિત્ર છે. તેના ભેદ પ્રભેદ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

આ બંને ચારિત્રના ત્રણ-ત્રણ પ્રકારે બે ભેદ છે. સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્રના ત્રણ પ્રકારે બે ભેદ આ પ્રમાણે છે— (૧) પ્રથમ સમય-અપ્રથમ સમય, (૨) ચરમ-અચરમ સમય અને (૩) સંકિલ્પમાન અર્થાત્ શ્રેણીથી ઉતરતા જીવોનું ચારિત્ર અને વિશુદ્ધ્યમાન અર્થાત્ શ્રેણી ચઢતા જીવોનું ચારિત્ર. બાદર સંપરાય ચારિત્રના ત્રણ પ્રકારે બે ભેદ આ પ્રમાણે છે— (૧) પ્રથમ-અપ્રથમ સમય, (૨) ચરમ-અચરમ સમય અને (૩) પ્રતિપાતિ (ઉપશમશ્રેણિગત ચારિત્ર) અને અપ્રતિપાતિ(ક્ષપકશ્રેણિગત ચારિત્ર).

તેના બે પ્રકાર છે— (૧) ઉપશાંત કષાય વીતરાગ ચારિત્ર (૧૧મા ગુણસ્થાનવર્તીનું ચારિત્ર) અને (૨) ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્ર(૧૨, ૧૩, ૧૪ ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું ચારિત્ર). ક્ષીણ કષાય વીતરાગ ચારિત્રના પુનઃ બે ભેદ છે— (૧) બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું છન્નસ્થ ક્ષીણકષાય વીતરાગ ચારિત્ર અને (૨) ૧૩, ૧૪ ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનું કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ ચારિત્ર છે.

કેવળી ક્ષીણકષાય વીતરાગ ચારિત્રના બે પ્રકાર છે— (૧) સયોગીકેવળી વીતરાગ ચારિત્ર— તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી કેવળી ભગવાનનું ચારિત્ર (૨) અયોગી કેવળી વીતરાગ ચારિત્ર— ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી કેવળી ભગવાનનું ચારિત્ર. તેના પણ પ્રથમ-અપ્રથમ સમય, ચરમ-અચરમ સમયરૂપ બે-બે ભેદ થાય છે.

સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારના ચારિત્રની અપેક્ષાએ ચારિત્રાર્યના પાંચ પ્રકાર છે— (૧) સામાયિક ચારિત્રને ધારણ કરનાર સામાયિક ચારિત્રાર્ય છે. (૨) છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રને ધારણ કરનારા છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રાર્ય છે. (૩, ૪,૫) આ જ રીતે પરિહાર વિશુદ્ધ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રને ધારણ કરનાર તે તે ચારિત્રાર્ય કહેવાય છે. પાંચ ચારિત્રના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ— શ્રી ભગવતી સૂત્ર : શતક—૨૫, ઉદ્દેશક—૭.

દેવોના ભેદ-પ્રભેદ :-

૧૬૮ સે કિં તં દેવા ? દેવા ચરુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- ભવળવાસી વાળમંતરા જોઙ્સિયા વેમાળિયા ।

દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? દેવોના ચાર પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ભવળવાસી, (૨) વાણવ્યંતર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક.

૧૬૯ સેકિં તં ભવળવાસી ? ભવળવાસી દસવિહા પળ્ણતા, તં જહા- અસુરકુમારા ળાગકુમારા સુવળ્ણકુમારા વિજ્જુકુમારા અગ્નિકુમારા દીવકુમારા ઉદહિકુમારા દિસાકુમારા વાઝકુમારા થળિયકુમારા । તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । સે તં ભવળવાસી ।

ભવળવાસી દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? ભવળવાસી દેવોના દશ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અસુરકુમાર, (૨) નાગકુમાર, (૩) સુવર્ણકુમાર, (૪) વિદ્યુતકુમાર, (૫) અગ્નિકુમાર, (૬) દ્વીપકુમાર, (૭) ઉદ્ધિકુમાર (૮) દિશાકુમાર (૯) પવન(વાયુ) કુમાર અને (૧૦) સ્તનિતકુમાર. આ દશ પ્રકારના ભવળવાસી દેવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. આ ભવળવાસી દેવોની પ્રરૂપણા છે.

૧૭૦ સે કિં તં વાળમંતરા ? વાળમંતરા અદ્ધવિહા પળ્ણતા, તં જહા- કિળ્ણરા કિંપુરિસા મહોરગા ગંધવ્વા જક્ખા રક્ખસા ધૂયા પિસાયા । તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । સે તં વાળમંતરા ।

વાણવ્યંતર દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? વાણવ્યંતર દેવો આઠ પ્રકારના છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) કિંનર (૨) કિંપુરુષ (૩) મહોરગ (૪) ગંધર્વ (૫) યક્ષ (૬) રાક્ષસ (૭) ભૂત અને (૮) પિશાચ. ઉપર્યુક્ત આઠે પ્રકારના વ્યંતર દેવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે. પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. આ વ્યંતર દેવોનું નિરૂપણ છે.

૧૭૧ સે કિં તં જોઙ્સિયા ? જોઙ્સિયા પંચવિહા પળ્ણતા, તં જહા- ચંદા સૂરા ગહા ળક્ખત્તા તારા । તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । સે તં જોઙ્સિયા ।

જ્યોતિષી દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? જ્યોતિષી દેવોના પાંચ પ્રકાર છે, યથા- (૧) ચંદ્ર (૨) સૂર્ય (૩) ગ્રહ (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તારા. તે ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી દેવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. આ જ્યોતિષી દેવોનું નિરૂપણ છે.

૧૭૨ સે કિં તં વેમાળિયા ? વેમાળિયા દુવિહા પળ્ણતા, તં જહા- કપ્પોવગા ય કપ્પાઈયા ય ।

વૈમાનિક દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? વૈમાનિક દેવોના બે પ્રકાર છે- કલ્પોપપત્ર અને કલ્પાતીત.

૧૭૩ સે કિં તં કપ્પોવગા ? કપ્પોવગા બારસવિહા પળ્ણતા, તં જહા- સોહમ્મા ઈસાળા

સળકુમારા માર્હિદા બંભલોગા લંતયા મહાસુક્કા સહસ્સારા આળયા પાળયા આરળા અચ્ચુયા । તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । સે તં કપ્પોવગા ।

કલ્પોપપત્ર વૈમાનિક દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? કલ્પોપપત્ર વૈમાનિક દેવોના બાર પ્રકાર છે- તે આ પ્રમાણે છે- (૧) સૌધર્મ (૨) ઈશાન (૩) સનત્કુમાર (૪) માહેન્દ્ર (૫) બ્રહ્મલોક (૬) લાંતક (૭) મહાશુક (૮) સહસ્રાર (૯) આનત (૧૦) પ્રાણત (૧૧) આરણ અને (૧૨) અચ્ચુત. તે (બાર પ્રકારના કલ્પોપપત્ર દેવો)ના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. આ કલ્પોપપત્ર વૈમાનિક દેવોની પ્રરૂપણા છે.

૧૭૪ સે કિં તં કપ્પાઈયા ? કપ્પાઈયા દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- ગેવેજ્જગા ય અણુત્તરો-વવાઈયા ય ।

કલ્પાતીત વૈમાનિક દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? કલ્પાતીત વૈમાનિક દેવોના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે-ઐવેયકવાસી દેવો અને અણુત્તરોપપાતિક દેવો.

૧૭૫ સે કિં તં ગેવેજ્જગા ? ગેવેજ્જગા ણવવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- હેટ્ઠિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જગા, હેટ્ઠિમ-મજ્ઝિમ- ગેવેજ્જગા, હેટ્ઠિમ-ઊવરિમ-ગેવેજ્જગા, મજ્ઝિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જગા, મજ્ઝિમમજ્ઝિમ- ગેવેજ્જગા, મજ્ઝિમઊવરિમગેવેજ્જગા, ઊવરિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જગા, ઊવરિમ-મજ્ઝિમગેવેજ્જગા, ઊવરિમઊવરિમગેવેજ્જગા । તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । સે તં ગેવેજ્જગા ।

ઐવેયક વૈમાનિક દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? ઐવેયક વૈમાનિક દેવોના નવ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અધસ્તન-અધસ્તન ઐવેયક (૨) અધસ્તન-મધ્યમ ઐવેયક, (૩) અધસ્તન ઉપરિમ ઐવેયક, (૪) મધ્યમ-અધસ્તન ઐવેયક (૫) મધ્યમ-મધ્યમ ઐવેયક (૬) મધ્યમ-ઉપરિમ ઐવેયક (૭) ઉપરિમ-અધસ્તન ઐવેયક (૮) ઉપરિમ-મધ્યમ ઐવેયક અને (૯) ઉપરિમ-ઉપરિમ ઐવેયક.

તે નવ પ્રકારના ઐવેયક વૈમાનિક દેવોના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. આ ઐવેયકવાસી વૈમાનિક દેવોની પ્રરૂપણા છે.

૧૭૬ સે કિં તં અણુત્તરોવવાઈયા ? અણુત્તરોવવાઈયા પંચવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા-વિજયા વેજયંતા જયંતા અપરાજિયા સવ્વટ્ઠસિદ્ધા ।

તે સમાસઓ દુવિહા પળ્ણત્તા, તં જહા- પજ્જત્તગા ય અપજ્જત્તગા ય । સે તં અણુત્તરોવવાઈયા । સે તં કપ્પાઈયા । સે તં વેમાણિયા । સે તં દેવા । સે તં પંચિંદિયા । સે તં સંસારસમાવળ્ણ જીવપળ્ણવળ્ણા । સે તં જીવપળ્ણવળ્ણા । સે તં પળ્ણવળ્ણા ।

અણુત્તરોપપાતિક વૈમાનિક દેવોના કેટલા પ્રકાર છે ? અણુત્તરોપપાતિક વૈમાનિક દેવોના પાંચ પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) વિજય, (૨) વૈજયંત, (૩) જયંત, (૪) અપરાજિત અને (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ.

તે (પાંચેય પ્રકારના કલ્પાતીત વૈમાનિક દેવો)ના સંક્ષેપથી બે પ્રકાર છે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. આ અણુત્તરોપપાતિક વૈમાનિક દેવો, કલ્પાતીત દેવો અને વૈમાનિક દેવોનું વર્ણન પૂર્ણ થાય છે. આ રીતે

પંચેન્દ્રિય જીવોની અને સંસારસમાપન્ન જીવોની પ્રજ્ઞાપના અને જીવપ્રજ્ઞાપના પણ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રજ્ઞાપન પદ પણ સંપૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દેવ પંચેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવોના ભેદ પ્રભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

દિવ્ય રૂપ, કાન્તિ, સૌંદર્ય, લાવણ્ય, વસ્ત્રાલંકાર, સ્થાન, પરિવારવાળા જીવો તથા એકમાંથી અનેક વિવિધરૂપ વિકુર્વી શકે તેવી વૈક્રિય લબ્ધિસંપન્ન, દિવ્ય ગતિને પામેલા જીવોને દેવ કહે છે. તેવા દેવ ભવાનુભવરૂપ સંસારને પામેલા જીવોને દેવ પંચેન્દ્રિય સંસારસમાપન્ન જીવ કહે છે. તેના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે—

તત્ર ભવનેષુ વસન્તીત્યેવંશીલા ભવનવાસિનઃ । જે દેવો પ્રાયઃ ભવનોમાં વસે છે તેને ભવનવાસી દેવ કહે છે.

કુમારા પ્રત્યેક ભવનવાસી દેવોના નામ સાથે ‘કુમાર’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તે દેવોની પ્રકૃતિ-સ્વભાવાદિની વિશેષતાનો ધોતક છે. આ દશે પ્રકારના દેવો કુમારોની જેમ સુકુમાર હોય છે, તેઓની ચાલ મૂઠુ, મધુર અને લલિત હોય છે. શ્રૃંગાર પ્રસાધન માટે વિવિધ પ્રકારની વિશિષ્ટ-વિશિષ્ટતર ઉત્તર વિક્રિયા કરે છે. કુમારોની જેમ તેના રૂપ, વેશભૂષા, આભૂષણ, શસ્ત્ર, યાન, વાહન ભવ્ય હોય છે. કુમારોની જેમ તીવ્ર અનુરાગ પરાયણ અને ક્રીડાતત્પર હોય છે, તેથી તે કુમાર કહેવાય છે. તેના દશ નામ સૂત્રાર્થથી સ્પષ્ટ છે. તે દેવો અધોલોકમાં પ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રહે છે.

(૧) વિ = વિવિધ પ્રકારના, અંતર = આશ્રયસ્થાન જેના હોય તેને વ્યંતર કહે છે. તે દેવો ભવન, નગર આદિ વિવિધ સ્થાનોમાં રહે છે તેથી તે વ્યંતર કહેવાય છે. તે દેવોના ભવનો મધ્યલોકમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ એક હજાર યોજનના રત્નકાંડમાં ઉપર અને નીચે ૧૦૦-૧૦૦ યોજન છોડીને મધ્યના ૮૦૦ યોજનમાં છે. તે ઉપરાંત તેના નગરો તિર્યગ્લોકમાં વૈતાઢ્યાદિ પર્વતો ઉપર પણ હોય છે.

(૨) વિગતમંતરં મનુષ્યેભ્યો યેષાં તે વ્યંતરાઃ મનુષ્યોથી જેનું અંતર વિગત + ચાલ્યું ગયું છે, તે વ્યંતર છે. કેટલાક વ્યંતરો ચક્રવર્તી, વાસુદેવ વગેરે મનુષ્યોની ચાકરની જેમ સેવા કરે છે. (૩) વિવિધમંતરમાશ્રયરૂપં યેષાં તે વ્યંતરાઃ પર્વતની અંદર, ગુફાની અંદર, વનની અંદર વિવિધ પ્રકારના આશ્રયરૂપ અંતર—આવાસ જેઓના છે, તેને વ્યંતર કહે છે. વાણમંતરનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ આ પ્રમાણે છે—વનાનામંતરાણિ વનાન્તરાણિ, તેષુ ભવા વાનમંતરાઃ । વનના અંતરોમાં રહેતા દેવોને વાણમંતર દેવો કહે છે. તેઓના કિન્નર આદિ આઠ મુખ્ય ભેદો છે.

મૂળપાઠમાં આપેલા વ્યંતર દેવોના મુખ્ય આઠ પ્રકારનું સ્વરૂપ બતાવતા વ્યાખ્યાકારે તેના ભેદાનુભેદોનું કથન કર્યું છે.

તે સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત સ્વરૂપવાન અને સૌમ્ય હોય છે. તે હસ્ત—કંઠાદિમાં રત્નમય આભૂષણો ધારણ કરે છે. તેના સોળ પ્રકાર છે. (૧) કુખ્માંડ (૨) પટક (૩) સુજોષ (૪) આહ્નિક (૫) કાલ (૬) મહાકાલ (૭) ચોક્ષ (૮) અચોક્ષ (૯) તાલ—પિશાય (૧૦) મુખરપિશાય (૧૧) અધસ્તારક (૧૨) દેહ (૧૩) વિદેહ (૧૪) મહાવિદેહ (૧૫) તૃષ્ણીક અને (૧૬) પિશાય.

તે સુંદર રૂપવંત, સૌમ્ય મુખાકૃતિવાળા અને વિવિધ પ્રકારની રચના અને વિલેપન કરનારા હોય છે. તેના નવ પ્રકાર છે. (૧) સુરૂપ (૨) પ્રતિરૂપ (૩) અતિરૂપ (૪) ભૂતોત્તમ (૫) સ્કંદ (૬) મહાસ્કંદ (૭) મહાવેગ (૮) પ્રતિચ્છિન્ન (૯) આકાશગ.

તે દેવો સ્વભાવે ગંભીર, પ્રિયદર્શનવાળા, સપ્રમાણ શરીરવાળા, મસ્તક ઉપર દેદીપ્યમાન

મુકુટ તથા ચિત્ર-વિચિત્ર રત્નના આભૂષણોને ધારણ કરનારા હોય છે. તેના તેર પ્રકાર છે. (૧) પૂર્ણભદ્ર (૨) મણિભદ્ર (૩) શ્વેતભદ્ર (૪) હરિતભદ્ર (૫) સુમનોભદ્ર (૬) વ્યતિપાતકભદ્ર (૭) સુભદ્ર (૮) સર્વતોભદ્ર (૯) મનુષ્યયક્ષ (૧૦) વનાધિપતિ (૧૧) વનાહાર (૧૨) રૂપયક્ષ (૧૩) યક્ષોત્તમ.

તે ભયંકર, ભયંકર રૂપને ધારણ કરનાર, વિકરાળ રૂપોની વિકુવર્ણા કરનાર, તેજસ્વી આભૂષણો પહેરનાર હોય છે. તેના સાત ભેદ છે— (૧) ભીમ (૨) મહાભીમ (૩) વિઘ્ન (૪) વિનાયક (૫) જલરાક્ષસ (૬) યક્ષરાક્ષસ (૭) બ્રહ્મરાક્ષસ.

તે શાંત આકૃતિ અને પ્રકૃતિવાળા અને મસ્તક ઉપર ઝળહળતા મુગટને ધારણ કરે છે. તેના દશ પ્રકાર છે. (૧) કિન્નર (૨) કિંપુરુષ (૩) કિંપુરુષોત્તમ (૪) કિન્નરોત્તમ (૫) હૃદયંગમ (૬) રૂપશાલી (૭) અનિન્દિત (૮) મનોરમ (૯) રતિપ્રિય (૧૦) રતિશ્રેષ્ઠ.

તે દેવો અત્યંત સુંદર અને મનોહર મુખાકૃતિવાળા હોય છે. વિવિધ પ્રકારની માળા અને આભૂષણો ધારણ કરે છે. તેના દશ પ્રકાર છે— (૧) પુરુષ (૨) સત્પુરુષ (૩) મહાપુરુષ (૪) પુરુષ વૃષભ (૫) પુરુષોત્તમ (૬) અતિપુરુષ (૭) મહાદેવ (૮) મરૂત (૯) મેરૂપ્રજા (૧૦) યશવન્ત.

તે દેવો મહાવેગવાળા, મહાશરીરવાળા, વિસ્તૃત અને મજબૂત ડોકવાળા, ચિત્ર-વિચિત્ર આભૂષણોથી વિભૂષિત હોય છે. તેના દશ પ્રકાર છે. (૧) ભુજગ (૨) ભોગશાલી (૩) મહાકાય (૪) અતિકાય (૫) સ્કંધશાલી (૬) મનોરમ (૭) મહાવેગ (૮) મહાયક્ષ (૯) મેરૂકાંત (૧૦) ભારવન્ત.

તે દેવો પ્રિયદર્શનવાળા, સુંદર રૂપવાળા, ઉત્તમ લક્ષણયુક્ત, મસ્તક પર મુકુટ ધારણ કરનારા અને કંઠમાં હાર પહેરે છે. તેના બાર પ્રકાર છે. (૧) હાહા (૨) હૂહૂ (૩) તુમ્બ (૪) નારદ (૫) રૂષિવાદ (૬) ભૂતવાદિક (૭) કદંબ (૮) મહાકદંબ (૯) રૈવત (૧૦) વિશ્વાસવ (૧૧) ગીતરતિ (૧૨) ગીતયશ.

દ્યોતયન્તિ-પ્રકાશયન્તિ જગદિતિ જ્યોતિષી વિમાનાનિ, તેષુ ભવા જ્યોતિષ્કા: । જે લોકને પ્રકાશિત કરે છે. તે જ્યોતિષ્ક વિમાનો છે અને તે જ્યોતિર્મય વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય તે દેવોને જ્યોતિષી દેવો કહે છે, તેના પાંચ પ્રકાર છે— સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા. તે દરેક દેવોના મુકુટના અગ્રભાગમાં ક્રમશઃ સૂર્યાકાર, ચંદ્રાકાર, ગ્રહાકાર, નક્ષત્રાકાર અને તારાના આકારનું ચિહ્ન હોય છે અને તેના વડે તેઓ પ્રકાશિત દેખાય છે.

જે દેવો ઊર્ધ્વલોકના વિમાનમાં રહે છે તેને વૈમાનિક દેવો કહે છે. તેના મુખ્ય બે ભેદ છે— કલ્પોપન્નક અને કલ્પાતીત.

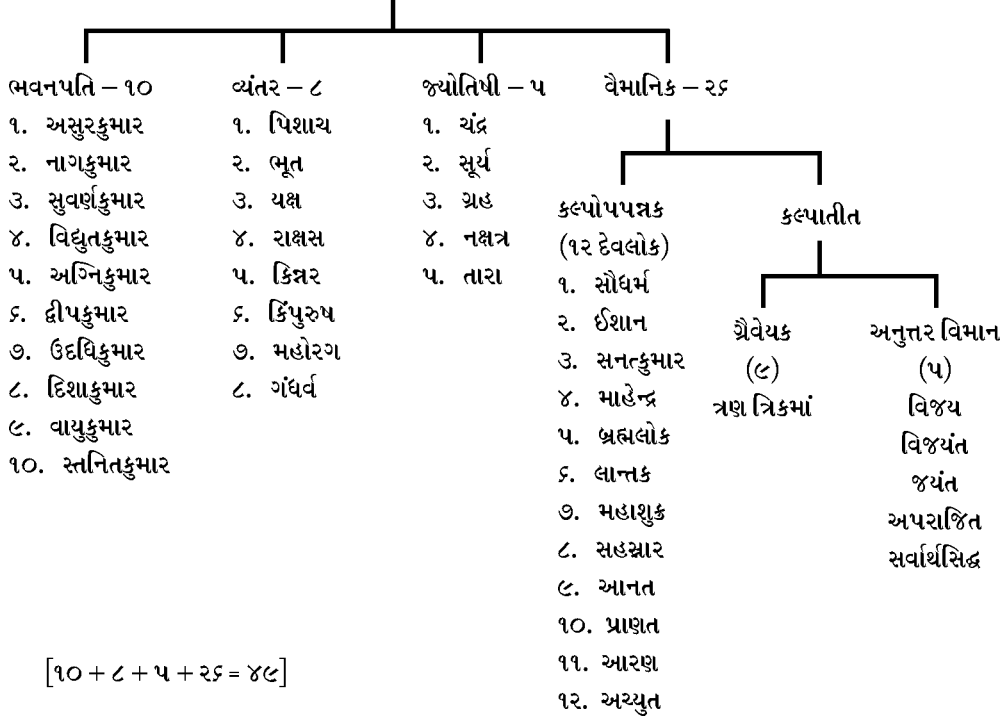
જ્યાં કલ્પ-આચાર મર્યાદા અથવા સ્વામી-સેવકનો ભેદ હોય, ઈન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશક આદિ દશ પ્રકારના દેવોની જાતિનો વ્યવહાર હોય તેને કલ્પોપન્નક દેવ કહે છે. તેના સૌધર્મ આદિ બાર દેવલોકના બાર પ્રકાર છે તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

જ્યાં સ્વામી-સેવકનો ભેદ ન હોય, ઈન્દ્ર આદિ દશ પ્રકારના દેવોની જાતિનો વ્યવહાર ન હોય તેને કલ્પાતીત કહે છે. તેના બે ભેદ છે— નવઐવેયક વિમાનવાસી દેવ અને પાંચ અનુત્તરોપપાતિક દેવ.

લોક પુરુષની ગ્રીવાના સ્થાને સ્થિત થયેલા વિમાનોને ઐવેયક વિમાન કહે છે. તે નવ વિમાન ત્રણ-ત્રણની ત્રણ ત્રિકમાં ગોઠવાયેલા છે. તેમાં જન્મ ધારણ કરનારા દેવો ઐવેયક વિમાનવાસી દેવો કહેવાય છે.

અનુત્તરનો અર્થ છે— સર્વોચ્ચ અને સર્વશ્રેષ્ઠ વિમાન. તે અનુત્તર વિમાનોમાં ઉપપાત એટલે કે જન્મ ધારણ કરનાર દેવ અનુત્તરોપપાતિક કહેવાય છે. તે પ્રત્યેકના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત રૂપ બે-બે ભેદ થાય છે.

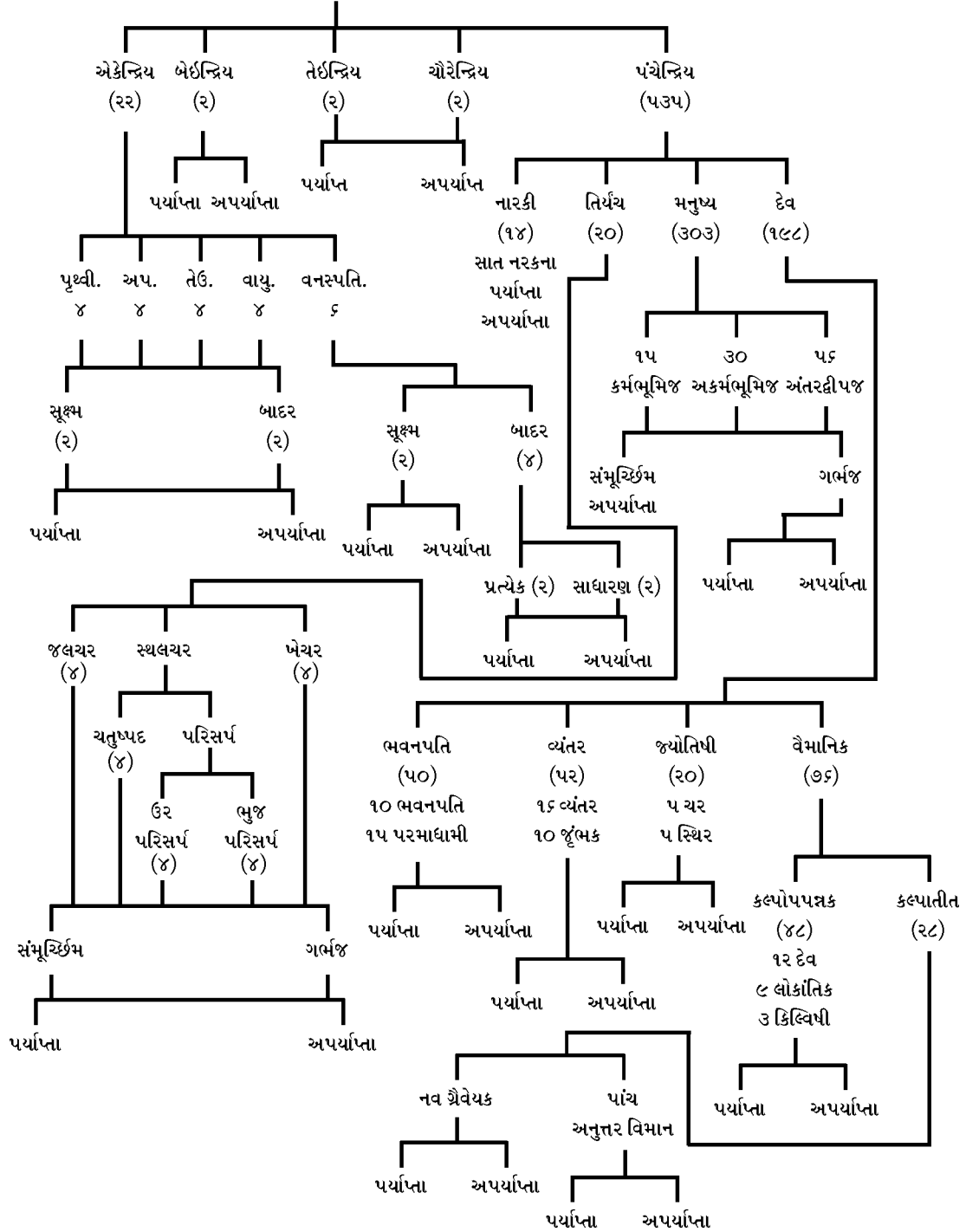
દેવ સંસાર સમાપન્ન જીવોના ૪૯ ભેદ

પ્રસ્તુત મૂલ પાઠમાં દેવોની ચાર જાતિ અને તેના ૪૯ મુખ્ય ભેદોનું કથન છે. તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બે ભેદ કરતાં ૪૯ × ૨ = ૯૮ ભેદ થાય છે. જીવાભિગમસૂત્ર આદિ અન્ય આગમોના આધારે દેવોના ૧૯૮ ભેદ આ પ્રમાણે છે—
ભવનપતિના ૨૫ ભેદ :- ૧૦ ભવનપતિ દેવ. તેના નામ ઉપર પ્રમાણે જાણવા અને ૧૫ પરમાધામી દેવો આ પ્રમાણે છે—
 (૧) અંબ (૨) અંબરિષ (૩) શ્યામ (૪) શબલ (૫) રુદ્ર (૬) ઉપરુદ્ર (૭) કાલ (૮) મહાકાલ (૯) અસિપત્ર (૧૦) ધનુષ (૧૧) કુંભ (૧૨) વાલુક (૧૩) વૈતરણી (૧૪) ખરસ્વર (૧૫) મહાઘોષ.
વ્યંતર દેવોના ૨૬ ભેદ :- ૧૬ જાતિના વ્યંતર દેવો— પિશાચ આદિ આઠના નામ ઉપર પ્રમાણે જાણવા (૯) અણપન્નિક (૧૦) પણપન્નિક (૧૧) ઋષિવાદિત (૧૨) ભૂતવાદિત (૧૩) કન્દિત (૧૪) મહાકન્દિત (૧૫) કૂષ્માંડ (૧૬) પતંગ દેવ. ૧૦ જૃંભક દેવો— (૧) અન્ન જૃંભક (૨) પાન જૃંભક (૩) વસ્ત્ર જૃંભક (૪) લયન જૃંભક (૫) શયન જૃંભક (૬) પુષ્પ જૃંભક (૭) ફલ જૃંભક (૮) પુષ્પ-ફલ જૃંભક (૯) વિદ્યા જૃંભક (૧૦) અવ્યક્ત જૃંભક.
જ્યોતિષીના ૧૦ ભેદ :- ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા. તે પાંચ ચર અને પાંચ સ્થિર.
વૈમાનિક દેવના ૩૬ ભેદ :- ૧૨ દેવલોકના દેવ+૯ લોકાતિક દેવ+૩ કિલ્વીષી દેવ + ૯ ત્રૈવેયક + ૫ અનુત્તર વિમાન = ૩૬ ભેદ. આ રીતે ચાર જાતિના દેવો ૨૫ + ૨૬ + ૧૦ + ૩૬ = ૯૭. તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ૯૭ × ૨ = ૧૯૪ ભેદ થાય છે.

સંસાર સમાપત્ત જીવોના પડ્ડત ભેદ

દ્વિતીય પદ

પરિચય

આ પદનું નામ સ્થાનપદ છે, તેમાં સર્વ જીવોના ઉત્પત્તિ સ્થાનોનું અને નિવાસ સ્થાનોનું વર્ણન છે.

સ્થાન— જીવ જ્યાં સ્થિત થાય, જીવ જ્યાં રહે, તેને સ્થાન કહે છે. જૈન દર્શનાનુસાર આત્મા સર્વવ્યાપી નથી. સંસારી આત્મા શરીર પ્રમાણ છે. જીવમાં સંકોચ અને વિસ્તારનો ગુણ હોવાથી તેને કર્માનુસાર જેવડું શરીર મળે તે પ્રમાણે આત્મપ્રદેશોનો સંકોચ-વિસ્તાર થાય છે. તે ઉપરાંત જૈનદર્શનાનુસાર આત્મા એકાંત નિત્ય પણ નથી. તે નિત્ય હોવા છતાં પરિણામી(પરિણમનશીલ) છે. કર્માનુસાર ચારગતિ રૂપ સંસારમાં તેનું પરિભ્રમણ થયા કરે છે. જીવ પોતાના કર્મ પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે. કયા જીવો ક્યારે, ક્યાં અને કેટલા સ્થાનમાં રહે છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું તે જ આ પદનો મુખ્ય વિષય છે.

(૧) જીવ જન્મથી-મરણ પર્યંત એક સ્થાનમાં રહે છે (૨) એક જન્મનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય ત્યારે તે સ્થાન છોડીને જીવ નવા સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવા ગતિ કરે છે અને નવા ઉત્પત્તિ સ્થાને ન પહોંચે ત્યાં સુધી તે નવા ઉત્પત્તિ સ્થાનના માર્ગમાં હોય છે. (૩) નવા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયા પછી પોતાના જીવન દરમ્યાન ક્યારેક જીવ સમુદ્ઘાત કરીને પોતાના સ્થાનથી બહાર આત્મપ્રદેશોનો વિસ્તાર કરે છે. આ રીતે જીવની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ અને અવસ્થાના આધારે શાસ્ત્રકારે ત્રણ વિભાગથી જીવોના સ્થાનોનું કથન કર્યું છે. યથા— (૧) સ્વસ્થાન (૨) ઉપપાત (૩) સમુદ્ઘાત.

(૧) જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત જીવ જે સ્થાનમાં રહે તેને શાસ્ત્રકાર **સ્વસ્થાન** કહે છે. (૨) એક ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, નવો જન્મ ધારણ કરવા, નવા ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી પહોંચવા માટે જીવની ગતિ થાય છે, તે ગતિ દરમ્યાન જીવ જે આકાશ પ્રદેશોની સ્પર્શના કરે છે, તેને **ઉપપાત(સ્થાન)** કહે છે. (૩) વેદનાદિ સમુદ્ઘાત સમયે આત્મપ્રદેશો શરીરમાંથી વિસ્તૃત બની જેટલા પ્રદેશોની(સ્થાનની) સ્પર્શના કરે છે, તેને **સમુદ્ઘાત(સ્થાન)** કહે છે.

સૂત્રકારે પ્રથમપદમાં નિર્દિષ્ટ જીવના ભેદ-પ્રભેદ અનુસાર નહીં પણ સમાન જીવભેદોનો સંગ્રહ કરીને ૨૧ વિભાગ કરી, તેનાં સ્થાનોનું નિરૂપણ કર્યું છે. યથા— (૧) પૃથ્વીકાયિક (૨) અપ્કાયિક (૩) તેજસ્કાયિક (૪) વાયુકાયિક (૫) વનસ્પતિકાયિક, આ પાંચ સ્થાવરના સૂક્ષ્મ અને બાહર અને તે બંનેના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૬) બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિયના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત, (૭) સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિય (૮) સમુચ્ચય નારક (૯) એકથી સાત નારકના નારકીના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત, (૧૦) પંચેન્દ્રિય તિર્યચના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૧) મનુષ્યના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૨) ભવનવાસી દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત, (૧૩) દક્ષિણ દિશાના-ઉત્તર દિશાના અસુરકુમાર આદિ દશ ભવનવાસી દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત, (૧૪) વ્યંતર દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૫) દક્ષિણ-ઉત્તર દિશાના પિશાચાદિ આઠ વ્યંતર દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત, (૧૬) જ્યોતિષી દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત, (૧૭) વૈમાનિક દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત, (૧૮) સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના બાર દેવલોકના દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૯) ઐવેચક દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૨૦)

અનુત્તરોપપાતિક દેવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત અને (૨૧) સિદ્ધ.

પાંચે પ્રકારના સૂક્ષ્મ સ્થાવર જીવો આખા લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે. તેનો એક જીવ લોકવ્યાપી નથી પરંતુ સૂક્ષ્મ જીવોની સમગ્ર જીવરાશિથી સંપૂર્ણ લોક વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. તેથી તે જીવોના સ્વસ્થાન, ઉપપાતસ્થાન અને સમુદ્ઘાતસ્થાન સંપૂર્ણ લોક છે.

પર્યાપ્ત—બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના સ્વસ્થાન આઠ પૃથ્વી, નરકાવાસ, દેવલોક, પાતાળકળશ, પર્વત આદિ સ્થાનોમાં હોય છે. તેના સ્વસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

ઉત્પન્ન થતાં પર્યાપ્ત—બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જ હોય છે અને પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયિક જીવો મૃત્યુ સમયે મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે પણ તેનું સ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ થાય છે. અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયિક જીવોના સ્વસ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તે જીવોની સંખ્યા અધિક હોવાથી ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ તે જીવોનું ક્ષેત્ર સર્વલોક થઈ જાય છે. આ રીતે સૂત્રકારે પ્રત્યેક જીવોના સ્વસ્થાન આદિ ત્રણે સ્થાન અને સંપૂર્ણ લોકમાં તેનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

સિદ્ધ જીવો જ્યાં સ્થિત થાય તે સિદ્ધક્ષેત્ર, સિદ્ધોનું સ્વસ્થાન છે. તે જીવો એક પણ આકાશ પ્રદેશનો સ્પર્શ કર્યા વિના અસ્પૃશદ્ગતિથી એક સમય માત્રમાં સ્વસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી લે છે. માર્ગમાં અન્ય પ્રદેશોની સ્પર્શના ન થવાથી તેનું ઉપપાત નથી. તેમજ કર્મ અને શરીર રહિત હોવાથી તેઓને કોઈપણ સમુદ્ઘાત નથી.

દ્વિતીય પદ : સ્થાન

પૃથ્વીકાયિક જીવોનાં સ્થાન :-

૧ કહિ ણં ભંતે ! બાદરપુઢવિકાઙયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પ્ણત્તા ? ગોયમા ! સદ્ધાણેણં અદ્દસુ પુઢવીસુ, તં જહા- રયણપ્પભાએ સક્કરપ્પભાએ વાલુયપ્પભાએ પંકપ્પભાએ ધૂમપ્પભાએ તમપ્પભાએ તમતમપ્પભાએ ઈસીપ્પભારાએ ।

અહોલોએ- પાયાલેસુ ભવણેસુ, ભવણપત્થડેસુ, ણિરણ્ણેસુ, ણિરયાવલિયાસુ, ણિરય- પત્થડેસુ । ઝડ્ડલોએ- કપ્પેસુ, વિમાણેસુ, વિમાણાવલિયાસુ, વિમાણપત્થડેસુ । તિરિયલોએ - ટંકેસુ કૂડેસુ સેલેસુ સિહરીસુ પ્પભારેસુ વિજણ્ણેસુ વક્કારેસુ વાસેસુ વાસહરપ્પવ્વણ્ણેસુ વેલાસુ વેઙ્ગયાસુ દારેસુ તોરણેસુ દીવેસુ સમુદ્દેસુ, એત્થ ણં બાદરપુઢવિકાઙયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પ્ણત્તા । ઝવવાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સમુઘ્ઘાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સદ્ધાણેણં લોયસ્સ અસંખેજ્જહાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત બાદરપૃથ્વીકાયિક જીવોના સ્થાન ક્યાં છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ આઠ પૃથ્વીઓમાં છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં, (૨) શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીમાં, (૩) વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીમાં, (૪) પંકપ્રભા પૃથ્વીમાં, (૫) ધૂમપ્રભા પૃથ્વીમાં, (૬) તમ:પ્રભા પૃથ્વીમાં, (૭) તમસ્તમ:પ્રભા પૃથ્વીમાં અને (૮) ઈષત્પ્રાગભારા પૃથ્વીમાં છે.

અધોલોકમાં- પાતાળકળશોમાં, ભવનપતિ દેવોના ભવનોમાં, તે ભવનોના વચ્ચેની ભૂમિમાં, નરકોમાં, આવલિકાબદ્ધ નરકાવાસોમાં, નરકના પ્રસ્તટો-વચ્ચેની ખાલી ભૂમિમાં હોય છે.

ઉર્ધ્વલોકમાં- સૌધર્માદિ બાર કલ્પોમાં, ત્રૈવેયક આદિ વિમાનોમાં, વિમાનાવલિકાઓમાં અને વિમાનના પ્રસ્તટો-પાથડાઓમાં હોય છે.

તિરછાલોકમાં- ટંકો-એક ભાગ તૂટી ગયો હોય તેવા પર્વતોમાં, પર્વતના કૂટ-શિખરોમાં, શિખર રહિતના પર્વતોમાં, શિખરવાળા પર્વતોમાં, પ્રાગભારો- કાંઈક નમી ગયેલા પર્વતોમાં, મહાવિદેહ ક્ષેત્રની વિજયોમાં, વક્ષસ્કાર પર્વતોમાં, ભરત આદિ ક્ષેત્રોમાં, હિમવાન આદિ વર્ષધર પર્વતોમાં, વેલાઓ- સમુદ્રતટવર્તી કાંપવાળી ભૂમિઓમાં, વેદિકાઓમાં, દારોમાં, તોરણોમાં, દ્વીપોમાં અને સમુદ્રોમાં હોય છે. આ ભૂમિઓમાં પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના સ્વસ્થાન છે.

ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ(પણ) લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

૨ કહિ ણં ભંતે ! બાદરપુઢવિકાઙયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જત્થેવ બાદરપુઢવિકાઙયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા તત્થેવ બાદરપુઢવિકાઙયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પ્ણત્તા । ઝવવાણં સવ્વલોએ, સમુઘ્ઘાણં સવ્વલોએ, સદ્ધાણેણં લોયસ્સ અસંખેજ્જહાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ !

જ્યાં પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકના સ્થાન છે, ત્યાં જ અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકોના સ્થાન છે. તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં તથા સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

૩ કહિ ણં મંતે ! સુહમપુઢવિકાઙ્યાણં પજ્જત્તગાણં અપજ્જત્તગાણં ચ ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! સુહમપુઢવિકાઙ્યા જે પજ્જત્તગા જે ય અપજ્જત્તગા તે સવ્વે ંગવિહા અવિસેસા અણાણત્તા સવ્વલોગપરિયાવણ્ણગા પણ્ણત્તા સમણાઁસો !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો બધા એક સમાન, વિશેષતા રહિત અને ભિન્નતા રહિત છે. હે આયુષ્યમાન્ શ્રમણ ! તે જીવો સર્વલોકમાં પરિવ્યાપ્ત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પૃથ્વીકાયિકોનાં સ્થાનોનું નિરૂપણ છે.

ઠાણા :- સ્થાન. જીવ જે સ્થાનમાં સ્થિત થાય છે તેને સ્થાન કહે છે. તે ઉપરાંત જીવ વિગ્રહગતિમાં તથા સમુદ્ઘાત સમયે જે આકાશ પ્રદેશોની સ્પર્શના કરે છે, જેટલા આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહે છે તેનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતે અહીં ત્રણ પ્રકારે જીવના સ્થાનોનું કથન છે.

(૧) સ્વસ્થાન :- જીવ જે સ્થાનોમાં જન્મ ધારણ કરીને મૃત્યુપર્યંત રહે છે, તેને સ્વસ્થાન કહે છે.

(૨) ઉપપાત :- એક ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને અન્ય ભવમાં ઉત્પન્ન થવા માટે જીવ વિગ્રહ ગતિ કરે છે. તે વિગ્રહગતિમાં જીવ જેટલા આકાશ પ્રદેશોનો સ્પર્શ કરે છે, તે ક્ષેત્ર ઉપપાત રૂપે વર્ણિત છે.

(૩) સમુદ્ઘાત :- વેદના, કષાય કે મૃત્યુ આદિ સમયે જીવ સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે પોતાના આત્મપ્રદેશોને ફેલાવે છે. મારણાંતિક સમુદ્ઘાત સમયે જીવ ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી પોતાના આત્મપ્રદેશોને ફેલાવે છે. તે મારણાંતિક સમુદ્ઘાતના સમયે જીવ જેટલા આકાશ પ્રદેશોનો સ્પર્શ કરે છે, તેને સમુદ્ઘાત(ક્ષેત્ર) કહે છે.

પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોના સ્વસ્થાન :- તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે. પૃથ્વીકાયિક જીવો પોલાણના સ્થાનોમાં હોતા નથી તેમજ જલસ્થાનોમાં પૃથ્વી હોતી નથી, તેથી તેના સ્વસ્થાનો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જ હોય છે. નરકપૃથ્વીઓની લંબાઈ-પહોળાઈ અસંખ્યાતા યોજનની છે. અધોલોકમાં રહેલા પાતાળ કળશો એક લાખ યોજનના છે, નરકાવાસો ત્રણ હજાર યોજનની ઊંચાઈના છે, ઊર્ધ્વલોકમાં રહેલા વિમાનો સંખ્યાત-અસંખ્યાત યોજનના છે અને તિરછાલોકમાં રહેલા પર્વતો, કૂટો વગેરે પ્રત્યેક સ્થાનો સંખ્યાત યોજનના જ છે. તે સર્વ મળીને લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ થાય છે.

ઉવવાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જઙ્ઞ ભાગે :- ઉપપાતની અપેક્ષાએ તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે. નૈરયિકોને છોડીને શેષ ૨૩ દંડકના જીવો પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયરૂપે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તે સર્વ જીવો પૃથ્વીકાયમાં ઉત્પન્ન થવા માટે વિગ્રહગતિમાં વર્તતા હોય ત્યારે પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય જ કહેવાય છે, તેમ છતાં પર્યાપ્તા હિ બાદરપૃથ્વીકાયિકા સર્વસ્તોકાઃ, તતસ્તેઽપાન્તરાલગતાવપિ પરિગૃહ્ણમાણા લોકસ્યાસંખ્યેયભાગેએવેતિ ન કચ્ચિદ્દોષઃ । પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો અલ્પસંખ્યક છે તેથી વિગ્રહગતિમાં વર્તતા જીવોના ક્ષેત્રની ગણના કરીએ, તોપણ તે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ થાય છે.

સમુદ્ઘાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જઙ્ઞ ભાગે...:- મારણાંતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ પણ તે લોકના

અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે. પર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો મરીને ઔદારિકના દશ દંડકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે જીવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરી આત્મપ્રદેશોને ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી ફેલાવે છે. તે જીવો અલ્પસંખ્યક હોવાથી તેનું સમુદ્ઘાતનું ક્ષેત્ર પણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ થાય છે.

અપર્યાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાયિકના સ્થાન :- ઉવવાણં સવ્વલોણ સમુગ્ધાણં સવ્વલોણ ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત વડે સર્વલોકમાં હોય છે. સ્વભાવત એવામી બહવ ઇતિ ઉપપાતેન સમુદ્ઘાતેન ચ સર્વલોકવ્યાપિનઃ । સ્વાભાવિક રૂપે જ અપર્યાપ્ત જીવો ઘણા છે તેથી તે જીવો ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત વડે સર્વલોકવ્યાપી છે. તેમાં કેટલાક જીવોનો ઉપપાત ઋજુગતિથી અને કેટલાક જીવોનો ઉપપાત વકગતિથી થાય છે. વકગતિમાં જ્યારે કેટલાક જીવો પ્રથમ વળાંક લઈને આગળ વધે છે ત્યારે બીજા જીવો તે વકસ્થાને પહોંચી જાય છે. તે જ રીતે તે જીવો બીજા વળાંકથી આગળ વધે ત્યાં અન્ય જીવો ત્યાં આવી ગયા હોય છે. આ રીતે વકગતિમાં પણ પ્રવાહની અપેક્ષાએ નિરંતર લોકવ્યાપ્ત થઈ જાય છે. તે જીવોની બહુલતાના કારણે સમુદ્ઘાતથી પણ સર્વ લોકવ્યાપી છે.

સ્વસ્થાન આશ્રયી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે કારણ કે અપર્યાપ્ત જીવો પર્યાપ્ત જીવોને આશ્રયે ઉત્પન્ન થાય છે અને રહે છે. પર્યાપ્ત જીવોના સ્વસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોવાથી બાદર અપર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયિકોના સ્વસ્થાન પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોનાં સ્થાન :- તે સવ્વે ઇગવિહા । સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય જીવોના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત બધા એક જ પ્રકારના છે અર્થાત્ તે સર્વ જીવોના સ્વસ્થાન, ઉપપાત સ્થાન કે સમુદ્ઘાતસ્થાનમાં કોઈ ભેદ નથી. તે જીવો સંપૂર્ણ લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે, તે જીવોનું સ્વસ્થાન સંપૂર્ણ લોક છે. તેથી જ તેના ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત ક્ષેત્ર પણ સંપૂર્ણ લોકરૂપ જ છે.

અવિસેસા :- સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષતા રહિત છે. તેમાં જે સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા જીવોના સ્થાન છે તે જ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા જીવોના સ્થાન છે, તેમાં કોઈ વિશેષતા નથી.

અણાણત્તા :- ભિન્નતા રહિત છે અર્થાત્ જે આકાશપ્રદેશો પર પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો છે, તે જ આકાશપ્રદેશો પર અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકો પણ છે. તેમાં કોઈ ભેદ નથી. સૂક્ષ્મ જીવો સર્વલોકમાં છે, આ કથન સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ છે. એક જીવનું સ્થાન તો લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ છે, એમ સર્વ તીર્થકરોએ કહ્યું છે.

અધ્યાયિક જીવોનાં સ્થાન :-

૪ કહિ ણં મંતે ! બાદરઆઝકાઙયાણં પજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! સટ્ટાણેણં સત્તસુ ઘણોદધિસુ સત્તસુ ઘણોદધિવલણ્ણસુ । અહોલોણ- પાયાલેસુ ભવણેસુ ભવણપત્થડેસુ । ઉડ્ઢલોણ- કપ્પેસુ વિમાણેસુ વિમાણાવલિયાસુ વિમાણપત્થડેસુ ।

તિરિયલોણ- અગડેસુ તલાણ્ણસુ ણદીસુ દહેસુ વાવીસુ પુક્કરિણીસુ દીહિયાસુ ગુંજાલિયાસુ સરેસુ સરપંતિયાસુ સરસરપંતિયાસુ બિલેસુ બિલપંતિયાસુ ઉજ્જરેસુ ણિજ્જરેસુ ચિલ્લલેસુ પલ્લલેસુ વપ્પિણેસુ દીવેસુ સમુદ્દેસુ સવ્વેસુ ચેવ જલાસણ્ણસુ જલટ્ટાણેસુ । ઇત્થ ણં બાદરઆઝકાઙયાણં પજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જહિણે, સમુગ્ધાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જહિણે, સટ્ટાણેણં લોયસ્સ અસંખેજ્જહિણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત બાદર અષ્ટાધિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત બાદર અષ્ટાધિકોના સ્વસ્થાન સાત ઘનોદધિમાં, સાત ઘનોદધિ વલયોમાં છે. **અધોલોકમાં-** પાતાળો(પાતાળ કળશો)માં, ભવનોમાં તથા ભવન પ્રસ્તટોમાં, **ઉર્ધ્વલોકમાં-** કલ્પોમાં, વિમાનોમાં, વિમાનાવલિકાઓમાં, વિમાન પ્રસ્તટોમાં, **તિરછાલોકમાં-** કૂવા, તળાવો, નદીઓ, દ્રહો, ચાર ખૂણાવાળી વાવો, કમળયુક્ત ગોળાકાર પુષ્કરિણી, લાંબી વાવો, કમાડ સંયુક્ત પુષ્કરિણીઓ, સરોવરો, પંક્તિબદ્ધ સરોવરો, એક બીજા સાથે જોડાયેલા પંક્તિબદ્ધ સરોવરો, બિલો-પાણીની નીક વહેવાથી સ્વાભાવિક રીતે થઈ ગયેલી નાની કૂઈઓ છે. બિલપંક્તિ, પહાડી જળના ઉત્પત્તિ સ્થાનો, ઝરણાઓ, છિલ્લરો- થોડા પાણીવાળા કુદરતી ખાડા, પલ્લવો- કુદરતી સરોવરો, વપ્રો- ખેતરના ક્યારાઓ, દ્વીપો, સમુદ્રો, સર્વ જલાશયો અને જલ સ્થાનોમાં છે.

ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

૫ **કહિ ણં મંતે ! બાદરઆઠકાઙ્યાણં અપજ્જત્તાણં ઠાણા પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જત્થેવ બાદરઆઠકાઙ્યાણં પજ્જત્તાણં ઠાણા તત્થેવ બાદર આઠકાઙ્યાણં અપજ્જત્તાણં ઠાણા પ્ણત્તા । ડવવાણં સવ્વલોણ, સમુઘાણં સવ્વલોણ, સદ્ધાણેણં લોયસ્સ અસંખેજ્જહમ્ભાગે ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! અપર્યાપ્ત બાદર અષ્ટાધિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત બાદર અષ્ટાધિકોના જે સ્થાનો છે, તે જ અપર્યાપ્ત બાદર અષ્ટાધિકોના સ્થાનો છે. ઉપપાતની અપેક્ષાએ તે સર્વલોકમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

૬ **કહિ ણં મંતે ! સુહમઆઠકાઙ્યાણં પજ્જત્તા-અપજ્જત્તાણં ઠાણા પ્ણત્તા ? ગોયમા ! સુહમઆઠકાઙ્યા જે પજ્જત્તા જે ય અપજ્જત્તા તે સવ્વે ઇગવિહા અવિસેસા અણાણત્તા સવ્વલોગપરિયાવણ્ણગા પ્ણત્તા સમણાસો !**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અષ્ટાધિકોના સ્થાન ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અષ્ટાધિકો બધા એક સમાન, વિશેષતારહિત, ભેદરહિત છે. હે આયુધ્યમાન શ્રમણ ! તેઓ સર્વલોક વ્યાપી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં અષ્ટાધિક જીવોના સ્થાનોનું નિરૂપણ છે. તેનું કથન પૃથ્વીકાયિક જીવોની સમાન છે.

ઘણોદધિસુ :- ઘનોદધિઓમાં. આઠ પ્રકારની પૃથ્વીમાંથી રત્નપ્રભા આદિ સાત નરકપૃથ્વીની નીચે ક્રમશઃ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત છે. યથા- ૧,૮૦,૦૦૦ યોજનની રત્નપ્રભાપૃથ્વીની નીચે ૨૦,૦૦૦ યોજનના વિસ્તારમાં ઘનોદધિ, ત્યાર પછી ક્રમશઃ અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત ઘનવાત અને તનુવાત છે. ત્યાર પછી અસંખ્યાત યોજનના વિસ્તારમાં આકાશ છે. ત્યાર પછી બીજી નરકપૃથ્વી આવે છે. આ રીતે સાતે નરકપૃથ્વીના ઘનોદધિ પૃથક્-પૃથક્ હોવાથી સૂત્રકારે સાત ઘનોદધિનું કથન કર્યું છે.

ઘણોદધિવલણસુ :- ઘનોદધિવલયોમાં. આઠ પ્રકારની પૃથ્વીમાંથી રત્નપ્રભા આદિ સાત નરકપૃથ્વીની

ચારે બાજુ ગોળાકારે ક્રમશઃ ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાતના એક-એક વલય છે, તેમાં ઘનીભૂત થયેલા પાણીના વલયને ઘનોદધિવલય કહે છે. સાતે નરકપૃથ્વીના ઘનોદધિવલયો પૃથક્ હોવાથી ઘનોદધિ વલયો સાત થાય છે. આઠમી ઈષત્ પ્રાગભારા પૃથ્વીની ચારે બાજુ આ પ્રકારના વલય નથી.

પાયાલેસુ :- પાતાળકળશ. લવણ સમુદ્રમાં ચારે દિશામાં એક લાખ યોજન વિસ્તારવાળા એક-એક પાતાળ કળશ છે અને ચારે વિદિશામાં ૧૮૭૧-૧૮૭૧ કુલ મળીને ૭,૮૮૪ લઘુ પાતાળ કળશો છે. તે એક હજાર યોજન ઊંડા છે. તે પ્રત્યેક લઘુ પાતાળ કળશોના નીચેના ત્રિભાગમાં વાયુ, મધ્યના ત્રિભાગમાં વાયુ તથા જલ અને ઉપરના ત્રિભાગમાં જલ છે.

ભવણેસુ, કપ્પેસુ, વિમાણેસુ :- ભવનોમાં, દેવલોકોમાં અને દેવલોકના છૂટા છવાયા વિમાનોમાં. આ સ્થાનોમાં સચેત પાણીની વાવડીઓ છે. તેથી ત્યાં અપ્કાયિક જીવોના સ્વસ્થાન કહ્યા છે. આ વાવડીઓ બાર દેવલોક સુધી જ હોય છે. નવગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં વાવડીઓ નથી, તેથી ત્યાં અપ્કાયિક જીવોના સ્વસ્થાન નથી.

બિલેસુ :- પાણીની નીક વહેવાથી સ્વાભાવિક રીતે થઈ ગયેલી નાની કૂઈઓ છે.

તેજસ્કાયિક જીવોનાં સ્થાન :-

૭ કહિ ણં ભંતે ! બાદરતેઝકાઈયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! સદ્ધાણેણં અંતોમણુસ્સખેત્તે અઙ્ઙાઈજ્જેસુ દીવસમુદ્દેસુ ણિવ્વાઘાણં પણ્ણરસસુ કમ્મભૂમીસુ, વાઘાયં પદુચ્ચ પંચસુ મહાવિદેહેસુ, એથ્થ ણં બાદરતેઝકાઈયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ।

ઉવવાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જઈયાગે, સમુગ્ઘાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જઈયાગે, સદ્ધાણેણં લોયસ્સ અસંખેજ્જઈયાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકોનાં સ્થાનો ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ-મનુષ્ય ક્ષેત્રની અંદર અઢીદ્વીપ સમુદ્રમાં, નિવ્યાઘાતની અપેક્ષાએ અર્થાત્ ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં અગ્નિનો વિચ્છેદ થયો ન હોય ત્યારે પંદર કર્મભૂમિઓમાં, વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ અર્થાત્ ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં બાદર અગ્નિનો વિચ્છેદ થયો હોય ત્યારે પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રોમાં, પર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકોના સ્થાન હોય છે.

ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

૮ કહિ ણં ભંતે ! બાદરતેઝકાઈયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જત્થેવ બાદરતેઝકાઈયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા તત્થેવ બાદરતેઝકાઈયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ।

ઉવવાણં લોયસ્સ દોસુ ઉઙ્કવાડેસુ તિરિયલોયતટ્ટે ય, સમુગ્ઘાણં સવ્વલોણ, સદ્ધાણેણં લોયસ્સ અસંખેજ્જઈયાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત બાદર-તેજસ્કાયિકોના જે સ્થાન છે, તે જ અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકોના સ્થાન છે. ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના બે ઊર્ધ્વકપાટોમાં તથા તિર્યગ્લોકરૂપ તટ્થ થાળમાં અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં તથા સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

૯ કહિ णं भंते ! सुहुमतेउकाइयाणं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाणं च ठाणा पण्णत्ता ?
 गोयमा ! सुहुमतेउकाइया जे पज्जत्तगा जे य अपज्जत्तगा ते सव्वे एगविहा अविसेसा
 अणाणत्ता सव्वलोगपरियावण्णगा पण्णत्ता समणाउसो !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ?
 ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકો બધા એક સમાન, વિશેષતા રહિત, ભેદરહિત
 છે, હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તેઓ સર્વલોકમાં હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તેજસ્કાયિકોના સ્થાનોની પ્રરૂપણા છે.

પર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાયિક જીવોના સ્વસ્થાન :- બાદર અગ્નિનું સ્વસ્થાન મનુષ્યક્ષેત્ર જ છે. બાદર
 અગ્નિની ઉત્પત્તિ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ થાય છે. સૂત્રકારે તેના સ્વસ્થાનનું કથન બે અપેક્ષાએ કર્યું છે.

(૧) વ્યાઘાતની અપેક્ષાએ— અત્યંત સ્નિગ્ધકાલ કે અત્યંત રૂક્ષકાલમાં બાદર અગ્નિની ઉત્પત્તિ થતી
 નથી. આ કાલ બાદર અગ્નિને માટે વ્યાઘાતકાલ-પ્રતિબંધરૂપ કાલ છે. ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં સુષમ
 સુષમા, સુષમા અને સુષમ-દુષમા નામના યુગલિક કાળ વિભાગમાં અત્યંત સ્નિગ્ધ કાલ હોય છે અને દુઃષમ-
 દુઃષમનામના કાળમાં અત્યંત રૂક્ષકાલ હોય છે. તે સમયે ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં બાદર અગ્નિ હોતો
 નથી. આ રીતે વ્યાઘાતકાલ પ્રવર્તતો હોય ત્યારે પંચમહાવિદેહક્ષેત્રમાં જ બાદર અગ્નિ હોય છે.

(૨) નિર્વ્યાઘાતકાલની અપેક્ષાએ— જ્યારે ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં બાદર અગ્નિનો વ્યાઘાતકાલ-
 પ્રતિબંધ કાલ ન હોય અર્થાત્ અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા આરામાં યુગલિક કાલ પૂર્ણ થયા પછી અંતિમ
 ત્રીજો ભાગ અને ચોથો-પાંચમો આરો તેમજ ઉત્સર્પિણી કાળનો બીજો, ત્રીજો તથા ચોથા આરાનો પ્રથમ
 ભાગ પ્રવર્તતો હોય ત્યારે પાંચ ભરત, પાંચ ઐરવત અને પાંચ મહાવિદેહક્ષેત્ર, આ પંદર કર્મભૂમિમાં
 બાદર અગ્નિ હોય છે.

આ રીતે જોતાં સ્પષ્ટ થાય છેકે બાદર અગ્નિના સ્વસ્થાન મનુષ્યક્ષેત્રમાં પણ પંદર કર્મભૂમિમાં જ
 હોય છે. અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાં અતિ સ્નિગ્ધકાલ હોવાથી બાદર અગ્નિ હોતો નથી. પંદર કર્મભૂમિનું
 ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, તેથી તેના સ્વસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

પર્યાપ્ત બાદર અગ્નિના ઉપપાત-સમુદ્ઘાતસ્થાન— પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ ઉપપાત અને
 સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

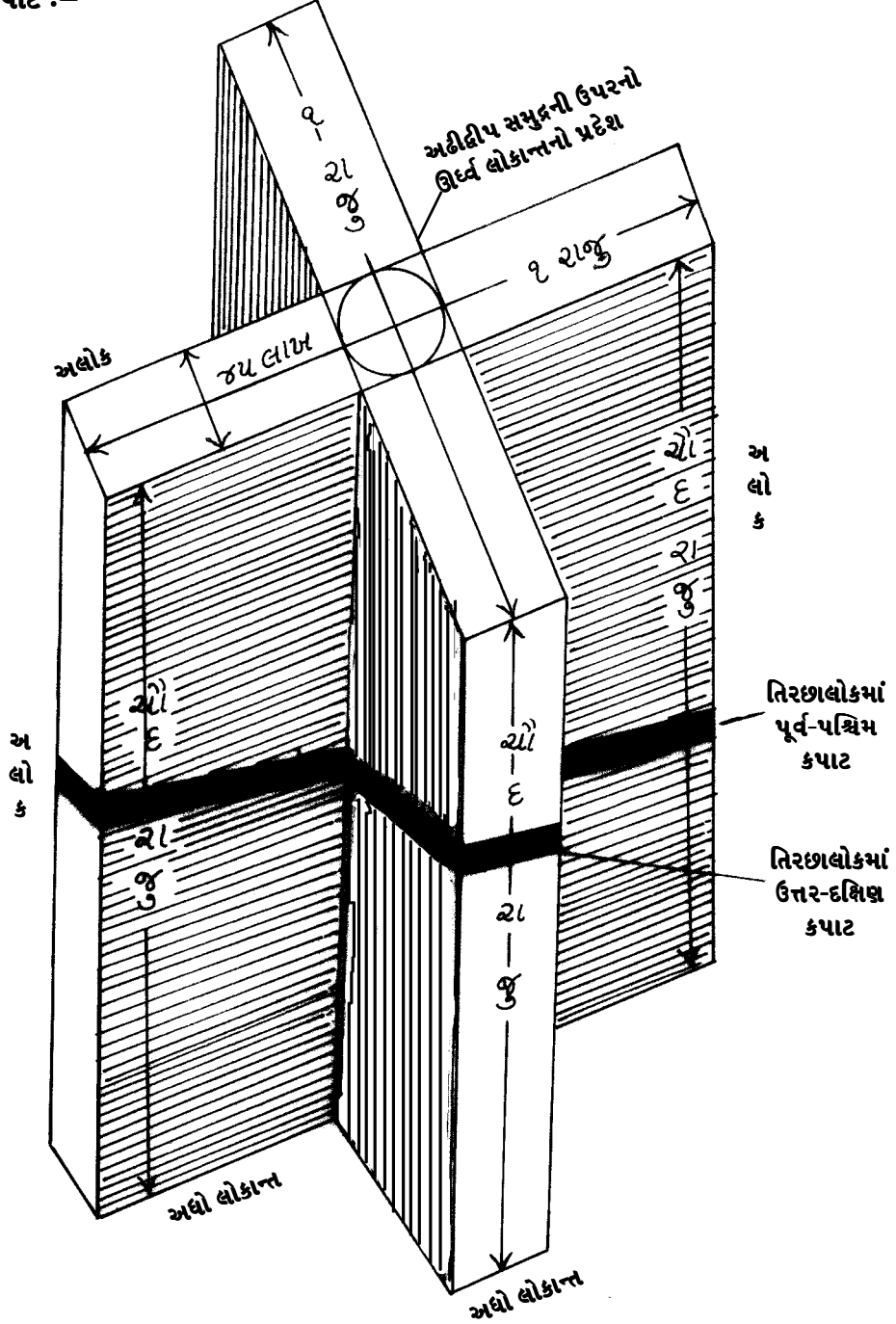
અપર્યાપ્ત બાદર અગ્નિના સ્વસ્થાન— પર્યાપ્ત જીવોની જેમ અપર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાયિક જીવોના
 સ્વસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

અપર્યાપ્ત બાદર અગ્નિના ઉપપાત સ્થાન— ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના બે ઊર્ધ્વ કપાટોમાં તથા
 તિર્યગ્લોકના તટમાં અપર્યાપ્ત બાદર અગ્નિકાયિક જીવો હોય છે.

દોસુ ડહ્કવાડેસુ તિરિયલોયતટ્ટે ય :- બાદર અપર્યાપ્ત તેજસ્કાયિક જીવોના ઉપપાત સ્થાન
 બે ઊર્ધ્વકપાટ અને તિર્યગ્લોક તટ(થાળ) છે.

બે ઊર્ધ્વકપાટ— અઢીદ્વીપ—સમુદ્ર પ્રમાણ ૪૫ લાખ યોજન પહોળા, પૂર્વ-પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-દક્ષિણ
 લોકાંતે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની વેદિકાને સ્પર્શતા બે કપાટ છે. અહીં કમાડ-બારણાના આકારવાળા છએ
 દિશામાં લોકાન્તને સ્પર્શતા ક્ષેત્રને કપાટ કહ્યા છે. તે બે કપાટ કેવળી સમુદ્ઘાતના કપાટની જેમ ઊર્ધ્વ

અને અધો દિશામાં લોકાન્તને સ્પર્શે છે. તિરછાલોક તટ— થાળના આકારવાળા, સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની વેદિકા પર્યંતના ૧૮૦૦ યોજન જાડાઈવાળા સંપૂર્ણ તિર્યગ્લોકને અહીં તિર્યગ્લોક તટ કહે છે.
બે ઊર્ધ્વ કપાટ :-

પૃથ્વ્યાદિ સ્થાવર જીવો તે-તે આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અગ્નિકાયનું આયુષ્ય ઉદયમાન થતાં બાદર અગ્નિકાયરૂપે ઉત્પન્ન થવા આવી રહ્યા હોય ત્યારે અર્થાત્ વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત અપર્યાપ્ત અવસ્થાવાળા તે જીવો જે ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તે તેઉકાયના ઉપપાત ક્ષેત્ર કહેવાય છે. સૂત્રકારે બાદર અગ્નિકાયના અપર્યાપ્ત જીવોના ઉપપાત ક્ષેત્ર માટે બે ઊર્ધ્વકપાટ અને તિર્યગ્લોક તટ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પૃથ્વ્યાદિ અન્ય ચાર સ્થાવર જીવોમાં બાદર અપર્યાપ્ત જીવોના ઉપપાત સ્થાનમાં સર્વલોક કહ્યો છે. સૂક્ષ્મ-બાદર આદિ ઘણા જીવો પૃથ્વ્યાદિમાં ઉત્પન્ન થવા માટે વિગ્રહ ગતિને પ્રાપ્ત હોય છે, તેથી તેઓના ઉપપાત સ્થાન 'સર્વલોક' થાય છે. તે જ રીતે બાદર અગ્નિમાં ઉત્પન્ન થવા માટે વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત ઘણા જીવો હોવા છતાં સૂત્રકારે તેના ઉપપાત સ્થાનમાં સર્વલોક ન કહેતા બે ઊર્ધ્વકપાટ કહ્યા છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વળાંક લઈને ઉત્પત્તિ સ્થાનની સમશ્રેણી (છએ દિશાની કોઈ એક સીધી લાઈન)માં આવી ગયેલા જીવોની અપેક્ષાએ જ અપર્યાપ્ત બાદર અગ્નિના ઉપપાત સ્થાનનું કથન છે.

પૃથ્વ્યાદિ ચાર સ્થાવરમાં ઉપપાત સ્થાનમાં સમશ્રેણી પ્રાપ્ત જીવોની ગણના કરવામાં આવે તો પણ તેના ઉપપાત સ્થાનમાં સંપૂર્ણ લોક જ થાય, કારણ કે તેના સ્વસ્થાનો ત્રણે લોકમાં છે.

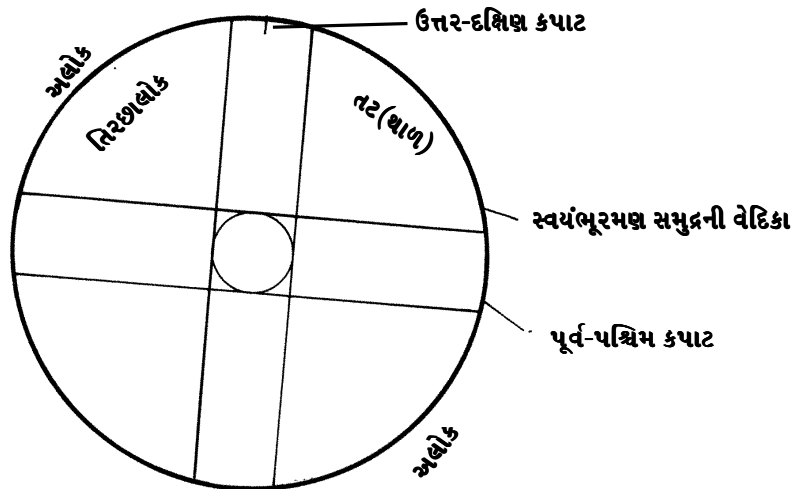
બાદર અગ્નિકાયના સ્વસ્થાનો તિરછાલોકમાં પણ માત્ર અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રમાં છે અને તેમાં પણ વ્યાઘાત સમયમાં ફક્ત મહાવિદેહક્ષેત્રમાં અને નિવ્યાઘાત સમયમાં ભરત-ઐરવતક્ષેત્ર અને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હોય છે. આ ક્ષેત્રમાં બાદર તેજસ્કાયરૂપે ઉત્પન્ન થવા માટે અભિમુખ બનેલા જીવોને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઊર્ધ્વ, અધો છએ દિશામાં અઢીદ્વીપ પ્રમાણ પહોળા અને લોકાન્ત પર્યંતના લાંબા ક્ષેત્રમાંથી જ સમશ્રેણી પ્રાપ્ત થાય છે. તેના માટે જ સૂત્રકારે દોસુ સ્ફુકવાડેસુ તિરિયલોગ તટ્ટે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેના વિવેચનમાં વ્યાખ્યાકારે આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે—

પળ્યાલલક્ષપિહુલા, ડુણ્ણિકવાડા ય છદ્ધિસિં પુટ્ટા ।

લોગંતે તેસિંતો જે, તેરૂ તે ડ ઘિપ્પંતિ ॥૧॥

અર્થ— ૪૫ લાખ યોજન પહોળા બે કપાટ છએ દિશામાં લોકાંતને સ્પર્શે છે, તેની અંદર રહેલા તેઉકાયના (વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત) જીવોને જ અહીં ગ્રહણ કરવાના છે. આ રીતે ઊર્ધ્વલોક અધોલોકને સ્પર્શતા ૪૫ લાખ યોજન પહોળા, ૧ રાજુ પ્રમાણ લાંબા બે કપાટ અને સંપૂર્ણ તિર્યગ્લોક બાદર તેઉકાય અપર્યાપ્તાનું ઉપપાત ક્ષેત્ર છે.

તિરછાલોક તટ્ટમાં બે ઊર્ધ્વકપાટ (એક પરિમાણ દષ્ટિએ આકૃતિ) :-

અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકોનું સમુદ્ઘાત સ્થાન :- સમુદ્ઘાતની દૃષ્ટિએ તે જીવો સર્વલોકમાં હોય છે. પર્યાપ્ત જીવો કરતાં અપર્યાપ્ત જીવો અસંખ્યાતગુણા અધિક છે. અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકો પાંચે સ્થાવરના સૂક્ષ્મમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. સૂક્ષ્મ જીવો આખા લોકમાં ભરેલા છે, તેથી અપર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિકોનું ઉપપાત સ્થાન બે ઊર્ધ્વકપાટ અને તિર્યગ્લોક તટ્ટ હોવા છતાં તે જીવોનું સમુદ્ઘાત સ્થાન સંપૂર્ણલોક થઈ શકે છે. સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા તેજસ્કાયિક જીવોના સ્થાન પૃથ્વીકાયિક જીવોની જેમ સંપૂર્ણ લોકમાં છે.

વાયુકાયિક જીવોનાં સ્થાન :-

૧૦ કહિ પં ભંતે ! બાદરવાઝકાઈયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! સઢ્ઢાળેણં સત્તસુ ઘળવાણસુ સત્તસુ ઘળવાયવલણસુ સત્તસુ તળુવાણસુ સત્તસુ તળુવાયવલણસુ ।

અહોલોણ- પાયાલેસુ ભવળેસુ ભવળપત્થડેસુ ભવળછિદેસુ ભવળળિક્ખુડેસુ ળિરણસુ ળિરયાવલિયાસુ ળિરયપત્થડેસુ ળિરયછિદેસુ ળિરયળિક્ખુડેસુ । ઝઢ્ઢલોણ- કપ્પેસુ વિમાળેસુ વિમાળાવલિયાસુ વિમાળપત્થડેસુ વિમાળછિદેસુ વિમાળળિક્ખુડેસુ । તિરિયલોણ- પાઈળ- પડીળ-દાહિળ-ઝડીળ સવ્વેસુ ચેવ લોગાગાસછિદેસુ લોગળિક્ખુડેસુ ય, ણ્થળ પં બાયર- વાઝકાઈયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પળ્ળત્તા ।

ઝવવાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જેસુ ઢાગેસુ, સમુઘાણં લોયસ્સ અસંખેજ્જેસુ ઢાગેસુ, સઢ્ઢાળેણં લોયસ્સ અસંખેજ્જેસુ ઢાગેસુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! **સ્વસ્થાનની-** અપેક્ષાએ સાત ઘનવાતોમાં, સાત ઘનવાત-વલયોમાં, સાત તનુવાતોમાં અને સાત તનુવાત વલયોમાં સ્વસ્થાન છે. **અધોલોકમાં-** પાતાળ કળશોમાં, ભવનોમાં, ભવન પ્રસ્તટોમાં, ભવનોના છિદ્રોમાં, ભવનોના નિકુષ્ટ પ્રદેશોમાં, નરકોમાં, નરકાવલિકાઓમાં, નરકોના પ્રસ્તટોમાં, નરકના છિદ્રોવાળા સ્થાનોમાં અને નરકોના નિકુષ્ટ પ્રદેશોમાં સ્વસ્થાન હોય છે.

ઊર્ધ્વલોકમાં- કલ્પોમાં, વિમાનોમાં, વિમાનપંક્તિઓમાં, વિમાનોના પ્રસ્તટોમાં, વિમાનોના છિદ્રોવાળા સ્થાનોમાં, વિમાનોના નિકુષ્ટ પ્રદેશોમાં સ્વસ્થાન હોય છે.

તિરછાલોકમાં- પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના સમસ્ત લોકાકાશના છિદ્રોવાળા સ્થાનોમાં તથા લોકના નિકુષ્ટ પ્રદેશોમાં, આ સર્વ સ્થાનોમાં પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોના સ્વસ્થાન હોય છે.

ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં તથા સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિક જીવો હોય છે.

૧૧ કહિ પં ભંતે ! અપજ્જત્તબાદરવાઝકાઈયાણં ઠાણા પળ્ળત્તા ? ગોયમા ! જત્થેવ બાદર- વાઝકાઈયાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા તત્થેવ બાદર વાઝકાઈયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પળ્ળત્તા । ઝવવાણં સવ્વલોણ, સમુઘાણં સવ્વલોણ, સઢ્ઢાળેણં લોયસ્સ અસંખેજ્જેસુ ઢાગેસુ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોના સ્થાનો ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિકોના જે સ્થાનો છે, તે જ અપર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિકોનાં સ્થાનો છે. ઉપપાતની

અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં છે.

૧૨ કહિ ણં ધંતે ! સુહમવાઝકાઙ્યાણં પજ્જત્તગાણં અપજ્જત્તગાણં ચ ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! સુહમવાઝકાઙ્યા જે ય પજ્જત્તગા જે ય અપજ્જત્તગા તે સવ્વે ઇગવિહા અવિસેસા અણાણત્તા સવ્વલોગપરિયાવણ્ણગા પણ્ણત્તા સમણાઝસો !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકો બધા એક સમાન, વિશેષતા રહિત, ભેદરહિત છે અને હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે સર્વલોકમાં પરિવ્યાપ્ત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વાયુકાયિક જીવોના સ્થાનોનું નિરૂપણ છે.

પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિકના સ્થાન :- ઉપપાત આદિ ત્રણે ય અપેક્ષાએ પર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિક જીવો લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં છે. લોકના ઘનભાગમાં વાયુ નથી પરંતુ લોકમાં પોલાણનો ભાગ વધુ છે. જ્યાં જ્યાં પોલાણ હોય ત્યાં બાદર વાયુ હોય જ છે. તેથી તે ત્રણેય અપેક્ષાએ લોકના ઘણા અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ છે. (વાયુકાયના જીવો આઠમા અસંખ્યાત એટલે મધ્યમ અસંખ્યાત-અસંખ્યાતાના ભાગે છે, તેવી ધારણા છે.)

અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયિકોનાં સ્થાન :- ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિક જીવો સર્વલોકમાં વ્યાપ્ત છે કારણ કે દેવ-નારક સિવાયના પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય, તે ઔદારિકના દશ દંડકના જીવો અપર્યાપ્ત બાદર વાયુકાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બાદર પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વાયુકાયિકોનાં સ્વસ્થાનો લોકના ઘણાં અસંખ્યાત ભાગોમાં છે, તેથી ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સર્વલોક વ્યાપ્તપણું ઘટી શકે છે. સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોના સ્વસ્થાનાદિ પૂર્વવત્ સમગ્ર લોકમાં છે.

વનસ્પતિકાયિક જીવોનાં સ્થાન :-

૧૩ કહિ ણં ધંતે ! બાયરવણસ્સઙ્કાઙ્યાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! સદ્ધાણેણં સત્તસુ ઘણોદહીસુ સત્તસુ ઘણોદહિવલણ્ણસુ । અહોલોણ- પાયાલેણુ ભવણેણુ ભવણપત્થણેણુ । ઝહ્ણલોણ- કપ્પેણુ વિમાણેણુ વિમાણાવલિયાણુ વિમાણપત્થણેણુ ।

તિરિયલોણ- અગણેણુ તઢાગેણુ ણદીણુ દહેણુ વાવીણુ પુક્કરિણીણુ દીહિયાણુ ગુંજાલિયાણુ સરેણુ સરપંતિયાણુ સરસરપંતિયાણુ બિલેણુ બિલપંતિયાણુ ઝજ્જરેણુ ણિજ્જરેણુ ચિલ્લલેણુ પલ્લલેણુ વપ્પિણેણુ દીવેણુ સમુદ્દેણુ સવ્વેણુ ચેવ જલાણેણુ જલદ્ધાણેણુ, ઇત્થ ણં બાદરવણસ્સઙ્કાઙ્યાણં પજ્જત્તગાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઝવવાણં સવ્વલોણ, સમુગ્ધાણ ણં સવ્વલોણ, સદ્ધાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઙ્કાઙ્કાણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ—સાત ઘનોદધિઓમાં અને સાત ઘનોદધિ વલયોમાં છે. અધોલોકમાં—પાતાળોમાં, ભવનોમાં અને ભવનોના પ્રસ્તટો(પાથડાઓ)માં છે. ઉર્ધ્વલોકમાં—કલ્પોમાં, વિમાનોમાં, આવલિકાબદ્ધ વિમાનોમાં અને વિમાનોના પ્રસ્તટોમાં છે. તિર્થગલોકમાં— કૂવા, તળાવો, નદીઓ, દ્રહો, ચાર ખૂણાવાળી વાવો, ગોળાકાર પુષ્કરિણી, લાંબી વાવો, સંયુક્ત પુષ્કરિણીઓ, સરોવરો, પંક્તિબદ્ધ સરોવરો, એક બીજા સાથે જોડાયેલા પંક્તિબદ્ધ સરોવરો, બિલો, બિલપંક્તિઓ, પહાડી જળના ઉત્પત્તિ સ્થાનો, ઝરણાઓ, છિલ્લરો— થોડા પાણીવાળા કુદરતી ખાડા, પલ્લવો— કુદરતી સરોવરો, વપ્રો— ખેતરના ક્યારાઓ, દ્વીપો, સમુદ્રો, સર્વ જલાશયો અને જલ સ્થાનોમાં છે. આ સર્વ સ્થાનોમાં પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના સ્વસ્થાન છે.

ઉપપાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

૧૪ કહિં ણં ધંતે ! બાદરવણસ્સિકાઈયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પ્પણત્તા ? ગોયમા ! જત્થેવ બાદરવણસ્સિકાઈયાણં પ્પજ્જત્તગાણં ઠાણા તત્થેવ બાદરવણસ્સિકાઈયાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પ્પણત્તા । ઉવવાણં સવ્વલોણ, સમુઘાણં સવ્વલોણ, સદ્ધાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિકોના જે સ્થાનો છે, તે જ અપર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિકોનાં સ્થાન છે.

તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

૧૫ કહિં ણં ધંતે ! સુહુમવણસ્સિકાઈયાણં પ્પજ્જત્તગાણં અપજ્જત્તગાણં ઠાણા પ્પણત્તા ? ગોયમા ! સુહુમવણસ્સિકાઈયા જે ય પ્પજ્જત્તગા જે ય અપજ્જત્તગા તે સવ્વે ઇગ્ગવિહા અવિસેસા અણાણત્તા સવ્વલોગપરિયાવણ્ણગા પ્પણત્તા સમણાઉસો !

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકોના સ્થાન ક્યાં છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકો બધાં એક સમાન, વિશેષતા રહિત અને ભિન્નતા રહિત છે અને હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે સર્વલોકમાં પરિવ્યાપ્ત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વનસ્પતિકાયિકોના સ્થાનોની પ્રરૂપણા છે.

પર્યાપ્ત-બાદર વનસ્પતિકાયિકોનાં સ્થાન :- સમસ્ત જળસ્થાનોમાં પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવો હોય છે. બાર દેવલોકની વાવડીઓમાં સેવાળ કમળ વગેરે જળજ વનસ્પતિકાયિક જીવો હોય છે. તેના સ્વસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે પરંતુ ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ તે સર્વલોક વ્યાપી હોય છે કારણ કે વનસ્પતિમાં શેવાળ આદિ બાદર નિગોદ અનંતકાયિક વનસ્પતિ છે. સૂક્ષ્મ નિગોદના અનંત જીવો અંતર્મુદૂર્તની સ્થિતિ પૂર્ણ કરી પર્યાપ્ત બાદર નિગોદમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે અનંતાનંત જીવો પોતાની વિગ્રહગતિમાં પર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિના જીવો જ કહેવાય છે. તે અનંત જીવો ઉપપાતની અપેક્ષાએ સમગ્ર લોકને વ્યાપ્ત કરે છે.

સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં હોય છે. બાદર નિગોદના જીવો સૂક્ષ્મ નિગોદના આયુષ્યનો બંધ કરીને મરણ સમયે મારણાતિક સમુદ્ઘાત કરી આત્મપ્રદેશોને ઉત્પત્તિસ્થાન સુધી ફેલાવે છે. સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો સમગ્ર લોકમાં ભર્યા હોવાથી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલા તે બાદર જીવો સર્વલોકવ્યાપી થાય છે, તેથી સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ બાદર પર્યાપ્ત વનસ્પતિકાયિક સર્વલોકમાં હોય છે.

અપર્યાપ્ત બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોના સ્વસ્થાન પર્યાપ્ત જીવોની જેમ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉપપાત તથા સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ લોકમાં છે. પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોના સ્વસ્થાનાદિ સંપૂર્ણલોકમાં છે.

વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયોના સ્થાન :-

૧૬ કહિ ણં ભંતે ! બેઈંદિયાણં પજ્જત્તાગાઅપજ્જત્તાગાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! ઉઢ્ઢુલોએ તદેક્કદેસભાગે, અહોલોએ તદેક્કદેસભાગે, તિરિયલોએ અગડેસુ તલાએસુ ણઈંસુ દહેસુ વાવીસુ પુક્કરિણીસુ દીહિયાસુ ગુંજાલિયાસુ સરેસુ સરપંતિયાસુ સરસરપંતિયાસુ બિલેસુ બિલપંતિયાસુ ઉજ્જરેસુ ણિજ્જરેસુ ચિલ્લલેસુ પલ્લલેસુ વપ્પિણેસુ દીવેસુ સમુદ્દેસુ સવ્વેસુ ચેવ જલાસએસુ જલટ્ટાણેસુ, એથ ણં બેઈંદિયાણં પજ્જત્તાપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાએણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિભાગે, સમુગ્ઘાએણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિભાગે, સટ્ટાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિભાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઈંદ્રિય જીવોના સ્થાન ક્યાં છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! **ઉર્ધ્વલોકમાં** ઉર્ધ્વલોકના એક દેશ ભાગમાં (મેરુ પર્વત પરની વાવડીઓમાં) છે, **અધોલોકમાં** અધોલોકના એક દેશ ભાગમાં - અધોલૌકિક ગ્રામોમાં અને **તિરછાલોકમાં** કૂવા, તળાવો, નદીઓ, દ્રહો, વાવડીઓ, પુષ્કરિણીઓ, દીર્ઘિકાઓ, ગુંજાલિકાઓ, સરોવરો, પંકિતબદ્ધ સરોવરો, સર-સર પંકિતઓ, બિલો, પંકિત બદ્ધ બિલો, પર્વતીય જળપ્રવાહો, ઝરણાઓ, ખાડાઓ, કુદરતી સરોવરો, ખેતરના ક્યારાઓ, દ્વીપો, સમુદ્રો અને બધાં જળાશયોમાં તથા સમસ્ત જળસ્થાનોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બેઈંદ્રિય જીવોનાં સ્વસ્થાન છે.

ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

૧૭ કહિ ણં ભંતે ! તેઈંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! ઉઢ્ઢુલોએ તદેક્કસભાએ, અહોલોએ તદેક્કદેસભાએ, તિરિયલોએ અગડેસુ તલાએસુ ણઈંસુ દહેસુ વાવીસુ પુક્કરિણીસુ દીહિયાસુ ગુંજાલિયાસુ સરેસુ સરપંતિયાસુ સરસરપંતિયાસુ બિલેસુ બિલપંતિયાસુ ઉજ્જરેસુ ણિજ્જરેસુ ચિલ્લલેસુ પલ્લલેસુ વપ્પિણેસુ દીવેસુ સમુદ્દેસુ સવ્વેસુ ચેવ જલાસએસુ જલટ્ટાણેસુ, એથ ણં તેઈંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાએણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિભાગે, સમુગ્ઘાએણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિભાગે, સટ્ટાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિભાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિય જીવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! **ઉર્ધ્વલોકના** એક દેશ ભાગમાં, **અધોલોકના** એકદેશ-ભાગમાં, **તિરછાલોકમાં-** કૂવા, તળાવો, નદીઓ, દ્રહો, વાવડીઓ, પુષ્કરિણીઓ, દીર્ઘિકાઓ, ગુંજાલિકાઓ, સરોવરો, પંક્તિબદ્ધ સરોવરો, સર-સર પંક્તિઓ, બિલો, બિલપંક્તિઓ, પર્વતીય જળપ્રવાહો, ઝરણાઓ, ખાડાઓ, કુદરતી સરોવરો, ખેતરના ક્યારાઓ, દ્વીપો અને સમુદ્રો, જળાશયો તથા સમસ્ત જળસ્થાનોમાં, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત તેઈન્દ્રિય જીવોના સ્થાન છે. ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

૧૮ કહિ ણં ભંતે ! ચરિંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! **ઉદ્દલો**એ તદેક્કદેસભાએ, **અહોલો**એ તદેક્કદેસભાએ, **તિરિયલો**એ અગડેસુ તલાએસુ **ણઈસુ** દહેસુ **વાવીસુ** પુક્ખરિણીસુ **દીહિયાસુ** ગુંજાલિયાસુ **સરેસુ** સરપંતિયાસુ **સરસરપંતિયાસુ** **બિલેસુ** **બિલપંતિયાસુ** **ઉજ્જરેસુ** **ણિજ્જરેસુ** **ચિલ્લલેસુ** **પલ્લલેસુ** **વપ્પિણેસુ** **દીવેસુ** **સમુદ્દેસુ** **સવ્વેસુ** **ચેવ** **જલાસએસુ** **જલદ્વાણેસુ** । **એત્થ** ણં **ચરિંદિયાણં** **પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં** **ઠાણા** **પણ્ણત્તા** । **ઉવવાણં** **લોગસ્સ** **અસંખેજ્જહાગે**, **સમુગ્ધાણં** **લોગસ્સ** **અસંખેજ્જહાગે**, **સદ્ધાણેણં** **લોગસ્સ** **અસંખેજ્જહાગે** ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! **ઉર્ધ્વલોકમાં-** ઉર્ધ્વલોકના એક દેશભાગમાં, **અધોલોકમાં-** અધોલોકના એક દેશ ભાગમાં અને **તિરછાલોકમાં-** કૂવા, તળાવો, નદીઓ, દ્રહો, વાવડીઓ, પુષ્કરિણીઓ, દીર્ઘિકાઓ, ગુંજાલિકાઓ, સરોવરો, પંક્તિબદ્ધ સરોવરો, સર-સર પંક્તિઓ, બિલો, બિલપંક્તિઓ, પર્વતીય જળપ્રવાહો, ઝરણાઓ, ખાડાઓ, કુદરતી સરોવરો, ખેતરના ક્યારાઓ, દ્વીપો, સમુદ્રો તેમજ બધા જળાશયોમાં તથા સમસ્ત જળસ્થાનોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ચૌરેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થાનો છે. ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

૧૯ કહિ ણં ભંતે ! પંચિંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! **ઉદ્દલો**એ તદેક્કદેસભાએ, **અહોલો**એ તદેક્કદેસભાએ, **તિરિયલો**એ અગડેસુ તલાએસુ **ણઈસુ** દહેસુ **વાવીસુ** પુક્ખરિણીસુ **દીહિયાસુ** ગુંજાલિયાસુ **સરેસુ** સરપંતિયાસુ **સરસરપંતિયાસુ** **બિલેસુ** **બિલપંતિયાસુ** **ઉજ્જરેસુ** **ણિજ્જરેસુ** **ચિલ્લલેસુ** **પલ્લલેસુ** **વપ્પિણેસુ** **દીવેસુ** **સમુદ્દેસુ** **સવ્વેસુ** **ચેવ** **જલાસએસુ** **જલદ્વાણેસુ**, **એત્થ** ણં **પંચિંદિયાણં** **પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં** **ઠાણા** **પણ્ણત્તા** । **ઉવવાણં** **લોગસ્સ** **અસંખેજ્જહાગે** **સમુગ્ધાણં** **લોગસ્સ** **અસંખેજ્જહાગે**, **સદ્ધાણેણં** **લોગસ્સ** **અસંખેજ્જહાગે** ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! **ઉર્ધ્વલોકમાં—** ઉર્ધ્વલોકના એકદેશ ભાગમાં **અધોલોકમાં—** અધોલોકના એક દેશ ભાગમાં અને **તિરછાલોકમાં—** કૂવાઓ, તળાવો, નદીઓ, દ્રહો, વાવડીઓ, પુષ્કરિણીઓ, દીર્ઘિકાઓ, ગુંજલિકાઓ, સરોવરો, સરોવર પંક્તિઓ, સર-સર પંક્તિઓ, બિલો, બિલ પંક્તિઓ, પર્વતીય જલપ્રવાહો, ઝરણાઓ, ખાડાઓ, કુદરતી સરોવરો, ખેતરના ક્યારાઓ, દ્વીપો, સમુદ્રો, બધા જળાશયો તેમજ સમસ્ત જળસ્થાનોમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય જીવોનાં સ્થાન છે. ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ (પણ) લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોના સ્થાનનું કથન છે. વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવો ત્રસ હોવાથી ત્રસનાલમાં જ હોય છે. તે જીવો ત્રણે લોકના એક ભાગમાં હોય છે.

ઝહ્લોએ તદેક્કવેસભાગે :- વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોકના એક દેશ ભાગમાં હોય છે.

સામાન્ય રીતે જ્યાં અપ્કાયના જીવો હોય ત્યાં સાત બોલની નિયમા હોય છે, (૧) સમુચ્ચય જીવ (૨) અપ્કાય (૩) વનસ્પતિકાય (૪) બેઈન્દ્રિય (૫) તેઈન્દ્રિય (૬) ચૌરેન્દ્રિય (૭) તિર્યચ પંચેન્દ્રિય. તેથી જે અપ્કાયના સ્વસ્થાન છે, તે જ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના સ્વસ્થાન છે. સૂત્રકારે વિકલેન્દ્રિયોના સ્વસ્થાનના વર્ણનમાં અપ્કાયના ઘણા સ્થાનોનું કથન કર્યું છે. પરંતુ તેમાં ભવનપતિના ભવનો કે વૈમાનિકોના વિમાનોનો ઉલ્લેખ નથી. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભવનપતિ દેવોના ભવનોમાં અને વૈમાનિકના વિમાનોમાં અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવો છે પરંતુ તેમાં વિકલેન્દ્રિય કે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો નથી.

પરંતુ ઉર્ધ્વલોકમાં આવેલી મેરુ પર્વતની વાવડીઓમાં વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવો હોય છે. તેથી વિકલેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોકના એકદેશભાગમાં હોય છે.

તે જ રીતે અધોલોકના એક દેશભાગમાં વિકલેન્દ્રિય જીવો હોય છે. **અધોલોકમાં ભવનપતિના ભવનો કે નરકાવાસોમાં વિકલેન્દ્રિય જીવો નથી** પરંતુ અધોલોકને સ્પર્શતી પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની બે વિજયોમાં અને સમુદ્રોમાં વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો હોય છે.

આ રીતે જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉર્ધ્વલોક કે અધોલોકને સ્પર્શતા તિરછાલોકના પર્વતો, સમુદ્રો કે વિજયોની અપેક્ષાએ જ વિકલેન્દ્રિય કે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો ઉર્ધ્વલોક કે અધોલોકમાં હોય છે, તે સિવાય ઉર્ધ્વલોક કે અધોલોકના કોઈપણ સ્થાનમાં વિકલેન્દ્રિય કે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો નથી.

પંચિન્દિયાણં :- પ્રસ્તુત સૂત્ર-૧૮માં સૂત્રકારે પંચેન્દ્રિય જીવોના કોઈપણ ભેદની વિવક્ષા કર્યા વિના પંચેન્દ્રિય જીવોનું કથન કર્યું છે. પરંતુ સૂત્રપાઠને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકલેન્દ્રિયોના સ્થાનના કથન પછી સૂત્રકારે ક્રમ પ્રાપ્ત અસંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના સ્થાનોનું કથન કર્યું છે. ત્યારપછી ક્રમશઃ નારકી, સંજી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્યો અને દેવોના સ્થાનનું કથન છે.

નૈરચિકોનાં સ્થાન :-

૨૦ કહિ ણં ભંતે ! જેરઙ્ગયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! જેરઙ્ગયા પરિવસંતિ ? ગોયમા ! સદ્ધાણેણં સત્તસુ પુઢવીસુ । તં જહા- રયણપ્પભાએ સવ્કરપ્પભાએ વાલુયપ્પભાએ પંકપ્પભાએ ધૂમપ્પભાએ તમપ્પભાએ તમતમપ્પભાએ, એથ્થ ણં

નેરઝ્યાણં ચરરાસીઝ ણિરયાવાસઃસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ષાયં ।

તે ણં ણરગા અંતો વટ્ટા બાહિં ચરંસા અહે ખુરપ્પસંઠાણસંઠિયા ણિચ્ચંધયાર-તમસા વવગયગહચંદ-સૂર-ણક્ષત્તજોઝસપહા મેદ-વસા-પૂય-પડલ-રુહિર-મંસ-ચિક્ષિલ્લલિત્તાણુ-લેવણતલા અસુઈ વીસા પરમ દુભિભંગ્ધા; કારુઅગણિવણ્ણાભા કક્ષકડફાસા દુરહિયાસા અસુભા ણરગા અસુભા ણરગેસુ વેયણાઓ, એથ ણં નેરઝ્યાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઝ્ઝાગે, સમુઘાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઝ્ઝાગે, સટ્ટાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઝ્ઝાગે ।

એથ ણં બહવે નેરઝ્યા પરિવસંતિ કાલા કાલોભાસા ગંભીરલોમહરિસા મીમા ઉત્તાસણગા પરમકળ્હા વણ્ણેણં પણ્ણત્તા સમણાસો ! તે ણં તથ ણિચ્ચં મીયા ણિચ્ચં તથા ણિચ્ચં તસિયા ણિચ્ચં ઉવ્વિગ્ગા ણિચ્ચં પરમમસુહં સંબદ્ધં ણરગમ્મયં પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નૈરયિકોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન ! નૈરયિકો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ સાત નરક પૃથ્વીઓમાં રહે છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) રત્નપ્રભામાં, (૨) શર્કરાપ્રભામાં, (૩) વાલુકાપ્રભામાં, (૪) પંકપ્રભામાં, (૫) ધૂમપ્રભામાં, (૬) તમઃ પ્રભામાં અને (૭) તમસ્તમઃ પ્રભામાં, આ સાત નરકપૃથ્વીઓમાં ચોર્યાશી લાખ (૮૪,૦૦,૦૦૦) નરકાવાસો છે. તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ અને બહારથી સમચોરસ, નીચેથી ક્ષુરપ્ર-અસ્ત્રાના આકાર-વાળા છે. ત્યાં સતત અંધકાર હોવાથી તે ગાઢ અંધકારવાળા છે. તે નરકાવાસો ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર આદિ જ્યોતિષી વિમાનોની પ્રભાથી રહિત છે. તેનો ભૂમિભાગ મેદ, ચરબી, પરુ, રુધિર અને માંસના ક્રીચડના લેપથી ખરડાયેલો હોય છે. તે નરકાવાસો અશુચિમય, ઘૃણાજનક, અત્યંત દુર્ગંધી, કાપોત- અત્યંત કાળા અગ્નિ જેવા વર્ણવાળા, કર્કશસ્પર્શયુક્ત, દુઃસહ અને અશુભ છે. તે નરકાવાસોમાં અશુભ-અત્યંત દુઃખરૂપ વેદના છે. તેમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નૈરયિકોનાં સ્થાનો છે.

તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ—લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ—લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે નરકાવાસોમાં ઘણા નૈરયિકો નિવાસ કરે છે. તેઓ અત્યંત કાળા, કાળી આભાયુક્ત, ગંભીર રોમાંચયુક્ત, ભયાનક, ઉત્કૃષ્ટ ત્રાસજનક તથા અત્યંત કાળા વર્ણવાળા છે. તે નૈરયિકો ત્યાં હંમેશાં ભયભીત, ત્રસ્ત, પરમાધામી દેવોના અને પરસ્પરના ત્રાસથી ત્રાસિત, ઉદ્વિગ્ન અને એકાંત અશુભ સંબંધવાળા, નરક સંબંધિત ભયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતા રહે છે.

૨૧ કહિ ણં મંતે ! રયણપ્પમાપુઢવિણેરઝ્યાણં પજ્જત્તાપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં મંતે! રયણપ્પમાપુઢવિણેરઝ્યા પરિવસંતિ ? ગોયમા ! ઝમીસે રયણપ્પમાએ પુઢવીએ અસીઉત્તર-જોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહિત્તા, હેટ્ટા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા, મજ્ઝે અટ્ટહત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એથ ણં રયણપ્પમાપુઢવિણેરઝ્યાણં તીસં ણિરયાવાસ સયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ષાયં ।

તે ણં ણરગા અંતો વટ્ટા બાહિં ચરંસા અહે ખુરપ્પસંઠાણસંઠિયા ણિચ્ચંધયારતમસા

વવગયગહ-ચંદ-સૂર-ગ્નકલ્પજોઇસપ્પમા મેદ-વસા-પૂયપડલ-રુહિર-મંસચિક્ષલ્લલિત્તાણુ-લેવણતલા અસુઈ વીસા પરમદુભિગંધા કાઠુઅગણિ-વણ્ણામા કલ્પકલ્પાસા દુરહિયાસા અસુમા ણરગા અસુમા ણરગેસુ વેયણાઓ, એત્થ ણં રયણપ્પમાપુઠ્ઠવિણેરહયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિમાગે, સમુઘાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિમાગે, સદ્ધાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહિમાગે ।

તત્થ ણં બહવે રયણપ્પમાપુઠ્ઠવિણેરહયા પરિવસંતિ- કાલા કાલોભાસા ગંભીરલોમ-હરિસા મીમા ઉત્તાસણગા પરમકિણ્ણા વણ્ણેણં પણ્ણત્તા સમણાઉસો ! તે ણં ણિચ્ચં મીયા ણિચ્ચં તત્થા ણિચ્ચં તસિયા ણિચ્ચં ઉચ્ચિવગ્ગા ણિચ્ચં પરમમસુહં સંબદ્ધં ણરગમ્મયં પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નૈરયિકોનાં સ્થાન ક્યાં છે? હે ભગવાન ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીનાં નૈરયિકો ક્યાં રહે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! એક લાખ, એંશી હજાર(૧,૮૦,૦૦૦) યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી રત્નપ્રભાપૃથ્વીમાં ઉપર એક હજાર યોજન અને નીચે એક હજાર યોજન ધોડીને મધ્યના એક લાખ, અઠ્યોતેર હજાર(૧,૭૮,૦૦૦) યોજનમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોના ત્રીસ લાખ(૩૦,૦૦,૦૦૦) નરકાવાસો છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ અને બહારથી સમચોરસ, નીચે અસ્ત્રાના આકારના, સતત અંધકારમય હોવાથી ગાઠ અંધકારવાળા, ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને નક્ષત્રરૂપ જ્યોતિષી વિમાનોની પ્રભાથી રહિત છે. તેનો ભૂમિ ભાગ મેદ, ચરબી, પરુ, રુધિર અને માંસના ક્રીયડથી ખરડાયેલો છે. તે અપવિત્ર, બીભત્સ, અશુભિમય, અત્યંત દુર્ગંધમય, કાપોત રંગની જાજવલ્યમાન અગ્નિ જેવા વર્ણવાળો, કર્કશ સ્પર્શવાળો, દુઃસહ્ય, અશુભ અને અશુભ વેદનાવાળો છે. તે નરકાવાસોમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા રત્નપ્રભાપૃથ્વીના નારકીઓનાં સ્થાનો છે. તે ઉપપાત અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે નરકાવાસોમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઘણા નારકીઓ નિવાસ કરે છે. તે કાળા, કાળી આભાવાળા, ગંભીર-રોમાંચ ઉત્પન્ન થાય તેવા ભયંકર, ત્રાસજનક, વર્ણથી અત્યંત કાળા હોય છે. ત્યાં તે નારકો નિત્ય ભયભીત, ત્રસ્ત, પરમાધામી દેવો દ્વારા અને પરસ્પરના ત્રાસથી ત્રાસિત, ઉદ્વિગ્ન તથા સદૈવ અત્યંત અશુભ સંબંધવાળા અને નરક સંબંધિત ભયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતા રહે છે.

૨૨ કહિ ણં મંતે ! સવ્કરપ્પમાપુઠ્ઠવિણેરહયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં મંતે ! સવ્કરપ્પમાપુઠ્ઠવિણેરહયા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! સવ્કરપ્પમાપુઠ્ઠવીએ બત્તીસુત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જિત્ત મજ્જે તીસુત્તરે જોયણસયસહસ્સે એત્થ ણં સવ્કરપ્પમાપુઠ્ઠવિણેરહયાણં પણવીસં ણિરયાવાસસય-સહસ્સા હવંતીતિ મક્ખાયં ।

તે ણં ણરગા અંતો વટ્ટા બાહિં ચરૂંસા અહે ખુરપ્પસંઠાણસંઠિયા ણિચ્ચંધયારતમસા વવગયગહ-ચંદ-સૂર-ગ્નકલ્પજોઇસપ્પમા મેદ-વસા-પૂયપડલ-રુહિર-મંસચિક્ષલ્લલિત્તાણુ-

લેવણતલા અસુઈ વીસા પરમદુભિગંધા કારુઅગણિવણ્ણાભા કક્કહાડાસા દુરહિયાસા અસુભા ણરગા અસુભા ણરગેસુ વેયણાઓ, એથ ણં સવ્કરપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં પજ્જત્તા-અપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સમુઘાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સટ્ટાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે ।

તથ ણં બહવે સવ્કરપ્પભાપુઢવિણેરહયા પરિવસંતિ । કાલા કાલોભાસા ગંભીરલોમ-હરિસા ધીમા ઉત્તાસણગા પરમકિણ્ણા વણ્ણેણં પણ્ણત્તા સમણાસો ! તે ણં ણિચ્ચં ધીયા ણિચ્ચં તથા ણિચ્ચં તસિયા ણિચ્ચં ઉચ્ચિગ્ગા ણિચ્ચં પરમમસુહં સંબહ્ધં ણરગભયં પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નારકીઓનાં સ્થાનો ક્યાં છે ? શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો ક્યાં રહે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! એક લાખ બત્રીસ હજાર(૧,૩૨,૦૦૦) યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીમાં ઉપર એક હજાર યોજન અને નીચે એક હજાર યોજન ઊંડીને મધ્યના એક લાખ ત્રીસ હજાર(૧,૩૦,૦૦૦) યોજનમાં, શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના નારકીઓના પચ્ચીસ લાખ(૨૫,૦૦,૦૦૦) નરકાવાસો છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ, બહારથી સમચોરસ અને નીચે અસ્ત્રાના આકારના, નિત્ય અંધકારમય હોવાથી ગાઢ અંધકારવાળા, ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર આદિ જ્યોતિષી વિમાનોની પ્રભાથી રહિત છે. તેનો ભૂમિભાગ, મેદ, ચરબી, પરુ, રુધિર, માંસના કીચડથી ખરડાયેલો છે. તે અપવિત્ર, બીભત્સ, અશુચિમય, અત્યંત દુર્ગંધમય, કાપોત રંગની અત્યંત જાજ્વલ્યમાન અગ્નિ સમાન વર્ણવાળો છે; તેનો સ્પર્શ અત્યંત કઠોર છે. તે દુઃસહ્ય, અશુભ અને અશુભ વેદનાવાળો છે. તે નરકાવાસોમાં શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નારકીઓનાં સ્થાનો છે.

તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

તે નરકમાં ઘણા શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નારકીઓ નિવાસ કરે છે. તેઓ કાળા, કાળી આભાવાળા, અત્યંત ગંભીર રોમાંચયુક્ત, ભયંકર, ઉત્કૃષ્ટ ત્રાસજનક તથા વર્ણથી અત્યંત કાળા છે. હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે નારકીઓ નિત્ય ભયભીત, નિત્ય ત્રસ્ત તથા પરમાધામી દેવો દ્વારા અને પરસ્પરના ત્રાસથી સંદેવ ત્રાસિત, સદા ઉદ્વિગ્ન, નિત્ય અત્યંત અશુભ સંબંધવાળા અને નરક સંબંધિત ભયનો(દુઃખોનો) પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતા રહે છે.

૨૩ કહિ ણં ધંતે ! વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા? ગોયમા ! વાલુયપ્પભાપુઢવીએ અટ્ટાવીસુત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહેત્તા હેટ્ટા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્ઞે છવ્વીસુત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એથ ણં વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં પણ્ણરસ્સ ણિરયાવાસસયસહસ્સા ધવંતીતિ મક્કયાયં ।

તે ણં ણરગા અંતો વટ્ટા બાહિં ચરંસા અહે ચુરપ્પસંઠાણસંઠિયા ણિચ્ચંધયાર-તમસા વવગયગહચંદ-સૂર-ણક્ષત્તજોહસપ્પહા મેદ-વસા-પૂયપડલ-રુહિર-મંસ-ચિક્કિલ્લ-લિત્તાણુ-લેવણતલા અસુઈ વીસા પરમદુભિગંધા કારુઅગણિવણ્ણાભા કક્કહાડાસા દુરહિયાસા

અસુભા ણરગા અસુભા ણરણસુ વેયણાઓ એથ ણં વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં પજ્જત્તાપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સમુગ્ધાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સદ્ધાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે ।

તત્થ ણં બહવે વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરહયા પરિવસંતિ- કાલા કાલોભાસા ગંભીરલોમ-હરિસા ધીમા ઉત્તાસણગા પરમકિણ્ણહા વણ્ણેણં પણ્ણત્તા સમણાસો ! તે ણં ણિચ્ચં ધીયા ણિચ્ચં તત્થા ણિચ્ચં તસિતા ણિચ્ચં ઉત્તિવગ્ગા ણિચ્ચં પરમમસુહં સંબદ્ધં ણરગભયં પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભાપૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નારકીઓનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભાના નૈરયિકો ક્યાં રહે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! એક લાખ અઠ્યાવીસ હજાર (૧,૨૮,૦૦૦) યોજન જાડાઈવાળી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉપર એક હજાર યોજન અને નીચે એક હજાર યોજન ક્ષેત્રને છોડીને મધ્યના એક લાખ છવ્વીસ હજાર (૧,૨૬,૦૦૦) યોજનમાં, વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નારકીઓના પંદર લાખ (૧૫,૦૦,૦૦૦) નરકાવાસો છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ, બહારથી સમચોરસ, નીચે અસ્ત્રાના આકારના, નિત્ય ગાઢ અંધકારયુક્ત, ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રાદિ જ્યોતિષી વિમાનોની પ્રભાથી રહિત છે. તેનો ભૂમિભાગ મેદ, ચરબી, પરુ, રુધિર અને માંસના કીચડથી ખરડાયેલો અશુચિમય, બીભત્સ, અતીવ દુર્ગંધમય, કાપોત રંગની જાજવલ્યમાન અગ્નિના વર્ણ સમાન વર્ણવાળો, કઠોર સ્પર્શવાળો દુઃસહ, અશુભ અને અશુભ વેદનાવાળો છે. તે નરકાવાસોમાં વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નારકીઓના સ્થાન છે.

તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં; સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

તેમાં ઘણા વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નારકીઓ નિવાસ કરે છે. હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તેઓ કાળા, કાળી આભાવાળા, ગંભીર રોમાચયુક્ત, ભયાનક, ઉત્કૃષ્ટ ત્રાસજનક અને વર્ણથી અત્યંત કાળા છે. તે નારકીઓ નિત્ય ભયભીત, હંમેશાં ત્રસ્ત, પરમાધામી દેવો દ્વારા અને પરસ્પરના ત્રાસથી ત્રાસિત, ઉદ્વિગ્ન, અત્યંત અશુભ સંબંધવાળા અને નરક સંબંધિત ભયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતા રહે છે.

૨૪ કહિ ણં ધંતે ! પંકપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! પંકપ્પભાએ પુઢવીએ વીસુત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્જે અદ્ધારસુત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એથ ણં પંકપ્પભા પુઢ વિ ણેરહયાણં દસ ણિરયાવાસસયસહસ્સા ધવંતીતિ મક્ખાયં ।

તે ણં ણરગા અંતો વટ્ટા બાર્હિં ચરંસા અહે ચુરપ્પસંઠાણસંઠિયા ણિચ્ચંધયારતમસા વવગયગહ-ચંદસૂરુણક્ષત્તજોહસપહા મેદવસા-પૂયપડલરુહિરમંસચિકિલ્લલિત્તાણુલેવણતલા અસુઈ વીસા પરમદુભિગંધા કાઠુઅગણિવણ્ણાભા કક્કહાફાસા દુરહિયાસા અસુભા ણરગા અસુભા ણરગેસુ વેયણાઓ, એથ ણં પંકપ્પભાપુઢવિ ણેરહયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ।

ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સમુગ્ધાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સદ્ધાણેણં

લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । તત્થ ણં બહવે પંકપ્પભાપુઢવિણેરહયા પરિવસંતિ કાલા કાલોભાસા ગંભીરલોમહરિસા भीमा उत्तासणगा परमकिण्हा वण्णेणं पण्णत्ता समणाउसो !

તે ણં ણિચ્ચં भीया ણિચ્ચં તત્થા ણિચ્ચં તસિયા ણિચ્ચં उच्चिग्गा ણિચ્ચં परममसुहं संबद्धं णरगभयं पच्चणुभवमाणा विहरंति ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંકપ્રભાપૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નારકીઓનાં સ્થાન ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! એક લાખ વીસ હજાર (૧,૨૦,૦૦૦) યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી પંકપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉપર એક હજાર યોજન અને નીચે એક હજાર યોજન ક્ષેત્રને છોડીને, મધ્યના એક લાખ અઢાર હજાર (૧,૧૮,૦૦૦) યોજનમાં પંકપ્રભા પૃથ્વીના નારકીઓના દશ લાખ નરકાવાસો છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ, બહારથી સમચોરસ અને નીચેથી અસ્ત્રાના આકારવાળા, સદા અંધકારથી વ્યાપ્ત; ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર આદિ જ્યોતિષી વિમાનોની પ્રભાથી રહિત; તેનો ભૂમિભાગ મેદ, ચરબી, પરુનો સમૂહ, રુધિર, માંસના કીચડથી ખરડાયેલો હોય છે, અપવિત્ર, બીભત્સ, અત્યંત દુર્ગંધયુક્ત, કાપોત રંગની જાજવલ્યમાન અગ્નિ સમાન વર્ણવાળો, કઠોર સ્પર્શયુક્ત અત્યંત દુઃસહ, અશુભ અને અશુભ વેદનાવાળો છે; ત્યાં પંકપ્રભાપૃથ્વીના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નારકીઓનાં સ્થાનો છે.

તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં; સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં; અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે. પંકપ્રભાપૃથ્વીમાં ઘણા નારકીઓ નિવાસ કરે છે; તે કાળા, કાળી આભાયુક્ત, ગંભીર રોમાંચયુક્ત, ભયંકર, ત્રાસજનક અને વર્ણથી અત્યંત કાળા હોય છે. હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે નારકીઓ ત્યાં હંમેશાં ભયભીત, સદા ત્રસ્ત, હંમેશાં પરસ્પરના ત્રાસથી ત્રાસિત, નિત્ય ઉદ્વિગ્ન અત્યંત અશુભ સંબંધવાળા અને નરક સંબંધિત ભયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતા રહે છે.

૨૫ કહિ ણં ભંતે! ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! ધૂમપ્પભાએ પુઢવીએ અટ્ટારસુત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહિત્તા હેટ્ટા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્જે સોલસુત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એથ્થ ણં ધૂમપ્પભા પુઢવિણેરહયાણં તિણ્ણિ ણિરયાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં ।

તે ણં ણરગા અંતો વટ્ટા બાહિં ચરંસા અહે ખુરપ્પસંઠાણસંઠિયા ણિચ્ચંધયાર-તમસા વવગયગહચંદ-સૂર-ણક્ખત્તજોહસપહા મેદ-વસા-પૂયપડલ-રુહિર-મંસ-ચિક્ખિલ્લલિત્તાણુ-લેવણતલા અસુઈ વીસા પરમદુભ્ભિગંધા કારુઅગણિવણ્ણાભા કક્કડફાસા દુરહિયાસા અસુભા ણરગા અસુભા ણરગેસુ વેયણાઓ, એથ્થ ણં ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ।

ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સમુગ્ધાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સટ્ટાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । તત્થ ણં બહવે ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરહયા પરિવસંતિ । કાલા કાલોભાસા ગંભીરલોમહરિસા भीमा उत्तासणगा परमकिण्हा वण्णेणं पण्णत्ता समणाउसो !

તે ણં ણિચ્ચં ધીયા ણિચ્ચં તત્થા ણિચ્ચં તસિયા ણિચ્ચં ઉચ્ચિગ્ગા ણિચ્ચં પરમમસુહં સંબદ્ધં ણરગભયં પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નારકીઓનાં સ્થાન ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! એક લાખ અઠાર હજાર (૧,૧૮,૦૦૦) યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીમાં ઉપર એક હજાર યોજન અને નીચે એક હજાર યોજન ક્ષેત્રને છોડીને, મધ્યના એકલાખ સોળ હજાર (૧,૧૬,૦૦૦) યોજનમાં, ધૂમપ્રભાપૃથ્વીના નારકીઓના ત્રણ લાખ (૩,૦૦,૦૦૦) નરકાવાસા છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ, બહારથી સમચોરસ, નીચેથી અસ્ત્રાના આકારના, હંમેશાં ગાઢ અંધકારથી વ્યાપ્ત, ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રાદિ જ્યોતિષી વિમાનોની પ્રભાથી રહિત છે. તેનો ભૂમિ ભાગ મેદ, ચરબી, પરુનો સમૂહ, રુઘિર અને માંસના કીચડથી ખરડાયેલો હોય છે. તે નરકો અત્યંત અપવિત્ર, બીભત્સ, અત્યંત દુર્ગંધયુક્ત, કાપોત રંગની જાજ્વલ્યમાન અગ્નિના વર્ણ સમાન વર્ણવાળો, કઠોર સ્પર્શયુક્ત, દુઃસહ્ય અશુભ અને અશુભ વેદનાવાળો છે. ત્યાં ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નારકોના સ્થાનો છે.

તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે. ત્યાં ઘણા ધૂમપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો રહે છે. તે નારકીઓ કાળા, કાળી આભાવાળા, ગંભીર રોમાંચયુક્ત, ભયાનક, અત્યંત ત્રાસજનક અને વર્ણથી અત્યંત કાળા હોય છે. હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે નારકો ત્યાં નિત્ય ભયભીત, સદાત્રસ્ત, સદા પરસ્પરના ત્રાસથી ત્રાસિત, નિત્ય ઉદ્વિગ્ન અને હંમેશાં પરમ અશુભ સંબંધવાળા, નરકના ભયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતા રહે છે.

૨૬ કહિ ણં ધંતે ! તમપ્પભાપુઢવિણેરઙ્ગયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! તમપ્પભાએ પુઢવીએ સોલસુત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વિ એગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્જે ચોદ્ધસુત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એથ્થ ણં તમપ્પભા-પુઢવિણેરઙ્ગયાણં એગે પંચૂણે ણરગાવાસસયસહસ્સે હવંતીતિ મક્કખાયં ।

તે ણં ણરગા અંતો વટ્ટા બાર્હિં ચરંસા અહે ખુરપ્પસંઠાણસંઠિયા ણિચ્ચંધયાર-તમસા વવગયગહચંદ-સૂર-ણક્કલ્લજોઈસપ્પહા મેદ-વસા-પૂયપડલ-રુહિર-મંસ-ચિક્કિલ્લલિત્તાણુ-લેવણતલા અસુઈ વીસા પરમદુભિગંધા કક્કલ્લકલ્લાસા દુરહિયાસા અસુભા ણરગા અસુભા ણરગેસુ વેયણાઓ, એથ્થ ણં તમપ્પભા-પુઢવિણેરઙ્ગયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જજ્જિયાણે સમુગ્ગાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જજ્જિયાણે, સદ્ધાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જજ્જિયાણે ।

તથ્થ ણં બહવે તમપ્પભાપુઢવિણેરઙ્ગયા પરિવસંતિ- કાલા કાલોભાસા ગંધીરલોમહરિસા ધીમા ઉત્તાસણગા પરમકિણ્હા વણ્ણેણં પણ્ણત્તા સમણાસો । તે ણં ણિચ્ચં ધીયા ણિચ્ચં તત્થા ણિચ્ચં તસિયા ણિચ્ચં ઉચ્ચિગ્ગા ણિચ્ચં પરમમસુહં સંબદ્ધં ણરગભયં પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તમ:પ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નારકીઓનાં સ્થાન ક્યાં

છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક લાખ સોળ હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી તમઃપ્રભાપૃથ્વીમાં ઉપર એક હજાર યોજન અને નીચે એક હજાર યોજન ક્ષેત્રને છોડીને, વચ્ચેના એક લાખ ચૌદ હજાર યોજનમાં તમઃપ્રભાપૃથ્વીના નારકીઓના પાંચ ન્યૂન એક લાખ (૯૯,૯૯૫) નરકાવાસો છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ, બહારથી સમચોરસ, નીચેથી અસ્ત્રાના આકારના, હંમેશાં ગાઠ અંધકારથી વ્યાપ્ત ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રાદિ જ્યોતિષી વિમાનોની પ્રભાથી રહિત છે. તેનો ભૂમિભાગ મેદ, ચરબી, પરુનો સમૂહ, રુધિર, માંસના કીચડના લેપથી ખરડાયેલો છે, તે અપવિત્ર, બીભત્સ, અતિદુર્ગંધિત, કર્કશસ્પર્શયુક્ત, દુઃસહ્ય, અશુભ અને અશુભ વેદનાવાળા હોય છે. તેમાં તમઃપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નારકોનાં સ્થાન છે.

તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો નિવાસ કરે છે. તે નૈરયિકો કાળા, કાળી આભાયુક્ત, ગંભીર રોમાંચયુક્ત, ભયાનક, અત્યંત ત્રાસજનક, વર્ણથી અત્યંત કાળા હોય છે. હે આયુધ્યમાન શ્રમણો ! તેઓ સદૈવ ભયભીત, ત્રસ્ત, નિત્ય પરસ્પરના ત્રાસથી ત્રાસિત, સદૈવ ઉદ્વિગ્ન, નિત્ય પરમ અશુભ સંબંધવાળા અને નરક સંબંધિત ભયનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતાં રહે છે.

૨૭ કહિ ણં ભંતે ! તમતમાપુઢવિનેરહ્યાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! તમતમાએ પુઢવીએ અટ્ટોત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં અદ્ધતેવળ્ણં જોયણસહસ્સાઈં ઓગાહિત્તા હેટ્ટા વિ અદ્ધતેવળ્ણં જોયણસહસ્સાઈં વજ્જેત્તા મજ્જે તિસુ જોયણસહસ્સેસુ, એત્થ ણં તમતમાપુઢવિનેરહ્યાણં પજ્જત્તા-પજ્જત્તાણં પંચદિસિં પંચ અણુત્તરા મહહમહાલયા મહાણિરયા પળ્ણત્તા, તં જહા- કાલે, મહાકાલે, રોરુએ, મહારોરુએ, અપહટ્ટાણે।

તે ણં ણરગા અંતો વટ્ટા બાહિં ચરંસા અહે ખુરપ્પસંઠાણસંઠિયા ણિચ્ચંધયાર-તમસા વવગયગહ-ચંદ-સૂર-ણકખત્તજોહસપહા મેદ-વસા-પૂયપડલ-રુહિર- મંસચિક્ખલ્લલિત્તાણુ-લેવળતલા અસુઈં વીસા પરમદુભિગંધા કકખડફાસા દુરહિયાસા અસુભા ણરગા અસુભા ણરગેસુ વેયણાઓ, એત્થ ણં તમતમાપુઢવિનેરહ્યાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્ણત્તા ।

ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહ્યાગે, સમુગ્ધાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહ્યાગે, સટ્ટાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહ્યાગે । તત્થ ણં બહવે તમતમાપુઢવિનેરહ્યા પરિવસંતિ- કાલા કાલોભાસા ગંભીરલોમહરિસા ભીમા ઉત્તાસણયા પરમકિળ્હા વળ્ણેણં પળ્ણત્તા સમણાસો !

તે ણં ણિચ્ચં ભીયા ણિચ્ચં તત્થા ણિચ્ચં તસિયા ણિચ્ચં ઉવ્વિગ્ગા ણિચ્ચં પરમમસુહં સંબદ્ધં ણરગભયં પચ્ચણુભવમાણા વિહરંતિ ।

અસીયં બત્તીસં, અટ્ટાવીસં ચ હોઈ વીસં ચ ।

અટ્ટારસ સોલસગં, અટ્ટોત્તરમેવ હિટ્ઠિમિયા ॥ ૧ ॥

અદ્ભુત્તરં ચ તીસં, છઠ્ઠીસં ચેવ સયસહસ્સં તુ ।
 અદ્વારસ સોલસગં, ચોદસમહિયં તુ છટ્ટીણ ॥ ૨ ॥
 અદ્ભતિવણ્ણસહસ્સા, ઉવરિમહે વજ્જિરુણ તો ભણિયં ।
 મજ્જે તિસુ સહસ્સેસુ, હોંતિ ણરગા તમતમાણ ॥ ૩ ॥
 તીસા ય પણ્ણવીસા, પણ્ણરસ દસેવ સયસહસ્સાઈ ।
 તિણ્ણિ ય પંચૂણેગં, પંચેવ અણુત્તરા ણરગા ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તમસ્તમા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નૈરયિકોનાં સ્થાન ક્યાં છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક લાખ આઠ હજાર (૧,૦૮,૦૦૦) યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી તમસ્તમપૃથ્વીમાં ઉપરના સાડા બાવન હજાર યોજન અને નીચે પણ સાડા બાવન હજાર યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને છોડીને, વચ્ચેના ત્રણ હજાર યોજનમાં તમસ્તમપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા નારકીઓના પાંચ દિશાઓમાં પાંચ અનુત્તર, અત્યંત વિસ્તૃત, મહાન મોટા-મોટા નરકાવાસો છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) કાળ, (૨) મહાકાળ, (૩) રૌરવ, (૪) મહારૌરવ અને (૫) અપ્રતિષ્ઠાન.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ, બહારથી સમયોરસ, નીચે અસ્ત્રાના આકારવાળા, નિત્ય ગાઢ અંધકારથી વ્યાપ્ત છે; ગ્રહ, ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રાદિ જ્યોતિષી વિમાનોની પ્રભાથી રહિત હોય છે. તેનો ભૂમિભાગ મેદ, ચરબી, પરુનો સમૂહ, રુધિર અને માંસના કીચડના લેપથી ખરડાયેલો રહે છે. તે અપવિત્ર, બીભત્સ, અત્યંત દુર્ગંધયુક્ત, કઠોર સ્પર્શયુક્ત, દુઃસહ, અશુભ અને અશુભ વેદનાવાળા છે. ત્યાં તમસ્તમઃ પ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નારકોનાં સ્થાન છે. તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં; સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તથા સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! ત્યાં તમસ્તમઃપૃથ્વીના ઘણા નૈરયિકો નિવાસ કરે છે; તે કાળા, કાળી પ્રભાવાળા, ગંભીર રોમાંચયુક્ત, ભયાનક, ઉત્કૃષ્ટ ત્રાસજનક, વર્ણથી અત્યંત કાળા છે. તે નારકો ત્યાં નિત્ય ભયભીત, સદૈવ ત્રસ્ત, પરસ્પરના ત્રાસથી ત્રાસિત, નિત્ય ઉદ્વિગ્ન તથા હંમેશાં અત્યંત અનિષ્ટ સંબંધવાળા અને નરક સંબંધિત ભયનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરતા રહે છે.

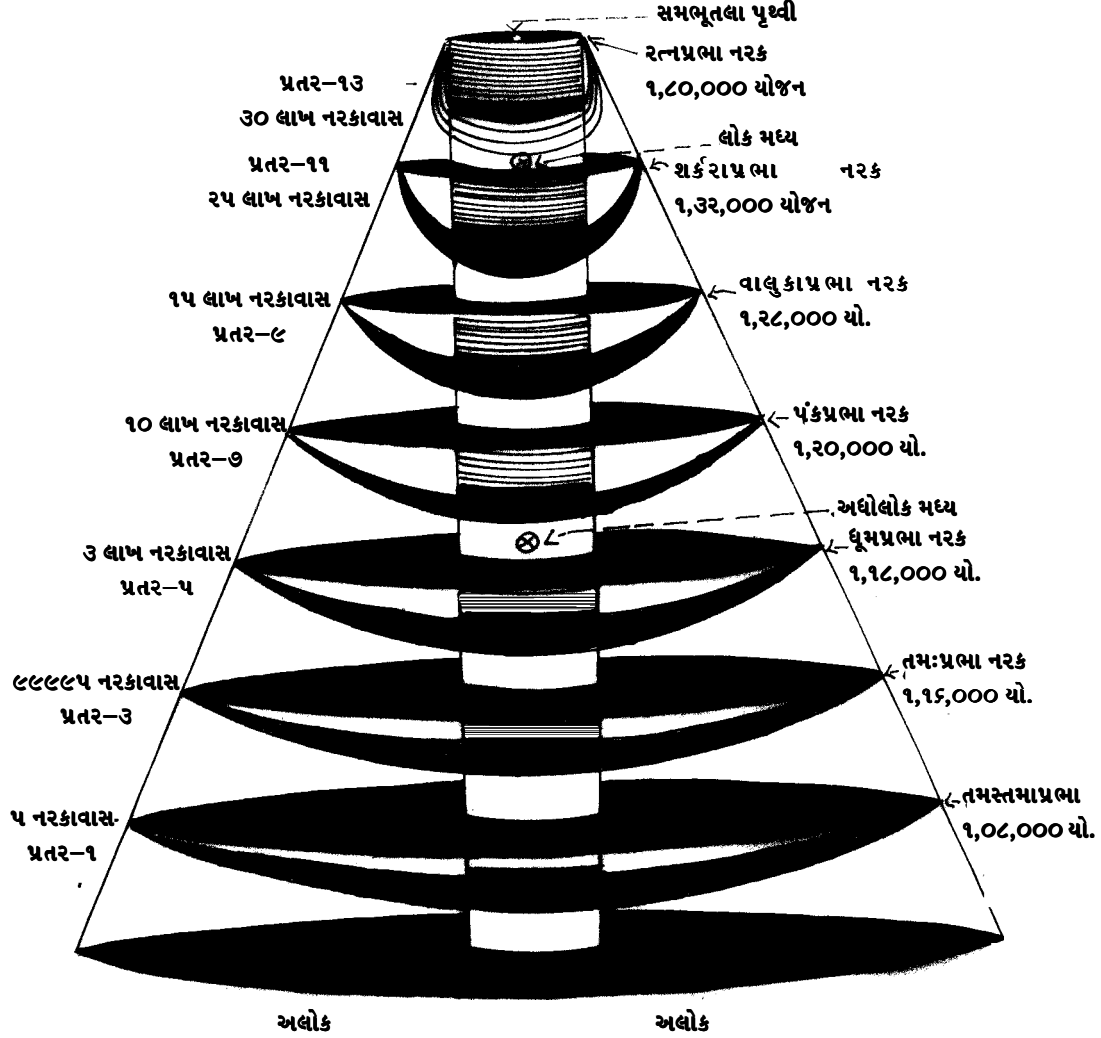
ગાથાર્થ- નરક પૃથ્વીઓની જાડાઈ ક્રમશઃ (૧) એક લાખ અને એંશી હજાર, (૨) એક લાખ બત્રીસ હજાર, (૩) એક લાખ અઠ્યાવીશ હજાર, (૪) એક લાખ વીશ હજાર, (૫) એક લાખ અઠાર હજાર, (૬) એક લાખ સોળ હજાર અને (૭) એક લાખ આઠ હજાર યોજન છે. ॥ ૧ ॥

નરકાવાસોનો ભૂમિભાગ— ઉપર અને નીચે એક-એક હજાર યોજન ક્ષેત્ર છોડીને ક્રમશઃ (૧) એક લાખ અને અઠ્યોતેર હજાર (૨) એક લાખ ત્રીસ હજાર, (૩) એક લાખ છઠ્ઠીસ હજાર, (૪) એક લાખ અઠાર હજાર, (૫) એક લાખ સોળ હજાર, (૬) છટ્ટી નરક પૃથ્વીમાં એક લાખ ચૌદ હજાર છે અને (૭) સાતમી તમસ્તમા નરકપૃથ્વીમાં ઉપર અને નીચે સાડા બાવન-સાડા બાવન હજાર યોજનક્ષેત્ર છોડીને મધ્યના ત્રણ હજાર યોજન ક્ષેત્રમાં નરકાવાસો હોય છે, એમ શ્રી તીર્થકરોએ કહ્યું છે. ॥ ૨-૩ ॥

નરકાવાસોની સંખ્યા (૧) ત્રીસ લાખ, (૨) પચ્ચીશ લાખ, (૩) પંદર લાખ, (૪) દશ લાખ, (૫) ત્રણ લાખ તથા (૬) છટ્ટી પૃથ્વીમાં પાંચ ન્યૂન એક લાખ અને (૭) સાતમી પૃથ્વીમાં કેવળ પાંચ જ અનુત્તર નરકાવાસો છે ॥ ૪ ॥

વિવેચન :-

સાત નરક :-

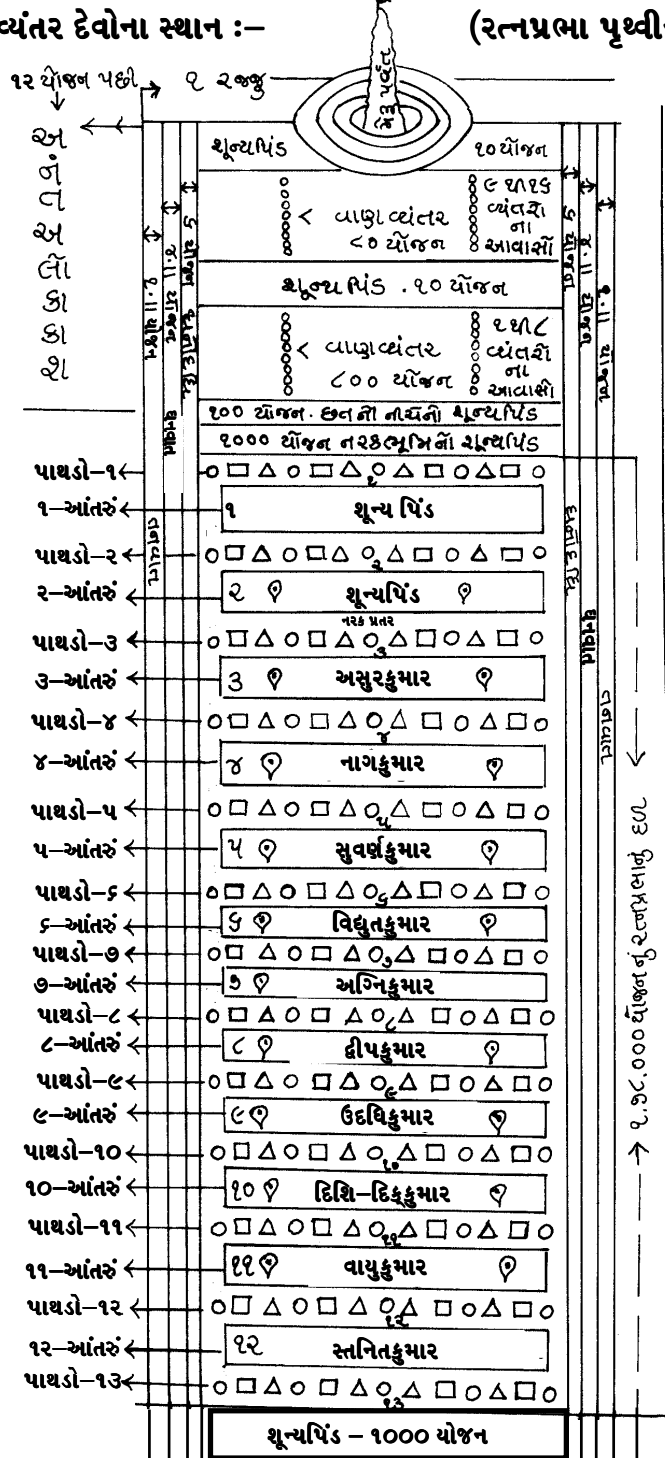

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં નારકીઓના સ્થાનોનું નિરૂપણ છે.

નારકીઓના સ્વસ્થાન સાત નરકમાં છે. એક થી છ નરક પૃથ્વીમાં ઉપર અને નીચે એક-એક હજાર યોજન ક્ષેત્ર છોડીને વચ્ચે આંતરા અને પાથડા છે અને સાતમી નરક પૃથ્વીમાં ઉપર અને નીચે સાડા બાવન-સાડા બાવન હજાર યોજન ક્ષેત્ર છોડીને વચ્ચે ત્રણ હજાર યોજનનો એક જ પાથડો છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં તેર પાથડા(પ્રસ્તટ) અને તેની વચ્ચે બાર આંતરા છે. પ્રત્યેક પ્રસ્તટોમાં નારકીઓના આવાસ સ્થાનરૂપ નરકાવાસો હોય છે. પ્રત્યેક નરક પૃથ્વીની જાડાઈ, તેના શૂન્યપિંડ, મધ્યનો પોલાણ ભાગ અને નરકાવાસોની સંખ્યા વગેરે સૂત્રાર્થથી સ્પષ્ટ છે. તેનું વિસ્તૃત વર્ણન શ્રી જીવાભિગમ સૂત્રથી જાણવું.

ભવનપતિ-વ્યંતર દેવોના સ્થાન :-

(રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પાથડા-આંતરા)

★ ૮૦ યોજનમાં વ્યંતર દેવોના સ્થાનોનું ચિત્ર પરંપરાનુસાર છે. આગમમાં ૮૦૦ યોજનમાં જ વ્યંતર દેવોનું કથન છે.

સાત નરક પૃથ્વી અને તેના નરકાવાસો આદિ :-

નામ	ગોત્ર	લંબાઈ-પહોળાઈ	જાડાઈ	પાથડા સંખ્યા	આંતરા		કુલ નરકાવાસ
					સંખ્યા	જાડાઈ	
ધમ્મા	રત્નપ્રભા	૧ રાજુ	૧, ૮૦, ૦૦૦ યો	૧૩	૧૨	૧૧૫૮૩ કુયો	૩૦,૦૦,૦૦૦
વંસા	શર્કરાપ્રભા	૨ રાજુ	૧, ૩૨, ૦૦૦ યો	૧૧	૧૦	૯૭૦૦ યો	૨૫,૦૦,૦૦૦
શિલા	વાલુકાપ્રભા	૩ રાજુ	૧, ૨૮, ૦૦૦ યો	૯	૮	૧૨૩૭૫ યો	૧૫,૦૦,૦૦૦
અંજણા	પંકપ્રભા	૪ રાજુ	૧, ૨૦, ૦૦૦ યો	૭	૬	૧૬૧૬૬ કુયો	૧૦,૦૦,૦૦૦
રિટ્ઠા	ધૂમપ્રભા	૫ રાજુ	૧, ૧૮, ૦૦૦ યો	૫	૪	૨૫૨૫૦ યો	૩,૦૦,૦૦૦
મઘા	તમ:પ્રભા	૬ રાજુ	૧, ૧૬, ૦૦૦ યો	૩	૨	૫૨૫૦૦ યો	૯૯,૯૯૫
માઘવર્ષ	તમસ્તમપ્રભા	૭ રાજુ	૧, ૦૮, ૦૦૦ યો	૧	-	-	૫
							૮૪,૦૦,૦૦૦

★ દરેક પાથડા ૩૦૦૦ યોજનના છે. દરેક નરકમાં ૧૦૦૦ યોજનની છત અને ૧૦૦૦ યોજનનું તળિયું હોય છે. સાતમી નરકમાં ૫૨૫૦૦ યોજનની છત અને ૫૨,૫૦૦ યોજનનું તળિયું છે. તેમાં એક જ પાથડો હોવાથી ત્યાં આંતરા નથી.

નારકીઓના સ્વસ્થાનરૂપ સાત નરકના ૮૪ લાખ નરકાવાસોનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ થાય છે. તેમજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો અને ગર્ભજ મનુષ્યો જ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને નારકો પણ મરીને આ બે સ્થાનમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સાતે નરકના નારકીઓના સંયુક્ત કથનમાં પણ ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ થાય છે અને પ્રત્યેક નરકના નારકીઓના પણ સ્વસ્થાન, ઉપપાત અને સમુદ્ઘાત ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ થાય છે.

નરકભૂમિ :- તે ભૂમિ અત્યંત અશુભકર્મો ભોગવવાના સ્થાનરૂપ છે, તેથી અત્યંત અશુભ અને ત્રાસજનક છે. શર્કરાપ્રભા આદિ પૃથ્વીમાં કાંકરાની, રેતી આદિની પ્રચુરતા છે અને તે કાંકરા પણ તીક્ષ્ણ હોય છે. પગ મૂકતાં તીક્ષ્ણશસ્ત્રના સ્પર્શની અનુભૂતિ થાય છે. ત્યાં ઘોર અંધકાર, અશુભ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે. ચારે બાજુથી સડેલા મૃત કલેવર જેવી દુર્ગંધ આવે છે. તે ભૂમિ લોહી, માંસ, પરુ આદિ અશુચિમય પદાર્થોથી હંમેશાં ખરડાયેલી હોય છે. તેનો સ્પર્શ તલવારની ધાર સમાન અત્યંત અસહ્ય હોય છે.

કાઝયઅગ્નિવર્ણાભા :- લોહે ધમ્યમાને યાદૃક્ કપોત બહુકૃષ્ણારૂપોડગ્નેર્વર્ણ: । લુહારની ધમણથી લોખંડને ખૂબ તપાવતા તે અગ્નિમાંથી ગાઢ રાખોડી(કાળા) રંગની જવાળા નીકળે છે તેને કાપોત વર્ણની અગ્નિ કહે છે. તે નરકાવાસો હંમેશાં કાપોતવર્ણની આભાયુક્ત હોય છે.

પ્રથમ પાંચ નરકોમાં નારકીઓના ઉત્પત્તિ સ્થાનને છોડીને સર્વત્ર તીવ્ર ઉષ્ણતા જ હોય છે. તેથી ચારે બાજુ કાપોત અગ્નિના વર્ણ જેવી ગાઢ રાખોડી રંગની આભા જ દેખાય છે. ત્યાંનું વાતાવરણ ધૂંધળું હોય છે. છટ્ટી અને સાતમી નરકમાં શીત વેદના છે. તેથી ત્યાં ચારે બાજુ કાપોત અગ્નિ જેવી આભા કે ઉષ્ણતા નથી.

નારકીઓનું સ્વરૂપ :- તેઓ રંગથી કાળા અને ભયંકર હોય છે. તેના શરીરમાંથી કાળી આભા નીકળે છે. તેઓને જોવા માત્રથી રૂંવાડા ઊભા થઈ જાય અથવા તેઓ બીજા નારકીઓમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન કરીને રૂંવાડા ઊભા કરી દે છે. તેથી તેઓ પરસ્પર અત્યંત આતંકજનક, દુ:ખદાયક, પીડાકારી પરિસ્થિતિ

ઉત્પન્ન કરતા જ રહે છે. તેઓ સ્વયં પણ સદૈવ ભયભીત, ત્રસ્ત હોય છે. નારકીઓને ત્રણ પ્રકારની વેદનાનો અનુભવ કરવો પડે છે— ક્ષેત્રવેદના, દેવકૃત વેદના અને પરસ્પરકૃત વેદના.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોનાં સ્થાન :-

૨૮ કહિ ણં ભંતે ! પંચિંદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! ઉદ્દલોએ તદેક્કદેસભાએ, અહોલોએ તદેક્કદેસભાએ, તિરિયલોએ અગડેસુ તલાએસુ ણદીસુ દહેસુ વાવીસુ પુક્કરિણીસુ દીહિયાસુ ગુંજાલિયાસુ સરેસુ સરપંતિયાસુ સરસરપંતિયાસુ બિલેસુ બિલપંતિયાસુ ઉજ્જરેસુ ણિજ્જરેસુ ચિલ્લલેસુ પલ્લલેસુ વપ્પિણેસુ દીવેસુ સમુદ્દેસુ સવ્વેસુ ચેવ જલાસએસુ જલદ્વાણેસુ, એથ ણં પંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ।

ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સમુઘાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સદ્ધાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના સ્થાન ક્યાં છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) **ઉર્ધ્વલોકના** એક દેશ ભાગમાં, (૨) **અધોલોકના** એક દેશ ભાગમાં, (૩) **તિરછાલોકમાં** કૂવા, તળાવો, નદીઓ, વાવડીઓ, દ્રહો, પુષ્કરિણીઓ, દીર્ઘિકાઓ, ગુંજાલિકાઓ, સરોવરો, પંક્તિબદ્ધ સરોવરો, સર-સર પંક્તિઓ, બિલો, પંક્તિબદ્ધ બિલો, પર્વતીય જલસ્રોતો, ઝરણાઓ, નાના ખાડાઓ, કુદરતી સરોવરો, ખેતરના ક્યારાઓ, દ્વીપો, સમુદ્રો, આ સર્વ સ્થાનોમાં, સર્વ જળાશયોમાં તથા સર્વ જળ સ્થાનોમાં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના સ્થાન છે. તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે, સમુદ્દ્યાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

મનુષ્યોનાં સ્થાન :-

૨૯ કહિ ણં ભંતે ! મણુસ્સાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અંતોમણુસ્સખેત્તે પણ્યાલીસાએ જોયણસયસહસ્સેસુ અદ્દાહજ્જેસુ દીવ સમુદ્દેસુ પણ્ણરસસુ કમ્મભૂમીસુ તીસાએ અકમ્મભૂમીસુ છપ્પણાએ અંતરદીવેસુ, એથ ણં મણુસ્સાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સમુઘાણં સવ્વલોએ, સદ્ધાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત મનુષ્યોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! મનુષ્ય ક્ષેત્રની અંદર પીસ્તાલીશ (૪૫,૦૦,૦૦૦) લાખ યોજનમાં, અઢીદ્વીપ સમુદ્રોમાં, પંદર કર્મભૂમિ, ત્રીસ અકર્મભૂમિ અને છપ્પન અંતરદ્વીપોમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મનુષ્યોનાં સ્થાન છે. તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્દ્યાતની અપેક્ષાએ સર્વલોકમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત મનુષ્યોનાં સ્થાનોની પ્રરૂપણા છે. ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિમ

બંને પ્રકારના મનુષ્યો ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તૃત અઢીદ્વીપ સમુદ્રોમાં ૪ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેના સ્વસ્થાન અને ઉપપાતસ્થાન લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે.

સમુગ્ધાણં સવ્વલોઃ— કેવળી સમુદ્ધાત સમયે કેવળી ભગવાનના આત્મપ્રદેશો સમસ્ત લોકવ્યાપી બને છે, તેથી સમુદ્ધાતની અપેક્ષાએ મનુષ્યોનું સ્થાન સર્વલોક કહ્યું છે.

ભવનવાસી દેવોનાં સ્થાન :-

૩૦ કહિ ણં ભંતે ! ભવણવાસીણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! ભવણવાસી દેવા પરિવસંતિ ? ગોયમા ! ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ અસીઉત્તરજોયણ સયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણ સહસ્સં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્જિમઅદ્ઢુહત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એથ ણં ભવણવાસીણં દેવાણં સત્ત ભવણકોડીઓ બાવત્તરિં ચ ભવણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્કયાયં ।

તે ણં ભવણા બાહિં વટ્ટા અંતો સમચરંસા અહે પુક્કરકણિયાસંઠાણસંઠિયા ઉક્કિણ્ણંતરવિઠલગંભીરખાયફરિહા પાગારટ્ટાલયકવાહતોરણપહિદુવારદેસભાગા જંત સયગ્ધિમુસલમુસંઠિપરિયારિયા અરુજ્ઞા સયાજયા સયાગુત્તા અડયાલકોટ્ટગરહયા અડયાલ કયવણમાલા ખેમા સિવા કિંકરામરદંડોવરકિંખયા લાઉલ્લોહયમહિયા ગોસીસ સરસરત્તચંદણ દદ્દરદિણ્ણપંચંગુલિતલા ઉવચિય-ચંદણ-કલસા ચંદણઘડસુકયતોરણપહિદુવારદેસભાગા આસત્તોસત્તવિઠલવટ્ટવઘારિય-મલ્લદામકલાવા પંચવણ્ણસરસસુરહિમુક્કપુપ્ફપુંજોવયાર-કલિયા કાલાગરુ-પવરકુંદુરુક્ક-તુરુક્કધૂવમઘમઘંતગંધુદ્ધુયાભિરામા સુગંધવરગંધગંધિયા ગંધવટ્ટિભૂયા અચ્છરગણસંઘસંવિગિણ્ણા દિવ્વતુડિયસહસંપણહયા સવ્વરયણામયા અચ્છા સપ્પહા લપ્પહા ઘટ્ટા મટ્ટા ણીરયા ણિમ્મલા ણિપ્પંકા ણિક્કંકકકકચ્છાયા સપ્પહા સસ્સિરિયા સમરીહયા સરુજ્જોયા પાસાદીયા દરિસણિજ્જા અભિરૂવા પહિરૂવા, એથ ણં ભવણવાસીણં દેવાણં પજ્જત્તા-અપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ।

ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સમુગ્ધાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે, સટ્ટાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । તત્થં ણં બહવે ભવણવાસી દેવા પરિવસંતિ । તં જહા-

અસુરા ણાગ સુવણ્ણા, વિજ્જૂ અગ્ગી ય દીવ ઉદહી ય ।

દિસિ પવણ થણિય ણામા, દસહા એ ભવણવાસી ॥૫॥

ચૂડામણિમરુડરયણ ભૂસણિઉત્તણાગફહ, ગરુલ, વહર, પુણ્ણકલસવિઉપ્પેસ, સીહ મગર ગયંક હયવર વહ્ધમાણ ણિજ્જુત્તચિત્તચિંધગયા સુરૂવા મહિહ્હિયા મહજ્જુહયા મહાયસા મહબ્બલા મહાણુભાગા મહાસોક્કા હારવિરાહયવચ્છા કહગ-તુડિયથંભિયભુયા અંગદકુંડલ મટ્ટગંડતલ કણ્ણપીઢધારી વિચિત્તહથાભરણા વિચિત્તમાલા-મહિમહા કલ્લાણગપવરવત્થ પરિહિયા કલ્લાણગપવરમલ્લાણુલેવણધરા ભાસુરબોદી પલંબવણમાલધરા દિવ્વેણં વણ્ણેણં દિવ્વેણં ગંધેણં

દિવ્વેણં ફાસેણં દિવ્વેણં સંઘયણેણં દિવ્વેણં સંઠાણેણં દિવ્વાણં ઇઢ્ઢીણં દિવ્વાણં જુત્તીણં દિવ્વાણં પખાણં દિવ્વાણં છાયાણં દિવ્વાણં અચ્ચીણં દિવ્વેણં તેણં દિવ્વાણં લેસાણં દસ દિસાઓ ડજ્જોવેમાણા પખાસેમાણા ।

તેણં તત્થ સાણં સાણં ભવણાવાસસયસહસ્સાણં સાણં સાણં સામાણિય સાહસ્સીણં સાણં સાણં તાયત્તીસગાણં સાણં સાણં લોગપાલાણં સાણં સાણં અગ્ગમહિસીણં સાણં સાણં પરિસાણં સાણં સાણં અણિયાણં સાણં સાણં અણિયાહિવર્ણં સાણં સાણં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં અણ્ણેસિં ચ બહૂણં ભવણવાસીણં દેવાણં ય દેવીણં ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં સામિત્તં ભટ્ઠિત્તં મહત્તરગત્તં આણાઈસરસેણાવચ્ચં કારેમાણા પાલેમાણા મહયાહયણટ્ટ-ગીય-વાઙ્ઙયતંતી-તલ-તાલ-તુડિય-ઘણમુયંગપડુપ્પવાઙ્ઙયરવેણ દિવ્વાઈં ભોગભોગાઈં ભુંજમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ભવનવાસી દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? ભવનવાસી દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! એક લાખ એંશી હજાર (૧,૮૦,૦૦૦) યોજન જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીની ઉપર એક હજાર યોજનનું અને નીચે એક હજાર યોજનનું ક્ષેત્ર છોડીને, વચ્ચેના એક લાખ અઠ્યોત્તર હજાર (૧,૭૮,૦૦૦) યોજનના મધ્યભાગમાં ભવનવાસી દેવોના સાત કરોડ, બોત્તેર લાખ (૭,૭૨,૦૦,૦૦૦) ભવનાવાસ છે. એમ શ્રી ભગવંતોએ કહ્યું છે.

તે ભવનો બહારથી ગોળ અંદરથી સમયોરસ તથા નીચે પુષ્કર-કમળ કર્ણિકાના આકારે છે. તે ભવનોની ચારે બાજુ જાણે કોતરેલ હોય તેવી સ્પષ્ટ અંતરવાળી ઊંડી અને વિશાળ ખાઈઓ અને પરિખાઓ છે, તેમાં ચારે તરફ કિલ્લા, અટ્ટાલક-ઝરુખા, કમાડો, તોરણો અને નાની બારીઓ છે, યંત્રો, શતધ્નીઓ, મૂશળ, મુસુણ્ઢી નામક શસ્ત્રો છે. તે ભવનો શત્રુઓ દ્વારા અયોધ્ય- યુદ્ધ ન કરી શકાય તેવા, હંમેશાં વિજય પ્રાપ્ત, સદા સુરક્ષિત તથા અડતાલીશ કોઠા-ઓરડાથી યુક્ત, અડતાલીશ વનમાળાઓથી સુસજ્જિત, પરકૃત ઉપદ્રવરહિત, કલ્યાણમય, કિંકર દેવોના દંડોથી ઉપરક્ષિત છે. તે ભવનો અત્યધિક ચમકતા અને સુશોભિત દેખાય છે, તેના પર ગોશીર્ષચંદન તથા રક્તચંદનથી પાંચ આંગળીઓ યુક્ત હાથના થાપાઓ છે, યથાસ્થાને ચંદન કળશો સ્થાપેલા છે, તેના લઘુદ્વાર- બારીઓનો દેશભાગ ચંદન કળ શોના તોરણોથી સુશોભિત છે, ઉપરથી નીચે સુધી લટકતી લાંબી વિપુલ અને ગોળાકાર સુમખાવાળી પુષ્પમાળા તથા પંચવર્ણી તાજા સરસ સુગંધી પુષ્પોના ઢગલાઓથી સુવાસિત છે, કાલાગુરુ, શ્રેષ્ઠ ચંદન, લોબાન તથા ધૂપની મહંકથી મઘમઘાયમાન, રમણીય, ઉત્તમ અને સુગંધિત હોવાથી સુગંધની ગુટિકા સમાન લાગે છે. તે ભવનો અપ્સરાગણના સમુદાયથી વ્યાપ્ત, દિવ્ય વાંજિત્રોના શબ્દોથી ગુંજાયમાન, સર્વ રત્નમય, સ્વચ્છ, સુંવાળા-સ્નિગ્ધ, કોમળ, ઘસેલા, પોંછેલા, સ્વભાવિક રજરહિત, નિર્મળ(આગંતુક મલરહિત), નિષ્પંક, નિરાવરણ કાંતિ(છાયા) યુક્ત, પ્રભાચુક્ત, શ્રીસંપન્ન, કિરણોથી યુક્ત, શીતળ પ્રકાશ યુક્ત, મનને પ્રસન્ન કરનારા, દર્શનીય-જોવા યોગ્ય, અત્યંત રમણીય અને મનોહર હોય છે. આ પ્રકારની વિશેષતાઓથી યુક્ત ભવનોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ભવનવાસી દેવોના સ્થાન છે.

તે ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં; સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા ભવનવાસી દેવો નિવાસ કરે છે. તે આ પ્રમાણે-

ગાથાર્થ— (૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર (૩) સુવર્ણકુમાર (૪) વિદ્યુત્કુમાર (૫) અગ્નિકુમાર (૬) દ્વીપકુમાર (૭) ઉદ્દિધિકુમાર (૮) દિશાકુમાર (૯) પવનકુમાર અને (૧૦) સ્તનિત કુમાર. આ નામ- વાળા દશ પ્રકારના ભવનવાસી દેવો છે. ॥ ૫ ॥

તેઓના મુકુટ અથવા આભૂષણોમાં અંકિત ચિહ્નો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે— (૧) ચૂડામણિ, (૨) નાગની ફેણ, (૩) ગરુડ, (૪) વજ્ર, (૫) પૂર્ણકળશ, (૬) સિંહ, (૭) મકર, (૮) હસ્તિ, (૯) શ્રેષ્ઠ અશ્વ અને (૧૦) વર્ધમાનક (શરાવસમ્પુટ) વગેરે વિવિધ ચિહ્નોથી યુક્ત, સુંદર, મહર્ધિક, મહાદ્યુતિયુક્ત, મહાન બળશાળી, મહાયશસ્ત્રી, મહાન પ્રભાવયુક્ત, મહાન સુખસંપન્ન, હારથી સુશોભિત વક્ષસ્થળવાળા, કડા અને બાજુબંધથી સ્તંભિત ભુજાવાળા, ગાલ(કપોલ)ને સુશોભિત કરતા અંગદ, કુંડળ અને કર્ણપીઠના ધારક, હાથમાં ધારણ કરેલ વિવિધ આભૂષણવાળા, રંગબેરંગી પુષ્પમાળા તથા મસ્તક પર મુકુટ ધારણ કરનારા, કલ્યાણકારી ઉત્તમ વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા, મંગલકારી શ્રેષ્ઠમાળા અને વિલેપનના ધારક, દેદીપ્યમાન શરીરયુક્ત, લાંબી વનમાળાને ધારણ કરનારા, દિવ્યવર્ણથી, દિવ્ય ગંધથી, દિવ્ય સ્પર્શથી, દિવ્ય સંહનનથી, દિવ્યસંસ્થાનથી, દિવ્ય ઋદ્ધિથી, દિવ્યદ્યુતિથી, દિવ્ય ભવન સંબંધી પ્રભાથી, દિવ્યછાયાથી, દિવ્ય આભરણોની જ્યોતિથી, દિવ્યતેજથી અને શરીરના વર્ણ સંબંધી દિવ્ય લેશ્યાથી દશે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા, સુશોભિત કરતા, તે ભવનવાસી દેવો ત્યાં પોતપોતાના લાખો ભવનાવાસોનું, હજારો સામાનિક દેવોનું, ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનું, લોકપાલ દેવોનું, અગ્રમહિષીઓનું, પરિષદાઓનું, સૈન્યોનું, સેનાધિપતિઓનું, આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા ભવનવાસી દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય, સ્વામીત્વ, ભર્તૃત્વ-પોષકત્વ, મહત્તરત્વ, આજ્ઞૈશ્વર્ય- આજ્ઞાનું પાલન કરાવવાનું પ્રભુત્વ તથા સેનાપતિત્વ કરતાં, કરાવતાં, પાલન કરતાં-કરાવતાં, કુશલ પુરુષો દ્વારા વ્યાઘાત રહિત અર્થાત્ નિરંતર નૃત્ય, ગીત, વાદિત અને તંત્રી, તલ, કાંસ્ય, ત્રુટિત અને ઘનમૃદંગ આદિ વાજિંત્રોના દિવ્યધ્વનિ સાથે દિવ્ય ભોગોપભોગોને ભોગવતા ભવનવાસી દેવો વિચરે છે.

૩૧ કહિ ણં ભંતે ! અસુરકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! અસુરકુમારા દેવા પરિવસંતિ ? ગોયમા ! ઇમીસે રયણપ્પમાએ પુઢવીએ અસીઉત્તરજોયણ- સયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહિત્તા-હેટ્ટા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્જે અટ્ટહત્તરે જોયણસય-સહસ્સે, એત્થ ણં અસુરકુમારાણં દેવાણં ચોવટ્ઠિં ભવણાવાસ- સયસહસ્સા હવંતીતિ મક્કયાયં।

તે ણં ભવણા બાહિં વટ્ટા અંતો ચરંસા અહે પુક્કરકણિયાસંઠાણસંઠિયા ઉક્કિણ્ણંતર- વિઝલગંભીરખાયપરિહા પાગારટ્ટાલયકવાહ-તોરણપહિદુવાર-દેસભાગા જંત સયગ્ધિમુસલ મુસુંઢિપરિવારિયા અઓજ્ઞા સયાજયા સયાગુત્તા અડયાલકોટ્ટગરડયા અડયાલ-કયવણમાલા ખેમા સિવા કિંકરામરદંડોવરક્ખિયા લાઝલ્લોઇયમહિયા ગોસીસ-સરસરત્તચંદણદદર- દિણ્ણપંચંગુલિતલા ઉવચિય-ચંદણકલસા ચંદણઘડસુકયતોરણ-પહિદુવારદેસભાગા આસત્તો- સત્તવિઝલવટ્ટવગ્ધારિય-મલ્લદામકલાવા પંચવણ્ણસરસસુરભિમુક્કપુપ્પપુંજોવયારકલિયા કાલાગરુ-પવરકુંદુરુક્ક- તુરુક્કધૂવમઘમઘંતંગંધુદ્ધુયાભિરામા સુગંધવરગંધગંધિયા ગંધવટ્ટિ- ભૂયા અચ્છરગણસંઘસંવિગિણ્ણા દિવ્વતુડિયસદ્સંપણ્ણયા સવ્વરયણામયા । અચ્છા સળ્હા લળ્હા

ઘટ્ટા મટ્ટા ણીરયા ણિમ્મલા ણિપ્પંકા ણિક્કંકડચ્છાયા સપ્પભા સમરીઙ્ગયા સરુજ્જોયા પાસાર્ઙ્ગયા દરિસણિજ્જા અભિરૂવા પડિરૂવા, એત્થ ણં અસુરકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તા-અપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ।

ઉવવાણં લોચસ્સ અસંખેજ્જઙ્ગભાગે, સમુગ્ધાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઙ્ગભાગે, સટ્ટાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઙ્ગભાગે ।

તત્થ ણં બહવે અસુરકુમારા દેવા પરિવસંતિ- કાલા લોહિયક્ખબિંબોટ્ટા ધવલ-પુપ્ફદંતા અસિયકેસા વામેગકુંડલધરા અદ્ધચંદણાણુલિત્તગત્તા, ઈસીસિલિંધ-પુપ્ફપગાસાં અસંકિલિટ્ટાં સુહુમાં વત્થાં પવરપરિહિયા, વયં ચ પઢમં સમઙ્ગકંતા, બિઙ્ગયં ચ અસંપત્તા, ભદ્દે જોવ્વણે વટ્ટમાણા, તલભંગય-તુટિતપવર-ભૂસણ-ણિમ્મલમણિ-રયણમંડિયભુયા દસમુદ્ધા-મંડિયગ્ગહત્થા ચૂડામણિચિત્ત-ચિંધગયા સુરૂવા મહિઙ્ગિયા મહજ્જુઙ્ગયા મહાયસા મહબ્બલા મહાણુભાગા મહાસોક્ખા હારવિરાઙ્ગયવચ્છા કહય-તુટિયથંભિયભુયા-અંગય-કુંડલ-મટ્ટગંડતલ-કણ્ણપીઢધારી વિચિત્તહત્થાભરણા વિચિત્તમાલા-મઝલિ મઝડા, કલ્લાણગ-પવરવત્થ પરિહિયા કલ્લાણગ-પવરમલ્લાણુલેવણધરા ભાસુરબોદી પલંબવણમાલધરા । દિવ્વેણં વણ્ણેણં દિવ્વેણં ગંધેણં દિવ્વેણં ફાસેણં દિવ્વેણં સંઘયણેણં દિવ્વેણં સંઠાણેણં દિવ્વાએ ઈઙ્ગીએ દિવ્વાએ જુઙ્ગીએ દિવ્વાએ પભાએ દિવ્વાએ છાયાએ દિવ્વાએ અચ્ચીએ દિવ્વેણં તેણં દિવ્વાએ લેસાએ દસ દિસાઓ ઉજ્જોવેમાણા પભાસેમાણા । તેણં તત્થ સાણં સાણં ભવણાવાસસયસહસ્સાણં સાણં સાણં સામાણિયસાહસ્સીણં સાણં સાણં તાયત્તીસાણં સાણં સાણં લોગપાલાણં સાણં સાણં અગ્ગમહિસીણં સાણં સાણં પરિસાણં સાણં સાણં અણિયાણં સાણં સાણં અણિયાહિવર્ણં સાણં સાણં આયરક્ખ-દેવસાહસ્સીણં અણ્ણેસિં ચ બહૂણં ભવણવાસીણં દેવાણં ય દેવીણં ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં સામિત્તં ભટ્ટિત્તં મહત્તરગત્તં આણાઈસરસેણાવચ્ચં કારેમાણા પાલેમાણા મહયાહયણ-ગીય-વાઙ્ગયતંતી-તલ-તાલ-તુટિય-ઘણમુઙ્ગપદુપ્પવાઙ્ગયરવેણં દિવ્વાં ધોગધોગાં ધુંજમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત અસુરકુમાર દેવોના સ્થાન ક્યાં છે ? અસુરકુમાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! એક લાખ એસી હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીની ઉપરનું એક હજાર યોજનનું અને નીચેનું એક હજાર યોજનનું ક્ષેત્ર છોડીને, વચ્ચે એક લાખ અઠ્યોત્તર હજાર યોજન ક્ષેત્રમાં અસુરકુમાર દેવોના ચોસઠ લાખ ભવન-આવાસ હોય છે, એમ શ્રી તીર્થંકરોએ કહ્યું છે.

તે ભવનો બહારથી ગોળ અંદરથી સમયોરસ તથા નીચે પુષ્કર-કમળ કર્ણિકાના આકારે છે. તે ભવનોની ચારે બાજુ જાણે કોતરેલ હોય તેવી સ્પષ્ટ અંતરવાળી, ઊંડી અને વિશાળ ખાઈઓ અને પરિખાઓ છે, તેમાં ચારે તરફ કિલ્લા, અટ્ટાલક-ઝરુખા, કમાડો, તોરણો અને નાની બારીઓ છે; યંત્રો, શતધનીઓ, મૂશળ, મુસુંઠી નામક શસ્ત્રો છે. તે ભવનો શત્રુઓ દ્વારા અયોધ્ય-યુદ્ધ ન કરી શકાય તેવા, હંમેશાં વિજય પ્રાપ્ત, સદા સુરક્ષિત તથા અડતાલીશ કોઠા-ઓરડાથી યુક્ત, અડતાલીશ વનમાળાઓથી સુસજ્જિત,

પરકૃત ઉપદ્રવરહિત, કલ્યાણમય, કિંકર દેવોના દંડોથી ઉપરક્ષિત છે. તે ભવનો અત્યધિક ચમકતા અને સુશોભિત દેખાય છે, તેના પર ગોશીર્ષચંદન તથા રક્તચંદનથી પાંચ આંગળીઓ યુક્ત હાથના થાપાઓ છે, યથાસ્થાને ચંદન કળશો સ્થાપેલા છે, તેના લઘુદ્વાર-બારીઓનો દેશભાગ ચંદન કળશોના તોરણોથી સુશોભિત છે, ઉપરથી નીચે સુધી લટકતી લાંબી વિપુલ અને ગોળાકાર ઝુમખાવાળી પુષ્પમાળા તથા પંચવર્ણી તાજા સરસ સુગંધી પુષ્પોના ઢગલાઓથી સુવાસિત છે, કાલાગુરુ, શ્રેષ્ઠ ચંદન, લોબાન તથા ઘૂપની મહેકથી મધમધાયમાન, રમણીય, ઉત્તમ અને સુગંધિત હોવાથી સુગંધની ગુટિકા સમાન લાગે છે. અપ્સરાગણના સમુદાયથી વ્યાપ્ત, દિવ્ય વાંજિત્રોના શબ્દોથી ગુંજાયમાન, સર્વ રત્નમય, સ્વરચ્છ, સુંવાળા-સ્નિગ્ધ, ક્રોમળ, ઘસેલા, પોંછેલા, રજરહિત, નિર્મળ, નિષ્પંક, નિરાવરણ કાંતિયુક્ત, પ્રભાચુક્ત, શ્રીસંપન્ન, કિરણોથી યુક્ત, શીતળ પ્રકાશયુક્ત, મનને પ્રસન્ન કરનારા, દર્શનીય-જોવા યોગ્ય, અત્યંત રમણીય અને મનોહર હોય છે. આ પ્રકારની વિશેષતાઓથી યુક્ત ભવનાવાસોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અસુરકુમાર દેવોના સ્થાન છે.

તે દેવો ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં; સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં હોય છે.

તે ભવનાવાસોમાં ઘણા અસુરકુમાર દેવો નિવાસ કરે છે. તે દેવો કાળા, લોહિતાક્ષરત્ન તથા ચણોઠી સમાન લાલ ઓષ્ઠવાળા, શ્વેત મોગરાના પુષ્પ સમાન દાંતવાળા, કાળા કેશવાળા, ડાબા કાનમાં એક કુંડલના ધારક, ભીના ચંદનથી લિપ્ત શરીરવાળા, શિલિન્દ્ર પુષ્પ જેવી કંઈક રક્ત આભાવાળા અને સંકલેશ ઉત્પન્ન ન કરે તેવા સૂક્ષ્મ અને શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રો ધારણ કરેલા, પ્રથમ કુમારાવસ્થાને ઓળંગી ગયેલા, બીજી પ્રૌઢાવસ્થાને પ્રાપ્ત નહીં થયેલા અર્થાત્ અતિ પ્રશસ્ત યૌવનમાં પ્રવર્તમાન હોય છે. હસ્તાભરણ અને બીજા શ્રેષ્ઠ આભૂષણોમાં જડિત નિર્મળ મણિ અને રત્નોથી સુશોભિત ભુજાવાળા, દશ મુદ્રિકા વડે સુશોભિત આંગળીઓ- વાળા, ચુડામણિરૂપ અદ્ભૂત ચિહ્નયુક્ત, સુરૂપ, મહદ્વિક, મહાદ્યુતિમાન, મહાયશસ્વી, મહાબલી, સામર્થ્યયુક્ત, મહાસુખસંપન્ન, હારથી સુશોભિત વક્ષઃસ્થળવાળા, કડા અને બાજુબંધથી સ્થંભિત ભુજા- વાળા, અંગદ, કુંડળ અને કપોલભાગને સ્પર્શ કરતાં કર્ણપીઠના ધારક, હાથોમાં વિવિધ આભરણો ધારણ કરેલા, મસ્તક પર રંગબેરંગી પુષ્પમાળા ધારણ કરેલા, કલ્યાણકારી ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરેલા, કલ્યાણકારી શ્રેષ્ઠ માળા અને વિલેપનના ધારક, દેદીપ્યમાન શરીરયુક્ત, લાંબી વનમાળાના ધારક, દિવ્યવર્ણથી, દિવ્યગંધથી, દિવ્યસ્પર્શથી, દિવ્યસંહનનથી, દિવ્યસંસ્થાનથી, દિવ્યઋદ્ધિથી, દિવ્યદ્યુતિથી, દિવ્યપ્રભાથી, દિવ્યછાયા(કાંતિ)થી, દિવ્યઅર્ચિ(જ્યોતિ)થી, દિવ્યતેજથી અને દિવ્યલેશ્યાથી દશે દિશાને પ્રકાશિત કરતા, સુશોભિત કરતા વિચરે છે. તે અસુરકુમાર દેવો પોત-પોતાના લાખો ભવનાવાસોનું, પોત-પોતાના હજારો સામાનિક દેવોનું, ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનું, લોકપાલ દેવોનું, અગ્રમહિષીઓનું, પરિષદોનું, સેનાઓનું, સેનાધિપતિ દેવોનું, આત્મરક્ષક દેવોનું તથા બીજા ઘણા ભવનવાસી દેવ-દેવીઓનું આધિપત્ય, અગ્રેસરત્વ, પ્રભુત્વ, સ્વામિત્વ, મહત્તરત્વ, આજ્ઞેશ્વરત્વ તથા સેનાપતિત્વ કરતા-કરાવતા, પાલન કરતા-કરાવતા, કુશલ પુરુષો દ્વારા થતાં નિરંતર નૃત્ય, ગીત, વાદિત, તલ, તાલ, ત્રુટિત અને ઘનમૃદંગ આદિ વાજિંત્રોના દિવ્ય ધ્વનિ સાથે દિવ્ય ભોગોપભોગનો ઉપભોગ કરતા વિચરે છે.

૩૨ ચમરબલિણો ય ઇત્ય દુવે અસુરકુમારિંદા અસુરકુમારરાયાણો પરિવસંતિ । કાલા, મહાળીલસરિસા ળીલગુલિયગવલઅયસિકુસુમપ્પગાસા વિયસિયસયવત્તણિમ્મલ્ઈસીસિત રત્તંબળયણા ગરુલાયયઙ્જુતુંગણાસા ઓયવિયસિલપ્પવાલ બિંબફલસણિભાહરોઢ્ઠા

પંડુરસસિગલવિમલ-ગિમ્મલદહિ-ઘણ-સંખ-ગોઝીર-કુંદ-દગરય-મુણાલિયાધવલદંતસેઢી
 હુયવહ-ગિદ્ધંત-ધોય-તત્ત-તવણિજ્જર-ત્તલ-તાલુજીહા અંજણ-ઘણકસિણ-રુયગ-રમણિજ્જ
 ગિદ્ધકેસા વામેગકુંડલધરા, અદ્ધચંદનાણુલિત્તગત્તા, ઈસિસિલિંધપુપ્ફપગાસાઈ અસંકિલિદ્વાઈ
 સુહુમાઈ વત્થાઈ પવર પરિહિયા, વયં ચ પઢમં સમઙ્કવંતા, બિહ્યં તુ અસંપત્તા, ભદ્દે જોવ્વણે
 વટ્ટમાણા, તલભંગય-તુડિય-પવરભૂસણ ગિમ્મલમણિ-રયણમંડિયભુયા દસમુદ્દામંડિયગ્ગહત્થા
 ચુદામણિચિત્તિચિંધગયા સુરૂવા મહિદ્ધિયા મહજ્જુઈયા મહાયસા મહાબલા મહાણુભાગા મહાસોકલા
 હારવિરાઈયવચ્છા કડય-તુડિયથંભિયભુયા અંગદ-કુંડલ-મટ્ટગંડતલકણ્ણપીઢધારી વિચિત્ત-
 હત્થાભરણા વિચિત્તમાલા-મડલિ મડડા કલ્લાણગપવરવત્થપરિહિયા કલ્લાણગપવરમલ્લાણુ-
 લેવણા ભાસુરબોંદી પલંબવણમાલધરા દિવ્વેણં વણ્ણેણં દિવ્વેણં ગંધેણં દિવ્વેણં ફાસેણં દિવ્વેણં
 સંઘયણેણં દિવ્વેણં સંઠાણેણં દિવ્વાએ ઈદ્ધીએ દિવ્વાએ જુદ્ધએ દિવ્વાએ પભાએ દિવ્વાએ છાયાએ
 દિવ્વાએ અચ્ચીએ દિવ્વેણં તેણં દિવ્વાએ લેસાએ દસ દિસાઓ ઉજ્જોવેમાણા પભાસેમાણા ।

તેણં તત્થ સાણં સાણં ભવણાવાસસયસહસ્સાણં, સાણં સાણં સામાણિયસાહસ્સીણં, સાણં
 સાણં તાયત્તીસાણં, સાણં સાણં લોગપાલાણં, સાણં સાણં અગ્ગમહિસીણં, સાણં સાણં પરિસાણં,
 સાણં સાણં અણિયાણં, સાણં સાણં અણિયાહિવર્ણં, સાણં સાણં આયરક્કલ્લેવ સાહસ્સીણં,
 અણ્ણેસિં ચ બહૂણં ભવણવાસીણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં સામિત્તં ભટ્ટિત્તં
 મહત્તરગત્તં આણાઈસરસેણાવચ્ચં કારેમાણા પાલેમાણા મહતાહતણટ્ટ-ગીય-વાઈયતંતી-
 તલ-તાલ-તુડિય-ઘણમુદ્ગ-પડુપ્પવાઈયરવેણં દિવ્વાઈ ભોગભોગાઈ ભુંજમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- આ સ્થાનમાં અસુરકુમારોના રાજા ચમરેન્દ્ર અને બલીન્દ્ર, બે ઈન્દ્રો નિવાસ કરે છે, તેઓ
 કાળા, મહાનીલ સમાન- અત્યંત કાળી વસ્તુઓ જેવા, ગળીની ગુટિકા, પાડાના શીંગડા, અળસીના
 પુષ્પ જેવા; વિકસિત કમળ જેવા નિર્મળ, કંઈક સફેદ અને લાલ તથા તામ્રવર્ણના નેત્રોવાળા; ગરૂડ જેવા
 લાંબા, સીધા, ઊંચા નાકવાળા; ચમકતા પ્રવાલ(મૂંગા)- લાલરત્ન અને બિમ્બફળ- ચણોઠી સમાન
 અધરોષ્ઠ-વાળા, શ્વેત, વિમળ (નિર્મળ), ચંદ્રખંડ, જામેલા દહીં, શંખ, ગાયના દૂધ, મોગરાનાં ફૂલ, જલકણ,
 મૃણાલિકા-કમળની દાંડી જેવી ધવલ દંતપંક્તિવાળા; અગ્નિમાં તપાવેલા અને નિર્મળ થયેલા તપ્ત સુવર્ણ
 સમાન રાતા હાથ-પગના તળિયાં, તાળવું અને જીભવાળા, અંજન અને મેઘની સમાન કાળા, રૂચક રત્ન
 જેવા રમણીય, સુંવાળા કેશયુક્ત, ડાબા ભાગમાં એક કુંડળના ધારક; ભીના(સરસ) ચંદનથી લિપ્ત શરીર-
 વાળા; શિલીન્દ્ર-પુષ્પ સમાન કંઈક લાલ રંગના, કલેશ ઉત્પન્ન ન કરનારા એટલે અત્યંત સુખકર, સૂક્ષ્મ
 અને અત્યંત શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર પહેરેલા; પ્રથમાવસ્થાને પાર કરેલા, બીજી પ્રૌઢાવસ્થાને અપ્રાપ્ત, યૌવનમાં
 વર્તતા, તલભંગક, ત્રુટિત તથા અન્ય શ્રેષ્ઠ આભરણો અને નિર્મળ મણિઓ અને રત્નોથી મંડિત ભુજાવાળા;
 દશમુદ્રિકાઓથી સુશોભિત આંગળીઓવાળા; વિચિત્ર ચૂડામણિના ચિહ્નથી યુક્ત; સુરૂપ, મહદ્વિક્રમ,
 મહાદ્યુતિમાન, મહાયશસ્ત્રી, મહાબલવાન, મહાસામર્થ્યવાન(પ્રભાવશાળી), મહાસુખી, હારથી સુશોભિત
 વક્ત્ર:સ્થળવાળા, કડા તથા બાજુબંધોથી સ્થંભિત ભુજાવાળા, કપોલ(ગાલ)ના ભાગને સ્પર્શ કરતાં અંગદ,
 કુંડળને કર્ણપીઠમાં ધારણ કરેલા; હાથોમાં વિવિધ આભૂષણોવાળા, અદ્ભુત માળાઓથી યુક્ત મુકુટવાળા,

કલ્યાણકારી શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર પહેરેલા, કલ્યાણકારી શ્રેષ્ઠમાળા અને વિલેપનના ધારક, દેદીપ્યમાન શરીરયુક્ત, લાંબી વનમાળાના ધારક, દિવ્યવર્ણથી, દિવ્યગંધથી, દિવ્યસ્પર્શથી, દિવ્યસંહનનથી, દિવ્યસંસ્થાનથી, દિવ્યઋદ્ધિથી, દિવ્યદ્યુતિથી, દિવ્યપ્રભાથી, દિવ્યછાયાથી, દિવ્યઅર્ચિથી, દિવ્યતેજથી અને દિવ્યલેશ્યાથી દશે દિશાઓને પ્રકાશિત અને સુશોભિત કરતા ચમરેન્દ્ર તથા બલીન્દ્ર પોત પોતાના લાખો ભવનાવાસોનું, હજારો સામાનિક દેવોનું, ત્રાયસ્ત્રિંક દેવોનું, લોકપાલદેવોનું, અગ્રમહિષીઓનું, પરિષદોનું, સેનાઓનું, સેનાધિપતિઓનું, આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા ભવનવાસી દેવ-દેવીઓનું આધિપત્ય, અગ્રેસરત્વ, સ્વામિત્વ, ભર્તૃત્વ, મહત્તરકત્વ, આજ્ઞૈશ્વરત્વ તથા સેનાપતિત્વ કરતાં, કરાવતાં, પાલન કરતાં-કરાવતાં, કુશલ પુરુષો દ્વારા નિરંતર થતાં નાટ્ય, ગીત, વાદિત, તંત્રી, તલ, તાલ, ત્રુટિત અને ઘનમૃદંગ આદિ વાજિંત્રો વગાડવાથી ઉત્પન્ન થતા દિવ્ય મહાધ્વનિ સાથે દિવ્ય ભોગોપભોગોને અનુભવતા રહે છે.

૩૩ કહિ ણં ભંતે ! દાહિણિલ્લાણં અસુરકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! દાહિણિલ્લા અસુરકુમારા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! જંબુદ્વીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ દાહિણેણં ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ અસીઉત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વેગં જોયણ- સહસ્સં વજ્જિત્તા મજ્ઝે અટ્ટહત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એથ ણં દાહિણિલ્લાણં અસુરકુમારાણં દેવાણં ચોત્તીસં ભવણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્કયાયં ।

તે ણં ભવણા બાહિં વટ્ટા, અંતો ચરંસા, સો ચેવ વણ્ણઓ જાવ પહિરૂવા એથ ણં દાહિણિલ્લાણં અસુરકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા। તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । તત્થ ણં બહવે દાહિણિલ્લા અસુરકુમારા દેવા ય દેવીઓ ય પરિવસંતિ- કાલા લોહિયક્કા બિંબોટ્ટા તહેવ જાવ ભુંજમાણા વિહરંતિ । એતેસિ ણં તહેવ તાયત્તીસગ- લોગપાલા ભવંતિ । એવં સવ્વં ભાણિયવ્વં ભવણવાસીણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમાર દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં, સુમરુપર્વતની દક્ષિણમાં, એક લાખ ઝેંશી હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીની ઉપર એક હજાર યોજન અને નીચે એક હજાર યોજનનો ક્ષેત્ર છોડીને વચ્ચેના એક લાખ અઠ્યોતેર હજાર યોજન ક્ષેત્રમાં દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમાર દેવોના એક લાખ યોત્રીસ હજાર ભવનાવાસો કહ્યા છે.

તે ભવનો બહારથી ગોળ અને અંદરથી સમયોરસ છે યાવત્ તે પ્રતિરૂપ છે, ત્યાં સુધીનું સમસ્ત વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું. ત્યાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમાર દેવોનાં સ્વસ્થાનો છે. તે ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમાર દેવો અને દેવીઓ નિવાસ કરે છે. તે દેવો કાળા, લોહિતાક્ષ રત્નની સમાન લાલ હોઠવાળા છે. ઈત્યાદિ સંપૂર્ણ વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું યાવત્ દિવ્યભોગ ભોગવતા રહે છે. તે દેવોમાં ત્રાયસ્ત્રિંશક અને લોકપાલ આદિ દેવો હોય છે. આ રીતે સર્વ ભવનપતિ દેવોનું પૂર્વે કરેલું વર્ણન અહીં કરવું જોઈએ.

૩૪ ચમરે ય ઇત્થ અસુરકુમારિંદે અસુરકુમારાયા પરિવસઈ- કાલે મહાણીલસરિસે જાવ પખાસેમાણે । સે ણં તત્થ ચોત્તીસાણે ભવણાવાસસયસહસ્સાણં ચડસટ્ટીણે સામાણિયસાહસ્સીણં તેત્તીસાણે તાયત્તીસાણં ચડણહં લોગપાલાણં પંચણહં અગ્ગમહિસીણં સપરિવારાણં તિણહં પરિસાણં સત્તણહં અણિયાણં સત્તણહં અણિયાહિવઈણં ચડણહં ય ચડસટ્ટીણં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં અણ્ણેસિં ચ બહૂણં દાહિણિલ્લાણં દેવાણં દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં જાવ વિહરઈ ।

ભાવાર્થ :- આ જ (પૂર્વોક્ત) સ્થાનમાં દક્ષિણાદિશાના અસુરકુમારોના ઈન્દ્ર અસુરરાજ ચમરેન્દ્ર નિવાસ કરે છે, તેનો વર્ણ કૃષ્ણ, મહાનીલ સદશ છે ઈત્યાદિ સર્વ વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું યાવત્ દશે દિશાઓને પ્રકાશિત, સુશોભિત કરતા વિચરે છે.

ત્યાં તે ચમરેન્દ્ર ચોત્રીસ લાખ ભવનાવાસોનું, ચોસઠ હજાર સામાનિક દેવોનું, તેત્રીસ ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનું, ચાર લોકપાલદેવોનું, પાંચ સપરિવાર અગ્રમહિષીઓનું, ત્રણ પરિષદોનું, સાત સેનાઓનું, સાત સેનાધિપતિદેવોનું, ચાર ચોસઠ હજાર અર્થાત્ બે લાખ ઇપ્પન હજાર (૨,૫૬,૦૦૦) આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા દક્ષિણદિશાના અસુરકુમાર દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય, અગ્રેસરત્વ કરતાં યાવત્ વિચરણ કરે છે.

૩૫ કહિ ણં ભંતે ! ઉત્તરિલ્લાણં અસુરકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! ઉત્તરિલ્લા અસુરકુમારા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ઉત્તરેણં ઇમીસે રયણપ્પખાણે પુઢવીણે અસીઉત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાણે ઉવરિંણં જોયણસહસ્સં ઓગાહેત્તા હેટ્ઠા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્જે અટ્ટહત્તરે જોયણસયસહસ્સે, ઇત્થ ણં ઉત્તરિલ્લાણં અસુરકુમારાણં દેવાણં તીસં ભવણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં । તે ણં ભવણા બાહિં વટ્ઠા અંતો ચડરંસા, સેસં જહા દાહિણિલ્લાણં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉત્તરદિશાના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અસુરકુમાર દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? ઉત્તરદિશાના અસુરકુમાર દેવો ક્યાં રહે છે.

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જંબુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં, સુમેરુપર્વતની ઉત્તરમાં એક લાખ એંશી હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીની ઉપર એક હજાર યોજન ઉપર અને નીચે એક હજાર યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને છોડીને, મધ્યના એક લાખ અઠ્યોતેર હજાર યોજન ક્ષેત્રમાં ઉત્તરદિશાના અસુરકુમાર દેવોના ત્રીસ લાખ ભવનાવાસો છે. આ ભવનો(ભવનાવાસ) બહારથી ગોળ અને અંદરથી સમચોરસ છે. શેષ વર્ણન દક્ષિણદિશાના અસુરકુમાર દેવોની સમાન જાણવું જોઈએ.

૩૬ બલી ય ઇત્થ વઙ્ગરોયણિંદે વઙ્ગરોયણરાયા પરિવસઈ- કાલે મહાણીલસરિસે જાવ પખાસેમાણે । સે ણં તત્થ તીસાણે ભવણાવાસસયસહસ્સાણં સટ્ટીણે સામાણિયસાહસ્સીણં તેત્તીસાણે તાયત્તીસાણં ચડણહં લોગપાલાણં પંચણહં અગ્ગમહિસીણં સપરિવારાણં તિણહં પરિસાણં સત્તણહં અણિયાણં સત્તણહં અણિયાહિવઈણં ચડણહ ય સટ્ટીણં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં અણ્ણેસિં ચ બહૂણં ઉત્તરિલ્લાણં

અસુરકુમારાણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં કુવ્વમાણે વિહરહ્ ।

ભાવાર્થ :- અહીં ઉત્તરદિશાના અસુરકુમાર દેવોના ઈન્દ્ર વૈરોચનેન્દ્ર બલીન્દ્ર નિવાસ કરે છે, તેનો વર્ણ કૃષ્ણ મહાનીલ સદૃશ છે, ઈત્યાદિ સમગ્ર વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું યાવત્ તે દશ દિશાઓને પ્રકાશિત, સુશોભિત કરતાં વિચરે છે. તે ત્યાં ત્રીસ લાખ ભવનાવાસોનું, સાઠ હજાર સામાનિક દેવોનું, તેત્રીશ ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનું, ચાર લોકપાલોનું, સપરિવાર પાંચ અગ્રમહિષીઓનું, ત્રણ પરિષદોનું, સાત સેનાઓનું, સાત સેનાધિપતિ દેવોનું, ચાર સાઠ હજાર અર્થાત્ બે લાખ ચાલીશ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણાં ઉત્તર દિશાના અસુરકુમાર દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય અગ્રેસરત્વ આદિ કરતાં વિચરણ કરે છે.

૩૭ કહિ ણં ધંતે ! ણાગકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ધંતે ! ણાગકુમારા દેવા પરિવસંતિ ? ગોયમા ! ઈમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ અસીઉત્તરજોયણ- સયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જિરુણ મજ્જે અદ્ઢહત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એત્થ ણં ણાગકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ચુલસીહ ભવણાવાસસયસહસ્સા હવંતીતિ મક્ખાયં ।

તે ણં ભવણા બાહિં વટ્ઠા અંતો ચરંસા જાવ પડિરૂવા । તત્થ ણં ણાગકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । તત્થ ણં બહવે ણાગકુમારા દેવા પરિવસંતિ- મહિહ્ઠિયા મહાજુહ્યા, સેસં જહા ઓહિયાણં જાવ વિહરંતિ ।

ધરણ-ભૂયાણંદા ય ઈત્થ દુવે ણાગકુમારિંદા ણાગકુમારરાયાણો પરિવસંતિ મહિહ્ઠિયા, સેસં જહા ઓહિયાણં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નાગકુમાર દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? નાગકુમાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક લાખ એંશી હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીની ઉપરના એક હજાર યોજન અને નીચેના એક હજાર યોજન ક્ષેત્રને છોડીને, મધ્યના એક લાખ અઠ્યોતેર હજાર યોજનના ક્ષેત્રમાં, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નાગકુમાર દેવોના ચોર્યાશી લાખ ભવનાવાસ કહેલ છે, તે ભવન બહારથી ગોળ અને અંદરથી સમચોરસ છે યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

ત્યાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નાગકુમાર દેવોના સ્થાન છે. તેના ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાન તે ત્રણે ય લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા નાગકુમારદેવો નિવાસ કરે છે. તેઓ મહદ્ધિક, મહાદ્યુતિવાન છે, શેષ વર્ણન પૂર્વવત્ સમુચ્ચય ભવનપતિ દેવોની સમાન જાણવું.

ત્યાં બે નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાજ- ધરણેન્દ્ર અને ભૂતાનંદેન્દ્ર નિવાસ કરે છે. તેઓ મહદ્ધિક છે; શેષ વર્ણન સમુચ્ચય ભવનવાસીદેવોની સમાન જાણવું યાવત્ ત્યાં તે દેવો રહે છે.

૩૮ કહિ ણં ધંતે ! દાહિણિલ્લાણં ણાગકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ધંતે ! દાહિણિલ્લા ણાગકુમારા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! જંબુહીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ દાહિણેણં ઈમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ

અસીઉત્તર-જોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહેત્તા હેટ્ટા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્જે અટ્ટહત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એત્થ ણં દાહિણિલ્લાણં ણાગકુમારાણં દેવાણં ચોયાલીસં ભવણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં ।

તે ણં ભવણા બાહિં વટ્ટા અંતો ચરંસા જાવ પડિરૂવા । એત્થ ણં દાહિણિલ્લાણં ણાગકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પ્પણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । એત્થ ણં બહવે દાહિણિલ્લા ણાગકુમારા દેવા પરિવસંતિ મહિટ્ઠિયા જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા દક્ષિણદિશાના નાગકુમાર દેવોના સ્થાન ક્યાં છે? નાગકુમાર દેવો ક્યાં રહે છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ! જંબૂનામના દ્વીપમાં સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણમાં, એક લાખ એંશી હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીની ઉપરના એક હજાર યોજન અને નીચેના એક હજાર યોજન ક્ષેત્રને છોડીને, મધ્યના એક લાખ અઠ્યોતેર હજાર યોજનના ક્ષેત્રમાં, નાગકુમાર દેવોના યુમ્માલીશ લાખ ભવનો છે.

તે ભવનો બહારથી ગોળ અને અંદરથી સમયોરસ છે યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તેમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દક્ષિણદિશાના નાગકુમાર દેવોનાં સ્થાન છે. તેના ઉપપાતાદિ ત્રણેય લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા દક્ષિણદિશાના નાગકુમાર દેવો નિવાસ કરે છે, તે મહદ્વિક છે યાવત્ વિચરણ કરે છે ઇત્યાદિ વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું

૩૯ ધરણે ય એત્થ ણાગકુમારિંદે ણાગકુમારરાયા પરિવસઇ મહિટ્ઠિએ જાવ પખાસેમાણે । સે ણં તત્થ ચોયાલીસાએ ભવણાવાસસયસહસ્સાણં છ્ણહં સામાણિયસાહસ્સીણં તેત્તીસાએ તાયત્તીસગાણં ચરૂણહં લોગપાલાણં પંચણહં અગ્ગમહિસીણં સપરિવારાણં તિણહં પરિસાણં સત્તણહં અણિયાણં સત્તણહં અણિયાહિવર્ણં ચરૂવ્વીસાએ આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં અણ્ણેસિં ચ બહૂણં દાહિણિલ્લાણં ણાગકુમારાણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં જાવ કુવ્વમાણે વિહરઇ ।

ભાવાર્થ :- આ જ સ્થાનોમાં નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાજ ધરણેન્દ્ર નિવાસ કરે છે, તે મહદ્વિક છે યાવત્ દશે દિશાઓને પ્રકાશિત અને સુશોભિત કરતાં વિચરે છે.

ત્યાં ધરણેન્દ્ર યુમ્માલીશ લાખ ભવનાવાસોનું, છ હજાર સામાનિક દેવોનું, તેત્રીસ ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનું, ચાર લોકપાલ દેવોનું, સપરિવાર પાંચ અગ્રમહિષીઓનું, ત્રણ પરિષદોનું, સાત સેનાઓનું, સાત સેનાધિપતિ દેવોનું, ચોવીશ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું અને અન્ય ઘણા દક્ષિણ દિશાના નાગકુમાર દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય અને અગ્રેસરત્વ કરતાં વિચરે છે.

૪૦ કહિ ણં ભંતે ! ઉત્તરિલ્લાણં ણાગકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પ્પણત્તા? કહિ ણં ભંતે ! ઉત્તરિલ્લા ણાગકુમારા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા! જંબુદ્દીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ઉત્તરેણં ઇમીસે રયણપ્પખાએ પુઢવીએ અસીઉત્તરજોયણસયસહસ્સબાહલ્લાએ ઉવરિં એગં જોયણસહસ્સં ઓગાહેત્તા હેટ્ટા વેગં જોયણસહસ્સં વજ્જેત્તા મજ્જે અટ્ટહત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એત્થ ણં ઉત્તરિલ્લાણં ણાગકુમારાણં

દેવાણં ચત્તાલીસં ભવણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં । તે ણં ભવણા બાર્હિં વટ્ટા સેસં જહા દાહિણિલ્લાણં જાવ વિહરંતિ ।

ભૂયાણંદે ય ઇત્થ ણાગકુમારિંદે ણાગકુમારરાયા પરિવસઇ મહિઙ્ગિણે જાવ પભાસેમાણે । સે ણં તત્થ ચત્તાલીસાણે ભવણાવાસસયસહસ્સાણં આહેવચ્ચં જાવ વિહરઇ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ઉત્તર દિશાના નાગકુમાર દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? ઉત્તર દિશાના નાગકુમાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જંબૂનામના દ્વીપમાં, સુમરુપર્વતની ઉત્તરમાં, એક લાખ એંશી હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના એક હજાર યોજન અને નીચેના એક હજાર યોજન પ્રદેશને છોડીને, વચ્ચેના એક લાખ અઠ્યોતેર હજાર યોજનમાં ઉત્તર દિશાના નાગકુમાર દેવોના ચાલીસ લાખ ભવનાવાસો કહેલ છે. તે ભવન બહારથી ગોળ છે ઈત્યાદિ શેષ વર્ણન દક્ષિણદિશાના નાગકુમારોના વર્ણનની જેમ જાણવું.

ત્યાં ઉત્તર દિશાના નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાજ ભૂતાનન્દ નિવાસ કરે છે. જે મહદ્વિક છે યાવત્ દશે દિશાઓને પ્રકાશિત અને સુશોભિત કરતાં વિચરે છે.

ત્યાં ભૂતાનન્દેન્દ્ર ચાળીશ લાખ ભવનાવાસોનું આધિપત્ય અને અગ્રેસરત્વ કરતાં વિચરે છે.

૪૧ કહિ ણં ભંતે ! સુવણ્ણકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! સુવણ્ણકુમારા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઈમીસે રયણપ્પભાણે પુઢવીણે જાવ ઇત્થ ણં સુવણ્ણકુમારાણં દેવાણં બાવત્તરિં ભવણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં । તે ણં ભવણા બાર્હિં વટ્ટા જાવ પઢિરૂવા । તત્થ ણં સુવણ્ણકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । તત્થ ણં બહવે સુવણ્ણકુમારા દેવા પરિવસંતિ મહિઙ્ગિયા, સેસં જહા ઓહિયાણં જાવ વિહરંતિ । વેણુદેવવેણુદાલી ય ઇત્થ સુવણ્ણકુમારિંદા સુવણ્ણકુમારરાયાણો પરિવસંતિ મહિઙ્ગિયા જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સુવર્ણકુમાર દેવોના સ્થાન ક્યાં છે ? સુવર્ણકુમાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના ઉપરના એક હજાર યોજન અને નીચેના એક હજાર યોજન ક્ષેત્રને છોડીને શેષ ભાગમાં યાવત્ સુવર્ણકુમાર દેવોના બોતેર લાખ ભવનાવાસ છે. તે ભવન બહારથી ગોળ છે યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. ત્યાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સુવર્ણકુમારદેવોનાં સ્વસ્થાન છે. તે દેવોના ઉપપાતાદિ ત્રણેય સ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા સુવર્ણકુમાર દેવો નિવાસ કરે છે, તેઓ મહદ્વિક છે; ઈત્યાદિ સમગ્ર વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું. ત્યાં સુવર્ણકુમારેન્દ્ર, સુવર્ણકુમારરાજ વેણુદેવ અને વેણુદાલી નિવાસ કરે છે. તે મહદ્વિક છે ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ જાણવું.

૪૨ કહિ ણં ભંતે ! દાહિણિલ્લાણં સુવણ્ણકુમારાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ?

કહિ ણં ભંતે ! દાહિણિલ્લા સુવણ્ણકુમારા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઇમીસે જાવ મજ્જે અટ્ટહત્તરે જોયણસયસહસ્સે, એથ્થ ણં દાહિણિલ્લાણં સુવણ્ણકુમારાણં અટ્ટતીસં ભવણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં । તે ણં ભવણા બાહિં વટ્ટા જાવ પઢિરૂવા । એથ્થ ણં દાહિણિલ્લાણં સુવણ્ણકુમારાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જઇભાગે । એથ્થ ણં બહવે સુવણ્ણકુમારા દેવા જાવ પરિવસંતિ । વેણુદેવે ય એથ્થ સુવણ્ણિંદે સુવણ્ણકુમારરાયા પરિવસઇ । સેસં જહા ણાગકુમારાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દક્ષિણદિશાના સુવર્ણકુમાર દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! દક્ષિણદિશાના સુવર્ણકુમાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના યાવત્ મધ્યના એક લાખ અઠ્યોતેર હજાર યોજનમાં દક્ષિણદિશાના સુવર્ણ કુમાર દેવોના આડત્રીસ લાખ ભવનાવાસો કહેલ છે; તે ભવન બહારથી ગોળ છે યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. અહીં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દક્ષિણ દિશાના સુવર્ણકુમાર દેવોના સ્થાન છે. તે ઉપપાતાદિ ત્રણેય સ્થાનોની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. અહીં ઘણાં સુવર્ણકુમાર દેવો નિવાસ કરે છે. ત્યાં દક્ષિણ દિશાના સુવર્ણકુમારેન્દ્ર સુવર્ણકુમારરાજ વેણુદેવ નિવાસ કરે છે; શેષ સમગ્ર વર્ણન નાગકુમારોના વર્ણનની જેમ જાણવું.

૪૩ કહિ ણં ભંતે ! ઉત્તરિલ્લાણં સુવણ્ણકુમારાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! ઉત્તરિલ્લા સુવણ્ણકુમારા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઇમીસે રયણપ્પભાએ જાવ એથ્થ ણં ઉત્તરિલ્લાણં સુવણ્ણકુમારાણં ચોત્તીસં ભવણા વાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં । તે ણં ભવણા જાવ એથ્થ ણં બહવે ઉત્તરિલ્લા સુવણ્ણકુમારા દેવા પરિવસંતિ મહિઢ્ઢિયા જાવ વિહરંતિ । વેણુદાલી ય એથ્થ સુવણ્ણકુમારિંદે સુવણ્ણકુમારરાયા પરિવસઇ મહિઢ્ઢિએ, સેસં જહા ણાગકુમારાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉત્તર દિશાના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સુવર્ણકુમાર દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? ઉત્તરદિશાના સુવર્ણકુમાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક લાખ એંશી હજાર યોજન પ્રમાણ જાડાઈવાળી આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં યાવત્ ઉત્તર દિશાના સુવર્ણકુમાર દેવોના ચોત્રીસ લાખ ભવનાવાસ છે, તે ભવનોનું સમગ્ર વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું જોઈએ યાવત્ અહીં ઘણા ઉત્તર દિશાના સુવર્ણકુમાર દેવો નિવાસ કરે છે. તે મહદ્દિક છે યાવત્ દિવ્ય ભોગ ભોગવતાં વિચરણ કરે છે. ત્યાં ઉત્તર દિશાના સુવર્ણકુમારેન્દ્ર, સુવર્ણકુમારરાજ વેણુદાલી નિવાસ કરે છે યાવત્ તે મહદ્દિક છે; શેષ સમગ્ર વર્ણન નાગકુમારોની જેમ સમજી લેવું જોઈએ.

૪૪ એવં જહા સુવણ્ણકુમારાણં વત્તવ્વયા ભણિયા તહા સેસાણ વિ ચોદ્દસણ્ણં ઇંદાણં ભાણિયવ્વા । ણવરં ભવણાણત્તં ઇંદણાણત્તં વણ્ણાણત્તં પરિહાણાણત્તં ચ ઇમાહિં ગાહાહિં અણુગંતવ્વં ।

ચોવટ્ટિં અસુરાણં, ચુલસીઓ ચેવ હૈંતિ ણાગાણં ।
 બાવત્તરિં સુવણ્ણે, વાઝકુમારાણ છણ્ણઝઈ ॥ ૬ ॥
 દીવ-દિસા-ઝદહીણં, વિજ્જુકુમારિંદ-થણિય-મગ્ગીણં ।
 છણ્ણં પિ જુયલગાણં, છાવત્તરિમો સયસહસ્સા ॥ ૭ ॥
 ચોત્તીસા ચોયાલા, અટ્ટત્તીસં ચ સયસહસ્સાઈં ।
 પણ્ણા ચત્તાલીસા, દાહિણઓ હૈંતિ ભવણાઈં ॥ ૮ ॥
 તીસા ચત્તાલીસા, ચોત્તીસં ચેવ સયસહસ્સાઈં ।
 છાયાલા છત્તીસા, ઝત્તરઓ હૈંતિ ભવણાઈં ॥ ૯ ॥
 ચઝસટ્ટી સટ્ટી ઝલુ, છચ્ચ સહસ્સા ઝ અસુરવજ્જાણં ।
 સામાણિયા ઝ ઇ, ચઝગ્ગુણા આયરઝ્ઝા ઝ ॥ ૧૦ ॥
 ચમરે ધરણે તહ વેણુદેવ, હરિકંત અગ્ગિસીહે ય ।
 પુણ્ણે જલકંતે ય, અમિય વિલંબે ય ઘોસે ય ॥ ૧૧ ॥
 બલિ ભૂયાણંદે વેણુદાલિ, હરિસ્સહે અગ્ગિમાણવ વસિટ્ટે ।
 જલપ્પહે અમિયવાહણ, પભંજણે ય મહાઘોસે ॥ ૧૨ ॥

ઝત્તરિલ્લાણં જાવ વિહંરતિ ।

કાલા અસુરકુમારા, ણાગા ઝદહી ય પંડુરા દો વિ ।
 વરકણગ ણિહસગોરા, હૈંતિ સુવણ્ણા દિસા થણિયા ॥ ૧૩ ॥
 ઝત્તત્તકણગવણ્ણા, વિજ્જૂ અગ્ગી ય હૈંતિ દીવા ય ।
 સામા પિયંગુવણ્ણા, વાઝકુમારા મુણેયઝ્ઝા ॥ ૧૪ ॥
 અસુરેસુ હૈંતિ રત્તા, સિલિંધપુપ્ફપ્પમા ય ણાગુદહી ।
 આસાસગવસણધરા, હૈંતિ સુવણ્ણા દિસા થણિયા ॥ ૧૫ ॥
 ણીલાણુરાગવસણા, વિજ્જૂ અગ્ગી ય હૈંતિ દીવા ય ।
 સંઝ્ઞાણુરાગવસણા, વાઝકુમારા મુણેયઝ્ઝા ॥ ૧૬ ॥

ભાવાર્થ :- જે રીતે સુવર્ણકુમારોનું કથન કર્યું તે જ રીતે શેષ ભવનવાસીદેવોનું અને તેના ચૌદ ઈન્દ્રોનું કથન કરવું જોઈએ પરંતુ તેમના ભવનોની સંખ્યામાં, ઈન્દ્રોના નામોમાં, તેઓના વર્ણમાં તથા વસ્ત્રોના વર્ણમાં વિશેષતા છે, તે આ ગાથાઓ દ્વારા સમજી શકાય છે.

ગાથાર્થ— ભવનાવાસ—(૧) અસુરકુમાર દેવોના ચોસઠ લાખ, (૨) નાગકુમાર દેવોના ચોર્યાશી લાખ, (૩) સુવર્ણકુમાર દેવોના બોત્તેર લાખ, (૪) વાયુકુમાર દેવોના છત્તુ લાખ ભવનાવાસ છે. ॥ ૬ ॥ દ્વીપકુમાર, દિશાકુમાર, ઉદધિકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સ્તનિતકુમાર અને અગ્નિકુમાર, આ ત્રણ યુગલ અર્થાત્ દ્વીપ કુમારાદિ છએના પ્રત્યેકના છોત્તેર-છોત્તેર લાખ ભવનાવાસ છે. ॥ ૭ ॥

દક્ષિણ દિશાના અસુરકુમારાદિના ભવનોની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે— (૧) અસુરકુમારોના ચોત્રીશ લાખ, (૨) નાગકુમારોના ચુમ્માલીશ લાખ, (૩) સુવર્ણકુમારના આડત્રીશ લાખ, (૪) વાયુકુમારોના પચાસ લાખ (૫ થી ૧૦) શેષ છએ દેવોમાં પ્રત્યેકના ચાળીશ-ચાળીશ લાખ ભવનાવાસ છે. ॥ ૮ ॥

ઉત્તર દિશાના અસુરકુમારાદિના ભવનાવાસની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે— (૧) અસુરકુમારોના ત્રીસ લાખ, (૨) નાગકુમારોના ચાળીશ લાખ, (૩) સુવર્ણકુમારોના ચોત્રીશ લાખ, (૪) વાયુકુમારોના છતાલીશ લાખ (૫ થી ૧૦) શેષ છએ દેવોમાં પ્રત્યેકના છત્રીશ-છત્રીશ લાખ ભવનાવાસ છે. ॥ ૯ ॥

સામાનિકદેવો અને આત્મરક્ષકદેવોની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે— (૧) દક્ષિણ દિશાના અસુરેન્દ્રના ચોસઠ હજાર અને ઉત્તર દિશાના અસુરેન્દ્રના સાંઠ હજાર છે; અસુરેન્દ્રને છોડીને શેષ સર્વ ૨ થી ૧૦ દક્ષિણ-ઉત્તર દિશાના ભવનપતિ ઈન્દ્રોના પ્રત્યેકના છ-છ હજાર સામાનિક દેવો છે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રના સામાનિક દેવોથી આત્મરક્ષકદેવો ચાર-ચાર ગુણા હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

દક્ષિણદિશાના ઈન્દ્રોનાં નામ— (૧) અસુરકુમારોના ઈન્દ્ર ચમરેન્દ્ર, (૨) નાગકુમારોના ધરણેન્દ્ર, (૩) સુવર્ણકુમારોના વેણુદેવેન્દ્ર, (૪) વિદ્યુત્કુમારોના હરિકાંત, (૫) અગ્નિકુમારોના અગ્નિસિંહ, (૬) દ્વીપકુમારોના પૂર્ણેન્દ્ર, (૭) ઉદધિકુમારોના જલકાંત, (૮) દિશાકુમારોના અમિત, (૯) વાયુકુમારોના વેલમ્બ અને (૧૦) સ્તનિત કુમારોના ઘોષ છે. ॥ ૧૧ ॥

ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રોનાં નામ— (૧) અસુરકુમારોના ઈન્દ્ર બલીન્દ્ર, (૨) નાગકુમારોના ઈન્દ્ર ભૂતાનંદ, (૩) સુવર્ણકુમારોના ઈન્દ્ર વેણુદાલિ, (૪) વિદ્યુત્કુમારોના ઈન્દ્ર હરિસ્સહ, (૫) અગ્નિકુમારોના ઈન્દ્ર અગ્નિમાણવ, (૬) દ્વીપકુમારોના ઈન્દ્ર વશિષ્ઠ, (૭) ઉદધિકુમારોના ઈન્દ્ર જલપ્રભ, (૮) દિશાકુમારોના ઈન્દ્ર અમિતવાહન, (૯) વાયુકુમારોના ઈન્દ્ર પ્રભંજન અને (૧૦) સ્તનિતકુમારોના ઈન્દ્ર મહાઘોષ છે. ॥ ૧૨ ॥

વર્ણ :— બધા અસુરકુમારો કાળા વર્ણના હોય છે, નાગકુમારો અને ઉદધિકુમારોનો વર્ણ શુકલ હોય છે, સુવર્ણકુમારો, દિશાકુમારો અને સ્તનિતકુમારો શ્રેષ્ઠ સુવર્ણની કસોટી ઉપરની રેખા જેવા ગૌર (રાતા-પીળા) વર્ણના છે. વિદ્યુત્કુમારો, અગ્નિકુમારો, દ્વીપકુમારો તપાવેલા સુવર્ણના જેવા કંઈક રક્તવર્ણના છે. વાયુકુમારો પ્રિયંગુ વૃક્ષના વર્ણ જેવા શ્યામ વર્ણના હોય છે. ॥ ૧૩-૧૪ ॥

વસ્ત્રોના વર્ણ :— અસુરકુમારનાં વસ્ત્રો લાલ, નાગકુમારો અને ઉદધિકુમારોના વસ્ત્રો શિલિન્દ્ર વૃક્ષના પુષ્પ જેવા નીલવર્ણના હોય છે, સુવર્ણકુમારો, દિશાકુમારો અને સ્તનિતકુમારોનાં વસ્ત્રો અશ્વના મુખના ફીણ સમાન અતિશ્વેત હોય છે. ॥ ૧૫ ॥ વિદ્યુત્કુમારો, અગ્નિકુમારો અને દ્વીપકુમારોના વસ્ત્ર નીલવર્ણના હોય છે અને વાયુકુમારોના વસ્ત્રો સંધ્યાની લાલિમાના રંગ જેવા હોય છે. ॥ ૧૬ ॥

વિવેચન :—

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દશ ભવનપતિ દેવોના સ્થાન, સંખ્યા, ભવનોનું સ્વરૂપ અને તે દેવોના ઈન્દ્રો વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

સ્થાન :— પ્રથમ નરક પૃથ્વીમાં તેર પ્રસ્તર(પાથડા) અને બાર આંતરા છે. તે બાર આંતરામાંથી ઉપરના બે આંતરાને છોડીને શેષ દશ આંતરામાં ક્રમશઃ દશ પ્રકારના ભવનપતિ દેવોના ભવનો છે. દિશાની અપેક્ષાએ દશે ભવનપતિ દેવોના બે-બે પ્રકાર થાય છે. તેથી બંને દિશાના ઈન્દ્રો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. ઉત્તર-દિશાના ઈન્દ્રો અને તેનો પરિવાર મેરુપર્વતથી ઉત્તર દિશાના ભવનોમાં અને દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્રો

અને તેનો પરિવાર દક્ષિણ દિશાના ભવનોમાં રહે છે. તે ભવનોમાં નાનામાં નાના ભવનો જંબૂદ્વીપ જેવડાં, મધ્યમ સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત ભવનો હોય છે. આ રીતે ભવનપતિદેવો અઘોલોકમાં પ્રથમ નરકમાં રહે છે. ભવનોની સંખ્યા વગેરે સર્વ કથન સૂત્રાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

ભવનપતિ દેવોના ભવનોની સંખ્યા, ઋદ્ધિ આદિ :-

ક્રમ	ભવનપતિના નામ	દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્ર	ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્ર	દક્ષિણની ભવન સંખ્યા	ઉત્તરની ભવન સંખ્યા	કુલ ભવન સંખ્યા	ચિહ્ન	દેહ વર્ણ	વસ્ત્ર વર્ણ
૧	અસુરકુમાર	ચમરેન્દ્ર	બલીન્દ્ર	૩૪ લાખ	૩૦ લાખ	૬૪ લાખ	ચૂડામણી	કૃષ્ણ	રક્ત
૨	નાગકુમાર	ધરણેન્દ્ર	ભૂતાનદેન્દ્ર	૪૪ લાખ	૪૦ લાખ	૮૪ લાખ	નાગ ફેણ	શ્વેત	નીલ
૩	સુવર્ણકુમાર	વેણુદેવેન્દ્ર	વેણુદાલીન્દ્ર	૩૮ લાખ	૩૪ લાખ	૭૨ લાખ	ગરુડ	ગૌર	શ્વેત
૪	વિદ્યુતકુમાર	હરિકાંતેન્દ્ર	હરિસ્સહેન્દ્ર	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ	૭૬ લાખ	વજ્ર	રક્ત	નીલ
૫	અગ્નિકુમાર	અગ્નિસિંહેન્દ્ર	અગ્નિમાણવેન્દ્ર	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ	૭૬ લાખ	કળશ	રક્ત	નીલ
૬	દ્વીપકુમાર	પૂર્ણેન્દ્ર	વશિષ્ઠેન્દ્ર	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ	૭૬ લાખ	સિંહ	રક્ત	નીલ
૭	ઉદયિકુમાર	જલકાંતેન્દ્ર	જલપ્રભેન્દ્ર	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ	૭૬ લાખ	અશ્વ	શ્વેત	નીલ
૮	દિશાકુમાર	અમિતેન્દ્ર	અમિતવાહનેન્દ્ર	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ	૭૬ લાખ	હાથી	ગૌર	શ્વેત
૯	વાયુકુમાર	વેલંબેન્દ્ર	પ્રભંજનેન્દ્ર	૫૦ લાખ	૪૬ લાખ	૯૬ લાખ	મગર	નીલ (કૃ.)	રક્ત
૧૦	સ્તનિતકુમાર	ઘોષેન્દ્ર	મહાઘોષેન્દ્ર	૪૦ લાખ	૩૬ લાખ	૭૬ લાખ	સરાવલું	ગૌર	શ્વેત
						૭૭૨ લાખ			

★ ભવનપતિ દેવોના પ્રત્યેક ઈન્દ્રને ૩૩ ત્રાયત્રિંશક દેવો, ૪ લોકપાલ દેવો, સપરિવાર ૫ અગ્રમહિષીઓ, ૩ પરિષદ, ૭ સેના, ૭ સેનાધિપતિઓ હોય છે.

★ ઉત્તર-દક્ષિણના અસુરકુમારેન્દ્ર ક્રમશઃ ૬૦ હજાર અને ૬૪ હજાર સામાનિક દેવો અને તેનાથી ચાર ગુણા આત્મરક્ષક દેવો હોય છે. શેષ નવનિકાયના દેવેન્દ્રોને એકસરખા ૯-૯ હજાર સામાનિક દેવો અને તેનાથી ચાર ગુણા આત્મરક્ષક દેવો હોય છે.

વિશિષ્ટ શબ્દાર્થ :- ખાયફલિહા = ખાઈ અને પરિખા. પરિખા ઉપર વિશાલા અધઃ સંકુચિત, ખાતં તુ ઉભયત્રાપિ સમમિતિ । ઉપરથી વિશાળ અને નીચે સાંકડી હોય તેને પરિખા અને સર્વત્ર સમાન હોય તેને ખાઈ કહે છે. અટ્ટાલક = પ્રાકારસ્યોપરિ ભૃત્વાશ્રયવિશેષાઃ । પ્રાકાર-કિલ્લાની ઉપર સેવક દેવોના આશ્રયસ્થાનને અટ્ટાલક કહે છે.

સયગ્ધિ = શતધ્વી. એક વારના પ્રયોગથી એક સાથે સો પુરુષોનો સંહાર થાય તેને શતધ્વી કહે છે. તેને મહાયષ્ટિ અથવા મોટી તોપ કહે છે. સયાગુત્તા = હંમેશાં ગુપ્ત-સુરક્ષિત, હંમેશાં શસ્ત્રોથી સજ્જ થયેલા સેવક દેવો તેની ચારે બાજુ ઘેરાયેલા હોવાથી શત્રુઓથી ગુપ્ત રહે છે અર્થાત્ શત્રુઓ જ્યાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી તેવું તે દેવોનું સ્થાન સદા સુરક્ષિત રહે છે.

અઓજ્ઞા = અયોધ્ય- શત્રુઓ દ્વારા યુદ્ધ કરવું અશક્ય હોય તેને અયોધ્યભવન કહે છે. અડયાલકોટ્ટુગરઙ્યા = અડયાલં શબ્દના બે અર્થ થાય છે- (૧) અડતાલીસ કોઠાઓથીયુક્ત, સંખ્યાવાચી રૂપે તેનો અર્થ થાય છે (૨) દેશી શબ્દ રૂપે તેનો અર્થ પ્રશંસા થાય છે. અડયાલશબ્દો દેશીવચનત્વાત્ પ્રશંસા વાચી અર્થાત્ પ્રશસ્ત કોષ્ટકોથી યુક્ત છે.

દિવ્વેણ સંહણેણ = દિવ્ય સંઘયણ યુક્ત. દેવોનું વૈકિયશરીર અસ્થિ, મજ્જા આદિ સાત ધાતુથી રહિત હોય છે. તેથી તેમાં હાડકાંની મજબૂતાઈ રૂપ સંઘયણ હોતું નથી, પરંતુ દેવોની શક્તિ વિશેષની અપેક્ષાએ તેને સંઘયણ કહ્યું છે. વૃત્તિકારે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. શક્તિવિશેષમપેક્ષ્યં સંહનનેવ સંહનનેન ન તુ સાક્ષાત્ સંહનનેન, દેવાનાં સંહનનાસંભવાત્, સંહનનં હિ અસ્થિ રચનાત્મકં, ન તુ દેવાનાં અસ્થીતિ સન્તિ।

મહદ્વિયા = મહર્દ્ધિક- મહતીઋદ્ધિ ભવનપરિવારાદિકાં તે મહર્દ્ધિકાઃ । ભવન અને વિશાળ પરિવાર આદિની ઋદ્ધિ મહાન હોય તેને મહર્દ્ધિક કહે છે. મહજ્જુહ્યા = મહતી દ્યુતિ-શરીરગતા આભરણગતા ચ યેષામિતિ મહાદ્યુતયઃ । શરીરગત અને આભરણગત તેજની પ્રબળતાને મહાદ્યુતિ કહે છે.

મહબ્બલા=મહદ્ બલં-શરીરઃ પ્રાણો યેષાં તે મહાબલાઃ । શારીરિક બળના સામર્થ્યને મહાબળ કહે છે. મહાયસા = મહદયશશ્ચાતિર્યેષાં તે મહાયસઃ । લોકમાં થતી ખ્યાતિ-પ્રસિદ્ધિને મહાયશ કહે છે.

મહાણુભાગા = મહાણુભાગઃ સામર્થ્યે શાપાનુગ્રહવિષયં યેષાં તે મહાણુભાગાઃ । શાપ અને અનુગ્રહ કરવાના મહાન સામર્થ્ય ધરાવનારને મહાણુભાગ કહે છે. મહાસૌખ્યા = મહત્ સૌખ્યં પ્રભૂતસદ્વૈદ્યોદયવશાદ્ યેષાં તે મહાસૌખ્યાઃ । શુભકર્મના ઉદયે જેને મહાન સુખનો અનુભવ થતો હોય તેને મહાસુખી કહે છે.

ભવનવાસીઓનાં મુકુટ અને આભૂષણોમાં અંકિત ચિહ્ન :- અસુરકુમારાદિના ઓળખાણ માટે ચિહ્ન બતાવ્યાં છે. જે મૂળપાઠમાં સ્પષ્ટ છે. આ ચિહ્નો મુકુટ તથા અન્ય આભૂષણોમાં અંકિત હોય છે.

વાણવ્યંતર દેવોનાં સ્થાન :-

૪૫ કહિ પં ભંતે ! વાણમંતરાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ પં ભંતે ! વાણમંતરા દેવા પરિવસંતિ ? ગોયમા ! ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ રયણામયસ્સ કંઢસ્સ જોયણસહસ્સ-બાહલ્લસ્સ ઉવરિં એગં જોયણસયં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વિ એગં જોયણસયં વજ્જેત્તા મજ્જે અટ્ટસુ જોયણસએસુ, એથ પં વાણમંતરાણં દેવાણં તિરિયમસંખેજ્જા ભોમેજ્જ-ણગરાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં ।

તે પં ભોમેજ્જા ણગરા બાહિં વટ્ટા અંતો ચરંસા અહે પુક્ખરકણિયા-સંઠાણસંઠિયા ઉક્કિણ્ણંતરવિઝલગંભીર-ખાયપરિહા પાગાર-અટ્ટાલય-કવાહ-તોરણ-પહિદુવારદેસભાગા જંત સયગ્ગિમુસલ-મુસુંઢિ-પરિયારિયા અઓજ્જા સયાજયા સયાગુત્તા અડયાલકોટ્ટગરહ્યા અડયાલ-કયવણમાલા ખેમા સિવા કિંકરામરદંડોવરકિખયા લાઝલ્લોહ્યમહિયા ગોસીસ-સરસરત્ત-ચંદણદહરદિણ્ણ-પંચંગુલિતલા ઉવચિયચંદણકલસા ચંદણઘડસુકયતોરણપહિદુવારદેસભાગા આસત્તોસત્ત-વિઝલવટ્ટવગ્ઘારિય-મલ્લદામકલાવા પંચવણ્ણસરસસુરભિમુક્કપુપ્ફ-પુંજોવયાર કલિયા કાલાગરુ-પવરકુંદુરુક્ક-તુરુક્કધૂવમઘમઘેતગંધુદ્ધુયાભિરામા સુગંધ-વરગંધગંધિયા ગંધવટ્ટિભૂયા અચ્છરગણસંઘસંવિકિણ્ણા દિવ્વતુહિયસહસંપણહ્યા પઢાગમાલાઝલાભિરામા સવ્વરયણામયા અચ્છા સણ્ણહા લણ્ણહા ઘટ્ટા મટ્ટા ખીરયા ણિમ્મલા ણિપ્પંકા ણિક્કંકંકડચ્છાયા સપ્પભા સમરીહ્યા સઝ્જોયા પાસાદીયા દરિસણિજ્જા અભિરૂવા પહિરૂવા, એથ પં વાણમંતરાણં

દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ।

તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જઇભાગે । તત્થ ણં બહવે વાણમંતરા દેવા પરિવસંતિ, તં જહા- પિસાયા ભૂયા જક્ખા રક્ખસા કિણ્ણરા કિંપુરિસા ભુયગવઇણો ય મહાકાયા ગંધવ્વ ગણા ય ણિણગંધવ્વગીતરઇણો અણવણિય પણવણિય ઇસિવાઇય ભૂયવાઇય કંદિય મહાકંદિયા ય કુહંડ પયંગદેવા ।

ચંચલતલચલચિત્તકીલણદવપ્પિયા ગહિર-હસિય-ગીય-ણચ્ચવરૂં વણમાલા-મેલ મડહકુંડલસચ્છંદવિઝવિયાભરણચારુભૂસણધરા સવ્વોઝય-સુરશ્ચિસુમ-સુરઇયપલંબસોહંતકંત વિયસંતચિત્તવણમાલ-રઇયવચ્છા કામકામા કામરૂવદેહધારી ણાણાવિહવણ્ણ-રાગવર-વત્થચિત્તચિલ્લલગ-ણિયંસણા વિવિહદેસિણેવત્થગહિયવેસા પમુઇયકંદપ્પકલહ-કેલિ કોલાહલપ્પિયા હાસબોલબહુલા અસિમોગ્ગર-સત્તિકુંતહત્થા, અણેગમણિ-રયણવિવિહણિજુત્ત વિચિત્તચિંધગયા સુરૂવા મહિઠ્ઠિયા મહજ્જુઇયા મહાયસા મહાબલા મહાણુભાગા મહાસોક્ખા હારવિરાઇયવચ્છા કહય-તુઠિતથંભિયભુયા અંગયકુંડલમટ્ટગંડતલ-કણ્ણપીઠધારી વિચિત્ત-હત્થાભરણા વિચિત્તમાલા-મઝલિ મઝહા-કલ્લાણગપવરવત્થ-પરિહિયા કલ્લાણગપવર-મલ્લાણુલેવણ-ધરા ભાસુરબોદી પલંબવણમાલધરા દિવ્વેણં વણ્ણેણં દિવ્વેણં ગંધેણ દિવ્વેણં ફાસેણં દિવ્વેણં સંઘયણેણં દિવ્વેણં સંઠાણેણં દિવ્વાએ ઇઠ્ઠીએ દિવ્વાએ જુઠ્ઠીએ દિવ્વાએ પખાએ દિવ્વાએ છાયાએ દિવ્વાએ અચ્ચીએ દિવ્વેણં તેણં દિવ્વાએ લેસ્સાએ દસ દિસાઓ ઝજ્જોવેમાણા પખાસેમાણા । તે ણં તત્થ સાણં સાણં ભોમેજ્જગ-ણગરાવાસસયસહસ્સાણં, સાણં સાણં સામાણિયાસાહસ્સીણં, સાણં સાણં અગ્ગમહિસીણં, સાણં સાણં પરિસાણં, સાણં સાણં અણિયાણં, સાણં સાણં અણિયાહિવર્ણં, સાણં સાણં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં, અણ્ણેસિં ચ બહૂણં વાણમંતરાણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં સામિત્તં ભટ્ઠિત્તં મહત્તરગત્તં આણાઇસર-સેણાવચ્ચં કારેમાણા પાલેમાણા મહયાહયણટ્ટ-ગીય-વાઇયતંતી-તલ-તાલ-તુઠિય-ઘણમુઠ્ઠંગ-પહુપ્પવાઇયરવેણં દિવ્વાઇં ભોગભોગાઇં ભુંજમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વાણવ્યંતરદેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? વાણવ્યંતર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક હજાર યોજન જાડાઈવાળા રત્નમય કાંડના ઉપરના સો યોજન અને નીચેના સો (૧૦૦) યોજન છોડીને, વચ્ચેના આઠસો (૮૦૦) યોજનમાં વાણવ્યંતર દેવોના ભૌમેય(ભૂમિગૃહ સમાન) તિરછા અસંખ્યાત લાખો નગરાવાસો છે. એમ શ્રી ભગવંતોએ કહ્યું છે.

તે ભૌમેય(ભૂમિની અંદર સ્થિત) નગરો બહારથી ગોળ અને અંદરથી સમયોરસ તથા નીચેથી કમળ કર્ણિકાના આકારે સંસ્થિત છે. તે નગરાવાસોની ચારે તરફ કોતરેલ હોય તેવી સ્પષ્ટ અંતરવાળી, ઊંડી તથા વિસ્તીર્ણ ખાઈઓ અને પરિખાઓ હોય છે, તે નગરાવાસો પ્રાકાર-કિલ્લા, અટ્ટાલકો, કમાડો, તોરણો, પ્રતિદ્વારો તથા ચારે બાજુ વિવિધ યંત્રો, શતધ્વીઓ, મૂસળો અને મુસુણ્ઠી નામક શસ્ત્રોથી યુક્ત

હોય છે, શત્રુઓ દ્વારા અયોધ્ય, સદા જયશીલ, સદાગુપ્ત-સુરક્ષિત, અડતાલીશ ઓરડાઓથી રચિત, અડતાલીશ વનમાળાઓથી સુસજ્જિત, પરકૃત ઉપદ્રવરહિત, કલ્યાણમય અને કિંકર દેવોના દંડોથી ઉપરક્ષિત છે, અત્યધિક ચમકતા હોવાના કારણે સુશોભિત છે. તેના પર ગોશીર્ષચંદન અને સરસ ભીના રક્તચંદનથી, પાંચે ય આંગળીઓ દેખાય તેવા, હાથના થાપા લાગેલા હોય છે. પ્રતિદ્વાર—બારીના અમુક ભાગોમાં ચંદનના કળશોના તોરણો સુંદર-વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલા હોય છે. ઉપરથી નીચે સુધી લટકતી લાંબી, સઘન તથા ગોળાકાર ઝુમખા યુક્ત પુષ્પમાળાઓના સમૂહથી યુક્ત હોય છે. પાંચ વર્ષના સરસ, સુગંધિત પુષ્પપુંજોથી સુશોભિત છે. તે કાલાગુરુ, કુંદરુક્ક, ઉત્તમ લોબાન, ગુગળ આદિના ધૂપની સુગંધથી મધમધાયમાન રમણીય તથા સુગંધિત વસ્તુઓની ઉત્તમ ગંધથી સુગંધિત હોવાથી સુગંધગુટિકા સમાન લાગે છે. અપ્સરાગણના સમૂહથી વ્યાપ્ત, દિવ્યવાદ્યોના ધ્વનિથી ગુજિત, ધ્વજા-પતાકાઓની પંક્તિથી મનોહર, સર્વરત્નમય, સ્ફટિકમય, સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, કોમળ, ઘસેલા, સાફ કરેલા, રજરહિત, નિર્મળ, નિષ્પંક, આવરણ રહિત ક્રાંતિવાળા, પ્રભાચુક્ત, કિરણોચુક્ત, ઉદ્યોતયુક્ત, પ્રસન્નતાજનક, દર્શનીય, અભિરૂપ અને પ્રતિરૂપ હોય છે. આ નગરાવાસોમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વાણવ્યંતરોનાં સ્થાન છે.

તે ઉપપાતાદિ ત્રણેય અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા વાણવ્યંતરદેવો નિવાસ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) પિશાય, (૨) ભૂત, (૩) યક્ષ, (૪) રાક્ષસ, (૫) કિન્નર, (૬) કિંપુરુષ, (૭) મહાકાય, ભુજંગપતિ (૮) નિપુણ ગંધર્વ-ગીતોમાં અનુરક્ત ગંધર્વગણો. (૯) અણપર્ણિક (૧૦) પણપર્ણિક (૧૧) ઋષિવાદિત (૧૨) ભૂતવાદિત (૧૩) કન્દિત (૧૪) મહાકંદિત (૧૫) કૂષ્માણ્ડ- (કોહંડ) અને (૧૬) પતંગદેવ. તે દેવો ચંચળ અને અત્યંત ચપળ ચિત્તવાળા, ક્રીડા અને હાસ્ય પ્રિય; ગંભીર, હાસ્ય, ગીત અને નૃત્યમાં અનુરક્ત; વનમાળા, કલગી મુકુટ, કુંડળ તથા ઈચ્છાનુસાર વિકુર્વેલા સુંદર આભૂષણો ધારણ કરનારા; સર્વ ઋતુઓના સુગંધિત પુષ્પોથી સુરચિત, લાંબી, શોભનીય, સુંદર, ખીલેલી અનેક પ્રકારની વિચિત્ર વનમાળાને વક્ષઃસ્થળમાં ધારણ કરનારા; ઈચ્છાનુસાર કામભોગોનું સેવન કરનારા; ઈચ્છાનુસાર રૂપ અને દેહને ધારણ કરનારા; અનેક પ્રકારનાં રંગયુક્ત, શ્રેષ્ઠ, અદ્ભુત, વિચિત્ર, ચમકતાં વસ્ત્રોને પહેરનારા; વિવિધ દેશોની વેશભૂષાને ધારણ કરનારા; પ્રસન્ન, કંદર્પ-કલહપ્રિય, કેલિ અને કોલાહલપ્રિય, હાસ્ય તથા વિવાદ પ્રિય, હાથમાં ખડ્ગ, મુદ્ગ, શક્તિ અને ભાલા રાખનારા; અનેક મણિઓ અને રત્નોયુક્ત વિવિધ ચિહ્નવાળા; મહર્દિક, મહાદ્યુતિમાન, મહાયશસ્વી, મહાબલી (મહાન સામર્થ્યશાળી), મહાસુખી, હારથી સુશોભિત વક્ષઃસ્થળવાળા, કડા, બાજુબંધથી સ્તંભિત ભુજાઓવાળા; કપોલપ્રદેશ (ગાલ)નો સ્પર્શ કરનાર અંગદ, કુંડળને કર્ણપીઠમાં ધારણ કરનાર; હાથમાં વિચિત્ર આભૂષણો અને મસ્તકમાં વિચિત્ર માળાઓ ધારણ કરનાર; કલ્યાણકારી શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રો ધારણ કરેલા, કલ્યાણકારી માળા અને વિલેપન ધારણ કરનાર, અત્યંત દેદીપ્યમાન શરીર સંપન્ન, લાંબી લટકતી વનમાળા ધારણ કરનાર, દિવ્ય વર્ણ, દિવ્ય ગંધ, દિવ્ય સ્પર્શ, દિવ્ય સંહનન, દિવ્ય સંસ્થાન, દિવ્ય ઋદ્ધિ, દિવ્ય દ્યુતિ, દિવ્ય પ્રભા, દિવ્ય ઇચ્છા (ક્રાંતિ), દિવ્ય અર્ચિ (કિરણો), દિવ્ય તેજ અને દિવ્ય લેશ્યા (શરીરાદિના વર્ણ સૌંદર્ય)થી દર્શ દિશાઓને ઉદ્યોતિત અને પ્રભાસિત કરતા વાણવ્યંતર દેવો ત્યાં પૂર્વોક્ત સ્થાનોમાં પોત-પોતાના લાખો ભૌમેય નગરાવાસોનું, હજારો સામાનિક દેવોનું, અગ્રમહિષીઓનું, પરિષદોનું, સૈન્યનું, સેનાધિપતિઓનું, હજારો આત્મરક્ષક દેવોનું અને બીજા ઘણા વાણવ્યંતર દેવોનું આધિપત્ય, અગ્રેસરત્વ, સ્વામિત્વ, ભર્તૃત્વ, મહત્તરત્વ (વડિલપણું), આજ્ઞૈશ્વરત્વ અને સેનાપતિત્વ કરતાં-કરાવતાં તથા તેનું પાલન કરતાં-કરાવતાં નિરંતર નૃત્ય, ગીત અને કુશળ વાદકો દ્વારા વીણા, તલ, તાલ (કાંસ્ય) ત્રુટિત, ઘનમૃદંગ આદિ વાદ્યોના મહાધ્વનિની સાથે દિવ્ય ભોગોપભોગોને ભોગવતા રહે છે.

૪૬ કહિ ણં ભંતે ! પિસાયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા? કહિ ણં ભંતે! પિસાયા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ રયણામયસ્સ કંડસ્સ જોયણસહસ્સ બાહલ્લસ્સ ઉવરિં એગં જોયણસયં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વેગં જોયણસયં વજ્જેત્તા મજ્ઝે અટ્ટસુ જોયણસએસુ, એથ્થ ણં પિસાયાણં દેવાણં તિરિયમસંખેજ્જા ભોમેજ્જનગરાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્કયાયં । તે ણં ભોમેજ્જનગરા બાહિં વટ્ટા જહા ઓહિઓ ભવણવણ્ણઓ તહા ભાણિયવ્વો જાવ પડિરૂવા । એથ્થ ણં પિસાયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોયસ્સ અસંખેજ્જઇ ભાગે । તત્થ ણં બહવે પિસાયા દેવા પરિવસંતિ મહિઢ્ઢિયા જહા ઓહિયા જાવ વિહરંતિ ।

કાલ-મહાકાલા ય ઇત્થ દુવે પિસાયઇંદા પિસાયરાયાણો પરિવસંતિ- મહિઢ્ઢિયા મહજ્જુઇયા જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત પિશાય દેવોના સ્થાન ક્યાં છે ? પિશાયદેવો ક્યાં રહે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક હજાર યોજન જાડાઈવાળા રત્નકાંડના ઉપરના સો યોજન અને નીચે સો યોજન છોડીને વચ્ચેના આઠસો યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં પિશાય દેવોના તિરછા અસંખ્યાત ભૂગૃહ સમાન લાખો નગરાવાસો કહ્યા છે.

તે ભૌમેયનગરો બહારથી ગોળ છે ઈત્યાદિ સમસ્ત વર્ણન સમુચ્ચય નગરોની સમાન જાણવા યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. આ નગરાવાસોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત પિશાય દેવોના સ્થાન છે. તે ઉપપાતાદિ ત્રણેય અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે; ત્યાં ઘણા પિશાય દેવો નિવાસ કરે છે. તે મહદ્દિક છે ઈત્યાદિ સર્વ વર્ણન સમુચ્ચય વાણવ્યંતરોની સમાન જાણવું યાવત્ વિચરણ કરે છે.

આ નગરાવાસોમાં પિશાયેન્દ્ર પિશાયરાજ કાળ અને મહાકાળ નિવાસ કરે છે, તેઓ મહદ્દિક છે, મહાદ્યુતિમાન છે ઈત્યાદિ સમસ્ત વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું.

૪૭ કહિ ણં ભંતે ! દાહિણિલ્લાણં પિસાયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા? કહિ ણં ભંતે ! દાહિણિલ્લા પિસાયા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પ્વવયસ્સ દાહિણેણં ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ રયણામયસ્સ કંડસ્સ જોયણસહસ્સબાહલ્લસ્સ ઉવરિં એગં જોયણસયં ઓગાહિત્તા હેટ્ઠા વેગં જોયણસયં વજ્જેત્તા મજ્ઝે અટ્ટસુ જોયણસએસુ, એથ્થ ણં દાહિણિલ્લાણં પિસાયાણં દેવાણં તિરિયમસંખેજ્જા ભોમેજ્જનગરાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્કયાયં ।

તે ણં ભોમેજ્જનગરા બાહિં વટ્ટા જહા ઓહિઓ ભવણવણ્ણઓ તહા ભાણિયવ્વો જાવ પડિરૂવા । એથ્થ ણં દાહિણિલ્લાણં પિસાયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જઇ ભાગે । તત્થ ણં બહવે દાહિણિલ્લા પિસાયા દેવા પરિવસંતિ મહિઢ્ઢિયા જહા ઓહિયા જાવ વિહરંતિ ।

કાલે ય ઇત્ય પિસાયંદે પિસાયરાયા પરિવસઈ મહિઢ્વિણ જાવ પખાસેમાણે । સે ણં તત્થ તિરિયમસંખેજ્જાણં ભોમેજ્જણગરાવાસસયસહસ્સાણં ચરૂણં સામાણિયસાહસ્સીણં ચરૂણમગ્ગમહિસીણં સપરિવારાણં તિણં પરિસાણં સત્તણં અણિયાણં સત્તણં અણિયાહિવઈણં સોલસણં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં અણેસિં ચ બહૂણં દાહિણિલ્લાણં વાણમંતરાણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં જાવ વિહરઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દક્ષિણદિશાના પિશાય દેવોના સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! દક્ષિણદિશાના પિશાય દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં, સુમેરુપર્વતની દક્ષિણમાં, આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક હજાર યોજન જાડાઈવાળા રત્નમય કાંડના ઉપરના સો યોજન અને નીચેના સો યોજન છોડીને મધ્યના આઠસો યોજનમાં દક્ષિણદિશાના પિશાય દેવોના તિરછા ભૂમિગૃહ સમાન અસંખ્યેય લાખો નગરાવાસો છે, એમ તીર્થંકર ભગવંતે કહ્યું છે.

તે ભૌમેય-ભૂમિગત નગરો બહારથી ગોળ છે ઇત્યાદિ સર્વ વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. આ નગરાવાસોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત દક્ષિણદિશાના પિશાય દેવોના સ્થાન છે. તે સ્થાનો ઉપપાતાદિ ત્રણે અપેક્ષાથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. આ સ્થાનોમાં જ ઘણા દક્ષિણ દિશાના પિશાય દેવો નિવાસ કરે છે, તેઓ મહદ્વિક છે યાવત્ વિચરણ કરે છે. ઇત્યાદિ સમગ્ર વર્ણન સમુચ્ચય વાણવ્યંતર દેવોની સમાન જાણવું. આ સ્થાનોમાં પિશાયેન્દ્ર પિશાયરાજ કાલ(કાળ) નિવાસ કરે છે, તે મહદ્વિક છે યાવત્ દશે દિશાઓને પ્રકાશિત અને સુશોભિત કરતાં વિચરે છે. ઇત્યાદિ વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું.

તે દક્ષિણદિશાના પિશાયેન્દ્ર કાલ તિરછા ભૂમિગૃહ જેવા અસંખ્યાત લાખો નગરાવાસોનું, ચાર હજાર સામાનિક દેવોનું, સપરિવાર ચાર અગ્રમહિષીઓનું, ત્રણ પરિષદોનું, સાત સેનાઓનું, સાત સેનાધિપતિ દેવોનું, સોળ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું તથા બીજા ઘણા દક્ષિણ દિશાના વાણવ્યંતર દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય કરતાં રહે છે વગેરે સમગ્ર કથન પૂર્વવત્ જાણવું.

૪૮ ઉત્તરિલ્લાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહેવ દાહિણિલ્લાણં વત્તવ્વયા તહેવ ઉત્તરિલ્લાણં પિ । ણવરં મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ઉત્તરેણં । મહાકાલે ય ઇત્ય પિસાયંદે પિસાયરાયા પરિવસઈ જાવ વિહરઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉત્તર દિશાના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત પિશાય દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! ઉત્તર દિશાના પિશાય દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જેમ દક્ષિણ દિશાના પિશાય દેવોનું વર્ણન કર્યું છે, તેમ ઉત્તર દિશાના પિશાય દેવોનું વર્ણન સમજવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઓના નગરાવાસો મેરુપર્વતની ઉત્તરમાં છે. ઉપરોક્ત સ્થાનોમાં ઉત્તર દિશાના પિશાયેન્દ્ર પિશાયરાજ મહાકાલ નિવાસ કરે છે, તેનું સમસ્ત વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું.

૪૯ एवं जहा पिसायाणं तथा भूयाणं पि जाव गंधव्वाणं, णवरं इंदेसु णाणत्तं भाणियव्वं इमेण विहिणा-भूयाणं सुरूवपडिरूवा, जक्खाणं पुण्णभद्दमाणिभद्दा, रक्खसाणं भीममहाभीमा, किण्णराणं किण्णरक्किंपुरिसा, किंपुरिसाणं सप्पुरिसमहापुरिसा, महोरगाणं

અફકાયમહાકાયા, ગંધવ્વાણં ગીયરફ-ગીયજસે જાવ વિહરફ ।

કાલે ય મહાકાલે, સુરૂવ પડિરૂવ પુણ્ણભદ્દે ય ।

અમરવફ માણિભદ્દે, ભીમે ય તહા મહાભીમે ॥ ૧૭ ॥

કિણ્ણર કિંપુરિસે ખલુ, સપ્પુરિસે ખલુ તહા મહાપુરિસે ।

અફકાય મહાકાણ, ગીયરફ ચેવ ગીયજસે ॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થ :- જે રીતે દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના પિશાચો અને તેઓના ઈન્દ્રોનાં સ્થાનોનું વર્ણન કર્યું, તે જ રીતે ભૂતદેવોથી ગંધર્વો સુધીના વ્યંતર દેવોનું વર્ણન સમજવું જોઈએ. તેઓના ઈન્દ્રોના નામમાં આ પ્રમાણે વિશેષતા છે. ભૂતોના બે ઈન્દ્ર- સુરૂપ અને પ્રતિરૂપ, યક્ષોના બે ઈન્દ્ર- પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર, રાક્ષસોના બે ઈન્દ્ર- ભીમ અને મહાભીમ, કિન્નરોના બે ઈન્દ્ર- કિન્નર અને કિંપુરુષ, કિંપુરુષોના બે ઈન્દ્ર- સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ, મહોરગના બે ઈન્દ્ર- અતિકાય અને મહાકાય તથા ગંધર્વોના બે ઈન્દ્ર- ગીતરતિ અને ગીતયશ યાવત્ આધિપત્ય કરતાં રહે છે.

ગાથાર્થ- આઠ પ્રકારના વાણવ્યંતર દેવોના પ્રત્યેકના બે-બે ઈન્દ્ર ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે- (૧) કાલ અને મહાકાલ (૨) સુરૂપ અને પ્રતિરૂપ (૩) પૂર્ણભદ્ર અને માણિભદ્ર (૪) ભીમ અને મહાભીમ (૫) કિન્નર અને કિંપુરુષ (૬) સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ (૭) અતિકાય અને મહાકાય (૮) ગીતરતિ અને ગીતયશ. ॥ ૧૭-૧૮ ॥

૫૦ કહિ ણં ભંતે ! અણવણિયાણં દેવાણં પજ્જત્તાપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે! અણવણિયા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઈમીસે રયણપ્પભાણ પુઠ્ઠવીણ રયણામયસ્સ કંઢસ્સ જોયણસહસ્સ-બાહલ્લસ્સ ઉવરિંહેટ્ઠા ય ઇગં જોયણસયં વજ્જેત્તા મજ્જે અટ્ઠસુ જોયણસણ્ણસુ, ઇત્થ ણં અણવણિયાણં દેવાણં તિરિયમસંખેજ્જા ણગરાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયં । તે ણં જાવ પડિરૂવા । ઇત્થ ણં અણવણિયાણં દેવાણં ઠાણા । ઉવવાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઈભાગે, સમુગ્ઘાણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઈભાગે, સટ્ઠાણેણં લોગસ્સ અસંખેજ્જઈભાગે । તત્થ ણં બહવે અણવણિયા દેવા પરિવસંતિ મહઙ્કિયા જહા પિસાયા જાવ વિહરંતિ ।

સણિહિય-સામાણા ય ઇત્થ દુવે અણવણિંદા અણવણિયકુમારરાયાણો પરિવસંતિ મહિઙ્કિયા જહા કાલ-મહાકાલા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અણપર્ણિક દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્! અણપર્ણિક દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના એક હજાર યોજન જાડાઈવાળા રત્નમય કાંડના ઉપર અને નીચે સો-સો યોજન છોડીને મધ્યના આઠસો યોજનના ક્ષેત્રમાં, અણપર્ણિક દેવોના તિરછા અસંખ્યાત લાખ નગરાવાસો છે, તેમ તીર્થકર ભગવંતે કહ્યું છે. તે નગરાવાસોનું વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું. આ સ્થાનોમાં અણપર્ણિક દેવોનાં સ્થાન છે. તે સ્થાનો ઉપપાતની અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, સમુદ્ઘાતની

અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં અને સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા અણપર્ણિક દેવો નિવાસ કરે છે, તે દેવો મહદ્વિક છે **યાવત્** વિચરણ કરે છે. ઈત્યાદિ સમગ્ર વર્ણન પિશાયોની સમાન જાણવું.

આ સ્થાનોમાં અણપર્ણિકેન્દ્ર-અણપર્ણિક કુમારરાજ-સન્નિહિત અને સામાનિક નિવાસ કરે છે, તે મહદ્વિક છે ઈત્યાદિ સમગ્ર વર્ણન કાળ અને મહાકાળની સમાન જાણવું.

૫૧ एवं जहा काल-महाकालाणं दोणहं पि दाहिणिल्लाणं उत्तरिल्लाणं य भणिया तहा सण्णिहिय-सामाणाई णं पि भाणियव्वा ।

અળવણિય પળવણિય, ઇસિવાઇય ભૂયવાઇયા ચેવ ।

કંદિય મહાકંદિય, કુહંડે પયંગદેવા ઇમે ઇંદા ॥ ૧૯ ॥

સણ્ણિહિયા સામાણા, ધાય વિધાએ ઇસી ય ઇસિપાલે ।

ઈસર મહેસરે ય, હવઝ સુવચ્છે વિસાલે ય ॥ ૨૦ ॥

હાસે હાસરઈ વિ ય, સેએ ય તહા ભવે મહાસેએ ।

પયએ પયયપઈ વિ ય, ણેયવ્વા આણુપુવ્વીએ ॥ ૨૧ ॥

ભાવાર્થ :- જે રીતે દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના (પિશાયેન્દ્ર) કાળ અને મહાકાળનું કથન કર્યું છે, તે જ રીતે સન્નિહિત અને સામાનિક આદિ દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના અણપર્ણિક જાતિના વ્યંતર દેવોના ઈન્દ્રોના વિષયમાં કથન કરવું જોઈએ.

ગાથાર્થ - વાણવ્યંતર દેવોના અન્ય આઠ ભેદ - (૧) અણપર્ણિક (૨) પણપર્ણિક (૩) ઋષિવાદિત (૪) ભૂતવાદિત (૫) કન્દિત (૬) મહાકન્દિત (૭) કુખ્માંડ અને (૮) પતંગ (પયંગ) દેવ. તે પ્રત્યેકના બે-બે ઈન્દ્ર કમશ: આ પ્રમાણે છે - (૧) સન્નિહિત અને સામાનિક (૨) ધાતા અને વિધાતા (૩) ઋષિ અને ઋષિપાલ (૪) ઈશ્વર અને મહેશ્વર (૫) સુવત્સ અને વિશાલ (૬) ડ્રાસ અને ડ્રાસરતિ (૭) શ્વેત અને મહાશ્વેત (૮) પતંગ અને પતંગપતિ. ॥ ૧૯-૨૧ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વાણવ્યંતર દેવોના ભેદ, તેના સ્થાન, સંખ્યા, સ્વરૂપ, તેના ઈન્દ્રો અને તેની ઋદ્ધિ આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વાણવ્યંતર દેવોના ભેદ :- તેના મુખ્ય આઠ ભેદ અને અન્ય આઠ ભેદ કુલ સોળ ભેદ છે. પ્રત્યેક જાતિના દેવોમાં દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના તેમ બે-બે ઈન્દ્રો છે. આ રીતે વાણવ્યંતર દેવોના કુલ-૩૨ ઈન્દ્રો છે.

વાણવ્યંતરદેવોના સ્થાન :- રત્નપ્રભાપૃથ્વીના ત્રણ કાંડ છે - (૧) રત્નકાંડ (૨) પંક કાંડ અને (૩) જલકાંડ. તેમાં ઉપરનો ૧૬,૦૦૦ યોજનનો વિસ્તૃત રત્નકાંડ છે. તેમાં એક-એક હજાર યોજનના સોળ વિભાગો કમશ: સોળ જાતિના રત્નમય છે. તેમાં ઉપરના એક હજાર યોજનના રત્નકાંડમાં ઉપર અને નીચે સો-સો યોજન ઈંડીને મધ્યના ૮૦૦ યોજનની જાડાઈવાળા ક્ષેત્રમાં પિશાય આદિ વ્યંતર દેવોના નગરો છે.

આ રીતે તિરછાલોકના અસંખ્યદ્વીપોની નીચેના ક્ષેત્રમાં સમસ્ત વ્યંતર દેવોના અસંખ્યાત લાખ

નગરો ફેલાયેલા છે. સમુદ્રો ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા હોવાથી તેની નીચે વ્યંતર દેવોના નગરો નથી.

વ્યાખ્યા ગ્રંથો અનુસાર ઉપરના ૧૦૦ યોજનક્ષેત્રમાં ૧૦-૧૦ યોજન ઉપર નીચે છોડીને વચ્ચેના એસી યોજન ક્ષેત્રમાં આણપન્ની આદિ આઠ વ્યંતર દેવોના સ્થાન છે. મૂળપાઠમાં આ પ્રકારનું વર્ણન ક્યાંય જોવા મળતું નથી.

વ્યંતર દેવોના નગરો અસંખ્ય દ્વીપોની નીચે જ હોય છે, સમુદ્રોની નીચે હોતા નથી કારણ કે પ્રત્યેક સમુદ્રો એક હજાર યોજન ઊંડા છે તેથી સમુદ્રોની નીચે વ્યંતર દેવોના નગરોની સંભાવના નથી.

તે ઉપરાંત અધોલૌકિક સલિલાવતી અને વપ્રા વિજયની અપેક્ષાએ અધોલોકમાં તથા મેરુપર્વતના પંડગવનાદિ અપેક્ષાએ ઊર્ધ્વલોકમાં પણ વ્યંતર દેવોના આવાસ હોય છે. આ રીતે વ્યંતર દેવોના આવાસ ત્રણે લોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ છતાં તેના મુખ્ય આવાસો તિરછા લોકમાં જ હોવાથી સૂત્રકારે વ્યંતરદેવોના આવાસસ્થાનોનું કથન તિરછાલોકમાં જ કર્યું છે.

૧૦ પ્રકારના જૈભક દેવોના સ્થાન ભગવતીસૂત્ર પ્રમાણે તિરછાલોકના વૈતાઢ્ય પર્વત આદિ છે. વ્યંતરોના આવાસસ્થાનને નગરાવાસ કહે છે. આ રીતે વ્યંતર દેવોના સ્થાનો તિરછાલોકમાં છે.

વ્યંતર દેવોના ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રો અને તેનો પરિવાર મેરુ પર્વતથી ઉત્તર દિશાના નગરોમાં અને દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્રો અને તેનો પરિવાર મેરુ પર્વતથી દક્ષિણ દિશાના નગરોમાં રહે છે.

તેમાં સહુથી નાના નગર ભરતક્ષેત્ર પ્રમાણ, મધ્યમ નગર મહાવિદેહક્ષેત્ર પ્રમાણ અને સહુથી મોટા નગર જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ છે. તે નગરોનું સ્વરૂપ ભવનપતિદેવોના ભવનની જેમ દિવ્ય અને ભવ્ય છે. તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

વ્યંતરદેવોનું સ્વરૂપ :- તે દેવો સ્વભાવથી જ અસ્થિર ચિત્તવાળા, ક્રીડા પ્રિય અને કુતૂહલપ્રિય છે. ક્રીડા અને કુતૂહલપ્રિય હોવાથી જ હાસ્ય, ગીત, નૃત્ય આદિ ચેષ્ટાઓમાં અનુરક્ત રહે છે. વિવિધ ભભકાદાર આકર્ષક વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરીને અન્યના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બને છે. તે દેવો વૈકિંચલબ્ધિ દ્વારા વિવિધરૂપો બનાવીને ઈચ્છાનુસાર વિચરે છે, ઈચ્છાનુસાર કામતૃપ્તિ કરે છે.

વ્યંતર દેવો મધ્યલોકમાં રહેતાં હોવાથી મનુષ્યો સાથેના પૂર્વના સંબંધ અનુસાર મનુષ્યોને સહાયક પણ બની શકે છે અને પરિતાપ પણ પહોંચાડી શકે છે.

વ્યંતર દેવોના નગરાવાસ, ઈન્દ્ર અને ઋદ્ધિ આદિ :-

નામ	દક્ષિણના ઈન્દ્ર	ઉત્તરના ઈન્દ્ર	વર્ણ	ચિહ્ન
૧ પિશાય	કાલ	મહાકાલ	શ્યામ	કદંબવૃક્ષ
૨ ભૂત	સુરૂપ	પ્રતિરૂપ	શ્યામ	સુલસવૃક્ષ
૩ યક્ષ	પૂર્ણભદ્ર	માણિભદ્ર	શ્યામ	વટવૃક્ષ
૪ રાક્ષસ	ભીમ	મહાભીમ	શ્વેત	ખટ્વાંગવૃક્ષ
૫ કિન્નર	કિન્નર	કિંપુરુષ	નીલ	અશોકવૃક્ષ
૬ કિંપુરુષ	સતપુરુષ	મહાપુરુષ	શ્વેત	ચંપકવૃક્ષ
૭ મહોરગ	અતિકાય	મહાકાય	શ્યામ	નાગવૃક્ષ

નામ	દક્ષિણના ઈન્દ્ર	ઉત્તરના ઈન્દ્ર	વર્ણ	ચિહ્ન
૮ ગંધર્વ	ગીતરતિ	ગીતયશ	શ્યામ	તુંબરૂવૃક્ષ
૯ અણપર્ણિક	સન્નિહિત	સામાનિક		
૧૦ પણપર્ણિક	ધાતા	વિધાતા		
૧૧ ઋષિવાદિત	ઋષિ	ઋષિપાલ		
૧૨ ભૂતવાદિત	ઈશ્વર	મહેશ્વર		
૧૩ કંદિત	સુવત્સ	વિશાળ		
૧૪ મહાકંદિત	હ્રાસ	હ્રાસરતિ		
૧૫ કુષ્માંડ	શ્વેત	મહાશ્વેત		
૧૬ પતંગદેવ	પતંગ	પતંગપતિ		

નોંધ : (૧) વ્યંતર દેવોના પ્રત્યેક ઈન્દ્રને સામાનિક દેવો-૪,૦૦૦, આત્મરક્ષક દેવો-૧૬,૦૦૦, અગ્રમહિષીઓ-૪, પરિષદ-૩, સેના-૭, સેનાધિપતિ-૭ છે. (૨) વ્યંતર દેવોમાં ત્રાયસ્ત્રિંશક અને લોકપાલ દેવો હોતા નથી. (૩) વ્યંતર દેવોના અસંખ્યાત લાખ નગરાવાસો અસંખ્ય દ્વીપોથી નીચે આવેલા છે.

જ્યોતિષી દેવોનાં સ્થાન :-

૫૨ કહિ ણં ભંતે ! જોઈસિયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! જોઈસિયા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઈમીસે રયણપ્પભાએ પુઠ્ઠવીએ બહુસમરમણિજ્જાઓ ભૂમિભાગાઓ સત્તાણડાએ જોયણસાએ ડહ્હં ઉપ્પજ્જત્તા દસુત્તરે જોયણસયબાહલ્લે તિરિયમસંખેજ્જે જોઈસવિસયે, એત્થ ણં જોઈસિયાણં દેવાણં તિરિયમસંખેજ્જા જોઈસિયવિમાણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્કયાયં.

તે ણં વિમાણા અદ્ધકવિટ્ઠગસંઠાણસંઠિયા સવ્વફલિયામયા અબ્ભુગ્ગયમૂસિય-પહસિયા ઇવ વિવિહમણિક્કણગ-રયણભત્તિચિત્તા વાડહ્હુયવિજયવેજયંતીપડાગ-છત્તાઈછત્તકલિયા તુંગા ગગણતલમણુલિહમાણસિહરા જાલંતરરયણપંજરુમ્મિલિયવ્વ મણિક્કણગથૂભિયાગા વિયસિય-સયપત્તપુંડરીયા તિલય-રયણદ્ધચંદચિત્તા ણાણામણિમયદામાલંકિયા અંતો બાહિં ચ સણ્ણહા તવણિજ્જરુહ્હલવાલુયા-પત્થડા સુહફાસા સસ્સિરીયા સુરૂવા પાસાઈયા દરિસણિજ્જા અભિરૂવા પઢિરૂવા । એત્થ ણં જોઈસિયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખિજ્જજ્જાભાગે ।

તત્થ ણં બહવે જોઈસિયા દેવા પરિવસંતિ, તં જહા- બહસ્સઈ ચંદા સુરા સુવ્કા સણિચ્છરા રાહૂ ધુમકેરુ બુહા અંગારગા તત્તવણિજ્જકણગવણ્ણા, જે ય ગહા જોઈસમ્મિ ચારં ચરંતિ કેતૂ ય ગઈરહ્હયા અટ્ટાવીસઈવિહા ય ણક્કત્તદેવયગ્ગા, ણાણાસંઠાણસંઠિયાઓ

ય પંચવળ્ણાઓ તારયાઓ, ઠિયલેસ્સાચારિણો અવિસ્સામમંડલગઈ પત્તેયનામંકપાગડિયચિંધમડડા મહિઢ્ઢિયા જાવ પખાસેમાળા ।

તે ણં તત્થ સાણં સાણં વિમાળાવાસસયસહસ્સાણં, સાણં સાણં સામાણિયસાહસ્સીણં સાણં સાણં અગ્ગમહિસીણં સપરિવારાણં, સાણં સાણં પરિસાણં, સાણં સાણં અણિયાણં, સાણં સાણં અણિયાહિવઈણં, સાણં સાણં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં, અણ્ણેસિં ચ બહૂણં જોઈસિયાણં દેવાળ ય દેવીળ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જ્યોતિષી દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! જ્યોતિષી દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અત્યંત સમ અને રમણીય ભૂમિભાગથી સાતસો નેવું યોજનની ઊંચાઈથી શરૂ કરીને નવસો યોજનની ઊંચાઈ સુધી, એકસો દશ યોજનના ક્ષેત્રમાં અને તિરછા અસંખ્યાત યોજનમાં જ્યોતિષીદેવોના અસંખ્યાત લાખ વિમાનાવાસ છે, તેમ શ્રી ભગવંતોએ કહ્યું છે.

તે વિમાનાવાસ અર્ધકપિત્થ-અર્ધા કોઠાના આકારના, સર્વસ્ફટિકમય, ચારે તરફ નીકળતી, ચારે તરફ પ્રસરતી શ્વેત પ્રભાથી, વિવિધ પ્રકારના મણિ, કનક અને રત્ન જડિત હોવાથી અદ્ભુત દેખાય છે; હવાથી ઊડતી વિજય સૂચક વૈજયન્તી નામે પતાકા અને છત્ર પર છત્ર(અતિછત્ર)થી યુક્ત, અત્યંત ઊંચા ગગનચુંબી શિખરોવાળા છે. તેની જાળીઓની વચ્ચે જડેલા રત્નો જાણે પાંજરામાંથી બહાર કાઢેલા હોય તેવા, મણિ અને સુવર્ણની સ્તૂપિકા-શિખરોથી યુક્ત, વિકસિત-ખીલેલાં શતપત્રો, પુંડરીકો, તિલકો અને રત્નમય અર્ધચન્દ્રોથી ચિત્રિત, અનેક પ્રકારની મણિમય માળાઓથી સુશોભિત, અંદર અને બહારથી કોમળ, તેના ભૂમિભાગ તપ્ત સુવર્ણની મનોહર વાલુકામય, સુખદ સ્પર્શયુક્ત, શોભાસંપન્ન, સુરૂપ, પ્રસન્નતા જનક, દર્શનીય, અભિરૂપ-અતિરમણીય અને પ્રતિરૂપ-મનોહર છે.

આ વિમાનાવાસોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જ્યોતિષીદેવોનાં સ્થાનો છે. તે સ્થાન ત્રણેય અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

ત્યાં ઘણા જ્યોતિષીદેવો નિવાસ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે- બૃહસ્પતિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, શનેશ્વર, રાહુ, ધૂમકેતુ, બુધ અને અંગારક (મંગળ). તે તપાવેલા સુવર્ણ સમાન વર્ણયુક્ત છે અને જે ગ્રહો જ્યોતિષક ક્ષેત્રમાં ગતિ કરે છે તથા ગતિમાં પ્રીતિવાળા છે, તે કેતુ આદિ તથા અઠ્યાવીસ પ્રકારના નક્ષત્ર દેવગણો અનેક પ્રકારની આકૃતિવાળા છે. તારાઓ પાંચ વર્ણના છે અને તેઓ બધા અવસ્થિત લેશ્યાવાળા છે, તે ગતિશીલ, અવિશ્રાન્ત-નિરંતર મંડલાકારે ગતિ કરનારા છે. તે દેવોના મુકુટમાં પોતપોતાના નામ પ્રમાણે ચિહ્ન પ્રગટરૂપે હોય છે. તેઓ મહદ્વિક હોય છે ઈત્યાદિ સર્વ વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું યાવત્ તે દેવો દશે દિશાઓને પ્રકાશિત, પ્રભાસિત કરતાં વિચરે છે.

તે જ્યોતિષી દેવો જ્યોતિષી વિમાનાવાસોમાં પોતપોતાના લાખો વિમાનાવાસોનું, પોતપોતાના હજારો સામાનિક દેવોનું, સપરિવાર અગ્રમહિષીઓનું, પરિષદોનું, સેનાઓનું, સેનાધિપતિ દેવોનું, આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા જ્યોતિષી દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય, અગ્રેસરત્વ કરતાં વિચરણ કરે છે.

૫૩ ચંદિમસૂરિયા ય ઇત્થ દુવે જોઈસિંદા જોઈસિયરાયાણો પરિવસંતિ મહિઢ્ઢિયા જાવ

પખાસેમાણા । તે ણં તત્થ સાણં સાણં જોહસિયવિમાણાવાસસયસહસ્સાણં, ચડણહં સામાણિય સાહસ્સીણં ચડણહં અગ્ગમહિસીણં, સપરિવારાણં તિણહં પરિસાણં, સત્તણહં અણિયાણં, સત્તણહં અણિયાહિવઈણં, સોલસણહં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં, અણ્ણેસિં ચ બહૂણં જોહસિયાણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- જ્યોતિષી વિમાનાવાસોમાં બે જ્યોતિષેન્દ્ર જ્યોતિષરાજ-ચંદ્ર અને સૂર્ય નિવાસ કરે છે, તે મહદ્વિક છે **યાવત્** દશે દિશાને પ્રકાશિત અને પ્રભાસિત કરતાં વિચરે છે. તે દેવો પોતપોતાના લાખો જ્યોતિષી વિમાનાવાસોનું, ચાર હજાર સામાનિક દેવોનું, સપરિવાર ચાર અગ્રમહિષીઓનું, ત્રણ પરિષદોનું, સાત સેનાઓનું, સાત સેનાધિપતિ દેવોનું, સોળ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા જ્યોતિષી દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય, અગ્રેસરપણું કરતાં **યાવત્** વિચરણ કરે છે.

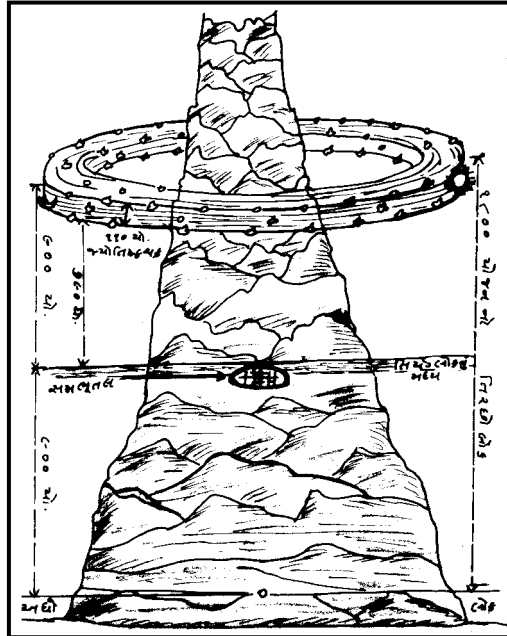
વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જ્યોતિષી દેવોના સ્થાન, તેના વિમાનાવાસનું સ્વરૂપ, ઇન્દ્રો અને તેની ઋદ્ધિ આદિનું નિરૂપણ છે.

જ્યોતિષી દેવોના સ્થાન- સમપૃથ્વીથી ૭૮૦ યોજનની ઊંચાઈથી ૮૦૦ યોજન પર્યંતના ૧૧૦ યોજનની ઊંચાઈમાં અને તિરછા અસંખ્યાત યોજનના વિસ્તારમાં જ્યોતિષી દેવોના અસંખ્યાતા વિમાનો છે.

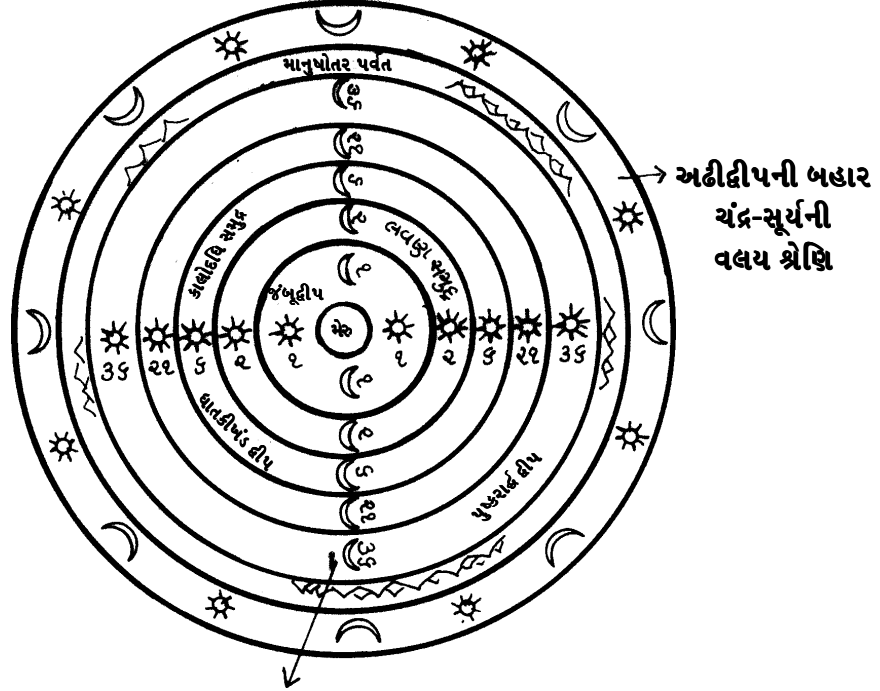
પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સૂત્રકારે જ્યોતિષી દેવોના પાંચ ભેદ- ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાના સ્થાનનું પૃથક્-પૃથક્ કથન કર્યું નથી. શ્રીજંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર વક્ષસ્કાર ૭માં તેનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

૧૧૦ યોજનમાં જ્યોતિષ્ક ચક્ર :-

જ્યોતિષી વિમાનોની શ્રેણી- અઢીદ્વીપમાં ૧૩૨ ચંદ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય પોત-પોતાના પરિવાર સહિત પરિભ્રમણ કરી રહ્યા છે. અઢીદ્વીપની બહારના જ્યોતિષી દેવોના અસંખ્યાત વિમાનો છે, તે એક જ સ્થાને સ્થિત છે.

જ્યોતિષી દેવોની સૂચિશ્રેણી-વલયશ્રેણી :-

અઢીદ્વીપની અંદર ચંદ્ર-સૂર્યની સૂચિ શ્રેણી

જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય સામ સામી દિશામાં હોય છે. તે જ શ્રેણીમાં લવણ સમુદ્રના ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્ય છે. ઘાતકીખંડમાં બાર ચંદ્ર-બાર સૂર્ય, કાલોદધિ સમુદ્રમાં બેતાલીશ ચંદ્ર બેતાલીશ સૂર્ય, પુષ્કરાદ્વ દ્વીપમાં બોત્તેર ચંદ્ર-બોત્તેર સૂર્ય છે. આ રીતે અઢી દ્વીપ ક્ષેત્રમાં $૨+૪+૧૨+૪૨+૭૨ = ૧૩૨$ ચંદ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય છે. આ રીતે અઢીદ્વીપના ચંદ્ર-સૂર્ય શ્રેણીબદ્ધ પોતાના ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારારૂપ પરિવાર સાથે પરિભ્રમણ કરે છે અને અઢીદ્વીપની બહારના ચંદ્ર-સૂર્ય વલયાકારે એક ચંદ્ર અને એક સૂર્ય તે રીતે સ્થિત છે. તે સર્વ વિમાનો અર્ધ કોઠા કે બિજોરાના આકારે છે. તેની અર્ધ કોઠાના આકારની પીઠ ઉપર જ્યોતિષી દેવોના

પ્રાસાદો ચઢતા-ઉતરતા ક્રમથી એવી રીતે ગોઠવાયેલા છે કે તેના શિખરના ભાગો ભેગા થવાથી લગભગ ગોળાકાર બની જાય છે. તેથી જ ઉદય-અસ્ત સમયે તે વિમાનો ગોળાકારરૂપે પ્રતીત થાય છે અને મધ્યાહ્ન સમયે તે વિમાનો મસ્તક ઉપર હોવાથી તેનું ગોળાકાર તળિયું દેખાય છે.

વિમાનનું સ્વરૂપ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે. અઢીદ્વીપની અંદરના ૧૩૨ ચંદ્ર-સૂર્યના વિમાનો પોતાના પરિવાર સહિત અવિરતપણે મેરુ પર્વતને પ્રદક્ષિણા કરે છે. અઢીદ્વીપની બહારના જ્યોતિષીદેવોના વિમાનો સ્થિર છે.

જ્યોતિષેન્દ્રો— પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી દેવોમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય બે ઈન્દ્ર છે. અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોના મળીને અસંખ્યાત ચંદ્રો અને અસંખ્યાત સૂર્યો છે. આમ જ્યોતિષી દેવોમાં અસંખ્યાત ઈન્દ્રો થાય છે પરંતુ ચંદ્ર અને સૂર્યરૂપ જાતિની ગણના કરીને જ્યોતિષી દેવોમાં બે ઈન્દ્રની ગણના પ્રચલિત છે. એક-એક ચંદ્ર અને સૂર્યરૂપ ઈન્દ્રને ૨૮ નક્ષત્ર, ૮૮ ગ્રહ અને ૬૬,૯૭૫ કોડાકોડી તારાઓનો પરિવાર હોય છે.

ચિહ્ન— પ્રત્યેક જ્યોતિષીદેવોને પોત-પોતાના આકારનું ચિહ્ન તેમના મુકુટમાં હોય છે. ચંદ્ર દેવના મુગટમાં ચંદ્રના આકારનું ચિહ્ન હોય છે, તે જ રીતે પાંચ પ્રકારના દેવોમાં પોત-પોતાના આકારના ચિહ્ન હોય છે.

ઠિયલેસ્સા :— સ્થિત લેશ્યા. જ્યોતિષી દેવોના વિમાનો ભ્રમણ શીલ છે પરંતુ તે પ્રત્યેક વિમાનનું ચારે તરફનું પ્રકાશક્ષેત્ર અવસ્થિત છે, તે પરિવર્તન પામતું નથી.

જ્યોતિષી દેવોના વિમાનાવાસ, ઈન્દ્ર, ઋદ્ધિ આદિ :-

જ્યોતિષી નામ	ઈન્દ્ર	વિમાન સંખ્યા	વિમાન સંસ્થાન	ચિહ્ન	વિમાન સ્થાન
ચંદ્ર	અસંખ્યાત ચંદ્રેન્દ્ર	અ	અ	ચંદ્રાકાર	સમ પૃથ્વીથી ઉપર જતાં
સૂર્ય	અસંખ્યાત સૂર્યેન્દ્ર	સં	ર્ધ	સૂર્યાકાર	૭૯૦ યોજનથી
ગ્રહ		ખ્યા	ક	ગ્રહાકાર	૯૦૦ યોજન સુધીના અર્થાત્
નક્ષત્ર		ત	પિ	નક્ષત્રાકાર	૧૧૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં તથા
તારા			ત્થ	તારાકાર	તિરછા અસંખ્યાત યોજનના (એક રાજુ પ્રમાણ) વિસ્તારમાં

નોંધ : (૧) પ્રત્યેક જ્યોતિષી ઈન્દ્રના સામાનિક દેવો-૪, ૦૦૦; આત્મરક્ષક દેવો-૧૬, ૦૦૦; સપરિવાર અગ્રમહિષી દેવી-૪; સેના-૭, સેનાધિપતિ-૭; પરિષદ-૩. (૨) જ્યોતિષી દેવોમાં ત્રાયસ્ત્રિંશક અને લોકપાલ દેવો હોતા નથી. (૩) ચંદ્ર-સૂર્યનું પ્રકાશ ક્ષેત્ર અઢીદ્વીપમાં સગડુદ્ધિ સંસ્થાનનું છે અને અઢીદ્વીપ બહાર પાકી ઈટના આકારવાળું છે.

વૈમાનિકદેવોના સ્થાન :-

૫૪ કહિં ણં ભંતે ! વૈમાણિયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! વૈમાણિયા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઈમીસે રયણપ્પભાણ પુહવીણ બહુસમરમણિજ્જાઓ ભૂમિભાગાઓ ઉહુંચંદિમ

સૂરિય-ગહ-ગવક્ષત્-તારારૂવાણં બહૂં જોયણસયાં બહૂં જોયણસહસ્સાં બહૂં જોયણ-સયસહસ્સાં બહુગાઓ જોયણકોડીઓ બહુગાઓ જોયણકોડા-કોડીઓ ઉઢું દૂરં ઉપ્પિત્તા-
 એથ ણં સોહમ્મીસાણ-સણંકુમાર-માહિંદ-બંભલોય-લંતગ-મહાસુક્ક-સહસ્સાર-આણય-પાણય-
 આરણ-અચ્ચુય-ગેવેજ્જ-અણુત્તરેસુ એથ ણં વેમાણિયાણં દેવાણં ચરસીંહ વિમાણાવાસ-
 સયસહસ્સા સત્તાણઉં ચ સહસ્સા તેવીસં ચ વિમાણા ભવંતીતિ મક્ખાયં ।

તે ણં વિમાણા સવ્વરયણામયા અચ્છા સળ્હા લળ્હા ઘટ્ટા મટ્ટા ણીરયા ણિમ્મલા
 ણિપ્પંકા ણિક્કંકડચ્છાયા સપ્પભા સસ્સિરીયા સરુજ્જોયા પાસાદીયા દરિસણિજ્જા
 અભિરૂવા પડિરૂવા એથ ણં વેમાણિયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્ળત્તા ।
 તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જઇભાગે । તત્થ ણં બહવે વેમાણિયા દેવા પરિવસંતિ, તં જહા-
 સોહમ્મીસાણ-સણંકુમાર-માહિંદ-બંભલોય-લંતગ-મહાસુક્ક-સહસ્સાર-આણય-પાણય-આરણ-
 અચ્ચુય-ગેવેજ્જગા-અણુત્તરોવવાઇયા દેવા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વૈમાનિક દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? વૈમાનિક દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમ અને રમણીય ભૂમિભાગથી ઉપર ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારારૂપ જ્યોતિષી દેવોના વિમાનોથી અનેક સો યોજન, અનેક હજારો યોજન, અનેક લાખો યોજન, અનેક કરોડો યોજન, ઘણા કોડાકોડી યોજન ઉપર સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત, ત્રૈવેયક વિમાનો તથા અનુત્તર વિમાનો છે. તેમાં વૈમાનિક દેવોના ચોર્યાશી લાખ, સત્તાણું હજાર અને ત્રેવીશ (૮૪, ૮૭, ૦૨૩) વિમાનાવાસો કલા છે.

તે વિમાનો સર્વ રત્નમય, સ્ફટિક સમાન સ્વચ્છ, કોમળ, સ્નિગ્ધ, ઘસેલા, સાફ કરેલા, રજ રહિત, નિર્મળ, પંક રહિત અથવા કલંક રહિત, નિરાવરણ કાન્તિવાળા, પ્રભાયુક્ત, શ્રીસંપન્ન, ઉદ્યોતયુક્ત, પ્રસન્નતાજનક, દર્શનીય, મનોરમ્ય અને મનોહર છે. આ વિમાનાવાસોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત વૈમાનિક દેવોનાં સ્થાન છે. તે દેવો ઉપપાતાદિ ત્રણેય અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

તે વિમાનોમાં ઘણાં વૈમાનિક દેવો નિવાસ કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે— સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત, નવ ત્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તરોપપાતિક દેવ.

૫૫ તે ણં મિગ-મહિસ-વરાહ-સીહ-છગલ-દદુર-હય-ગયવઇ-ભુયગ-ખગ્ગ-સસભ-અંક-વિહિમ-
 પાગડિયચિંધમડડા પસઢિલવરમડડતિરીડધારિણો વરકુંડલુજ્જોઇયાણના મડડદિત્તસિરયા રતાભા
 પડમપમ્હગોરા સેયા સુહવળ્ણગંધ ફાસા ઉત્તમવેડુવ્વિણો પવરવત્થગંધ મલ્લાણુલેવણધરા
 મહિહ્વિયા મહાજુઇયા મહાયસા મહાબલા મહાણુભાગા મહાસોક્ખા હારવિરાઇયવચ્છા કડય
 તુડિયથંભિયભુયા અંગદકુંડલ-મટ્ટગંડતલકળ્ણપીઢધારી વિચિત્તહત્થાભરણા વિચિત્ત માલા-
 મડલિ-મડડા કલ્લાણગ-પવરવત્થપરિહિયા કલ્લાણગ-પવરમલ્લાણુલેવણા ભાસરબોંદી
 પલંબવળ્ણ-માલધરા દિવ્વેણં વળ્ણેણં દિવ્વેણં ગંધેણં દિવ્વેણં ફાસેણં દિવ્વેણં સંઘયણેણં દિવ્વેણં

સંઠાણેણં દિવ્વાએ ઇઙ્ઙીએ દિવ્વાએ જુઙ્ઙએ દિવ્વાએ પખાએ દિવ્વાએ છાયાએ દિવ્વાએ અચ્ચીએ દિવ્વેણં તેણં દિવ્વાએ લેસ્સાએ દસ દિસાઓ ઉજ્જોવેમાણા પખાસેમાણા । તે ણં તત્થ સાણં સાણં વિમાણાવાસસયસહસ્સાણં, સાણં સાણં સામાણિયસાહસ્સીણં, સાણં સાણં તાયત્તીસગાણં, સાણં સાણં લોગપાલાણં, સાણં સાણં અગ્ગમહિસીણં સપરિવારાણં, સાણં સાણં પરિસાણં, સાણં સાણં અણિયાણં, સાણં સાણં અણિયાહિવર્ણં, સાણં સાણં આયરક્ખ- દેવસાહસ્સીણં, અણ્ણેસિં ચ બહૂણં વેમાણિયાણં દેવાણં દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં સામિત્તં ભટ્ટિત્તં મહત્તરગત્તં આણાઈસર-સેણાવચ્ચં કારેમાણા પાલેમાણા મહયાહતણટ્ટ-ગીય-વાઇયતંતી- તલ- તાલ-તુડિયઘણમુઙ્ગપહુપ્પવાઇયરવેણં દિવ્વાઈં ભોગભોગાઈં ધુંજમાણા વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- તે સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના દેવો ક્રમશઃ (૧) મૃગ (૨) મહિષ (પાડો) (૩) વરાહ (૪) સિંહ (૫) બકરો (૬) દેડકો (૭) અશ્વ (૮) ગજરાજ (૯) ભુજંગ (૧૦) ગેંડો (૧૧) વૃષભ (૧૨) વિડિમ- મૃગ વિશેષરૂપ ચિહ્નોથી યુક્ત મુકુટવાળા, શિથિલ અને શ્રેષ્ઠ મુકુટના ધારક, શ્રેષ્ઠ કુંડળોથી પ્રકાશિત મુખ- વાળા, મુકુટના કારણે શોભાયુક્ત, રક્ત(લાલ) આભાયુક્ત, કમળપત્ર સમાન ગોરા, શ્વેત, શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળા, ઉત્તમ વૈકિયશક્તિના ધારક, શ્રેષ્ઠ વસ્ત્ર, ગંધ, માળા અને વિલેપનને ધારણ કરનાર, મહદ્વિક, મહાદ્યુતિમાન, મહાયાશસ્વી, મહાબલી, મહાનુભાગ, મહાસુખી, હારથી સુશોભિત વક્ષઃસ્થળવાળા છે. કડા અને બાજુબંધના કારણે સ્તંભિત ભુજાવાળા તથા કપોલસ્થલને સ્પર્શ કરતાં અંગદ, કુંડળ કર્ણપીઠમાં ધારણ કરનારા, હાથોમાં વિવિધ આભૂષણોના ધારક અને મસ્તક પર વિસ્મયકારી પુષ્પ-માળાઓથી શોભાયમાન છે. તેઓ કલ્યાણકારી ઉત્તમ વસ્ત્રો તથા કલ્યાણકારી શ્રેષ્ઠ માળા અને વિલેપન ધારણ કરે છે. તેઓનું શરીર તેજથી દેદીપ્યમાન હોય છે. લાંબી વનમાળાના ધારક, દિવ્યવર્ણ, દિવ્યગંધ, દિવ્યરસ, દિવ્યસ્પર્શ, દિવ્યસંહનન, દિવ્યસંસ્થાન, દિવ્યઋદ્ધિ, દિવ્યદ્યુતિ, દિવ્યપ્રભા, દિવ્યછાયા, દિવ્યઅર્ચિ (જ્યોતિ), દિવ્ય તેજથી, દિવ્ય લેશ્યાથી દશે દિશાઓને ઉદ્યોતિત(પ્રકાશિત) અને પ્રભાસિત કરતાં પોત-પોતાના લાભો વિમાનાવાસોનું, હજારો સામાનિક દેવોનું, ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનું, લોકપાલ દેવોનું, સપરિવાર અગ્રમહિષીઓનું, પરિષદોનું, સેનાઓનું, સેનાધિપતિ દેવોનું, હજારો આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણાં વૈમાનિક દેવો તથા દેવીઓનું આધિપત્ય, અગ્રેસરપણું, સ્વામિત્વ, ભર્તૃત્વ, મહત્તરકત્વ, આજ્ઞેશ્વરત્વ તથા સેનાપતિત્વ કરતાં-કરાવતાં અને પાલન કરતાં-કરાવતાં મહાન નાટ્ય, ગીત તથા કુશળ વાદકો દ્વારા વગાડાતાં વીણા, તલ, તાલ, ત્રુટિત, ઘનમૃદંગ આદિ વાદ્યોના ધ્વનિની સાથે દિવ્ય શબ્દાદિ કામભોગોને નિરંતર ભોગવતાં વિચરણ કરે છે.

૫૬ કહિ ણં ધંતે ! સોહમ્મગદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ધંતે! સોહમ્મગદેવા પરિવસંતિ ? ગોયમા ! જંબુદ્દીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ દાહિણેણં ઇમીસે રયણપ્પખાએ પુઠ્ઠવીએ બહુસમરમણિજ્જાઓ ભૂમિભાગાઓ ઉઙ્ઙં ચંદિમસૂરિયગહ-ણક્ખત્ત તારારૂવાણં બહૂણિ જોયણસયાણિ બહૂં જોયણસહસ્સાઈં બહૂં જોયણસયસહસ્સાઈં બહુગાઓ જોયણકોડીઓ બહુગાઓ જોયણકોડાકોડીઓ ઉઙ્ઙં દૂરં ઉપ્પજ્જત્તા એત્થ ણં સોહમ્મે ણામં કપ્પે પણ્ણત્તે ।

પાઈણ-પડીણાયએ ઉદીણ-દાહિણવિત્થિણ્ણે અદ્ધચંદ-સંઠાણસંઠિએ અચ્ચિમાલિભાસરાસિ

વળ્ણાભે અસંખેજ્જાઓ જોયળકોડીઓ અસંખેજ્જાઓ જોયળકોડાકોડીઓ આયામ વિક્ખંભેણં, અસંખેજ્જાઓ જોયળકોડાકોડીઓ પરિક્ખેવેણં, સવ્વરયણામણ્ણે અચ્છે જાવ પડિરૂવે । તત્થ ણં સોહમ્મગદેવાણં બત્તીસં વિમાણાવાસસયસહસ્સા હવંતીતિ મક્ખાયં । તે ણં વિમાણા સવ્વરયણામયા અચ્છા જાવ પડિરૂવા ।

તેસિ ણં વિમાણાણં બહુમજ્જદેસભાગે પંચ વડેસયા પળ્ણત્તા, તં જહા- અસોગવડેસણ સત્તવળ્ણવડેસણ ચંપગવડેસણ ચૂયવડેસણ મજ્જે ય ઇત્થ સોહમ્મવડેસણ । તે ણં વડેસયા સવ્વરયણામયા અચ્છા જાવ પડિરૂવા । ઇત્થ ણં સોહમ્મગદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્ણત્તા । તીસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે ।

તત્થ ણં બહવે સોહમ્મગદેવા પરિવસંતિ મહિઠ્ઠીયા જાવ પભાસેમાણા । તે ણં તત્થ સાણં સાણં વિમાણાવાસસયસહસ્સાણં, સાણં સાણં સામાણિયસાહસીણં ઇવં જહેવ ઓહિયાણં તહેવ ઇતેસિં પિ ભાણિયવ્વં જાવ આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં અળ્ણેસિં ચ બહૂણં સોહમ્મગકપ્પવાસીણં વેમાણિયાણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૌધર્મ કલ્પગત દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પના દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના સુમેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં, આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અત્યંત સમ અને રમણીય ભૂમિભાગથી ઉપર ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર તથા તારારૂપ જ્યોતિષી વિમાનોથી અનેક સો યોજન, અનેક હજાર યોજન, અનેક લાખો યોજન, ઘણા કરોડો યોજન અને ઘણા કોડાકોડી યોજન ઉપર સૌધર્મ નામક કલ્પ આવે છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબું, ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળું અર્ધચન્દ્રાકારે સંસ્થિત, અર્ચિઓ-જ્યોતિર્મય માળાઓ તથા દીપ્તિના પુંજ સમાન કાન્તિવાળું છે. તેની લંબાઈ તથા પહોળાઈ અસંખ્યાત કોટિ યોજનની જ નહીં પરંતુ અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજનની છે. તેની પરિધિ પણ અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજનની છે. તે વિમાનો સર્વરત્નમય સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે સૌધર્મ કલ્પમાં સૌધર્મ દેવોના બત્રીશ લાખ વિમાનાવાસો કહ્યા છે. તે વિમાનો પૂર્ણરૂપે રત્નમય સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે.

તે વિમાનોના બહુસમ મધ્યભાગમાં પાંચ અવતંસક(શ્રેષ્ઠ મહેલો) છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અશોકાવતંસક, (૨) સપ્તપર્ણાવતંસક (૩) ચંપકાવતંસક (૪) ચૂતાવતંસક અને આ ચારેયની મધ્યમાં (૫) સૌધર્માવતંસક. આ અવતંસકો પૂર્ણતઃ રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. આ અવતંસકોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સૌધર્મ દેવોના સ્થાન છે. તે દેવો ત્રણે અપેક્ષાથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. તે વિમાનોમાં ઘણા સૌધર્મ દેવલોકના દેવો નિવાસ કરે છે. તે મહદ્વિક છે યાવત્ દશે દિશાઓને પ્રભાસિત કરતાં રહે છે. તે દેવો પોત-પોતાના લાખો વિમાનોનું, હજારો સામાનિક દેવોનું યાવત્ હજારો આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા સૌધર્મ કલ્પવાસી વૈમાનિક દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય, અગ્રેસરપણું કરતાં યાવત્ ભોગ ભોગવતાં વિચરે છે, ઇત્યાદિ વર્ણન સમુચ્ચય વૈમાનિક દેવોના વર્ણન પ્રમાણે સમજવું.

૫૭ સવકે ય ઇત્થ દેવિંદે દેવરાયા પરિવસઈ- વજ્જપાણી પુરંદરે સયવ્કકઠુ સહસ્સક્ખે મઘવં પાગસાસણે દાહિણહ્હુલોગાહિવઈ બત્તીસવિમાણાવાસસયસહસ્સાહિવઈ ઇરાવળવાહણે

સુરિંદે અરયંબરવત્થધરે આલઙ્ગમલમઝડે ણવહેમચારુચિત્તચંચલકુંડલવિલિહિજ્જમાણગંડે મહિહ્મિએ જાવ પખાસેમાણે ।

સે ણં તત્થ બત્તીસાએ વિમાણાવાસસયસહસ્સાણં ચરરાસીએ સામાણિય સાહસ્સીણં, તેત્તીસાએ તાયત્તીસગાણં, ચરણં લોગપાલાણં, અટ્ટુણં અગ્ગમહિસીણં સપરિવારાણં, તિણં પરિસાણં, સત્તણં અણિયાણં, સત્તણં અણિયાહિવર્ણં, ચરણં ચરરાસીર્ણં આયરક્કલ્લદેવ સાહસ્સીણં અણ્ણેસિં ચ બહૂણં સોહમ્મગકપ્પવાસીણં વેમાણિયાણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં કુલ્લમાણે જાવ વિહરહ ।

ભાવાર્થ :- આ સ્થાનોમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક નિવાસ કરે છે; તે વજ્રપાણિ, પુરન્દર, શતક્રતુ, સહસ્રાક્ષ, મધવા, પાકશાસન, દક્ષિણાર્ધલોકાધિપતિ, બત્રીસ લાખ વિમાનોના અધિપતિ છે. તેનું વાહન ઐરાવત હાથી છે, તે સુરેન્દ્ર રજરહિત આકાશ જેવા સ્વચ્છ વસ્ત્રના ધારક, સંસક્રત માળા અને મુકુટના ધારક; નવા, સુવર્ણમય, સુંદર, અદ્ભુત, ચંચળ કુંડળો જેના કપોલભાગને સ્પર્શી રહ્યા છે, તેવા તે શકેન્દ્ર મહર્ધિક યાવત્ દશે દિશાને સુશોભિત કરતાં વિચરે છે.

ત્યાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક બત્રીસ લાખ વિમાનાવાસોનું, ચોર્યાશી હજાર સામાનિક દેવોનું, તેત્રીસ ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનું, ચાર લોકપાલ દેવોનું, સપરિવાર આઠ અગ્રમહિષીઓનું, ત્રણ પરિષદોનું, સાત સેનાઓનું, સાત સેનાધિપતિ દેવોનું, ચાર ચોર્યાશી હજાર અર્થાત્ ત્રણ લાખ છત્રીશ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા સૌધર્મ કલ્પવાસી વૈમાનિક દેવો અને દેવીઓનું આધિપત્ય અને અગ્રેસરપણું કરતાં યાવત્ વિચરણ કરે છે.

૫૮ કહિ ણં ધંતે ! ઈસાણગદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ધંતે ! ઈસાણદેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ઉત્તરેણં ઈમીસે રયણપ્પખાએ પુઢવીએ બહુસમ-રમણિજાઓ ભૂમિભાગાઓ ઉઠ્ઠું ચંદિમસૂરિયગહગણ-ણક્કલ્લત્તારારૂવાણં બહૂં જોયણસયાં ઈં બહૂં જોયણસહસ્સાં જાવ ઉપ્પજ્જત્તા એત્થ ણં ઈસાણે ણામં કપ્પે પણ્ણત્તે- પાઈણપડીણાયએ ઉદીણદાહિણવિત્થિણ્ણે એવં જહા સોહમ્મે જાવ પડિરૂવે । તત્થ ણં ઈસાણગદેવાણં અટ્ટાવીસં વિમાણાવાસસયસહસ્સા હવંતીતિ મક્કલ્લયાં । તે ણં વિમાણા સવ્વરયણામયા જાવ પડિરૂવા ।

તેસિ ણં બહુમજ્જદેસખાએ પંચ વર્હેસગા પણ્ણત્તા, તં જહા- અંકવર્હેસએ ફલિહવર્હેસએ રયણવર્હેસએ જાયરૂવવર્હેસએ મજ્જે એત્થ ઈસાણવર્હેસએ । તે ણં વર્હેસયા સવ્વરયણામયા જાવ પડિરૂવા । એત્થ ણં ઈસાણાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । સેસં જહા સોહમ્મગદેવાણં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ઈશાન દેવલોકના દેવોના સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! ઈશાન દેવલોકના દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપના સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર દિશામાં, આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના

અત્યધિક સમ અને રમણીય ભૂમિભાગથી ઉપર ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, અને તારારૂપ જ્યોતિષી દેવોના વિમાનથી અનેક સો યોજન, અનેક હજારો યોજન, અનેક લાખો યોજન, ઘણા કરોડો યોજન, ઘણા કોડાકોડી યોજન ઉપર ઈશાન નામનું કલ્પ(દેવલોક) આવે છે, તે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં લાંબુ તથા ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળું છે **યાવત્** તે સુંદર અને મનોહર ઈત્યાદિ વર્ણન સૌધર્મકલ્પ પ્રમાણે જાણવું.

તે ઈશાન કલ્પમાં ઈશાન દેવોના અઠ્યાવીશ લાખ વિમાનાવાસો છે. તે વિમાનો સર્વ રત્નમય **યાવત્** પ્રતિરૂપ છે. તે વિમાનાવાસોના બરાબર મધ્યભાગમાં પાંચ અવતંસક છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અંકાવતંસક, (૨) સ્ફટિકાવતંસક, (૩) રત્નાવતંસક, (૪) જાતરૂપાવતંસક અને તે ચારેયની મધ્યમાં (૫) ઈશાનાવતંસક છે. તે અવતંસકો પૂર્ણતયા રત્નમય **યાવત્** પ્રતિરૂપ છે.

આ અવતંસકોમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ઈશાન દેવોના સ્થાન છે. તે સ્થાન ત્રણેય અપેક્ષાથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. શેષ સર્વ વર્ણન સૌધર્મ દેવલોકના દેવો પ્રમાણે જાણવું **યાવત્** તે દેવો દિવ્ય ભોગ ભોગવતાં વિચરણ કરે છે.

૫૯ ઈસાણે ય ઇત્ય દેવિંદે દેવરાયા પરિવસઈ- સૂલપાણી વસભવાહણે ઉત્તરહ્રુલોગાહિવર્ઈ અદ્વાવીસવિમાણાવાસસયસહસ્સાહિવર્ઈ અરયંબરવત્થધરે સેસં જહા સવ્કસ્સ જાવ પખાસેમાણે।

સે ણં તત્થ અદ્વાવીસાણ વિમાણાવાસ-સયસહસ્સાણં અસીઈણ સામાણિય-સાહસ્સીણં, તેત્તીસાણ તાયત્તીસગાણં, ચડણહં લોગપાલાણં, અદ્ડણહં અગ્ગમહિસીણં સપરિવારાણં, તિણહં પરિસાણં, સત્તણહં અણિયાણં, સત્તણહં અણિયાહિવર્ઈણં, ચડણહં અસીઈણં આયરક્ખદેવ-સાહસ્સીણં, અણ્ણેસિં ચ બહૂણં ઈસાણકપ્પવાસીણં વેમાણિયાણં દેવાણ ય દેવીણ ય આહેવચ્ચં પોરેવચ્ચં કુવ્વમાણે જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- આ ઈશાન કલ્પમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાન નિવાસ કરે છે, તે શૂલપાણિ, વૃષભવાહન, ઉત્તરાર્દ્ર લોકાધિપતિ, અઠ્યાવીશ લાખ વિમાનાવાસોના અધિપતિ, રજરહિત આકાશ સમાન સ્વચ્છ વસ્ત્રોના ધારક છે **યાવત્** દશે દિશાઓને પ્રતિભાસિત કરતાં વિચરે છે. ઈત્યાદિ વર્ણન શકેન્દ્રની સમાન જાણવું.

તે ઈશાનેન્દ્ર અઠ્યાવીશ લાખ વિમાનાવાસોનું, એંશી હજાર સામાનિક દેવોનું, તેત્રીશ ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોનું, ચાર લોકપાલ દેવોનું, આઠ સપરિવાર અગ્રમહિષીઓનું, ત્રણ પરિષદોનું, સાત સેનાઓનું, સાત સેનાધિપતિ દેવોનું, ચાર એંશી હજાર અર્થાત્ ત્રણ લાખ, વીશ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા ઈશાન કલ્પવાસી દેવો તથા દેવીઓનું આધિપત્ય, અગ્રેસરત્વ કરતા વિચરણ કરે છે.

૬૦ કહિ ણં ભંતે ! સણંકુમારદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે! સણંકુમારા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! સોહમ્મસ્સ કપ્પસ્સ ડપ્પિં સપવિંખ સપહિદિસિંં બહૂંં જોયણાંં બહૂંંં જોયણસયાંંં બહૂંંં જોયણસહસ્સાંંં બહૂંંં જોયણસયસહસ્સાંંં બહુગાઓ જોયણકોડીઓ બહુગાઓ જોયણકોડાકોડીઓ ઉડહંં દૂરંં ઉપ્પજ્જત્તા ઇત્થ ણંં સણંકુમારે ણામંં કપ્પે પાર્ઈણ-પડીણાયે ઉદીણ-દાહિણ-વિત્થિણ્ણે જહા સોહમ્મે જાવ પહિરૂવે ।

ઇત્થ ણંં સણંકુમારાણંં દેવાણંં બારસ વિમાણાવાસસયસહસ્સા ભવંતીતિ મક્ખાયંં।

તે ણં વિમાણા સઘ્વરયણામયા જાવ પડિરૂવા । તેસિ ણં વિમાણાણં બહુમજ્જસભાગે પંચ વર્ડેસગા પણ્ણત્તા, તં જહા- અસોગવર્ડેસણ સત્તિવણ્ણવર્ડેસણ ચંપગવર્ડેસણ ચૂયવર્ડેસણ મજ્જે ય ઇત્થ સણંકુમારવર્ડેસણ । તે ણં વર્ડેસયા સઘ્વરયણામયા અચ્છા જાવ પડિરૂવા । ઇત્થ ણં સણંકુમારદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । તત્થ ણં બહવે સણંકુમારા દેવા પરિવસંતિ મહિઙ્ગિયા જાવ પખાસેમાણા વિહરંતિ । ણવરં અગ્ગમહિસીઓ ણત્થિ ।

સણંકુમારે ય ઇત્થ દેવિંદે દેવરાયા પરિવસઈ- અરયંબરવત્થધરે સેસં જહા સવ્કસ । સે ણં તત્થ બારસણ્ણં વિમાણાવાસસયસહસ્સાણં બાવત્તરીણ સામાણિયસાહસ્સીણં સેસં જહા સવ્કસ અગ્ગમહિસીવજ્જં ણવરં ચણ્ણં બાવત્તરીણં આયરવ્વદેવસાહસ્સીણં જાવ વિહરઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સનત્કુમાર દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્! સનત્કુમાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પની ઉપર સમાન દિશા અને સમાન વિદિશામાં અર્થાત્ બરાબર ઉપર અનેક યોજન, અનેક સો યોજન, અનેક હજાર યોજન, અનેક લાખો યોજન, અનેક કોડ યોજન અને અનેક કોડાકોડી યોજન ઊંચે સનત્કુમાર નામનું કલ્પ-દેવલોક આવે છે. તે સૌધર્મ દેવલોકની જેમ પૂર્વ-પશ્ચિમમાં લાંબુ અને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળું છે. શેષ સમગ્ર વર્ણન સૌધર્મ દેવલોક પ્રમાણે જાણવું. આ સનત્કુમાર કલ્પમાં સનત્કુમાર દેવોના બાર લાખ વિમાનો છે, એમ તીર્થંકર ભગવંતે કહ્યું છે. તે વિમાનો પૂર્ણતયા રત્નમય છે યાવત્ મનોહર છે.

તે વિમાનોની બરાબર મધ્યમાં પાંચ અવતંસક છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) અશોકાવતંસક, (૨) સપ્તપર્ણાવતંસક (૩) ચંપકાવતંસક, (૪) ચૂતાવતંસક અને તે ચારેયની મધ્યમાં (૫) સનત્કુમારાવતંસક છે. આ અવતંસકો સર્વરત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. આ અવતંસકોમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સનત્કુમાર દેવોના સ્થાન છે. આ સ્થાન ત્રણેય અપેક્ષાથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. તે સ્થાનોમાં ઘણા સનત્કુમાર દેવો નિવાસ કરે છે, તે મહદ્વિક યાવત્ દશે દિશાઓને પ્રતિભાસિત કરતાં વિચરણ કરે છે. વિશેષતા એ છે કે સનત્કુમાર દેવલોકમાં અગ્રમહિષીઓ નથી.

અહીં દેવેન્દ્ર દેવરાજ સનત્કુમારેન્દ્ર નિવાસ કરે છે. તે રજરહિત આકાશ જેવા સ્વચ્છ વસ્ત્રોના ધારક છે. શેષ કથન શકેન્દ્રની સમાન જાણવું. તે સનત્કુમારેન્દ્ર બાર લાખ વિમાનવાસોનું, બોતેર હજાર સામાનિક દેવોનું, ચાર બોતેર હજાર અર્થાત્ બે લાખ અઠ્યાવીસ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું આધિપત્ય કરતાં વિચરે છે. તેને અગ્રમહિષીઓ નથી. ઋદ્ધિનું શેષ કથન શકેન્દ્રની સમાન જાણવું.

૬૧ કહિ ણં ભંતે! માહિંદાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે! માહિંદગદેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઈસાણસ્સ કપ્પસ્સ ડપ્પિં સપવ્પિં સપવ્પિંસિં બહૂં જોયણાં જાવ બહુગાઓ જોયણકોડાકોડીઓ ડહ્ઠં દૂરં ડપ્પિત્તા ઇત્થ ણં માહિંદે ણામં કપ્પે પાર્ણપડીણાયણ એવં જહેવ સણંકુમારે ણવરં અટ્ઠુ વિમાણાવાસસયસહસ્સા । વર્ડેસયા જહા ઈસાણે ણવરં

મજ્ઞે ય ઇત્ય માહિંદવર્ડેસા । એવં સેસં જહા સણંકુમારદેવાણં જાવ વિહરંતિ ।

માહિંદે ય ઇત્ય દેવિંદે દેવરાયા પરિવસઈ- અરયંબરવત્થધરે, એવં જહા સણંકુમારે જાવ વિહરંતિ । ણવરં અટ્ટુણં વિમાણાવાસસય-સહસ્સાણં, સત્તરીણ સામાણિયસાહસ્સીણં, ચરૂણં સત્તરીણં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં જાવ વિહરઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત માહેન્દ્ર દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન ! માહેન્દ્રદેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઈશાન કલ્પની ઉપર સમાન દિશા અને સમાન વિદિશામાં અર્થાત્ બરોબર ઉપર ઘણા યોજનો યાવત્ ઘણા કોડાકોડી યોજનો ઉપર ઊંચે માહેન્દ્ર નામનું કલ્પ(દેવલોક) આવે છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબુ તથા ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળું ઈત્યાદિ વર્ણન સનત્કુમાર કલ્પ પ્રમાણે જાણવું. વિશેષતા એ છે કે આ કલ્પમાં આઠ લાખ વિમાનો છે. તેના અવતંસકનું કથન ઈશાનકલ્પના અવતંસક પ્રમાણે જાણવું. તેમાં વિશેષતા એ છે કે તે ચારે અવતંસકની મધ્યમાં માહેન્દ્રાવતંસક છે. શેષ વર્ણન સનત્કુમાર દેવોની સમાન યાવત્ દિવ્ય ભોગ ભોગવતાં વિચરણ કરે છે.

અહીં દેવેન્દ્ર દેવરાજ માહેન્દ્ર નિવાસ કરે છે; તે રજ રહિત આકાશ સમાન સ્વચ્છ વસ્ત્રોના ધારક છે યાવત્ વિચરણ કરે છે, ઈત્યાદિ વર્ણન સનત્કુમારની સમાન જાણવું. વિશેષતા એ છે કે- માહેન્દ્ર આઠ લાખ વિમાનાવાસોનું, સિત્તેર હજાર સામાનિક દેવોનું, ચાર સિત્તેર હજાર અર્થાત્ બે લાખ, એંશી હજાર આત્મ- રક્ષકદેવોનું આધિપત્ય કરતાં યાવત્ વિચરણ કરે છે.

૬૨ કહિં ણં ભંતે ! બંભલોગદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિં ણં ભંતે ! બંભલોગદેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! સણંકુમાર-માહિંદાણં કપ્પાણં ડપ્પિં સપક્કિં સપહિદિસિંં બહૂંં જોયણાંં જાવ ઉપ્પજ્જત્તા એથ ણંં બંભલોએ ણામંં કપ્પે પાઈણ-પહીણાયએ ડદીણ-દાહિણવિત્થિણ્ણે પહિપુણ્ણચંદસંઠાણસંઠિએ અચ્ચિમાલી-ભાસરાસિપ્પથે અવસેસંં જહા સણંકુમારાણંં ણવરંં ચત્તારિ વિમાણાવાસસયસહસ્સા । વડિંસગા જહા સોહમ્મવર્ડેસયા ણવરંં મજ્ઞે ય ઇત્ય બંભલોયવર્ડિંસા । એથ ણંં બંભલોગાણંં દેવાણંં ઠાણા પણ્ણત્તા । સેસંં તહેવ જાવ વિહરંતિ ।

બંભે ય ઇત્ય દેવિંદે દેવરાયા પરિવસઈ અરયંબરવત્થધરે, એવં જહા સણંકુમારે જાવ વિહરંતિ । ણવરંં ચરૂણંં વિમાણાવાસસયસહસ્સાણંં સટ્ટીએ સામાણિયસાહસ્સીણંં, ચરૂણંં ચ સટ્ટીણંં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણંં અણ્ણેસિંં ચ બહૂણંં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બ્રહ્મલોક દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન ! બ્રહ્મલોક દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પોની ઉપર સમાન દિશા અને સમાન વિદિશામાં ઘણા યોજન યાવત્ ઉપર ઊંચે બ્રહ્મલોક નામક કલ્પ-દેવલોક છે, તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબુ અને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળું, પરિપૂર્ણ ચંદ્રના આકારનું, જ્યોતિમાળા તથા દિપ્તીપુંજની પ્રભાચુક્ત છે. શેષ વર્ણન સનત્કુમાર

કલ્પની સમાન છે, વિશેષતા એ છે કે આ કલ્પમાં ચાર લાખ વિમાનો છે. તેના પાંચ અવતંસક સૌધર્મ અવતંસકોની સમાન જાણવા પરંતુ ચારેય અવતંસકોની મધ્યમાં બ્રહ્મલોકાવતંસક છે, તેમ જાણવું. અહીં બ્રહ્મલોક દેવોના સ્થાન છે. શેષ વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું.

બ્રહ્મલોકાવતંસકમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ 'બ્રહ્મ' નિવાસ કરે છે; તે રજ રહિત આકાશ સમાન સ્વચ્છ વસ્ત્રોના ધારક છે, આ રીતે સનત્કુમારેન્દ્રની જેમ યાવત્ વિચરણ કરે છે. વિશેષતા એ છે કે બ્રહ્મેન્દ્ર ચાર લાખ વિમાનાવાસોનું, સાઠ હજાર સામાનિક દેવોનું, ચાર-સાઠ હજાર અર્થાત્ બે લાખ, ચાલીસ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવોનું આધિપત્ય કરતાં વિચરણ કરે છે.

૬૩ કહિ ણં ભંતે ! લંતગદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! લંતગદેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! બંભલોગસ્સ કપ્પસ્સ ડપ્પિં સપક્કિંખ સપહિદિસિંં બહૂંં જોયણસયાંં જાવ બહુગાઓ જોયણકોડાકોડીઓ ડહુંં દૂરંં ડપ્પહિત્તા એથ્થ ણંં લંતએ ણામંં કપ્પે પણ્ણત્તે- પાર્હિંણ પડીણાયએ જહા બંભલોએ ણવરંં પણ્ણાસંં વિમાણાવાસસહસ્સા ભવંંતીતિ મક્કયાયંં । વડેંસગા જહા ઈસાણવડેંસગા ણવરંં મજ્જેંં ય ઇથ્થ લંતગવડેંસએ । દેવા તહેવ જાવ વિહરંંતિ ।

લંતએ ય ઇથ્થ દેવિંદે દેવરાયા પરિવસહિ જહા સણંકુમારે । ણવરંં પણ્ણાસાએ વિમાણા- વાસસહસ્સાણંં પણ્ણાસાએ સામાણિયસાહસ્સીણંં ચડણ્ણહ ય પણ્ણાસાણંં આયરક્કદેવ સાહસ્સીણંં અણ્ણેસિંં ચ બહૂંં જાવ વિહરંંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત લાન્તક દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! લાન્તક દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! બ્રહ્મલોક કલ્પની ઉપર સમાન દિશા અને સમાન વિદિશામાં અનેક સો યોજન યાવત્ ઘણા કોડાકોડી યોજન ઉપર લાન્તક નામનું કલ્પ આવે છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબુ છે; ઈત્યાદિ સમગ્ર વર્ણન બ્રહ્મલોકની સમાન છે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે આ કલ્પમાં પચાસ હજાર વિમાનાવાસ છે, તેના અવતંસક ઈશાનાવતંસકોની સમાન છે પરંતુ અહીં મધ્યનું(પાંચમું) લાન્તકાવતંસક છે. શેષ સમગ્ર વર્ણન સમુચ્ચય વૈમાનિકોની સમાન જાણવું યાવત્ દિવ્યભોગ ભોગવતાં વિચરણ કરે છે.

આ લાન્તક અવતંસકમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ લાન્તકેન્દ્ર નિવાસ કરે છે, તેની ઋદ્ધિનું કથન સનત્કુમારની સમાન છે. વિશેષતા એ છે કે લાન્તકેન્દ્ર પચાસ હજાર વિમાનાવાસોનું, પચાસ હજાર સામાનિક દેવોનું, ચાર પચાસ હજાર અર્થાત્ બે લાખ આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા લાન્તકદેવોનું આધિપત્ય કરતાં વિચરે છે.

૬૪ કહિ ણં ભંતે ! મહાસુક્કાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! મહાસુક્કા દેવા પરિવસંતિ ? ગોયમા ! લંતયસ્સ કપ્પસ્સ ડપ્પિં સપક્કિંખ સપહિદિસિંં જાવ ડપ્પહિત્તા એથ્થ ણંં મહાસુક્કે ણામંં કપ્પે પણ્ણત્તે- પાર્હિંણ પડીણાયએ ડડીંણદાહિણવિત્થિણ્ણે જહા બંભલોએ ણવરંં ચત્તાલીસંં વિમાણાવાસસહસ્સા ભવંંતીતિ મક્કયાયંં । વડેંસગા જહા સોહમ્મવડેંસગા ણવરંં મજ્જેંં ય ઇથ્થ મહાસુક્કવડેંસએ જાવ વિહરંંતિ ।

મહાસુક્કે ય ઇત્થ દેવિંદે દેવરાયા જહા સણંકુમારે ણવરં ચત્તાલીસાણ વિમાણાવાસ સહસ્સાણં ચત્તાલીસાણ સામાણિયસાહસ્સીણં ચડણ્હ ય ચત્તાલીસાણં આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત મહાશુક દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! મહાશુક દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! લાંતક કલ્પની ઉપર સમાન દિશા તથા સમાન વિદિશામાં અનેક કોડાકોડી યોજન ઉપર જઈએ ત્યાં મહાશુક નામનું કલ્પ છે, તે પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબુ અને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળું છે, તેનું વર્ણન બ્રહ્મલોકની સમાન છે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે મહાશુક દેવલોકમાં ચાલીસ હજાર વિમાનાવાસ કલા છે. તેના અવતંસકો સૌધર્માવતંસક સમાન જાણવા જોઈએ પરંતુ ચારેયની મધ્યમાં પાંચમું મહાશુકાવતંસક વિમાન છે.

આ મહાશુકાવતંસક વિમાનમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ મહાશુકેન્દ્ર રહે છે, તેનું વર્ણન સનત્કુમારેન્દ્રની સમાન જાણવું. વિશેષતા એ છે કે તે મહાશુકેન્દ્ર ચાલીસ હજાર વિમાનાવાસોનું, ચાલીસ હજાર સામાનિક દેવોનું અને ચાર ચાલીસ હજાર (૧, ૬૦,૦૦૦) આત્મરક્ષક દેવોનું આધિપત્ય કરતા વિચરણ કરે છે.

૬૫ કહિં ણં ધંતે ! સહસ્સારદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ધંતે ! સહસ્સારદેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! મહાસુક્કસ્સ કપ્પસ્સ ડપ્પિં સપક્કિંચ સપહિદિસિં જાવ ડપ્પહિત્તા ઇત્થ ણં સહસ્સારે ણામં કપ્પે પણ્ણત્તે-પાઈણપહીણાયણ જહા ધંભલોણ ણવરં છવ્વિમાણાવાસસહસ્સા ધવંતીતિ મક્ખાયં । દેવા તહેવ જાવ વડેંસગા જહા ઈસાણસ્સ વડેંસગા ણવરં મજ્ઞે ય ઇત્થ સહસ્સારવડેંસણ જાવ વિહરંતિ ।

સહસ્સારે ય ઇત્થ દેવિંદે દેવરાયા પરિવસઈ જહા સણંકુમારે ણવરં છણ્હં વિમાણાવાસ-સહસ્સાણં તીસાણ સામાણિયસાહસ્સીણં ચડણ્હ ય તીસાણ આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં જાવ આહેવચ્ચં કારેમાણે વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સહસાર દેવોના સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! સહસાર દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મહાશુક કલ્પની ઉપર સમાન દિશા અને સમાન વિદિશામાં અનેક કોડાકોડ યોજન ઉપર સહસાર નામનું કલ્પ છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબુ છે, ઈત્યાદિ સમસ્ત વર્ણન બ્રહ્મલોક કલ્પની સમાન છે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે આ સહસાર કલ્પમાં છ હજાર વિમાનાવાસ છે, એમ તીર્થંકર ભગવંતે કહ્યું છે. દેવોનું વર્ણન પૂર્વવત્ જાણવું. તેના અવતંસકોનું કથન ઈશાનકલ્પના અવતંસકોની સમાન છે પરંતુ ચારેયની મધ્યમાં (પાંચમું) સહસારાવતંસક છે.

આ સહસારાવતંસકમાં દેવેન્દ્ર, દેવરાજ સહસારેન્દ્ર નિવાસ કરે છે. તેની ઋદ્ધિનું કથન સનત્કુમારની જેમ જાણવું. વિશેષતા એ છે કે સહસારેન્દ્ર છ હજાર વિમાનાવાસોનું, ત્રીસ હજાર સામાનિક દેવોનું, ચાર ત્રીસ હજાર અર્થાત્ એક લાખ વીસ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું આધિપત્ય કરતાં વિચરે છે.

૬૬ કહિ ણં ભંતે ! આયણ-પાણયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! આણય-પાણયા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! સહસ્સારસ્સ કપ્પસ્સ ડપ્પિં સપક્કિંચ સપહિદિસિં જાવ ઉપ્પહિત્તા એત્થ ણં આણય-પાણયાણામેણં દુવે કપ્પા પણ્ણત્તા - પાર્ણ-પહીણાયયા ઉદીણ-દાહિણવિત્થિણ્ણા અદ્ધચંદ-સંઠાણસંઠિયા અચ્ચિમાલી-ભાસરાસિપ્પભા, સેસં જહા સણંકુમારે જાવ પહિરૂવા । તત્થ ણં આણય-પાણયદેવાણં ચત્તારિ વિમાણાવાસસયા ભવંતીતિ મક્ખાયં જાવ પહિરૂવા । વહિંસગા જહા સોહમ્મે ણવરં મજ્જે પાણયવહેંસણ । તે ણં વહેંસગા સવ્વરયણામયા અચ્છા જાવ પહિરૂવા । એત્થ ણં આણય-પાણયદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહિણાગે । તત્થ ણં બહવે આણય-પાણયદેવા પરિવસંતિ મહિહ્હીયા જાવ પભાસેમાણા । તે ણં તત્થ સાણં સાણં વિમાણાવાસસયાણં જાવ વિહરંતિ ।

પાણે ય એત્થ દેવિંદે દેવરાયા પરિવસહિ જહા સણંકુમારે ણવરં ચરુહં વિમાણાવાસ-સયાણં વીસાણે સામાણિયસાહસ્સીણં અસીતીણે આયરક્ખદેવસાહસ્સીણં અણ્ણેસિં ચ બહૂણં જાવ વિહરંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત આણત અને પ્રાણત દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! આણત-પ્રાણતદેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સહસાર કલ્પની ઉપર સમાન દિશા અને સમાન વિદિશામાં યાવત્ અનેક કોટાકોટિ યોજન ઉપર આણત તથા પ્રાણત નામના બે(દેવલોક) છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા, ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળા છે. અર્ધચંદ્રના આકારે સંસ્થિત, જ્યોતિમાળા અને દીપ્તિપુજની પ્રભા સમાન છે. શેષ વર્ણન સનત્કુમાર દેવલોકની સમાન જાણવું યાવત્ તે પ્રતિરૂપ છે. તે કલ્પોમાં આણત અને પ્રાણત દેવોના ચારસો વિમાનાવાસ છે, એમ તીર્થકર ભગવંતોએ કહ્યું છે. તેના અવતંસકોનું કથન સૌધર્મ કલ્પના અવતંસકોની સમાન છે. વિશેષતા એ છે કે આ ચારેની મધ્યમાં પાંચમું પ્રાણતાવતંસક છે. તે અવતંસકો પૂર્ણરૂપે રત્નમય, સ્વચ્છ યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. આ અવતંસકોમાં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત આણત-પ્રાણત દેવો છે, તે દેવો ત્રણે અપેક્ષાથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે; ત્યાં ઘણા આણત-પ્રાણત દેવો નિવાસ કરે છે; તે મહદ્વિક છે યાવત્ દશે દિશાઓને પ્રભાસિત કરતાં વિચરે છે. ત્યાં પ્રાણતેન્દ્ર પોત-પોતાનાં સેંકડો વિમાનોનું યાવત્ આધિપત્ય કરતાં વિચરે છે.

અહીં દેવેન્દ્ર દેવરાજ પ્રાણતેન્દ્ર નિવાસ કરે છે, તેનું વર્ણન સનત્કુમારની જેમ જાણવું. તેમાં વિશેષતા એ છે કે પ્રાણતેન્દ્ર ચાર સો વિમાનાવાસોનું, વીશ હજાર સામાનિક દેવોનું તથા એંશી હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું તથા અન્ય ઘણા દેવોનું આધિપત્ય કરતા વિચરે છે.

૬૭ કહિ ણં ભંતે ! આરણ-અચ્ચુયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! આરણ-અચ્ચુયા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! આણય-પાણયાણં કપ્પાણં ડપ્પિં સપક્કિંચ સપહિદિસિં જાવ ઉપ્પહિત્તા એ ત્થ ણં આરણઅચ્ચુયા ણામં દુવે કપ્પા પણ્ણત્તા - પાર્ણ-પહીણાયયા ઉદીણ-દાહિણવિત્થિણ્ણા

અદ્ભુતચંદ્રસંઠાણસંઠિયા અચ્ચિમાલીભાસરાસિવળ્લાભા અસંખેજ્જાઓ જોયળકોડાકોડીઓ આયામવિક્કંભેળં અસંખેજ્જાઓ જોયળકોડાકોડીઓ પરિક્કેવેળં સવ્વરયળામયા અચ્છા સળ્હા લળ્હા ઘટ્ટા મટ્ટા ણીરયા ણિમ્મલા ણિપ્પંકા ણિક્કંકંકડચ્છાયા સપ્પભા સસ્સિરીયા સરુજ્જોયા પાસાઈયા દરિસણિજ્જા અભિરૂવા પઢિરૂવા, એત્થ ણં આરળ-અચ્ચુયાણં દેવાણં તિણ્ણિ વિમાળાવાસસયા હવંતીતિ મક્કયાયં ।

તે ણં વિમાળા સવ્વરયળામયા અચ્છા સળ્હા લળ્હા ઘટ્ટા મટ્ટા ણીરયા ણિમ્મલા ણિપ્પંકા ણિક્કંકંકડચ્છાયા સપ્પભા સસ્સિરીયા સરુજ્જોયા પાસાઈયા દરિસણિજ્જા અભિરૂવા પઢિરૂવા । તેસિ ણં વિમાળાણં બહુમજ્જદેસભાએ પંચ વડેસગા પળ્ણત્તા, તં જહા- અંકવડેસએ ફલિહવડેસએ રયળવડેસએ જાયરૂવવડેસએ મજ્જેય ઇત્થ અચ્ચુયવડેસએ । તે ણં વડેસયા સવ્વરયળામયા જાવ પઢિરૂવા । એત્થ ણં આરળઅચ્ચુયાણં દેવાણં પજ્જત્તાપજ્જત્તાણં ઠાળા પળ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગ્ગસ અસંખેજ્જાઇભાગે । તત્થ ણં બહવે આરળઅચ્ચુયા દેવા જાવ વિહરંતિ ।

અચ્ચુએ ય ઇત્થ દેવિંદે દેવરાયા પરિવસઇ જહા પાળાએ જાવ વિહરઇ । ણવરં તિણ્ણં વિમાળાવાસસયાણં દસળ્ણં સામાણિયસાહસ્સીણં ચત્તાલીસાએ આયરક્કદેવસાહસ્સીણં આહેવચ્ચં કુવ્વમાળે જાવ વિહરઇ ।

બત્તીસ અટ્ટવીસા, બારસ અટ્ટ ચરો સયસહસ્સા ।

પળ્ણા ચત્તાલીસા, છચ્ચ સહસ્સા સહસ્સારે ॥ ૨૨ ॥

આળયપાળયકપ્પે, ચત્તારિ સયારળચ્ચુએ તિણ્ણિ ।

સત્ત વિમાળસયાઈ, ચરુસુ વિ એસુ કપ્પેસુ ॥ ૨૩ ॥

ચરુસાસીઈ અસીઈ, બાવત્તરિ સત્તરી ય સટ્ટી ય ।

પળ્ણા ચત્તાલીસા, તીસા વીસા દસ સહસ્સા ॥ ૨૪ ॥

એતે ચેવ આયરક્કા ચરુગળા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત આરણ-અચ્યુત દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! આરણ-અચ્યુત દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! આણત-પ્રાણત કલ્પોની ઉપર સમાન દિશા અને સમાન વિદિશામાં ઉપર આરણ અને અચ્યુત નામના બે કલ્પ છે. તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળા છે. અર્ધ ચંદ્રના આકારે સંસ્થિત અને સૂર્યની તેજો રાશિ સમાન પ્રભાચુક્ત છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજન તથા પરિધિ પણ અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનની છે.

તે દેવલોક પૂર્ણતઃ રત્નમય, સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, કોમળ, ઘસેલા, સાફ કરેલા(સુંવાળા કરેલાં), રજ રહિત, નિર્મળ, નિષ્પંક, નિરાવરણ, કાંતિથી યુક્ત, પ્રભામય, શ્રીસંપન્ન, ઉદ્યોતમય, પ્રસન્નતાજનક, દર્શનીય, મનોરમ્ય અને મનોહર છે. ત્યાં આરણ-અચ્યુત કલ્પવાસી દેવોના ત્રણસો વિમાન કલા છે.

તે વિમાનો પૂર્ણતઃ રત્નમય, સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, કોમળ, ઘસેલા, સાફ કરેલા(સુંવાળા કરેલાં), રજ

રહિત, નિર્મળ, નિષ્પંક, નિરાવરણ, કાંતિથી યુક્ત, પ્રભામય, શ્રીસંપન્ન, ઉદ્યોતમય, પ્રસન્નતાજનક, દર્શનીય, મનોરમ્ય અને મનોહર છે. આ વિમાનોની બરોબર મધ્યમાં પાંચ અવતંસક છે. તે આ પ્રમાણે છે— (૧) અંકાવતંસક, (૨) સ્ફટિકાવતંસક, (૩) રત્નાવતંસક, (૪) જાતરૂપાવતંસક અને ચારેની મધ્યમાં (૫) અચ્યુતાવતંસક છે. આ અવતંસક સર્વ રત્નમય છે **યાવત્** પ્રતિરૂપ છે. તેમાં આરણ અને અચ્યુત દેવોના પર્યાપ્ત તથા અપર્યાપ્ત દેવોના સ્થાન છે. આ દેવો ઉપપાતાદિ ત્રણેય અપેક્ષાથી લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. તે વિમાનોમાં ઘણા આરણ અને અચ્યુત દેવો **યાવત્** વિચરણ કરે છે.

આ જ અચ્યુતાવતંસકમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ અચ્યુતેન્દ્ર નિવાસ કરે છે. તેનું સમગ્ર વર્ણન પ્રાણતેન્દ્રની સમાન જાણવું **યાવત્** વિચરણ કરે છે. વિશેષતા એ છે કે અચ્યુતેન્દ્ર ત્રણસો વિમાનાવાસોનું, દશ હજાર સામાનિક દેવોનું તથા ચાલીસ હજાર આત્મરક્ષક દેવોનું આધિપત્ય કરતાં વિચરણ કરે છે.

ગાથાર્થ— (૧) બત્રીસ લાખ (૨) અઠ્યાવીશ લાખ (૩) બાર લાખ (૪) આઠ લાખ (૫) ચાર લાખ (૬) પચાસ હજાર (૭) ચાલીસ હજાર (૮) સહસ્રાર કલ્પમાં છ હજાર ॥ ૨૨ ॥ (૯-૧૦) આણત-પ્રાણત કલ્પોમાં ચારસો, (૧૧-૧૨) આરણ-અચ્યુત કલ્પોમાં ત્રણસો વિમાન હોય છે. અંતિમ આ ચાર કલ્પોમાં (કુલ મળીને ૪૦૦+૩૦૦ = ૭૦૦) સાતસો વિમાન હોય છે. ॥ ૨૩ ॥ (૧) ચોર્યાશી હજાર, (૨) અંશી હજાર, (૩) બોત્તેર હજાર (૪) સિત્તેર હજાર, (૫) સાઠ હજાર, (૬) પચાસ હજાર, (૭) ચાલીસ હજાર, (૮) ત્રીસ હજાર, (૯-૧૦) વીશ હજાર, (૧૧-૧૨) આરણ-અચ્યુતમાં દશ હજાર ક્રમશઃ સામાનિક દેવો છે. ॥ ૨૪ ॥ આ બારે દેવલોકમાં આત્મરક્ષક દેવો સામાનિક દેવોથી ચાર-ચાર ગુણા હોય છે.

૬૮ કહિ પં મંતે ! હેટ્ટિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્ણત્તા ? કહિ પં મંતે! હેટ્ટિમગેવેજ્જગા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા! આરણઅચ્ચુયાણં કપ્પાણં ઊપ્પિં જાવ ડહ્મં દૂરં ઉપ્પિત્તા એથ પં હેટ્ટિમ ગેવેજ્જગાણં દેવાણં તઓ ગેવેજ્જગવિમાણપત્થદા પળ્ણત્તા- પાઈણપડીણાયયા ડદીણ દાહિણવિત્થિણ્ણા પડિપુણ્ણચંદસંઠાણસંઠિયા અચ્ચિમાલી-ભાસરાસિવળ્ણાભા સેસંજહા બંમ્ભલોએ જાવ પડિરૂવા । તથ પં હેટ્ટિમગેવેજ્જગાણં દેવાણં એકકારસુત્તરે વિમાણાવાસસએ હવંતીતિ મક્ખાયં । તે પં વિમાણા સવ્વરયણામયા જાવ પડિરૂવા । એથ પં હેટ્ટિમગેવેજ્જગાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખિજ્જહાગે । તથ પં બહવે હેટ્ટિમગેવેજ્જગા દેવા પરિવસંતિ સવ્વે સમિહ્ધિયા સવ્વે સમજ્જુહયા સવ્વે સમજસા સવ્વે સમબલા સવ્વે સમાણુભાવા મહાસોક્ખા અર્ણિદા અપ્પેસ્સા અપુરોહિયા અહમ્મિદા ણામં તે દેવગણા પળ્ણત્તા સમણાડસો ! ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અધસ્તન ઐવેયક દેવોના સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! અધસ્તન ઐવેયક દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આરણ અને અચ્યુત કલ્પોથી અનેક કોટાકોટિ યોજન ઉપર અધસ્તન (નીચલી) ઐવેયક દેવોના ત્રણ ઐવેયક વિમાન પ્રસ્તટ છે; તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા અને ઉત્તર-દક્ષિણ પહોળા છે. તે (વિમાનો) પરિપૂર્ણ ચંદ્રના આકારે સંસ્થિત છે, સૂર્યની તેજોરાશિના વર્ણ જેવી પ્રભા યુક્ત છે, શેષ વર્ણન બ્રહ્મલોક કલ્પની સમાન છે **યાવત્** પ્રતિરૂપ છે. તેમાં અધસ્તન ઐવેયક દેવોના એકસો

અગિયાર(૧૧૧) વિમાનો છે, એમ તીર્થંકર ભગવંતોએ કહ્યું છે. તે વિમાનો પૂર્ણરૂપે રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. ત્યાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અધસ્તન ઐવેયક દેવોનાં સ્થાન છે. તે દેવોના સ્થાન ત્રણેય અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. તેમાં ઘણા અધસ્તન ઐવેયક દેવો નિવાસ કરે છે. તેઓ બધા સમાન ઋદ્ધિવાળા, સમાન ધૃતિ-વાળા, સમાન યશસ્વી, સમાન બળવાન, સમાન પ્રભાવવાળા, મહાસુખી, ઈન્દ્રરહિત, દાસરહિત, પુરોહિત રહિત હોય છે. હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે દેવગણો અહમિન્દ્ર નામથી ઓળખાય છે.

૬૯ કહિ ણં ભંતે ! મજ્ઝિમગાણં ગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! મજ્ઝિમગેવેજ્જગા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! હેટ્ટિમગેવેજ્જગાણં ડપ્પિં સપક્કિંચ સપહિદિસિં જાવ ડપ્પહિત્તા એથ્થ ણં મજ્ઝિમગેવેજ્જગદેવાણં તઓ ગેવિજ્જગવિમાણપત્થહા પણ્ણત્તા- પાઈણ-પહીણાયયા જહા હેટ્ટિમગેવેજ્જગાણં ણવરં સત્તુત્તરે વિમાણાવાસસએ હવંતીતિ મક્કયાયં । તે ણં વિમાણા જાવ પહિરૂવા । એથ્થ ણં મજ્ઝિમગેવેજ્જગાણં દેવાણં જાવ તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જહાગે । તત્થ ણં બહવે મજ્ઝિમગેવેજ્જગા દેવા પરિવસંતિ જાવ અહમિંદા ણામં તે દેવગણા પણ્ણત્તા સમણાડસો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત મધ્યમ ઐવેયક દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! મધ્યમ ઐવેયક દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અધસ્તન ઐવેયકોની ઉપર સમાન દિશા અને સમાન વિદિશામાં અનેક કોટાકોટિ યોજન ઉપર ઊંચે મધ્યમ ઐવેયક દેવોના ત્રણ ઐવેયક વિમાન પ્રસ્તટ છે; તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા છે, તેનું વર્ણન અધસ્તન ઐવેયકની સમાન છે. વિશેષતા એ છે કે તેમાં એકસો સાત(૧૦૭) વિમાનાવાસો છે. તે વિમાનો રત્નમય યાવત્ પ્રતિરૂપ છે. તે વિમાનાવાસમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત મધ્યમ ઐવેયક દેવોના સ્થાન છે. તે દેવો ત્રણેય અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા મધ્યમ ઐવેયકના દેવો નિવાસ કરે છે યાવત્ હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! આ દેવગણો અહમિન્દ્ર કહેવાય છે.

૭૦ કહિ ણં ભંતે ! ડવરિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પણ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! ડવરિમગેવેજ્જગા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! મજ્ઝિમગેવેજ્જગદેવાણં ડપ્પિં જાવ ડપ્પહિત્તા એથ્થ ણં ડવરિમગેવેજ્જગાણં દેવાણં તઓ ગેવિજ્જગવિમાણપત્થહા પણ્ણત્તા- પાઈણ-પહીણાયયા સેસં જહા હેટ્ટિમગેવિજ્જગાણં, ણવરં- એગે વિમાણાવાસસએ ભવંતીતિ મક્કયાયં । સેસં તહેવ ભાણિયવ્વં જાવ અહમિંદા ણામં તે દેવગણા પણ્ણત્તા સમણાડસો ।

એક્કારસુત્તરં હેટ્ટિમેસુ સત્તુત્તરં ચ મજ્ઝિમએ ।

સયમેગં ડવરિમએ પંચેવ અણુત્તરવિમાણા ॥ ૨૫ ॥

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત ઉપરિતન ઐવેયક દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! ઉપરિતન ઐવેયકના દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મધ્યમ ઐવેયકોની ઉપર યાવત્ અનેક કોટાકોટિ યોજન ઉપર ઉપરિતન

ત્રૈવેયક દેવોના ત્રણ ત્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તુત છે; તે પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા છે. શેષ વર્ણન અધસ્તન ત્રૈવેયક પ્રમાણે જાણવું. વિશેષતા એ છે કે તેના સો વિમાનાવાસ છે એમ તીર્થંકર ભગવંતોએ કહ્યું છે. શેષ વર્ણન પૂર્વવત્ છે યાવત્ હે આયુષ્યમાન શ્રમણો ! તે દેવગણો અહમિન્દ્ર કહેવાય છે.

ગાથાર્થ— અધસ્તન ત્રૈવેયકોમાં એકસો અગિયાર, મધ્યમ ત્રૈવેયકોમાં એકસો સાત, ઉપરિતન ત્રૈવેયકોમાં એક સો અને અનુત્તરોપપાતિક દેવોના પાંચ વિમાનો છે. ॥ ૨૫ ॥

૭૧ કહિ પં ભંતે ! અણુત્તરોવવાઈયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્ણત્તા ? કહિ પં ભંતે ! અણુત્તરોવવાઈયા દેવા પરિવસંતિ ?

ગોયમા ! ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ બહુસમરમણિજ્જાઓ ભૂમિભાગાઓ ઉઢ્ઢું ચંદિમસૂરિયગહ્ણવક્ખત્તારારૂવાણં બહૂં જોયણસયાઈં બહૂં જોયણસહસ્સાઈં બહૂં જોયણસયસહસ્સાઈં બહુગાઓ જોયણકોડીઓ બહુગાઓ જોયણકોડાકોડીઓ ઉઢ્ઢું દૂરં ઉપ્પજ્જત્તા સોહમ્મીસાણસણંકુમારમાહિંદબંભલોયલંતગમહાસુક્કસહસ્સારઆણયપાણયઆરણઅચ્ચુયકપ્પા તિણિણ ય અદ્ધારસુત્તરે ગેવિજ્જવિમાણાવાસસએ વીઈવજ્જત્તા તેણ પરં દૂરં ગંતા ણીરયા ણિમ્મલા વિતિમિરા વિસુદ્ધા પંચદિસિં પંચ અણુત્તરા મહ્ણમહાલયા વિમાણા પળ્ણત્તા, તેં જહાવિજયે વેજયંતે જયંતે અપરાજિએ સવ્વટ્ઠસિદ્ધે ।

તે પં વિમાણા સવ્વરયણામયા અચ્છા સળ્હા ઘટ્ટા મટ્ટા ણીરયા ણિમ્મલા ણિપ્પંકા ણિક્કંકંકડચ્છાયા સપ્પભા સસ્સિરીયા સરુજ્જોયા પાસાઈયા દરિસણિજ્જા અભિરૂવા પડિરૂવા । તત્થ પં અણુત્તરોવવાઈયાણં દેવાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં ઠાણા પળ્ણત્તા । તિસુ વિ લોગસ્સ અસંખેજ્જઇભાગે । તત્થ પં બહવે અણુત્તરોવવાઈયા દેવા પરિવસંતિ સવ્વે સમિદ્ધિયા સવ્વે સમબલા સવ્વે સમાણુભાવા મહાસોક્ખા અણિંદા અપેસ્સા અપુરોહિયા અહમિંદા ણામં તે દેવગણા પળ્ણત્તા સમણાઠસો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અનુત્તરોપપાતિક દેવોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવન્ ! અનુત્તરોપપાતિક દેવો ક્યાં નિવાસ કરે છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બહુસમરમણીય ભૂમિભાગથી ઉપર, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારારૂપ જ્યોતિષી દેવોના વિમાનોથી અનેક સો યોજન, અનેક હજારો યોજન, અનેક લાખો યોજન, અનેક કરોડ યોજન, અનેક કોડાકોડી યોજન ઉપર, સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ અને અચ્યુત કલ્પો તથા ત્રણેય ત્રૈવેયક પ્રસ્તટોના ત્રણસો અઢાર(૩૧૮) વિમાનાવાસોથી ઊંચે સુદૂર સ્થિત પાંચ દિશાઓમાં(ચાર દિશા અને મધ્યમાં) રજરહિત, નિર્મળ, અંધકારરહિત અને વિશુદ્ધ પાંચ મોટા અનુત્તર મહાવિમાનો છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) વિજય (૨) વૈજયન્ત (૩) જયન્ત (૪) અપરાજિત અને (૫) સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન.

આ વિમાનો પૂર્ણરૂપે રત્નમય, સ્ફટિકસમ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, કોમળ, ઘસેલા, સાફ કરેલા સુંવાળા, રજ રહિત, નિષ્પંક, નિરાવરણ, છાયા યુક્ત, પ્રભાયુક્ત, શ્રીસંપન્ન, ઉદ્યોત યુક્ત, પ્રસન્નતાજનક, દર્શનીય, મનોરમ્ય અને મનોહર છે. ત્યાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત અનુત્તરોપપાતિક દેવોના સ્થાન છે. આ સ્થાન

ત્રણેય અપેક્ષાએ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. ત્યાં ઘણા અનુત્તરોપપાતિક દેવો નિવાસ કરે છે. હે આયુષ્યમાન શ્રમણો! તેઓ બધા સમાન ઋદ્ધિસંપન્ન, સમાન બળસંપન્ન, સમાન પ્રભાવશાળી, મહાસુખી, ઈન્દ્ર રહિત, દાસરહિત, પુરોહિત રહિત છે. તે દેવગણો અહમિન્દ્રના નામે ઓળખાય છે.

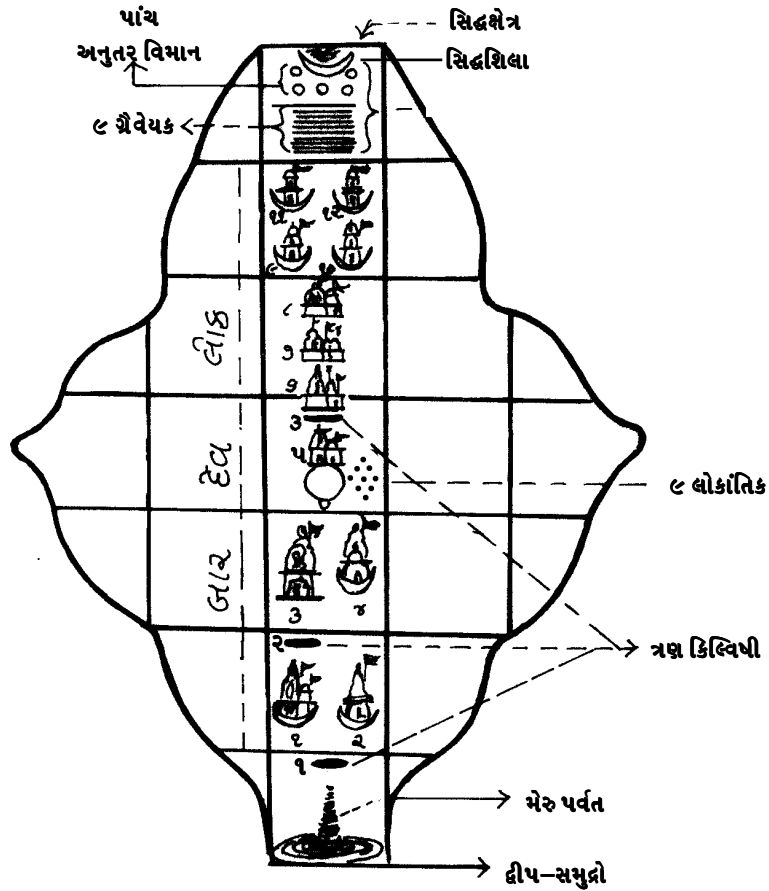
વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વૈમાનિક દેવોના સ્થાનો, તેના આવાસરૂપ વિમાનો, તેની સંખ્યા, સ્વરૂપ, તેના ઈન્દ્રો, ઋદ્ધિ આદિનું નિરૂપણ છે.

વૈમાનિક દેવોના ભેદ :- બાર દેવલોક, ત્રણ કિલ્વીષી, નવ લોકાંતિક, નવ શ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાન, કુલ ૩૮ ભેદ થાય છે. ત્રણ કિલ્વીષી અને નવ લોકાંતિક દેવોના સ્થાનો બાર દેવલોકની અંતર્ગત આવી જતા હોવાથી પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તેનું અલગ કથન નથી.

વૈમાનિક દેવોના સ્થાન :- વૈમાનિકદેવોના આવાસરૂપ વિમાનો ઊર્ધ્વલોકમાં છે. સમપૃથ્વીથી ૯૦૦ યોજનની ઊંચાઈ પર્યંત તિર્થલોકનું ક્ષેત્ર છે. ત્યાં સુધીમાં જ્યોતિષી દેવોના વિમાનો છે. ઊર્ધ્વલોક કંઈક ન્યૂન સાત રજજુ પ્રમાણ છે. તેમાં વૈમાનિક દેવોના વિમાનો, સિદ્ધશિલા અને સિદ્ધક્ષેત્ર છે.

ઊર્ધ્વલોક-વૈમાનિક દેવોના સ્થાન :-

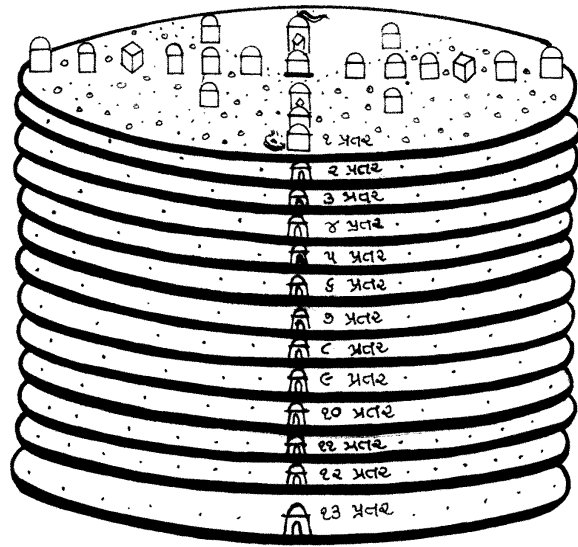

સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોક :- સમ પૃથ્વીથી લગભગ એક રજજુની ઊંચાઈએ, જ્યોતિષી દેવોના વિમાનોથી અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજન ઉપર સૌધર્મ અને ઈશાન નામના બે દેવલોક છે.

મેરુ પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં સૌધર્મ દેવલોક અને ઉત્તરદિશામાં ઈશાન દેવલોક છે. બંને દેવલોક અર્ધચંદ્રાકારે સંસ્થિત છે અને એક જ સપાટીએ સંલગ્ન હોવાથી બંને મળીને પૂર્ણ ચંદ્રાકાર થઈ જાય છે.

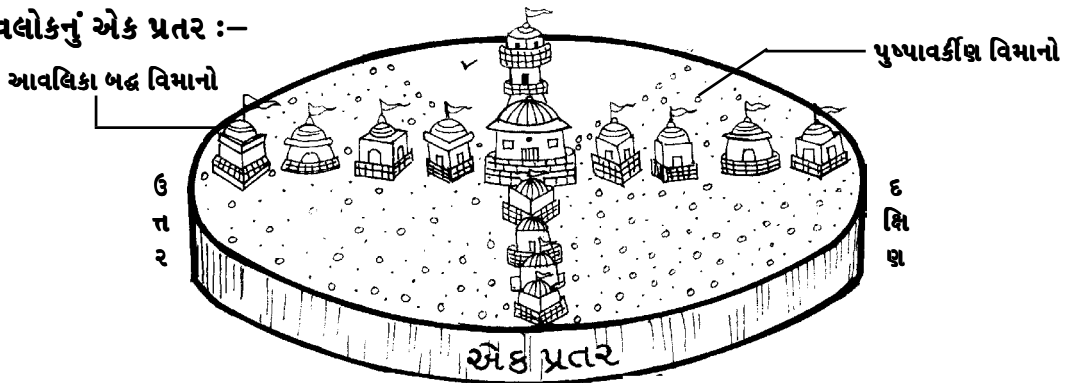
તે દેવલોકની લંબાઈ-પહોળાઈ અસંખ્યાત યોજન અને પરિધિ પણ અસંખ્યાત યોજન છે. તે દેવલોકમાં પણ નરકની જેમ પ્રસ્તટ-પાથડા અને આંતરા હોય છે. એક એક પ્રસ્તટમાં દેવવિમાનો હોય છે. સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકમાં તેર-તેર પ્રસ્તટ છે.

સૌધર્મ દેવલોકના તેર પ્રતર :-

સૌધર્મ અને ઈશાન બંને દેવલોક મળીને પૂર્ણચંદ્રાકાર થાય છે. તેમાં દક્ષિણદિશાના અર્ધચંદ્રાકાર પ્રતરો સૌધર્મ દેવલોકના અને ઉત્તરદિશાના અર્ધચંદ્રાકાર પ્રતરો ઈશાનદેવલોકના છે.

દેવલોકનું એક પ્રતર :-

તે પ્રત્યેકની મધ્યમાં એક ઈન્દ્રક વિમાન હોય છે અને તેની ચારે દિશામાં પંક્તિબદ્ધ ગોળ, ત્રિકોણ અને ચોરસ વિમાનો હોય છે. તે ઉપરાંત પુષ્પાવકીર્ણ(છૂટાછવાયા) વિમાનો ચારે બાજુ હોય છે. વિશેષ

વર્ણન માટે જુઓ શ્રી જીવાભિગમસૂત્ર. પ્રથમ સૌધર્મ દેવલોકમાં ૩૨ લાખ અને બીજા ઈશાન દેવલોકમાં ૨૮ લાખ વિમાનો છે. તે વિમાનોનું સ્વરૂપ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

તે વિમાનોની મધ્યમાં પાંચ અવતંસક એટલે મુખ્ય પ્રાસાદ હોય છે. ચારે દિશામાં ચાર અને મધ્યમાં એક મુખ્ય પ્રાસાદ હોય છે. તે મધ્યના પ્રાસાદમાં ઈન્દ્ર અથવા તે તે વિમાનના અધિપતિ દેવ રહે છે.

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોક :- સમપૃથ્વીથી લગભગ બે રજજુની ઊંચાઈએ પ્રથમ અને બીજા દેવલોકથી અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજન ઊંચે, બરોબર તેની ઉપર દક્ષિણદિશામાં સનત્કુમાર અને ઉત્તરદિશામાં માહેન્દ્ર દેવલોક છે. તે બંને અર્ધચંદ્રાકારે સંસ્થિત છે. તે બંને મળીને પૂર્ણચંદ્રાકાર થાય છે. તે દેવલોકમાં બાર પ્રસ્ત-પ્રતરો છે. તેમાં પણ મધ્યમાં ઈન્દ્રક વિમાન છે, તેની ચારે દિશામાં પંક્તિબદ્ધ વિમાનો અને પ્રકીર્ણક વિમાનો છે. તે સર્વ મળીને ત્રીજા દેવલોકમાં બાર લાખ વિમાનો અને ચોથા દેવલોકમાં આઠ લાખ વિમાનો છે.

બ્રહ્મલોક-લાન્તક-મહાશુક-સહસ્રાર દેવલોક :- ત્યાંથી ક્રમશઃ અસંખ્યાત-અસંખ્યાત કોટાકોટિ યોજનની ઊંચાઈએ અને સમપૃથ્વીથી લગભગ ત્રણ રજજુની ઊંચાઈએ ત્રીજા અને ચોથા દેવલોકની બરોબર સીધી લાઈનમાં પાંચમો બ્રહ્મલોક દેવલોક છે. તેની ઉપર અર્થાત્ સમપૃથ્વીથી ચોથા રજજુમાં ક્રમશઃ છટ્ટો લાન્તક, સાતમો મહાશુક અને આઠમો સહસ્રાર દેવલોક છે. તે દેવલોક પૂર્ણ ચંદ્રાકારે સંસ્થિત છે. તેમાં ક્રમશઃ છ, પાંચ, ચાર અને ચાર પ્રતરો છે. તેની મધ્યમાં ઈન્દ્રક વિમાન છે. પંક્તિબદ્ધ અને પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો પાંચમા દેવલોકમાં ચાર લાખ છે, છટ્ટા દેવલોકમાં પચ્ચાસ હજાર, સાતમા મહાશુક દેવલોકમાં ચાલીશ હજાર, આઠમા સહસ્રાર દેવલોકમાં છ હજાર વિમાનો છે.

નવ લોકાન્તિક દેવોના સ્થાન :- પાંચમા દેવલોકમાં છ પ્રસ્ત છે. તેમાં ત્રીજા રિષ્ટ નામના પ્રસ્તટમાં નવ લોકાન્તિક દેવોના સ્થાન છે.

ત્રણ કિલ્લિષીના સ્થાન :- ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા પહેલા કિલ્લિષી દેવોના સ્થાન પહેલા અને બીજા દેવલોકના નીચેના પ્રસ્તટમાં છે. ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા બીજા કિલ્લિષીદેવોના સ્થાન ત્રીજા અને ચોથા દેવલોકના નીચેના પ્રસ્તટમાં અને તેર સાગરોપમની સ્થિતિવાળા ત્રીજા કિલ્લિષી દેવોના સ્થાન છટ્ટા દેવલોકના નીચેના પ્રસ્તટમાં છે.

આણત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુત દેવલોક :- સમપૃથ્વીથી લગભગ પાંચ રજજુની ઊંચાઈએ અને સહસ્રાર દેવલોકથી અસંખ્યાત કોડાકોડ યોજનની ઊંચાઈએ દક્ષિણદિશામાં નવમો આણત અને ઉત્તર દિશામાં દશમો પ્રાણત દેવલોક છે. તે બંને દેવલોક સમાન સપાટીએ, અર્ધચંદ્રાકારે સંસ્થિત છે. બંને મળીને પૂર્ણ ચંદ્રાકાર થાય છે. તેમાં ચાર પ્રતરો છે. તેની મધ્યમાં ઈન્દ્રક વિમાન છે, પંક્તિબદ્ધ તથા પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો તે બંને દેવલોકના મળીને ૪૦૦ છે. ત્યાંથી અસંખ્યાત કોડાકોડ યોજનની ઊંચાઈએ આણત-પ્રાણત દેવલોકની બરોબર ઉપર દક્ષિણદિશામાં અગિયારમો આરણ અને ઉત્તરદિશામાં બારમો અચ્યુત દેવલોક છે. તેમાં પણ ચાર પ્રતર છે, તેની મધ્યમાં ઈન્દ્રક વિમાન છે. પુષ્પાવકીર્ણ અને પંક્તિબદ્ધ વિમાનો બંને દેવલોકના મળીને ૩૦૦ છે. આ રીતે સમપૃથ્વીથી પાંચ રજજુ પ્રમાણ ઊંચાઈમાં બાર દેવલોક સ્થિત છે.

નવ ઐવેયક વિમાન :- અચ્યુત દેવલોકથી અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજનની ઊંચાઈએ અને સમપૃથ્વીથી છટ્ટા રજજુની ઊંચાઈએ ત્રણ-ત્રિકમાં નવ ઐવેયક વિમાન છે. પ્રત્યેક ઐવેયક એક-એક પ્રતર રૂપ છે. તેથી ત્રણે ત્રિકમાં ત્રણ-ત્રણ પ્રતર છે, તેમાં અન્ય પ્રતરો નથી. પ્રથમ ત્રિકને અધસ્તન ત્રિક કહે છે. તેમાં એકસો અગિયાર વિમાનો, બીજા ત્રિકને મધ્યમ ત્રિક કહે છે તેમાં એકસો સાત વિમાનો, ત્રીજા ત્રિકને ઉપરિસ્તન

ત્રિક કહે છે તેમાં એકસો વિમાનો છે. આ રીતે નવગ્રૈવેયકમાં કુલ મળીને ૩૧૮ વિમાનો છે. ત્યાંના દેવો અહમિન્દ્ર હોવાથી ત્યાં ઈન્દ્રક વિમાન નથી.

અનુત્તર વિમાન :- સમપૃથ્વીથી લગભગ સાત રજજુની ઊંચાઈએ ચૌદ રજજુ પ્રમાણ લોકના અંતિમ રજજૂના ક્ષેત્રમાં પાંચ અનુત્તર વિમાન, સિદ્ધશિલા અને સિદ્ધક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં નવ ગ્રૈવેયક વિમાનોથી દૂર ઊંચે મધ્યમાં એક લાખ યોજન લાંબુ-પહોળું સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે અને તેની ચારે દિશામાં અસંખ્યાત યોજન લાંબા-પહોળા ચાર અનુત્તર વિમાનો છે. તેમાં અન્ય પ્રતરો કે અન્ય વિમાનો નથી.

આ રીતે પ્રથમ દેવલોકથી અનુત્તર વિમાન પર્યંતના દેવલોકમાં ક્રમશઃ ૩૨ લાખ + ૨૮ લાખ + ૧૨ લાખ + ૮ લાખ + ૪ લાખ + ૫૦,૦૦૦+૪૦,૦૦૦+૬૦૦૦+૪૦૦ + ૩૦૦ + ૩૧૮ + ૫ = ૮૪, ૯૭, ૦૨૩(ચોરાસી લાખ, સત્તાણુ હજાર, ત્રેવીસ) વૈમાનિક દેવોના વિમાનો છે. તેમાંથી કેટલાક વિમાનો સંખ્યાત યોજન અને કેટલાક વિમાનો અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત છે. તે વિમાનોમાં વૈમાનિક દેવો નિવાસ કરે છે.

વૈમાનિક દેવોના સ્થાન :- તેના સ્વસ્થાન, ઉપપાતસ્થાન અને સમુદ્ઘાતસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

સ્વસ્થાન :- ઉપરોક્ત દેવલોકમાં સર્વાર્થસિદ્ધવિમાનને છોડીને સર્વ દેવલોક અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત છે, તે ૧૪ રજજુ પ્રમાણ લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ થાય છે. તેથી વૈમાનિક દેવોના સ્વસ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે.

ઉપપાત :- સંજી તિર્યંચ અને સંજી મનુષ્ય જ વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું ઉપપાતક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ થાય છે.

સમુદ્ઘાત :- પ્રથમ બે દેવલોકના દેવો બાદર પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તે સિવાય સર્વ દેવો સંજી તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે મારણાંતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ પણ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જ હોય છે.

વૈમાનિક ઈન્દ્રો :- વૈમાનિક જાતિના દેવોમાં દશ ઈન્દ્રો છે. પ્રથમ આઠ દેવલોકમાં એક-એક ઈન્દ્ર છે, તે આઠ ઈન્દ્ર. નવમા-દશમા દેવલોક વચ્ચે એક ઈન્દ્ર તથા અગિયારમા-બારમા દેવલોક વચ્ચે એક ઈન્દ્ર છે; આ રીતે કુલ ૧૦ ઈન્દ્રો વૈમાનિક દેવોમાં છે. પ્રથમ દેવલોકના ઈન્દ્રનું નામ શકેન્દ્ર છે. તેના મુગટમાં મૃગનું ચિહ્ન હોય છે. ત્યાર પછી પણ વિમાનના નામ અનુસાર જ તેના ઈન્દ્રના નામ છે. જેમ કે— ઈશાન દેવલોકના ઈશાનેન્દ્ર વગેરે. પ્રત્યેક ઈન્દ્રના મુગટમાં એક વિશેષ પ્રકારનું ચિહ્ન હોય છે. તેનાથી તેની ઓળખ થાય છે. ઈશાનેન્દ્રના મુગટમાં મહિષ, સનત્કુમારેન્દ્રના મુગટમાં વરાહ, માહેન્દ્રના મુગટમાં સિંહ, બ્રહ્મલોકેન્દ્રના મુગટમાં બકરો, લાન્તકેન્દ્રના મુગટમાં દર્દુર, મહાશુકેન્દ્રના મુગટમાં અશ્વ અને સહસારેન્દ્રના મુગટમાં ગજરાજનું ચિહ્ન હોય છે. તે તે દેવલોકના સર્વ દેવોના મુગટમાં પણ તે તે ચિહ્ન હોય છે. નવમા અને દશમા દેવલોકના પ્રાણતેન્દ્રના મુગટમાં ભુજંગ-સર્પનું ચિહ્ન હોય છે અને અગિયારમા અને બારમા દેવલોકના અચ્યુતેન્દ્રના મુગટમાં ગેંડાનું ચિહ્ન હોય છે. તેમ છતાં સામાન્ય દેવોના આ ચારે ય દેવલોકમાં મુકુટ ચિહ્ન જુદા-જુદા હોય છે.

નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોના દેવોમાં સ્વામી-સેવકનો ભેદ નથી. ત્યાં ઈન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશક આદિ દેવોની દશ પ્રકારની જાતિ નથી. બધા જ દેવો એક સમાન, સમાન ઋદ્ધિના ધારક, સમાન પ્રભાવશાળી છે. તેઓ સ્વયં પોતાના માલિક છે, તેથી તેમને અહમિન્દ્ર કહે છે.

वैमानिक डेवोना विमान, ईन्द्र तथा तेनी ऋद्धि आदि :-

देव. क्रम	डेवलोक नाम	ईन्द्र	सम पृथ्वीवी डेवलोकनी विवाह	डेवलोक प्रतर	डेवलोक संस्थान	डेवलोक दिशा	विमान संख्या	विमान चिह्न	सामानिक डेवो	आत्मरक्षक डेवो	अग्रमहिषी
१	सौधर्म	शकेन्द्र	ओक रज्जुनी	१३	अर्धयंद्र	दक्षिण	३२ लाभ	मुग	८४, ०००	३, ३५, ०००	८
२	ईशान	ईशानेन्द्र			अर्धयंद्र	उत्तर	२८ लाभ	महिष	८०, ०००	३, २०, ०००	८
३	सप्तकुमार	सप्तकुमारेन्द्र	भे रज्जुनी	१२	अर्धयंद्र	दक्षिण	१२ लाभ	वराह	७२, ०००	२, ८८, ०००	×
४	मालेन्द्र	मालेन्द्र			अर्धयंद्र	उत्तर	८ लाभ	सिंह	७०, ०००	२, ८०, ०००	×
५	ब्रह्मलोक	ब्रह्मलोकेंद्र	त्रिष रज्जुनी	५	पूर्वयंद्र	मध्यमां	४ लाभ	भक्रो	५०, ०००	२, ४०, ०००	×
६	वात्मक	वात्मकेन्द्र			पूर्वयंद्र	मध्यमां	५०, ०००	हृदर	५०, ०००	२, ००, ०००	×
७	महाशुक	महाशुकेंद्र	चार रज्जुनी	४	पूर्वयंद्र	मध्यमां	४०, ०००	अश्व	४०, ०००	१, ५०, ०००	×
८	सहसार	सहसारेन्द्र			पूर्वयंद्र	मध्यमां	५, ०००	गज	३०, ०००	१, २०, ०००	×
९	आशत	प्राशतेन्द्र			अर्धयंद्र	दक्षिण	४००	भुजंग	२०, ०००	८०, ०००	×
१०	प्राशत				अर्धयंद्र	उत्तर		गंडो			×
११	आरशा	अर्युतेन्द्र			अर्धयंद्र	दक्षिण	३००	वृषभ	१०, ०००	४०, ०००	×
१२	अर्युत				अर्धयंद्र	उत्तर		विडिभ			×
१३-	अधस्तन त्रिक	×		३	पूर्वयंद्र	मध्यमां त्रिकरूपे	१११		×	×	×
१५-	मध्यम त्रिक	×		३	पूर्वयंद्र	मध्यमां त्रिकरूपे	१०७		×	×	×
१८-	उपरितन त्रिक	×		३	पूर्वयंद्र	मध्यमां त्रिकरूपे	१००		×	×	×
२२-	चार अनुत्तर विमान	×	सात रज्जुनी	१	पूर्वयंद्र	चार दिशां	४		×	×	×
२५	सर्वाशसिद्ध	×			पूर्वयंद्र	मध्यमां	१		×	×	×

શકેન્દ્રના પર્યાયવાચી નામ :- (૧) **વજ્રપાણી**— જેના હાથમાં વજ્ર હોય તેને વજ્રપાણી કહે છે. શકેન્દ્રનું શસ્ત્ર વજ્ર હોવાથી તે વજ્રપાણી કહેવાય છે. (૨) **પુરંદર**— અસુર આદિ દેવોના નગરોનું વિદારણ કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી પુરંદર કહેવાય છે. (૩) **શતકતુ**— સો અભિગ્રહને ધારણ કરનાર. શકેન્દ્રે પૂર્વના કાર્તિક શેઠના ભવમાં શ્રાવકની પાંચમી પ્રતિમારૂપ અભિગ્રહને સો વાર ધારણ કર્યા હોવાથી તે શતકતુ કહેવાય છે. (૪) **સહસ્રાક્ષ**— હજારો આંખોવાળા. પૂર્વભવમાં શકેન્દ્રના પાંચસો મંત્રીઓ તેમની સાથે દીક્ષિત થઈને દેવો થયા છે. તેમના નેત્ર ઈન્દ્રના પ્રયોજનસાધક છે. તેથી શકેન્દ્રને ૫૦૦ × ૨ = ૧૦૦૦ નેત્રોવાળા સહસ્રાક્ષ કહેવાય છે. (૫) **મઘવા**— મહામેઘ તેના વશમાં હોવાથી મઘવા કહેવાય છે. (૬) **પાકશાસન**— પાક નામના બલવાન શત્રુને પોતાની આજ્ઞાને આધીન કર્યો હોવાથી તે પાકશાસન કહેવાય છે. (૭) **દક્ષિણાર્ધ લોકાધિપતિ**— લોકના દક્ષિણ વિભાગના અધિપતિ હોવાથી દક્ષિણાર્ધલોકાધિપતિ કહેવાય છે. (૮) **ઐરાવણ વાહન**— ઐરાવણ નામનો હાથી તેનું વાહન હોવાથી ઐરાવણ વાહનવાળા કહેવાય છે.

ઈશાનેન્દ્રના પર્યાયવાચી :- (૧) **શૂલપાણી**— જેના હાથમાં ત્રિશૂળ હોય તેને શૂલપાણી કહે છે. ઈશાનેન્દ્રનું શસ્ત્ર ત્રિશૂળ હોવાથી તે શૂલપાણી કહેવાય છે. (૨) **વૃષભવાહન**— વૃષભ-બળદ તેનું વાહન હોવાથી તેને વૃષભવાહન કહે છે. (૩) **ઉત્તરાર્ધ લોકાધિપતિ**— લોકના ઉત્તર વિભાગના અધિપતિ હોવાથી ઉત્તરાર્ધ લોકાધિપતિ કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ :- સપ્તકિંચ - જેના પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ રૂપ પક્ષ અર્થાત્ પાર્શ્વ ભાગ સમાન હોય, અર્થાત્ લંબાઈ-પહોળાઈ અને ગોળાઈ સમાન હોય તે સપ્તકિંચ - કહેવાય છે. સપ્તદિસિં - સર્વ દિશાઓમાં એક સીધી લાઈનમાં સંપૂર્ણપણે નીચે-ઉપર હોય, તે સપ્તદિશ કહેવાય છે.

દેવોની દશ જાતિ :- (૧) **ઈન્દ્ર**— બધા દેવોના નાયક, અધિપતિ, રાજા સમાન દેવને ઈન્દ્ર કહે છે. (૨) **સામાનિક**— ઈન્દ્રની સમાન ઋદ્ધિના ધારક(ગણમાન્ય) દેવોને સામાનિક દેવ કહે છે. (૩) **લોકપાલ**— કોટવાળ જેવા દેવોને લોકપાલ દેવ કહે છે. મુખ્યતઃ ચાર લોકપાલ હોય છે— સોમ, યમ, વરુણ, વૈશ્રમણ— કુબેર. (૪) **ત્રાયસ્ત્રિંશક**— રાજગુરુ-પુરોહિત સ્થાનીય સન્માનનીય દેવોને ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવ કહે છે. તેઓ તેત્રીસની સંખ્યામાં હોય છે. (૫) **પારિષદ**— મિત્ર સમાન દેવોને પારિષદ કહે છે (૬) **આત્મ રક્ષક**— અંગરક્ષક જેવા સેવક(પ્રેધ્ય) દેવોને આત્મરક્ષક દેવ કહે છે. (૭) **અનીક**— સાત પ્રકારના સૈન્યદળના દેવોને અનીક દેવ કહે છે. સેનાના સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છે— ગજસેના, અશ્વસેના, રથસેના, સુભટસેના, ગંધર્વસેના, નૃત્યસેના, વૃષભસેના. આ સેનાઓમાં દેવો તથા પ્રકારના રૂપોની વિકુર્વણા કરે છે. ત્યાં તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો નથી. (૮) **પ્રકીર્ણક**— સામાન્ય દેવો (૯) **આભિયોગિક**— કર્મચારી—સેવક દેવો (૧૦) **કિલ્વીષી દેવો**— ચાંડાલ સમાન તુચ્છ દેવો.

અણિયાહિર્વર્ષ = સાતે સેનાના નાયકદેવ, તે તે અનિકાધિપતિ દેવ કહેવાય છે. **અર્ણિદા** = જે દેવોના કોઈ ઈન્દ્ર નથી, અધિપતિ નથી એવા દેવોને અનિન્દ્ર-ઈન્દ્ર રહિત કહેવાય છે. **અપેસ્સા** = દાસત્વ કે ભૂત્ય દેવો જેને ન હોય તે અપ્રેધ્ય કહેવાય છે. **અપુરોહિયા** = રાજગુરુ કે પુરોહિત જેવા સન્માનનીય દેવો જેને ન હોય, તે અપુરોહિત હોય છે. **અહર્મિદા** = જે દેવલોકમાં બધા જ દેવો પોત-પોતાના ઈન્દ્ર(માલિક) હોય એવા દેવોને અહર્મિન્દ્ર કહે છે.

ભવનપતિથી બાર દેવલોક સુધીના કલ્પોપપન્ન દેવોમાં સ્વામી સેવક આદિ ભેદ હોય છે પરંતુ નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના કલ્પાતીત દેવોમાં સ્વામી-સેવકના ભેદ હોતા નથી. ત્યાંના બધા જ દેવોની પુણ્ય-ઋદ્ધિ આદિ સમાન હોય છે, તેથી તે દેવો અહર્મિન્દ્ર કહેવાય છે.

સિદ્ધોનાં સ્થાન :-

૭૨ કહિ ણં ભંતે ! સિદ્ધાણં ઠાણા પળ્ણત્તા ? કહિ ણં ભંતે ! સિદ્ધા પરિવસંતિ ?
ગોયમા ! સવ્વટ્ઠસિદ્ધસ્સ મહાવિમાણસ્સ ઉવરિલ્લાઓ થૂભિયગ્ગાઓ દુવાલસ

જોયણે ઝડું અબાહાએ એત્થળં ઈસીપબ્હારા ણામં પુઢવી પળ્ણત્તા - પળ્યાલીસં જોયણસયસહસ્સાણિ આયામવિક્ષેભેણં એગા જોયણકોડી બાયાલીસં ચ સયસહસ્સાઈં તીસં ચ સહસ્સાઈં દોણિય અરૂણાપળ્ણે જોયણસએ કિંચિ વિસેસાહિએ પરિક્ષેવેણં પળ્ણત્તા । ઈસીપબ્હારાએ ણં પુઢવીએ બહુમજ્જદેસબાએ અટ્ટજોયણિએ ઁત્તે અટ્ટ જોયણાઈં બાહલ્લેણં પળ્ણત્તે, તઓ અણંતરં ચ ણં માયાએ-માયાએ પએસપરિહાણીએ પરિહાયમાણી-પરિહાયમાણી સવ્વેસુ ચરિમંતેસુ મચ્છિયપ્પત્તાઓ તળુયયરી અંગુલસ્સ અસંખેજ્જહાગં બાહલ્લેણં પળ્ણત્તા ।

ઈસીપબ્હારાએ ણં પુઢવીએ દુવાલસ ણામધિજ્જા પળ્ણત્તા, તં જહા- ઈસી તિ વા ઈસીપબ્હારા ઇ વા તળૂ તિ વા તળુતળૂ તિ વા સિદ્ધી તિ વા સિદ્ધાલએ તિ વા મુત્તી ઇ વા મુત્તાલએ તિ વા લોયગ્ગે ઇ વા લોયગ્ગથૂભિયા તિ વા લોયગ્ગપડિવુજ્જા ઇ વા સવ્વપાળ-ભૂય-જીવસત્તસુહાવહા ઇ વા ।

ઈસીપબ્હારા ણં પુઢવી સેયા સંખદલવિમલસોત્થિય-મુણાલ-દગરય-તુસાર-ગોક્ખીર-હારવળ્ણા ઉત્તાણયછત્તસંઠાણસંઠિયા સવ્વજ્જુણસુવળ્ણમઈ અચ્છા સળ્હા લળ્હા ઘટ્ટા મટ્ટા ણીરયા ણિમ્મલા ણિપ્પંકા ણિક્કંકંડચ્છાયા સપ્પબા સસ્સિરીયા સરૂજ્જોયા પાસાઈયા દરિસણિજ્જા અભિરૂવા પડિરૂવા ।

ઈસીપબ્હારાએ ણં સીયાએ જોયણમ્મિ લોગંતો । તસ્સ ણં જોયણસ્સ જે સે ઉવરિલ્લે ગાઠએ તસ્સ ણં ગાઠયસ્સ જે સે ઉવરિલ્લે છબ્બાગે એત્થળં સિદ્ધા ભગવંતો સાઠયા અપજ્જવસિયા અળેગજાઠ-જરા-મરણ-જોણિસંસાર-કલંકલીભાવ-પુળબ્ભવગબ્ભવાસવસહીપવંચસમઠ્ઠકંતા સાસયમળાગયદ્ધં કાલં ચિદ્ધંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સિદ્ધોનાં સ્થાન ક્યાં છે ? હે ભગવાન ! સિદ્ધ ભગવંતો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાનની ઉપરની સ્તૂપિકા(શિખર)ના અગ્રભાગથી કોઈ પણ પ્રકારના વ્યવધાન વિના બાર યોજન ઉપર ઈષ્ટપ્રાગભારા નામની પૃથ્વી છે, તેની લંબાઈ-પહોળાઈ પીસ્તાલીશ લાખ યોજન છે, તેની પરિધિ એક કરોડ બેતાલીશ લાખ, ત્રીસ હજાર, બસ્સો ઓગણપચાસ યોજનથી કંઈક અધિક છે. ઈષ્ટ-પ્રાગભારા પૃથ્વીની બરોબર મધ્યભાગનું આઠ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાડાઈમાં આઠ યોજન છે. ત્યાર પછી(બધી દિશા-વિદિશાઓમાં) માત્રા-માત્રા અર્થાત્ થોડા થોડા પ્રદેશોની અનુક્રમે હાનિ થવાથી ચરમાન્તે- સિદ્ધશિલાના છેડે માખીની પાંખ કરતાં પણ અધિક પાતળી, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જાડી છે.

ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વીનાં બાર નામ છે, તે આ પ્રમાણે છે- (૧) ઈષ્ટ (૨) ઈષ્ટપ્રાગભારા (૩) તનુ (૪) તનુ-તનુ (૫) સિદ્ધિ (૬) સિદ્ધાલય (૭) મુક્તિ (૮) મુક્તાલય (૯) લોકાગ્ર (૧૦) લોકાગ્રસ્તૂપિકા (૧૧) લોકાગ્રપ્રતિબોધના અને (૧૨) સર્વ પ્રાણ-ભૂત-જીવ-સત્ત્વસુખાવહા.

ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વી શ્વેત છે, શંખદળ ચૂર્ણના નિર્મળ સ્વસ્તિક, મૃણાલ-કમળદંડ, પાણીના જળ કણ, ઝાકળ, ગાયના દૂધ અને હાર સમાન અત્યંત શ્વેત વર્ણવાળી છે. તે ઉત્તાનછત્ર- ખોલેલા છત્ર જેવી અને સર્વ શ્વેત સુવર્ણમય છે. તે સ્ફટિક સમાન સ્વચ્છ, સુકોમળ, સ્નિગ્ધ, ઘસેલી સાફ કરેલી (સુંવાળી), રજ રહિત, નિર્મળ, પંકરહિત, નિરાવરણ, કાંતિયુક્ત, પ્રભાયુક્ત, શોભા સહિત, ઉદ્યોત સહિત,

પ્રસન્નતાજનક, દર્શનીય, મનોરમ્ય અને મનોહર છે.

ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વીથી સીધાઈમાં(ઉંચે) લઘુ એક યોજન એટલે ઉત્સેધાંગુલના એક યોજન પછી લોકાન્ત(લોકનો અંત) છે. તે એક યોજનના ઉપરના અંતિમ એક ગાઉના પણ ઉપરના છટ્ટા ભાગમાં સિદ્ધ ભગવંતો સાદિ અનન્ત કાલ પર્યંત રહે છે. તે સિદ્ધો જન્મ, જરા, મરણ, યોનિસંસરણ (પરિભ્રમણ), કલેશ, પુનર્ભવ, ગર્ભવાસમાં રહેવાના પ્રપંચ રહિત, શાશ્વત અનાગતકાળ પર્યંત રહે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સિદ્ધોના સ્થાનના કથન પૂર્વે સિદ્ધક્ષેત્રની સમીપે આવેલી આઠમી પૃથ્વી-સિદ્ધશિલાના સ્થાન અને સ્વરૂપનું કથન છે. ત્યાર પછી સિદ્ધક્ષેત્ર અને સિદ્ધોના સ્થાનનું નિરૂપણ છે.

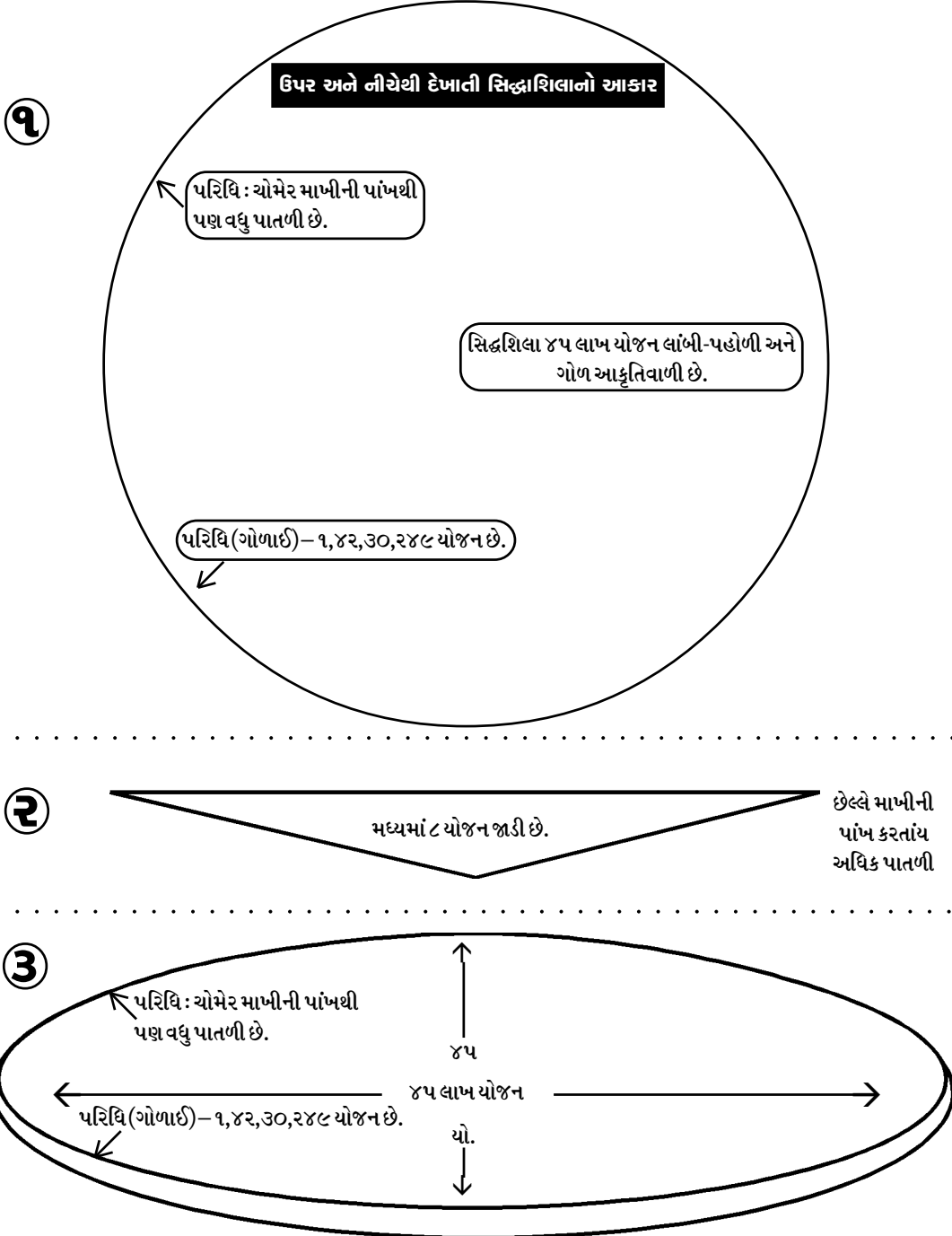
સિદ્ધશિલા, સિદ્ધ ક્ષેત્ર અને સિદ્ધાત્માઓ

		સિદ્ધ ક્ષેત્ર	૩૩૩ ધનુષ, ૩૨ અંગુલ
↑	૧	↑ ↓	૧ ગાઉનો છટ્ટો ભાગ [૩૩૩ ધનુષ, ૩૨ અંગુલ]
	ગા	↑ ↓	૧ ગાઉનો છટ્ટો ભાગ [૩૩૩ ધનુષ, ૩૨ અંગુલ]
	ઉ	↑ ↓	૧ ગાઉનો છટ્ટો ભાગ [૩૩૩ ધનુષ, ૩૨ અંગુલ]
		↑ ↓	૧ ગાઉનો છટ્ટો ભાગ [૩૩૩ ધનુષ, ૩૨ અંગુલ]
	↓	↑ ↓	૧ ગાઉનો છટ્ટો ભાગ [૩૩૩ ધનુષ, ૩૨ અંગુલ]
	↑		
	૧		
	ગા		
	ઉ		
	↓		
૧	↑		
યો	૧		
જ	ગા		
	ઉ		
ન	↓		
	↑		
	૧		
	ગા		
	ઉ		
↓	↓		પહોળાઈ અને લંબાઈ-૪૫ લાખ યોજન : વચ્ચેમાં જાડાઈ ૮ યોજન : બંને કિનારે માખીની પાંખથી પાતળી.

જાડાઈ
૮ યોજન

સિદ્ધશિલાની વચ્ચેનું આઠ યોજન લાંબુ, પહોળું અને ગોળ ક્ષેત્ર આઠ યોજન જાડાઈવાળું છે. ત્યારપછી ચારે ય દિશામાં છેલ્લે સુધી જાડાઈ ક્રમશઃ ઘટતી જાય છે.

સિદ્ધશિલાની ત્રણ આકૃતિઓ :-

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના શિખાભાગથી બાર યોજનની ઊંચાઈએ સિદ્ધશિલા નામની આઠમી પૃથ્વી છે. તે મનુષ્યક્ષેત્રની બરાબર ઉપર મનુષ્યક્ષેત્રના ઢાંકણ તુલ્ય છે.

તેનો આકાર ખોલેલા ઊંધા છત્ર જેવો છે, મધ્યભાગમાં જાડી અને ત્યાંથી ક્રમશઃ ઘટતા તેના ચારેબાજુનાં પર્યતવર્તી ભાગમાં એટલે કિનારાના ભાગમાં માખીની પાંખથી પણ અધિક પાતળી છે. મધ્યમાં આઠ યોજન પર્યત ક્ષેત્રમાં તેની જાડાઈ આઠ યોજનની છે અને પર્યતવર્તી ભાગમાં તેની જાડાઈ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગની થઈ જાય છે.

તે અત્યંત શ્વેતવર્ણની છે. સૂત્રકારે તેના શ્વેતવર્ણની ઉત્કર્ષતા પ્રદર્શિતા કરવા અનેક વિશેષણોનો પ્રયોગ કર્યો છે. યથા— શંખચૂર્ણનો નિર્મળ સ્વસ્તિક, શ્વેતકમળદંડ, મોતીના હાર, ગાયનું દૂધ, ક્ષીર સમુદ્રનું પાણી વગેરેથી પણ અધિક શ્વેત, સ્વચ્છ, દર્શનીય અને મનોહર છે.

સિદ્ધશિલાના બાર નામ :- (૧) સાત પૃથ્વીઓથી નાની હોવાથી તેનું ‘ઈષત્’ નામ છે. (૨) ઈષત્ = થોડી, પ્રાગ્ = આગળ, ભારા = ઝૂકેલી, આગળથી થોડી ઝૂકેલી હોવાથી ‘ઈષત્પ્રાગભારા’ નામ છે. (૩) શેષ (સાત) પૃથ્વીની અપેક્ષાએ પાતળી હોવાથી ‘તનુ’ નામ છે. (૪) જગપ્રસિદ્ધ પાતળી વસ્તુમાં માખીની પાંખ છે, માખીની પાંખ કરતાં પણ અત્યધિક પાતળી હોવાથી ‘તનુ-તનુ (તન્વી)’ નામ છે. (૫) સિદ્ધક્ષેત્ર નજીક હોવાથી ‘સિદ્ધિ’ નામ છે. (૬) સિદ્ધક્ષેત્રના સામીપ્યના કારણે ઉપચારથી ‘સિદ્ધાલય’ નામ છે. (૭-૮) આ જ પ્રમાણે ‘મુક્તિ’ અને ‘મુક્તાલય’ નામ સાર્થક છે. (૯) લોકના અગ્રભાગમાં સ્થિત હોવાથી ‘લોકાગ્ર’ નામ છે. (૧૦) લોકાગ્રની સ્તૂપિકા (શિખર) સમાન હોવાથી તેનું નામ ‘લોકાગ્રસ્તૂપિકા’ પણ છે. (૧૧) લોકાન્તનો બોધ કરાવતી હોવાથી તેનું નામ ‘લોક પ્રતિબોધના(લોક પ્રતિવાહિની)’ છે. (૧૨) સમસ્ત પ્રાણ-વિકલેન્દ્રિય ભૂત-વનસ્પતિ, જીવ-પંચેન્દ્રિય અને સત્ત્વ-ચાર સ્થાવર જીવો માટે નિરુપદ્રવકારી ભૂમિ હોવાથી સર્વ પ્રાણ-ભૂત-જીવ-સત્ત્વ સુખાવહા નામ પણ સાર્થક છે.

સિદ્ધશિલાથી ઉત્સેધાંગુલના માપે એક યોજન અર્થાત્ ચાર ગાઉ દૂર લોકાંત છે. તે ચાર ગાઉમાંથી અંતિમ ગાઉના છટ્ટા ભાગની ઊંચાઈમાં ૩૩૩ અંગુલ અને ૩૩ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર સિદ્ધક્ષેત્ર કહેવાય છે. તેની લંબાઈ-પહોળાઈ અને પરિધિ સિદ્ધશિલાની સમાન છે. સિદ્ધોને ઉપપાત કે સમુદ્ઘાત હોતા નથી; સિદ્ધ ક્ષેત્ર તેમનું સ્વસ્થાન છે.

જેટલા ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ ભગવંતો રહે છે તેટલા આકાશને સિદ્ધક્ષેત્ર કહે છે. સિદ્ધક્ષેત્ર આકાશપ્રદેશરૂપ હોવાથી અમૂર્ત છે અને સિદ્ધ થયેલા જીવો પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ હોવાથી અમૂર્ત છે. તેથી જ સીમિત સિદ્ધક્ષેત્રમાં અનંત સિદ્ધો રહી શકે છે.

આ રીતે જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્યક્ષેત્ર, સિદ્ધશિલા અને સિદ્ધક્ષેત્ર સમાન વિસ્તારના છે. મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણ સિદ્ધક્ષેત્ર હોવાથી મનુષ્યક્ષેત્રના કોઈ પણ વિભાગમાંથી સિદ્ધ થનાર મનુષ્ય સમશ્રેણીથી એક જ સમય માત્રમાં સિદ્ધક્ષેત્રમાં પહોંચી જાય છે.

સાહ્યા-અપજ્જવસિયા :- સાહિ-અપર્યવસિત. સર્વ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે જ જીવો સિદ્ધ-અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જે સમયે સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય તે સમયે સિદ્ધની આદિ થાય છે, તેથી તેઓ સાહિ છે અને એકવાર સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી ક્યારેય તેનો અંત થતો નથી તેથી તેઓ અપર્યવસિત-અનંત છે.

સિદ્ધોના રાગાદિ વિકારોનો સમૂળગો નાશ થઈ જવાથી તેઓની સિદ્ધાવસ્થાનું ક્યારેય પરિવર્તન થતું નથી. જેવી રીતે બીજ બળી ગયા પછી તેમાંથી અંકુર થતા નથી, તેવી જ રીતે સંસારના બીજ રૂપ

રાગદ્વેષાદિ સર્વથા વિનષ્ટ થઈ જવાથી જન્મરૂપી અંકુર થતાં નથી. તેથી સિદ્ધ જીવોને ફરી સંસારમાં આવવાપણું કે જન્મ-મરણ કરવાપણું રહેતું નથી, આ કારણે તેઓ અનંત શાશ્વતકાલ પર્યંત સિદ્ધ અવસ્થામાં જ રહે છે.

સિદ્ધોનું સ્વરૂપ :-

૭૩

તત્થ વિ ય તે અવેદા, અવેયણા ણિમ્મમા અસંગા ય ।
 સંસારવિપ્પમુક્કા, પેસણિવ્વત્તસંઠાણા ॥ ૨૬ ॥
 કહિં પહિહયા સિદ્ધા, કહિં સિદ્ધા પહિટ્ઠિયા ।
 કહિં બોદિં ચહિત્તા ણં, કહિં ગંતૂણ સિજ્ઝહિ ॥ ૨૭ ॥
 અલોપ્પે પહિહયા સિદ્ધા, લોયગ્ગે ય પહિટ્ઠિયા ।
 હિં બોદિં ચહિત્તાણં, તત્થ ગંતૂણ સિજ્ઝહિ ॥ ૨૮ ॥
 દીહં વા હસ્સં વા જં, ચરિમભવે હવેજ્જ સંઠાણં ।
 તત્તો તિભાગહીણા, સિદ્ધાણોગાહણા ભણિયા ॥ ૨૯ ॥
 જં સંઠાણં તુ હિં ભવં, ચયંતસ્સ ચરિમસમયમ્મિ ।
 આસી ય પેસણં, તં સંઠાણં તહિં તસ્સ ॥ ૩૦ ॥
 તિણિણ સયા તેત્તીસા, ધણુત્તિભાગો ય હોહિ બોધવ્વો ।
 એસા ખલુ સિદ્ધાણં, ઉક્કોસોગાહણા ભણિયા ॥ ૩૧ ॥
 ચત્તારિ ય રયણીઓ, રયણિતિભાગૂણિયા ય બોદ્ધવ્વા ।
 એસા ખલુ સિદ્ધાણં, મજ્ઝિમ્મ ઓગાહણા ભણિયા ॥ ૩૨ ॥
 એગા ય હોહિ રયણી, અટ્ટેવ ય અંગુલાહિં સાહિયા ।
 એસા ખલુ સિદ્ધાણં, જહણ્ણ ઓગાહણા ભણિયા ॥ ૩૩ ॥
 ઓગાહણાએ સિદ્ધા, ભવત્તિભાગેણં હોંતિ પરિહીણા ।
 સંઠાણમણિત્થં, જરા મરણવિપ્પમુક્કાણં ॥ ૩૪ ॥
 જત્થ ય એગો સિદ્ધો, તત્થ અણંતા ભવક્ખયવિમુક્કા ।
 અણ્ણોણ્ણસમોગાઠા, પુટ્ઠા સવ્વે વિ લોયંતે ॥ ૩૫ ॥
 ફુસહિ અણંતે સિદ્ધે, સવ્વપેસેહિં ણિયમસો સિદ્ધા ।
 તે વિ અસંખેજ્જગુણા, દેસ પદેસેહિં જે પુટ્ઠા ॥ ૩૬ ॥
 અસરીરા જીવણા, ઉવઉત્તા દંસણે ય ણાણે ય ।
 સાગારમણાગારં, લક્ખણમેયં તુ સિદ્ધાણં ॥ ૩૭ ॥

કેવલણાણુવડતા, જાણંતિ સવ્વભાવગુણ ભાવે ।
 પાસંતિ સવ્વઓ ખલુ, કેવલદિટ્ટીહિઅણંતાહિં ॥ ૩૮ ॥
 ણ વિ અત્થિ માણુસાણં, તં સોક્ખં ણ વિ ય સવ્વદેવાણં ।
 જં સિદ્ધાણં સોક્ખં, અવ્વાબાહં ઉવગયાણં ॥ ૩૯ ॥
 સુરગણસુહં સમત્તં, સવ્વદ્ધાપિંડિતં અણંતગુણં ।
 ણ વિ પાવે મુત્તિસુહં, ણંતાહિં વિ વગ્ગવગ્ગૂહિં ॥ ૪૦ ॥
 સિદ્ધસ્સ સુહો રાસી, સવ્વદ્ધાપિંડિતો જઇ હવેજ્જા ।
 સોણંતવગ્ગભઇઓ, સવ્વાગાસે ણ માણ્ણજ્જા ॥ ૪૧ ॥
 જહ ણામ કોઇ મેચ્છો, ણગરગુણે બહુવિહે વિયાણંતો ।
 ણ ચણ્ણ પરિકહેડં, ઉવમાણ્ણ તહિં અસંતીણ્ણ ॥ ૪૨ ॥
 ઇય સિદ્ધાણં સોક્ખં, અણોવમં ણત્થિ તસ્સ ઓવમ્મં ।
 કિંચિ વિસેસેણેત્તો, સારિક્ખમિણં સુણહ વોચ્છં ॥ ૪૩ ॥
 જહ સવ્વકામગુણિતં, પુરિસો ભોત્તૂણ ભોયણં કોઇ ।
 તણ્ણા છુહાવિમુક્કો, અચ્છેજ્જ જહા અમિયતિત્તો ॥ ૪૪ ॥
 ઇય સવ્વકાલતિત્તા, અતુલં ણિવ્વાણમુવગયા સિદ્ધા ।
 સાસયમવ્વાબાહં, ચિટ્ઠંતિ સુહી સુહં પત્તા ॥ ૪૫ ॥
 સિદ્ધ ત્તિ ય બુદ્ધ ત્તિ ય, પારગયત્તિ ય પરંપરગયત્તિ ।
 ઉમ્મુક્કકમ્મકવયા, અજરા અમરા અસંગા ય ॥ ૪૬ ॥
 ણિત્થિણ્ણસવ્વદુક્ખા, જાઈ જરા મરણબંધણવિમુક્કા ।
 અવ્વાબાહં સોક્ખં, અણુહોંતી સાસયં સિદ્ધા ॥ ૪૭ ॥

ભાવાર્થ :- ત્યાં (પૂર્વોક્ત સિદ્ધ સ્થાનમાં) સિદ્ધ ભગવાન વેદ રહિત, વેદના રહિત, મમત્વ રહિત, બાહ્ય-આભ્યંતર સંગથી રહિત, જન્મ-મરણરૂપ સંસારથી સર્વથા વિમુક્ત અને શુદ્ધ આત્મ પ્રદેશોથી બનેલા સંસ્થાનવાળા હોય છે ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધો ક્યાં પ્રતિહત એટલે રોકાયેલા છે ? સિદ્ધો ક્યાં રહેલા છે ? ક્યાંથી શરીરનો ત્યાગ કરીને, ક્યાં જઈને સિદ્ધ થાય છે ? ॥ ૨૭ ॥ અલોકના કારણે સિદ્ધો લોકાગ્રે રોકાયેલા છે. લોકના અગ્રભાગે પ્રતિષ્ઠિત છે, આ મનુષ્ય લોકમાં શરીરનો ત્યાગ કરી, લોકાગ્રે જઈને સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

દીર્ઘ-લાંબુ કે હ્રસ્વ-ટૂંકુ, અંતિમભવમાં જે સંસ્થાન (શરીરાકાર) હોય છે, તેનાથી ત્રીજા ભાગે ન્યૂન સિદ્ધોની અવગાહના હોય છે. ॥ ૨૯ ॥ આ મનુષ્ય ભવમાં— શરીરનો ત્યાગ કરતાં અંતિમ સમયે આત્મ- પ્રદેશનું ઘનરૂપ જે સંસ્થાન(આકાર) થાય છે, તે જ સંસ્થાન લોકાગ્રે સિદ્ધ અવસ્થામાં રહે છે, એમ જાણવું જોઈએ. ॥ ૩૦ ॥

પાંચસો ધનુષની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્યો સિદ્ધ થાય, તો ત્યાં તેની ત્રણસો તેત્રીસ ધનુષ અને એક ધનુષના ત્રીજા ભાગ જેટલી અર્થાત્ ૩૨ અંગુલની અવગાહના થાય છે, તે સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. ॥ ૩૧ ॥ સાત હાથની મધ્યમ અવગાહનાવાળા મનુષ્યો સિદ્ધ થાય, તો ત્યાં તેની ચાર હાથ અને સોળ અંગુલની અવગાહના થાય છે. તે સિદ્ધોની મધ્યમ અવગાહના છે. એમ સમજવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥ બે હાથની અવગાહનાવાળા મનુષ્યો સિદ્ધ થાય, તો ત્યાં તેની એક હાથ અને આઠ અંગુલ અધિક અવગાહના હોય છે. તે સિદ્ધોની જઘન્ય અવગાહના છે. ॥ ૩૩ ॥

અંતિમ ભવના ચરમ શરીરથી ત્રિભાગ ન્યૂન સિદ્ધોની અવગાહના હોય છે. જરા અને મરણથી સર્વથા વિમુક્ત સિદ્ધોનું સંસ્થાન અનિત્યસ્થ-અનિયતાકારનું હોય છે. ॥ ૩૪ ॥ જે આકાશ પ્રદેશમાં એક સિદ્ધ છે, ત્યાં ભવક્ષય કરી મુક્ત થયેલા અનંત સિદ્ધો રહે છે. તે અનંત સિદ્ધો લોકના અગ્રભાગથી સ્પૃષ્ટ છે અને પરસ્પર અન્યોન્યાવગાહ-પૂર્ણરૂપે એક બીજામાં મળેલા હોય છે. ॥ ૩૫ ॥ એક સિદ્ધ સર્વ આત્મપ્રદેશોથી નિયમતઃ અનંત સિદ્ધોનો સ્પર્શ કરે છે તથા જે દેશ-પ્રદેશોથી સ્પૃષ્ટ છે, તે સિદ્ધો તેનાથી પણ અસંખ્યાતગુણા અધિક છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધ ભગવાન અશરીરી છે, જીવ ઘનરૂપ છે તથા જ્ઞાન અને દર્શનના ઉપયોગથી યુક્ત રહે છે; સાકાર ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનના ઉપયોગમાં અને અનાકાર ઉપયોગ એટલે દર્શનના ઉપયોગમાં રહેવું તે સિદ્ધોનું લક્ષણ છે. ॥ ૩૭ ॥ સિદ્ધો કેવળજ્ઞાનના ઉપયોગથી સમસ્ત પદાર્થોના સર્વ ગુણ અને પર્યાયોને જાણે છે અને કેવળદર્શનના ઉપયોગથી સમસ્ત પદાર્થોની સર્વ પર્યાયોને જુએ છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધોને અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે સુખ ચક્રવર્તી આદિ મનુષ્યોને નથી કે સમસ્ત દેવોને પણ નથી. ॥ ૩૯ ॥ સમસ્ત દેવોના સમસ્ત સુખને સર્વકાળના અનંત સમય સાથે એકત્રિત કરવામાં આવે, પછી તેને અનંતગણું કરવામાં આવે. (આવેલા ગુણાકારને) ફરી અનંત વર્ગોથી વર્ગિત કરવામાં આવે તો પણ તે મુક્તિ સુખની તુલનામાં આવી શકતું નથી. ॥ ૪૦ ॥ એક સિદ્ધના(પ્રતિસમયના) સુખોની રાશિને જો સર્વકાળ સાથે એકઠી કરવામાં આવે અને તેને અનંત વર્ગમૂળોથી ભાગવામાં આવે(ઘટાડવામાં આવે) તો તે(ભાજિત = ન્યૂન કરેલું) સુખ પણ સંપૂર્ણ આકાશ પ્રદેશોમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકતું નથી. ॥ ૪૧ ॥

જેમ કોઈ મ્લેચ્છ પુરુષ નગરના અનેક પ્રકારના ગુણોને જાણતો હોવા છતાં પણ તેની પાસે કોઈ ઉપમા ન હોવાથી કહેવામાં સમર્થ થઈ શકતો નથી, તેમ સિદ્ધોનું સુખ અનુપમ છે, તેની કોઈ ઉપમા નથી. છતાં પણ કાંઈક વિશેષરૂપે તેની ઉપમા કહું છું તે સાંભળો. ॥ ૪૨-૪૩ ॥ જેમ કોઈ પુરુષ સર્વ કામગુણયુક્ત ભોજન કરીને ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી રહિત થઈ જાય છે, અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા પુરુષની સર્વ ઉત્સુકતા સમાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ સર્વ કાળે તૃપ્ત, અતુલ(અનુપમ), શાશ્વત અને અવ્યાબાધ નિર્વાણ સુખને પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધ ભગવાન(સદૈવ) સુખી રહે છે. ॥ ૪૪-૪૫ ॥

તે મુક્ત જીવ સિદ્ધ છે, બુદ્ધ છે, પારગત છે, પરંપરાગત છે, કર્મરૂપી ક્વચથી ઉન્મુક્ત છે, અજર, અમર અને અસંગ છે. તેઓ સર્વ દુઃખોને પાર કરી ગયા છે. ॥ ૪૬ ॥ તેઓ જન્મ, જરા, મરણના બંધનથી સર્વથા મુક્ત થઈને અવ્યાબાધ અને શાશ્વત સુખનો અનુભવ કરે છે. ॥ ૪૭ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથાઓમાં સિદ્ધના સ્વરૂપને વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. સિદ્ધ ભગવાન માટે પ્રયુક્ત કેટલાક

વિશેષણો સિદ્ધના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે.

અવેદા = સિદ્ધ ભગવાન સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક વેદથી રહિત હોય છે. સિદ્ધ ભગવાન અશરીરી હોવાથી તેઓને દ્રવ્યવેદ નથી અને નોકષાય ચારિત્ર મોહનીયકર્મનો અભાવ હોવાથી ભાવવેદ પણ નથી. આ રીતે તેઓ દ્રવ્ય-ભાવ બંને રીતે અવેદી છે. **અવેયણા** = શાતા કે અશાતા વેદનીય કર્મનો જ અભાવ હોવાથી તેઓ વેદના રહિત છે. **નિમ્મમા અસંગા** = મમત્વ તથા બાહ્ય-આભ્યંતર સંગ (આસક્તિ કે પરિગ્રહ)થી રહિત હોવાથી તેઓ નિર્મમ અને અસંગ હોય છે. **સંસારવિપ્પમુક્કા** = ચાર ગતિના પરિભ્રમણરૂપ સંસારથી સર્વથા મુક્ત અને અલિપ્ત છે. **પણ્ણ ગિવ્વત્ત સંઠાણા** = સિદ્ધોમાં જે આકાર હોય છે, તે પૌદ્ગલિક શરીરના કારણે હોતો નથી, શરીરનો ત્યાં સર્વથા અભાવ છે, તેથી તેમનું સંસ્થાન (આકાર) આત્મપ્રદેશોથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. **સવ્વકાલતિત્તા** = સર્વકાળ એટલે કે સાદિ અનંતકાળ સુધી તેઓ તૃપ્ત છે, ઔત્સુક્ય આદિ સર્વ વૈભાવિક ભાવોથી સર્વથા નિવૃત્ત હોવાથી પરમ સંતુષ્ટ છે.

આઠ પ્રકારના કર્મક્ષય રૂપ કાર્યને સિદ્ધ કર્યા છે. તે સિદ્ધ કહેવાય છે. શેષ સિદ્ધિનું નિરાકરણ કરવા માટે અને સિદ્ધના સ્વરૂપની પુષ્ટિ માટે સૂત્રકારે **બુદ્ધે** વિશેષણનો પ્રયોગ કર્યો છે. **બુદ્ધે** = સિદ્ધ ભગવાન સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોવાથી સ્વયં બોધસ્વરૂપ છે. **પારગતા** = સંસારને કે સમસ્ત પ્રયોજનોને પાર પામી ગયા હોવાથી પારગત છે. **પરંપરાગતા** = સિદ્ધગતિની પ્રાપ્તિ પરંપરાએ ક્રમશઃ થાય છે. તે વિષયને સૂચિત કરવા આ વિશેષણનો પ્રયોગ થયો છે. સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની આરાધનાથી ક્રમશઃ ઘાતિ અને અઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થાય ત્યારે સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તે ઉપરાંત સિદ્ધો કર્મરૂપ કવચથી સર્વથા મુક્ત, જન્મ-જરા-મૃત્યુથી રહિત અજર-અમર અને એક પરમાણુ માત્ર પરદ્રવ્યના સંગથી રહિત તેમજ વૈભાવિક ભાવના સંગથી રહિત, સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી મુક્ત, શુદ્ધ ચૈતન્યધન કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન સ્વરૂપ છે. અનંત અવ્યાબાધ સુખ સ્વરૂપ છે.

સિદ્ધોનું સુખ :- સિદ્ધોને દુઃખ અને દુઃખના કારણોનો સર્વથા ક્ષય થઈ ગયો હોવાથી શાશ્વત કાલ પર્યંત સુખની જ અનુભૂતિ હોય છે. તે સુખ અકથ્ય, અતુલ્ય, અનુપમ છે. સૂત્રકારે તેની ઉત્કર્ષતા પ્રગટ કરવા ચક્રવર્તીના સુખથી અને દેવલોકના દેવોના સુખથી અનંતગુણ અધિક કહ્યું છે. તે અકથ્ય હોવાથી કહી શકાતું નથી, અનુપમ હોવાથી ઉપમા આપી શકાતી નથી. સિદ્ધોનું સુખ માત્ર અનુભૂતિનો વિષય છે.

અલોણ પહિહયા સિદ્ધા :- લોકો પછી લોકનો અંત આવી જવાથી અલોક શરૂ થાય છે. જીવની ગતિમાં નિમિત્ત કારણ (સહાયક) ધર્માસ્તિકાય છે, અલોકમાં તેનો અભાવ છે; તેથી લોકના અંતે સિદ્ધોની ગતિમાં રુકાવટ આવે છે. આ રીતે ધર્માસ્તિકાયના અભાવથી સિદ્ધ પ્રતિહત થાય છે. સિદ્ધો મનુષ્ય ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરી એક જ સમયમાં લોકના અગ્રભાગે સ્થિત થઈ જાય છે.

સિદ્ધોની અવગાહના :- સિદ્ધોની જઘન્ય અવગાહના એક હાથ આઠ અંગુલની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩ ધનુષ્ય ૩૨ અંગુલની હોય છે.

તત્તો તિભાગહીણા :- સિદ્ધ થયેલા જીવના શરીરની અંતિમ ભવમાં જે અવગાહના હોય તેનો ત્રીજો ભાગ ન્યૂન અવગાહના સિદ્ધગતિમાં રહે છે. કેવળી ભગવાન પોતાના આયુષ્યના અંતિમ અંતર્મુહૂર્તમાં સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ નામના ત્રીજા શુકલધ્યાનના આધારે યોગરંધનની ક્રિયા કરે છે. તે ક્રિયામાં ત્રણે યોગનું રંધન થાય અને આત્મપ્રદેશો ઘનીભૂત થાય છે અર્થાત્ શરીરમાં મુખ, કાન, પેટ આદિ પોલાણ

ભાગો આત્મપ્રદેશોથી પરિપૂર્ણ થાય છે અને શરીરના અન્ય ભાગો સંકોચાતા જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યના શરીરમાં $\frac{1}{3}$ ત્રીજો ભાગ જેટલી પોલાણ છે. તેથી આત્મપ્રદેશો પણ ત્રીજા ભાગ જેટલા સંકોચાઈને ઘનરૂપ થાય છે. તે ઘનરૂપ થયેલા આત્મપ્રદેશો જ સિદ્ધક્ષેત્રમાં શાશ્વતકાલ પર્યત સ્થિત થાય છે. તેથી સિદ્ધોની અવગાહના પણ અંતિમ શરીરની અવગાહનાથી ત્રીજો ભાગ ન્યૂન રહે છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના :- ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા મનુષ્યો સિદ્ધ થાય છે. તેથી સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૩૩૩ $\frac{1}{3}$ ધનુષ્યની છે. $\frac{1}{3}$ ધનુષ્ય = $\frac{1}{3}$ અંગુલ = ૩૩ અંગુલ થાય છે, આ રીતે ૩૩૩ ધનુષ્ય ૩૩ અંગુલ, તે ૫૦૦ ધનુષ્યનો બે તૃતીયાંશ છે, આ સિદ્ધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે.

જઘન્ય અવગાહના :- જઘન્ય બે હાથની અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થઈ શકે છે. બે હાથને બે તૃતીયાંશ કરતાં અવગાહના એક હાથ આઠ અંગુલ પ્રાપ્ત થાય છે. બે હાથના ૪૮ અંગુલ હોય છે તેનો ત્રીજો ભાગ ૧૬ અંગુલ છે. ૪૮ અંગુલમાંથી ૧૬ અંગુલ ઘટાડતાં ૩૨ અંગુલ રહેશે. ૩૨ અંગુલ એટલે એક હાથ આઠ અંગુલ થાય છે. કારણ કે ૨૪ અંગુલનો હાથ હોય છે.

મધ્યમ અવગાહના :- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની વચ્ચેની બધી જ અવગાહના મધ્યમ કહેવાય. તીર્થંકરોની જઘન્ય અવગાહના ૭ હાથની હોય છે. તે લક્ષમાં રાખી સૂત્રકારે મધ્યમ અવગાહનાનું અહીં કથન કર્યું છે. સાત હાથની અવગાહનાવાળા સિદ્ધ થાય તેવા સિદ્ધની અવગાહના ચાર હાથ સોળ અંગુલ છે.

અણિત્યંથ સંઠાણ :- કોઈ પણ એક નિયત પ્રકારનો આકાર ન હોય ત્યાં શાસ્ત્રકાર આ અણિત્યંથ શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. જેમ ચાર સ્થાવરોમાં પ્રત્યેકને એક-એક નિયત સંસ્થાન કહ્યું છે. પરંતુ વનસ્પતિમાં નાના વિધ સંસ્થાન હોવાથી તેને માટે અણિત્યંથ શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. તે જ રીતે અહીં અંતિમ શરીર પ્રમાણે સિદ્ધોની અવગાહનારૂપ વિભિન્ન આકાર હોવાથી તેને માટે અણિત્યંથ શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. સંક્ષેપમાં વિવિધ સંસ્થાનોને માટે અનિયંત્ર સંસ્થાન કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધોનું અવસ્થાન :- જે આકાશ પ્રદેશ પર એક સિદ્ધ અવસ્થિત છે, ત્યાં અનંત સિદ્ધ અવસ્થિત હોય છે. તેઓ પરસ્પર અવગાહ થઈને (મળીને) રહે છે. સિદ્ધો અરૂપી હોવાથી તેઓ પરસ્પર એક બીજામાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. જેવી રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય આદિ અરૂપી દ્રવ્યો એક જ સ્થાનમાં અવસ્થિત હોવા છતાં પોતાના સ્વરૂપથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર છે— તે જ રીતે અનંતસિદ્ધો એક સાથે રહેવા છતાં સ્વરૂપથી સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હોય છે.

એક સિદ્ધના આત્મપ્રદેશો અનંત સિદ્ધના આત્મપ્રદેશોને સ્પર્શે છે. કેટલાક સિદ્ધો પૂર્ણરૂપે પરસ્પર એકમેક થઈ ગયા હોય છે અર્થાત્ જે આકાશ પ્રદેશો પર એક સિદ્ધ છે તે જ આકાશ પ્રદેશો ઉપર અનંત સિદ્ધો રહે છે. કેટલાક સિદ્ધોના આત્મપ્રદેશોના દેશ કે પ્રદેશ અન્ય અનંત સિદ્ધોને સ્પર્શે છે. તેવા સિદ્ધો અસંખ્યાતગુણા અધિક છે, કારણ કે અવગાહ પ્રદેશો અસંખ્યાત છે.

એક સિદ્ધના અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશો છે તેના પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશ અન્ય એક કે અનેક સિદ્ધના આત્મપ્રદેશોને સ્પર્શે તો તે અસંખ્યાતગુણા અધિક થઈ જાય છે.

આ રીતે આ સ્થાનપદમાં સંસારી જીવો અને સિદ્ધજીવોના રહેવાના સ્થાનોનું કથન છે અને સંસારી જીવો વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતમાં જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે, તેનું પણ કથન છે.

સર્વ જીવોના ત્રણ સ્થાન :-

જીવ	સ્વ સ્થાન	ઉપપાત સ્થાન	સમુદ્ધાત સ્થાન
પાંચ સ્થાવર સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	સર્વલોક	સર્વલોક	સર્વલોક
બાહર પૃથ્વીકાયના પર્યાપ્તા	અધોલોક -૭ નરક પૃથ્વી, ભવનો, નરકાવાસો, તિરછાલોક - પર્વત, ક્ષેત્ર, દ્વીપ,	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
બાહર પૃથ્વીકાયના અપર્યાપ્તા	જગતી આદિ, ઊર્ધ્વલોક -દેવલોક, વિમાનાદિ. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	સર્વલોક	સર્વલોક
બાહર અપ્કાયના પર્યાપ્તા	અધોલોક -ઘનોદધિ, ઘનોદધિવલય પાતાળ કળશો, ભવનોની વાવડી આદિ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
બાહર અપ્કાયના અપર્યાપ્તા	તિરછાલોક - નદી, કૂવા, તળાવ, સમુદ્ર ઊર્ધ્વલોક - ૧૨ દેવ. સુધી વાવડી આદિ. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	સર્વલોક	સર્વલોક
બાહર અગ્નિકાયના પર્યાપ્તા	વ્યાઘાતકાલમાં - પાંચ મહાવિદેહક્ષેત્ર નિર્વ્યાઘાતકાલમાં -	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
બાહર અગ્નિકાયના અપર્યાપ્તા	૧૫ કર્મભૂમિમાં. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	બે ઊર્ધ્વ કપાટ તિર્યગ્લોક તદ્દ	સર્વલોક
બાહર વાયુકાયના પર્યાપ્તા	ઘનવાત, તનુવાત, ઘનવાત વલય, તનુવાન વલય, ત્રણે લોકના સર્વ પોલાણ સ્થાનમાં.	લોકના ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગો	લોકના ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગો
બાહર વાયુકાયના અપર્યાપ્તા	લોકના ઘણા અસંખ્યાતમા ભાગો	સર્વલોક	સર્વલોક
બાહર વનસ્પતિકાયના પર્યાપ્તા	અપ્કાયના સ્થાન પ્રમાણે.	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
બાહર વનસ્પતિકાયના અપર્યાપ્તા	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	સર્વલોક	સર્વલોક
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	અધોલોક -અધોલૌકિક ગ્રામ, કૂવાદિ તિરછાલોક -જલસ્થાન, દ્વીપ-સમુદ્ર આદિ. ઊર્ધ્વલોક -મેરુપર્વતની વાવડીઓમાં લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
મનુષ્યના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	મધ્યલોકમાં અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રમાં. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	સર્વલોક (કેવળી સમુદ્ધાત આશ્રી)
નેરચિકોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	અધોલોકમાં સાત નરકના ૮૪ લાખ નરકાવાસ. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
દશ ભવનપતિ દેવોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	અધોલોકમાં પ્રથમ નરકના ૧૦ આંતરામાં. (૭, ૭૨, ૦૦, ૦૦૦ ભવનોમાં) લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ

જીવ	સ્વ સ્થાન	ઉપપાત સ્થાન	સમુદ્ઘાત સ્થાન
૧૬ વ્યંતર દેવોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	તિરછાલોકમાં રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના ૧૦૦૦ યોજનમાંથી ૮૦૦ યોજનના પોલાણમાં અસંખ્યાત નગરાવાસો લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
જ્યોતિષી દેવોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	તિરછાલોકમાં સમપૃથ્વીથી ઊંચે ૭૮૦ યોજનથી ૮૦૦ યોજન સુધીના ૧૧૦ યોજનમાં, તિરછા અસંખ્યાત યોજનમાં અસંખ્યાત વિમાનો. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
વૈમાનિક દેવો પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	ઊર્ધ્વલોકમાં ૮૪,૯૭,૦૨૩ વિમાનોમાં. લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ	લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ
સિદ્ધો	લોકાગ્રે- ૩૩૩ ધનુષ્ય, ૩૨ અંગુલ, જાડાઈવાળા અને ૪૫ લાખ યોજન લાંબા-પહોળા સિદ્ધ ક્ષેત્રમાં	×	×

નોંધ : (૧) જન્મથી મૃત્યુ પર્યંતના સ્થાન સ્વસ્થાન છે. (૨) વિગ્રહગતિમાં(વાટે વહેતા) જીવ જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે તે ઉપપાતક્ષેત્ર છે. (૩) સમુદ્ઘાત સમયે ફેલાતા આત્મપ્રદેશો જેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે તે સમુદ્ઘાતક્ષેત્ર છે.

ત્રીજું પદ

પરિચય

આ ત્રીજા પદના બે નામ પ્રચલિત છે— બહુવક્તવ્યપદ અને અલ્પબહુત્વ પદ.

આ પદમાં અનંત સંસારી જીવોનું વિવિધ પ્રકારે વર્ગીકરણ કરીને તેની તરતમતાની પ્રરૂપણા છે. આ પદનો વિષય બહુ વિસ્તૃત અને ગહન હોવાથી સૂત્રકારે તેની વક્તવ્યતાને **બહુવક્તવ્યપદ** નામ આપ્યું છે. વિવિધ અપેક્ષાએ જીવોની ન્યૂનાધિકતા, અલ્પ-બહુત્વતા, તેનો મુખ્ય વિષય હોવાથી તેનું બીજું નામ **અલ્પબહુત્વપદ** પ્રસિદ્ધ છે.

આ પદમાં દિશા, ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ આદિથી લઈ મહાદંડક સુધીનાં ૨૭(સત્યાવીશ) દ્વારોના માધ્યમથી માત્ર જીવોનું ૪ નહીં, પરંતુ ધર્માસ્તિકાય આદિ છ દ્રવ્યોનું અને પરમાણુ આદિ પુદ્ગલોનું પણ વર્ગીકરણ કરીને તેના અલ્પબહુત્વનો વિચાર કર્યો છે.

પ્રથમ દ્વારમાં સર્વ પ્રથમ દિશાઓની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવોના અલ્પબહુત્વની વિચારણા કરીને, ત્યાર પછી ક્રમશઃ પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ સ્થાવરો, ત્રણ વિકલેન્દ્રિયો, નૈરયિકો, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યો, ભવનપતિ-વાણવ્યંતર-જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો તથા સિદ્ધોના અલ્પબહુત્વની વિચારણા કરી છે.

બીજાથી ત્રેવીસમા દ્વારના માધ્યમે નરકાદિ ચારે ગતિઓ; સંઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય જીવો; પર્યાપ્તકો-અપર્યાપ્તકો; ષટ્કાયિક-અકાયિક; બાદર-સૂક્ષ્મ ષટ્કાયિકો; સયોગી-મનયોગી-વચનયોગી-કાયયોગી-અયોગી; સવેદક-સ્ત્રીવેદક-પુરુષવેદક-નપુંસકવેદક-અવેદકો; સકષાય-કોધાદિ ચાર કષાયી-અકષાયી; સલેશી-ષટ્લેશી-અલેશી; સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ ત્રણ દષ્ટિ, પાંચ જ્ઞાન+ઉઅજ્ઞાન યુક્ત જીવો; ચક્ષુદર્શનાદિ ચાર દર્શન યુક્ત જીવો; સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત, નોસંયત નોઅસંયત નોસંયતાસંયત જીવો; સાકાર-અનાકારોપયોગી જીવો; આહારક-અનાહારક જીવો; ભાષક-અભાષક જીવો; પરિત, અપરિત, નોપરિત નોઅપરિત જીવો; પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત, નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્તકો; સૂક્ષ્મ, બાદર, નોસૂક્ષ્મ નોબાદરો; સંજી, અસંજી, નોસંજી નોઅસંજી; ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક, નોભવસિદ્ધિક નોઅભવસિદ્ધિક જીવો; ધર્માસ્તિકાયાદિ ષડ્દ્રવ્યોના દ્રવ્ય, પ્રદેશ તથા દ્રવ્ય-પ્રદેશની દષ્ટિએ પૃથક્-પૃથક્ અને સમુચ્ચય; ચરમ-અચરમ જીવો; જીવ, પુદ્ગલ, કાળ, સર્વદ્રવ્ય, સર્વપ્રદેશ, સર્વપર્યાયોના અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન છે.

ચોવીશમાં ક્ષેત્રદ્વારમાં લોકના છ વિભાગ— ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક, તિરછાલોક, અધોલોક-તિરછાલોક, ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક અને ત્રણલોકમાં સમુચ્ચય જીવો તથા ચતુર્ગતિક જીવોના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ છે.

પચ્ચીશમા બંધ દ્વારમાં આયુષ્યકર્મના બંધક-અબંધક, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત, સુપ્ત-જાગૃત, સમવહત-અસમવહત, શાતાવેદક-અશાતાવેદક, ઈન્દ્રિયોપયુક્ત-નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત અને સાકારોપયુક્ત-અનાકારોપયુક્ત જીવોના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે.

છવીશમા દ્વારમાં ક્ષેત્ર અને દિશાની અપેક્ષાએ પુદ્ગલો તથા દ્રવ્યોના અલ્પબહુત્વનું તથા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલદ્રવ્યના અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

સત્યાવીશમા મહાદંડકમાં સમગ્રભાવે જીવોના અલ્પબહુત્વનું અઠાણું(૯૮) બોલથી કથન છે.

મહાદંડક દ્વારમાં સમગ્રરૂપે જીવોના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે. આ વિસ્તૃત વર્ણન પરથી ફલિત થાય છે કે મનુષ્ય, તિર્યંચ અને દેવગતિમાં પુરુષની અપેક્ષાએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા અધિક છે. અધોલોકમાં એકથી સાત નરકમાં નૈરયિકોની સંખ્યા ક્રમશઃ ઘટતી જાય છે. ઉર્ધ્વલોકમાં અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની સંખ્યા સર્વથી ઓછી છે અને ત્યાર પછી નીચેના દેવોમાં ક્રમશઃ વધતાં-વધતાં સૌધર્મ દેવલોકમાં સર્વથી અધિક દેવસંખ્યા છે. ભવનપતિ દેવોની સંખ્યા સૌધર્મ દેવલોકના દેવોથી અધિક છે અને તેનાથી વ્યન્તર જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર અધિક છે. નરકગતિમાં સાતમી નરક અને દેવગતિમાં અનુત્તર વિમાનમાં જીવો અલ્પ છે; તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ લોકમાં અત્યંત પુણ્યશાળી જીવો ઓછા હોય છે તેમ અત્યંત પાપી જીવો પણ ઓછા હોય છે. આ વિસ્તૃત સૂચિન જીવોમાં સર્વથી ઓછી મનુષ્યોની સંખ્યા છે અને સૂક્ષ્મ વનસ્પતિના જીવો સર્વાધિક છે. આ રીતે સંસારી જીવોનું ચોક્કસપ્રમાણ સાથે નિરૂપણ કરવું તે જ આ પદની વિશેષતા છે.

શ્રીજું પદ : બહુવક્તવ્યતા [અલ્પબહુત્વ]

દિશા આદિ ૨૭ દ્વારોના નામ :-

૧

દિસિ ગઈ ઇંદિય કાણ, જોણ વેણ કસાય લેસ્સા ય ।
સમ્મત્ત ણાણ દંસણ, સંજય ઉવઓગ આહારે ॥ ૧ ॥
ભાસગ પરિત્ત પજ્જત્ત, સુહમ સણ્ણી ભવત્થિ ચરિમે ।
જીવે ય ખેત્ત બંધે, પુગ્ગલ મહદંડણ ચેવ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ :- (ગાથાથ) (૧) દિશા (૨) ગતિ (૩) ઈન્દ્રિય (૪) કાય (૫) યોગ (૬) વેદ (૭) કષાય (૮) લેશ્યા (૯) સમ્યક્ત્વ (૧૦) જ્ઞાન (૧૧) દર્શન (૧૨) સંયત (૧૩) ઉપયોગ (૧૪) આહાર (૧૫) ભાષક (૧૬) પરિત્ત (૧૭) પર્યાપ્ત (૧૮) સૂક્ષ્મ (૧૯) સંજી (૨૦) ભવ (૨૧) અસ્તિ (૨૨) ચરમ (૨૩) જીવ (૨૪) ક્ષેત્ર (૨૫) બંધ (૨૬) પુદ્ગલ અને (૨૭) મહાદંડક; (પ્રસ્તુત ૨૭ દ્વારોના માધ્યમે આ પદમાં અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.) ॥ ૧-૨ ॥

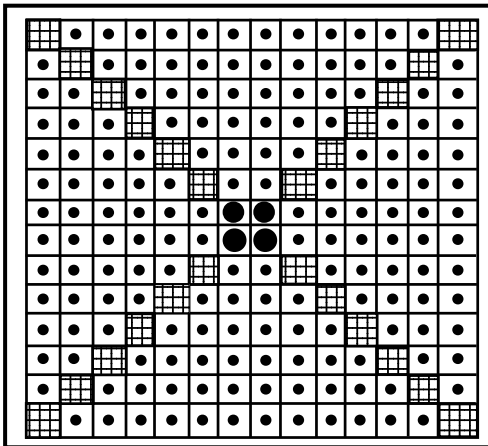
(૧) દિશા દ્વાર :-

દિશાની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૨ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા જીવા પચ્ચત્થિમેણં, પુરત્થિમેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા જીવો પશ્ચિમ દિશામાં છે, (૨) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં વિશેષાધિક (૩) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક અને (૪) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :- □ = દિશા, ■ = વિદિશા, ● = રુચક પ્રદેશ.

ક્ષેત્ર દિશા-વિદિશા :- પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ક્ષેત્ર દિશાની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

મેરુ પર્વતના આઠ રુચક પ્રદેશોમાંથી નીકળતી ચાર દિશા-ચાર વિદિશા, ઊર્ધ્વ અને અધોદિશા તે ક્ષેત્રદિશા છે, તેનું પ્રમાણ નિયત છે.

અહીં ચાર દિશાની અપેક્ષાએ બાદર જીવોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે, કારણ કે સૂક્ષ્મ જીવો આખા લોકમાં સમાનરૂપે વ્યાપ્ત છે તેથી તેમાં દિશાની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ સંભવિત નથી.

સમસ્ત જીવ સૃષ્ટિમાં વનસ્પતિકાયિક જીવો અધિક છે.

તેથી જે દિશામાં વનસ્પતિકાયિક જીવો અધિક હોય તે દિશામાં જીવ સંખ્યા અધિક થાય છે અને વનસ્પતિકાયિક જીવોની અધિકતાનો આધાર અપ્કાય જીવો છે. કારણ કે જે દિશામાં જલની અધિકતા હોય, તે દિશામાં જ શાસ્ત્રકારે જીવોની અધિકતા કહી છે. વનસ્પતિકાયિકમાં પનક વગેરે અનંતકાયિક જીવો એક શરીરમાં અનંતા રહેતા હોવાથી અપ્કાયિક સ્થાનોમાં પણ અપ્કાયિક જીવોથી વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંતગુણા અધિક હોય છે.

(૧) **સર્વથી થોડા જીવો પશ્ચિમદિશામાં છે.** મધ્યલોકમાં પ્રત્યેક દ્વીપને ફરતા સમુદ્રો છે. આ રીતે પ્રત્યેક સમુદ્રો ગોળાકારે છે તેથી ચારે દિશામાં સમપ્રમાણમાં પાણી છે તેમ છતાં સમુદ્રોમાં જે દિશામાં દ્વીપ હોય ત્યાં અપ્કાયિક જીવોની સંખ્યા ઘટી જાય છે.

લવણ સમુદ્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં ક્રમશઃ ચંદ્રદ્વીપો અને સૂર્યદ્વીપો છે. તે ઉપરાંત પશ્ચિમ દિશામાં લવણ સમુદ્રના અધિપતિ સુસ્થિત નામના દેવના આવાસરૂપ ૧૨,૦૦૦-યોજન લાંબો-પહોળો ગૌતમ દ્વીપ છે. તે તે દ્વીપના ક્ષેત્રમાં જલનો અભાવ હોવાથી વનસ્પતિકાયિક જીવોનો અભાવ થાય છે. આ રીતે પશ્ચિમ દિશામાં સમુચ્ચય જીવોની સંખ્યા અલ્પ છે.

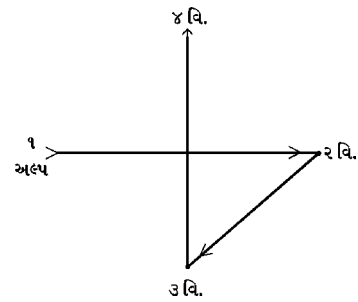
(૨) **તેનાથી પૂર્વદિશામાં જીવો વિશેષાધિક છે.** પૂર્વ દિશામાં ગૌતમદ્વીપ નથી તેથી જલક્ષેત્ર અધિક થતાં જીવોની સંખ્યા વધી જાય છે.

(૩) **તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં જીવો વિશેષાધિક છે.** દક્ષિણદિશાના લવણ સમુદ્રમાં ચંદ્રદ્વીપ, સૂર્યદ્વીપ કે ગૌતમદ્વીપ આદિ નથી. આ કારણે જલક્ષેત્ર વધતાં વનસ્પતિ જીવોની સંખ્યા વધે છે અને તેથી સમુચ્ચય જીવ વધે છે. ચંદ્ર-સૂર્યના દ્વીપો પૂર્વ પશ્ચિમદિશામાં જ હોય છે.

(૪) **તેનાથી ઉત્તર દિશામાં જીવો વિશેષાધિક છે.** મેરુ પર્વતથી ઉત્તરદિશાના સંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળા એક દ્વીપમાં સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત એક માનસ સરોવર છે. તેથી ત્યાં જલની અને વનસ્પતિકાયિક જીવોની અધિકતા હોવાથી સમુચ્ચય જીવો અધિક હોય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવોનું અલ્પબહુત્વ(જળ અને વનસ્પતિની પ્રમુખતાએ) :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧	પશ્ચિમ	સર્વથી થોડા	લવણ સમુદ્રમાં ચંદ્ર, સૂર્ય અને ગૌતમ દ્વીપ હોવાથી જલક્ષેત્ર અલ્પ થાય છે.
૨	પૂર્વ	વિશેષાધિક	ગૌતમદ્વીપ નથી તેટલું જલક્ષેત્ર વધે છે.
૩	દક્ષિણ	વિશેષાધિક	ચંદ્ર, સૂર્ય દ્વીપ નથી તેટલું જલક્ષેત્ર વધે છે.
૪	ઉત્તર	વિશેષાધિક	સંખ્યાતા(કરોડો) યોજનવાળું એક માનસ સરોવર છે, તેથી જલક્ષેત્ર વધે છે.

દિશાની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૩ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા પુઠ્ઠવિકાઙ્ગયા દાહિણેણં, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા, પુરત્થિમેણં વિસેસાહિયા, પચ્ચત્થિમેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પૃથ્વીકાયિક- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા પૃથ્વીકાયિક જીવો દક્ષિણદિશામાં છે, (૨) તેનાથી ઉત્તરદિશામાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં વિશેષાધિક છે અને (૪) તેનાથી

પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૪ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા આઝક્કાઙ્ગયા પચ્ચત્થિમેણં, પુરત્થિમેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- અપ્કાયિક- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા અપ્કાયિક જીવો પશ્ચિમ દિશામાં છે. (૨) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૫ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા તેઝક્કાઙ્ગયા દાહિણુત્તરેણં, પુરત્થિમેણં સંખેજ્જગુણા, પચ્ચત્થિમેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- તેજસ્કાયિક- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧-૨) સર્વથી થોડા તેજસ્કાયિક જીવો દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં છે, (૩) તેનાથી પૂર્વમાં સંખ્યાતગુણા અધિક છે અને (૪) તેનાથી પશ્ચિમદિશામાં વિશેષાધિક છે.

૬ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા વાઝક્કાઙ્ગયા પુરત્થિમેણં, પચ્ચત્થિમેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- વાયુકાયિક- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા વાયુકાયિક જીવો પૂર્વ દિશામાં છે, (૨) તેનાથી પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક, (૩) તેનાથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક, (૪) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૭ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા વણસ્સઙ્કાઙ્ગયા પચ્ચત્થિમેણં, પુરત્થિમેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- વનસ્પતિકાયિક- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા વનસ્પતિકાયિક જીવો પશ્ચિમમાં છે, (૨) તેનાથી પૂર્વમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે અને (૪) તેનાથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે.

૮ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા બેઙ્ગદિયા પચ્ચત્થિમેણં, પુરત્થિમેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- બેઙ્ગન્દ્રિય- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા બેઙ્ગન્દ્રિય જીવો પશ્ચિમમાં છે, (૨) તેનાથી પૂર્વમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે અને (૪) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૯ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા તેઙ્ગદિયા પચ્ચત્થિમેણં, પુરત્થિમેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- તેઙ્ગન્દ્રિય- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા તેઙ્ગન્દ્રિય જીવો પશ્ચિમદિશામાં છે, (૨) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક અને (૪) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૧૦ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા ચરરિંદિયા પચ્ચત્થિમેણં, પુરત્થિમેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- ચૌરેન્દ્રિય- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા ચૌરેન્દ્રિય જીવો પશ્ચિમ દિશામાં છે, (૨) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં વિશેષાધિક, (૩) તેનાથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક અને (૪) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

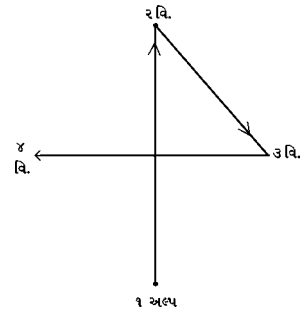
પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવોના અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન છે.

પૃથ્વીકાય- જે દિશામાં પૃથ્વી વધુ હોય, પોલાણ ઓછું હોય, ત્યાં પૃથ્વીકાયિક જીવો અધિક હોય છે અને જ્યાં પોલાણ વધુ હોય ત્યાં પૃથ્વીકાયિક જીવો અલ્પ હોય છે.

(૧) સર્વથી થોડા પૃથ્વીકાયિક જીવો દક્ષિણ દિશામાં છે કારણ કે દક્ષિણદિશામાં ભવનપતિના ભવનો અને નરકાવાસોની સંખ્યા અધિક હોવાથી ત્યાં પોલાણ ભાગ વિશેષ છે. પૃથ્વીની અલ્પતા હોવાથી પૃથ્વીકાયિક જીવોની સંખ્યા અલ્પ થાય છે. (૨) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે દક્ષિણ દિશા કરતાં ઉત્તર દિશામાં ભવનો અને નરકાવાસોની સંખ્યા અલ્પ હોવાથી પૃથ્વી વિશેષ છે. (૩) તેનાથી પૂર્વદિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે પૂર્વ દિશામાં સમુદ્રોમાં પણ સૂર્ય-ચંદ્રદ્વીપો છે તેથી પૃથ્વીકાયિક જીવો વધી જાય છે. (૪) તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે પશ્ચિમ દિશામાં ગૌતમ દ્વીપ છે. તે ૧૨,૦૦૦ યોજન લાંબો-પહોળો અને ૧૦૭૬ યોજન ઊંચો છે. જો કે પશ્ચિમ દિશાના મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ૧૦૦૦ યોજનનું પોલાણ છે તે પોલાણની અપેક્ષાએ ગૌતમદ્વીપનું ક્ષેત્ર વધારે છે. આ રીતે દ્વીપનું ક્ષેત્ર વધી જતાં પૃથ્વીકાયિક જીવોની બહુલતા થાય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ બાહર પૃથ્વીકાયના જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧	દક્ષિણ	સર્વથી થોડા	ભવન અને નરકાવાસો વધુ હોવાથી પોલાણ વધુ છે, તેથી પૃથ્વી અલ્પ છે.
૨	ઉત્તર	વિશેષાધિક	ભવન અને નરકાવાસો ઓછા હોવાથી પૃથ્વી વધુ છે.
૩	પૂર્વ	વિશેષાધિક	ચંદ્ર, સૂર્યના દ્વીપો છે તેથી પૃથ્વી વધુ છે.
૪	પશ્ચિમ	વિશેષાધિક	ગૌતમદ્વીપ છે તેથી પૃથ્વી વધુ છે.

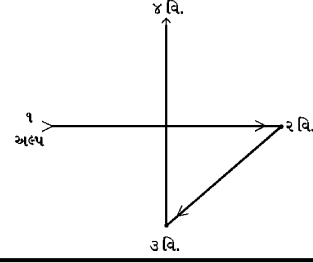

અપ્કાય :- જે દિશામાં જલની અધિકતા હોય ત્યાં અપ્કાયિક જીવો અધિક હોય છે.

(૧) સર્વથી થોડા અપ્કાયિક જીવો પશ્ચિમ દિશામાં છે કારણ કે ત્યાં ગૌતમ દ્વીપ અને સૂર્ય દ્વીપોના કારણે જલની અલ્પતા છે. (૨) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે ત્યાં ગૌતમ દ્વીપ નથી, તેથી જલની અધિકતા થાય છે. (૩) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે તે દિશામાં ચંદ્ર-સૂર્યના કોઈ દ્વીપો નથી, તેથી જલક્ષેત્ર વધી જાય છે. (૪) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે ત્યાં સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત માનસ સરોવર છે, તેથી જલની પ્રચુરતા છે.

દિશાની અપેક્ષાએ બાહર અધિકાયિક જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧	પશ્ચિમ	સર્વથી થોડા	લવણ સમુદ્રમાં ગૌતમાદિ દ્વીપો છે, તેથી પાણી અલ્પ છે.
૨	પૂર્વ	વિશેષાધિક	ગૌતમદ્વીપ નથી, તેથી પાણી વધુ છે.
૩	દક્ષિણ	વિશેષાધિક	સૂર્ય-ચંદ્રના દ્વીપો નથી, તેથી પાણી વધુ છે.
૪	ઉત્તર	વિશેષાધિક	માનસ સરોવર છે, તેથી પાણી વધી જાય છે.

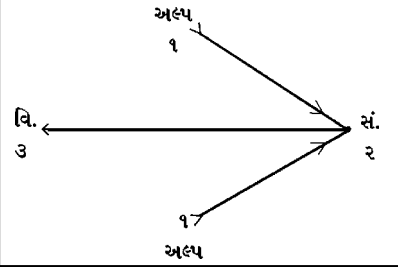

તેઉકાય :- અગ્નિના જીવો અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રમાં જ છે. જ્યાં મનુષ્યોની સંખ્યા અધિક હોય ત્યાં રસોઈ આદિ પ્રવૃત્તિની અધિકતાના કારણે અગ્નિકાયિક જીવો વધુ હોય છે.

(૧-૨) સર્વથી થોડા દક્ષિણ-ઉત્તર દિશામાં તેઉકાયિક જીવો છે. કારણ કે ત્યાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્ર નાના છે, તેથી મનુષ્યોની સંખ્યા થોડી છે, તેથી ત્યાં અગ્નિકાયિક જીવો અલ્પ છે. તે બંને ક્ષેત્રો પરસ્પર સમાન હોવાથી જીવોની સંખ્યા બંને ક્ષેત્રમાં લગભગ સમાન છે. (૩) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે પૂર્વ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સંખ્યાતગુણા અધિક વિસ્તૃત છે, તેથી ત્યાં મનુષ્યોની સંખ્યા સંખ્યાતગુણા અધિક છે, તેથી તેઉકાયિક જીવો પણ સંખ્યાતગુણા અધિક છે. (૪) તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની સહીલાવતી અને વપ્રાવિજય ૧૦૦૦ યોજન ઊંડી ગઈ છે, તેનું ક્ષેત્ર કંઈક વધી જવાથી મનુષ્યોની સંખ્યા અધિક છે માટે ત્યાં અગ્નિકાયિક જીવો વિશેષાધિક છે.

દિશાની અપેક્ષાએ બાહર તેઉકાય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧-૨	દક્ષિણ-ઉત્તર	સર્વથી થોડા પરસ્પર તુલ્ય	ભરત ઐરવત નાનું ક્ષેત્ર છે તેથી અલ્પ મનુષ્ય અને અલ્પ અગ્નિ છે.
૩	પૂર્વ	સંખ્યાતગુણા	મહાવિદેહ ક્ષેત્ર મોટું હોવાથી મનુષ્યોની સંખ્યા વધુ છે.
૪	પશ્ચિમ	વિશેષાધિક	પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર મોટું છે.

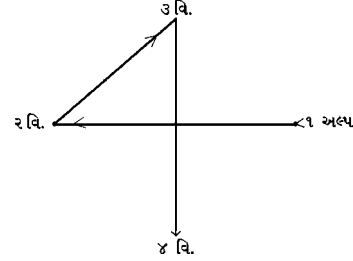

વાયુકાય :- જ્યાં પોલાણ હોય, ત્યાં વાયુકાયિક જીવો હોય છે. જ્યાં ઘનભાગ હોય ત્યાં વાયુનો અભાવ હોય છે. જે દિશામાં ભવનપતિના ભવન અને નરકાવાસો આદિ અધિક છે, ત્યાં પોલાણ અધિક હોવાથી વાયુકાયિક જીવો વધુ છે.

(૧) સર્વથી થોડા વાયુકાયિક જીવો પૂર્વ દિશામાં છે. પૂર્વ દિશામાં સઘન સ્થાનો વિશેષ હોવાથી ત્યાં વાયુનો સંચાર થતો નથી. તેથી વાયુકાયિક જીવો અલ્પ હોય છે. (૨) તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે ત્યાં પશ્ચિમ મહાવિદેહક્ષેત્રની બે વિજયો અધોલોકમાં હોવાથી પોલાણ વધુ છે. (૩) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે ઉત્તર દિશામાં ભવનો, નરકાવાસો આદિ પશ્ચિમ દિશાથી અધિક છે તેથી પોલાણ ક્ષેત્રની અધિકતા છે. (૪) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે. કારણ કે કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો દક્ષિણ દિશામાં વધુ સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ દક્ષિણ દિશામાં ભવનો, નરકાવાસો આદિની સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટ હોય છે અને તેથી પોલાણની અધિકતા હોવાથી વાયુકાયિક જીવોની પ્રચુરતા થાય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ બાદર વાયુકાય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧	પૂર્વ	સર્વથી થોડા	ઘનસ્થાનો વધુ છે.
૨	પશ્ચિમ	વિશેષાધિક	પશ્ચિમ મહાવિદેહની પોલાણ વધુ છે
૩	ઉત્તર	વિશેષાધિક	ભવનો, નરકાવાસો વધુ હોવાથી પોલાણ વધુ છે.
૪	દક્ષિણ	વિશેષાધિક	ભવનાદિ વધુ હોવાથી પોલાણ વધુ છે.

વનસ્પતિકાયિક :- અધિકાયિક જીવોના અલ્પબહુત્વ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક જીવોનું અલ્પબહુત્વ થાય છે. સર્વથી થોડા પશ્ચિમ દિશામાં, ત્યાર પછી પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં ક્રમશઃ વિશેષાધિક જીવો છે.

ત્રણ વિકલેન્દ્રિય :- જ્યાં જલ અધિક હોય ત્યાં વિકલેન્દ્રિય જીવો પણ અધિક હોય છે. જલાશ્રિત બેઈન્દ્રિય જીવો, તેઈન્દ્રિય જીવો અને ચૌરેન્દ્રિય જીવો અધિક હોય છે.

તેથી અધિકાયિકના અલ્પબહુત્વ પ્રમાણે તેનું અલ્પબહુત્વ થાય છે. સર્વથી થોડા વિકલેન્દ્રિય જીવો પશ્ચિમ દિશામાં, ત્યાર પછી પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં ક્રમશઃ વિશેષાધિક હોય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ નૈરયિકોનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૧ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા ણેરહયા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા નૈરયિકો પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

૧૨ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા રયણપ્પમાપુઠ્ઠવિણેરહયા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમ ઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં છે, તેનાથી દક્ષિણમાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

૧૩ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા સવ્વકરપ્પમાપુઠ્ઠવિણેરહયા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

૧૪ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા વાલુયપ્પમાપુઠ્ઠવિણેરહયા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

૧૫ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા પંકપ્પમાપુઠવિણેરહયા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા પંકપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

૧૬ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા ધૂમપ્પમાપુઠવિણેરહયા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા ધૂમપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

૧૭ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા તમપ્પમાપુઠવિણેરહયા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા તમ:પ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

૧૮ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા અહેસત્તમાપુઠવિણેરહયા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા અધ:સપ્તમ(તમસ્તમા) પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

૧૯ દાહિણિલ્લેહિંતો અહેસત્તમાપુઠવિણેરહયેહિંતો છટ્ટીએ તમાએ પુઠવીએ ણેરહયા પુરત્થિમ પચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દક્ષિણ દિશાના સાતમી અધ:સપ્તમપૃથ્વીના નૈરયિકોથી છટ્ટી તમ:પ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૨૦ દાહિણિલ્લેહિંતો તમાપુઠવિણેરહયેહિંતો પંચમાએ ધૂમપ્પમાએ ણેરહયા પુરત્થિમ પચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દક્ષિણ દિશાવર્તી છટ્ટી તમ:પ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકોથી પાંચમી ધૂમપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૨૧ દાહિણિલ્લેહિંતો ધૂમપ્પમાપુઠવિણેરહયેહિંતો ચરુત્થીએ પંકપ્પમાએ પુઠવીએ ણેરહયા પુરત્થિમ પચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દક્ષિણ દિશાવર્તી પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોથી ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૨૨ દાહિણિલ્લેહિંતો પંકપ્પમાપુઠવિણેરહયેહિંતો તહયાએ વાલુયપ્પમાએ પુઠવીએ ણેરહયા

પુરત્થિમપચ્ચત્થિમઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દક્ષિણ દિશાવર્તી ચોથી પંકપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકોથી ત્રીજી વાલુકાપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૨૩ દાહિણિલ્લેહિંતો વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરઙ્ગહિંતો બિઙ્ગ્યાએ સક્કરપ્પભાએ પુઢવીએ ણેરઙ્ગ્યા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દક્ષિણ દિશાના ત્રીજી વાલુકાપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકોથી બીજી શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૨૪ દાહિણિલ્લેહિંતો સક્કરપ્પભાપુઢવિણેરઙ્ગહિંતો ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ ણેરઙ્ગ્યા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

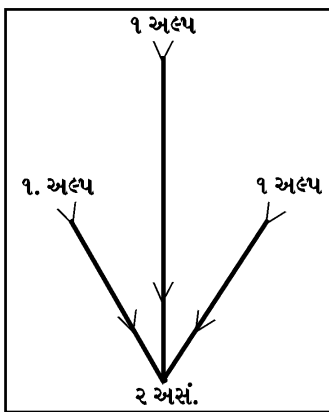
ભાવાર્થ :- દક્ષિણ દિશાના બીજી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોથી પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમુચ્ચય નારકી અને સાતે નરકના નારકીના પૃથક્-પૃથક્ અને સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

સમુચ્ચય નૈરયિક :- (૧, ૨, ૩) સર્વથી થોડા નૈરયિકો પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં છે. આ ત્રણે દિશાઓમાં કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો અલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. (૪) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે ત્યાં કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો વધુ ઉત્પન્ન થાય છે. [જે જીવનું ભવભ્રમણ અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલથી અધિક હોય તેને કૃષ્ણપાક્ષિક કહે છે.]

સાતે ય નરકનું પૃથક્ પૃથક્ અલ્પબહુત્વ :- રત્નપ્રભા આદિ પ્રત્યેક નરક પૃથ્વીમાં સર્વથી થોડા નૈરયિકો પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં હોય છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે.

સાતે નરકનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :- સંજી મનુષ્ય, અસંજી તિર્યચ અને સંજી તિર્યચ જીવો મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં અત્યંત અધમ, ઘોરતમ પાપકર્મનું આચરણ કરનારા જીવો સાતમી નરકમાં જાય છે. તેનાથી ક્રમશઃ અલ્પ પાપનું આચરણ કરનારા જીવો ઉપર-ઉપરની નરકમાં જાય છે. સામાન્ય રીતે ઘોરતમ પાપનું આચરણ કરનારા જીવોની સંખ્યા અલ્પ હોય છે. તેથી સાતમી નરકના નૈરયિકો સર્વથી થોડા છે. તેનાથી ક્રમશઃ ઉપર-ઉપરની નરકોમાં નૈરયિકોની સંખ્યા વધતી જાય છે. સાતે નરકનું સંયુક્ત અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે છે— (૧) સર્વથી થોડા સાતમી નરકના પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો છે.

(૨) તેનાથી સાતમી નરકના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી છટ્ટી નરકના પૂર્વ-પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૪) તેનાથી છટ્ટી નરકના દક્ષિણ દિશાના

નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૫) તેનાથી પાંચમી નરકના પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૬) તેનાથી પાંચમી નરકના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૭) તેનાથી ચોથી નરકના પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૮) તેનાથી ચોથી નરકના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૯) તેનાથી ત્રીજી નરકના પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૧૦) તેનાથી ત્રીજી નરકના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૧૧) તેનાથી બીજી નરકના પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૧૨) તેનાથી બીજી નરકના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૧૩) તેનાથી પ્રથમ નરકના પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (૧૪) તેનાથી પ્રથમ નરકના દક્ષિણ દિશાના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. આ રીતે સાતે નરક પૃથ્વીના નૈરયિકોમાં રત્નપ્રભા નરક પૃથ્વીના નૈરયિકોની સંખ્યા સર્વથી અધિક છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સાતે નરકના નૈરયિકોનું અલ્પબહુત્વ :-

નરક	દિશા	પ્રમાણ	
સાતમી	પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ	સર્વથી થોડા	
સાતમી	દક્ષિણ	અસંખ્યાત ગુણા	
છઠ્ઠી	પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ	અસંખ્યાત ગુણા	
છઠ્ઠી	દક્ષિણ	અસંખ્યાત ગુણા	
પાંચમી	પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ	અસંખ્યાત ગુણા	
પાંચમી	દક્ષિણ	અસંખ્યાત ગુણા	
ચોથી	પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ	અસંખ્યાત ગુણા	
ચોથી	દક્ષિણ	અસંખ્યાત ગુણા	
ત્રીજી	પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ	અસંખ્યાત ગુણા	
ત્રીજી	દક્ષિણ	અસંખ્યાત ગુણા	
બીજી	પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ	અસંખ્યાત ગુણા	
બીજી	દક્ષિણ	અસંખ્યાત ગુણા	
પ્રથમ	પૂર્વ-ઉત્તર-પશ્ચિમ	અસંખ્યાત ગુણા	
પ્રથમ	દક્ષિણ	અસંખ્યાત ગુણા	

પૂર્વ, ઉત્તર, પશ્ચિમ દિશા

દક્ષિણ દિશા

અસં. ૧૩	→ ૧૩મી નરક	→ ૧૪ અસં.
અસં. ૧૧	→ ૨જી નરક	→ ૧૨ અસં.
અસં. ૯	→ ૩જી નરક	→ ૧૦ અસં.
અસં. ૭	→ ૪થી નરક	→ ૮ અસં.
અસં. ૫	→ ૫મી નરક	→ ૬ અસં.
અસં. ૩	→ ૬ઠ્ઠી નરક	→ ૪ અસં.
અલ્પ ૧	→ ૭મી નરક	→ ૨ અસં.

દિશાની અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોનું અલ્પબહુત્વ :-

૨૫ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયા પચ્ચત્થિમેણં, પુરત્થિમેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા પંચેન્દ્રિય તિર્યચો પશ્ચિમ દિશામાં છે, તેનાથી પૂર્વ દિશામાં વિશેષાધિક, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક અને તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

તેના અલ્પબહુત્વના કારણો અપ્કાયિક જીવોના અલ્પબહુત્વ પ્રમાણે સમજવા.

દિશાની અપેક્ષાએ મનુષ્યોનું અલ્પબહુત્વ :-

૨૬ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા મણુસ્સા દાહિણઉત્તરેણં, પુરત્થિમેણં સંખેજ્જગુણા, પચ્ચત્થિમેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા મનુષ્યો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં છે. તેનાથી પૂર્વ દિશામાં સંખ્યાતગુણા અધિક છે અને તેનાથી પણ પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

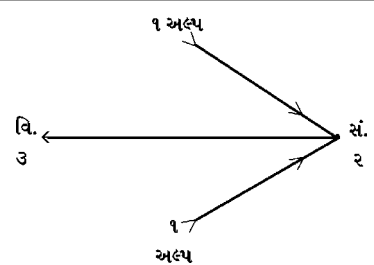
પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દિશાની અપેક્ષાએ મનુષ્યોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે. મનુષ્યોની સંખ્યાની અલ્પાધિકતામાં ક્ષેત્રની વિશાળતા અને અલ્પતા કારણભૂત છે.

મનુષ્યો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે. મનુષ્યો અને અઢીદ્વીપવર્તી બાદર અગ્નિકાયિક જીવોનું અલ્પબહુત્વ સમાન છે.

(૧-૨) સર્વથી થોડા મનુષ્યો ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં છે કારણ કે ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવતક્ષેત્ર વિસ્તારની અપેક્ષાએ નાના છે, તેથી ત્યાં મનુષ્યોની સંખ્યા અલ્પ હોય છે. (૩) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે પૂર્વ દિશામાં પૂર્વ મહાવિદેહક્ષેત્રો સંખ્યાતગુણા વિસ્તૃત છે તેથી મનુષ્યોની સંખ્યા સંખ્યાતગુણી થાય છે. (૪) તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં મનુષ્યો વિશેષાધિક છે. કારણ કે જંબૂદ્વીપના પશ્ચિમ મહાવિદેહનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી મનુષ્યોની સંખ્યા અધિક છે, તેથી પૂર્વ દિશાથી વિશેષાધિક થાય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ મનુષ્યોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧-૨	દક્ષિણ ઉત્તર	સર્વથી થોડા પરસ્પર તુલ્ય	ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રો નાના હોવાથી અલ્પ મનુષ્યો છે.
૩	પૂર્વ	સંખ્યાતગુણા અધિક	પૂર્વ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સંખ્યાત ગણું મોટું છે.
૪	પશ્ચિમ	વિશેષાધિક	પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર કંઈક મોટું છે.

દિશાની અપેક્ષાએ ભવનવાસી દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૨૭ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા ભવનવાસી દેવા પુરત્થિમપચ્ચત્થિમેણં, ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા ભવનવાસી દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં છે, તેનાથી

ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે.

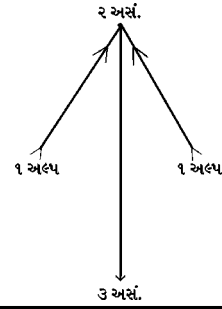
વિવેચન :-

ભવનપતિ દેવોની અલ્પાધિકતામાં તેના આવાસરૂપ ભવનોની સંખ્યા કારણભૂત છે.

(૧-૨) સર્વથી થોડા ભવનપતિ દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં છે કારણ કે ત્યાં દેવોના આવાસરૂપ ભવનો અલ્પ છે. ભવનોની સંખ્યા અલ્પ હોવાથી ભવનપતિ દેવોની સંખ્યા અલ્પ છે. (૩) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે કારણ કે ત્યાં તે દેવોના સ્વસ્થાન રૂપ ભવનોની સંખ્યા અધિક છે. ઉત્તર દિશામાં ત્રણ કરોડ ઇસાઈ લાખ (૩,૬૬,૦૦,૦૦૦) ભવનપતિના ભવનો છે. (૪) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા અધિક છે. ઉત્તર દિશા કરતાં દક્ષિણ દિશાના પ્રત્યેક આંતરામાં ચાર-ચાર લાખ ભવનો અધિક હોવાથી ૧૦ આંતરાના કુલ ચાલીશ લાખ ભવનો અધિક છે. દક્ષિણ દિશામાં કુલ મળીને ચાર કરોડ છ લાખ (૪,૦૬,૦૦,૦૦૦) ભવનો છે. આ રીતે દક્ષિણ દિશામાં ભવનપતિ દેવો સર્વથી અધિક થઈ જાય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ ભવનપતિ દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧-૨	પૂર્વ પશ્ચિમ	સર્વથી થોડા પરસ્પર તુલ્ય	ભવનો ઓછા છે.
૩	ઉત્તર	અસંખ્યાતગુણા અધિક	ભવનો વધુ છે.
૪	દક્ષિણ	અસંખ્યાતગુણા અધિક	પ્રત્યેક નિકાયના ૪-૪ લાખ ભવનો વધુ છે અને કૃષ્ણપાક્ષિક ઘણા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ વાણવ્યંતર દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૨૮ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા વાણમંતરા દેવા પુરત્થિમેણં, પચ્ચત્થિમેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા વાણવ્યંતર દેવો પૂર્વ દિશામાં છે, તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે, તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે.

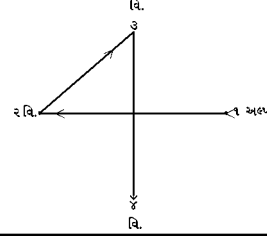
વિવેચન :-

વ્યંતર દેવોની સંખ્યામાં અલ્પાધિકતાનું મુખ્ય કારણ તેમના નગરોની સંખ્યા છે.

(૧) સર્વથી થોડા વ્યંતર દેવો પૂર્વ દિશામાં છે કારણ કે ત્યાં તેમના નગરો અલ્પ છે. (૨) તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે. કારણ કે પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી વ્યંતર દેવોની સંખ્યા વિશેષાધિક હોય છે. (૩) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે ઉત્તર દિશામાં તેના સ્વસ્થાન રૂપ વ્યંતર દેવોના નગરો પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશા કરતાં અધિક છે. (૪) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે દક્ષિણ દિશામાં તેમના નગરો સર્વથી અધિક છે.

દિશાની અપેક્ષાએ વ્યંતર દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧	પૂર્વ	સર્વથી થોડા	ઘન સ્થાન વધુ છે.
૨	પશ્ચિમ	વિશેષાધિક	અધોલૌકિક ગ્રામોમાં પોલાણ વધુ છે.
૩	ઉત્તર	વિશેષાધિક	સ્વસ્થાનરૂપ નગરો, આવાસો વધુ છે.
૪	દક્ષિણ	વિશેષાધિક	નગરો વધુ છે, કૃષ્ણ પાક્ષિક જીવો વધુ છે.

દિશાની અપેક્ષાએ જ્યોતિષી દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૨૧ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા જોહસિયા દેવા પુરત્થિમ્પચ્ચત્થિમેણં, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા જ્યોતિષી દેવો પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક અને તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે.

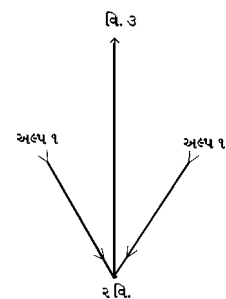
વિવેચન :-

જ્યોતિષી દેવોમાં તારાઓના સ્થાનની ન્યૂનાધિકતાના આધારે અલ્પબહુત્વ થાય છે, શેષ ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ અને નક્ષત્રના વિમાનોની સંખ્યા અત્યલ્પ છે. પ્રત્યેક જ્યોતિષ મંડળમાં ૧ ચંદ્ર, ૧ સૂર્ય, ૨૮ નક્ષત્ર અને ૮૮ ગ્રહ તથા ૬૬,૯૭૫ કોડાકોડ તારાઓના વિમાન હોય છે. તારાના વિમાનો જે દિશામાં અધિક હોય તે દિશામાં જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા વધી જાય છે.

(૧-૨) સર્વથી થોડા જ્યોતિષી દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં છે કારણ કે ત્યાં જ્યોતિષી દેવો સ્વાભાવિક રીતે અલ્પ છે. (૩) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે દક્ષિણ દિશામાં કૃષ્ણપાક્ષિક દેવો અધિક ઉત્પન્ન થાય છે. (૪) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે ઉત્તર દિશામાં માનસ સરોવરમાં જ્યોતિષી દેવોના ક્રીડા સ્થાન અધિક છે. તેથી ત્યાં જ્યોતિષી દેવોનું આવાગમન અધિક હોય છે. ત્યાંના કેટલાક જલચર તિર્યંચો જ્યોતિષી દેવોને જોઈને જાતિ સ્મરણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને વ્રત નિયમોનો સ્વીકાર કરીને જ્યોતિષી દેવોમાં ઉત્પન્ન થવા માટે નિદાન કરીને ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ્યોતિષી દેવો ઉત્તર દિશામાં અધિક હોય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ જ્યોતિષી દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧-૨	પૂર્વ પશ્ચિમ	સર્વથી થોડા પરસ્પર તુલ્ય	સ્વાભાવિક રીતે થોડા છે.
૩	દક્ષિણ	વિશેષાધિક	કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો વધુ સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે.
૪	ઉત્તર	વિશેષાધિક	માનસ સરોવરમાં દેવોના ક્રીડા સ્થાન ઘણા છે ત્યાંના ઘણા જલચરો, જ્યોતિષી દેવોને જોતાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને નિદાન કરી જ્યોતિષી દેવ થાય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવનું અલ્પબહુત્વ :-

૩૦ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા દેવા સોહમ્મે કપ્પે પુરત્થિમપચ્ચત્થિમેણં, ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સૌધર્મ કલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશામાં છે, તેનાથી ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૩૧ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા દેવા ઈસાણે કપ્પે પુરત્થિમપચ્ચત્થિમેણં, ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ ઈશાનકલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશામાં છે, તેનાથી ઉત્તર દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૩૨ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા દેવા સણંકુમારે કપ્પે પુરત્થિમપચ્ચત્થિમેણં, ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સનત્કુમાર કલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશામાં છે, તેનાથી ઉત્તરમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૩૩ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા દેવા માહિંદે કપ્પે પુરત્થિમપચ્ચત્થિમેણં, ઉત્તરેણં અસંખેજ્જગુણા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ માહેન્દ્ર કલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશામાં છે, તેનાથી ઉત્તરમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે.

૩૪ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા દેવા બંભલોએ કપ્પે પુરત્થિમપચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ બ્રહ્મલોકકલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૩૫ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા દેવા લંતણે કપ્પે પુરત્થિમપચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ લાંતક કલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૩૬ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા દેવા મહાસુક્કે કપ્પે પુરત્થિમપચ્ચત્થિમ-ઉત્તરેણં, દાહિણેણં અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ મહાશુક્કકલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે, તેનાથી દક્ષિણમાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૩૭ દિસાણુવાણં સઠ્સારકલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણ છે. હે આયુધ્યમાન્ શ્રમણો ! તેનાથી આગળના કલ્પોમાં(પ્રત્યેક કલ્પમાં, પ્રત્યેક ઐવેયકમાં તથા પ્રત્યેક અનુત્તર વિમાનમાં ચારેય દિશામાં) પ્રાયઃ સમાન દેવો હોય છે.

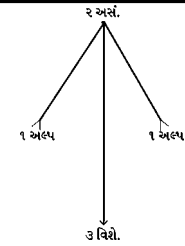
ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સહસ્રારકલ્પમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણ છે. હે આયુધ્યમાન્ શ્રમણો ! તેનાથી આગળના કલ્પોમાં(પ્રત્યેક કલ્પમાં, પ્રત્યેક ઐવેયકમાં તથા પ્રત્યેક અનુત્તર વિમાનમાં ચારેય દિશામાં) પ્રાયઃ સમાન દેવો હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં દિશાની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે. વૈમાનિક દેવોના અલ્પબહુત્વમાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોની સંખ્યા અને તેનો વિસ્તાર કારણરૂપ છે.

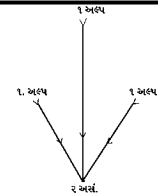
દિશાની અપેક્ષાએ સૌધર્મથી માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-(૧-૨) પ્રથમ ચાર દેવલોકમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં છે. આ ચારે દેવલોકમાં આવલિકા પ્રવિષ્ટ વિમાનો ચારે દિશામાં એક સમાન છે. પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં અધિક છે અને તે અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત છે. તેથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં દેવોની સંખ્યા અલ્પ છે. (૩) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં દેવો અસંખ્યાતગુણા અધિક છે કારણ કે અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો ત્યાં અધિક છે. (૪) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં દેવો વિશેષાધિક છે. કારણ કે ત્યાં કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો વધુ સંખ્યામાં હોય છે.

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧-૨	પૂર્વ પશ્ચિમ	સર્વથી થોડા પરસ્પર તુલ્ય	પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો ઓછા છે.
૩	ઉત્તર	અસંખ્યાતગુણા	અસંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો ઘણા છે.
૪	દક્ષિણ	વિશેષાધિક	કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો ઘણા છે.

બ્રહ્મલોકથી સહસ્રાર દેવલોકના દેવોનું અલ્પબહુત્વ :-(૧-૨-૩) પાંચમા દેવલોકથી આઠમા દેવલોકમાં સર્વથી થોડા દેવો પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં છે. કારણ કે કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો પ્રાયઃ દક્ષિણ દિશામાં ઉત્પન્ન થાય છે. કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોની સંખ્યા શુક્લપાક્ષિક જીવોથી અધિક હોય છે, તેથી તે ત્રણ દિશામાં દેવોની સંખ્યા અલ્પ છે. (૪) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં દેવો અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે દક્ષિણ દિશામાં કૃષ્ણપાક્ષિક જીવો અધિક હોય છે.

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧થી૩	પૂર્વ-પશ્ચિમ ઉત્તર	સર્વથી થોડા પરસ્પર તુલ્ય	શુક્લપાક્ષિક જીવો અલ્પ છે.
૪	દક્ષિણ	અસંખ્યાતગુણા	કૃષ્ણ પાક્ષિક ઘણા જીવો છે.

નવમા આણત દેવલોકથી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં :- નવથી બાર દેવલોક, નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો ચારે દિશામાં પ્રાયઃ સમાન સંખ્યામાં હોય છે, તેથી તેમાં અલ્પબહુત્વ નથી. નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો જ નથી અને નવમાથી બારમા દેવલોકમાં

પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો છે પરંતુ ચારે દિશામાં દેવો સમાન છે, તેથી તેમાં અલ્પાધિકતા નથી.

દિશાની અપેક્ષાએ સિદ્ધોનું અલ્પબહુત્વ :-

૩૮ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા સિદ્ધા દાહિણુત્તરેણં, પુરત્થિમેણં સંખેજ્જગુણા, પચ્ચત્થિમેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા સિદ્ધો દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં છે. તેનાથી પૂર્વ દિશામાં સંખ્યાતગુણા છે, તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે. ॥ પ્રથમ દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં દિશાની અપેક્ષાએ સિદ્ધોના અલ્પબહુત્વનું પ્રતિપાદન છે.

મનુષ્યો જ સિદ્ધ થાય છે તેથી સિદ્ધોનું અલ્પબહુત્વ મનુષ્યોની સમાન છે. મનુષ્ય જે ક્ષેત્રમાંથી સિદ્ધ થાય ત્યાંથી જ સમશ્રેણીએ લોકાગ્રે પહોંચે છે, તેમાં એક પ્રદેશ પણ આગળ-પાછળ થતા નથી.

(૧-૨) સર્વથી થોડા સિદ્ધો દક્ષિણ-ઉત્તર દિશામાં છે કારણ કે દક્ષિણ-ઉત્તર દિશામાં રહેલા ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્ર વિસ્તારની અપેક્ષાએ નાના છે, ત્યાં મનુષ્યોની સંખ્યા અલ્પ છે. તે ઉપરાંત તે બંને ક્ષેત્રોમાં સુષમ-સુષમા આદિ યુગલિક કાલમાં તેમજ દુઃષમ-દુઃષમા કાલમાં જીવો સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં સિદ્ધોની સંખ્યા અલ્પ છે. (૩) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે પૂર્વ દિશામાં પૂર્વ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સંખ્યાતગુણા વિશાળ છે. ત્યાંના મનુષ્યોની સંખ્યા પણ સંખ્યાતગુણી છે અને પૂર્વ-પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કાલ પરિવર્તન થતું નથી, સદાને માટે ધર્મકાલ પ્રવર્તતો હોય છે, તેથી સિદ્ધોની સંખ્યા સંખ્યાતગુણી થાય છે. (૪) તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે. કારણ કે પશ્ચિમ દિશામાં મહાવિદેહક્ષેત્ર, પૂર્વ મહાવિદેહક્ષેત્ર કરતાં કંઈક વિશેષાધિક છે. તેથી ત્યાં મનુષ્યોની સંખ્યા વિશેષ છે તેથી સિદ્ધોની સંખ્યા વિશેષાધિક થાય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સિદ્ધ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧-૨	દક્ષિણ- ઉત્તર	સર્વથી થોડા પરસ્પર તુલ્ય	ભરત, ઐરવતક્ષેત્ર નાના છે અને ત્રીજા- ચોથા આરામાં જ સિદ્ધ થાય છે.
૩	પૂર્વ	સંખ્યાતગુણા	પૂર્વ મહાવિદેહક્ષેત્ર સંખ્યાત ગણું મોટું છે, તેથી મનુષ્યોની સંખ્યા વધુ હોવાથી સિદ્ધ થનારા જીવો વધુ હોય છે.
૪	પશ્ચિમ	વિશેષાધિક	પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર કંઈક અધિક મોટું હોવાથી મનુષ્યો વધુ સિદ્ધ થાય છે.

દિશાની અપેક્ષાએ સર્વ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

જીવ	પૂર્વ	પશ્ચિમ	ઉત્તર	દક્ષિણ	અલ્પબહુત્વનું મુખ્ય કારણ
સમુચ્ચય જીવ	૨ વિશે	૧ અલ્પ	૪ વિશે	૩ વિશે	વનસ્પતિકાયિક જીવોની હીનાધિકતા
પૃથ્વીકાય	૩ વિશે	૪ વિશે	૨ વિશે	૧ અલ્પ	ભૂમિની હીનાધિકતા
અધ્કાય	૨ વિશે	૧ અલ્પ	૪ વિશે	૩ વિશે	જલસ્થાનોની હીનાધિકતા
તેજસ્કાય	૨ સંગુણા	૩ વિશે	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	મનુષ્ય સંખ્યાની હીનાધિકતા
વાયુકાય	૧ અલ્પ	૨ વિશે	૩ વિશે	૪ વિશે	પોલાણની હીનાધિકતા
વનસ્પતિકાય	૨ વિશે	૧ અલ્પ	૪ વિશે	૩ વિશે	અધ્કાયની હીનાધિકતા
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	૨ વિશે	૧ અલ્પ	૪ વિશે	૩ વિશે	જલસ્થાનોની હીનાધિકતા
મનુષ્યો	૨ સંગુણા	૩ વિશે	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	મનુષ્યક્ષેત્રની હીનાધિકતા
નારકો	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	૨ અસંગુણા	નરકાવાસોની સંખ્યા, વિસ્તાર અને કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોની અધિકતા
ભવનપતિદેવો	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	૨ અસંગુણા	૩ અસંગુણા	ભવનાવાસો, તેનો વિસ્તાર અને સંખ્યાની ન્યૂનાધિકતા
વ્યંતરદેવો	૧ અલ્પ	૨ વિશે	૩ વિશે	૪ વિશે	નગરોની સંખ્યા અને વિસ્તારની ન્યૂનાધિકતા
જ્યોતિષીદેવો	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	૩ વિશે	૨ વિશે	તારા વિમાનોની હિનાધિકતા અને માનસસરોવર
પ્રથમ ચાર દેવલોક	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	૨ અસંગુણા	૩ વિશે	પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનોની હીનાધિકતા
પાંચમાંથી આઠમો દેવલોક	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	૨ અસંગુણા	સ્વાભાવિક
નવમા દેવલોકથી સર્વાર્થ સિદ્ધ	સમાન	સમાન	સમાન	સમાન	સ્વાભાવિક
સિદ્ધો	૨ સંગુણા	૩ વિશે	૧ અલ્પ	૧ અલ્પ	મનુષ્ય સંખ્યાની અપેક્ષા
★ વિશે = વિશેષાધિક, સંગુણા = સંખ્યાતગુણ, અસંગુણા = અસંખ્યાતગુણા.					

(૨) ગતિ દ્વાર :-

૩૯ एएसि णं भंते ! णेरइयाणं तिरिक्खजोणियाणं मणुस्साणं देवाणं सिद्धाणं य पंचगइ समासेणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા મણુસ્સા, ણેરइया અસંખેજ્જગુણા, દેવા અસંખેજ્જગુણા, સિદ્ધા અણંતગુણા, તિરિક્ખજોણિયા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકો, તિર્યચયોનિકો, મનુષ્યો, દેવો અને સિદ્ધો, આ પાંચ ગતિઓની

અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા મનુષ્યો છે, (૨) તેનાથી નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી દેવો અસંખ્યાત ગુણ છે, (૪) તેનાથી સિદ્ધો અનંતગુણ છે અને (૫) તેનાથી તિર્યચ્યોનિકો અનંતગુણ છે. (વનસ્પતિની અપેક્ષાએ)

૪૦ **एएसि णं भंते ! णेरइयाणं तिरिक्खजोणियाणं तिरिक्खजोणिणीणं मणुस्साणं मणुस्सीणं देवाणं देवीणं सिद्धाण य अट्टगइ समासेणं कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવાઓ મણુસ્સીઓ, મણુસ્સા અસંખેજ્જગુણા, ણેરइया અસંખેજ્જગુણા, તિરિક્ખજોણિણીઓ અસંખેજ્જગુણાઓ, દેવા અસંખેજ્જગુણા, દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ, સિદ્ધા અણંતગુણા, તિરિક્ખજોણિયા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નૈરયિકો, તિર્યચો, તિર્યચાણી, મનુષ્યો, મનુષ્યાણી, દેવ, દેવીઓ અને સિદ્ધો, આ આઠ ગતિઓની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) સર્વ થોડી મનુષ્યાણી, (૨) તેનાથી મનુષ્યો અસંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી નૈરયિકો અસંખ્યાત ગુણ છે, (૪) તેનાથી તિર્યચાણી અસંખ્યાત ગુણી છે, (૫) તેનાથી દેવો અસંખ્યાતગુણ છે, (૬) તેનાથી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, (૭) તેનાથી સિદ્ધ ભગવાન અનંત ગુણ છે, (૮) તેનાથી (વનસ્પતિ આશ્રી) તિર્યચ્યોનિકો અનંતગુણ છે. ॥ બીજું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પાંચ ગતિ અને આઠ ગતિની અપેક્ષાએ જીવોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે. પાંચ અને આઠ ગતિ મૂળપાઠથી સ્પષ્ટ છે.

પાંચ ગતિની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :- (૧) ગતિની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા મનુષ્યો છે કારણ કે મનુષ્ય ક્ષેત્ર નાનું છે. (૨) તેનાથી નૈરયિકો અસંખ્યાત ગુણ છે કારણ કે નૈરયિકો અસંખ્ય છે. (૩) તેનાથી દેવો અસંખ્યાત ગુણ છે કારણ કે વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા નૈરયિકોથી વધુ છે. (૪) તેનાથી સિદ્ધ અનંતગુણ છે કારણ કે દેવ અસંખ્ય છે અને સિદ્ધ અનંત છે. (૫) તેનાથી તિર્યચ અનંતગુણ છે કારણ કે વનસ્પતિકાયિક જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણ છે.

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧	મનુષ્ય	સર્વથી થોડા	અઢીદ્વીપ પ્રમાણ મનુષ્ય ક્ષેત્ર છે.
૨	નારકી	અસંખ્યાતગુણા	અસંખ્યાતા છે તેથી અસંખ્યાતગુણ છે.
૩	દેવ	અસંખ્યાતગુણા	વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા વધુ છે.
૪	સિદ્ધ	અનંતગુણા	સિદ્ધ જીવો અનંત છે.
૫	તિર્યચ	અનંતગુણા	વનસ્પતિ કાયિક જીવો સિદ્ધોથી અનંત ગુણા હોય છે.

આઠ ગતિની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી અલ્પ મનુષ્યાણી છે. (૨) તેનાથી મનુષ્યો અસંખ્યાત

ગુણ છે. કારણ કે અહીં વેદની વિવક્ષા ન હોવાથી સંમૂર્ચિત્તમ મનુષ્યનો સમાવેશ મનુષ્યમાં થાય છે. તેથી તે અસંખ્યાતગુણ થાય છે (૩) તેનાથી નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણ છે. (૪) તેનાથી તિર્ય્યાણી (તિર્યચ સ્ત્રીઓ) અસંખ્યાતગુણી છે. જલચર જીવો નારકીઓથી વધુ છે. (૫) તેનાથી દેવો અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે જ્યોતિષી દેવો વધુ છે. (૬) તેનાથી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે. દેવ કરતાં દેવી બત્રીસ ગુણી અને ૩૨ અધિક હોય છે. (૭) તેનાથી સિદ્ધો અનંત ગુણ છે કારણ કે દેવો અસંખ્ય છે અને સિદ્ધો અનંત છે. (૮) તેનાથી તિર્યચો અનંતગુણ છે, એકેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ.

ક્રમ	દિશા	પ્રમાણ	કારણ
૧	મનુષ્યાણી	સર્વથી થોડી	તેમાં સંમૂર્ચિત્તમનો સમાવેશ થતો નથી. તેથી તેનું પ્રમાણ સંખ્યાત જ છે.
૨	મનુષ્ય	અસંખ્યાતગુણ	ગર્ભજ અને સંમૂર્ચિત્તમ બંને પ્રકારના મનુષ્યોનો સમાવેશ થાય છે. તેનું પ્રમાણ અસંખ્યાત છે.
૩	નૈરયિક	અસંખ્યાતગુણ	મનુષ્ય કરતાં ક્ષેત્ર વધુ અને જીવો વધુ હોય છે.
૪	તિર્ય્યાણી	અસંખ્યાતગુણ	જલચરાદિ પંચેન્દ્રિય જીવો નૈરયિકોથી વધુ હોય છે.
૫	દેવ	અસંખ્યાતગુણ	જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા તિર્ય્યાણીથી વધુ છે
૬	દેવી	સંખ્યાતગુણ	દેવ કરતાં દેવીઓ બત્રીસ ગુણી અને ૩૨ અધિક હોય છે.
૭	સિદ્ધ	અનંતગુણ	દેવ અસંખ્ય છે અને સિદ્ધ અનંત છે.
૮	તિર્યચ	અનંતગુણ	એકેન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ તિર્યચ જીવો સિદ્ધોથી વધુ છે.

(૩) ઇન્દ્રિય દ્વાર :-

૪૧ એસિ જં મંતે ! સઙ્દિયાણં ઇગ્દિયાણં બેઙ્દિયાણં તેઙ્દિયાણં ચરિંદિયાણં પંચેદિયાણં અણિદિયાણં ચ કચરે કચરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોચમા ! સવ્વત્થોવા પંચેદિયા, ચરિંદિયા વિસેસાહિયા, તેઙ્દિયા વિસેસાહિયા, બેઙ્દિયા વિસેસાહિયા, અણિદિયા અણંતગુણા, ઇગ્દિયા અણંતગુણા, સઙ્દિયા વિસેસાહિયા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન! સઠ્દિય (ઈન્દ્રિય સહિતના) જીવો અને એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તથા અનિન્દ્રિય જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા પંચેન્દ્રિય જીવો છે, (૨) તેનાથી ચૌરેન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે. (૩) તેનાથી તેઈન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી બેઈન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી અનિન્દ્રિય જીવો અનંતગુણ છે, (૬) તેનાથી એકેન્દ્રિય જીવો અનંતગુણ છે અને (૭) તેનાથી સઠ્દિય જીવો વિશેષાધિક છે.

૪૨ એસિ જં મંતે ! સઙ્દિયાણં ઇગ્દિયાણં બેઙ્દિયાણં તેઙ્દિયાણં ચરિંદિયાણં પંચેદિયાણં અપજ્જત્તગાણં કચરે કચરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા ?

ગોચમા ! સવ્વત્થોવા પંચેદિયા અપજ્જત્તગા, ચરિંદિયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, તેઙ્દિયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, બેઙ્દિયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, ઇગ્દિયા અપજ્જત્તગા

અનંતગુણા, સઈંદિયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સઈંદ્રિય, એકેન્દ્રિય, બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયના અપર્યાપ્ત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા પંચેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી ચૌરેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી તેઈંદ્રિયના અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી બેઈંદ્રિયના અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી એકેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા અનંતગુણા છે અને (૬) તેનાથી સઈંદ્રિયના અપર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે.

૪૩ **एएसि णं भंते ! सईंदियाणं एगिंदियाणं बेईंदियाणं तेईंदियाणं चउरिंदियाणं पंचेदियाणं पज्जत्तगणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ચરૂરિંદિયા પજ્જત્તગા, પંચેદિયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, બેઈંદિયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, તેઈંદિયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, એગિંદિયા પજ્જત્તગા અનંતગુણા, સઈંદિયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સઈંદ્રિય, એકેન્દ્રિય, બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા ચૌરેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી બેઈંદ્રિયના પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી તેઈંદ્રિયના પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી એકેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા અનંતગુણા છે અને (૬) તેનાથી સઈંદ્રિયના પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

૪૪ **एएसि णं भंते ! सईंदियाणं पज्जत्ताअपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा सईंदिया अपज्जत्तगा, सईंदिया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સઈંદ્રિય પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય, કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સઈંદ્રિય અપર્યાપ્તા, તેનાથી સઈંદ્રિય પર્યાપ્તા જીવો સંખ્યાતગુણા છે.

૪૫ **एएसि णं भंते ! एगिंदियाणं पज्जत्ताअपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा एगिंदिया अपज्जत्तगा, एगिंदिया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! એકેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા એકેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા છે અને તેનાથી એકેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૪૬ એસિ ણં ભંતે ! બેઈંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બેઈંદિયા પજ્જત્તગા, બેઈંદિયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બેઈંદ્રિયના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બેઈંદ્રિયના પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બેઈંદ્રિયના અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા છે.

૪૭ એસિ ણં ભંતે ! તેઈંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા તેઈંદિયા પજ્જત્તગા, તેઈંદિયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેઈંદ્રિયના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા તેઈંદ્રિયના પર્યાપ્તા છે, તેનાથી તેઈંદ્રિયના અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે.

૪૮ એસિ ણં ભંતે ! ચરિંદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ચરિંદિયા પજ્જત્તગા, ચરિંદિયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ચૌરેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા ચૌરેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા છે, તેનાથી ચૌરેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે.

૪૯ એસિ ણં ભંતે ! પંચેદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા પંચેદિયા પજ્જત્તગા, પંચેદિયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા છે, તેનાથી પંચેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા જીવો અસંખ્યાતગુણા છે.

૫૦ એસિ ણં ભંતે ! સઈંદિયાણં ઈગિંદિયાણં બેઈંદિયાણં તેઈંદિયાણં ચરિંદિયાણં પંચેદિયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ચરિંદિયા પજ્જત્તગા, પંચેદિયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, બેઈંદિયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, તેઈંદિયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, પંચેદિયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, ચરિંદિયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, તેઈંદિયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, બેઈંદિયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, ઈર્ગેદિયા અપજ્જત્તગા અણંતગુણા, સઈંદિયા અપજ્જત્તગા

વિસેસાહિયા, ઈર્ગિદિયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા, સઈંદિયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સઈંદિયા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવાન ! સઈન્દ્રિય, એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા ચૌરેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી બેઈન્દ્રિયના પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી તેઈન્દ્રિયના પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૫) તેનાથી પંચેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી ચૌરેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૭) તેનાથી તેઈન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૮) તેનાથી બેઈન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૯) તેનાથી એકેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા અનંતગુણા છે, (૧૦) તેનાથી સઈન્દ્રિયના અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૧૧) તેનાથી એકેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે, (૧૨) તેનાથી સઈન્દ્રિયના પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૧૩) તેનાથી સઈન્દ્રિયના વિશેષાધિક છે. ॥ તૃતીય દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ સઈન્દ્રિય, અનિન્દ્રિય, એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોના પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા અને તે બંનેના સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વની સમીક્ષા છે.

૧. ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા પંચેન્દ્રિયો છે. (૨) તેનાથી ચૌરેન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. (૩) તેનાથી તેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. (૪) તેનાથી બેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે કારણ કે વધુ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો લોકમાં સ્વાભાવિક રીતે ઓછા હોય છે અને અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો વધુ હોય છે. (૫) તેનાથી અનિન્દ્રિયો અનંતગુણા છે, કારણ કે સિદ્ધો અનંતા છે. (૬) તેનાથી એકેન્દ્રિયો અનંતગુણા છે કારણ કે વનસ્પતિકાયિક જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણા છે. (૭) તેનાથી સઈન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે, કારણ કે તેમાં એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

ક્રમ	ઈન્દ્રિય	પ્રમાણ	કારણ
૧	પંચેન્દ્રિય	સર્વથી થોડા	સ્વભાવિક રીતે વધુ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો અલ્પ હોય છે.
૨	ચૌરેન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો વધુ હોય છે.
૩	તેઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો વધુ હોય છે.
૪	બેઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો વધુ હોય છે.
૫	અનિન્દ્રિય	અનંતગુણા	ઉપરના જીવો અસંખ્ય છે અને સિદ્ધો અનંત છે.
૬	એકેન્દ્રિય	અનંતગુણા	વનસ્પતિ જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણા છે.
૭	સઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વ સંસારી જીવો સઈન્દ્રિય કહેવાય છે.

(૨) ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- સમુચ્ચય ઈન્દ્રિયોના અલ્પબહુત્વની સમાન જ અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયોનું અલ્પબહુત્વ છે પરંતુ અપર્યાપ્તામાં અનિન્દ્રિયનો બોલ નથી. તે સિવાય સમુચ્ચયની સમાન અપર્યાપ્તામાં પણ અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો વધુ હોય છે.

(૩) ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ પર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- [ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ પર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ

સમુચ્ચય અલ્પબહુત્વની જેમ ઈન્દ્રિયના ક્રમાનુસાર નથી. આ અલ્પબહુત્વમાં ક્યાંક આયુષ્યની અપેક્ષાએ, ક્યાંક સ્વાભાવિક રીતે જીવોની હીનાધિકતા છે.] (૧) સર્વથી થોડા ચૌરેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા જીવો છે. (૨) તેનાથી પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. કારણ કે ચૌરેન્દ્રિયનું આયુષ્ય ૯ માસ છે જ્યારે પંચેન્દ્રિયનું આયુષ્ય એક કરોડ પૂર્વ વર્ષનું છે. તેથી પૃથ્થળ સમયે પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય વધુ મળે છે. (૩) તેનાથી પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે અને (૪) તેનાથી પર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. બેઈન્દ્રિયનું આયુષ્ય ૧૨ વર્ષનું છે જ્યારે તેઈન્દ્રિયનું ૪૯ દિવસનું છે. છતાં પણ પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય જીવો પૃથ્થળ સમયે સ્વભાવથી અલ્પ મળે છે. (૫) તેનાથી એકેન્દ્રિય પર્યાપ્તા અનંતગુણા છે કારણ કે પર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિકો અનંતા છે. (૬) તેનાથી સઈન્દ્રિય પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે કારણ કે તેમાં પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય બેઈન્દ્રિયાદિનો સમાવેશ થાય છે.

ક્રમ	ઈન્દ્રિય	પ્રમાણ	કારણ
૧	ચૌરેન્દ્રિયનાપર્યાપ્તા	સર્વથી થોડા	આયુષ્ય અલ્પ છે.
૨	પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા	વિશેષાધિક	આયુષ્ય વધુ છે.
૩	બેઈન્દ્રિયના પર્યાપ્તા	વિશેષાધિક	સ્વભાવથી વધુ છે.
૪	તેઈન્દ્રિયના પર્યાપ્તા	વિશેષાધિક	સ્વભાવથી વધુ છે.
૫	એકેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા	અનંતગુણા	વનસ્પતિકાય અનંત છે.
૬	સઈન્દ્રિયના પર્યાપ્તા	વિશેષાધિક	બેઈન્દ્રિયાદિ સર્વ જીવો સમાવિષ્ટ થાય છે.

(૪) ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- સઈન્દ્રિય-(૧) સર્વથી થોડા સઈન્દ્રિય અપર્યાપ્તા છે. (૨) તેનાથી સઈન્દ્રિય પર્યાપ્ત સંખ્યાતગુણા છે. સમુચ્ચય જીવોના કથનમાં સૂક્ષ્મ-બાદર સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્ત જીવો અલ્પ છે અને પર્યાપ્ત જીવો તેનાથી સંખ્યાતગુણા છે. પ્રસ્તુત કથન સૂક્ષ્મ જીવોની અપેક્ષાએ છે.

એકેન્દ્રિય-સઈન્દ્રિય જીવોના કથનની જેમ સર્વથી થોડા અપર્યાપ્ત એકેન્દ્રિય અને તેનાથી પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય જીવો સંખ્યાતગુણા છે. બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય-(૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિયાદિ જીવો છે. (૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય આદિ અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે સૂક્ષ્મ સિવાય સર્વ જીવોમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા હોય છે.

(૫) પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા જીવોનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ મૂળપાઠમાં જ સ્પષ્ટ છે. તેના કારણો પૂર્વ સૂત્રાનુસાર જાણવા.

ક્રમ	ઈન્દ્રિય	પ્રમાણ	કારણ
૧	પર્યાપ્તા ચૌરેન્દ્રિય	સર્વથી થોડા	સામાન્ય રીતે વધુ ઈન્દ્રિયવાળા અલ્પ અને અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા વધુ હોય પરંતુ સ્થિતિની ન્યૂનતાને કારણે પર્યાપ્તા ચૌરેન્દ્રિય અલ્પ છે.
૨	પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય	વિશેષાધિક	સ્થિતિ અધિક (એક કોડ પૂર્વ વર્ષ) છે.
૩	પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	તેઈન્દ્રિયથી સ્થિતિ વધુ હોવા છતાં સ્વભાવથી જ તે જીવો અલ્પ હોય છે.
૪	પર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	સ્થિતિ અલ્પ હોવા છતાં સ્વભાવથી જ વધુ મળે છે.

ક્રમ	ઈન્દ્રિય	પ્રમાણ	કારણ
૫	પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય	અસંખ્યગુણા	વિકલેન્દ્રિયોમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા અસંખ્યગુણા જ હોય છે. અપર્યાપ્તામાં વધુ ઈન્દ્રિયવાળા અલ્પ અને અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા વધુ હોય છે.
૬	અપર્યાપ્તા ચૌરેન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અપર્યાપ્તમાં અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા વધુ હોય છે.
૭	અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અપર્યાપ્તમાં અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા વધુ હોય છે.
૮	અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અપર્યાપ્તમાં અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા વધુ હોય છે.
૯	અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય	અનંતગુણા	અપર્યાપ્ત વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે.
૧૦	અપર્યાપ્તા સઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	અપર્યાપ્ત બેઈન્દ્રિયાદિ જીવોનો સમાવેશ હોવાથી
૧૧	પર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય	સંખ્યાતગુણા	સૂક્ષ્મમાં પર્યાપ્ત જીવો અપર્યાપ્ત જીવોથી સંખ્યાત ગુણા હોય છે માટે એકેન્દ્રિયમાં અપર્યાપ્તથી પર્યાપ્ત વધુ હોય છે.
૧૨	પર્યાપ્તા સઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વપર્યાપ્ત જીવોનો સમાવેશ થાય છે.
૧૩	સઈન્દ્રિય	વિશેષાધિક	પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે અને પર્યાપ્તથી અપર્યાપ્ત જીવો લોકમાં અલ્પ છે માટે વિશેષાધિક થાય છે.

(૪) કાચદ્વાર :-

૫૧ એસિનું ભંતે ! સકાઈયાણં પુઢવિકાઈયાણં આઝકાઈયાણં તેઝકાઈયાણં વાઝકાઈયાણં વણ્ણસ્સઈકાઈયાણં તસકાઈયાણં અકાઈયાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા તસકાઈયા, તેઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, પુઢવિકાઈયા વિસેસાહિયા, આઝકાઈયા વિસેસાહિયા, વાઝકાઈયા વિસેસાહિયા, અકાઈયા અણંતગુણા, વણ્ણસ્સઈકાઈયા અણંતગુણા, સકાઈયા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સકાયિક, પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેઉકાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, ત્રસકાયિક અને અકાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા ત્રસકાયિક છે, (૨) તેનાથી તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી અપ્કાયિક વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી વાયુકાયિક વિશેષાધિક છે, (૬) તેનાથી અકાયિક (સિદ્ધો) અનંતગુણા છે, (૭) તેનાથી વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણા છે અને (૮) તેનાથી સકાયિક વિશેષાધિક છે.

૫૨ એસિનું ભંતે ! સકાઈયાણં પુઢવિકાઈયાણં આઝકાઈયાણં તેઝકાઈયાણં વાઝકાઈયાણં વણ્ણસ્સઈકાઈયાણં તસકાઈયાણં ચ અપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા તસકાઈયા અપજ્જત્તગા, તેઝકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા,

પુઢવિકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, આઝકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, વાઝકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, વળસ્સઈકાઈયા અપજ્જત્તગા અણંતગુણા, સકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સકાયિક, પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને ત્રસકાયિકના અપર્યાપ્ત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા ત્રસકાયિક છે, (૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી અપર્યાપ્તા અપ્કાયિક વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી અપર્યાપ્તા વાયુકાયિક વિશેષાધિક છે, (૬) તેનાથી અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણા છે અને (૭) તેનાથી અપર્યાપ્તા સકાયિક વિશેષાધિક છે.

૫૩ **एएसिणं भंते ! सकाइयाणं पुढविकाइयाणं आउकाइयाणं तेउकाइयाणं वाउकाइयाणं वणस्सइकाइयाणं तसकाइयाणं चपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા તસકાઈયા પજ્જત્તગા, તેઝકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, પુઢવિકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, આઝકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, વાઝકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, વળસ્સઈકાઈયા પજ્જત્તગા અણંતગુણા, સકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સકાયિક, પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્તા ત્રસકાયિક છે, (૨) તેનાથી પર્યાપ્તા તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી પર્યાપ્તા અપ્કાયિક વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી પર્યાપ્તા વાયુકાયિક વિશેષાધિક છે, (૬) તેનાથી પર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણા છે અને (૭) તેનાથી પર્યાપ્તા સકાયિક વિશેષાધિક છે.

૫૪ **एएसि णं भंते ! सकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा सकाइया अपज्जत्तगा, सकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સકાયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા સકાયિક છે, તેનાથી પર્યાપ્તા સકાયિક સંખ્યાતગુણા છે.

૫૫ **एएसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा पुढविकाइया अपज्जत्तगा, पुढविकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક છે, તેનાથી પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક સંખ્યાતગુણા છે.

૫૬ **एएसि णं भंते ! आउकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा आउकाइया अपज्जत्तगा, आउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા અપ્કાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા અપ્કાયિક છે, તેનાથી પર્યાપ્તા અપ્કાયિક સંખ્યાતગુણા છે.

૫૭ **एएसि णं भंते ! तेउकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा तेउकाइया अपज्जत्तगा, तेउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા તેજસ્કાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા તેજસ્કાયિક છે, તેનાથી પર્યાપ્તા તેજસ્કાયિક સંખ્યાતગુણા છે.

૫૮ **एएसि णं भंते ! वाउकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा वाउकाइया अपज्जत्तगा, वाउकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વાયુકાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા વાયુકાયિક છે, તેનાથી પર્યાપ્તા વાયુકાયિક સંખ્યાતગુણા છે.

૫૯ **एएसि णं भंते ! वणस्सइकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा वणस्सइकाइया अपज्जत्तगा, वणस्सइकाइया पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક જીવો છે, તેનાથી પર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક જીવો સંખ્યાતગુણા છે.

૬૦ **एएसि णं भंते ! तसकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा तसकाइया पज्जत्तगा, तसकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા ત્રસકાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા પર્યાપ્તા ત્રસકાયિક છે, તેનાથી અપર્યાપ્તા ત્રસકાયિક અસંખ્યાતગુણા છે.

૬૧ **एएसिणं भंते ! सकाइयाणं पुढविकाइयाणं आउकाइयाणं तेउकाइयाणं वाउकाइयाणं वणस्सइकाइयाणं तसकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्ताणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા તસકાઈયા પજ્જત્તગા, તસકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, તેડકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, પુઢવિકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, આડકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, વાડકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, તેડકાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા, પુઢવિકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, આડકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, વાડકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, વણસ્સઈકાઈયા અપજ્જત્તગા અણંતગુણા, સકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, વણસ્સઈકાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા, સકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સકાઈયા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સકાયિક, પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક, અને ત્રસકાયિકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્તા ત્રસકાયિક છે, (૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા ત્રસકાયિક અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અપર્યાપ્તા તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક, (૫) તેનાથી અપર્યાપ્તા અપ્કાયિક વિશેષાધિક, (૬) તેનાથી અપર્યાપ્તા વાયુકાયિક વિશેષાધિક, (૭) તેનાથી પર્યાપ્તા તેજસ્કાયિક સંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક, (૯) તેનાથી પર્યાપ્તા અપ્કાયિક વિશેષાધિક, (૧૦) તેનાથી પર્યાપ્તા વાયુકાયિક વિશેષાધિક, (૧૧) તેનાથી અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણા છે, (૧૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા સકાયિક વિશેષાધિક છે, (૧૩) તેનાથી પર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિક સંખ્યાતગુણા છે, (૧૪) તેનાથી પર્યાપ્તા સકાયિક વિશેષાધિક છે અને (૧૫) તેનાથી સકાયિક વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કાયની અપેક્ષાએ સકાયિક, અકાયિક અને ષટ્કાયિક જીવોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે. સમુચ્ચય કાયના બોલોમાં અકાયિક ભેદ હોય છે. જ્યારે અપર્યાપ્તા પર્યાપ્તાની પૃચ્છા હોય ત્યારે અકાયિકનો બોલ હોતો નથી. કારણ કે સિદ્ધોમાં અપર્યાપ્ત પર્યાપ્ત ભેદ સંભવિત નથી.

કાયની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા ત્રસકાયિક છે કારણ કે ત્રસકાયિકમાં બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોનો સમાવેશ થાય છે. તે જીવો પૃથ્વી આદિ અન્ય સ્થાવરકાયોની અપેક્ષાએ અલ્પ છે. (૨) તેનાથી તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે સ્થાવરકાયમાં અગ્નિના જીવો સર્વથી અલ્પ છે અને તે ત્રસ જીવોથી વધુ છે. (૩) તેનાથી પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક છે, કારણ કે અગ્નિના જીવોથી પૃથ્વીના જીવો વધુ છે. (૪) તેનાથી અપ્કાયિક વિશેષાધિક છે, કારણ કે પૃથ્વીથી પાણીના સ્થાનો લોકમાં

વધુ છે (૫) તેનાથી વાયુકાયિક વિશેષાધિક છે, કારણ કે લોકમાં પોલાણ વધુ છે (૬) તેનાથી અકાયિક (સિદ્ધો) અનંતગુણ છે, કારણ કે સિદ્ધોની સંખ્યા અનંત છે. (૭) તેનાથી વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણ છે, કારણ કે વનસ્પતિ જીવો સિદ્ધોથી વધુ હોય છે. (૮) તેનાથી સકાયિક વિશેષાધિક છે, કારણ કે તેમાં પૃથ્વીકાયિક આદિ સર્વકાયના જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

ક્રમ	કાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	ત્રસકાય	સર્વથી થોડા	ત્રસ જીવો સ્થાવર જીવોથી ઘણા અલ્પ છે.
૨	તેઉકાય	અસંખ્યાતગુણ	સ્થાવર જીવો ત્રસ જીવોથી વધુ હોય છે અને બાદર તેઉકાયનું ક્ષેત્ર અલ્પ હોવાથી પૃથ્વી આદિ સર્વ એકેન્દ્રિયોમાં તે અલ્પ છે.
૩	પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	તેઉકાયથી પૃથ્વીકાયનું ક્ષેત્ર લોકમાં વધુ છે.
૪	અપ્કાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક વધુ છે.
૫	વાયુકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક વધુ છે.
૬	અકાયિક	અનંતગુણ	સિદ્ધો અકાયિક છે અને તે અનંત છે.
૭	વનસ્પતિકાયિક	અનંતગુણ	સિદ્ધોથી વનસ્પતિના જીવો વધુ હોય છે.
૮	સકાયિક	વિશેષાધિક	સર્વ સંસારી જીવો સકાયિક હોય છે માટે પૃથ્વીકાયાદિ સર્વ જીવો તેમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

આ ૪ પ્રમાણે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તના સાત-સાત બોલનું અલ્પબહુત્વ થાય છે પરંતુ ઉપરોક્ત આઠ બોલમાંથી અકાયનો એક બોલ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તમાં હોતો નથી.

સકાયિકાદિ પ્રત્યેકના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા અપર્યાપ્ત સકાયિક જીવો છે, (૨) તેનાથી પર્યાપ્ત સકાયિક જીવો સંખ્યાતગુણ છે. એકેન્દ્રિયમાં અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ જીવોથી પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ જીવો સંખ્યાતગુણ અધિક છે. તેથી સકાયિક અને પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચે સ્થાવર જીવોમાં અપર્યાપ્ત જીવોથી પર્યાપ્ત જીવો સંખ્યાતગુણ અધિક છે. ત્રસકાયિક-(૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્ત ત્રસકાયિક (૨) તેનાથી અપર્યાપ્ત ત્રસકાયિક અસંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે ત્રસ જીવોમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા જીવો વધુ હોય છે.

સકાયાદિના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તનું સંયુક્ત અલ્પબહુત્વ મૂળપાઠથી સ્પષ્ટ છે તેમાં અલ્પ બહુત્વના '૧૫' બોલ થાય છે.

કાયની અપેક્ષાએ પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા જીવોનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	કાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	પર્યાપ્તા ત્રસકાય	સર્વથી થોડા	ત્રસ જીવો અલ્પ હોય છે.
૨	અપર્યાપ્તા ત્રસકાય	અસંખ્યગુણ	ત્રસમાં પર્યાપ્તા કરતાં અપર્યાપ્તા વધુ હોય છે.
૩	અપર્યાપ્તા તેઉકાય	અસંખ્યગુણ	ત્રસથી સ્થાવર જીવ અસંખ્યગુણ હોય છે, તેમાં તેઉકાય સર્વથી અલ્પ છે તથા સૂક્ષ્મ જીવોની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્ત અલ્પ છે.
૪	અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	લોકમાં અગ્નિથી પૃથ્વીના જીવો વધુ હોય છે.

૫	અપર્યાપ્તા અષ્ટકાય	વિશેષાધિક	લોકમાં પૃથ્વીથી પાણીના જીવો વધુ હોય છે.
૬	અપર્યાપ્તા વાયુકાય	વિશેષાધિક	લોકમાં પાણીથી વાયુના જીવો વધુ હોય છે.
૭	પર્યાપ્તા તેઉકાય	સંખ્યાતગુણા	સૂક્ષ્મ જીવોની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તા કરતાં પર્યાપ્તા જીવો વધુ હોય છે.
૮	પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	અગ્નિથી પૃથ્વીના જીવો વધુ હોય છે.
૯	પર્યાપ્તા અષ્ટકાય	વિશેષાધિક	પૃથ્વીથી પાણીના જીવો વધુ હોય છે.
૧૦	પર્યાપ્તા વાયુકાય	વિશેષાધિક	પાણીથી વાયુના જીવો વધુ હોય છે.
૧૧	અપર્યાપ્તા વનસ્પતિ	અનંતગુણા	નિગોદ જીવોની અપેક્ષાએ તે અનંત છે.
૧૨	અપર્યાપ્તા સકાય	વિશેષાધિક	સૂક્ષ્મ-બાદર પૃથ્વ્યાદિ સર્વ અપર્યાપ્તા સમાવિષ્ટ છે.
૧૩	પર્યાપ્તા વનસ્પતિ	સંખ્યાતગુણા	સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણ હોય છે.
૧૪	પર્યાપ્તા સકાય	વિશેષાધિક	વનસ્પતિ સિવાય ચાર સ્થાવરના સર્વ પર્યાપ્તાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.
૧૫	સકાય	વિશેષાધિક	પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

સૂક્ષ્મ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૬૨ **एएसिणं भंते ! सुहुमाणं सुहुमपुढविकाइयाणं सुहुमआउकाइयाणं सुहुमतेउकाइयाणं सुहुमवाउकाइयाणं सुहुमवणस्सइकाइयाणं सुहुमणिगोदाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમતેઉકાઇયા, સુહુમપુઢવિકાઇયા વિસેસાહિયા, સુહુમ આઉકાઇયા વિસેસાહિયા, સુહુમવાઉકાઇયા વિસેસાહિયા, સુહુમણિગોદા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમવણસ્સઇકાઇયા અણંતગુણા, સુહુમા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ જીવો, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક, સૂક્ષ્મ અષ્ટકાયિક, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક, સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અને સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક છે, (૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ અષ્ટકાયિક વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર)અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંતગુણા છે અને (૭) તેનાથી સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષાધિક છે.

૬૩ **एएसिणं भंते ! सुहुमअपज्जत्तगाणं सुहुमपुढविकाइयअपज्जत्तगाणं सुहुमआउकाइयअपज्जत्तगाणं सुहुमतेउकाइयअपज्जत्तगाणं सुहुमवाउकाइयअपज्जत्तगाणं सुहुमवणस्सइकाइयअपज्जत्तगाणं सुहुमणिगोदअपज्जत्तगाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમતેઉકાઇયા અપજ્જત્તગા, સુહુમપુઢવિકાઇયા અપજ્જત્તગા

વિસેસાહિયા, સુહુમઆઝકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમવાઝકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમણિગોદા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તગા અણંતગુણા, સુહુમા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત જીવો, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ નિગોદ અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અનંતગુણા છે અને (૭) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે.

૬૪ **एएसि णं भंते ! सुहुमपज्जत्तगाणं सुहुमपुढविकाइयपज्जत्तगाणं सुहुमआउकाइय-पज्जत्तगाणं सुहुमतेउकाइयपज्जत्तगाणं सुहुमवाउकाइयपज्जत्तगाणं सुहुमवणस्सइकाइय-पज्जत्तगाणं सुहुमणिगोदपज्जत्तगाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમતેઝકાઈયા પજ્જત્તગા, સુહુમપુઢવિકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમઆઝકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમવાઝકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમણિગોદા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયા પજ્જત્તગા અણંતગુણા, સુહુમા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મપર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અને સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્ત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અનંતગુણા છે અને (૭) તેનાથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે.

૬૫ **एएसि णं भंते ! सुहुमाणं पज्जत्ताअपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा सुहुमा अपज्जत्तगा, सुहुमा पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર—** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા જીવો છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા જીવો સંખ્યાતગુણા છે.

૬૬ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમપુઢવિકાઈયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમપુઢવિકાઈયા અપજ્જત્તગા, સુહુમપુઢવિકાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૬૭ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમઆઝકાઈયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમઆઝકાઈયા અપજ્જત્તગા, સુહુમઆઝકાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૬૮ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમતેઝકાઈયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમતેઝકાઈયા અપજ્જત્તગા, સુહુમતેઝકાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૬૯ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમવાઝકાઈયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમવાઝકાઈયા અપજ્જત્તગા, સુહુમવાઝકાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મવાયુકાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૭૦ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તગા, સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા જીવો છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૭૧ એસિ પં ભંતે ! સુહુમણિગોદાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમણિગોદા અપજ્જત્તાગા, સુહુમણિગોદા પજ્જત્તાગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ (શરીર) માં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ નિગોદ અપર્યાપ્તા છે, તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૭૨ એસિ પં ભંતે ! સુહુમાણં સુહુમપુઢવિકાઈયાણં સુહુમઆઝકાઈયાણં સુહુમતેઝકાઈયાણં સુહુમવાઝકાઈયાણં સુહુમવણસ્સઝકાઈયાણં સુહુમણિગોદાણં ય પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા સુહુમતેઝકાઈયા અપજ્જત્તાગા, સુહુમપુઢવિકાઈયા અપજ્જત્તાગા વિસેસાહિયા, સુહુમઆઝકાઈયા અપજ્જત્તાગા વિસેસાહિયા, સુહુમવાઝકાઈયા અપજ્જત્તાગા વિસેસાહિયા, સુહુમતેઝકાઈયા પજ્જત્તાગા સંખેજ્જગુણા, સુહુમપુઢવિકાઈયા પજ્જત્તાગા વિસેસાહિયા, સુહુમઆઝકાઈયા પજ્જત્તાગા વિસેસાહિયા, સુહુમવાઝકાઈયા પજ્જત્તાગા વિસેસાહિયા, સુહુમણિગોદા અપજ્જત્તાગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમણિગોદા પજ્જત્તાગા સંખેજ્જગુણા, સુહુમવણસ્સઝકાઈયા અપજ્જત્તાગા અણંતગુણા, સુહુમા અપજ્જત્તાગા વિસેસાહિયા, સુહુમવણસ્સઝકાઈયા પજ્જત્તાગા સંખેજ્જગુણા, સુહુમા પજ્જત્તાગા વિસેસાહિયા, સુહુમા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ જીવો, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક, સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અને સૂક્ષ્મ નિગોદોના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક (૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા, (૬) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૭) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૮) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૯) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૧૦) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે. (૧૧) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અનંતગુણા છે, (૧૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે, (૧૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે, (૧૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે અને (૧૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સૂક્ષ્મ જીવોના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ છે.

પાંચે સ્થાવરના સૂક્ષ્મ જીવો આખા લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે. તે દરેક જીવોની અવગાહના

અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્ય ભેદ થાય છે. તેથી લોક વ્યાપી તે જીવોની અવગાહનામાં તરતમતા થાય છે. તેના કારણે પ્રસ્તુત અલ્પબહુત્વ ઘટિત થાય છે.

(૧) સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- તેમાં (૧) સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ જીવો, (૨-૬) પૃથ્વી આદિ પાંચે ય સ્થાવરના સૂક્ષ્મ જીવો અને (૭) સૂક્ષ્મ નિગોદના શરીરો, આ સાત બોલનો સમાવેશ થાય છે. તેના અલ્પબહુત્વના કારણો સમુચ્ચય પૃથ્વીકાયાદિના અલ્પબહુત્વની સમાન છે. તે સાત બોલમાં પાંચમા બોલમાં સૂત્રકારે ણિગોયા શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે. અહીં 'નિગોદ' શબ્દનો અર્થ 'નિગોદ શરીર' થાય છે. સાધારણ શરીરી અનંત જીવોના સ્થૂલ શરીરને નિગોદ કહે છે અર્થાત્ જે એક શરીરના આશ્રયે અનંત જીવો રહેતા હોય, તે શરીરને 'નિગોદ' કહે છે અને તેમાં રહેનાર જીવને નિગોદ જીવો કહે છે. નિગોદના બે પ્રકાર છે— સૂક્ષ્મ અને બાદર. સૂરણકન્દ આદિ બાદર નિગોદ છે અને સૂક્ષ્મ નિગોદ સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત છે. એક-એક ગોળામાં અસંખ્યાત-અસંખ્યાત નિગોદ-શરીરો હોય છે અને એક શરીરે અનંતા જીવો હોય છે. તે નિગોદશરીરો વાયુકાયિકોથી અસંખ્યાત ગુણા છે. જો અહીં જીવનું કથન હોય, તો તે અનંતગુણા થાય પરંતુ સૂત્રકારે તેને અસંખ્યાતગુણા કહ્યા છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં નિગોદ શરીરનું ગ્રહણ છે. તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણા છે કારણ કે વનસ્પતિકાયિકમાં નિગોદ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યેક નિગોદ શરીરમાં અનંત-અનંત જીવો હોય છે અને તેનાથી સર્વ સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષાધિક છે.

ક્રમ	સૂક્ષ્મકાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	સૂક્ષ્મ તેઉકાય	સર્વથી થોડા	એકેન્દ્રિયમાં તેઉકાય સર્વથી અલ્પ છે.
૨	સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે જ તે તેઉકાય કરતાં વધુ છે.
૩	સૂક્ષ્મ અપ્કાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે જ તે પૃથ્વીકાય કરતાં વધુ છે.
૪	સૂક્ષ્મ વાયુકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે જ તે અપ્કાય કરતાં વધુ છે.
૫	સૂક્ષ્મ નિગોદ	અસંખ્યગુણા	નિગોદના શરીર ચાર સ્થાવર જીવોથી વધુ હોય છે.
૬	સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ	અનંતગુણા	એક-એક નિગોદ શરીરમાં અનંત જીવો છે.
૭	સૂક્ષ્મ જીવ	વિશેષાધિક	સૂક્ષ્મ પૃથ્વી આદિ ચારે તેમાં સમાવિષ્ટ છે.

(૨-૩) સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્તા :- આ બંનેના અલ્પબહુત્વનો ક્રમ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

(૪) દરેક સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તનું અલ્પબહુત્વ :- સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્ત જીવો અલ્પ હોય છે અને પર્યાપ્તા તેનાથી સંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે. સૂક્ષ્મ જીવોમાં પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા બંને પ્રકારના જીવોની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની જ છે, તેમ છતાં સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તાની સ્થિતિ અપર્યાપ્તા કરતાં અધિક હોવાથી હંમેશાં પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ જીવો અધિક પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ જીવોથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ જીવો સંખ્યાતગુણા થાય છે. તે જ રીતે પાંચે સૂક્ષ્મ સ્થાવર જીવો અને સૂક્ષ્મ નિગોદ (શરીર)ના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તામાં અલ્પબહુત્વ થાય છે.

(૫) સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	સૂક્ષ્મ કાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	અપર્યાપ્તા તેઉકાય	સર્વથી થોડા	એકેન્દ્રિયમાં તેઉકાય સર્વથી અલ્પ છે.
૨	અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.

ક્રમ	સૂક્ષ્મ કાય	પ્રમાણ	કારણ
૩	અપર્યાપ્તા અપ્કાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.
૪	અપર્યાપ્તા વાયુકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.
૫	પર્યાપ્તા તેઉકાય	સંખ્યાતગુણા	સૂક્ષ્મમાં અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા અધિક છે.
૬	પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.
૭	પર્યાપ્તા અપ્કાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.
૮	પર્યાપ્તા વાયુકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.
૯	અપર્યા. નિગોદ(શરીર)	અસંખ્યગુણા	ચારે સ્થાવર કરતાં નિગોદ શરીર વધુ હોય છે.
૧૦	પર્યાપ્તા નિગોદ(શરીર)	સંખ્યાતગુણા	સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ પર્યાપ્ત અધિક છે.
૧૧	અપર્યાપ્તા વનસ્પતિ	અનંતગુણા	વનસ્પતિ જીવો અનંત છે.
૧૨	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા	વિશેષાધિક	પૃથ્વી આદિ ચાર સ્થાવર જીવોનો સમાવેશ થાય છે.
૧૩	પર્યાપ્તા વનસ્પતિ	સંખ્યાતગુણા	સૂક્ષ્મમાં પર્યાપ્તા વધુ છે.
૧૪	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા	વિશેષાધિક	પર્યાપ્ત પૃથ્વી કાયાદિનો સમાવેશ થાય છે.
૧૫	સૂક્ષ્મ જીવો	વિશેષાધિક	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

બાદર જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૭૩ **एएसिणं भंते !** બાદરાણં, બાદરપુઢવિકાઈયાણં, બાદરઆઝકાઈયાણં, બાદરતેઝકાઈયાણં, બાદરવાઝકાઈયાણં, બાદરવણસ્સઙ્કાઈયાણં, પત્તેયસરીરબાદર-વણસ્સઙ્કાઈયાણં, બાદરણિગોદાણં, બાદરતસકાઈયાણ ય કચરે કચરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરા તસકાઈયા, બાદરા તેઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, પત્તેય-સરીરબાદરવણસ્સઙ્કાઈયા અસંખેજ્જગુણા, બાદરા ણિગોદા અસંખેજ્જગુણા, બાદરા પુઢવિકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, બાદરા આઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, બાદરા વાઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, બાદરા વણસ્સઙ્કાઈયા અણંતગુણા, બાદરા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર જીવો, બાદર પૃથ્વીકાયિકો, બાદર અપ્કાયિકો, બાદર તેજસ્કાયિકો, બાદર વાયુકાયિકો, બાદર વનસ્પતિકાયિકો, પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિકો, બાદર નિગોદો અને બાદર ત્રસકાયિકોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર ત્રસકાયિક જીવો છે. (૨) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક જીવો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૩) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૪) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીરો) અસંખ્યાત ગુણા છે. (૫) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૬) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક જીવો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૭) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક જીવો અસંખ્યાત ગુણા છે. (૮) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંતગુણા છે અને (૯) તેનાથી બાદર જીવો વિશેષાધિક છે.

૭૪ **एएसि णं भंते !** बादरअपज्जत्तागाणं बादरपुढविकाइयअपज्जत्तागाणं बादरआउकाइयअपज्जत्तागाणं बादरतेउकाइयअपज्जत्तागाणं बादरवाउकाइयअपज्जत्तागाणं बादरवणस्सइकाइयअपज्जत्तागाणं पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइयअपज्जत्तागाणं बादरणिगोदापज्जत्तागाणं बादरतसकाइयपज्जत्तागाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?

गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतसकाइया अपज्जत्तागा, बादरतेउकाइया अपज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, पत्तेयसरीरबादरवणस्सकाइया अपज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरणिगोदा अपज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरपुढविकाइया अपज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरआउकाइया अपज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरवाउकाइया अपज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तागा अणंतगुणा, बादरअपज्जत्तागा विसेसाहिया ।

भावार्थ :- प्रश्न- હે ભગવન્ ! બાદર અપર્યાપ્તા, બાદર પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા, બાદર અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા, બાદર તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા, બાદર વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા, બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા, પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા, બાદર નિગોદ(શરીર) અપર્યાપ્તા અને બાદર ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તામાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા, (૪) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા, (૫) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા, (૬) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા, (૭) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા, (૮) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અનંતગુણા અને (૯) તેનાથી બાદર અપર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે.

૭૫ **एएसि णं भंते !** बादरपज्जत्तागाणं बादरपुढविकाइयपज्जत्तागाणं बादरआउकाइयपज्जत्तागाणं बादरतेउकाइयपज्जत्तागाणं बादरवाउकाइयपज्जत्तागाणं बादरवणस्सइकाइयपज्जत्तागाणं पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइयपज्जत्तागाणं बादरणिगोदपज्जत्तागाणं बादरतसकाइयपज्जत्तागाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?

गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतेउक्काइया पज्जत्तागा, बादरतसकाइया पज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, पत्तेयसरीरबादरवणस्सइकाइया पज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरणिगोदा पज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरपुढविकाइया पज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरआउकाइया पज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरवाउकाइया पज्जत्तागा असंखेज्जगुणा, बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तागा अणंतगुणा, बादरपज्जत्तागा विसेसाहिया ।

भावार्थ :- प्रश्न- હે ભગવન્ ! બાદર પર્યાપ્તા, બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા, બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તા, બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા, બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા, બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા, પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા, બાદર નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા અને બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તામાં કોણ

કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા, (૨) તેનાથી બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા, (૩) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા, (૪) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૫) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા, (૬) તેનાથી બાદર અષ્કાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૭) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૮) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અનંતગુણા અને (૯) તેનાથી બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

૭૬ **ए**एसि णं भंते ! बादराणं पज्जत्ताअपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरा पज्जत्तगा, बादरा अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ।

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન**— હે ભગવન્ ! બાદર પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બાદર પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બાદર અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે.

૭૭ **ए**एसि णं भंते ! बादरपुढविकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरपुढविकाइया पज्जत्तगा, बायरपुढविकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ।

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન**— હે ભગવન્ ! બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા છે.

૭૮ **ए**एसि णं भंते ! बादरआउकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरआउकाइया पज्जत्तगा, बादरआउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ।

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન**— હે ભગવન્ ! બાદર અષ્કાયિક પર્યાપ્તા અને બાદર અષ્કાયિક અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બાદર અષ્કાયિક પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બાદર અષ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા છે.

૭૯ **ए**एसि णं भंते ! बादरतेउकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा बादरतेउकाइया पज्जत्तगा, बादरतेउकाइया अपज्जत्तगा असंखेज्जगुणा ।

ભાવાર્થ :- **પ્રશ્ન**— હે ભગવન્ ! બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા છે.

૮૦ **ए**एसि णं भंते ! बादरवाउकाइयाणं पज्जत्ताअपज्जत्तगाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा

વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરવાઝકાઝયા પજ્જત્તગા, બાદરવાઝકાઝયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બાદર વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાત ગુણા છે.

૮૧ **एएसि णं भंते !** બાદરવણસ્સઝકાઝયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરવણસ્સઝકાઝયા પજ્જત્તગા, બાદરવણસ્સઝકાઝયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે.

૮૨ **एएसि णं भंते !** પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સઝયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સકાઝયા પજ્જત્તગા, પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સકાઝયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા પ્રત્યેકશરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અને તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે.

૮૩ **एएसि णं भंते !** બાદરણિગોદાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરણિગોદા પજ્જત્તગા, બાદરણિગોદા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બાદર નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે.

૮૪ **एएसि णं भंते !** બાદરતસકાઝયાણં પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરતસકાઝયા પજ્જત્તગા, બાદરતસકાઝયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! સર્વથી થોડા બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા છે, તેનાથી બાદર ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે.

૮૫ **एएसि णं भंते !** બાદરાણં, બાદરપુઢવિકાઝયાણં, બાદરઆઝકાઝયાણં, બાદરતેઝકાઝયાણં,

બાદરવાઝકાઈયાણં, બાદરવણસ્સઙ્કાઈયાણં, પત્તેયસરીરબાદર-વણસ્સઙ્કાઈયાણં, બાદર-ગિગોદાણં, બાદરતસકાઈયાણ ય પજ્જત્તાઅપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરતેઝકાઈયા પજ્જત્તગા, બાદરતસકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરતસકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, પત્તેયસરીર-બાદરવણસ્સઙ્કાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરનિગોદા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરપુઢવિકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરઆઝકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવાઝકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરતેઝકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, પત્તેયસરીર-બાદરવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરગિગોદા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરપુઢવિકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરઆઝકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવાઝકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવણસ્સઙ્કાઈયા પજ્જત્તગા અણંતગુણા, બાદરપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, બાદરવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરઅપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, બાદરા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર જીવો, બાદર પૃથ્વીકાયિકો, બાદર અપ્કાયિકો, બાદર તેજસ્કાયિકો, બાદર વાયુકાયિકો, બાદર વનસ્પતિકાયિકો, પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિકો, બાદર નિગોદ(શરીર) અને બાદર ત્રસકાયિકોના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી બાદર ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી બાદર પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૫) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૬) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૭) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૮) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૯) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૦) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૧) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૨) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૩) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૪) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૫) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અનંતગુણા, (૧૬) તેનાથી બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૧૭) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૧૮) તેનાથી બાદર અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે અને (૧૯) તેનાથી બાદર જીવો વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં બાદર જીવોના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે.

(૧) સમુચ્ચય બાદર જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- સમુચ્ચય બાદર જીવોનું અલ્પબહુત્વ બાદર અપર્યાપ્તાની મુખ્યતાએ છે. કારણ કે બાદરમાં અપર્યાપ્તા જીવો જ વધુ હોય છે. (૧) સર્વથી થોડા બાદર ત્રસકાયિક છે,

કારણ કે બેઈન્દ્રિયાદિ ત્રસ જીવો, સ્થાવર જીવોથી અલ્પ હોય છે. અહીં બાદર વિશેષણ સ્વરૂપ દર્શક છે, તેમ સમજવું, કારણ કે ત્રસ જીવો બાદર જ છે. (૨) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણ છે, કારણ કે એકેન્દ્રિય જીવો ત્રસ જીવોથી અસંખ્યાતગુણ હોય છે. સમુચ્ચ બાદર તેજસ્કાયિક જીવોમાં પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બંને પ્રકારના જીવો સમાવિષ્ટ થાય છે. તેથી અહીં અપર્યાપ્ત જીવોની મુખ્યતાએ તેઉકાયના જીવો અધિક થાય છે. (૩) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અસંખ્યાતગુણ છે, કારણ કે બાદર તેજસ્કાયિક તો માત્ર મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિકોનું ક્ષેત્ર તેનાથી અસંખ્યાતગુણું અધિક છે. ત્રણે લોકમાં વનસ્પતિકાયિક જીવો હોય છે. તે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું હોવાથી જીવો અસંખ્યાત ગુણ છે. (૪) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) અસંખ્યાતગુણ છે, તે અત્યંત સૂક્ષ્મ અવગાહનાવાળા હોવાથી વધુ હોય છે. (૫) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવો અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે આઠેય પૃથ્વીમાં તથા વિમાનો, ભવનો, પ્રસ્તટો, પર્વતો આદિમાં વિદ્યમાન છે, (૬) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે પૃથ્વીથી જલક્ષેત્ર અધિક છે સમુદ્રની જલરાશિમાં અપ્કાયિક જીવોની પ્રચુરતા છે. (૭) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક અસંખ્યાતગુણ અધિક છે કારણ કે લોકમાં પોલાણ વધુ છે અને પોલાણમાં વાયુ હોય છે. (૮) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણ અધિક છે કારણ કે બાદર નિગોદ(શરીર)માં અનંત-અનંત વનસ્પતિકાયિક જીવો હોય છે. (૯) તેનાથી બાદર જીવો વિશેષાધિક છે કારણ કે ઉપરોક્ત પૃથ્વી આદિ બાદર સર્વ જીવોનો સમુચ્ચ બાદરમાં સમાવેશ થાય છે.

(૨) સમુચ્ચ બાદર અપર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- તે સમુચ્ચ બાદર જીવો પ્રમાણે જ છે.

ક્રમ	બાદરકાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	ત્રસકાય	સર્વથી થોડા	ત્રસ જીવો પૃથ્વીકાયાદિ પાંચે સ્થાવરની અપેક્ષાએ થોડા છે.
૨	બાદર તેઉકાય	અસંખ્યાતગુણ	એકેન્દ્રિય છે, પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત સર્વે સમાવિષ્ટ છે.
૩	પ્રત્યેક શરીરીબાદર વનસ્પતિ	અસંખ્યાતગુણ	બાદર તેઉકાયથી તેનું ક્ષેત્ર વધારે છે માટે અસંખ્યાત ગુણ છે.
૪	બાદર નિગોદ	અસંખ્યાતગુણ	સ્વાભાવિકરૂપે નિગોદ શરીર વધુ હોય છે.
૫	બાદર પૃથ્વીકાય	અસંખ્યાતગુણ	આઠ પૃથ્વી, વિમાનો, ભવનો, પાથડાઓમાં હોય છે.
૬	બાદર અપ્કાય	અસંખ્યાતગુણ	સમુદ્ર આદિના કારણે પૃથ્વી કરતાં જલ વધુ છે.
૭	બાદર વાયુકાય	અસંખ્યાતગુણ	પોલાણના ભાગમાં સર્વત્ર વાયુ હોય છે.
૮	બાદર વનસ્પતિકાય	અનંતગુણ	બાદર નિગોદ(સાધારણ શરીર)માં અનંત જીવો છે.
૯	સમુચ્ચ બાદર	વિશેષાધિક	ત્રસાદિ સર્વ જીવો સમાવિષ્ટ થાય છે.

(૩) સમુચ્ચ બાદર પર્યાપ્તા જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા જીવો છે. બાદર અગ્નિ મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ છે. તેનું ક્ષેત્ર અને કાલ મર્યાદિત હોવાથી પર્યાપ્ત જીવો અલ્પ હોય છે. (૨) તેનાથી બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. તે જીવોનું ક્ષેત્ર તેજસ્કાયિક કરતાં વધુ છે. (૩) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે ત્રસ જીવોથી સ્થાવર જીવો વધુ હોય છે. (૪) તેનાથી બાદર નિગોદ (શરીર) પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. નિગોદ શરીરની અવગાહના અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. (૫) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. તેના ઉત્પત્તિ સ્થાન વધુ છે. (૬) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. તેના ઉત્પત્તિ સ્થાન

પૃથ્વીથી વધુ છે. (૭) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે. જલ કરતાં વાયુના સ્થાન વધુ છે. (૮) તેનાથી બાદર સાધારણ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અનંતગુણા છે. તેમાં એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય છે. (૯) તેનાથી સમુચ્ચય બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે કારણ કે તેમાં પૂર્વોક્ત સર્વ જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ક્રમ	પર્યાપ્ત બાદરકાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	પર્યાપ્તા બાદર તેઉકાય	સર્વથી થોડા	ક્ષેત્ર અલ્પ છે(મનુષ્ય ક્ષેત્રમાંજ છે.)
૨	પર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાય	અસંખ્યાતગુણા	ત્રણે લોકમાં છે.
૩	પર્યાપ્તા પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિ	અસંખ્યાતગુણા	ત્રસકાયથી વનસ્પતિ જીવો વધુ હોય છે.
૪	પર્યાપ્તાબાદર નિગોદ(શરીર)	અસંખ્યાતગુણા	નિગોદ શરીરની અવગાહના નાની હોવાથી વધુ છે.
૫	પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાય	અસંખ્યાતગુણા	લોકમાં નિગોદ શરીરથી પૃથ્વી વધુ છે.
૬	પર્યાપ્તા બાદર અપ્કાય	અસંખ્યાતગુણા	લોકમાં પૃથ્વી કરતાં જળ વધુ છે.
૭	પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાય	અસંખ્યાતગુણા	લોકમાં પોલાણ વધુ હોવાથી વાયુ વધુ છે.
૮	પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાય	અનંતગુણા	એક-એક નિગોદ શરીરમાં અનંતજીવો છે.
૯	પર્યાપ્તા બાદર જીવો	વિશેષાધિક	પૃથ્વી આદિ સર્વ બાદર જીવોનો સમાવેશ છે.

(૪) દરેક બાદરના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તનું પૃથક્-પૃથક્ અલ્પબહુત્વ :- બાદર જીવોમાં સર્વત્ર પર્યાપ્ત જીવોથી અપર્યાપ્તા જીવો અસંખ્યાતગુણા અધિક હોય છે. કારણ કે અપર્યાપ્ત જીવો જ્યારે, જ્યાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યાં તે એક સાથે અસંખ્યાતા જ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૫) બાદરના પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત જીવોનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	બાદરકાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	બાદર પર્યાપ્તા તેઉકાય	સર્વથી થોડા	ક્ષેત્ર અલ્પ છે.
૨	બાદર પર્યાપ્તા ત્રસકાય	અસંખ્યગુણા	ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર ત્રણે ય લોકમાં છે.
૩	બાદર અપર્યાપ્તા ત્રસકાય	અસંખ્યગુણા	બાદરમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા વધુ હોય છે.
૪	બાદર પર્યાપ્તા પ્રત્યેક વનસ્પતિ	અસંખ્યગુણા	ત્રસકાયથી વનસ્પતિ જીવો વધુ છે.
૫	બાદર પર્યાપ્તા નિગોદ(શરીર)	અસંખ્યગુણા	નિગોદ શરીરની અવગાહના સૂક્ષ્મ છે.
૬	બાદર પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	અસંખ્યગુણા	લોકમાં પૃથ્વી વધુ છે.
૭	બાદર પર્યાપ્તા અપ્કાય	અસંખ્યગુણા	લોકમાં પૃથ્વી કરતાં જલસ્થાનો વધુ છે.
૮	બાદર પર્યાપ્તા વાયુકાય	અસંખ્યગુણા	લોકમાં પાણી કરતાં પોલાણ વધુ છે.
૯	બાદર અપર્યાપ્તા તેઉકાય	અસંખ્યગુણા	પર્યાપ્તથી અપર્યાપ્ત વધુ હોય છે.
૧૦	બાદર અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક વનસ્પતિ	અસંખ્યગુણા	બાદર તેઉકાયથી ક્ષેત્ર વધુ છે.
૧૧	બાદર અપર્યાપ્તા નિગોદ(શરીર)	અસંખ્યગુણા	નિગોદ શરીર સૂક્ષ્મ છે.

૧૨	બાદર અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	અસંખ્યગુણા	પૃથ્વીનું ક્ષેત્ર વધુ છે.
૧૩	બાદર અપર્યાપ્તા અષ્ટકાય	અસંખ્યગુણા	પૃથ્વી કરતાં પાણીના સ્થાનો વધુ છે.
૧૪	બાદર અપર્યાપ્તા વાયુકાય	અસંખ્યગુણા	પાણીના સ્થાન કરતાં પોલાણ ભાગ વધુ છે.
૧૫	બાદર પર્યાપ્તા વનસ્પતિ	અનંતગુણા	બાદર નિગોદમાં અનંત જીવો છે.
૧૬	પર્યાપ્તા બાદર જીવો	વિશેષાધિક	સર્વ બાદર પર્યાપ્ત જીવો સમાવિષ્ટ છે.
૧૭	અપર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિ	અસંખ્યગુણા	બાદરમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા વધુ હોય છે.
૧૮	અપર્યાપ્તા બાદર જીવો	વિશેષાધિક	પૃથ્વી આદિ સર્વ બાદર જીવો સમાવિષ્ટ છે.
૧૯	બાદર જીવો	વિશેષાધિક	પર્યાપ્તા અપર્યાપ્તા બંને જીવો સમાવિષ્ટ છે.

સૂક્ષ્મ તથા બાદર જીવોનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :-

૮૬ **एणसि णं भंते !** સુહુમાણં, સુહુમપુઠવિકાઈયાણં, સુહુમઆઝકાઈયાણં સુહુમતેઝકાઈયાણં, સુહુમવાઝકાઈયાણં, સુહુમવણસ્સઝકાઈયાણં, સુહુમણિગોદાણં; બાદરાણં, બાદરપુઠવિકાઈયાણં, બાદરઆઝકાઈયાણં, બાદરતેઝકાઈયાણં, બાદરવાઝકાઈયાણં, બાદરવણસ્સઝકાઈયાણં, પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સઝકાઈયાણં, બાદરણિગોદાણં, બાદરતસકાઈયાણં ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સઘ્વત્થોવા બાદરતસકાઈયા, બાદરતેઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, પત્તેયસરીર-બાદરવણસ્સઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, બાદરણિગોદા અસંખેજ્જગુણા, બાદરપુઠવિકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, બાદરઆઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવાઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમતેઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમપુઠવિકાઈયા વિસેસાહિયા, સુહુમઆઝકાઈયા વિસેસાહિયા, સુહુમવાઝકાઈયા વિસેસાહિયા, સુહુમણિગોદા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવણસ્સઝકાઈયા અણંતગુણા, બાદરા વિસેસાહિયા, સુહુમવણસ્સઝકાઈયા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મજીવો, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક, સૂક્ષ્મ અષ્ટકાયિક, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક, સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક, સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર) તથા બાદર જીવો, બાદર પૃથ્વીકાયિક, બાદર અષ્ટકાયિક, બાદર તેજસ્કાયિક, બાદર વાયુકાયિક, બાદર વનસ્પતિકાયિક, પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક, બાદર નિગોદ(શરીર) અને બાદર ત્રસકાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર ત્રસકાયિક છે, (૨) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૩) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૪) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) અસંખ્યાતગુણા, (૫) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૬) તેનાથી બાદર અષ્ટકાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૭) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૮) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૯) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક, (૧૦) તેનાથી સૂક્ષ્મ અષ્ટકાયિક વિશેષાધિક, (૧૧) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક વિશેષાધિક, (૧૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર) અસંખ્યાતગુણા, (૧૩)

તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણા, (૧૪) તેનાથી બાદર જીવો વિશેષાધિક છે, (૧૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અસંખ્યાતગુણા છે અને (૧૬) તેનાથી સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષાધિક છે.

૮૭ **एएसि णं भंते !** સુહુમઅપજ્જત્તગાણં, સુહુમપુઠવિકાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં, સુહુમઆઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં, સુહુમતેઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં, સુહુમવાઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં, સુહુમવણસ્સઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં, સુહુમણિગોદાપજ્જત્તગાણં બાદરાપજ્જત્તગાણં, બાદરપુઠવિકાઙ્ગાણં, બાદરઆઙ્કાઙ્ગાણં, બાદરતેઙ્કાઙ્ગાણં, બાદરવાઙ્કાઙ્ગાણં, બાદરવણસ્સઙ્કાઙ્ગાણં પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં, બાદરણિગોદાપજ્જત્તગાણં, બાદરતસકાઙ્ગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પાવા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરતસકાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં, બાદરતેઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, બાદરણિગોદાપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, બાદરપુઠવિકાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, બાદરઆઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, બાદરવાઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, સુહુમતેઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, સુહુમપુઠવિકાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં વિસેસાહિયા, સુહુમઆઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં વિસેસાહિયા, સુહુમવાઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં વિસેસાહિયા, સુહુમણિગોદાપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, બાદરવણસ્સઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં અણંતગુણા, બાદર અપજ્જત્તગાણં વિસેસાહિયા, સુહુમવણસ્સઙ્કાઙ્ગાણં અપજ્જત્તગાણં અસંખેજ્જગુણા, સુહુમા અપજ્જત્તગાણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક, અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ તથા અપર્યાપ્તા બાદર, અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિક, અપર્યાપ્તા બાદર અપ્કાયિક, અપર્યાપ્તા બાદર તેજસ્કાયિક, અપર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિક, અપર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિક, અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક, અપર્યાપ્તા બાદર નિગોદ અને અપર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાયિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા બાદર ત્રસકાયિક છે, (૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા બાદર તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૪) તેનાથી અપર્યાપ્તા બાદર નિગોદ અસંખ્યાતગુણા, (૫) તેનાથી અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૬) તેનાથી અપર્યાપ્તા બાદર અપ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૭) તેનાથી અપર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિક અસંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અસંખ્યાતગુણા, (૯) તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક વિશેષાધિક, (૧૦) તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક વિશેષાધિક, (૧૧) તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક વિશેષાધિક છે, (૧૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર) અસંખ્યાતગુણા, (૧૩) તેનાથી અપર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિક અનંતગુણા, (૧૪) તેનાથી

બાદર અપર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક, (૧૫) તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અસંખ્યાતગુણા અને (૬) તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષાધિક છે.

૮૮ **एएसि णं भंते !** સુહુમપજ્જત્તગાણં, સુહુમપુઠવિકાઇયપજ્જત્તગાણં સુહુમઆઝકાઇયપજ્જત્તગાણં, સુહુમતેઝકાઇયપજ્જત્તગાણં, સુહુમવાઝકાઇયપજ્જત્તગાણં, સુહુમવણસ્સઙ્કાઇયપજ્જત્તગાણં, સુહુમણિગોદપજ્જત્તગાણં, બાદરપજ્જત્તગાણં બાદરપુઠવિકાઇયપજ્જત્તગાણં, બાદરઆઝકાઇયપજ્જત્તગાણં, બાદરતેઝકાઇયપજ્જત્તગાણં બાદરવાઝકાઇયપજ્જત્તગાણં બાદરવણસ્સઙ્કાઇયપજ્જત્તગાણં પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સઙ્કાઇયપજ્જત્તગાણં બાદરણિગોદપજ્જત્તગાણં, બાદરતસકાઇયપજ્જત્તગાણં ય કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વથોવા બાદરતેઝકાઇયા પજ્જત્તગા, બાદરતસકાઇયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સઙ્કાઇયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરણિગોદા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરપુઠવિકાઇયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદર આઝકાઇયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવાઝકાઇયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમતેઝકાઇયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમપુઠવિકાઇયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમઆઝકાઇયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમવાઝકાઇયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમણિગોદા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવણસ્સઙ્કાઇયા પજ્જત્તગા અણંતગુણા, બાદરા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહુમવણસ્સઙ્કાઇયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્તા, બાદર પર્યાપ્તા, બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા, બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તા, બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા, બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા, બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા, પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા, બાદર નિગોદ પર્યાપ્તા અને બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા, (૨) તેનાથી બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૩) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૪) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૫) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૬) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૭) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૮) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૯) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૧૦) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૧૧) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૧૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૩) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અનંતગુણા, (૧૪) તેનાથી સમુચ્ચય બાદર પર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે, (૧૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે અને (૧૬) તેનાથી સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.

૮૯ એસિ પં મંતે ! સુહુમાણં બાદરાણં ચ પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરા પજ્જત્તા, બાદરા અપજ્જત્તા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમા અપજ્જત્તા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમા પજ્જત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આ સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવોના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ, અધિક, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે અને (૪) તેનાથી પણ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૯૦ એસિ પં મંતે ! સુહુમપુઠવિકાઈયાણં બાદરપુઠવિકાઈયાણં ચ પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરપુઠવિકાઈયા પજ્જત્તા, બાદરપુઠવિકાઈયા અપજ્જત્તા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમપુઠવિકાઈયા અપજ્જત્તા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમપુઠવિકાઈયા પજ્જત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અને બાદર પૃથ્વીકાયિકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા અને (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૯૧ એસિ પં મંતે ! સુહુમઆઝકાઈયાણં બાદરઆઝકાઈયાણં ચ પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરઆઝકાઈયા પજ્જત્તા, બાદરઆઝકાઈયા અપજ્જત્તા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમઆઝકાઈયા અપજ્જત્તા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમઆઝકાઈયા પજ્જત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અને બાદર અપ્કાયિકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર અપ્કાયિકના પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર અપ્કાયિકના અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા અને (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૯૨ એસિ પં મંતે ! સુહુમતેઝકાઈયાણં બાદરતેઝકાઈયાણં ચ પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરતેઝકાઈયા પજ્જત્તા, બાદરતેઝકાઈયા અપજ્જત્તા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમતેઝકાઈયા અપજ્જત્તા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમતેઝકાઈયા પજ્જત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક તથા બાદર તેજસ્કાયિકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક

અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે અને (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૧૩ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમવાઝકાઈયાણં બાદરવાઝકાઈયાણં ચ પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરવાઝકાઈયા પજ્જત્તાગા, બાદરવાઝકાઈયા અપજ્જત્તાગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમવાઝકાઈયા અપજ્જત્તાગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમવાઝકાઈયા પજ્જત્તાગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકો અને બાદર વાયુકાયિકોના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે અને (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૧૪ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયાણં બાદરવણસ્સઙ્કાઈયાણં ચ પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરવણસ્સકાઈયા પજ્જત્તાગા, બાદરવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તાગા અસંખેજ્જગુણા સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તાગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયા પજ્જત્તાગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અને બાદર વનસ્પતિકાયિકના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૧૫ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમણિગોદાણં બાદરણિગોદાણં ચ પજ્જત્તાઅપજ્જત્તાગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરણિગોદા પજ્જત્તાગા, બાદરણિગોદા અપજ્જત્તાગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમણિગોદા અપજ્જત્તાગા અસંખેજ્જગુણા, સુહુમણિગોદા પજ્જત્તાગા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ નિગોદ અને બાદર નિગોદના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તામાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર નિગોદ પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર નિગોદ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે અને (૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે.

૧૬ એસિ ણં ભંતે ! સુહુમાણં, સુહુમપુઠવિકાઈયાણં, સુહુમઆઝકાઈયાણં, સુહુમતેઝકાઈયાણં, સુહુમવાઝકાઈયાણં, સુહુમવણસ્સઙ્કાઈયાણં, સુહુમણિગોદાણં, બાદરાણં, બાદરપુઠવિકાઈયાણં, બાદરઆઝકાઈયાણં, બાદરતેઝકાઈયાણં, બાદરવાઝકાઈયાણં, બાદરવણસ્સઙ્કાઈયાણં, પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સઙ્કાઈયાણં, બાદરણિગોદાણં, બાદરતસકાઈયાણં ચ પજ્જત્તા-

અપજ્જત્તગાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા બાદરતેઝકાઈયા પજ્જત્તગા, બાદરતસકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરતસકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, પત્તેયસરીરબાદરવણસ્સઙ્કાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરણિગોદા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરપુઠવિકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરઆઝકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવાઝકાઈયા પજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરતેઝકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, પત્તેયસરીર-બાદરવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાયરણિગોદા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરપુઠવિકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરઆઝકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદરવાઝકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહમતેઝકાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહમપુઠવિકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહમઆઝકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહમવાઝકાઈયા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહમતેઝકાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા, સુહમપુઠવિકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહમઆઝકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહમવાઝકાઈયા પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહમણિગોદા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહમણિગોદા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા, બાદરવણસ્સઙ્કાઈયા પજ્જત્તગા અણંતગુણા, બાદરપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, બાદરવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, બાદર-અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, બાદરા વિસેસાહિયા, સુહમવણસ્સઙ્કાઈયા અપજ્જત્તગા અસંખેજ્જગુણા, સુહમા અપજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહમવણસ્સઙ્કાઈયા પજ્જત્તગા સંખેજ્જગુણા, સુહમા-પજ્જત્તગા વિસેસાહિયા, સુહમા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ જીવો, સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક, સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક, સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક, સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક, સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક, સૂક્ષ્મ નિગોદ, બાદર જીવો, બાદર પૃથ્વીકાયિક, બાદર અપ્કાયિક, બાદર તેજસ્કાયિક, બાદર વાયુકાયિક, બાદર વનસ્પતિકાયિક, પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક, બાદર નિગોદ અને બાદર ત્રસકાયિક(આ સોળ)ના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા તે બત્રીસ બોલ તથા સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ અને સમુચ્ચય બાદર, કુલ ચોત્રીસ બોલમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા છે, (૨) તેનાથી બાદર ત્રસકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી બાદર ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્ત અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૬) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૭) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૮) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૯) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૦) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૧) તેનાથી બાદર નિગોદ(શરીર) અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૨) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૩) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૪) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા, (૧૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા

અસંખ્યાતગુણ છે, (૧૬) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૧૭) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૧૮) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૧૯) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણ છે, (૨૦) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૨૧) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૨૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે, (૨૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર) અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ, (૨૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર) પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણ, (૨૫) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયના પર્યાપ્તા અનંતગુણ, (૨૬) તેનાથી બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૨૭) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ, (૨૮) તેનાથી બાદર અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૨૯) તેનાથી સમુચ્ચ બાદર જીવો વિશેષાધિક, (૩૦) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ (૩૧) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક, (૩૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણ (૩૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષાધિક અને (૩૪) તેનાથી સમુચ્ચ સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષાધિક છે. || ચતુર્થ દ્વાર સંપૂર્ણ ||

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમુચ્ચ સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવોના સંયુક્ત અલ્પબહુત્વનું પાંચ પ્રકારે કથન છે.

સૂક્ષ્મ જીવો— પાંચ સ્થાવરકાયના સૂક્ષ્મજીવો આખા લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે. તેની સાથે જ સૂત્રકારે સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર)ની પણ ગણના કરી છે. સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર) પણ આખા લોકમાં ભરેલા છે. જીવોના ભેદની અપેક્ષાએ પડત ભેદમાંથી સૂક્ષ્મ પાંચ સ્થાવરના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા તે દશ ભેદ છે.

સૂક્ષ્મ જીવોમાં પર્યાપ્તા જીવો વધુ છે અને અપર્યાપ્તા જીવો ઓછા છે કારણ કે અપર્યાપ્તા જીવોથી પર્યાપ્તાની સ્થિતિ વધુ છે તેથી હંમેશાં સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા જીવો અધિક સંખ્યામાં મળે છે.

બાદર જીવો— જીવના પડત ભેદમાંથી સૂક્ષ્મના દશ ભેદ સિવાયના જીવના ૫૫૩ ભેદ બાદર જીવો છે. બાદર જીવો લોકના દેશભાગમાં જ હોય છે. બેઈન્દ્રિયાદિ સર્વ ત્રસ જીવો બાદર જ હોય છે. તેમાં કેટલાય જીવોની અવગાહના પણ મોટી હોય છે. તેથી બાદર જીવોની સંખ્યા સૂક્ષ્મની અપેક્ષાએ અલ્પ હોય છે. બાદર જીવોના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તામાં પર્યાપ્તા જીવો ઓછા છે અને અપર્યાપ્તા જીવો અધિક હોય છે.

સકાય :- સકાયમાં છએ કાયના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા, સૂક્ષ્મ, બાદર, તે તમામ ભેદોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

અકાય :- અકાયમાં સિદ્ધ ભગવાનનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી તેનો બોલ માત્ર સમુચ્ચમાં જ આવે છે. સૂક્ષ્મ, બાદર, અપર્યાપ્તા કે પર્યાપ્તાના બોલમાં સિદ્ધ ભગવાનની ગણના થતી નથી કારણ કે સિદ્ધ ભગવાન નો સૂક્ષ્મ-નોબાદર, નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા છે.

સમુચ્ચ અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોનું અલ્પ બહુત્વ :-

ક્રમ	સૂક્ષ્મ-બાદરકાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	બાદર ત્રસકાય	સર્વથી થોડા	પૃથ્વીકાયાદિથી ત્રસ જીવો અલ્પ છે.
૨	બાદર તેઉકાય	અસંખ્યગુણ	ત્રસથી એકેન્દ્રિય અસંખ્યગુણ છે.
૩	બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિ	અસંખ્યગુણ	તેઉકાય કરતાં ક્ષેત્ર વધુ છે.
૪	બાદર નિગોદ(શરીર)	અસંખ્યગુણ	નિગોદ શરીર અત્યંત સૂક્ષ્મ(નાના) હોય છે.

ક્રમ	સૂક્ષ્મ-બાદરકાય	પ્રમાણ	કારણ
૫	બાદર પૃથ્વીકાય	અસંખ્યગુણા	લોકમાં પૃથ્વી વધુ છે.
૬	બાદર અપ્કાય	અસંખ્યગુણા	લોકમાં પૃથ્વી કરતાં પાણી વધુ છે.
૭	બાદર વાયુકાય	અસંખ્યગુણા	લોકમાં પોલાણ ભાગ વધુ છે.
૮	સૂક્ષ્મ તેઉકાય	અસંખ્યગુણા	બાદરથી સૂક્ષ્મ વધારે હોય છે.
૯	સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.
૧૦	સૂક્ષ્મ અપ્કાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.
૧૧	સૂક્ષ્મ વાયુકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે.
૧૨	સૂક્ષ્મ નિગોદ(શરીર)	અસંખ્યગુણા	અત્યંત સૂક્ષ્મ અવગાહના હોય છે.
૧૩	બાદર વનસ્પતિકાય	અનંતગુણા	એક-એક નિગોદ શરીરમાં અનંત જીવો છે.
૧૪	બાદર જીવો	વિશેષાધિક	પૃથ્વીઆદિ સર્વ બાદર જીવો સમાવિષ્ટ થાય છે.
૧૫	સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાય	અસંખ્યગુણા	આખા લોકમાં ભર્યા છે. બાદર જીવો કરતાં સૂક્ષ્મ વનસ્પતિના જીવો અસંખ્યગુણા છે.
૧૬	સૂક્ષ્મ જીવો	વિશેષાધિક	પૃથ્વી આદિ ચાર સ્થાવરના જીવો સમાવિષ્ટ થાય છે.
★ સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોના પર્યાપ્તાના અલ્પ બહુત્વમાં (૧) સર્વથી થોડા બાદર તેઉકાય છે અને તેના કરતાં (૨) બાદર ત્રસકાય અસંખ્યગુણા છે. શેષ સર્વ(૧૪) બોલ આ કોષ્ટક પ્રમાણે જ છે.			

કાયની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ-બાદર, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત જીવોનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	બાદરકાય	પ્રમાણ	કારણ
૧	બાદર પર્યાપ્તા તેઉકાય	સર્વથી થોડા	અઢીદ્વીપમાં જ હોય છે.
૨	બાદર પર્યાપ્તા ત્રસકાય	અસંખ્યાત ગુણા	ત્રણે ય લોકમાં હોય છે.
૩	બાદર અપર્યાપ્તા ત્રસકાય	અસંખ્યાત ગુણા	બાદર જીવોમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા વધુ હોય છે.
૪	બાદર પર્યાપ્તા પ્રત્યેક વનસ્પતિ	અસંખ્યાત ગુણા	ત્રસથી સ્થાવર જીવો વધુ છે.
૫	બાદર પર્યાપ્તા નિગોદ(શરીર)	અસંખ્યાત ગુણા	નિગોદ શરીરની અવગાહના નાની છે.
૬	બાદર પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	અસંખ્યાત ગુણા	પૃથ્વીના સ્થાનો વધુ છે.
૭	બાદર પર્યાપ્તા અપ્કાય	અસંખ્યાત ગુણા	પૃથ્વીથી પાણીના સ્થાનો વધુ છે.
૮	બાદર પર્યાપ્તા વાયુકાય	અસંખ્યાત ગુણા	પાણી કરતાં પોલાણ વધુ છે, પોલાણમાં વાયુ હોય છે.
૯	બાદર અપર્યાપ્તા તેઉકાય	અસંખ્યાત ગુણા	બાદરમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા વધુ હોય છે.
૧૦	બાદર અપર્યાપ્તા પ્રત્યેક વનસ્પતિ	અસંખ્યાત ગુણા	અગ્નિથી વનસ્પતિના જીવો વધુ હોય છે.
૧૧	બાદર અપર્યાપ્તા નિગોદ	અસંખ્યાત ગુણા	નિગોદ શરીર નાના હોય છે.

ક્રમ	બાદરકાય	પ્રમાણ	કારણ
૧૨	બાદર અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	અસંખ્યાત ગુણા	પૃથ્વી ક્ષેત્ર વધુ છે.
૧૩	બાદર અપર્યાપ્તા અપ્કાય	અસંખ્યાત ગુણા	જલ ક્ષેત્ર વધુ છે.
૧૪	બાદર અપર્યાપ્તા વાયુકાય	અસંખ્યાત ગુણા	પોલાણ ક્ષેત્ર વધુ છે.
૧૫	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા તેઉકાય	અસંખ્યાત ગુણા	બાદરથી સૂક્ષ્મ જીવો વધુ હોય છે અને આખા લોકમાં છે.
૧૬	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે
૧૭	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા અપ્કાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે
૧૮	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વાયુકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે
૧૯	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા તેઉકાય	સંખ્યાતગુણા	સૂક્ષ્મમાં અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા વધુ હોય છે.
૨૦	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે
૨૧	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા અપ્કાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે
૨૨	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વાયુકાય	વિશેષાધિક	સ્વાભાવિક રીતે
૨૩	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા નિગોદ(શરીર)	અસંખ્યાત ગુણા	શરીર નાના હોવાથી
૨૪	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા નિગોદ(શરીર)	સંખ્યાત ગુણા	અપર્યાપ્તથી પર્યાપ્ત જીવો વધુ હોય છે.
૨૫	બાદર પર્યાપ્તા વનસ્પતિ	અનંતગુણા	અનંત જીવો છે.
૨૬	બાદર પર્યાપ્તા જીવો	વિશેષાધિક	પૃથ્વી આદિ જીવો સમાવિષ્ટ થાય છે.
૨૭	બાદર અપર્યાપ્તા વનસ્પતિ	અસંખ્યાત ગુણા	બાદરમાં અપર્યાપ્તા વધુ હોય છે.
૨૮	બાદર અપર્યાપ્તા જીવો	વિશેષાધિક	પૃથ્વી આદિ સર્વ બાદર જીવો સમાવિષ્ટ છે.
૨૯	બાદર જીવો	વિશેષાધિક	પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત બંને જીવો સમાવિષ્ટ છે.
૩૦	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વનસ્પતિ	અસંખ્યાતગુણા	બાદર કરતાં સૂક્ષ્મ જીવો વધુ હોય છે.
૩૧	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા જીવો	વિશેષાધિક	પૃથ્વીકાયાદિ સર્વ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા જીવો સમાવિષ્ટ છે.
૩૨	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વનસ્પતિ	સંખ્યાતગુણા	સૂક્ષ્મમાં પર્યાપ્તા વધુ હોય છે.
૩૩	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા જીવો	વિશેષાધિક	પૃથ્વી આદિ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા જીવોનો સમાવેશ થાય છે.
૩૪	સૂક્ષ્મ જીવો	વિશેષાધિક	તેમાં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત સર્વ સૂક્ષ્મ જીવો છે.

(૫) યોગદ્વાર :-

૧૭ एएसि णं भंते ! जीवाणं सजोगीणं मणजोगीणं वइजोगीणं कायजोगीणं अजोगीणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા મણજોગી, વइજોગી અસંખેજ્જગુણા, અજોગી અણંતગુણા, કાયજોગી અણંતગુણા, સજોગી વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સયોગી (યોગ સહિત), મનયોગી, વચનયોગી, કાયયોગી અને અયોગી જીવોમાં કોણ કોનાથી, અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા મનયોગી છે, (૨) તેનાથી વચનયોગી જીવો અસંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી અયોગી અનંતગુણ છે, (૪) તેનાથી કાયયોગી અનંતગુણ છે, (૫) અને તેનાથી સયોગી વિશેષાધિક છે. ॥ પાંચમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં યોગની અપેક્ષાએ જીવોના અલ્પબહુત્વની વિચારણા છે.

યોગની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	મનયોગી	સર્વથી થોડા	મનવાળા પર્યાપ્ત સંજ્ઞી જીવો અલ્પ છે.
૨	વચનયોગી	અસંખ્ય ગુણ	બેઈદ્રિયાદિ ત્રસ જીવોને હોય છે.
૩	અયોગી	અનંતગુણ	સિદ્ધોની અપેક્ષાએ.
૪	કાયયોગી	અનંતગુણ	વનસ્પતિની અપેક્ષાએ.
૫	સયોગી	વિશેષાધિક	૧૪મા ગુણસ્થાન સિવાય સર્વ સંસારી જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

કાયયોગી અનંતગુણ :- વનસ્પતિમાં નિગોદ શરીર અસંખ્યાતા છે. તેમાં અનંત જીવોનું ઔદારિક શરીર એક છે પરંતુ તે અનંત જીવોના પોત-પોતાના યોગ, ઉપયોગ આદિ સ્વતંત્ર હોય છે તેથી કાયયોગી જીવો અનંતગુણ થાય છે.

સયોગી વિશેષાધિક :- કાયયોગીથી સયોગી વિશેષાધિક છે કારણ કે સયોગીમાં કાયયોગી, મનયોગી તથા વચનયોગી આદિ સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

(૬) વેદ દ્વાર :-

૯૮ **एएसि णं भंते ! जीवाणं सवेदगाणं, इत्थीवेदगाणं, पुरिसवेदगाणं णपुंसकवेदगाणं**
अवेदगाणं य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા પુરિસવેદગા, ઇત્થીવેદગા સંખેજ્જગુણા, અવેદગા અણંતગુણા, ણપુંસગવેદગા અણંતગુણા, સવેદગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સવેદી, સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, નપુંસકવેદી તથા અવેદી જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા પુરુષવેદી છે, (૨) તેનાથી સ્ત્રીવેદી સંખ્યાતગુણ, (૩) તેનાથી અવેદી અનંતગુણ છે, (૪) તેનાથી નપુંસકવેદી અનંતગુણ છે અને (૫) તેનાથી સવેદી વિશેષાધિક છે. ॥ છઠ્ઠું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વેદની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ પ્રતિપાદિત છે. નરક ગતિમાં એક નપુંસક દેવ

હોય છે, દેવગતિમાં સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદ, આ બે વેદ હોય છે અને મનુષ્ય તથા તિર્યચગતિમાં ત્રણે વેદ હોય છે. સામાન્ય રીતે પુરુષવેદી જીવોથી સ્ત્રીવેદી જીવોની સંખ્યા અધિક હોય છે.

(૧) સર્વથી થોડા પુરુષવેદી જીવો છે કારણ કે પુરુષવેદી જીવોની સંખ્યા અલ્પ હોય છે. (૨) તેનાથી સ્ત્રીવેદી જીવો સંખ્યાતગુણા અધિક છે, કારણ કે ઉત્કૃષ્ટરૂપે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ત્રણ ગુણી અને ત્રણ અધિક હોય છે. મનુષ્યમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ સત્યાવીશગુણી અને સત્યાવીશ અધિક હોય છે અને દેવગતિમાં દેવો કરતાં દેવીઓ બત્રીસગુણી તથા બત્રીસ અધિક હોય છે. (૩) તેનાથી અવેદી અનંતગુણા છે કારણ કે અવેદીમાં સિદ્ધ ભગવાન તથા નવમા ગુણસ્થાનથી ઉપરના બધા જીવોની ગણના થાય છે. (૪) તેનાથી નપુંસકવેદી અનંતગુણા છે, કારણ કે વનસ્પતિ આદિ સર્વ એકેન્દ્રિય જીવોને નપુંસકવેદ હોય છે. (૫) તેનાથી સવેદી વિશેષાધિક છે કારણ કે તેમાં સ્ત્રીવેદી, પુરુષવેદી, નપુંસક વેદી જીવોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

વેદની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	પુરુષવેદી	સર્વથી થોડા	સંજી તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવોમાં સ્ત્રીવેદીથી પુરુષવેદીની સંખ્યા અલ્પ હોય છે.
૨	સ્ત્રીવેદી	સંખ્યાતગુણા	તિર્યચાણી ત્રણ ગુણી, મનુષ્યાણી ૨૭ ગુણી અને દેવી ૩૨ ગુણી હોય છે.
૩	અવેદી	અનંતગુણા	સિદ્ધ જીવો અનંત હોય છે.
૪	નપુંસકવેદી	અનંતગુણા	સિદ્ધોથી વનસ્પતિના જીવો અનંતગુણા હોય છે.
૫	સવેદી	વિશેષાધિક	ત્રણે વેદવાળા તેમાં સમાવિષ્ટ છે.

(૭) કષાય દ્વાર :-

૧૧ **एएसि णं भंते ! जीवाणं सकसायीणं, कोहकसायीणं, माणकसायीणं, मायाकसायीणं, लोहकसायीणं, अकसायीण य कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा अकसायी, माणकसायी अणंतगुणा, कोहकसायी विसेसाहिया, मायाकसायी विसेसाहिया, लोहकसायी विसेसाहिया, सकसायी विसेसाहिया ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સકષાયી, કોઠકષાયી, માનકષાયી, માયાકષાયી, લોભકષાયી અને અકષાયી જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા અકષાયી જીવો છે, (૨) તેનાથી માનકષાયી જીવો અનંતગુણા છે, (૩) તેનાથી કોઠ કષાયી વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી માયાકષાયી વિશેષાધિક છે, (૫) તેનાથી લોભકષાયી વિશેષાધિક છે અને (૬) તેનાથી સકષાયી જીવો વિશેષાધિક છે. **॥ સાતમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥**

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ચાર કષાય અને સકષાય તથા અકષાય, એમ છ બોલના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે. અહીં કષાયશબ્દથી 'કષાયોદય'નું ગ્રહણ થાય છે. જે જીવોને કષાયનો ઉદય વર્તતો હોય તે સકષાયી છે.

સમસ્ત સંસારી જીવોમાં એકથી દશ ગુણસ્થાનવર્તી જીવો સકષાયી હોય છે. (૧) સર્વથી થોડા

અકષાયી જીવો છે, કારણ કે અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો તથા કેવળી અને સિદ્ધો અકષાયી છે. તે જીવો સકષાયી સંસારી જીવોથી અલ્પ છે. (૨) તેનાથી માનકષાયી જીવો વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે. (૩-૪-૫) તેનાથી ક્રોધ, માયા અને લોભકષાયી જીવો ક્રમશઃ વિશેષાધિક છે, વનસ્પતિકાયિક જીવોને ચારે કષાય હોય છે. તેથી ચારે કષાયવાળા જીવો અકષાયી જીવોથી અનંતગુણ જ થાય છે. પરંતુ ક્રોધ, માયા અને લોભકષાયના પરિણામની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વિશેષ છે. તેથી ક્રોધ, માયા અને લોભકષાયયુક્ત જીવોની સંખ્યા પણ ઉત્તરોત્તર વિશેષ થાય છે. તે તરતમતા પ્રદર્શિત કરવા સૂત્રકારે અકષાયી જીવોથી માનકષાયી જીવોને અનંતગુણ અને ત્યાર પછી ક્રોધ, માયા અને લોભકષાયી જીવોને ક્રમશઃ વિશેષાધિક કહ્યા છે. (૬) તેનાથી સકષાયી જીવો વિશેષાધિક છે કારણ કે તેમાં ક્રોધાદિ ચારે કષાય-વાળા જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

કષાયની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	અકષાયી	સર્વથી થોડા	સિદ્ધ જીવો અને ૧૧ થી ૧૪ ગુણસ્થાનવર્તી મનુષ્યો અકષાયી હોય છે, તે અલ્પ જ હોય છે.
૨	માનકષાયી	અનંતગુણ	સર્વ સંસારી જીવોમાં ચારે કષાય છે. વનસ્પતિની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે.
૩	ક્રોધ કષાયી	વિશેષાધિક	સ્થિતિ વિશેષ છે.
૪	માયા કષાયી	વિશેષાધિક	ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ વિશેષ છે.
૫	લોભ કષાયી	વિશેષાધિક	ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ વિશેષ છે.
૬	સકષાયી	વિશેષાધિક	સર્વ સકષાયી જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

(૮) લેશ્યા દ્વાર :-

૧૦૦ એસિ ણં મંતે ! જીવાણં સલેસ્સાણં, કિણ્હલેસ્સાણં, ણીલલેસ્સાણં કાઝલેસ્સાણં, તેઝલેસ્સાણં, પમ્હલેસ્સાણં, સુક્કલેસ્સાણં, અલેસ્સાણ ય કચરે કચરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા સુક્કલેસ્સા, પમ્હલેસ્સા સંખેજ્જગુણા, તેઝલેસ્સા સંખેજ્જગુણા, અલેસ્સા અણંતગુણા, કાઝલેસ્સા અણંતગુણા, ણીલલેસ્સા વિસેસાહિયા, કિણ્હલેસ્સા વિસેસાહિયા, સલેસ્સા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સલેશી, કૃષ્ણલેશી, નીલલેશી, કાપોતલેશી, તેજોલેશી, પદ્મલેશી, શુક્લલેશી અને અલેશી જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી જીવો છે, (૨) તેનાથી પદ્મલેશી જીવો સંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી તેજોલેશી જીવો સંખ્યાતગુણ છે, (૪) તેનાથી અલેશી અનંતગુણ છે, (૫) તેનાથી કાપોતલેશી જીવો અનંતગુણ છે, (૬) તેનાથી નીલલેશી જીવો વિશેષાધિક છે, (૭) તેનાથી કૃષ્ણલેશી જીવો વિશેષાધિક છે અને (૮) તેનાથી સલેશી જીવો વિશેષાધિક છે. || આઠમું દ્વાર સંપૂર્ણ ||

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં લેશ્યાના માધ્યમથી અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા કરી છે.

(૧) સર્વથી થોડા શુક્લલેશી છે કારણ કે શુક્લલેશ્યા છટ્ટા લાંતક દેવલોકથી અનુત્તરવિમાન પર્યતના દેવોમાં, કેટલાક મનુષ્યોમાં તથા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં જ હોય છે. (૨) તેનાથી પદ્મલેશી જીવો સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે ત્રીજાથી પાંચમા દેવલોકના દેવોમાં, ઘણા મનુષ્યો અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં વધુ હોય છે. (૩) તેનાથી તેજોલેશી સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે કેટલાક ભવનપતિ-વાણવ્યંતર દેવોમાં, જ્યોતિષી અને પહેલા, બીજા દેવલોકના સર્વ દેવોમાં તથા કેટલાક મનુષ્ય-તિર્યચોમાં તેજોલેશ્યા હોય છે. પદ્મલેશી દેવોથી તેજોલેશી જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા અસંખ્યાતગુણી છે. તેમ છતાં સૂત્રકારે પદ્મલેશી જીવોથી તેજોલેશી જીવોને સંખ્યાતગુણા કહ્યા છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રસ્તુત અલ્પબહુત્વનું કથન સમુચ્ચય જીવોની અપેક્ષા એ છે તેમાં તિર્યચની મુખ્યતાથી આ અલ્પબહુત્વ ઘટિત થાય છે.

(૪) તેનાથી અલેશી અનંતગુણા છે, કારણ કે તેજો આદિ ત્રણ લેશ્યાવાળા જીવો અસંખ્યાતા જ છે અને અલેશી (સિદ્ધો) અનંત છે. (૫) તેનાથી કાપોતલેશી અનંતગુણા છે. વનસ્પતિના જીવો સિદ્ધો કરતાં અનંતગુણા છે. વનસ્પતિ જીવોમાં કાપોત, નીલ, કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે. (૬) તેનાથી નીલલેશી જીવો વિશેષાધિક છે કારણ કે ઉત્તરોત્તર અશુભ લેશ્યાવાળા જીવો સ્વાભાવિક રીતે વધુ હોય છે (૭) તેનાથી કૃષ્ણલેશી વિશેષાધિક છે (૮) તેનાથી સલેશી વિશેષાધિક છે, કારણ કે તેમાં છએ લેશ્યાવાળા જીવોની ગણના છે.

લેશ્યાની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	શુક્લલેશી	સર્વથી થોડા	છટ્ટા દેવલોકથી અનુત્તર વિમાન સુધીના દેવો, કર્મભૂમિનાતિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યો શુક્લલેશી હોય છે, તે અલ્પ જ હોય છે.
૨	પદ્મલેશી	સંખ્યાતગુણા	૩,૪,૫ દેવલોકના સમસ્ત દેવોમાં, કેટલાક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય તથા મનુષ્યોમાં હોય છે.
૩	તેજોલેશી	સંખ્યાતગુણા	ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને ૧,૨ દેવલોકના દેવોમાં, ઘણા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં હોય છે.
૪	અલેશી	અનંતગુણા	સિદ્ધ ભગવંત અલેશી છે, તે અનંત છે.
૫	કાપોતલેશી	અનંતગુણા	વનસ્પતિકાયનો સમાવેશ થાય છે.
૬	નીલલેશી	વિશેષાધિક	અશુભલેશ્યા ઉત્તરોત્તર અધિક જીવોને હોય છે.
૭	કૃષ્ણલેશી	વિશેષાધિક	અશુભલેશ્યા ઉત્તરોત્તર અધિક જીવોને હોય છે.
૮	સલેશી	વિશેષાધિક	સર્વ લેશ્યાવાળા જીવોનો સમાવેશ થાય છે. તો પણ કૃષ્ણલેશીથી બમણા થતા નથી માટે વિશેષાધિક જ થાય છે.

(૯) દષ્ટિદાર :-

૧૦૧ एएसि णं भंते ! जीवाणं सम्मदिट्ठीणं मिच्छादिट्ठीणं सम्मामिच्छादिट्ठीणं च कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सब्बत्थोवा जीवा

સમ્મામિચ્છાદિટ્ટી, સમ્મદિટ્ટી અણંતગુણા, મિચ્છાદિટ્ટી અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ(મિશ્ર દષ્ટિ) જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા મિશ્રદષ્ટિ જીવો છે, (૨) તેનાથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો અનંતગુણા છે અને (૩) તેનાથી મિથ્યાદષ્ટિ અનંતગુણા છે. **|| નવમું દ્વાર સંપૂર્ણ ||**

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ત્રણેય દષ્ટિઓની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ છે. (૧) સર્વથી થોડા મિશ્રદષ્ટિ જીવો છે, કારણ કે મિશ્રદષ્ટિની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ હોય છે, તેમજ સંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ મિશ્રદષ્ટિ હોય છે. તેથી તે સર્વથી થોડા છે. (૨) તેનાથી સમ્યગ્દષ્ટિ અનંતગુણા છે. કારણ કે તે જીવો ચારે ય ગતિઓમાં તેમજ અનંત સિદ્ધોમાં હોય છે. (૩) તેનાથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવો અનંતગુણા છે કારણ કે વનસ્પતિ આદિ સર્વ એકેન્દ્રિય જીવો એકાંત મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે.

દષ્ટિની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	મિશ્રદષ્ટિ	સર્વથી થોડા	અંતર્મુહૂર્તની જ સ્થિતિ હોવાથી અલ્પ હોય છે.
૨	સમ્યગ્દષ્ટિ	અનંતગુણા	સિદ્ધોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા થાય છે.
૩	મિથ્યાદષ્ટિ	અનંતગુણા	વનસ્પતિકાયની અપેક્ષાએ, સિદ્ધોથી તેની સંખ્યા વધુ છે.

(૧૦) જ્ઞાન દ્વાર :-

૧૦૨ એસિ ણં ભંતે ! જીવાણં આભિણિબોહિયણાણીણં, સુયણાણીણં, ઓહિણાણીણં, મણપજ્જવણાણીણં, કેવલણાણીણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા મણપજ્જવણાણી, ઓહિણાણી અસંખેજ્જગુણા, આભિણિબોહિયણાણી સુયણાણી દો વિ તુલ્લા વિસેસાહિયા, કેવલણાણી અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મન:પર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા મન:પર્યવજ્ઞાની છે, (૨) તેનાથી અવધિજ્ઞાની અસંખ્યાતગુણા છે, (૩-૪) તેનાથી મતિજ્ઞાની-શ્રુતજ્ઞાની વિશેષાધિક છે અને બંને પરસ્પર તુલ્ય છે (૫) તેનાથી કેવળજ્ઞાની અનંતગુણા છે.

૧૦૩ એસિ ણં ભંતે ! જીવાણં મઙ્ગણાણીણં, સુયઅણ્ણાણીણં વિભંગણાણીણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા વિભંગણાણી મઙ્ગણાણી સુયઅણ્ણાણી દો વિ તુલ્લા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની અને વિભંગજ્ઞાની જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા વિભંગજ્ઞાની છે, (૨) તેનાથી મતિઅજ્ઞાની-શ્રુતઅજ્ઞાની અનંતગુણા છે અને બંને પરસ્પર તુલ્ય છે.

૧૦૪ **एएसि णं भंते ! जीवाणं आभिणिबोहियणाणीणं सुयणाणीणं, ओहिणाणीणं, मणपज्जवणाणीणं, केवलणाणीणं, मइअण्णाणीणं सुयअण्णाणीणं विभंगणाणीणं च कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા મણપજ્જવણાણી, ઓહિણાણી અસંખેજ્જગુણા, આભિણિબોહિયણાણી સુયણાણી ય દો વિ તુલ્લા વિસેસાહિયા, વિભંગણાણી અસંખેજ્જગુણા, કેવલણાણી અણંતગુણા, મइअण्णाणी સુયअण्णाणी ય દો વિ તુલ્લા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મન:પર્યવજ્ઞાની, કેવળજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની, શ્રુત અજ્ઞાની, વિભંગજ્ઞાની જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા મન:પર્યવજ્ઞાની છે, (૨) તેનાથી અવધિજ્ઞાની અસંખ્યાતગુણા, (૩-૪) તેનાથી મતિજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની વિશેષાધિક છે અને બંને પરસ્પર તુલ્ય છે (૫) તેનાથી વિભંગજ્ઞાની અસંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી કેવળજ્ઞાની અનંતગુણા છે (૭-૮) તેનાથી મતિઅજ્ઞાની-શ્રુતઅજ્ઞાની અનંતગુણા છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે. **॥ ઠશમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥**

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાનના અલ્પબહુત્વની પૃથક્-પૃથક્ અને સંયુક્તરૂપે વિચારણા કરી છે.

જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા મન:પર્યવજ્ઞાની છે કારણ કે મન:પર્યવજ્ઞાન ઋદ્ધિપ્રાપ્ત સંયમી સાધુને જ થાય છે. તે સર્વથી અલ્પ હોય છે. (૨) તેનાથી અવધિજ્ઞાની અસંખ્યાતગુણા અધિક છે કારણ કે અવધિજ્ઞાન સમ્યગ્દષ્ટિ નારકી અને દેવો, સંજ્ઞી મનુષ્ય અને તિર્યચને હોય છે. આ રીતે ચારેય ગતિના જીવોમાં સંભવે છે. (૩-૪) તેનાથી મતિજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની વિશેષાધિક છે કારણ કે અવધિજ્ઞાન વિના પણ મતિ-શ્રુતજ્ઞાની હોય છે. જે સંજ્ઞી તિર્યચ-મનુષ્યોને અવધિજ્ઞાન નથી તેવા સંજ્ઞી તિર્યચ તથા મનુષ્યોને પણ આ બંને જ્ઞાન હોય છે. તે ઉપરાંત વિકલેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તામાં સાસ્વાદન સમક્રિતની અપેક્ષાએ આ બે જ્ઞાન હોય છે. આ બંને જ્ઞાન પરસ્પર તુલ્ય છે કારણ કે મતિ અને શ્રુત બંને પરસ્પર સહચારી છે. અવધિજ્ઞાનીથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાની વિશેષાધિક છે કારણ કે અવધિજ્ઞાની કરતા મતિ-શ્રુત જ્ઞાની બમણા થતાં નથી. પરંતુ કંઈક અધિક થાય છે (૫) તેનાથી કેવળજ્ઞાની અનંતગુણા છે. સિદ્ધ ભગવાન કેવળજ્ઞાની હોય છે અને સિદ્ધો અનંત છે.

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	મન:પર્યવજ્ઞાની	સર્વથી થોડા	સંયત મનુષ્યોને જ હોય છે.
૨	અવધિજ્ઞાની	અસંખ્યાતગુણા	ચારે ગતિના જીવોમાં સંભવે છે.
૩-૪	મતિ-શ્રુતજ્ઞાની	વિશેષાધિક અને પરસ્પર તુલ્ય	અવધિજ્ઞાન રહિતના સમ્યગ્દષ્ટિ સંજ્ઞી મનુષ્યો અને સંજ્ઞી તિર્યચોને પણ હોય છે.
૫	કેવળજ્ઞાની	અનંતગુણા	સિદ્ધ ભગવંતોની અપેક્ષાએ.

અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા વિભંગજ્ઞાની છે કારણ કે વિભંગજ્ઞાન, મિથ્યાદષ્ટિ નૈરયિકો તથા દેવોમાં અને કોઈ કોઈ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યને જ હોય છે. (૨-૩) તેનાથી મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની વનસ્પતિકાયના જીવોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, તે બંને અજ્ઞાન પણ સહચારી હોવાથી પરસ્પર તુલ્ય છે.

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	વિભંગજ્ઞાની	સર્વથી થોડા	કેટલાક નારકી, દેવો, તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં હોય છે.
૨-૩	મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની	અનંતગુણા પરસ્પર તુલ્ય	વનસ્પતિકાયની અપેક્ષાએ વધુ છે.

જ્ઞાની-અજ્ઞાનીની જીવોનું સંમિલિત અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા મન:પર્યવજ્ઞાની છે. (૨) તેનાથી અવધિજ્ઞાની પૂર્વવત્ અસંખ્યાત ગુણા છે. (૩-૪) તેનાથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાની વિશેષાધિક છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે. (૫) તેનાથી વિભંગજ્ઞાની અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે મિથ્યાત્વી નૈરયિકો અને દેવોને ભવપ્રત્યય વિભંગજ્ઞાન હોય જ છે. સમકિતી નૈરયિકો અને દેવોની અપેક્ષાએ મિથ્યાત્વી નૈરયિકો અને દેવો અસંખ્યાતગુણા છે તેથી વિભંગજ્ઞાની અસંખ્યાતગુણા થઈ જાય છે. (૬) તેનાથી કેવળજ્ઞાની સિદ્ધોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે. (૭-૮) તેનાથી મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે.

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	મન:પર્યવજ્ઞાની	સર્વથી થોડા	સંયત મનુષ્યોને જ હોય છે.
૨	અવધિજ્ઞાની	અસંખ્યાતગુણા	ચારે ગતિના જીવોમાં હોય છે.
૩-૪	મતિ-શ્રુતજ્ઞાની	પરસ્પર તુલ્ય અને વિશેષાધિક	અવધિજ્ઞાન રહિતના સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને પણ હોય છે.
૫	વિભંગજ્ઞાની	અસંખ્યાતગુણા	દેવ-નારકોમાં સમકિતી કરતાં મિથ્યાત્વી જીવો અસંખ્યાતગુણા છે.
૬	કેવળજ્ઞાની	અનંતગુણા	સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ અનંત છે.
૭-૮	મતિ-શ્રુતઅજ્ઞાની	અનંતગુણા	વનસ્પતિકાયિક જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણા છે.

(૧૧) દર્શન દ્વાર :-

૧૦૫ एएसि णं भंते ! जीवाणं चक्खुदंसणीणं, अचक्खुदंसणीणं, ओहिदंसणीणं, केवलदंसणीणं च कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા ઓહિદંસણી, ચક્ખુદંસણી અસંખેજ્જગુણા, કેવલદંસણી અણંતગુણા, અચક્ખુદંસણી અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! ચક્ષુદર્શની, અચક્ષુદર્શની, અવધિદર્શની અને કેવળદર્શની જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા અવધિદર્શની છે, (૨) તેનાથી ચક્ષુદર્શની અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી કેવળદર્શની અનંતગુણા છે, (૪) અને તેનાથી

અચક્ષુદર્શની અનંતગુણ છે. ॥ અગિયારમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચાર દર્શનોની અપેક્ષાએ જીવોના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ છે. (૧) સર્વથી થોડા અવધિદર્શની છે કારણ કે અવધિદર્શન સર્વ દેવો અને નારકીને તેમજ કેટલાક સંજી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ તથા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યોને જ હોય છે. (૨) તેનાથી ચક્ષુદર્શની જીવો અસંખ્યાતગુણ છે, કારણ કે સર્વ પંચેન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોને ચક્ષુદર્શન હોય છે. (૩) તેનાથી કેવલદર્શની સિદ્ધોની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે. (૪) તેનાથી અચક્ષુદર્શની વનસ્પતિકાયની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે.

દર્શનની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	અવધિદર્શની	સર્વથી થોડા	દેવ, નારક તેમજ કેટલાક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યને હોય છે.
૨	ચક્ષુદર્શની	અસંખ્યાતગુણ	તેમાં ચૌરેન્દ્રિય અને સમસ્ત તિર્યચ પંચેન્દ્રિયનો સમાવેશ થાય છે. તેથી તેની સંખ્યા વધે છે.
૩	કેવલદર્શની	અનંતગુણ	સિદ્ધોની અપેક્ષાએ.
૪	અચક્ષુદર્શની	અનંતગુણ	વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ.

(૧૨) સંયતદ્વાર :-

૧૦૬ एणसि णं भंते ! जीवाणं संजयाणं, असंजयाणं, संजयासंजयाणं, णोसंजयणोअसंजय- णोसंजयासंजयाणं च कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા સંજયા, સંજયાસંજયા અસંખેજ્જગુણા, ણોસંજય- ણોઅસંજય-ણોસંજયાસંજયા અણંતગુણા, અસંજયા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત અને નોસંયત-નોઅસંયત-નોસંયતાસંયત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા સંયત છે, (૨) તેનાથી સંયતાસંયત અસંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી નોસંયત-નોઅસંયત-નોસંયતાસંયત અનંતગુણ છે અને (૪) તેનાથી અસંયત અનંતગુણ છે. ॥ બારમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચારિત્રની અપેક્ષાએ સંયત આદિ ચાર બોલોનું અલ્પબહુત્વ પ્રગટ કર્યું છે.

(૧) સર્વથી થોડા સંયત છે કારણ કે તે મનુષ્ય ગતિમાં જ હોય છે તેની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા અનેક હજાર કોડ હોય છે. (૨) તેનાથી સંયતાસંયત-દેશવિરતિ અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે અસંખ્યાત તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો વ્રતધારણ કરીને દેશવિરતિ બને છે. (૩) તેનાથી નોસંયત-નોઅસંયત-નોસંયતાસંયત અનંતગુણ છે. કારણ કે આ બોલમાં સિદ્ધ ભગવાન છે અને તે અનંત છે. (૪) તેનાથી અસંયત જીવો વનસ્પતિની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે, કારણ કે વનસ્પતિના જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણ હોય છે.

સંયતની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	સંયત	સર્વથી થોડા	સંયત જીવોની સંખ્યા અનેક હજાર કરોડની જ છે.
૨	સંયતાસંયત	અસંખ્યાતગુણા	અસંખ્ય તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય પણ સંયતાસંયત(શ્રાવક) હોય છે.
૩	નોસંયત આદિ	અનંતગુણા	સિદ્ધોની અપેક્ષાએ.
૪	અસંયત	અનંતગુણા	વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ.

(૧૩) ઉપયોગ દ્વાર :-

૧૦૭ એસિ ણં ભંતે ! જીવાણં સાગારોવડત્તાણં અણાગારોવડત્તાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા અણાગારોવડત્તા, સાગારોવડત્તા સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન! સાકારોપયોગી (જ્ઞાનના ઉપયોગમાં વર્તતા) જીવો અને અનાકારોપયોગી (દર્શનના ઉપયોગમાં વર્તતા) જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ (૧) સર્વથી થોડા અનાકારોપયોગયુક્ત જીવો છે, (૨) તેનાથી સાકારોપયોગયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણા છે. ॥ તેરમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાકાર-અનાકાર બે ઉપયોગની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

સાકારોપયોગીમાં પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાન, તે આઠ બોલના ઉપયોગમાં વર્તતા જીવોનો અને અનાકારોપયોગીમાં ચાર દર્શનના ઉપયોગમાં વર્તતા જીવોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સમુચ્ચય રૂપે સાકાર અને અનાકાર આ બે ઉપયોગના અલ્પબહુત્વનું કથન કર્યું છે.

(૧) સર્વથી થોડા અનાકારોપયોગી જીવો છે. પ્રત્યેક જીવોને સાકાર અને અનાકાર બંને ઉપયોગ હોય છે, અનાકારોપયોગની સ્થિતિ અલ્પ છે તેથી તેની સંખ્યા સદા અલ્પ હોય છે. (૨) તેનાથી સાકારોપયોગી સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તેની સ્થિતિ અનાકાર ઉપયોગની અપેક્ષાએ કંઈક અધિક હોય છે તેથી તે જીવોની સંખ્યા અધિક થઈ જાય છે.

ઉપયોગની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	અનાકારોપયોગી	સર્વથી થોડા	સ્થિતિ અલ્પ હોવાથી પૃચ્છા સમયે થોડા હોય છે.
૨	સાકારોપયોગી	સંખ્યાતગુણા	સ્થિતિ વધુ હોવાથી પૃચ્છા સમયે અધિક હોય છે.

(૧૪) આહાર દ્વાર :-

૧૦૮ એસિ ણં ભંતે ! જીવાણં આહારગાણં અણાહારગાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા

વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા અણાહારગા, આહારગા અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આહારક અને અનાહારક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા અનાહારક જીવો છે અને (૨) તેનાથી આહારક જીવો અસંખ્યાતગુણા છે. ॥ ચૌદમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આહારક અનાહારકની ન્યૂનાધિકતાથી વિચારણા છે. (૧) સર્વથી થોડા અનાહારક છે. (૨) આહારક જીવો તેનાથી અસંખ્યગુણા જ હોય છે.

વિગ્ગહગમ્માવણ્ણા, કેવલિણો સમોહયા અજોગી ય ।

સિદ્ધા ય અણાહારા, સેસા આહારગા જીવા ॥

વળાંકવાળી વિગ્રહગતિ સમાપન્નક જીવો વાટે વહેતી અવસ્થારૂપ વિગ્રહગતિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો, સમુદ્ઘાત પ્રાપ્ત કેવળીઓ, અયોગી કેવળી અને સિદ્ધો, આ બધા જીવો અનાહારક હોય છે. તે સિવાયના સર્વ જીવો આહારક હોય છે. અનાહારક જીવો સમસ્ત આહારક જીવોની અપેક્ષાએ અલ્પસંખ્યક છે.

અનંત વનસ્પતિકાયિક જીવો આહારક છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ અને બાદર નિગોદ જીવોના શરીરો અસંખ્યાતા જ છે. તેમ જ તે જીવો એક મુહૂર્તમાં ૬૫,૫૩૬ જન્મ-મરણ કરે છે. તેનું આયુષ્ય અત્યંત અલ્પ હોવાથી તે અનંત જીવોમાંથી ઘણા જીવો વિગ્રહગતિમાં હોય છે. તત્રાપ્યન્તર્મુહૂર્ત સમયરાશિતુલ્યાઃ સૂક્ષ્મ નિગોદા સર્વકાલં વિગ્રહે વર્તમાના લભ્યન્તે, તતોઽનાહારકા અપ્યતિબહવઃ સકલજીવરાશ્યસંખ્યેયભાગતુલ્યા ઇતિ તેભ્યઃ આહારકા અસંખ્યેયગુણા એવ નાનન્તગુણાઃ । એક અંતર્મુહૂર્તમાં જેટલા સમય છે, તેટલા સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો હંમેશાં વિગ્રહગતિમાં હોય છે અને તેમાં પણ વક્રગતિએ જનારા અનાહારક જીવો વિશેષ હોય છે. તે જીવો સમસ્ત જીવ રાશિના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. આ રીતે અનાહારક જીવો પણ ઘણા હોય છે. તેથી આહારક જીવો અનાહારક જીવોથી અનંતગુણા થતા નથી પરંતુ અસંખ્યાતગુણા જ થાય છે.

આહારક-અનાહારકની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	અનાહારક	સર્વથી થોડા	વક્રગતિવાળા વાટે વહેતા જીવો, કેવળી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત કેવળી; અયોગી કેવળી અને સિદ્ધ ભગવાન અનાહારક હોય છે અને તે આહારક જીવોથી અલ્પ હોય છે.
૨	આહારક	અસંખ્યાતગુણા	સ્થાનસ્થિત આહારક જીવો વધુ હોય છે.

(૧૫) ભાષકદ્વાર :-

૧૦૯ એસિ ણં ભંતે ! જીવાણં ભાસગાણં અભાસગાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા ભાસગા, અભાસગા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ભાષક અને અભાષક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા ભાષક જીવો છે, (૨) તેનાથી અભાષક અનંતગુણ છે. ॥ પંદરમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ભાષક અને અભાષક જીવોના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે.

ભાષાલબ્ધિસંપન્ન જીવો ભાષક અને ભાષાલબ્ધિ રહિત જીવો અભાષક છે. (૧) સર્વથી થોડા ભાષક છે કારણ કે બેઈન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યંતના ત્રસ જીવોને જ ભાષા લબ્ધિ હોય છે. તે જીવોની સંખ્યા અલ્પ છે. (૨) તેનાથી અભાષક અનંતગુણ છે કારણ કે સિદ્ધ ભગવાન, અયોગી કેવળી, પાંચે સ્થાવરના જીવો, અપર્યાપ્તા જીવો અને વાટે વહેતા જીવો અભાષક હોય છે. તેમાં સિદ્ધ અને વનસ્પતિકાયિક જીવો અનંતા હોવાથી તે ભાષકથી અનંતગુણ થાય છે.

ભાષક-અભાષક જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	ભાષક	સર્વથી થોડા	બેઈન્દ્રિયાદિ ત્રસ જીવો ભાષક છે, તે અલ્પ છે.
૨	અભાષક	અનંતગુણ	સિદ્ધ તથા અનંત એકેન્દ્રિય જીવો અભાષક છે, ત્રસજીવોથી તે અનંતગુણ છે.

(૧૬) પરિત દ્વાર :-

૧૧૦ **एएसि णं भंते ! जीवाणं परित्ताणं अपरित्ताणं णोपरित्तणोअपरित्ताणं च कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा परित्ता, णोपरित्तणोअपरित्ता अणंतगुणा, अपरित्ता अणंतगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પરિત્ત, અપરિત્ત અને નોપરિત્ત-નોઅપરિત્ત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વ થોડા પરિત્ત છે, (૨) તેનાથી નોપરિત્ત-નોઅપરિત્ત અનંતગુણ છે અને (૩) તેનાથી અપરિત્ત અનંતગુણ છે. ॥ સોળમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પરિત્ત આદિ ત્રણ બોલોના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે.

પરિત્ત :- પરિત્તના બે પ્રકાર છે- (૧) સંસાર પરિત્ત અને (૨) કાય પરિત્ત. સંસાર પરિત્ત- **પરિત્ત: પરિમિત: સ ચાસૌ સંસારસ્વ પરિત્ત સંસાર:** । જે જીવોનો સંસારકાળ પરિમિત થઈ ગયો હોય અર્થાત્ જે જીવોને હવે સંસારમાં સંખ્યાત કે અસંખ્યાત કાળ જ રહેવાનું હોય, તે સંસાર પરિત્ત કહેવાય છે અને જે જીવને સંસારમાં અનંતકાળ પરિભ્રમણ કરવાનું હોય તેને સંસાર અપરિત્ત(અનંત સંસારી કે અપરિત્ત સંસારી) કહે છે. (૨) કાયપરિત્ત- પ્રત્યેક શરીરી જીવો કાયપરિત્ત અને સાધારણ શરીરી જીવો કાયઅપરિત્ત કહેવાય છે. પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની ટીકામાં સંસાર પરિત્તના સ્થાને ભવ પરિત્ત શબ્દ પ્રયોગ છે.

અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા પરિત્ત છે કારણ કે પરિત્ત જીવો બંને અપેક્ષાએ(પરિત્ત સંસારી અથવા

પ્રત્યેક શરીરી) સર્વથી અલ્પ છે. (૨) તેનાથી નોપરિત્ત-નોઅપરિત્ત અનંતગુણ છે. કારણ કે સિદ્ધ ભગવાન પરિત્તથી અનંતગુણ વધુ હોય છે અને (૩) તેનાથી અપરિત્ત અનંતગુણ છે કારણ કે અપરિત્ત જીવો બંને અપેક્ષાએ (અપરિત્ત સંસારી કે સાધારણ શરીરી વનસ્પતિકાયિક જીવો) સિદ્ધ ભગવાનથી અનંતગુણ છે.

પરિત્ત-અપરિત્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	પરિત્ત	સર્વથી થોડા	પ્રત્યેક શરીરી તથા પરિત્ત સંસારી જીવો અલ્પ છે.
૨	નોપરિત્ત-નોઅપરિત્ત	અનંતગુણ	સિદ્ધ ભગવંતની અપેક્ષાએ.
૩	અપરિત્ત	અનંતગુણ	સાધારણ શરીરી વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપેક્ષાએ.

(૧૭) પર્યાપ્ત દ્વાર :-

૧૧૧ **एएसि णं भंते ! जीवाणं पज्जत्ताणं, अपज्जत्ताणं, णोपज्जत्त णोअपज्जत्ताणं च कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा णोपज्जत्तग-णोअपज्जत्तगा, अपज्जत्तगा अणंतगुणा, पज्जत्तगा संखेज्जगुणा ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા, અપર્યાપ્તા અને નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા જીવો છે, (૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા જીવો અનંતગુણ છે અને (૩) તેનાથી પર્યાપ્તા જીવો સંખ્યાતગુણ છે. **॥ સતરમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥**

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પર્યાપ્તા આદિ ત્રણ બોલોનું અલ્પબહુત્વ છે (૧) સર્વથી થોડા નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા જીવો છે કારણ કે પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા અવસ્થાથી રહિત અવસ્થાવાળા સિદ્ધ હોય છે અને સિદ્ધો પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા સંસારી જીવોથી થોડા છે. (૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા અનંતગુણ છે કારણ કે સાધારણ વનસ્પતિકાયિક જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણ છે. પ્રત્યેક નિગોદ શરીરમાં સિદ્ધોથી અનંતગુણ જીવો હોય છે અને તે સર્વ નિગોદ જીવનો એક અસંખ્યાતમો ભાગ હંમેશાં વિગ્રહગતિમાં હોય છે અને તે જીવો અપર્યાપ્તા હોય છે. તેથી અપર્યાપ્તા જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણ હોય છે. (૩) તેનાથી પર્યાપ્તા જીવો સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણ હોય છે. લોકમાં સૂક્ષ્મ જીવો સર્વથી અધિક છે તેથી પર્યાપ્ત જીવો સંખ્યાતગુણ થાય છે.

પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા	સર્વથી થોડા	સિદ્ધ જીવો નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા છે. તે સંસારી જીવોથી અલ્પ છે.
૨	અપર્યાપ્તા	અનંતગુણ	વનસ્પતિના અપર્યાપ્તા જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણ છે.
૩	પર્યાપ્તા	સંખ્યાતગુણ	સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણ અધિક છે.

(૧૮) સૂક્ષ્મ દ્વાર :-

૧૧૨ एएसि णं भंते ! जीवाणं सुहमाणं, बादराणं, णोसुहुम णोबादराणं च कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा णोसुहुम णोबादरा, बादरा अणंतगुणा, सुहुमा असंखेज्जगुणा ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ, બાદર, નોસૂક્ષ્મ-નોબાદર જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા નોસૂક્ષ્મ-નોબાદર છે (૨) તેનાથી બાદર જીવો અનંતગુણા છે અને (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ જીવો અસંખ્યાતગુણા છે. **॥ અઢારમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥**

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સૂક્ષ્મ, બાદર અને નોસૂક્ષ્મ-નોબાદર, આ ત્રણ બોલનું અલ્પબહુત્વ છે. (૧) સર્વથી થોડા નોસૂક્ષ્મ-નોબાદર જીવો છે કારણ કે સિદ્ધ નોસૂક્ષ્મ-નોબાદર કહેવાય છે અને તે સૂક્ષ્મ અને બાદર રૂપ સર્વ જીવરાશિના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. તેથી તે સર્વથી થોડા છે. (૨) તેનાથી બાદર જીવો અનંતગુણા છે કારણ કે એક બાદર નિગોદના જીવો પણ સિદ્ધોથી અનંતગુણા હોય છે. (૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ જીવો અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે સર્વ બાદર જીવોથી સૂક્ષ્મ જીવો અસંખ્યાતગુણા જ હોય છે.

સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	નોસૂક્ષ્મ-નોબાદર	સર્વથી થોડા	સિદ્ધ જીવો સૂક્ષ્મ-બાદર જીવોથી અનંતમા ભાગે છે.
૨	બાદર	અનંતગુણા	બાદર નિગોદના જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણા છે.
૩	સૂક્ષ્મ	અસંખ્યાતગુણા	બાદર જીવોથી સૂક્ષ્મ(નિગોદના) જીવો અસંખ્યાતગુણા છે.

(૧૯) સંજી દ્વાર :-

૧૧૩ एएसि णं भंते ! जीवाणं सण्णीणं, असण्णीणं, णोसण्णी-णोअसण्णीणं च कयरे कयरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा सण्णी, णोसण्णी-णोअसण्णी अणंतगुणा, असण्णी अणंतगुणा ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંજી, અસંજી અને નોસંજી-નોઅસંજી જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા સંજી જીવો છે, (૨) તેનાથી નોસંજી-નોઅસંજી જીવો અનંતગુણા છે અને (૩) તેનાથી અસંજી જીવો અનંતગુણા છે. **॥ ઓગણીસમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥**

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સંજી, અસંજી અને નોસંજી-નોઅસંજી, એ ત્રણ બોલથી જીવોનું અલ્પબહુત્વ છે.

(૧) સર્વથી થોડા સંજી જીવો છે કારણ કે તે માત્ર પંચેન્દ્રિય જીવોમાં જ હોય છે. (૨) તેનાથી નોસંજી-નોઅસંજી અનંતગુણા છે કારણ કે કેવળી અને અનંત સિદ્ધો નોસંજી-નોઅસંજી છે. (૩) તેનાથી અસંજી અનંતગુણા છે કારણ કે તેમાં સમસ્ત એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, અસંજી પંચેન્દ્રિય

જીવોનો સમાવેશ થાય છે અને એકેન્દ્રિયો સિદ્ધોથી અનંતગુણા હોય છે.

સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	સંજ્ઞી	સર્વથી થોડા	નારક, દેવ, ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચ સંજ્ઞી હોય છે, તેની સંખ્યા અલ્પ છે.
૨	નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી	અનંતગુણા	સિદ્ધ ભગવાન અનંત છે.
૩	અસંજ્ઞી	અનંતગુણા	વનસ્પતિકાયના જીવો સિદ્ધોથી અનંતગુણા છે.

(૨૦) ભવસિદ્ધિક દ્વાર :-

૧૧૪ એસિ પં ભંતે ! જીવાણં ભવસિદ્ધિયાણં, અભવસિદ્ધિયાણં, ણોભવસિદ્ધિય-
ણોઅભવસિદ્ધિયાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?
ગોયમા ! સ્વવ્થોવા જીવા અભવસિદ્ધિયા, ણોભવસિદ્ધિયણોઅભવસિદ્ધિયા અણંતગુણા,
ભવસિદ્ધિયા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક અને નોભવસિદ્ધિક-નોઅભવસિદ્ધિક જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? **ઉત્તર—** હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા અભવસિદ્ધિક, (૨) તેનાથી નોભવસિદ્ધિક-નોઅભવસિદ્ધિક અનંતગુણા અને (૩) તેનાથી ભવસિદ્ધિક જીવો અનંતગુણા છે. ॥ વીસમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ભવસિદ્ધિક આદિ ત્રણ બોલ દ્વારા જીવોના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે.

મોક્ષમાં જવાની યોગ્યતાવાળા જીવોને ભવસિદ્ધિક-ભવી કહે છે. મોક્ષ ગમનને અયોગ્ય જીવોને અભવસિદ્ધિક-અભવી કહે છે અને મોક્ષ ગતિને પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધ જીવોને નોભવસિદ્ધિક-નોઅભવસિદ્ધિક કહે છે. (૧) સર્વથી થોડા અભવસિદ્ધિક છે કારણ કે શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં અનંતના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે, તેમાં અભવી જીવો ચોથા અનંત પ્રમાણ છે. (૨) તેનાથી નોભવી-નોઅભવી (સિદ્ધો) અનંતગુણા છે. કારણ કે સિદ્ધ જીવો આઠમા અનંત પ્રમાણ છે. (૩) તેનાથી ભવી જીવો અનંતગુણા છે તે પણ આઠમા અનંત પ્રમાણ છે. પરંતુ આઠમો અનંત અત્યધિક વિશાળ અને અસીમ છે. અનંતના આઠ પ્રકારને સમજવા માટે જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પૃષ્ઠ ૪૮૬ થી ૪૮૮.

ભવી-અભવી જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	અભવી	સર્વથી થોડા	ચોથા અનંત પ્રમાણ છે.
૨	નોભવી-નોઅભવી	અનંતગુણા	સિદ્ધ જીવો આઠમા અનંત પ્રમાણ છે.
૩	ભવી	અનંતગુણા	ભવી જીવો આઠમા અનંત પ્રમાણ હોવા છતાં પણ સિદ્ધોથી અનંતગુણા અધિક છે. (અનંતના અનંત ભેદ છે.)

(૨૧) અસ્તિકાય દ્વાર :-

૧૧૫ એસિ પં ભંતે ! ધમ્મત્થિકાય-અધમ્મત્થિકાય-આગાસત્થિકાય-જીવત્થિકાય-પોગ્ગલત્થિકાય-અદ્ધાસમયાણં દવ્વટ્ટયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! ધમ્મત્થિકાએ અધમ્મત્થિકાએ આગાસત્થિકાએ ય એ તિણિ વિ તુલ્લા દવ્વટ્ટયાએ સવ્વત્થોવા, જીવત્થિકાએ દવ્વટ્ટયાએ અણંતગુણે, પોગ્ગલત્થિકાએ દવ્વટ્ટયાએ અણંતગુણે, અદ્ધાસમએ દવ્વટ્ટયાએ અણંતગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્ધાસમય (કાળ) આ દ્રવ્યોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧,૨,૩) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય, આ ત્રણે દ્રવ્યો પરસ્પર તુલ્ય છે તથા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા છે, (૪) તેનાથી જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૫) તેનાથી પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે. (૬) તેનાથી અદ્ધાસમય (કાળ દ્રવ્ય) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે.

૧૧૬ એસિ પં ભંતે ! ધમ્મત્થિકાય-અધમ્મત્થિકાય-આગાસત્થિકાય-જીવત્થિકાય-પોગ્ગલત્થિકાય-અદ્ધાસમયાણં પપ્પસટ્ટયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! ધમ્મત્થિકાએ અધમ્મત્થિકાએ ય એણં દો વિ તુલ્લા પપ્પસટ્ટયાએ સવ્વત્થોવા, જીવત્થિકાએ પપ્પસટ્ટયાએ અણંતગુણે, પોગ્ગલત્થિકાએ પપ્પસટ્ટયાએ અણંતગુણે, અદ્ધાસમએ અપપ્પસટ્ટયાએ અણંતગુણે, આગાસત્થિકાએ પપ્પસટ્ટયાએ અણંતગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્ધા સમયમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧,૨) ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય, આ બંને દ્રવ્યો પ્રદેશની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે અને સર્વથી થોડા છે, (૩) તેનાથી જીવાસ્તિકાય(સર્વ જીવો) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૪) તેનાથી પુદ્ગલાસ્તિકાય(સર્વ પુદ્ગલો) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૫) તેનાથી અદ્ધા સમય(કાળ) અપ્રદેશોની અપેક્ષાએ એટલે ઔપચારિક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૬) તેનાથી આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે.

૧૧૭ એયસ્સણં ભંતે ! ધમ્મત્થિકાયસ્સ દવ્વટ્ટ-પપ્પસટ્ટયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા એગે ધમ્મત્થિકાએ દવ્વટ્ટયાએ, સે ચેવ પપ્પસટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી

અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક દ્રવ્યરૂપ હોવાથી સર્વથી થોડા છે. (૨) તેનાથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે.

૧૧૮ એયસ્સ ણં ભંતે ! અધમ્મત્થિકાયસ્સ દવ્વટ્ટપણ્ણસટ્ટયાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા એગે અધમ્મત્થિકાણ દવ્વટ્ટયાણ, સે ચેવ પણ્ણસટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય એક દ્રવ્યરૂપ હોવાથી સર્વથી થોડા છે અને (૨) તેનાથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે.

૧૧૯ એયસ્સ ણં ભંતે ! આગાસત્થિકાયસ્સ દવ્વટ્ટપણ્ણસટ્ટયાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા એગે આગાસત્થિકાણ દવ્વટ્ટયાણ, સે ચેવ પણ્ણસટ્ટયાણ અણંતગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય એક દ્રવ્યરૂપ હોવાથી સર્વથી થોડા છે અને (૨) તેનાથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશો અનંતગુણા છે.

૧૨૦ એયસ્સ ણં ભંતે ! જીવત્થિકાયસ્સ દવ્વટ્ટપણ્ણસટ્ટયાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવત્થિકાણ દવ્વટ્ટયાણ, સે ચેવ પણ્ણસટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંત જીવાસ્તિકાય દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે અને (૨) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે.

૧૨૧ એયસ્સ ણં ભંતે ! પોગ્ગલત્થિકાયસ્સ દવ્વટ્ટપણ્ણસટ્ટયાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વત્થોવા પોગ્ગલત્થિકાણ દવ્વટ્ટયાણ, સે ચેવ પણ્ણસટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં, દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંત પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય સર્વથી થોડા છે, (૨) તેનાથી પ્રદેશાર્થથી પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે.

૧૨૨ અદ્ધાસમણ પુચ્છિજ્જહ પણ્ણાભાવા ।

ભાવાર્થ :- કાળ(અદ્ધાસમય)ના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરવો નહિ. કારણ કે તેમાં પ્રદેશોનો અભાવ છે (કાળ અપ્રદેશી છે).

૧૨૩ એસિ પં ભંતે ! ધમ્મત્થિકાય-અધમ્મત્થિકાય-આગાસત્થિકાય-જીવત્થિકાય-પોગ્ગલત્થિકાય-અદ્ધાસમયાણં દવ્વટ્ટ-પપ્પસટ્ટયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! ધમ્મત્થિકાએ અધમ્મત્થિકાએ આગાસત્થિકાએ ય એ પં તિણ્ણિ વિ તુલ્લા દવ્વટ્ટયાએ સવ્વત્થોવા, ધમ્મત્થિકાએ અધમ્મત્થિકાએ ય એ પં દોણિ વિ તુલ્લા પપ્પસટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણા, જીવત્થિકાએ દવ્વટ્ટયાએ અણંતગુણે, સે ચેવ પપ્પસટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણે, પોગ્ગલત્થિકાએ દવ્વટ્ટયાએ અણંતગુણે, સે ચેવ પપ્પસટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણે, અદ્ધાસમય દવ્વટ્ટ-અપપ્પસટ્ટયાએ અણંતગુણે, આગાસત્થિકાએ પપ્પસટ્ટયાએ અણંતગુણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્ધા-સમય (કાળ), આ સર્વ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧,૨,૩) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય આ ત્રણેય (દ્રવ્યો) પરસ્પર તુલ્ય છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વથી અલ્પ (એક-એક દ્રવ્યરૂપ) છે. (૪-૫) તેનાથી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય, આ બંને દ્રવ્યો પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે અને તેના પ્રદેશો પરસ્પર તુલ્ય છે. (૬) તેનાથી જીવાસ્તિકાય, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૭) તેનાથી તેના જ પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી પુદ્ગલાસ્તિકાય, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૯) તેનાથી તેના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. (૧૦) તેનાથી અદ્ધાસમય, દ્રવ્યાર્થ અને અપ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે. (૧૧) અને તેનાથી પણ આકાશાસ્તિકાય, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે. ॥ એકવીસમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ષડ્દ્રવ્યોમાં— (૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ (૨) પ્રદેશોની અપેક્ષાએ, (૩) પોત-પોતાના દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ અને (૪) ષડ્દ્રવ્યના દ્રવ્ય-પ્રદેશોની સમ્મિલિત અપેક્ષાએ; આ ચાર પ્રકારે અલ્પબહુત્વની વિચારણા છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ષડ્દ્રવ્યોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧,૨,૩) ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રણેય દ્રવ્યો એક-એક દ્રવ્યરૂપ હોવાથી સર્વથી થોડા છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે. (૪) તેનાથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાય અનંતગુણા છે, કારણ કે જીવો અનંત છે. તે પ્રત્યેક જીવ સ્વતંત્ર જીવ દ્રવ્ય રૂપ હોવાથી તે અનંતગુણા થાય છે. (૫) તેનાથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય અનંતગુણા છે, કારણ કે પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ આદિ અનંતપ્રદેશી સ્કંધો વગેરે સ્વતંત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. તેથી જીવ કરતાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંત ગુણા છે. (૬) તેનાથી અદ્ધાસમય(કાળ) દ્રવ્યરૂપે અનંતગુણા છે. કારણ કે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યની ત્રૈકાલિક અનંત-અનંત પર્યાયો પર કાલદ્રવ્ય વર્તી રહ્યું છે, તેથી ઉપચારથી તેને અનંત દ્રવ્યરૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે. માટે તે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોથી તેમજ તે બંનેના પ્રદેશોથી પણ અનંતગુણ થાય છે.

ક્રમ	અસ્તિકાય દ્રવ્ય	પ્રમાણ	કારણ
૧ ૨ ૩	ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય	સર્વથી અલ્પ (પરસ્પર તુલ્ય)	પ્રત્યેક દ્રવ્ય અખંડ એક દ્રવ્યરૂપ છે.
૪	જીવાસ્તિકાય	અનંતગુણા	અનંત જીવો સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ છે.
૫	પુદ્ગલાસ્તિકાય	અનંતગુણા	પરમાણુ, દ્વયણુક, ત્ર્યણુક આદિ પ્રત્યેક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. તેમજ પ્રત્યેક સંસારી જીવોના આત્મપ્રદેશો અનંતાનંત કર્મ પુદ્ગલોથી આવરિત છે માટે જીવથી પુદ્ગલ અનંતગુણા થાય.
૬	અદ્વાસમય	અનંતગુણા	અનંત જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય પર તથા તેની ભૂત અને ભવિષ્ય કાલીન અનંતાનંત પર્યાયો પર કાલવર્તી રહ્યો છે તેથી કાલ દ્રવ્ય ઉપચારથી અનંત દ્રવ્યરૂપ છે માટે તે પુદ્ગલાસ્તિકાયથી અનંતગુણા છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ષડ્દ્રવ્યોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧-૨) ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય, આ બંને દ્રવ્યના પ્રદેશો પરસ્પર તુલ્ય અને સર્વથી અલ્પ છે. બંને દ્રવ્યના પ્રદેશો લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા અર્થાત્ અસંખ્યાત છે. (૩) તેનાથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાય અનંતગુણા છે, કારણ કે જીવો અનંત છે અને એક-એક જીવના આત્મપ્રદેશો લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા છે. એવા અનંત જીવોના અનંત અસંખ્યાતા આત્મપ્રદેશો હોવાથી અનંતગુણા છે, (૪) તેનાથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલાસ્તિકાય અનંતગુણા છે કારણ કે એક જીવના દરેક આત્મ પ્રદેશો પર અનંત-અનંત કર્મ સ્કંધો બંધાયેલા છે. કર્મવર્ગણા સિવાય ઔદારિક, વૈક્રિય આદિ અન્ય અનેક વર્ગણાઓ પણ છે, તેથી જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશોથી પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશો અનંતગુણા છે. (૫) તેનાથી અદ્વાકાળના દ્રવ્ય-અપ્રદેશ અનંતગુણા છે. કારણ કે જીવ-અજીવ દ્રવ્યની ત્રૈકાલિક અનંત-અનંત પર્યાયો પર કાલ દ્રવ્યવર્તી રહ્યું છે. (૬) તેનાથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ આકાશાસ્તિકાય અનંતગુણા છે. કારણ કે લોકથી અલોક અનંતાનંતગુણો વિશાળ છે, તેથી તેના પ્રદેશો સર્વથી વધુ છે.

ક્રમ	અસ્તિકાય પ્રદેશ	પ્રમાણ	કારણ
૧ ૨	ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય	સર્વથી અલ્પ (પરસ્પર તુલ્ય)	લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ પ્રદેશો છે.
૩	જીવાસ્તિકાય	અનંતગુણા	એક-એક જીવના આત્મપ્રદેશો લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ હોવાથી અનંત જીવોના આત્મપ્રદેશો અનંતગુણા થાય.
૪	પુદ્ગલાસ્તિકાય	અનંતગુણા	પ્રત્યેક જીવના આત્મપ્રદેશો અનંતાનંત કર્મ સ્કંધોથી આવરિત છે.
૫	અદ્વાસમય	અનંતગુણા	કાલ અપ્રદેશી હોવા છતાં જીવ અને પુદ્ગલની પર્યાયો પર વર્તી રહ્યું હોવાથી ઔપચારિક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલના પ્રદેશોથી અનંતગુણા છે.
૬	આકાશાસ્તિકાય	અનંતગુણા	અલોકાકાશના પ્રદેશો અનંત છે, તે કાલ દ્રવ્યથી અનંતગુણા છે.

પ્રત્યેક દ્રવ્યના દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થનું સ્વતંત્ર અલ્પબહુત્વ :- (૧-૨) સર્વથી થોડા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે. કારણ કે તે બંને એક-એક દ્રવ્યરૂપ છે. તેનાથી તેના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ છે. (૩) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય સર્વથી અલ્પ છે કારણ કે તે પણ એક દ્રવ્ય છે. તેનાથી તેના પ્રદેશો અનંતગુણ છે કારણ કે તે લોક-અલોક વ્યાપી છે. તેમાં લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો અને અલોકાકાશના અનંતાનંત પ્રદેશો છે. (૪) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાય દ્રવ્ય અલ્પ છે અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તેના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે દરેક જીવ દ્રવ્યના અસંખ્યાત-અસંખ્યાત પ્રદેશો જ છે. તેથી અનંત જીવ દ્રવ્યોથી પણ તેના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ જ થાય છે. (૫) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય અલ્પ છે અને તેનાથી તેના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ છે. પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધોરૂપે પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય અનંતાનંત છે અને તે સ્કંધ જેટલા પ્રદેશો હોય તે તેટલા તેના પ્રદેશો થાય છે તોપણ તે પ્રદેશો અનંતાનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યથી અસંખ્યાતગુણ જ થાય છે. અનંતગુણ થતાં નથી કારણ કે લોકમાં સ્કંધો થોડા છે અને પરમાણુ અધિક છે. તેથી પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલાસ્તિકાયના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ જ થાય છે.

કાલ દ્રવ્યમાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશ રૂપ ભેદ સંભવિત નથી. તેને ઉપચારથી અનંત અપ્રદેશી દ્રવ્યરૂપે જ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તેથી અહીં ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનું દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનું કથન છે પરંતુ કાલ દ્રવ્યમાં સ્વતંત્ર રીતે દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનો મૂળપાઠમાં નિષેધ કર્યો છે.

ક્રમ	અસ્તિકાય	પ્રમાણ	કારણ
૧,૨	ધર્મા.અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થથી પ્રદેશાર્થથી	સર્વથી અલ્પ અસંખ્યાતગુણ	એક દ્રવ્ય રૂપ છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રદેશો લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે.
૩	આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થથી પ્રદેશાર્થથી	સર્વથી અલ્પ અનંતગુણ	એક દ્રવ્યરૂપ છે. અલોકાકાશના પ્રદેશો અનંત છે.
૪	જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થથી પ્રદેશાર્થથી	સર્વથી થોડા અસંખ્યાતગુણ	અનંતજીવો અનંત દ્રવ્યરૂપ છે. પ્રત્યેક જીવના આત્મપ્રદેશો અસંખ્યાતા છે.
૫	પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થથી પ્રદેશાર્થથી	સર્વથી થોડા અસંખ્યાતગુણ	પ્રદેશો કરતાં દ્રવ્યોની સંખ્યા અલ્પ હોય છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં અનંતપ્રદેશી સ્કંધ ઓછા છે, તેનાથી પરમાણુ અનંતગુણ, પ્રત્યેક પરમાણુ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, તેનાથી અસંખ્યપ્રદેશી સ્કંધ અસંખ્યાતગુણ છે તેથી તેના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ થાય છે.
★ કાળ દ્રવ્ય અપ્રદેશી દ્રવ્ય છે. તેના દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ એવા બે ભેદ થતાં નથી, તેથી અહીં તેના અલ્પબહુત્વનો મૂળપાઠમાં જ નિષેધ છે.			

ધર્માસ્તિકાયાદિનું દ્રવ્ય-પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :- ધર્માસ્તિકાય આદિ ષડ્દ્રવ્યોના દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની સમ્મિલિત અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

અદ્વાસમય દવ્વટ્ટ-અપ્પસટ્ટયાણ અણંતગુણા :- અદ્વા સમય એટલે કાલદ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થ અને અપ્રદેશાર્થથી અનંતગુણા છે. જેમ પરમાણુ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અપ્રદેશી હોવા છતાં અનંતપ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યાર્થ-અપ્રદેશાર્થથી અનંતગુણા છે, તેમ કાલદ્રવ્ય અપ્રદેશી હોવા છતાં જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની ત્રૈકાલિક પર્યાયો પર વર્તતો હોવાથી ઉપચારથી અનંત દ્રવ્યાત્મક છે. તેથી પુદ્ગલદ્રવ્યના પ્રદેશોથી કાલદ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થ-અપ્રદેશાર્થથી અનંતગુણા થાય છે.

છ એ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યાર્થ-પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	દ્રવ્ય	પ્રમાણ	કારણ
૧-૩	ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થથી	સર્વથી અલ્પ (પરસ્પર તુલ્ય)	આ ત્રણેય દ્રવ્ય અખંડ અને એક-એક દ્રવ્ય રૂપ છે.
૪-૫	ધર્મા અધર્મા પ્રદેશાર્થથી	અસંખ્યાતગુણા (પરસ્પર તુલ્ય)	બંને દ્રવ્યોના પ્રદેશો લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ છે.
૬	જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થથી	અનંતગુણા	અનંત જીવો અનંત જીવ દ્રવ્યરૂપ છે.
૭	જીવાસ્તિકાય પ્રદેશાર્થથી	અસંખ્યાતગુણા	પ્રત્યેક જીવના આત્મપ્રદેશો અસંખ્યાતા છે.
૮	પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થથી	અનંતગુણા દ્રવ્યાર્થથી	પ્રત્યેક સંસારી જીવના આત્મપ્રદેશો અનંત કર્મસ્કંધથી આવરિત છે.
૯	પુદ્ગલાસ્તિકાય પ્રદેશાર્થથી	અસંખ્યાતગુણા	પૂર્વવત્
૧૦	અદ્વાસમય દ્રવ્યાર્થ અને અપ્રદેશાર્થથી	અનંતગુણા	અદ્વાસમયના ઔપચારિક દ્રવ્ય(અપ્રદેશ) અનંત હોય છે.
૧૧	આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશાર્થથી	અનંતગુણા	અલોકના પ્રદેશો કાલ દ્રવ્ય કરતાં અનંતગુણા છે.

(૨૨) ચરમ દ્વાર :-

૧૨૪ **एएसिं णं भंते ! जीवाणं चरिमाणं अचरिमाणं च कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा अचरिमा, चरिमा अणंतगुणा।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! ચરમ અને અચરમ જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે

વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા અચરમ જીવો છે, (૨) તેનાથી ચરમ જીવો અનંતગુણા છે. ॥ બાવીસમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ચરમ-અચરમની અપેક્ષાએ જીવના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા કરી છે.

ચરમ :- ચરમ શબ્દના ત્રણ પ્રકારે અર્થ થાય છે- (૧) ચરમ સ્થિતિ અર્થાત્ મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા-વાળા ભવી જીવો. (૨) તે જ ભવે મોક્ષ જનારા- ચરમ શરીરી. (૩) તે ગતિ આદિમાંથી નીકળી પુનઃ તે ગતિમાં જન્મ ધારણ ન કરનારા- ગતિ ચરમ છે.

પ્રસ્તુત અલ્પબહુત્વમાં આ ત્રણેથી કંઈક વિલક્ષણ અર્થ સ્વીકાર્યો છે. તેમાં (૧) પોતાની અવસ્થાનો ક્યારેય અંત ન કરનારા અભવી અને સિદ્ધોને અચરમરૂપે સ્વીકાર્યા છે અને (૨) પોતાની અવસ્થાનો અંત કરી જે સિદ્ધ થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, તે બધા ભવી જીવોને ચરમરૂપે સ્વીકાર્યા છે.

અલ્પબહુત્વ :- ચરમ અને અચરમ બંને પ્રકારના જીવો અનંત છે. તેમ છતાં તે બંનેના અનંતમાં તરતમતા હોવાથી અલ્પબહુત્વ થાય છે. (૧) સર્વથી થોડા અચરમ છે કારણ કે અભવ્ય અને સિદ્ધ જીવો અચરમ છે. તે બંને મળીને પણ ચરમથી અલ્પ થાય છે. (૨) તેનાથી ચરમ અનંતગુણા છે કારણ કે અહીં ભવી જીવોને ચરમ રૂપે સ્વીકાર્યા છે. તે જીવો અચરમથી અનંતગુણા થાય છે.

ચરમ-અચરમ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	જીવ	પ્રમાણ	કારણ
૧	અચરમ	સર્વથી થોડા	અભવી જીવો અને સિદ્ધ જીવો અચરમ છે. તે બંને મળીને પણ ભવી જીવોથી થોડા છે.
૨	ચરમ	અનંતગુણા	ભવી એકેન્દ્રિય જીવોનો સમાવેશ થાય છે, તેથી તે અનંતગુણા છે.

(૨૩) જીવ(સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાય) દ્વાર :-

૧૨૫ એસિ ણં ભંતે ! જીવાણં, પોગ્ગલાણં, અદ્ધાસમયાણં, સવ્વદવ્વાણં, સવ્વપણ્ણાણં, સવ્વપજ્જવાણં ચ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સવ્વથ્થોવા જીવા, પોગ્ગલા અણંતગુણા, અદ્ધાસમયા અણંતગુણા, સવ્વદવ્વા વિસેસાહિયા, સવ્વપણ્ણા અણંતગુણા, સવ્વપજ્જવા અણંતગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન ! જીવો, પુદ્ગલ, અદ્ધા સમય, સર્વ દ્રવ્ય, સર્વ પ્રદેશ અને સર્વપર્યાયોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા જીવો છે, (૨) તેનાથી પુદ્ગલો અનંતગુણા, (૩) તેનાથી અદ્ધા સમય અનંતગુણા, (૪) તેનાથી સર્વ દ્રવ્યો વિશેષાધિક, (૫) તેનાથી સર્વ પ્રદેશો અનંતગુણા (૬) તેનાથી સર્વ પર્યાયો અનંતગુણી છે. ॥ ત્રેવીસમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જીવ, પુદ્ગલ, કાળ, સર્વ દ્રવ્ય, સર્વપ્રદેશ અને સર્વ પર્યાયના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે.

(૧) સર્વથી થોડા જીવો છે. જોકે જીવો અનંતાનંત છે, તેમ છતાં પુદ્ગલાદિની અપેક્ષાએ તેની સંખ્યા અલ્પ છે. (૨) તેનાથી પુદ્ગલ અનંતગુણ છે. કારણ કે દરેક જીવના આત્મપ્રદેશો પર અનંત-અનંત કર્મ પુદ્ગલો લાગેલા છે. તે સિવાય પણ ઘણી ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્ય વર્ગણાઓ પૌદ્ગલિક છે. આ રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંતગુણ થાય છે. (૩) તેનાથી અદ્વાસમય અનંતગુણ છે. કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલ પર કાલ દ્રવ્ય વર્તી રહ્યું છે. પ્રત્યેક પર્યાય પર વર્તનાર કાલ દ્રવ્ય ઉપચારથી સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, તેથી કાલદ્રવ્ય પુદ્ગલાસ્તિકાયથી અનંતગુણ થાય છે. (૪) તેનાથી સર્વ દ્રવ્ય વિશેષાધિક છે. કારણ કે જીવ, પુદ્ગલાદિ સર્વ દ્રવ્યોથી અદ્વાસમયને અનંતગુણો કહ્યો છે અને સર્વ જીવ-અજીવ દ્રવ્યોને અદ્વાસમયમાં ઉમેરતાં તે વિશેષાધિક જ થાય છે. (૫) તેનાથી સર્વપ્રદેશો અનંતગુણ છે. કારણ કે આકાશના પ્રદેશો અનંતાનંત છે તે કાલદ્રવ્યથી વધી જાય છે. (૬) તેનાથી સર્વ પર્યાયો અનંતગુણી છે, કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોની અનંત-અનંત પર્યાયો હોય છે.

સર્વ દ્રવ્ય પર્યાય દ્વારનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ભેદ	પ્રમાણ	કારણ
૧	જીવ દ્રવ્ય	સર્વથી થોડા	અન્ય દ્રવ્યોથી જીવોની સંખ્યા અલ્પ છે.
૨	પુદ્ગલ દ્રવ્ય	અનંતગુણ	પ્રત્યેક જીવને અનંત કર્મ પુદ્ગલો હોય છે.
૩	અદ્વા સમય	અનંતગુણ	સમસ્ત જીવ અને પુદ્ગલો પર વર્તી રહ્યો છે.
૪	સર્વ દ્રવ્યો	વિશેષાધિક	તેમાં કાલ દ્રવ્ય સિવાયના સર્વ દ્રવ્યોની ગણના થાય છે.
૫	સર્વ પ્રદેશો	અનંતગુણ	આકાશદ્રવ્યના પ્રદેશો અનંત છે.
૬	સર્વ પર્યાયો	અનંતગુણ	સર્વ દ્રવ્યની અનંતાનંત પર્યાયો છે.

(૨૪) ક્ષેત્ર દ્વાર :-

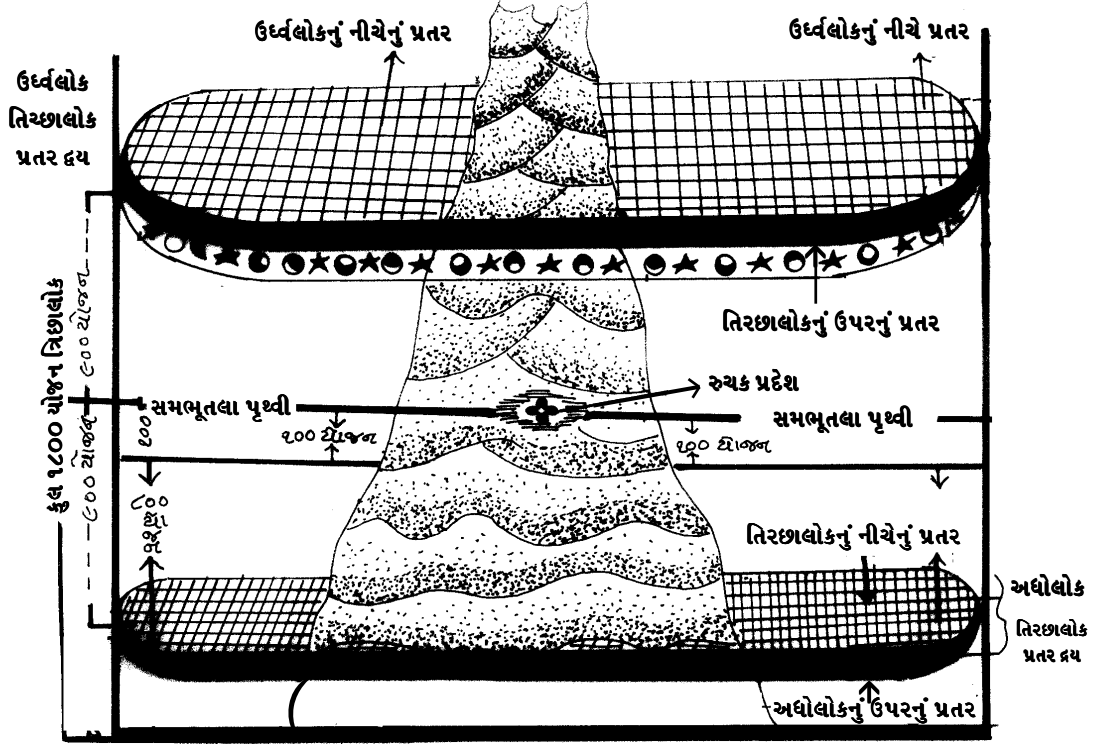
૧૨૬ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા જીવા ઉદ્ધલોયતિરિયલો, અહોલોયતિરિયલો વિસેસાહિયા, તિરિયલો અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, ઉદ્ધલો અસંખેજ્જગુણા, અહોલો વિસેસાહિયા।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા (સમુચ્ચય) જીવો ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક જીવો છે, (૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે, (૪) તેનાથી ત્રણ લોકમાં(ત્રણેય લોકને સ્પર્શ કરનારા) જીવો અસંખ્યાતગુણ છે, (૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં જીવો અસંખ્યાતગુણ છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં જીવો અસંખ્યાતગુણ જીવો છે. **॥ ચોવીસમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥**

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં છ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જીવોના અલ્પબહુત્વનું કથન છે. તે છ ક્ષેત્રો આ પ્રમાણે છે— (૧) ઊર્ધ્વલોક, (૨) તિરછાલોક, (૩) અધોલોક, (૪) ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક, (૫) અધોલોક-તિરછાલોક અને (૬) ત્રણ લોક.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ લોક વિભાગ(પ્રતર દ્વય) :-

જૈન શાસ્ત્રાનુસાર સંપૂર્ણ લોક ચૌદ રજજુ પ્રમાણ છે. તેના ત્રણ વિભાગ છે. ઉર્ધ્વલોક, તિરછોલોક (મધ્યલોક) અને અધોલોક. આ ત્રણના સંયોગથી બીજા ત્રણ ક્ષેત્ર વિભાગ થાય છે, તે છ વિભાગનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— (૧) તિરછાલોકના(મેરુપર્વતના) મધ્યભાગ રૂપ આઠ રુચક પ્રદેશોથી નવસો યોજન નીચે અને નવસો યોજન ઉપર કુલ અઠારસો યોજનનો તિરછોલોક છે. (૨) તિરછાલોકથી ઉપર કાંઈક ન્યૂન સાત રજજુ પ્રમાણ ઉર્ધ્વલોક છે. (૩) તિરછાલોકથી નીચે કાંઈક અધિક સાત રજજુ પ્રમાણ અધોલોક છે.

(૪) મેરુપર્વતના આઠ રુચક પ્રદેશોથી અર્થાત્ સમભૂમિથી ૮૦૦ યોજન ઉપર સુધી તિરછાલોકનું ક્ષેત્ર છે. તેમાં ૮૦૦ યોજનની ઊંચાઈના તિરછાલોકનું અંતિમ પ્રતર અને તેનાથી ઉપર પ્રારંભ થતા ઉર્ધ્વલોકનું પ્રથમ પ્રતર, આ રીતે તિરછાલોક અને ઉર્ધ્વલોકના એક-એક પ્રતર મળીને બનતા બે પ્રતર રૂપ ક્ષેત્રને ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોક કહે છે. (૫) સમભૂમિથી ૮૦૦ યોજન નીચે સુધી તિરછાલોકનું ક્ષેત્ર છે. તેમાં ૮૦૦ યોજન નીચેના તિરછાલોકનું અંતિમ પ્રતર અને તેનાથી નીચે પ્રારંભ થતા અધોલોકનું પ્રથમ પ્રતર, આ રીતે તિરછાલોક અને અધોલોકના એક-એક પ્રતર મળીને બનતા બે પ્રતર રૂપ ક્ષેત્રને અધોલોક-તિરછાલોક કહે છે. (૬) ત્રણ લોકના આકાશ પ્રદેશોની સ્પર્શનાથી બનતા ક્ષેત્રને ત્રણ લોક કહે છે.

ક્ષેત્રાનુસાર સમુચ્ચય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા જીવો ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે. ઉર્ધ્વલોકથી તિરછાલોકમાં અથવા તિરછાલોકથી ઉર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થતા જીવો વિગ્રહગતિમાં કે મારણાતિક સમુદ્ધાતના સમયે આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે અને કેટલાક જીવો આ બે પ્રતરોનો આશ્રય

કરીને રહે છે. તે જીવોની ગણના આ 'ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક'ના બોલમાં થાય છે. તેવા જીવો લોકમાં સર્વથી થોડા છે. (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં જીવો વિશેષાધિક છે. અધોલોકથી તિરછાલોકમાં અને તિરછાલોકથી અધોલોકમાં ઉત્પન્ન થતા જીવો વિગ્રહગતિમાં કે મારણાતિક સમુદ્ઘાતના સમયે આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે અને કેટલાક જીવો આ બે પ્રતરોનો આશ્રય કરીને રહે છે. તે જીવોની ગણના આ અધોલોક-તિરછાલોકના બોલમાં થાય છે. તેવા જીવો 'ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક' કરતાં વિશેષાધિક હોય છે.

(૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં જીવો અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે ઉપરોક્ત બંને ક્ષેત્રો કરતાં તિરછાલોકનો વિસ્તાર અસંખ્યાતગુણો છે. (૪) તેનાથી ત્રણેય લોકનો સ્પર્શ કરનારા જીવો અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે અધોલોકમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં અને ઊર્ધ્વલોકમાંથી અધોલોકમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો વિગ્રહગતિમાં કે મારણાતિક સમુદ્ઘાતના સમયે ત્રણેય લોકનો સ્પર્શ કરે છે. તે જીવો પૂર્વના ત્રણ બોલોના જીવોથી અસંખ્યાતગુણ વધુ હોય છે. કારણ કે તે બોલોથી ક્ષેત્ર પણ અસંખ્યાતગુણ છે.

(૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં જીવો અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે પૂર્વના બોલોથી આ ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણ છે. (૬) તેનાથી અધોલોકમાં જીવો વિશેષાધિક છે કારણ કે ઊર્ધ્વલોક કરતા અધોલોકનું ક્ષેત્ર વિશેષાધિક છે. આ અલ્પબહુત્વમાં કયાંય પણ અનંતગુણાનું કથન નથી તેનું કારણ એ છે કે પહેલા જ બોલમાં અનંત જીવોનો સમાવેશ છે, ત્યાર પછીના બોલોમાં ક્ષેત્રાપેક્ષયાવૃદ્ધિ થતાં વધુમાં વધુ અસંખ્યાતગુણ જીવો જ થાય છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય જીવોનું અને તિર્યચ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	સંખ્યા	કારણ
૧	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	સર્વથી થોડા	બંને પ્રતરને સ્પર્શતા કે ત્યાં રહેલા જીવોનું જ ગ્રહણ થાય છે, તે જીવોની સંખ્યા અલ્પ છે.
૨	અધોલોક-તિરછાલોક	વિશેષાધિક	અધોલોક અને તિર્યચલોકમાં પરસ્પર ઉત્પન્ન થતાં જીવો વિશેષાધિક છે.
૩	તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણ	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું છે.
૪	ત્રણે લોક સ્પર્શી	અસંખ્યાતગુણ	ઊર્ધ્વલોકથી અધોલોકમાં અને અધોલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં મારણાતિક સમુદ્ઘાત કરીને ઉત્પન્ન થનારા જીવો અસંખ્યાતગુણ છે.
૫	ઊર્ધ્વલોક	અસંખ્યાતગુણ	ક્ષેત્ર અતિ વિશાળ છે.
૬	અધોલોક	વિશેષાધિક	ઊર્ધ્વલોકથી અધોલોકનું ક્ષેત્ર કંઈક અધિક છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ નૈરચિકોનું અલ્પબહુત્વ :-

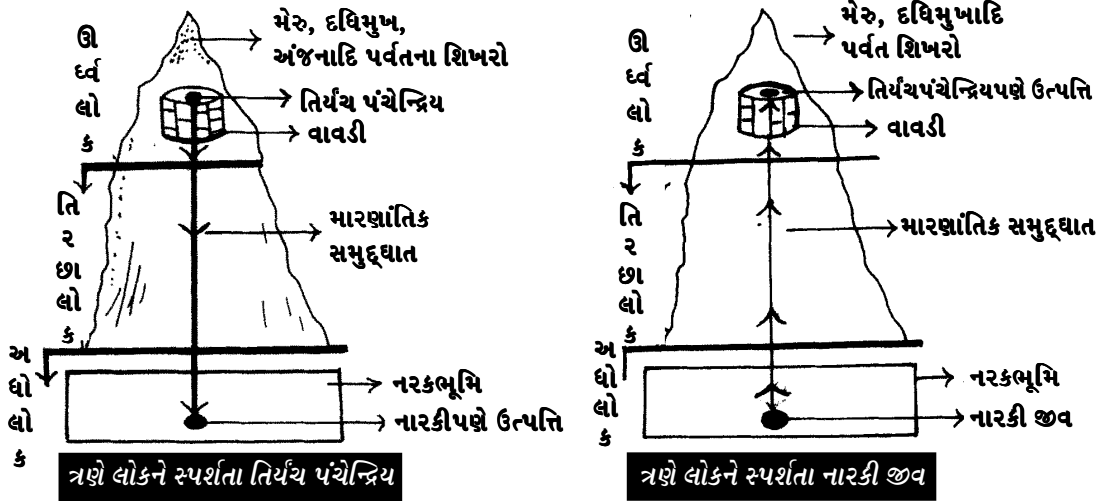
૧૨૭ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વથોવા ણેરઙ્ગયા તેલોક્કે, અહોલોયતિરિયલોએ અસંખેજ્જગુણા, અહોલોએ અસંખેજ્જગુણા ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા નૈરચિક જીવો ત્રણ લોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે અને (૩) તેનાથી અધોલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે.

વિવેચન :-

નૈરયિકોનું સ્વસ્થાન અધોલોકમાં સાત નરકપૃથ્વીમાં જ છે, પરંતુ ઉત્પન્ન થવાની અપેક્ષાએ તેમજ સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ નૈરયિકો ત્રણ લોકની કે અધોલોક-તિરછાલોકની સ્પર્શના કરે છે.

(૧) સર્વથી થોડા નૈરયિકો ત્રણ લોકમાં છે. જ્યારે ઊર્ધ્વલોકમાં આવેલા મેરુપર્વતના શિખર પરની વાવડીમાં અને અંજનપર્વત કે દધિમુખ પર્વતાદિની વાવડીમાં રહેલા મત્સ્યાદિ જલચર જીવો નરકમાં ઉત્પન્ન થાય તથા નરકમાં રહેલા નૈરયિકો ઊર્ધ્વલોકની તે વાવડીઓમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેના આત્મપ્રદેશો મારણાતિક સમુદ્ઘાત સમયે અને વિગ્રહગતિમાં ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે. આ બંને અપેક્ષાએ ત્રણ લોકને સ્પર્શનારા નૈરયિકો સર્વથી થોડા છે.

(૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા નારકી છે કારણ કે અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રોમાં રહેનારા ઘણા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો જ્યારે નરકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે આ બે પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. (૩) તેનાથી અધોલોકમાં અસંખ્યાતગુણા નારકી છે કારણ કે તે નારકી જીવોનું સ્વસ્થાન છે. નારકી જીવોનું સ્વસ્થાન કેવળ અધોલોક જ હોવાથી તેમાં ક્ષેત્રાપેક્ષયા આ ત્રણ બોલ જ લાભે છે, શેષ ત્રણ બોલ— (૧) ઊર્ધ્વલોક (૨) તિરછાલોક (૩) ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં નારકી જીવો પ્રાપ્ત થતા નથી.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ નૈરયિકોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	સંખ્યા	કારણ
૧	ત્રણેલોક સ્પર્શી	સર્વથી થોડા	મેરુ પર્વત આદિ ઊર્ધ્વલોકગત તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો નરકમાં ઉત્પન્ન થાય અથવા નારકી જીવો ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થતાંસમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તે જીવો ત્રણ લોકનો સ્પર્શ કરે છે; તે જીવો અલ્પ છે.
૨	અધોલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોના તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો નરકમાં ઉત્પન્ન થતાં જીવોની અપેક્ષાએ.
૩	અધોલોક	અસંખ્યાતગુણા	સ્વસ્થાન છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તિર્યચગતિનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૨૮ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા તિરિક્ખજોણિયા ઉઢ્ઢલોયતિરિયલોણ, અહોલોયતિરિયલોણ વિસેસાહિયા, તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, ઉઢ્ઢલોણ અસંખેજ્જગુણા, અહોલોણ વિસેસાહિયા ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા તિર્યચો ઊર્ધ્વલોક-તિરણલોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરણલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી તિરણલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે, (૪) તેનાથી ત્રણ લોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે, (૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

૧૨૯ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવાઓ તિરિક્ખજોણિણીઓ ઉઢ્ઢલોણ, ઉઢ્ઢલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોયતિરિયલોણ સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોણ સંખેજ્જગુણાઓ, તિરિયલોણ સંખેજ્જગુણાઓ ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડી તિર્યચાણી (તિર્યચ સ્ત્રી) ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરણલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરણલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે અને (૬) તેનાથી તિરણલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ક્ષેત્ર સંબંધી છ બોલોના આધારે સમુચ્ચય તિર્યચ અને તિર્યચાણીના અલ્પબહુત્વની વિચારણા કરવામાં આવી છે.

તિર્યચ :- પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તિર્યચ શબ્દથી સમુચ્ચય તિર્યચ ગતિના સમસ્ત જીવો સંબંધી અલ્પબહુત્વનું કથન કર્યું છે. તિર્યચ ગતિમાં સૂક્ષ્મ જીવો લોકવ્યાપી અને સર્વથી અધિક છે. તેથી અહીં તિર્યચોનું અલ્પબહુત્વ સૂક્ષ્મ જીવોની ન્યૂનાધિકતાના આધારે છે, તેમ સમજવું જોઈએ. તિર્યચ જીવોનું અલ્પબહુત્વ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે તેના કારણે સમુચ્ચય જીવના અલ્પબહુત્વના કારણે પ્રમાણે જાણવા.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તિર્યચાણીનું અલ્પબહુત્વ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડી તિર્યચાણીઓ ઊર્ધ્વલોકમાં છે. [ઊર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવોના વિમાનોની વાવડીમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો હોતા નથી પરંતુ ઊર્ધ્વલોકને સ્પર્શતા મેરુ પર્વત આદિની વાવડીમાં તિર્યચ-તિર્યચાણીઓ હોય છે.] તે ક્ષેત્ર અલ્પ હોવાથી તિર્યચાણીની સંખ્યા અલ્પ હોય છે.

(૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિર્યચલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે. ઊર્ધ્વલોકના આઠમા સહસ્રાર દેવલોક પર્યંતના દેવો, તેમજ અન્ય કોઈપણ જીવો ઊર્ધ્વલોકમાંથી તિરણલોકમાં તિર્યચાણીરૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિગ્રહ- ગતિમાં ઊર્ધ્વલોક-તિરણલોકરૂપ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે.

તે જ રીતે તિરણલોકમાં રહેલી તિર્યચાણીઓ ઊર્ધ્વલોકના કોઈપણ સ્થાનમાં કે આઠ દેવલોક સુધીના દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે અંતિમ અંતર્મુહૂર્તમાં મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરી પોતાના આત્મપ્રદેશોને તિરણલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી ફેલાવે ત્યારે તે ઉક્ત બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાત, આ બંને રીતે તિર્યચાણીઓને ઊર્ધ્વલોક-તિરણલોકની સ્પર્શના થાય છે અને તે પૂર્વાપેક્ષયા અસંખ્યાતગુણી થાય છે.

(૩) તેનાથી ત્રણલોકસ્પર્શી તિર્ય્યાણીઓ સંખ્યાતગુણી છે. કારણ કે ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, નારકી તથા અન્ય જીવો અધોલોકમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં મેરુ પર્વતની વાવડી આદિમાં તિર્ય્યાણીરૂપે ઉત્પન્ન થાય અને ઊર્ધ્વલોકમાંથી વૈમાનિક દેવ વગેરે અધોલૌકિક વિજય કે સમુદ્રી જલમાં તિર્ય્યાણી રૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે વિગ્રહગતિમાં ત્રણેય લોકનો સ્પર્શ કરે છે અને જ્યારે તિર્ય્યાણી ઊર્ધ્વલોકમાંથી અધોલોકમાં કે અધોલોકમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં કોઈપણ યોનિમાં ઉત્પન્ન થવા માટે મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તે ત્રણેય લોકનો સ્પર્શ કરે છે. આ રીતે બંને પ્રકારે ત્રણલોકસ્પર્શી તિર્ય્યાણી પૂર્વાપેક્ષયા સંખ્યાતગુણી હોય છે.

(૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે. જ્યારે અધોલોકમાંથી તિરછાલોકમાં કે તિરછાલોકમાંથી અધોલોકમાં તિર્ય્યાણીપણે કોઈપણ જીવો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિગ્રહગતિમાં આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે અને તે સમયે તિર્ય્યાણીનું આયુષ્ય વેદતા હોવાથી તેને તિર્ય્યાણી જ કહેવાય છે તથા અધોલોકમાંથી તિરછાલોકમાં અને તિરછાલોકમાંથી અધોલોકમાં કોઈપણ યોનિમાં ઉત્પન્ન થતાં મૃત્યુ પૂર્વે તિર્ય્યાણી મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે પણ આ બંને પ્રતરોને સ્પર્શ કરે છે તથા અધોલૌકિક સમુદ્રોમાં તથા સલિલાવતી અને વપ્રા વિજયોમાં સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ તિર્ય્યાણીઓ આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે; આ રીતે ત્રણે પ્રકારે આ બંને પ્રતરોને સ્પર્શ કરનારી તિર્ય્યાણીઓ પૂર્વ બોલગત તિર્ય્યાણીઓથી સંખ્યાતગુણી થાય છે.

(૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે. અધોલોકમાં ૧૦૦ યોજન પ્રમાણ ઊંડા સમુદ્ર હોવાથી તિર્ય્યાણીનું સ્વસ્થાન છે. તેથી તે પૂર્વાપેક્ષયા સંખ્યાતગુણી થાય છે (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે કારણ કે સંપૂર્ણ તિરછાલોક તિર્ય્યાણીઓ માટે સ્વસ્થાન છે, તેમાં અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રો છે. તેમ છતાં તે અસંખ્યાતગુણી નથી, કારણ કે અધોલોકમાં ૧૦૦ યોજન પ્રમાણ સમુદ્રો, તે તિર્ય્યાણીઓનું સ્વસ્થાન છે. તેનાથી તિરછાલોકનું ક્ષેત્ર સંખ્યાતગુણું હોવાથી તિર્ય્યાણીઓ સંખ્યાતગુણી થાય છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તિર્ય્યાણીનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઊર્ધ્વલોક	સર્વથી થોડા	મેરુપર્વત આદિ ઊર્ધ્વલોકના સ્થાનોમાં તિર્યચ સ્ત્રીઓ હોય છે, તે અલ્પ છે.
૨	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	ઊર્ધ્વલોકથી તિરછાલોકમાં અને તિરછાલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થતા જીવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાતમાં અને વિગ્રહગતિમાં આ પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે, તે વધુ હોય છે.
૩	ત્રણેલોક સ્પર્શી	સંખ્યાતગુણી	અધોલોકમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં અને ઊર્ધ્વલોકમાંથી અધોલોકમાં તિર્યચ સ્ત્રી રૂપે ઉત્પન્ન થતા જીવોની અપેક્ષાએ.
૪	અધોલોક-તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણી	અધોલોકથી તિરછાલોકમાં અને તિરછાલોકથી અધોલોકમાં તિર્ય્યાણી રૂપે ઉત્પન્ન થતા જીવોની અપેક્ષાએ તથા ત્યાં તેના સ્વસ્થાન પણ છે.
૫	અધોલોક	સંખ્યાતગુણી	અધોલૌકિક બે વિજયો અને અસંખ્યાત સમુદ્રોના નીચેના ૧૦૦ યોજનમાં તિર્ય્યાણીના સ્વસ્થાન છે.
૬	તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણી	સ્વસ્થાન છે અને ક્ષેત્ર વિસ્તાર સંખ્યાતગુણો છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ મનુષ્ય ગતિનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૩૦ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા મણુસ્સા તેલોક્કે, ઉઢ્ઢુલોયતિરિયલોએ અસંખેજ્જગુણા, અહોલોયતિરિયલોએ સંખેજ્જગુણા, ઉઢ્ઢુલોએ સંખેજ્જગુણા, અહોલોએ સંખેજ્જગુણા, તિરિયલોએ સંખેજ્જગુણા ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા મનુષ્યો ત્રણલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી અધોલોક તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે.

૧૩૧ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવાઓ મણુસ્સીઓ તેલોક્કે, ઉઢ્ઢુલોયતિરિયલોએ સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોયતિરિયલોએ સંખેજ્જગુણાઓ, ઉઢ્ઢુલોએ સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોએ સંખેજ્જગુણાઓ, તિરિયલોએ સંખેજ્જગુણાઓ ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડી મનુષ્યાણી ત્રણલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રથમ સમુચ્ચય મનુષ્ય અને ત્યારપછી મનુષ્યાણીના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે.

મનુષ્યો- અહીં મનુષ્યના કથનમાં સૂત્રકારે કોઈ પણ વેદની વિવક્ષા કરી ન હોવાથી ગર્ભજ અને સંમૂચ્છિમ બંને પ્રકારના મનુષ્યોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાતા છે અને સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો અસંખ્યાતા છે. બંનેમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો વધુ હોવાથી પ્રસ્તુત અલ્પબહુત્વ સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની મુખ્યતાએ છે, તેમ સમજવું.

(૧) ત્રણલોકને સ્પર્શનારા મનુષ્યો સર્વથી થોડા છે. ત્રણે લોકનો સ્પર્શ કરનારા સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો અસંખ્યાતા છે અને તે સર્વથી અલ્પ છે. (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે તે સ્થાનમાં વિદ્યાધર આદિ મનુષ્યો જાય તો તેના અશુચિસ્થાનોમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તે જીવો પૂર્વાપેક્ષા અસંખ્યાતગુણા થાય છે. (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે અધોલોકિક બે વિજયોમાં મનુષ્યોનું સ્વસ્થાન છે. ત્યાં ગર્ભજ મનુષ્યોની અશુચિમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉપરાંત અધોલોકિક વિજયોના સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો તિરછાલોકમાં ઉત્પન્ન થતાં અને તિરછાલોકના કોઈપણ જીવો અધોલોકિક વિજયોમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો રૂપે ઉત્પન્ન થતાં ઉક્ત બંને પ્રતરોની સ્પર્શના કરે છે; તેથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા થાય છે. (૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે ઘણા વિદ્યાધરાદિ મનુષ્યો, જંઘાચારણાદિ લબ્ધિવાન મનુષ્યો, સોમનસાદિ વનમાં ગમનાગમન કરે છે, તેમની અશુચિ સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યોના ગમનાગમન યોગ્ય ઊર્ધ્વલોકનું ક્ષેત્ર અધોલોક-તિરછાલોકની બે પ્રતરો કરતાં સંખ્યાતગુણું હોવાથી મનુષ્યોની

સંખ્યા સંખ્યાતગુણી થાય છે. (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે અધોલોકમાં સલિલાવતી અને વપ્રા વિજય, તે મનુષ્યોના સ્વસ્થાન છે. તે ક્ષેત્ર સંખ્યાતગુણ હોવાથી મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા છે. (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે તે ક્ષેત્ર સંખ્યાતગુણ વિસ્તૃત છે. તેમાં ગર્ભજ મનુષ્યો અધિક હોવાથી સંમૂર્ચિમ મનુષ્યો પણ અધિક હોય છે.

શાસ્ત્રકારે ગર્ભજ મનુષ્યોના અલ્પબહુત્વનું સ્વતંત્ર કથન કર્યું નથી તોપણ તેને મનુષ્યાણીના અલ્પબહુત્વ પ્રમાણે સમજી શકાય છે. મનુષ્યાણી પણ ગર્ભજ હોય છે. તેથી ગર્ભજ મનુષ્યો અને મનુષ્યાણીનું અલ્પબહુત્વ એક સમાન છે.

ગર્ભજ મનુષ્ય-મનુષ્યાણીનું અલ્પબહુત્વ :-

(૧) સર્વથી થોડા ત્રણલોકને સ્પર્શનારા ગર્ભજ મનુષ્યો છે. કેટલાક મનુષ્યો અધોલૌકિક બે વિજયમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થવા માટે મારણાતિક સમુદ્ઘાત કરી પોતાના આત્મપ્રદેશોને ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી ફેલાવે ત્યારે ત્રણે લોકનો સ્પર્શ કરે છે. કેવળી સમુદ્ઘાત સમયે કેવળી ભગવાન પણ પોતાના આત્મપ્રદેશોને ફેલાવીને લોકવ્યાપી બનાવે છે. ત્યારે ત્રણ લોકની સ્પર્શના થાય છે.

સંક્ષેપમાં મારણાતિક અને કેવળી સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ મનુષ્યોના આત્મપ્રદેશો ત્રણે લોકનો સ્પર્શ કરે છે. તેવા જીવો સર્વથી અલ્પ છે.

(૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા હોય છે, ઊર્ધ્વલોકમાંથી કોઈપણ જીવો તિરછાલોકમાં ગર્ભજ મનુષ્ય રૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિગ્રહગતિ સમયે તે આ બંને પ્રતરોને સ્પર્શી છે. તિરછાલોકમાં રહેલા ગર્ભજ મનુષ્યો ઊર્ધ્વલોકમાં દેવાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થવાના હોય ત્યારે મારણાતિક સમુદ્ઘાત સમયે આત્મપ્રદેશોને ઉત્પત્તિ સ્થાન સુધી ફેલાવે તે સમયે ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકના બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. તે ઉપરાંત કેટલાક વિદ્યાધરો તિરછાલોકમાંથી મેરુ પર્વતના વનાદિમાં જાય ત્યારે બંને પ્રતરનો સ્પર્શ કરે છે. તે સર્વ મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા થાય છે.

(૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા છે. અધોલોકમાંથી જીવો તિરછાલોકમાં મનુષ્ય રૂપે ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે વિગ્રહગતિ સમયે અને તિરછાલોકમાં રહેલા મનુષ્યો અધોલોકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે મારણાતિક સમુદ્ઘાત સમયે અધોલોક-તિરછાલોકના બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. તે ઉપરાંત અધોલૌકિક બે વિજયોમાં કેટલાક ગર્ભજ મનુષ્યોના સ્વસ્થાન આ બંને પ્રતરોમાં હોય છે, તેથી તે સંખ્યાતગુણા થાય છે.

(૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે ઘણા વિદ્યાધરો ક્રીડા માટે અને જંઘાચારણ, વિદ્યાચારણ મુનિઓ સાધના માટે સોમનસ વનાદિમાં ગમનાગમન કરે છે. તેથી અધોલોક તિરછાલોકના મનુષ્યોથી ઊર્ધ્વલોકના મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા થાય છે.

(૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે અધોલોકમાં સલિલાવતી અને વપ્રાવિજયમાં મનુષ્યોના સ્વસ્થાનો હોવાથી મનુષ્યો સંખ્યાતગુણા થાય છે.

(૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે અધોલોકમાં તો માત્ર બે જ વિજયો છે, જ્યારે શેષ બધી વિજયો તિરછાલોકમાં છે, તે અને અન્ય મનુષ્યક્ષેત્રો મળીને અધોલોક કરતાં મનુષ્યક્ષેત્ર સંખ્યાતગુણું થઈ જાય છે, તેથી તિરછાલોકમાં સર્વથી અધિક મનુષ્યો હોય છે.

આ રીતે સંમૂર્ચિત મનુષ્યો અને ગર્ભજ મનુષ્ય-મનુષ્યાણીના અલ્પબહુત્વને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે સંમૂર્ચિત મનુષ્યો અસંખ્યાતા હોવાથી શાસ્ત્રકારે ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં મનુષ્યોને અસંખ્યાતગુણ કહ્યા છે અને ગર્ભજ મનુષ્યો સંખ્યાતા જ હોવાથી ગર્ભજ મનુષ્યાણીના અલ્પબહુત્વમાં સર્વત્ર સંખ્યાતગુણ કહ્યા છે. શેષ સર્વ કથન સમાન છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય મનુષ્યોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ત્રણે લોક સ્પર્શી	સર્વથી થોડા	અધોલોકગત બે વિજયના મનુષ્યો ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વે મારણાંતિક સમુદ્ઘાત સમયે અને કેવળી સમુદ્ઘાત સમયે કેવળી ભગવાન ત્રણેય લોકનો સ્પર્શ કરે છે.
૨	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણ	મેરુ પર્વત વગેરે ઊર્ધ્વલોકગત પર્વતીય સ્થળ પર જનારા વિદ્યાધરોની અશુચિમાં ઉત્પન્ન થતાં અસંખ્યાતા સંમૂર્ચિત મનુષ્યો આ બે શ્રેણીનો સ્પર્શ કરે છે અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરનારા મનુષ્યો પણ આ પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે.
૩	અધોલોક-તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણ	પશ્ચિમ મહાવિદેહની બે વિજયોમાં રહેતા મનુષ્યો અને તેમની અશુચિમાં ઉત્પન્ન થતા સંમૂર્ચિત મનુષ્યો, આ બે પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે.
૪	ઊર્ધ્વલોક	સંખ્યાતગુણ	સોમનસ આદિ વનમાં આવેલા વિદ્યાધરો તથા જંઘાયરણાદિ મુનિઓની અશુચિમાં ઉત્પન્ન થતા સંમૂર્ચિત મનુષ્યોની અપેક્ષાએ.
૫	અધોલોક	સંખ્યાતગુણ	અધોલૌકિક બે વિજયમાં મનુષ્યોના સ્વસ્થાન છે.
૬	તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણ	ક્ષેત્ર સંખ્યાતગુણું છે અને સ્વસ્થાન હોવાથી મનુષ્યો વધુ છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ગર્ભજ મનુષ્ય-મનુષ્યાણીનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ત્રણ લોક સ્પર્શી	સર્વથી થોડા	મારણાંતિક અને કેવળી સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ.
૨	ઊર્ધ્વલોક-અધોલોક	સંખ્યાતગુણ	મારણાંતિક સમુદ્ઘાત અથવા વિગ્રહ ગતિથી બંને પ્રતરોને સ્પર્શતા મનુષ્ય-મનુષ્યાણીઓ પૂર્વાપેક્ષયા વધુ હોય.
૩	અધોલોક-તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણ	સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ તથા કેટલાકના સ્વસ્થાન છે.
૪	ઊર્ધ્વલોક	સંખ્યાતગુણ	ઊર્ધ્વલૌકિક સ્થળોમાં વિદ્યાધરાદિના ગમનાગમનની અપેક્ષાએ.
૫	અધોલોક	સંખ્યાતગુણ	અધોલૌકિક બે વિજયોમાં સ્વસ્થાન છે.
૬	તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણ	સ્વસ્થાન પૂર્વાપેક્ષયા સંખ્યાતગુણ વિસ્તૃત છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દેવગતિનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૩૨ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા દેવા ઉદ્ધુલોણ, ઉદ્ધુલોયતિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણા, અહોલોય-તિરિયલોણ સંખેજ્જગુણા, અહોલોણ સંખેજ્જગુણા, તિરિયલોણ સંખેજ્જગુણા ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે. (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી પણ તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે.

૧૩૩ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવાઓ દેવીઓ ઉદ્ધુલોણ, ઉદ્ધુલોયતિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોયતિરિયલોણ સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોણ સંખેજ્જગુણાઓ, તિરિયલોણ સંખેજ્જગુણાઓ ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડી દેવીઓ ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે અને (૬) તેનાથી પણ તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ક્રમશઃ દેવ અને દેવીઓના અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

સમુચ્ચય દેવો તથા દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે કારણ કે ત્યાં માત્ર વૈમાનિક જાતિના દેવો જ રહે છે અને તેઓ અન્ય જાતિના દેવોથી થોડા છે. તે સિવાય ભવનપતિ આદિ ત્રણેય પ્રકારના દેવો તીર્થકરોના જન્મ મહોત્સવાદિના સમયે મેરુ પર્વત પર જાય છે પરંતુ તે બહુ થોડા હોય છે. તેથી ઊર્ધ્વલોકમાં દેવો સર્વથી થોડા છે.

(૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા દેવો છે. કારણ કે આ બંને પ્રતરો જ્યોતિષીદેવોની નિકટવર્તી છે અને તે પ્રતરોમાં તેઓના સ્વસ્થાન પણ છે. તે સિવાય ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષીદેવો મેરુપર્વત આદિ પર ગમનાગમન કરે અને સૌધર્મ આદિ કલ્પોના દેવો તિરછાલોકથી પોતાના સ્થાનમાં જાય ત્યારે આ બે પ્રતરોને સ્પર્શે છે. મનુષ્ય કે તિર્યચ સૌધર્માદિ દેવલોકમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિગ્રહગતિમાં અને સૌધર્માદિ દેવલોકના દેવો મનુષ્ય, તિર્યચમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે મારણાતિક સમુદ્ઘાત વડે આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે, તેથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકને સ્પર્શનારા દેવો અસંખ્યાતગુણા છે.

(૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે. જ્યારે જીવો ઊર્ધ્વલોકથી અધોલોકમાં અને અધોલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિગ્રહગતિમાં ત્રણલોકનો સ્પર્શ કરે છે અને જ્યારે કોઈપણ દેવો ઊર્ધ્વલોકથી અધોલોકમાં અને અધોલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં મનુષ્ય કે તિર્યચપણે ઉત્પન્ન થવાના હોય ત્યારે મૃત્યુ સમયે મારણાતિક સમુદ્ઘાત કરતાં ત્રણે લોકનો સ્પર્શ કરે છે. તે જીવો પૂર્વાપેક્ષયા સંખ્યાતગુણા થાય છે.

(૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં દેવો સંખ્યાતગુણા અધિક છે કારણ કે આ બંને પ્રતરો વાણવ્યંતર દેવોના સ્થાનોથી નજીક હોવાથી તેઓના સ્વસ્થાન છે. ઘણા ભવનપતિદેવો તિરછાલોકમાં ગમનાગમન કરે

છે. તિરછાલોકવર્તી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ કે મનુષ્ય ભવનપતિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વિગ્રહગતિમાં અને ભવનપતિ આદિ દેવો તિરછાલોકમાં મનુષ્ય કે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયરૂપે ઉત્પન્ન થવાના હોય ત્યારે મારણાતિક સમુદ્ઘાત કરતાં આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. તે દેવો ઘણા હોવાથી સંખ્યાતગુણ છે.

(૫) તેનાથી અધોલોકમાં દેવો સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે અધોલોક ભવનપતિ દેવોનું સ્વસ્થાન છે. (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં દેવો સંખ્યાતગુણ અધિક છે કારણ કે જ્યોતિષી અને વાણવ્યંતર દેવોનું તે સ્વસ્થાન છે. તે બંને જાતિના દેવો વધુ હોવાથી સંખ્યાતગુણ છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઉર્ધ્વલોક	સર્વથી થોડા	વૈમાનિક દેવોની સંખ્યા અલ્પ છે.
૨	ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણ	જ્યોતિષીદેવોના સ્વસ્થાનની સમીપમાં છે, ભવનપતિ આદિ દેવો મેરુ પર્વત ઉપર ગમનાગમન કરે છે તથા વિગ્રહગતિ અને મારણાતિક સમુદ્ઘાતમાં દેવો આ બે પ્રતરનો સ્પર્શ કરે છે.
૩	ત્રણ લોક સ્પર્શી	સંખ્યાતગુણ	ચારે જાતિના દેવો વિગ્રહગતિ અને મારણાતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ ત્રણે લોકનો સ્પર્શ કરે છે.
૪	અધોલોક-તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણ	વ્યંતર દેવોનું સ્વસ્થાન છે, ભવનપતિ આદિ દેવો તિર્યગલોકમાં ગમનાગમન કરે છે, વિગ્રહ ગતિ અને મારણાતિક સમુદ્ઘાતમાં પણ દેવો આ બે પ્રતરનો સ્પર્શ કરે છે.
૫	અધોલોક	સંખ્યાતગુણ	ભવનપતિ દેવોનું સ્વસ્થાન છે.
૬	તિર્યગલોક	સંખ્યાતગુણ	જ્યોતિષી અને વ્યંતર દેવોનું સ્વસ્થાન છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભવનપતિ દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૩૪ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા ભવણવાસી દેવા ઉદ્ધુલોણ, ઉદ્ધુલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણા, અહોલોયતિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, અહોલોણ અસંખેજ્જગુણા ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા ભવનપતિ દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે, (૫) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે.

૧૩૫ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવાઓ ભવણવાસિણીઓ દેવીઓ ઉદ્ધુલોણ, ઉદ્ધુલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડી ભવનવાસી દેવીઓ ઉર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઉર્ધ્વ-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-

તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૬) તેનાથી અધોલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત બંને સૂત્રોમાં ભવનપતિ દેવ અને દેવીના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે. ભવનપતિ દેવ તથા દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ એક સમાન છે.

(૧) સર્વથી થોડા ભવનપતિ દેવો અને દેવીઓ ઊર્ધ્વલોકમાં છે કારણ કે કોઈ કોઈ ભવનપતિ દેવ કે દેવી પોતાના પૂર્વભવના સાથી દેવની નિશ્રાથી સૌધર્માદિ દેવલોકમાં જાય છે, મેરુપર્વત પર તીર્થકર જન્મ મહોત્સવાદિ નિમિત્તે તથા ઊર્ધ્વલોકને સ્પર્શતા અંજન પર્વત, દધિમુખાદિ પર્વતો પર અષ્ટાક્ષિકા મહોત્સવના નિમિત્તે અને કીડાના નિમિત્તે જાય છે, તે દેવો સર્વથી અલ્પ હોય છે. (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તિરછાલોકગત ભવનપતિદેવ કે દેવી મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરીને ઊર્ધ્વલોકમાં બાદર પૃથ્વી, પાણી કે વનસ્પતિકાયિકરૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિગ્રહગતિમાં અને ઊર્ધ્વલોકમાં રહેલા દેવ-દેવી તિરછાલોકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિગ્રહગતિમાં બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. તે દેવો અને દેવીઓ પૂર્વપેક્ષયા અસંખ્યાતગુણા થાય છે. (૩) તેનાથી ત્રણલોકસ્પર્શી ભવનપતિ દેવો અને દેવીઓ સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે ઊર્ધ્વલોકમાં રહેલા તિર્યચ-પંચેન્દ્રિય અધોલોકમાં ભવનપતિરૂપે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિગ્રહગતિમાં અને અધોલોકમાં રહેલા ભવનપતિદેવો ઊર્ધ્વલોકમાં તિર્યચ-મનુષ્યરૂપે ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વે મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તેઓ ત્રણલોકનો સ્પર્શ કરે છે. તે જીવો સંખ્યાતગુણા થાય છે. (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં દેવો અને દેવીઓ અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે તિરછાલોકથી ભવનપતિમાં ઉત્પન્ન થનારા તિર્યચ-મનુષ્યો અને અધોલોકથી તિરછાલોકમાં મનુષ્ય, તિર્યચ કે પૃથ્વી આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થનારા ભવનપતિ દેવો આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. તે જીવો પૂર્વાપેક્ષયા અસંખ્યગુણા હોય છે. (૫) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે બે પ્રતરોની અપેક્ષાએ તિરછાલોકનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે તથા ઘણા ભવનપતિ દેવ-દેવીઓના તિરછાલોકમાં સ્વસ્થાન પણ છે. (૬) તેનાથી અધોલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે અધોલોકમાં ભવનવાસી દેવ-દેવીઓના ભવનાવાસરૂપ સ્વસ્થાન છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ભવનપતિ દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઊર્ધ્વલોક	સર્વથી થોડા	તીર્થકરોના જન્મ મહોત્સવાદિ પ્રસંગે મેરુ પર્વત પર ગમનાગમન કરે તે અલ્પસંખ્યામાં હોય છે.
૨	ઊર્ધ્વલોક-તિર્યગલોક	અસંખ્યાતગુણા	ઊર્ધ્વલોકમાં ગમનાગમનની અપેક્ષાએ તથા મારણાંતિક સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ.
૩	ત્રણ લોક સ્પર્શી	સંખ્યાતગુણા	મારણાંતિક સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિમાં ત્રણે લોકનો સ્પર્શ કરનારાની સંખ્યા વધારે છે.
૪	અધોલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	તિરછાલોકમાં ગમનાગમનની અપેક્ષાએ તથા મારણાંતિક સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ.
૫	તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	અસંખ્યદ્વીપ સમુદ્રમાં તેના માલિક દેવોના સ્થાન હોય છે.
૬	અધોલોક	અસંખ્યાતગુણા	સ્વસ્થાન છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વાણવ્યંતર દેવ-દેવીનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૩૬ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા વાણમંતરા દેવા ઉઢ્ઢલોણ, ઉઢ્ઢલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણા, અહોલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, અહોલોણ સંખેજ્જગુણા, તિરિયલોણ સંખેજ્જગુણા ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા વાણવ્યંતર દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે.

૧૩૭ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવાઓ વાણમંતરીઓ દેવીઓ ઉઢ્ઢલોણ, ઉઢ્ઢલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોણ સંખેજ્જગુણાઓ, તિરિયલોણ સંખેજ્જગુણાઓ ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડી વાણવ્યંતર દેવીઓ ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે. (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૬) અને તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વાણવ્યંતર દેવ-દેવીના પૃથક્-પૃથક્ અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા છે. વાણવ્યંતર દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ સમાન છે.

(૧) સર્વથી થોડા વાણવ્યંતર દેવો અને દેવીઓ ઊર્ધ્વલોકમાં છે કારણ કે કેટલાક દેવ-દેવીઓ પંડગવનાદિમાં ક્રીડા માટે જાય છે, તેમ જ તીર્થકરોના જન્મ મહોત્સવ આદિ પ્રસંગે મેરુપર્વત પર જાય છે. તે દેવો અલ્પસંખ્યક છે.

(૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે. વ્યંતર દેવોના સ્વસ્થાન તિરછાલોકમાં છે તેથી તેઓ ગમનાગમન, વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ આ બંને પ્રતરોની સ્પર્શના કરે છે. તે દેવોની સંખ્યા પૂર્વાપેક્ષયા અસંખ્યાતગુણી થઈ જાય છે.

(૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે કેટલાક દેવો વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરતાં ત્રણે લોકની સ્પર્શના કરે છે. તે દેવો પૂર્વના બોલથી સંખ્યાતગુણા જ હોય છે.

(૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તે બંને પ્રતર વ્યંતર દેવ-દેવીઓના સ્વસ્થાનથી નજીક છે.

(૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે બે પ્રતરોની અપેક્ષાએ તે ક્ષેત્ર વિશાળ છે અને વ્યંતરોના સ્વસ્થાનથી તે ક્ષેત્ર નિકટવર્તી છે.

(૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે તે તેનું મુખ્ય અને વિશાળ સ્વસ્થાન જ છે, તેથી ત્યાં સર્વથી અધિક વ્યંતર દેવ-દેવીઓ હોય છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વ્યંતર દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઊર્ધ્વલોક	સર્વથી થોડા	તીર્થકરોના જન્માદિ સમયે મેરુપર્વત પર ગમન કરે ત્યારે હોય, તે અલ્પ છે.
૨	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	મેરુપર્વત આદિ પર ગમનાગમનની અપેક્ષાએ તથા સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ વધુ હોય છે.
૩	ત્રણ લોક સ્પર્શી	સંખ્યાતગુણા	મારણાતિક સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ.
૪	અધોલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	સ્વસ્થાન હોવાથી તેમજ મારણાતિક સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ.
૫	અધોલોક	સંખ્યાતગુણા	તેઓના સ્વસ્થાન અધોલોકની સમીપે હોવાથી અને ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી.
૬	તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણા	સ્વસ્થાન છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જ્યોતિષ્ક દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૩૮ ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા જોહિસિયા દેવા ઉહ્હલોણ, ઉહ્હલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણા, અહોલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, અહોલોણ સંખેજ્જગુણા, તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા જ્યોતિષી દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાત ગુણા છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૧૩૯ ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવાઓ જોહિસિણીઓ દેવીઓ ઉહ્હલોણ, ઉહ્હલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોણ સંખેજ્જગુણાઓ, તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણાઓ ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડી જ્યોતિષી દેવીઓ ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણી છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જ્યોતિષી દેવ દેવીઓના અલ્પબહુત્વની વિચારણા છે, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોનું સ્વસ્થાન તિર્યગ્લોક જ છે. તેનાં અલ્પબહુત્વ સંબંધી કારણો વ્યંતર દેવો પ્રમાણે જ જાણવા.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જ્યોતિષી દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઉર્ધ્વલોક	સર્વથી થોડા	સ્વસ્થાનની સમીપ હોવાથી ઉર્ધ્વલોકમાં ગમનાગમન કરે ત્યારે અને તીર્થકરોના જન્માદિ સમયે મેરુપર્વત પર આવે ત્યારે હોય છે. તેની સંખ્યા અલ્પ છે.
૨	ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	સ્વસ્થાનથી સમીપ હોવાથી ગમનાગમન અને વૈક્રિય સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ વધુ હોય.
૩	ત્રણલોક સ્પર્શી	સંખ્યાતગુણા	મારણાતિક સમુદ્ઘાત તથા વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ.
૪	અધોલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	અધોલૌકિક સમુદ્રમાંથી જ્યોતિષી દેવોમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો વિગ્રહગતિમાં અને જ્યોતિષી વિમાનોમાંથી અધોલૌકિક સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થવા માટે મારણાતિક સમુદ્ઘાત કરનારા દેવો વધુ હોય છે.
૫	અધોલોકમાં	સંખ્યાતગુણા	—
૬	તિરછાલોકમાં	અસંખ્યાતગુણા	સ્વસ્થાન છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૪૦ ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા વેમાણિયા દેવા ઉદ્ધલોયતિરિયલો, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણા, અહોલોયતિરિયલો સંખેજ્જગુણા, અહોલો સંખેજ્જગુણા, તિરિયલો સંખેજ્જગુણા, ઉદ્ધલો અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ:- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા વૈમાનિક દેવો ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અધોલોક તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાત-ગુણા છે, (૫) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૧૪૧ ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવાઓ વેમાણિણીઓ દેવીઓ ઉદ્ધલોયતિરિયલો, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલોયતિરિયલો સંખેજ્જગુણાઓ, અહોલો સંખેજ્જગુણાઓ, તિરિયલો સંખેજ્જગુણાઓ, ઉદ્ધલો અસંખેજ્જગુણાઓ ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડી વૈમાનિક દેવીઓ ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૪) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે, (૫) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણી છે અને (૬) તેનાથી ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણી દેવીઓ છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વૈમાનિક દેવ-દેવીઓના અલ્પબહુત્વનું કથન છે.

વૈમાનિક દેવ-દેવીઓનું સ્વસ્થાન ઉર્ધ્વલોક છે. તેથી ઉર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવ-દેવીઓ સર્વથી

અધિક છે. તે સિવાયના ક્ષેત્રોમાં દેવો તીર્થકરના કલ્યાણકોની ઉજવણી માટે વગેરે વિશિષ્ટ કારણસર ગમનાગમન કરે છે. ત્યારે તે તે ક્ષેત્રોની સ્પર્શના કરે છે. મારણાંતિક સમુદ્ઘાત દ્વારા આત્મપ્રદેશોને ફેલાવે ત્યારે સ્વસ્થાન સિવાયના ક્ષેત્રોનો સ્પર્શ કરે છે. વિગ્રહગતિમાં પણ અન્ય ક્ષેત્રોનો સ્પર્શ કરે છે. આ રીતે તે દેવ-દેવીઓની સ્પર્શના લોકના છ એ વિભાગમાં થાય છે. તેનું અલ્પબહુત્વ ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવ-દેવીઓનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	સર્વથી થોડા	વિગ્રહગતિ, મારણાંતિક સમુદ્ઘાત અને ગમનાગમન સમયે સ્પર્શ છે. તેની સંખ્યા અસંખ્ય હોવા છતાં પણ અલ્પ છે.
૨	ત્રણલોક સ્પર્શી	સંખ્યાતગુણા	મારણાંતિક સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ.
૩	અધોલોક-તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણા	અધોલૌકિક બે વિજયમાં કે અધોલોકમાં ભવનપતિ દેવ-દેવી પાસે જવાની અપેક્ષાએ વધુ હોય.
૪	અધોલોક	સંખ્યાતગુણા	અધોલૌકિક બે વિજયમાં અને ભવનપતિના ભવનોમાં ગમનાગમન અપેક્ષાએ.
૫	તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણા	ઘણા તીર્થકરોના સમવસરણમાં અને પોતાની રાજધાનીઓમાં ગમનાગમન કરતા હોવાથી વધારે હોય છે.
૬	ઊર્ધ્વલોક	અસંખ્યાતગુણા	સ્વસ્થાન છે.

નોંધ :- શ્રી ભગવતી સૂત્ર શતક-૨૪ અનુસાર એક સાથે અસંખ્ય તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો વૈમાનિક દેવોમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવોના અલ્પબહુત્વના પહેલા અને બીજા બોલમાં ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક અને ત્રણે લોકને સ્પર્શતા વૈમાનિક દેવો વિગ્રહ ગતિની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતા હોય શકે છે, તેમ સ્પષ્ટ થાય છે.

ત્યારપછી ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા બોલમાં અર્થાત્ અધોલોક-તિરછાલોક, અધોલોક અને તિરછાલોકમાં વૈમાનિક દેવો ક્યારેક ગમનાગમન કરે તે અપેક્ષાએ હોય છે. તેવા વૈમાનિક દેવોની સંખ્યા અલ્પ હોવાથી વધુમાં વધુ સંખ્યાતા જ હોય છે. તે પહેલા અને બીજા અસંખ્યાતાના બોલથી સંખ્યાતગુણા અધિક કેવી રીતે થાય તે વિચારણીય છે. માટે અલ્પબહુત્વના કારણોને સમગ્ર રીતે ઊંડાણથી વિચાર કરતાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વૈમાનિક દેવોનું અલ્પબહુત્વ આ રીતે થાય છે-

(૧) સર્વથી થોડા વૈમાનિક દેવો અધોલોક-તિરછાલોકમાં હોય છે. અધોલોકમાં ગમનાગમન કરતા દેવો તે બે પ્રતરનો સ્પર્શ કરે છે. તે વૈમાનિક દેવોની સંખ્યા અલ્પ છે. (૨) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે તેનો ક્ષેત્ર વિસ્તાર અધિક છે. તેથી ગમનાગમનની અપેક્ષાએ અધિક દેવો હોય શકે છે. (૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તીર્થકરોના સમવસરણમાં, તેમજ જન્મોત્સવ વગેરે પ્રસંગોમાં ઘણા દેવોનું ગમનાગમન થાય છે તેમજ કેટલાક દેવોની તિરછાલોકમાં રાજધાની પણ છે. (૪) તેનાથી ત્રણે લોક સ્પર્શી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે ઊર્ધ્વલોકમાંથી અધોલોકમાં મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરીને ઉત્પન્ન થતા વૈમાનિક દેવો તથા અધોલોકમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવપણે ઉત્પન્ન થતાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિય કે મનુષ્યો વિગ્રહગતિ દ્વારા ત્રણલોકનો સ્પર્શ કરે છે, તે અસંખ્યાતા હોય છે. (૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ વિશેષ હોય છે. (૬) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ તે તેનું સ્વસ્થાન છે. આ જ રીતે જ્યોતિષી દેવોનું અલ્પબહુત્વ પણ વિચારણીય છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ જાતિના જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૪૨ છેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા ઈગિંદિયા જીવા ઉદ્ધલોય-તિરિયલો, અહોલોય-તિરિયલો, વિસેસાહિયા, તિરિયલો, અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, ઉદ્ધલો, અસંખેજ્જગુણા, અહોલો, વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા એકેન્દ્રિય જીવો ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી ત્રણ લોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

૧૪૩ છેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા ઈગિંદિયા જીવા અપજ્જત્તગા ઉદ્ધલોય-તિરિયલો, અહોલોય-તિરિયલો, વિસેસાહિયા, તિરિયલો, અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, ઉદ્ધલો, અસંખેજ્જગુણા, અહોલો, વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા જીવો ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી ત્રણલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

૧૪૪ છેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા ઈગિંદિયા જીવા પજ્જત્તગા ઉદ્ધલોય-તિરિયલો, અહોલોય-તિરિયલો, વિસેસાહિયા, તિરિયલો, અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, ઉદ્ધલો, અસંખેજ્જગુણા, અહોલો, વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા એકેન્દ્રિય પર્યાપ્તા જીવો ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી ત્રણલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

૧૪૫ છેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા બેઈંદિયા ઉદ્ધલો, ઉદ્ધલોય-તિરિયલો, અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, અહોલોય-તિરિયલો, અસંખેજ્જગુણા, અહોલો, સંખેજ્જગુણા, તિરિયલો, સંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા બેઈંદ્રિય જીવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે.

૧૪૬ છેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા બેઈંદિયા અપજ્જત્તયા ઉદ્ધલો, ઉદ્ધલોય-તિરિયલો, અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, અહોલોય-તિરિયલો, અસંખેજ્જગુણા, અહોલો,

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય ત્રણલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે, (૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે.

૧૬૬ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા પંચિંદિયા પજ્જત્તયા ઉઢ્ઢલોણ, ઉઢ્ઢલોયતિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે સંખેજ્જગુણા, અહોલોયતિરિયલોણ સંખેજ્જગુણા, અહોલોણ સંખેજ્જગુણા, તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય ઊર્ધ્વલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી ત્રણલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે, (૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય જાતિના જીવોના અલ્પબહુત્વની વિચારણા છે. તેમાં સૂત્રકારે સમુચ્ચય એકેન્દ્રિયાદિ અને ત્યાર પછી તે સર્વના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનું કથન કર્યું છે.

એકેન્દ્રિય જીવો :- એકેન્દ્રિય જીવોના સ્વસ્થાન આખા લોકમાં છે, તેમ છતાં લોકના છ એ વિભાગોમાં ક્ષેત્રની ન્યૂનાધિકતાના કારણે તે જીવોમાં ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

(૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા એકેન્દ્રિય જીવો ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે. ઊર્ધ્વલોકથી તિરછાલોકમાં અને તિરછાલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થતાં એકેન્દ્રિય જીવો વિગ્રહગતિમાં અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાત સમયે ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકના બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. તે ઉપરાંત કેટલાક એકેન્દ્રિય જીવોનું તે સ્વસ્થાન પણ છે તેમ છતાં ક્ષેત્રની અલ્પતાના કારણે તે જીવો સર્વથી થોડા છે.

(૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે. તિરછાલોકના અસંખ્ય સમુદો આ બંને પ્રતરને સ્પર્શે છે, તેથી કેટલાક એકેન્દ્રિય જીવોનું તે સ્વસ્થાન છે અને કેટલાક જીવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત દ્વારા તે ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે. અધોલોકથી તિરછાલોકમાં ઉત્પન્ન થનારા અને અધોલોકમાં રહેનારા એકેન્દ્રિય જીવો અધિક છે. તેથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક કરતાં અધોલોક-તિરછાલોકમાં એકેન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે.

(૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે ઉપરના બંને ક્ષેત્ર બે પ્રતર ૩૫ જ છે તેનાથી તિરછાલોકનું ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું છે, તેથી ત્યાં એકેન્દ્રિય જીવો અસંખ્યાતગુણ છે.

(૪) તેનાથી ત્રણલોકસ્પર્શી જીવો અસંખ્યાતગુણ છે, કારણ કે ઊર્ધ્વલોકથી અધોલોકમાં અને અધોલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાતમાં અને વિગ્રહગતિમાં ત્રણેય લોકનો સ્પર્શ કરે છે. ઊર્ધ્વલોક અને અધોલોક તિરછાલોકથી અસંખ્યગુણ મોટા છે તેથી ત્યાં ઉત્પન્ન થનારા અને ત્યાંથી મૃત્યુ પામનારા એકેન્દ્રિય જીવો પણ વધુ છે. તેથી ત્રણલોક સ્પર્શી જીવો અસંખ્યાતગુણ છે.

(૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે ત્યાં સ્થાનસ્થિત જીવો અને તેનું ઉપપાત ક્ષેત્ર અત્યધિક છે. (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે, કારણ કે ઊર્ધ્વલોકના ક્ષેત્ર કરતાં અધોલોકનું ક્ષેત્ર વિશેષાધિક છે. આ જ રીતે એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાનું અલ્પબહુત્વ થાય છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :- [વિશેષ : આ અલ્પબહુત્વ સૂક્ષ્મ જીવોની મુખ્યતાએ છે]

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	સર્વથી થોડા	બે પ્રતરરૂપક્ષેત્ર અલ્પ છે.
૨	અધોલોક-તિરછાલોક	વિશેષાધિક	સમુદ્રની અપેક્ષાએ જીવોની સંખ્યા વધુ છે.
૩	તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું વિસ્તૃત છે.
૪	ત્રણલોક સ્પર્શી	અસંખ્યાતગુણા	ઊર્ધ્વથી અધો અને અધોથી ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો ઘણા છે. તે જીવો વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતથી ત્રણે લોકનો સ્પર્શ કરે છે.
૫	ઊર્ધ્વલોક	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણ વિસ્તૃત છે.
૬	અધોલોક	વિશેષાધિક	ઊર્ધ્વલોકથી અધોલોકનું ક્ષેત્ર કંઈક અધિક વિસ્તૃત છે.

વિકલેન્દ્રિય જીવો :- વિકલેન્દ્રિય જીવો ઊર્ધ્વલોકમાં મેરુપર્વતની વાવડીઓમાં જ હોય છે. વૈમાનિક દેવોના વિમાનોમાં વિકલેન્દ્રિય જીવો નથી. અધોલોકમાં અધોલૌકિક સમુદ્રી જળ આદિમાં હોય છે. નરકાવાસમાં કે ભવનપતિના ભવનોમાં વિકલેન્દ્રિય જીવો નથી. તે જીવોની બહુલતા તિરછાલોકમાં જ છે. વિકલેન્દ્રિય જીવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત અને વિગ્રહગતિની અપેક્ષાએ અધોલોક-તિરછાલોક કે ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક અથવા ત્રણલોકનો સ્પર્શ કરે છે.

(૧) સર્વથી થોડા વિકલેન્દ્રિય જીવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે કારણ કે ઊર્ધ્વલોકમાં મેરુપર્વતની વાવડીઓમાં વિકલેન્દ્રિય જીવો હોય છે. તે અત્યંત અલ્પસંખ્યક છે. (૨, ૩, ૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં, ત્રણલોકમાં અને અધોલોક-તિરછાલોકમાં ક્રમશઃ અસંખ્યાતગુણા છે. વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ વિકલેન્દ્રિય જીવો ક્રમશઃ તે-તે ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે. (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તે ક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત છે. તેમજ તિરછાલોકમાં ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા અસંખ્યાતા સમુદ્રો છે, તેના અંતિમ ૧૦૦ યોજન અધોલોકમાં છે. ત્યાં ઘણા વિકલેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તે તેનું સ્વસ્થાન છે.

વિકલેન્દ્રિય પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત જીવોનું અલ્પબહુત્વ એક સમાન છે. અહીં લબ્ધિ પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વિકલેન્દ્રિય જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઊર્ધ્વલોક	સર્વથી થોડા	ઊર્ધ્વલોકમાં મેરુપર્વત આદિની વાવડીઓના જળમાં જ વિકલેન્દ્રિય જીવો છે, તે અત્યંત અલ્પ છે.
૨	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	કેટલાક જીવોના સ્વસ્થાન, વિગ્રહ ગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ.
૩	ત્રિલોક સ્પર્શી	અસંખ્યાતગુણા	વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ.

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૪	અધોલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	આ બે પ્રદેશી પ્રતર ઉપર સમુદ્ર હોવાથી ત્યાં તે જીવોની સંખ્યા ઘણી છે.
૫	અધોલોક	સંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ હોવાથી ઉપપાત, સમુદ્ઘાત અને સ્વસ્થાન ત્રણે પ્રકારના જીવો વધુ છે.
૬	તિરછોલોક	સંખ્યાતગુણા	સ્વસ્થાન વધુ વિસ્તૃત છે.

પંચેન્દ્રિય જીવો :- પંચેન્દ્રિય જીવોના સ્વસ્થાન ત્રણે લોકમાં છે. અધોલોકમાં નૈરયિક અને ભવનપતિ દેવોના સ્વસ્થાન, તિરછાલોકમાં વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવો તથા મનુષ્ય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના સ્વસ્થાન છે. ઊર્ધ્વલોકમાં વૈમાનિક દેવોના સ્વસ્થાન છે. તે ઉપરાંત પંચેન્દ્રિય જીવો મારણાતિક સમુદ્ઘાત સમયે લોકના વિવિધ વિભાગોનો સ્પર્શ કરે છે. તેમાં પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત જીવોના અલ્પબહુત્વમાં ભિન્નતા છે. **સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિયનું** અલ્પબહુત્વ **અપર્યાપ્તાના** આધારે જ છે, તેથી તે બંને સમાન છે.

અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય :- (૧) સર્વથી થોડા પંચેન્દ્રિય (અપર્યાપ્તા) જીવો ત્રણલોક સ્પર્શી છે. ઊર્ધ્વલોકમાંથી અધોલોકમાં અને અધોલોકમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં પંચેન્દ્રિયપણે જન્મ ધારણ કરતા વિગ્રહગતિના જીવો ઉપપાતની અપેક્ષાએ ત્રણે લોકની સ્પર્શના કરે છે. તે જ રીતે પંચેન્દ્રિય (અપર્યાપ્તા) જીવો ઊર્ધ્વલોકમાંથી અધોલોકમાં કે અધોલોકમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં કોઈપણ જાતિમાં ઉત્પન્ન થતાં પૂર્વ મારણાતિક સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તે ત્રણે લોકની સ્પર્શના કરે છે. આ રીતે ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ કેટલાક પંચેન્દ્રિય જીવો ત્રણે લોકની સ્પર્શના કરે છે તેવા જીવો અલ્પસંખ્યક છે.

(૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે ઉપપાત અને મારણાતિક સમુદ્ઘાત દ્વારા ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકના બંને પ્રતરોને સ્પર્શનારા પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા જીવો અધિક છે. (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા જીવો વિગ્રહગતિ અને મારણાતિક સમુદ્ઘાત દ્વારા આ બંને પ્રતરોને સ્પર્શે છે, તે ઉપરાંત તે બંને પ્રતરોમાં સમુદ્રી જળની અપેક્ષાએ કેટલાક પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તાના સ્વસ્થાન પણ છે.

(૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે કારણ કે ત્યાં વૈમાનિક દેવોના સ્વસ્થાન છે અને ક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે. (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે અધોલોકને સ્પર્શતા ૧૦૦ યોજન સમુદ્રી જળમાં પંચેન્દ્રિયો જીવોના સ્વસ્થાન છે. તે ઉપરાંત નૈરયિકોના, ભવનપતિદેવોના અને અધોલૌકિક પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કેટલાક મનુષ્યો અને તિર્યચોના પણ સ્વસ્થાન છે. (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે ત્યાં વ્યંતર, જ્યોતિષી દેવો અને મનુષ્યોની બહુલતા છે, તે સિવાય ૮૦૦ યોજન પ્રમાણ અસંખ્ય સમુદ્રોના જળમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના સ્વસ્થાન છે, તેથી તે અસંખ્યાતગુણા છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિય, તેના અપર્યાપ્ત અને ત્રસકાયનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ત્રણલોક સ્પર્શી	સર્વથી થોડા	વિગ્રહગતિ, સમુદ્ઘાતમાં સ્પર્શે છે, તે અલ્પસંખ્યક છે.
૨	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણા	તિરછાલોકમાં પંચેન્દ્રિય જીવો વધુ છે તેથી ઘણા જીવો વિગ્રહગતિ અને સમુદ્ઘાતમાં આ બે પ્રતરને સ્પર્શે છે.

૩	અધોલોક-તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણ	આ બંને પ્રતરમાં સમુદ્રીય જલ છે, તેમાં જલચર પંચેન્દ્રિય વધુ છે.
૪	ઊર્ધ્વલોક	સંખ્યાતગુણ	વૈમાનિકના સ્વસ્થાન છે, ક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે.
૫	અધોલોક	સંખ્યાતગુણ	નૈરયિક અને ભવનપતિ દેવોના સ્વસ્થાન અને અધોલોકના ૧૦૦ યોજનમાં સમુદ્રીય જલ હોવાથી પંચેન્દ્રિયો વધુ છે.
૬	તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણ	સંમૂર્ચ્છિમ અને ગર્ભજ બંને પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોના સ્વસ્થાન છે.

પર્યાપ્તા-પંચેન્દ્રિય :- (૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય ઊર્ધ્વલોકમાં છે કારણ કે ત્યાં પ્રાયઃ વૈમાનિક દેવોનો જ નિવાસ છે.

(૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકરૂપ બંને પ્રતરોમાં અસંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે તિરછાલોકથી ઊર્ધ્વલોકમાં અને ઊર્ધ્વલોકથી તિરછાલોકમાં ઉત્પન્ન થનારા પંચેન્દ્રિય જીવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત સમયે આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. આ બંને પ્રતરોના નિકટવર્તી જ્યોતિષી દેવો તથા વ્યંતરદેવો, તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, વિદ્યાધરો, ચારણમુનિ વગેરે ગમનાગમન કરતાં પણ આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે, તેવા જીવો ઘણા હોય છે, તેથી તે પૂર્વાપેક્ષયા અસંખ્યાતગુણ થાય છે.

(૩) તેનાથી ત્રણલોક સ્પર્શી સંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે અધોલૌકિક ૧૦૦ યોજન સમુદ્રમાંથી ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્પન્ન થતા પંચેન્દ્રિય જીવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત સમયે ત્રણેય લોકનો સ્પર્શ કરે છે. તે જ રીતે વૈમાનિક દેવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત કરીને અધોલોકગત જળચર તિર્યચો અને મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પંચેન્દ્રિયના પર્યાપ્તા રૂપે ત્રણે લોકનો સ્પર્શ કરે છે તેમજ કેવળી ભગવાન કેવળી સમુદ્ઘાત સમયે ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે. આ સર્વ મળીને ત્રણ લોકને સ્પર્શ કરનારા પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય જીવો પૂર્વાપેક્ષયા સંખ્યાતગુણ થાય છે.

(૪) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે અધોલૌકિક અસંખ્ય સમુદ્રો અને બે વિજયોમાં પંચેન્દ્રિયના સ્વસ્થાન છે, અધોલોકથી તિરછાલોકમાં અને તિરછાલોકથી અધોલોકમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો મારણાંતિક સમુદ્ઘાત સમયે આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. તે સિવાય કેટલાક ભવનપતિ વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવો, અધોલૌકિક પશ્ચિમ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સમવસરણાદિ નિમિત્તે કે ક્રીડાર્થે ગમનાગમન કરે ત્યારે આ બંને પ્રતરોને સ્પર્શે છે. આ બે પ્રતરો વ્યંતર દેવોના સ્વસ્થાનથી નિકટ છે તેથી ગમનાગમન કે વૈક્રિય સમુદ્ઘાત કરતા ઘણા વ્યંતર દેવો આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. આ સર્વ મળીને અધોલોક તિરછાલોકરૂપ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરનારા પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય જીવો પૂર્વાપેક્ષયા સંખ્યાતગુણ થાય છે.

(૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે ત્યાં નૈરયિકોનું અને ભવનપતિઓનું તથા અધોલૌકિક બે વિજયોની અપેક્ષાએ કેટલાક મનુષ્યોનું તથા સમુદ્રોની અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોનું સ્વસ્થાન છે. (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણ છે, કારણ કે ત્યાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, મનુષ્યો, જ્યોતિષી દેવો તથા વ્યંતરોનું સ્વસ્થાન છે અને ૮૦૦ યોજન પ્રમાણ અસંખ્ય સમુદ્રોના જલમાં જલચર પંચેન્દ્રિયો અધિકતમ હોય છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય જીવોનું તથા ત્રસ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

ક્રમ	ક્ષેત્રના જીવો	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઉર્ધ્વલોક	સર્વથી થોડા	વૈમાનિક દેવોના સ્વસ્થાન છે, અન્ય જીવો ત્યાં અલ્પ છે.
૨	ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ તથા દેવો અને વિદ્યાધરોના ગમનાગમનની અપેક્ષાએ વધુ હોય છે.
૩	ત્રણ લોક સ્પર્શી	સંખ્યાતગુણા	વિગ્રહગતિ અને સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ વધુ હોય છે.
૪	અધોલોક-તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણા	જલચરોના સ્વસ્થાન છે અને દેવોના ગમનાગમન તથા પંચેન્દ્રિયોના વિગ્રહગતિ અને મારણાંતિક સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ વધુ હોય છે.
૫	અધોલોક	સંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર વિસ્તૃત છે, ભવનપતિ દેવો, નૈરયિકો અને જલચરોના સ્વસ્થાન છે.
૬	તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	મનુષ્ય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોના સ્વસ્થાન છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ છકાયના જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૫૭ ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા પુઢવિકાઙ્ગયા ઉઢ્ડુલોયતિરિયલોય, અહોલોયતિરિયલોય વિસેસાહિયા, તિરિયલોય અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, ઉઢ્ડુલોય અસંખેજ્જગુણા, અહોલોય વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા સમુચ્ચય પૃથ્વીકાયિક જીવો ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી ત્રણલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

૧૫૮ ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા પુઢવિકાઙ્ગયા અપજ્જત્તયા ઉઢ્ડુલોયતિરિયલોય, અહોલોયતિરિયલોય વિસેસાહિયા, તિરિયલોય અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, ઉઢ્ડુલોય અસંખેજ્જગુણા, અહોલોય વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિકો ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી ત્રણલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી ઉર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

૧૫૯ ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા પુઢવિકાઙ્ગયા પજ્જત્તયા ઉઢ્ડુલોયતિરિયલોય, અહોલોયતિરિયલોય વિસેસાહિયા, તિરિયલોય અસંખેજ્જગુણા, તેલોક્કે અસંખેજ્જગુણા, ઉઢ્ડુલોય અસંખેજ્જગુણા, અહોલોય વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિકો ઉર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં છે, (૨) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૩) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે,

ગુણ, તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા ત્રસકાયિક અપર્યાપ્તા જીવો ત્રણલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે.

૧૭૪ **ખેત્તાણુવાણં સવ્વથોવા તસકાઙ્ગયા પજ્જત્તયા તેલોક્કે, ઉદ્ડુલોય-તિરિયલોણ અસંખેજ્જગુણા, અહોલોય-તિરિયલોણ સંખેજ્જગુણા, ઉદ્ડુલોણ સંખેજ્જગુણા, અહોલોણ સંખેજ્જગુણા, તિરિયલોણ સંખેજ્જગુણા ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા પર્યાપ્તા ત્રસકાયિક જીવો ત્રણલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે. ॥ ચોવીસમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં છકાય જીવોના તથા તેના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાના અલ્પબહુત્વનું કથન છે. તેમાં પાંચ સ્થાવર જીવો એકેન્દ્રિય હોવાથી તેના અલ્પબહુત્વનું સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વોક્ત એકેન્દ્રિય સૂત્રાનુસાર સમજી લેવું જોઈએ. ત્રસકાયિકના અલ્પબહુત્વનું સ્પષ્ટીકરણ સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિયના સૂત્રાનુસાર સમજી લેવું જોઈએ.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમસ્ત જીવોના અલ્પબહુત્વને કોષ્ટક દ્વારા જાણવા કેટલીક બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો જરૂરી છે. યથા— **ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક** = તિરછાલોકનું ઉપરનું અંતિમ પ્રતર અને ઊર્ધ્વલોકનું પ્રથમ પ્રતર, આ બે પ્રતર રૂપ ક્ષેત્રને ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક કહે છે. **અધોલોક-તિરછાલોક** = તિરછાલોકનું નીચેનું અંતિમ પ્રતર અને અધોલોકનું પ્રથમ પ્રતર, આ બે પ્રતર રૂપ ક્ષેત્રને અધોલોક-તિરછાલોક કહે છે. **ત્રણલોક**— ઊર્ધ્વ અને અધોલોકનો કેટલોક ભાગ અને સંપૂર્ણ તિર્યગલોકની સ્પર્શના થાય તેને ત્રૈલોક્ય કહે છે. જીવોની વિદ્યમાનતા સ્વસ્થાન, ઉપપાત કે સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ લોકના વિવિધ વિભાગોમાં હોય છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વ જીવોનું અલ્પબહુત્વ :-

જીવ	ઊર્ધ્વલોક	અધોલોક	તિરછાલોક	ઊર્ધ્વલોક તિરછાલોક	અધોલોક તિરછાલોક	ત્રણલોક
સમુચ્ચય જીવ	૫ અસં. ગુણા	૬ વિશેષાધિક	૩ અસં. ગુણા	૧ સર્વથી થોડા	૨ વિશેષાધિક	૪ અસં. ગુણા
નૈરયિકો	—	૩ અસં. ગુણા	—	—	૨ અસં. ગુણા	૧ સર્વથી થોડા
સમુચ્ચય તિર્યયો	૫ અસં. ગુણા	૬ વિશેષાધિક	૩ અસં. ગુણા	૧ સર્વથી થોડા	૨ વિશેષાધિક	૪ અસં. ગુણા

જીવ	ઊર્ધ્વલોક	અધોલોક	તિરછાલોક	ઊર્ધ્વલોક તિરછાલોક	અધોલોક તિરછાલોક	ત્રણલોક
સંજી તિર્યચ, તિર્યચાણી	૧ સર્વથી થોડા	૫ સંખ્યાતગુણા	૬ સંખ્યાતગુણા	૨ અસં. ગુણા	૪ સંખ્યાતગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા
સમુચ્ચય મનુષ્ય	૪ સંખ્યાતગુણા	૫ સંખ્યાતગુણા	૬ સંખ્યાતગુણા	૨ અસં. ગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા	૧ સર્વથી થોડા
ગર્ભજ મનુષ્ય, મનુષ્યાણી	૪ સંખ્યાતગુણી	૫ સંખ્યાતગુણી	૬ સંખ્યાતગુણી	૨ સંખ્યાતગુણી	૩ સંખ્યાતગુણી	૧ સર્વથી થોડા
સમુચ્ચય દેવ-દેવી	૧ સર્વથી થોડા	૫ સંખ્યાતગુણા	૬ સંખ્યાતગુણા	૨ અસં. ગુણા	૪ સંખ્યાતગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા
ભવનપતિ દેવ-દેવી	૧ સર્વથી થોડા	૬ અસં. ગુણા	૫ અસં. ગુણા	૨ અસં. ગુણા	૪ અસં. ગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા
વ્યંતર દેવ-દેવી	૧ સર્વથી થોડા	૫ સંખ્યાતગુણા	૬ સંખ્યાતગુણા	૨ અસં. ગુણા	૪ અસં. ગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા
જ્યોતિષી દેવ-દેવી	૧ સર્વથી થોડા	૫ સંખ્યાતગુણા	૬ અસં. ગુણા	૨ અસં. ગુણા	૪ અસં. ગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા
વૈમાનિક દેવ-દેવી	૬ અસં. ગુણા	૪ સંખ્યાતગુણા	૫ સંખ્યાતગુણા	૧ સર્વથી થોડા	૩ સંખ્યાતગુણા	૨ સંખ્યાતગુણા
એકેન્દ્રિય પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	૫ અસં. ગુણા	૬ વિશેષાધિક	૩ અસં. ગુણા	૧ સર્વથી થોડા	૨ વિશેષાધિક	૪ અસં. ગુણા
વિકલેન્દ્રિય પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા	૧ સર્વથી થોડા	૫ સંખ્યાતગુણા	૬ સંખ્યાતગુણા	૨ અસં. ગુણા	૪ અસં. ગુણા	૩ અસં. ગુણા
પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા ત્રસ અપર્યાપ્તા	૪ સંખ્યાતગુણા	૫ સંખ્યાતગુણા	૬ અસં. ગુણા	૨ સંખ્યાતગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા	૧ સર્વથી થોડા
પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા ત્રસ પર્યાપ્તા	૧ સર્વથી થોડા	૫ સંખ્યાતગુણા	૬ અસં. ગુણા	૨ અસં. ગુણા	૪ સંખ્યાતગુણા	૩ સંખ્યાતગુણા

★ ૧-૨-૩ વગેરે ક્રમાનુસાર અલ્પબહુત્વના બોલ ગ્રહણ કરવાના છે.

(૨૫) બંધ દ્વાર : આયુષ્યકર્મ બંધક આદિ ચૌદ બોલોનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૭૫ એસિ ણં ભંતે ! જીવાણં આયસસ કમ્મસસ બંધગાણં-અબંધગાણં, પજ્જત્તાણં-અપજ્જત્તાણં, સુત્તાણં-જાગરાણં, સમોહયાણં-અસમોહયાણં, સાતાવેદગાણં-અસાતાવેદગાણં, ઇંદિયવવત્તાણં-ગોંદિયવવત્તાણં, સાગારોવવત્તાણં-અનાગારોવવત્તાણં ચ કયરે કયરેહિંતો

અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા જીવા આડયસ્સ કમ્મસ્સ બંધગા, અપજ્જત્તયા સંખેજ્જગુણા, સુત્તા સંખેજ્જગુણા, સમોહયા સંખેજ્જગુણા, સાતાવેદગા સંખેજ્જગુણા, ઇંદિઓવરુત્તા સંખેજ્જગુણા, અણાગારોવરુત્તા સંખેજ્જગુણા, સાગારોવરુત્તા સંખેજ્જગુણા, ણોંદિયરુવરુત્તા વિસેસાહિયા, અસાતાવેદગા વિસેસાહિયા, અસમોહયા વિસેસાહિયા, જાગરા વિસેસાહિયા, પજ્જત્તયા વિસેસાહિયા, આડયસ્સ કમ્મસ્સ અબંધગા વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આયુષ્યકર્મના બંધકો અને અબંધકો, પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા, સુપ્ત અને જાગૃત જીવો, સમુદ્ઘાત કરનારા અને સમુદ્ઘાત નહીં કરનારા જીવો, શાતાવેદકો અને અશાતાવેદકો (શાતા અને અશાતાનું વેદન કરનારાઓ), ઈન્દ્રિયના ઉપયોગસહિત અને નોઈન્દ્રિયના ઉપયોગ સહિત, સાકાર ઉપયોગયુક્ત અને અનાકાર ઉપયોગયુક્ત જીવોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! (૧) સર્વથી થોડા આયુષ્યકર્મના બંધક જીવો છે, (૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણા છે, (૩) તેનાથી સુપ્ત-સૂતેલા જીવો સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી સમુદ્ઘાત કરનારા જીવો સંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી શાતા વેદક સંખ્યાતગુણા છે, (૬) તેનાથી ઈન્દ્રિયના ઉપયોગ યુક્ત સંખ્યાતગુણા છે, (૭) તેનાથી અનાકાર ઉપયોગયુક્ત સંખ્યાતગુણા, (૮) તેનાથી સાકાર ઉપયોગ યુક્ત સંખ્યાતગુણા છે, (૯) તેનાથી નોઈન્દ્રિયના(મનના) ઉપયોગ યુક્ત જીવો વિશેષાધિક છે, (૧૦) તેનાથી અશાતાવેદક વિશેષાધિક છે, (૧૧) તેનાથી સમુદ્ઘાત ન કરનારા જીવો વિશેષાધિક છે, (૧૨) તેનાથી જાગૃત જીવો વિશેષાધિક છે (૧૩) તેનાથી પર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે અને (૧૪) તેનાથી આયુષ્ય કર્મના અબંધક જીવો વિશેષાધિક છે. ॥ પચ્ચીસમું દ્વાર સંપૂર્ણ ॥

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં (૧) આયુષ્યકર્મના બંધક-અબંધક, (૨) પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા, (૩) સુપ્ત-જાગૃત, (૪) સમુદ્ઘાત કરનારા અને સમુદ્ઘાત ન કરનારા, (૫) શાતાવેદક-અશાતાવેદક, (૬) ઈન્દ્રિયોપયોગયુક્ત-નોઈન્દ્રિયોપયોગયુક્ત અને (૭) સાકારોપયોગયુક્ત-અનાકારોપયોગયુક્ત; આ સાત યુગલોના અલ્પબહુત્વની વિચારણા સમસ્ત જીવોની અપેક્ષાએ છે. તેથી તેનો મુખ્ય આધાર સૂક્ષ્મ જીવો છે, માટે દરેક બોલની વિચારણા સૂક્ષ્મ જીવોની અપેક્ષાએ છે. તે સાતે યુગલનું સ્પષ્ટીકરણ અને પૃથક્-પૃથક્ અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે છે-

(૧) આયુષ્યકર્મના બંધક-અબંધક :- સર્વથી થોડા આયુષ્ય કર્મના બંધક જીવો છે. તેનાથી અબંધક જીવો સંખ્યાતગુણા છે. કોઈ પણ જીવ પોતાના જીવનકાલમાં એક જ વાર પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. પરભવનું આયુષ્ય બાંધતો હોય, તે સમયે તે જીવ આયુષ્યકર્મના બંધક કહેવાય છે અને અન્ય સમયે તે આયુષ્યકર્મનો અબંધક કહેવાય છે.

સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવોને ૨૫૬ આવલિકાનું આયુષ્ય હોય છે. તેમાંથી એક-બે આવલિકા પ્રમાણ સમયમાં તે જીવો પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે ત્યારે તે આયુષ્યકર્મના બંધક હોય છે, આયુષ્યના શેષ સંખ્યાતા આવલિકા પ્રમાણ સમયમાં તે જીવો આયુષ્યના અબંધક હોય છે, તેથી જ આયુષ્ય કર્મના બંધક જીવોથી અબંધક જીવો સંખ્યાતગુણા હોય છે, તે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

(૨) **પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા** :- આ બંનેમાં અપર્યાપ્ત જીવો થોડા અને પર્યાપ્ત જીવો સંખ્યાતગુણ છે. (૧) સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી હોય તે જીવોને પર્યાપ્ત અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરી હોય તેને અપર્યાપ્ત કહે છે. (૨) તેમજ પર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયવાળા જીવોને પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયવાળાને અપર્યાપ્તા કહેવાય છે. આ બંને પરિભાષામાંથી પ્રસ્તુત અલ્પબહુત્વમાં બીજી પરિભાષાને અનુસરતાં પર્યાપ્ત અપર્યાપ્તને ગ્રહણ કર્યા છે. સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્ત નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવોથી પર્યાપ્ત નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો સંખ્યાતગુણ છે.

(૩) **સુપ્ત-જાગૃત** :- પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં અપર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયવાળા સર્વ જીવોને સુપ્ત કહ્યા છે, તે ઉપરાંત પર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયવાળા જીવો, જ્યાં સુધી પર્યાપ્ત થયા નથી ત્યાં સુધી તે પણ સુપ્ત કહેવાય છે અને સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ગઈ હોય, તેવા પર્યાપ્ત જીવોને જાગૃત સંજ્ઞા આપી છે. સુપ્ત અને જાગૃત આ બંને પ્રકારના જીવોમાંથી (૧) સુપ્ત જીવો થોડા છે. (૨) તેનાથી જાગૃત જીવો સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા જીવોથી પર્યાપ્તા જીવો સંખ્યાત ગુણ હોય છે.

(૪) **સમવહત-અસમવહત** :- (૧) સર્વથી થોડા સમુદ્ઘાત સહિતના સમવહત જીવો છે. (૨) તેનાથી સમુદ્ઘાત રહિતના અસમવહત જીવો સંખ્યાતગુણ છે. સૂક્ષ્મ જીવોનું જઘન્ય આયુષ્ય ૨૫૬ આવલિકાનું હોય છે તે જીવોને ત્રણ સમુદ્ઘાત હોય છે. તે જીવોમાં ઘણા જીવોને જીવનકાલ દરમ્યાન એક-બે કે ત્રણ ચાર આવલિકા પ્રમાણ સમય સમુદ્ઘાત અવસ્થાનો હોય, આ રીતે સૂક્ષ્મ જીવોની અપેક્ષાએ સમવહત જીવોથી અસમવહત જીવો સંખ્યાતગુણ થાય છે.

(૫) **શાતા-અશાતાવેદક** :- સર્વથી થોડા શાતાવેદક, અશાતાવેદક સંખ્યાતગુણ છે. શાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય હોય તે શાતાવેદક અને અશાતા વેદનીયનો ઉદય હોય તે અશાતાવેદક છે. સૂક્ષ્મ જીવોમાં શાતાવેદક અલ્પ હોય છે અને અશાતા વેદક વધુ હોય છે.

(૬) **ઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત-નોઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત** :- પાંચે ઈન્દ્રિયના ઉપયોગ સહિત હોય તે જીવોને ઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત કહે છે અને ઈન્દ્રિય નિરપેક્ષ કોઈપણ સંજ્ઞા કે મન દ્વારા મનન કરવામાં અથવા આત્મ રમણમાં ઉપયુક્ત હોય તે જીવોને નોઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત કહે છે. કેવળજ્ઞાની જીવો પણ નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત હોય છે તેમ છતાં અહીં એકેન્દ્રિયની મુખ્યતાએ અલ્પબહુત્વ છે.

સૂક્ષ્મ જીવો એકેન્દ્રિય છે. તેઓને મન કે આત્મબોધ હોતો નથી. તેમ છતાં સ્વભાવથી તેમાં (૧) ઈન્દ્રિયોપયુક્ત જીવો અલ્પ છે અને (૨) નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત એટલે ઈન્દ્રિય ઉપયોગ રહિત અવસ્થાવાળા જીવો સંખ્યાતગુણ હોય છે.

(૭) **સાકાર-અનાકારોપયોગયુક્ત** :- જ્ઞાનોપયોગને સાકારોપયોગ અને દર્શનોપયોગને અનાકારોપયોગ કહે છે. (૧) સર્વથી થોડા અનાકાર-ઉપયોગયુક્ત જીવો છે કારણ કે તેનો કાલ અલ્પ છે. (૨) તેનાથી સાકાર-ઉપયોગયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે તેનો કાલ અનાકારોપયોગથી સંખ્યાતગુણો છે.

સાત યુગલના ૧૪ બોલોનું સમ્મિલિત અલ્પબહુત્વ :-

(૧) સર્વથી થોડા **આયુષ્યકર્મના બંધક** જીવો છે. કારણ કે આયુષ્યનો બંધ જીવનમાં એક જ વાર અને અંતર્મુહૂર્ત કાલ પર્યંત જ થાય છે. તેવા જીવો લોકમાં સદા અનંત હોય છે, તોપણ આ ચૌદ બોલોમાં પરસ્પરની તરતમતાને સમજવા માટે અસત્કલ્પનાથી આયુષ્ય કર્મનો **બંધક જીવ એક(૧)** છે, તેમ ધારીએ.

(૨) તેનાથી **અપર્યાપ્તા જીવો** સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે આયુષ્ય કર્મના બંધક અને અબંધક બંને પ્રકારના

જીવો અપર્યાપ્તા હોય શકે છે. લબ્ધિ અપર્યાપ્ત જીવો પણ પોતાના જીવનમાં એકવાર પરભવનું આયુષ્ય બાંધે છે. તેથી તે આયુષ્યના બંધક પણ હોય છે અને આયુષ્યના બંધકાલ સિવાયના કાલમાં તે આયુષ્યના અબંધક હોય છે. આ રીતે આયુષ્યકર્મના બંધક જીવોથી અપર્યાપ્ત જીવો વધી જાય છે. અસત્કલ્પનાથી **અપર્યાપ્તા જીવો બે(૨)** છે.

(૩) તેનાથી **સુપ્ત જીવો** સંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે સુપ્ત જીવોમાં લબ્ધિ અપર્યાપ્તા અને લબ્ધિ પર્યાપ્તા (કરણ અપર્યાપ્તા) બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થાય છે તેથી અપર્યાપ્તા જીવોથી તે વધી જાય છે. અસત્કલ્પનાથી **સુપ્ત જીવો ચાર(૪)** છે.

(૪) તેનાથી સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત થયેલા **સમવહત જીવો** સંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે સુપ્ત અને જાગૃત બંને પ્રકારના જીવો મારણાંતિક આદિ સમુદ્ઘાત કરી શકે છે, તેથી સમવહત જીવો વધી જાય છે. અસત્કલ્પનાથી **સમવહત જીવો આઠ(૮)** છે.

(૫) તેનાથી **શાતાવેદક** સંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે સમુદ્ઘાતનો પ્રયોગ અલ્પકાલીન અને ક્ષણિક જ હોય છે જ્યારે શાતા વેદનીયનો ઉદય નિરંતર ઘણા સમય સુધી રહી શકે છે. તેથી શાતાવેદક જીવોની સંખ્યા વધી જાય છે. અસત્કલ્પનાથી **શાતાવેદક જીવો સોળ(૧૬)** છે.

(૬) તેનાથી **ઈન્દ્રિયના ઉપયોગવાળા** જીવો સંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે અશાતા વેદક જીવોમાં પણ ઈન્દ્રિયનો ઉપયોગ હોય છે. આ રીતે તેમાં અશાતાવેદક જીવોનો સમાવેશ થવાથી તે સંખ્યાતગુણ થાય છે. અસત્કલ્પનાથી **ઈન્દ્રિયના ઉપયોગયુક્ત જીવો બત્રીસ(૩૨)** છે.

(૭) તેનાથી **અનાકારોપયોગયુક્ત** જીવો સંખ્યાતગુણ છે. ઈન્દ્રિય ઉપયોગયુક્ત અને નોઈન્દ્રિય ઉપયોગયુક્ત આ બંને પ્રકારના જીવોમાં અનાકારોપયોગ હોય છે, તેથી તે જીવોની સંખ્યા વધી જાય છે. અસત્કલ્પનાથી **અનાકારોપયોગી ચોસઠ(૬૪)** છે.

(૮) તેનાથી **સાકારોપયોગયુક્ત** જીવો સંખ્યાતગુણ છે કારણ કે અનાકારોપયોગથી સાકારોપયોગની કાલમર્યાદા અધિક હોય છે, તેથી તે જીવોની સંખ્યા વધુ હોય છે. અસત્કલ્પનાથી **સાકારોપયોગયુક્ત જીવો એકસો બાણું(૧૯૨)** છે.

(૯) તેનાથી **નોઈન્દ્રિયોપયોગયુક્ત** જીવો વિશેષાધિક છે કારણ કે કેટલાક અનાકારોપયોગયુક્ત જીવો પણ નોઈન્દ્રિયોપયોગયુક્ત હોય છે, તેથી તે જીવોની સંખ્યા કંઈક અધિક (વિશેષાધિક) થઈ જાય છે. અસત્કલ્પનાથી **નોઈન્દ્રિયોપયોગ યુક્ત જીવો બસો ચોવીસ(૨૨૪)** છે.

(૧૦) તેનાથી **અશાતાવેદક જીવો** વિશેષાધિક છે. કારણ કે સાકાર કે અનાકારોપયોગી જીવો તથા ઈન્દ્રિય કે નોઈન્દ્રિયના ઉપયોગવાળા જીવોને અશાતા વેદના હોય શકે છે, તેથી તે જીવો વિશેષાધિક છે. અસત્કલ્પનાથી **અશાતાવેદક જીવો બસો ચાલીસ(૨૪૦)** છે.

(૧૧) તેનાથી અસમવહત (સમુદ્ઘાતને પ્રાપ્ત નહીં થયેલા) જીવો વિશેષાધિક છે. કારણ કે શાતા-અશાતા-વેદક બંને પ્રકારના જીવોમાં અસમવહત જીવો હોય છે, તેથી તે જીવો વિશેષાધિક થાય છે. અસત્કલ્પનાથી **અસમવહત જીવો બસો અડતાલીસ(૨૪૮)** છે.

(૧૨) તેનાથી **જાગૃત જીવો** વિશેષાધિક છે. કારણ કે કેટલાક સમુદ્ઘાત સહિતના જીવો પણ જાગૃત હોય છે. તેથી જાગૃત જીવોની સંખ્યા વિશેષાધિક થાય છે. અસત્કલ્પનાથી **જાગૃત જીવો બસો બાવન(૨૫૨)** છે.

(૧૩) તેનાથી **પર્યાપ્તા જીવો** વિશેષાધિક છે. કારણ કે પર્યાપ્ત જીવોમાં કેટલાક પર્યાપ્ત નામ કર્મવાળા જીવો કરણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં સુપ્ત હોય છે તેનો પણ અહીં પર્યાપ્ત જીવોમાં સમાવેશ થાય છે, તેથી તે જાગૃત જીવોથી વધી જાય છે. અસત્કલ્પનાથી **પર્યાપ્તા જીવો બસો ચોપન(૨૫૪)** છે.

(૧૪) તેનાથી **આયુષ્યકર્મના અબંધક જીવો** વિશેષાધિક છે કારણ કે આયુષ્યકર્મના અબંધક જીવોમાં કેટલાક અપર્યાપ્ત નામ કર્મવાળા જીવોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી તે પર્યાપ્ત જીવોથી વધી જાય છે. અસત્કલ્પનાથી **આયુષ્યકર્મના અબંધક જીવો બસો પંચાવન(૨૫૫)** છે.

વ્યાખ્યાકારોએ સંસારના સર્વ જીવોને અસત્કલ્પનાથી ૨૫૬ માનીને, ચૌદ બોલોમાંથી બે-બે બોલોમાં ૨૫૬ની સંખ્યાને વિભક્ત કરીને, આ અલ્પબહુત્વને સમજાવ્યું છે. તેની સ્થાપના આ પ્રમાણે છે—

ક્રમ	જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કલ્પના રાશિ	ક્રમ	જીવ પ્રકાર	પ્રમાણ	કલ્પના રાશિ	કુલ કલ્પના રાશિ
૧	આયુ કર્મ બંધક	સર્વથી અલ્પ	૧	૧૪	આયુ કર્મ બંધક	વિશેષાધિક	૨૫૫	૧ + ૨૫૫ = ૨૫૬
૨	અપર્યાપ્તા	સંખ્યાતગુણા	૨	૧૩	પર્યાપ્તા	વિશેષાધિક	૨૫૪	૨+૨૫૪ = ૨૫૬
૩	સુપ્ત	સંખ્યાતગુણા	૪	૧૨	જાગૃત	વિશેષાધિક	૨૫૨	૪+૨૫૨ = ૨૫૬
૪	સમવહત	સંખ્યાતગુણા	૮	૧૧	અસમવહત	વિશેષાધિક	૨૪૮	૮+૨૪૮ = ૨૫૬
૫	શાતાવેદક	સંખ્યાતગુણા	૧૬	૧૦	અશાતાવેદક	વિશેષાધિક	૨૪૦	૧૬+૨૪૦ = ૨૫૬
૬	ઈન્દ્રિયોપયુક્ત	સંખ્યાતગુણા	૩૨	૯	નોઈન્દ્રિયોપયુક્ત	વિશેષાધિક	૨૨૪	૩૨+૨૨૪ = ૨૫૬
૭	અનાકારોપોગી	સંખ્યાતગુણા	૬૪	૮	સાકારોપયોગી	સંખ્યાતગુણા	૧૯૨	૬૪+૧૯૨ = ૨૫૬

સ્થાપનાનું સ્પષ્ટી કરણ :- (૧ અને ૧૪) અસત્ કલ્પનાથી સમસ્ત જીવરાશિ ૨૫૬ અંક પ્રમાણે છે. તેમાં આયુષ્યના બંધક જીવો જો એક (૧) હોય તો શેષ(૨૫૬-૧ =) ૨૫૫ જીવો આયુષ્યકર્મના અબંધક છે. તે બંધક જીવોથી સંખ્યાતગુણા થાય છે. (૨ અને ૧૩) આયુષ્યના બંધક જીવોથી અપર્યાપ્ત જીવો સંખ્યાતગુણા હોવાથી અહીં તેને બમણા કર્યા છે. અપર્યાપ્તા જીવો જો બે(૨) હોય તો પર્યાપ્તા જીવો(૨૫૬-૨ = ૨૫૪) થાય છે. (૩ અને ૧૨) અપર્યાપ્તાથી સુપ્ત જીવો સંખ્યાતગુણા હોવાથી તે ચાર(૪) હોય તો જાગૃત જીવો(૨૫૬-૪ =) ૨૫૨ થાય છે. (૪ અને ૧૧) સુપ્ત જીવોથી સમવહત જીવો સંખ્યાતગુણા હોવાથી તે આઠ(૮) હોય તો અસમવહત જીવો(૨૫૬-૮ =) ૨૪૮ થાય છે. (૫ અને ૧૦) સમવહત જીવોથી શાતાવેદક જીવો સંખ્યાતગુણા હોવાથી તે સોળ(૧૬) હોય તો અશાતા વેદક(૨૫૬-૧૬ =) ૨૪૦ થાય છે. (૬ અને ૯) શાતાવેદકથી ઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણા હોવાથી તે બત્રીસ(૩૨) હોય, તો નોઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત જીવો(૨૫૬-૩૨ =) ૨૨૪ થાય છે. (૭ અને ૮) ઈન્દ્રિય ઉપયુક્ત જીવોથી અનાકાર ઉપયુક્ત જીવો સંખ્યાતગુણા હોવાથી તે ચોસઠ(૬૪) હોય તો સાકાર ઉપયુક્ત(૨૫૬-૬૪ =) ૧૯૨ થાય છે.

અનાકાર ઉપયુક્ત જીવો ૬૪ છે અને સાકારોપયુક્ત જીવો ૧૯૨ છે તેથી તે તેનાથી સંખ્યાતાગુણા થાય છે. આ રીતે ચૌદ બોલોના આ અલ્પબહુત્વમાં આઠમા બોલ સુધી સંખ્યાતગુણા છે, ત્યારપછી સર્વ બોલ વિશેષાધિક છે. આ રીતે અસત્કલ્પનાયુક્ત આ અલ્પબહુત્વ ગ્રંથોમાં **બસો છપ્પન ઢગલા (જીવરાશિ)ના થોકડાના** નામે પ્રસિદ્ધ છે.

(૨૬) પુદ્ગલ દ્વાર :-

૧૭૬ ખેત્તાણુવાણં સવ્વત્થોવા પોગ્ગલા તેલોક્કે, ઉદ્ધુલોયતિરિયલોએ અણંતગુણા, અહોલોયતિરિયલોએ વિસેસાહિયા, તિરિયલોએ અસંખેજ્જગુણા, ઉદ્ધુલોએ અસંખેજ્જગુણા, અહોલોએ વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા પુદ્ગલ ત્રણલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોકમાં અનંતગુણા છે, (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી તિરછાલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે.

૧૭૭ દિસાણુવાણં સવ્વત્થોવા પોગ્ગલા ઉદ્ધુદિસાએ, અહોદિસાએ વિસેસાહિયા, ઉત્તરપુરત્થિમેણં દાહિણપચ્ચત્થિમેણં ય દો વિ તુલ્લા અસંખેજ્જગુણા, દાહિણપુરત્થિમેણં ઉત્તરપચ્ચત્થિમેણં ય દો વિ તુલ્લા વિસેસાહિયા, પુરત્થિમેણં અસંખેજ્જગુણા, પચ્ચત્થિમેણં વિસેસાહિયા, દાહિણેણં વિસેસાહિયા, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયા ।

ભાવાર્થ :- દિશાઓની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા પુદ્ગલ ઊર્ધ્વ દિશામાં છે, (૨) તેનાથી અધોદિશામાં વિશેષાધિક છે, (૩-૪) તેનાથી ઉત્તર-પૂર્વ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં અસંખ્યાતગુણા છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે, (૫-૬) તેનાથી દક્ષિણ-પૂર્વ અને ઉત્તર-પશ્ચિમમાં વિશેષાધિક છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે (૭) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી પશ્ચિમદિશામાં વિશેષાધિક છે, (૯) તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં વિશેષાધિક છે અને (૧૦) તેનાથી પણ ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ છ ક્ષેત્રોમાં અને દિશાઓની અપેક્ષાએ દશ દિશા(ચાર દિશા ચાર વિદિશા અને ઊર્ધ્વ-અધોદિશા)માં પુદ્ગલ દ્રવ્યની ન્યૂનાધિકતા દર્શાવી છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા ત્રણલોકસ્પર્શી પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે, કારણ કે ત્રણે લોકને સ્પર્શતા સ્કંધો લોકમાં અલ્પ જ હોય છે. (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક આ બંને પ્રતરોને સ્પર્શનારા પુદ્ગલો અનંતગુણા છે કારણ કે કેટલાય અનંત સંખ્યાત પ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધો બે પ્રતરોને સ્પર્શનારા હોય છે તેમજ આ બંને પ્રતરો તિરછાલોકની નિકટમાં હોવાથી સૂક્ષ્મ સ્નેહકાય આદિના પુદ્ગલો પણ વધુ હોય છે. (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે કારણ કે તે બંને પ્રતરોમાં અસંખ્ય સમુદ્રો આવેલા છે. તેના જલ અને તેને આશ્રિત રહેલા નિગોદાદિ જીવો સંબંધિત કર્મસ્કંધાદિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોનું પ્રમાણ વધી જાય છે. (૪) તેનાથી તિર્યગ્લોકમાં અસંખ્યાત ગુણા છે, તે ક્ષેત્રનો વિસ્તાર અસંખ્યાતગુણો છે. (૫) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તિર્યગ્લોકથી ઊર્ધ્વલોકનું ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું મોટું છે. (૬) તેનાથી અધોલોકમાં વિશેષાધિક છે, કારણ કે અધોલોકનું ક્ષેત્ર ઊર્ધ્વલોક કરતાં વિશેષાધિક છે.

ક્રમ	ક્ષેત્ર-પુદ્ગલ	પ્રમાણ	કારણ
૧	ત્રણલોક સ્પર્શી	સર્વથી થોડા	ત્રણલોક સ્પર્શી પુદ્ગલની સંખ્યા અલ્પ છે.
૨	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અનંતગુણા	અનંતા સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધો બે પ્રતરને સ્પર્શે છે.
૩	અધોલોક-તિરછાલોક	વિશેષાધિક	આ પ્રતરનો કેટલોક ભાગ સમુદ્રમાં હોવાથી તેમાં બાદર નિગોદાદિ જીવો સંબંધિત કર્મ પુદ્ગલ સ્કંધ વધી જાય છે.
૪	તિરછાલોક	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણા વિસ્તૃત છે.
૫	ઊર્ધ્વલોક	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણા વિસ્તૃત છે.
૬	અધોલોક	વિશેષાધિક	ક્ષેત્ર વિશેષાધિક છે.

દસ દિશાઓની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા પુદ્ગલો ઊર્ધ્વ દિશામાં છે. લોકની મધ્યમાં આઠ રુચક પ્રદેશો છે, તેમાંથી ઉપરના ચાર પ્રદેશમાંથી ચાર પ્રદેશોની પંક્તિ લોકાંત પર્યંત જાય છે, તે ઊર્ધ્વ દિશા કહેવાય છે. તે ક્ષેત્ર અલ્પ એટલે વિસ્તારમાં સાત રજજુથી ન્યૂન હોવાથી તેમાં સર્વથી ઓછા પુદ્ગલો છે.

(૨) તેનાથી અધોદિશામાં વિશેષાધિક છે. આઠ રુચક પ્રદેશોમાંથી નીચેના ચાર રુચક પ્રદેશથી ચાર પ્રદેશોની પંક્તિ નીચે લોકાંત સુધી જાય છે, તે અધોદિશા કહેવાય છે. અધોદિશા વિસ્તારમાં સાત રજજુથી કંઈક અધિક હોવાથી ત્યાં પુદ્ગલો વિશેષાધિક છે.

(૩-૪) તેનાથી ઈશાનકોણ અને નૈઋત્યકોણ પ્રત્યેકમાં અસંખ્યાતગુણા પુદ્ગલો છે અને તે પરસ્પર તુલ્ય છે. કારણ કે આ બંને વિદિશાઓ પણ એક રુચક પ્રદેશથી નીકળીને મોતીની પંક્તિના આકારે તિરછાલોક, અધોલોક અને ઊર્ધ્વલોકના અંત સુધી ગયેલી છે. ઊર્ધ્વદિશા અધો દિશાથી ઈશાન અને નૈઋત્ય વિદિશાનું ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું હોવાથી તેમાં રહેલા પુદ્ગલો પણ અસંખ્યાતગુણા છે.

(૫-૬) તેનાથી અગ્નિકોણમાં અને વાયવ્યકોણમાં પ્રત્યેકમાં પુદ્ગલો વિશેષાધિક છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે. કારણ કે આ બંને વિદિશામાં સોમનસ અને ગંધમાદન પર્વતોમાં સાત-સાત કૂટ છે. જ્યારે ઈશાન અને નૈઋત્યખૂણાના વિદ્યુત્પ્રભ અને ગંધમાદન પર્વત ઉપર નવ-નવ કૂટો છે. આ વિદિશામાં બે-બે કૂટ ઓછા હોવાથી ત્યાં ધુમ્મસ, ઝાકળ વગેરે સૂક્ષ્મ સ્નેહકાયિક પુદ્ગલો ઘણા છે, માટે પુદ્ગલો વિશેષાધિક છે અને આ બંને ક્ષેત્રમાં પર્વતાદિનું સમાનપણું હોવાથી પરસ્પર તુલ્ય છે.

(૭) તેનાથી પૂર્વ દિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે તે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું છે. (૮) તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે, કારણ કે પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં બે વિજયોની હજાર યોજનની ઊંડાઈના કારણે ત્યાં પોલાણમાં ઘણા પુદ્ગલો હોય છે.

(૯) તેનાથી દક્ષિણદિશામાં વિશેષાધિક છે કારણ કે ત્યાં નરકાવાસ, ભવનો આદિ અધિક છે તેથી ત્યાં પોલાણ વધુ છે તેમાં ઘણા પુદ્ગલો હોય છે. (૧૦) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે, કારણ કે ઉત્તર દિશામાં સંખ્યાતા કોટાકોટિ યોજન પ્રમાણ લાંબુ-પહોળું માનસ સરોવર છે તેમાં સમુચ્ચય જીવ, અપ્કાય, વનસ્પતિકાય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય, આ સાત બોલના જીવોની અધિકતા છે. તે જીવોના તૈજસ-કાર્મણ શરીરના પુદ્ગલો અત્યધિક હોય છે.

ક્રમ	દિશાના પુદ્ગલ	પ્રમાણ	કારણ
૧	ઊર્ધ્વ દિશા	સર્વથી થોડા	ચાર પ્રદેશી ઊર્ધ્વ દિશા વિસ્તારની અપેક્ષાએ અલ્પ છે.
૨	અધો દિશા	વિશેષાધિક	અધોદિશાનું ક્ષેત્ર ઊર્ધ્વદિશાના ક્ષેત્રથી કંઈક વિશેષાધિક છે.
૩-૪	ઉત્તર-પૂર્વ દક્ષિણ-પશ્ચિમ	અસંખ્યાતગુણા (પરસ્પર તુલ્ય)	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણ વિસ્તૃત છે.
૫-૬	દક્ષિણ-પૂર્વ ઉત્તર-પશ્ચિમ	વિશેષાધિક (પરસ્પર તુલ્ય)	બે કૂટ ઓછા હોવાથી ઓસ આદિના સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો અધિક છે.
૭	પૂર્વ દિશા	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણ વિસ્તૃત છે.
૮	પશ્ચિમ દિશા	વિશેષાધિક	અધોલૌકિક ગ્રામોની પોલાણ હોવાથી પુદ્ગલ અધિક છે.
૯	દક્ષિણ દિશા	વિશેષાધિક	ભવનપતિના ભવનો ઘણા છે. તેની પોલાણમાં પુદ્ગલની અધિકતા છે.
૧૦	ઉત્તર દિશા	વિશેષાધિક	માનસ સરોવરમાં અપ્કાય, વનસ્પતિ, જલચર આદિ જીવોની અધિકતા હોવાથી તેજસ-કાર્મણ શરીરના પુદ્ગલોની પ્રચુરતા છે.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દ્રવ્યોનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૭૮ **ખેત્તાણુવાણં સઘ્વત્થોવાઈં દઘ્વાઈં તેલોક્કે, ડહ્લુલોયતિરિયલોઈ અણંતગુણાઈં, અહોલોયતિરિયલોઈ વિસેસાહિયાઈં, ડહ્લુલોઈ અસંખેજ્જગુણાઈં, અહોલોઈ અણંતગુણાઈં, તિરિયલોઈ સંખેજ્જગુણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા દ્રવ્ય ત્રણલોકમાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરણલોકમાં અનંતગુણા છે, (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરણલોકમાં વિશેષાધિક છે, (૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી અધોલોકમાં અનંતગુણા છે અને (૬) તેનાથી તિરણલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે.

૧૭૯ **દિસાણુવાણં સઘ્વત્થોવાઈં દઘ્વાઈં અહોદિસાઈ, ડહ્લુદિસાઈ અણંતગુણાઈં, ઉત્તરપુરત્થિમેણં દાહિણપચ્ચત્થિમેણં ય દો વિ તુલ્લાઈં અસંખેજ્જગુણાઈં, દાહિણપુરત્થિમેણં ઉત્તરપચ્ચત્થિમેણં ય દો વિ તુલ્લાઈં વિસેસાહિયાઈં, પુરત્થિમેણં અસંખેજ્જગુણાઈં, પચ્ચત્થિમેણં વિસેસાહિયાઈં, દાહિણેણં વિસેસાહિયાઈં, ઉત્તરેણં વિસેસાહિયાઈં ।**

ભાવાર્થ :- દિશાની અપેક્ષાએ (૧) સર્વથી થોડા દ્રવ્ય અધોદિશામાં છે, (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વદિશામાં અનંતગુણા છે, (૩-૪) તેનાથી ઉત્તરપૂર્વ અને દક્ષિણ-પશ્ચિમ આ બંને વિદિશામાં પરસ્પર તુલ્ય અને પૂર્વાપેક્ષયા અસંખ્યાતગુણા છે, (૫-૬) તેનાથી દક્ષિણ-પૂર્વ અને ઉત્તર-પશ્ચિમ આ બંને વિદિશામાં તુલ્ય તથા પૂર્વાપેક્ષયા (બંને વિદિશાથી) વિશેષાધિક છે, (૭) તેનાથી પૂર્વદિશામાં અસંખ્યાતગુણા છે, (૮) તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં વિશેષાધિક છે, (૯) તેનાથી દક્ષિણમાં વિશેષાધિક છે અને (૧૦) તેનાથી ઉત્તરમાં વિશેષાધિક છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ક્ષેત્ર અને દિશાની અપેક્ષાએ સમુચ્ચય છએ દ્રવ્યના અલ્પબહુત્વની પ્રરૂપણા

છે. છ દ્રવ્યોમાં કાલ દ્રવ્ય સર્વથી વધુ હોવાથી આ અલ્પબહુત્વમાં તેની મુખ્યતા છે તેમ સમજવું.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ છ એ દ્રવ્યનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી ઓછા દ્રવ્યો ત્રણલોક સ્પર્શી છે. કારણ કે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અચિત્ત મહાસ્કંધ આદિ વિશાળ સ્કંધો તથા જીવાસ્તિકાયમાં મારણાતિક સમુદ્ઘાત અને કેવળી સમુદ્ઘાત આદિથી સમવહત જીવો ત્રણલોક સ્પર્શી હોય છે, તે દ્રવ્યો સર્વથી અલ્પ છે. (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક નામના બંને પ્રતરોમાં અનંતગુણા દ્રવ્યો છે, કારણ કે અનંત પુદ્ગલ દ્રવ્ય તથા અનંત જીવ દ્રવ્ય આ બંને પ્રતરોનો સ્પર્શ કરે છે. (૩) તેનાથી અધોલોક-તિરછાલોકમાં વિશેષાધિક છે, કારણ કે પશ્ચિમ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આવેલી બંને વિજયો આ બંને પ્રતરોને સ્પર્શી છે અને તેમાં કાલ દ્રવ્ય છે. (૪) તેનાથી ઊર્ધ્વલોકમાં અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે પૂર્વાપેક્ષયા તે ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું વિશાળ છે. (૫) તેનાથી અધોલોકમાં અનંતગુણા અધિક દ્રવ્યો છે, કારણ કે અધોલૌકિક બે વિજયોમાં અનંત દ્રવ્યો પર કાળ વર્તી રહ્યું છે, તે ઔચારિક કાલદ્રવ્યની અપેક્ષાએ અધોલોકમાં અનંતગુણા દ્રવ્યો છે. (૬) તેનાથી તિરછાલોકમાં સંખ્યાતગુણા છે, કારણ કે અધોલૌકિક બે વિજયથી તિરછાલોકનું ક્ષેત્ર સંખ્યાતગુણું છે, તેથી તેમાં કાલદ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગુણો દ્રવ્ય થાય છે.

ક્રમ	દ્રવ્ય	પ્રમાણ	કારણ
૧	ત્રણ લોક સ્પર્શી	સર્વથી થોડા	ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, અચિત્ત-મહાસ્કંધ અને મારણાતિક સમુદ્ઘાત તથા કેવળી સમુદ્ઘાતમાં જીવો ત્રણલોક સ્પર્શી હોય છે તેની સંખ્યા અલ્પ છે.
૨	ઊર્ધ્વલોક-તિરછાલોક	અનંતગુણા	અનંત પુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્યની સ્પર્શના છે.
૩	અધોલોક-તિરછાલોક	વિશેષાધિક	અધોલૌકિક બંને વિજયોની અપેક્ષાએ જીવ અને પુદ્ગલ વધુ છે.
૪	ઊર્ધ્વલોક	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણું છે.
૫	અધોલોક	અનંતગુણા	અધોલૌકિક બે વિજયમાં પુદ્ગલો અને જીવો પર કાલવર્તી રહ્યો હોવાથી કાલ દ્રવ્ય અનંત છે.
૬	તિરછાલોક	સંખ્યાતગુણો	અધોલૌકિક બે વિજયોથી સંખ્યાતગુણા અધિક ક્ષેત્ર છે તેથી દ્રવ્યો સંખ્યાતગુણા છે.

દસ દિશાઓની અપેક્ષાએ દ્રવ્યોનું અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા દ્રવ્ય અધોદિશામાં છે કારણ કે અધોદિશામાં કાલદ્રવ્ય નથી. (૨) તેનાથી ઊર્ધ્વદિશામાં અનંતગુણા દ્રવ્યો છે કારણ કે મેરુ પર્વતના સ્ફટિક કાંડમાં આવેલી ઊર્ધ્વ દિશામાં ચંદ્ર-સૂર્યના પ્રકાશનું સંક્રમણ થાય છે. તેની અપેક્ષાએ ત્યાં કાલદ્રવ્યની ગણના થાય છે. તે ક્ષેત્રમાં રહેલા અનંત પુદ્ગલ દ્રવ્ય પર કાલ દ્રવ્ય વર્તી રહ્યું હોવાથી કાલ દ્રવ્યના અનંત ભેદ થાય છે, તેથી ત્યાં અનંતગુણા દ્રવ્યો થાય છે.

(૩-૪) તેનાથી ઈશાન અને નૈઋત્યકોણમાં અસંખ્યાતગુણા દ્રવ્યો છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે, કારણ કે તે બંને વિદિશાનું ક્ષેત્ર પૂર્વાપેક્ષયા અસંખ્યાતગુણું અને પરસ્પર તુલ્ય છે.

(૫-૬) તેનાથી આગ્નેય અને વાયવ્યકોણમાં વિશેષાધિક દ્રવ્યો છે અને પરસ્પર તુલ્ય છે કારણ કે તે બંને વિદિશામાં સોમનસ અને ગંધમાદન પર્વત પર સાત-સાત કૂટ છે. ઈશાન અને નૈઋત્યકોણમાં વિદ્યુત્પ્રભ અને ગંધમાદન પર્વત પર નવ-નવ શિખરો છે. આ રીતે અગ્નિ અને વાયવ્યકોણમાં બે-બે કૂટ ઓછા

હોવાથી ત્યાં ધુમ્મસ, ઝાકળાદિ સૂક્ષ્મ સ્નેહકાયિક પુદ્ગલોનું પ્રમાણ અધિક છે, સ્નિગ્ધ પુદ્ગલો અધિક છે. તે જ રીતે પુદ્ગલોની અધિકતાથી તેના પર વર્તી રહેલું કાલ દ્રવ્ય પણ અધિક છે. તેથી વિશેષાધિક દ્રવ્યો થાય છે.

- (૭) તેનાથી પૂર્વદિશામાં અસંખ્યાતગુણા દ્રવ્યો છે કારણ કે પૂર્વ દિશાનું ક્ષેત્ર પૂર્વપેક્ષયા અસંખ્યાતગણું છે.
- (૮) તેનાથી પશ્ચિમદિશામાં વિશેષાધિક દ્રવ્યો છે કારણ કે ત્યાં અધોલૌકિક બે વિજયોની પોલાણમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યો અધિક છે.
- (૯) તેનાથી દક્ષિણદિશામાં વિશેષાધિક દ્રવ્યો છે કારણ કે ત્યાં ચંદ્ર સૂર્યના દ્વીપો અને ગૌતમ દ્વીપ વગેરે નથી. તેથી જલ વધતાં જીવ અને પુદ્ગલ તથા કાલ દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થતાં દ્રવ્યો વધુ હોય છે.
- (૧૦) તેનાથી ઉત્તર દિશામાં વિશેષાધિક છે. કારણ કે ઉત્તરદિશામાં રહેલા માનસ સરોવરમાં જીવોની અધિકતા હોવાથી તેના તૈજસ-કાર્મણ શરીરની અધિકતાની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ દ્રવ્યની અધિકતા છે.

ક્રમ	દ્રવ્ય	પ્રમાણ	કારણ
૧	અધોદિશા	સર્વથી થોડા	કાલ દ્રવ્ય ન હોવાથી દ્રવ્યો ઓછા છે.
૨	ઊર્ધ્વદિશા	અનંતગુણા	ત્યાં કાલ વર્તે છે તેથી ઔપચારિક અનંત દ્રવ્ય થાય છે.
૩-૪	ઉત્તર-પૂર્વ દક્ષિણ-પશ્ચિમ	અસંખ્યાતગુણા (પરસ્પર તુલ્ય)	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગુણ વિસ્તૃત છે.
૫-૬	દક્ષિણ-પૂર્વ ઉત્તર-પશ્ચિમ	વિશેષાધિક (પરસ્પર તુલ્ય)	ઓસ આદિ પુદ્ગલોની પ્રચુરતા છે.
૭	પૂર્વ દિશા	અસંખ્યાતગુણા	ક્ષેત્ર અસંખ્યાતગણું છે.
૮	પશ્ચિમ દિશા	વિશેષાધિક	અધોલૌકિક વિજયોની પોલાણમાં પુદ્ગલોની અધિકતા છે.
૯	દક્ષિણ દિશા	વિશેષાધિક	જલની અધિકતા છે, તેથી જીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યની અધિકતા છે.
૧૦	ઉત્તર દિશા	વિશેષાધિક	માનસ સરોવરમાં જીવો અને પુદ્ગલોની પ્રચુરતા છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર આદિની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :-

૧૮૦ એસિ ણં ધંતે ! પરમાણુપોગ્ગલાણં, સંખેજ્જપએસિયાણં, અસંખેજ્જપએસિયાણં, અણંત- પએસિયાણ ય ખંધાણં દવ્વટ્ટયાએ પએસટ્ટયાએ દવ્વટ્ટપએસટ્ટયાએ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા યા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા અણંતપએસિયા ખંધા દવ્વટ્ટયાએ, પરમાણુપોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાએ અણંતગુણા, સંખેજ્જપએસિયા ખંધા દવ્વટ્ટયાએ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જપએસિયા ખંધા દવ્વટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણા ।

પએસટ્ટયાએ- સવ્વત્થોવા અણંતપએસિયા ખંધા પએસટ્ટયાએ, પરમાણુપોગ્ગલા અપએસટ્ટયાએ અણંતગુણા, સંખેજ્જપએસિયા ખંધા પએસટ્ટયાએ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જ પએસિયા ખંધા પએસટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણા ।

દવ્વટ્ટપણ્ણસટ્ટયાણ- સવ્વત્થોવા અણંતપણ્ણસિયા ઁંધા દવ્વટ્ટયાણ, તે ચેવ પણ્ણ સટ્ટયાણ અણંતગુણા, પરમાણુપોગ્ગલા દવ્વટ્ટ-અપણ્ણસટ્ટયાણ અણંતગુણા, સંખેજ્જપણ્ણસિયા ઁંધા દવ્વટ્ટયાણ સંખેજ્જગુણા, તે ચેવ પણ્ણસટ્ટયાણ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જપણ્ણસિયા ઁંધા દવ્વટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણા, તે ચેવ પણ્ણસટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! (૧) પરમાણુ પુદ્ગલો (૨) સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, (૩) અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, (૪) અનંતપ્રદેશી સ્કંધોમાંથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા અનંતપ્રદેશી સ્કંધ છે, (૨) તેનાથી પરમાણુ પુદ્ગલો અનંતગુણા છે, (૩) તેનાથી સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ અસંખ્યાતગુણા છે.

પ્રદેશની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા અનંત પ્રદેશી સ્કંધ છે, (૨) તેનાથી પરમાણુ પુદ્ગલ અપ્રદેશની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૩) તેનાથી સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ સંખ્યાતગુણા છે, (૪) તેનાથી અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ અસંખ્યાતગુણા છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ છે, (૨) તેનાથી તે જ અનંત પ્રદેશી સ્કંધો પ્રદેશની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૩) તેનાથી પરમાણુ પુદ્ગલ, દ્રવ્ય-અપ્રદેશની અપેક્ષાએ અનંતગુણા છે, (૪) તેનાથી સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગુણા છે, (૫) તેનાથી તે જ સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો પ્રદેશની અપેક્ષાએ સંખ્યાત ગુણા છે, (૬) તેનાથી અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે અને (૭) તેનાથી તે જ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધો પ્રદેશની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે.

૧૮૧ ણ્ણસિ ણં ઁંતે ! ણ્ણપણ્ણસોગાઢાણં સંખેજ્જપણ્ણસોગાઢાણં અસંખેજ્જપણ્ણસોગાઢાણં ચ પોગ્ગલાણં દવ્વટ્ટયાણ પણ્ણસટ્ટયાણ દવ્વટ્ટપણ્ણસટ્ટયાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા ણ્ણપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાણ, સંખેજ્જપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાણ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણા ।

પણ્ણસટ્ટયાણ- સવ્વત્થોવા ણ્ણપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા પણ્ણસટ્ટયાણ, સંખેજ્જપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા પણ્ણસટ્ટયાણ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા પણ્ણસટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણા ।

દવ્વટ્ટપણ્ણસટ્ટયાણ- સવ્વત્થોવા ણ્ણપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટપણ્ણસટ્ટયાણ, સંખેજ્જપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાણ સંખેજ્જગુણા, તે ચેવ પણ્ણસટ્ટયાણ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જપણ્ણસોગાઢા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણા, તે ચેવ પણ્ણસટ્ટયાણ અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! એક પ્રદેશાવગાઢ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલોમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશની અપેક્ષાએ, દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ છે, (૨) તેનાથી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ સંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલો અસંખ્યાત ગુણ છે.

પ્રદેશની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ છે, (૨) તેનાથી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ સંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ અસંખ્યાતગુણ છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા દ્રવ્ય અને અપ્રદેશની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ છે (૨) તેનાથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ સંખ્યાતગુણ છે (૩) તેનાથી પ્રદેશની અપેક્ષાએ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ સંખ્યાતગુણ છે (૪) તેનાથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ અસંખ્યાતગુણ છે (૫) તેનાથી પ્રદેશની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ ૪ અસંખ્યાતગુણ છે.

૧૮૨ **एएसि णं भंते ! एगसमयटिईयाणं संखेज्जसमयटिईयाणं असंखेज्जसमयटिईयाणं च पोगगलाणं दव्वट्टयाए पएसट्टयाए दव्वट्टपएसट्टयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! સવ્વત્થોવા એગસમયટિઈયા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાએ, સંખેજ્જસમયટિઈયા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાએ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જસમયટિઈયા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણા ।

પાસટ્ટયાએ- સવ્વત્થોવા એગસમયટિઈયા પોગ્ગલા પાસટ્ટયાએ, સંખેજ્જસમયટિઈયા પોગ્ગલા પાસટ્ટયાએ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જસમયટિઈયા પોગ્ગલા પાસટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણા ।

દવ્વટ્ટપાસટ્ટયાએ- સવ્વત્થોવા એગસમયટિઈયા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટપાસટ્ટયાએ, સંખેજ્જસમયટિઈયા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાએ સંખેજ્જગુણા, તે ચેવ પાસટ્ટયાએ સંખેજ્જગુણા, અસંખેજ્જસમયટિઈયા પોગ્ગલા દવ્વટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણા, તે ચેવ પાસટ્ટયાએ અસંખેજ્જગુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! એક સમયની સ્થિતિવાળા, સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા અને અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોમાંથી દ્રવ્ય અપેક્ષાએ, પ્રદેશ અપેક્ષાએ તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશ અપેક્ષાએ કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ છે, (૨) તેનાથી સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ સંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ અસંખ્યાતગુણ છે.

પ્રદેશની અપેક્ષાએ- (૧) સર્વથી થોડા એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ છે, (૨) તેનાથી સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ સંખ્યાતગુણ છે, (૩) તેનાથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ અસંખ્યાતગુણ છે.

દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ- (૧) એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ સર્વથી થોડા છે, (૨) તેનાથી સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગુણ છે (૩) તેનાથી તે ૪ સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો પ્રદેશની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગુણ

છે, (૪) તેનાથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણ છે, (૫) તેનાથી તે જ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો પ્રદેશની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણ છે.

૧૮૩ **एएसिणं भंते ! एगगुणकालगाणं, संखेज्जगुणकालगाणं, असंखेज्जगुणकालगाणं, अणंतगुणकालगाणं च पोग्गलाणं दव्वट्टयाए पएसट्टयाए दव्वट्टपएसट्टयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?**

ગોયમા ! જહા પરમાણુપોગ્ગલા તહા ભાણિયવ્વા । એવં સંખેજ્જગુણકાલગાણ વિ । એવં સેસા વિ વણ્ણા-ગંધા-રસા ફાસા ભાણિયવ્વા । ફાસાણં કક્કલ્લ-મડય-ગરુય-લહુયાણં જહા એગપ્પેસોગાઢાણં ભણંતિ તહા ભાણિયવ્વં । અવસેસા ફાસા જહા વણ્ણા ગંધા ભણિયા તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! એક ગુણ કાળા, સંખ્યાત ગુણ કાળા, અસંખ્યાતગુણ કાળા અને અનંતગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલોમાં, દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી તથા દ્રવ્ય અને પ્રદેશથી કોણ કોનાથી અલ્પ, બહુ, તુલ્ય કે વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જે રીતે પરમાણુ પુદ્ગલના વિષયમાં કહ્યું છે, તે જ રીતે અહીં પણ કહેવું જોઈએ. તે જ રીતે સંખ્યાતગુણ કાળા, અસંખ્યાતગુણ કાળા, અનંતગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. તે જ રીતે શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પુદ્ગલોના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ. પરંતુ સ્પર્શમાં કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ અને લઘુ સ્પર્શોના વિષયમાં પરમાણુ આદિની જેમ ન કહેતાં એક પ્રદેશાવગાઢ આદિ પુદ્ગલોના અલ્પબહુત્વની જેમ કહેવું જોઈએ. શેષ ચાર સ્પર્શના વિષયમાં વર્ણાદિના અલ્પબહુત્વની સમાન એટલે કે પરમાણુ આદિની સમાન કથન કરવું. ॥ **છવીસમું દ્વાર પૂર્ણ ॥**

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરમાણુ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધના દ્રવ્યાર્થ, પ્રદેશાર્થ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશાર્થના અલ્પબહુત્વની વિચારણા છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :- (૧) સર્વથી થોડા અનંત પ્રદેશી સ્કંધો છે. તેમાં ઘણા સ્કંધો બાદર હોવાથી થોડા છે અર્થાત્ પરમાણુથી અસંખ્ય પ્રદેશી સુધીના સ્કંધો સૂક્ષ્મ અને ચક્ષુ અગ્રાહ્ય હોવાથી લોકમાં ઘણા હોય છે. (૨) તેનાથી પરમાણુ પુદ્ગલ અનંતગુણ છે. (૩) તેનાથી સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધના સંખ્યાત વિકલ્પો થવાથી સંખ્યાતગુણ છે અને (૪) તેનાથી અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધના અસંખ્યાતા વિકલ્પો થવાથી અસંખ્યાતગુણ છે. **પ્રદેશની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનું કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.**

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :- અહીં ક્ષેત્રની પ્રધાનતા છે. એક આકાશપ્રદેશ ઉપર રહેલા પરમાણુથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધોને એક દ્રવ્ય તરીકે ગણવામાં આવે છે કારણ કે બધાનું આધારભૂત ક્ષેત્ર એક આકાશપ્રદેશ છે. તે જ રીતે લોકાકાશના બે આકાશપ્રદેશ ઉપર રહેલા દ્વિપ્રદેશીથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધો દ્વિપ્રદેશાવગાઢ કહેવાય છે. સ્કંધ જેટલા પ્રદેશી હોય, તેટલા આકાશપ્રદેશ પર ઉત્કૃષ્ટપણે તે અવગાઢ થઈ શકે છે અને ઓછામાં ઓછા એક આકાશ પ્રદેશ પર પણ અવગાઢ થઈ શકે છે. યથા— દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ

જઘન્ય એક આકાશ પ્રદેશ પર અને ઉત્કૃષ્ટ બે આકાશપ્રદેશ પર રહી શકે છે પરંતુ તે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર રહી શકતો નથી. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક આકાશપ્રદેશ પર રહે ત્યારે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે એકપ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય કહેવાય અને બે આકાશ પ્રદેશ પર રહે ત્યારે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બે પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય કહેવાય છે.

તે જ રીતે દશપ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય એક આકાશપ્રદેશ પર રહે છે; મધ્યમ બે, ત્રણ, ચાર **યાવત્** નવ આકાશપ્રદેશ પર રહે છે અને ઉત્કૃષ્ટ દશ આકાશપ્રદેશ પર રહે છે પરંતુ દશથી વધારે આકાશપ્રદેશ પર તે રહી શકતો નથી. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે જેટલા આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થયો હોય તેટલા આકાશ પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય કહેવાય છે. તે જ રીતે અનંતપ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય એક આકાશપ્રદેશ પર રહે છે; મધ્યમ બે, ત્રણ, ચાર **યાવત્** સંખ્યાતપ્રદેશ પર રહે છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર રહે છે. લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ હોવાથી તે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત પ્રદેશ પર રહે છે, અનંત આકાશ પ્રદેશ લોકમાં નથી.

અનંતપ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય ત્યારે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તે એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય કહેવાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય ત્યારે અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્ય કહેવાય છે.

આ રીતે ક્ષેત્રની પ્રધાનતાને સ્વીકારીને વિચારણા કરતાં— (૧) એક પ્રદેશાવગાઢ દ્રવ્યો સ્વભાવથી લોકમાં સર્વથી થોડા છે. (૨) તેનાથી સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્યો સંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે એકથી વધુ એટલે કે બે, ત્રણ, ચાર **યાવત્** સંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ અવગાહન કરનારા પુદ્ગલોના સંખ્યાતા વિકલ્પ થવાથી સંખ્યાતગુણ થાય છે. (૩) તેનાથી અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલ દ્રવ્યોના અસંખ્ય વિકલ્પો હોવાથી અસંખ્યાતગુણ થાય છે. આ જ રીતે પ્રદેશની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વને પૂર્વવત્ સમજી લેવું જોઈએ.

કાલની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :— તે ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

ભાવની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ :— તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને ચાર મૂળ સ્પર્શ— શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષનું કથન પરમાણુ પુદ્ગલ આદિના અલ્પબહુત્વની સમાન છે.

કાળા વર્ણના પુદ્ગલો દ્રવ્યાપેક્ષા— (૧) સર્વથી થોડા અનંતગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો છે. (૨) તેનાથી એક ગુણકાળા વર્ણના પુદ્ગલો અનંતગુણ છે. (૩) તેનાથી સંખ્યાતગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો સંખ્યાતગુણ છે. (૪) તેનાથી અસંખ્યાત ગુણકાળા વર્ણના પુદ્ગલો અસંખ્યાતગુણ છે.

કાળાવર્ણના પુદ્ગલો પ્રદેશાપેક્ષા— (૧) સર્વથી થોડા અનંતગુણકાળા વર્ણના પુદ્ગલો છે. (૨) તેનાથી એક ગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો અપ્રદેશની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે. (૩) તેનાથી સંખ્યાત-ગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો પ્રદેશની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગુણ છે. (૪) તેનાથી અસંખ્યાત ગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો પ્રદેશની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણ છે.

કાળા વર્ણના પુદ્ગલો દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ— (૧) સર્વથી થોડા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંતગુણ કાળાવર્ણના પુદ્ગલો છે. (૨) તેનાથી તે જ અનંતગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો પ્રદેશની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે. (૩) તેનાથી એક ગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો દ્રવ્ય અને અપ્રદેશની અપેક્ષાએ અનંતગુણ છે. (૪) તેનાથી સંખ્યાતગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગુણ છે. (૫) તેનાથી સંખ્યાતગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો પ્રદેશની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગુણ છે. (૬) તેનાથી અસંખ્યાતગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ગુણ છે. (૭) તેનાથી અસંખ્યાતગુણ કાળા વર્ણના પુદ્ગલો પ્રદેશની

અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે. આ જ રીતે પાંચે વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ તે ચાર મૂળ સ્પર્શનું અલ્પબહુત્વ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, પ્રદેશની અપેક્ષાએ અને દ્રવ્ય-પ્રદેશની અપેક્ષાએ થાય છે.

કર્કશ, મૃદુ, લઘુ અને ગુરુ સ્પર્શનું અલ્પબહુત્વ— આ ચાર સ્પર્શ સાંયોગિક સ્પર્શ છે. તે અનંત પ્રદેશી બાદર સ્કંધમાં જ હોય છે. તેનું અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે થાય છે—

કર્કશ પુદ્ગલોનું દ્રવ્યાપેક્ષા અલ્પબહુત્વ— (૧) સર્વથી થોડા એક ગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો છે. (૨) તેનાથી સંખ્યાતગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો સંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી અસંખ્યાત ગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો અસંખ્યાતગુણા છે. (૪) તેનાથી અનંતગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા અનંતગુણા છે.

કર્કશ પુદ્ગલોનું પ્રદેશાપેક્ષા અલ્પબહુત્વ :— (૧) સર્વથી થોડા એકગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો અપ્રદેશની અપેક્ષાએ છે. (૨) તેનાથી સંખ્યાત ગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો સંખ્યાતગુણા છે. (૩) તેનાથી અસંખ્યાતગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો અસંખ્યાતગુણા છે. (૪) તેનાથી અનંતગુણ કર્કશ સ્પર્શવાળા પુદ્ગલો અનંતગુણા છે. આ જ રીતે દ્રવ્ય-પ્રદેશની સંયુક્ત અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ થાય છે. કર્કશની જેમ મૃદુ, લઘુ અને ગુરુ સ્પર્શોનું પણ અલ્પબહુત્વ થાય છે.

દ્રવ્ય અને ભાવ(વર્ણાદિ)ની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ દ્રવ્યનું અલ્પબહુત્વ :—

ક્રમ	પુદ્ગલ દ્રવ્ય	દ્રવ્યથી પ્રમાણ	પ્રદેશથી પ્રમાણ	દ્રવ્ય-પ્રદેશથી પ્રમાણ	કારણ
૧	અનંતપ્રદેશી સ્કંધ/ અનંતગુણ કાળા પુ.	સર્વથી થોડા	સર્વથી થોડા	૧ દ્રવ્યથી સર્વથી થોડા ૨ પ્રદેશથી અનંતગુણા	સ્વભાવથી
૨	પરમાણુ પુદ્ગલ/ એક ગુણ કાળા પુ.	અનંતગુણા	અનંતગુણા	૩ દ્રવ્ય-અપ્રદેશથી અનંતગુણા	સ્વભાવથી
૩	સંખ્યાત પ્રદેશીસ્કંધ/ સંખ્યાતગુણ કાળાપુ.	સંખ્યાતગુણા	સંખ્યાતગુણા	૪ દ્રવ્યથી સંખ્યાતગુણા ૫ પ્રદેશથી સંખ્યાતગુણા	સંખ્યાતા વિકલ્પો છે
૪	અસં. પ્રદેશી સ્કંધ/ અસં. ગુણ કાળા પુ.	અસંખ્યાતગુણા	અસંખ્યાતગુણા	૬ દ્રવ્યથી અસંખ્યાતગુણા ૭ પ્રદેશથી અસંખ્યાતગુણા	અસંખ્યાતા વિકલ્પો છે

નોંધ : અસં. = અસંખ્યાત, પુ. = પુદ્ગલ.

ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ(કર્કશાદિ સ્પર્શ)ની અપેક્ષાએ પુદ્ગલનું અલ્પબહુત્વ :—

ક્રમ	પુદ્ગલ દ્રવ્ય	દ્રવ્યથી પ્રમાણ	પ્રદેશથી પ્રમાણ	દ્રવ્ય-પ્રદેશથી પ્રમાણ	કારણ
૧	એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ, એક સમય સ્થિતિક પુદ્ગલ, એક ગુણ કર્કશ પુદ્ગલ	સર્વથી થોડા	સર્વથી થોડા	૧. દ્રવ્ય-અપ્રદેશથી સર્વથી થોડા	સ્વભાવથી
૨	સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ, સંખ્યાત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલ, સંખ્યાતગુણ કર્કશ પુદ્ગલ	સંખ્યાતગુણા	સંખ્યાતગુણા	૨. દ્રવ્યથી સંખ્યાતગુણા ૩. પ્રદેશથી સંખ્યાતગુણા	સંખ્યાત વિકલ્પો છે.

ક્રમ	પુદ્ગલ દ્રવ્ય	દ્રવ્યથી પ્રમાણ	પ્રદેશથી પ્રમાણ	દ્રવ્ય-પ્રદેશથી પ્રમાણ	કારણ
૩	અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ, અસંખ્યાત સમયસ્થિતિક પુદ્ગલ, અસંખ્યાતગુણ કર્કશ પુદ્ગલ	અસંખ્યાતગુણ	અસંખ્યાતગુણ	૪. દ્રવ્યથી અસંખ્યાતગુણ ૫. પ્રદેશથી અસંખ્યાતગુણ	અસંખ્યાતા વિકલ્પો છે.
૪	અનંતગુણ કર્કશ પુદ્ગલ	અનંતગુણ	અનંતગુણ	૬. દ્રવ્યથી અનંતગુણ ૭. પ્રદેશથી અનંતગુણ	અનંત વિકલ્પો છે.

નોંધ : કર્કશ સ્પર્શની જેમ મૃદુ, લઘુ, ગુરુ સ્પર્શયુક્ત પુદ્ગલોનું અલ્પબહુત્વ સમજવું.

(૨૭) મહાદંડક દ્વાર : સર્વ જીવોના ૯૮ બોલનું અલ્પબહુત્વ :-

૧૮૪ સવ્વજીવપ્પબહું મહાદંડયં વણ્ણઇસ્સામિ- (૧) સવ્વત્થોવા ગબ્ભવકકંતિયા મણુસ્સા (૨) મણુસ્સીઓ સંખેજ્જગુણાઓ (૩) બાદરતેઠ્ઠકાઇયા પજ્જત્તયા અસંખેજ્જગુણા, (૪) અણુત્તરોવવાઇયા દેવા અસંખેજ્જગુણા (૫) ડવરિમગેવેજ્જગા દેવા સંખેજ્જગુણા (૬) મજ્ઝિમ્મ ગેવેજ્જગા દેવા સંખેજ્જગુણા (૭) હેટ્ઠિમગેવેજ્જગા દેવા સંખેજ્જગુણા (૮) અચ્ચુએ કપ્પે દેવા સંખેજ્જગુણા (૯) આરણે કપ્પે દેવા સંખેજ્જગુણા (૧૦) પાણએ કપ્પે દેવા સંખેજ્જગુણા (૧૧) આણએ કપ્પે દેવા સંખેજ્જગુણા ।

(૧૨) અહેસત્તમાએ પુઢવીએ ણેરઇયા અસંખેજ્જગુણા (૧૩) છટ્ઠીએ તમાએ પુઢવીએ ણેરઇયા અસંખેજ્જગુણા (૧૪) સહસ્સારે કપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા (૧૫) મહાસુક્કે કપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા (૧૬) પંચમાએ ધૂમપ્પમાએ પુઢવીએ ણેરઇયા અસંખેજ્જગુણા (૧૭) લંતાએ કપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા (૧૮) ચડત્થીએ પંકપ્પમાએ પુઢવીએ ણેરઇયા અસંખેજ્જગુણા (૧૯) બંભલોએ કપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા (૨૦) તચ્ચાએ વાલુયપ્પમાએ પુઢવીએ ણેરઇયા અસંખેજ્જગુણા (૨૧) માહિંદકપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા (૨૨) સણંકુમારે કપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા (૨૩) દોચ્ચાએ સવ્વકરપ્પમાએ પુઢવીએ ણેરઇયા અસંખેજ્જગુણા (૨૪) સમ્મુચ્છિમ્મમણુસ્સા અસંખેજ્જગુણા (૨૫) ઈસાણે કપ્પે દેવા અસંખેજ્જગુણા (૨૬) ઈસાણે કપ્પે દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ (૨૭) સોહમ્મે કપ્પે દેવા સંખેજ્જગુણા (૨૮) સોહમ્મે કપ્પે દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ (૨૯) ભવણવાસી દેવા અસંખેજ્જગુણા (૩૦) ભવણવાસિણીઓ દેવીઓ સંખેજ્જગુણાઓ (૩૧) ઈમીસે રયણપ્પમાએ પુઢવીએ ણેરઇયા અસંખેજ્જગુણા ।

(૩૨) ખહયરપંચંદિયતિરિક્ખજોણિયા પુરિસા અસંખેજ્જગુણા (૩૩) ખહયરપંચંદિય તિરિક્ખ-જોણિણીઓ સંખેજ્જગુણાઓ (૩૪) થલયરપંચંદિયતિરિક્ખ-જોણિયા પુરિસા સંખેજ્જગુણા (૩૫) થલયરપંચંદિયતિરિક્ખજોણિણીઓ સંખેજ્જગુણાઓ (૩૬) જલયર પંચંદિયતિરિક્ખ- જોણિયા પુરિસા સંખેજ્જગુણા (૩૭) જલયરપંચંદિયતિરિક્ખ- જોણિણીઓ

संखेज्जगुणाओ (३८) वाणमंतरा देवा संखेज्जगुणा (३९) वाणमंतरीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ (४०) जोइसिया देवा संखेज्जगुणा (४१) जोइसिणीओ देवीओ संखेज्जगुणाओ (४२) खहयर-पंचेदियतिरिक्खजोणिया णपुंसया संखेज्जगुणा (४३) थलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया णपुंसया संखेज्जगुणा (४४) जलयरपंचेदियतिरिक्ख-जोणिया णपुंसया संखेज्जगुणा (४५) चउरिंदिया पज्जत्तया संखेज्जगुणा (४६) पंचेदिया पज्जत्तया विसेसाहिया (४७) बेइंदिया पज्जत्तया विसेसाहिया (४८) तेइंदिया पज्जत्तया विसेसाहिया (४९) पंचिंदिया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (५०) चउरिंदिया अपज्जत्तया विसेसाहिया (५१) तेइंदिया अपज्जत्तया विसेसाहिया (५२) बेइंदिया अपज्जत्तया विसेसाहिया ।

(५३) पत्तेयसरीर-बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा (५४) बादरणिगोदा पज्जत्तया असंखेज्जगुणा (५५) बादरपुढविकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा (५६) बादर-आउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा (५७) बादरवाउकाइया पज्जत्तया असंखेज्जगुणा (५८) बादरतेउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (५९) पत्तेयसरीर-बादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (६०) बादरणिगोदा अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (६१) बादरपुढविकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (६२) बादरआउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (६३) बादरवाउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (६४) सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (६५) सुहुमपुढविकाइया अपज्जत्तया विसेसाहिया (६६) सुहुमआउकाइया अपज्जत्तया विसेसाहिया (६७) सुहुमवाउकाइया अपज्जत्तया विसेसाहिया (६८) सुहुम तेउकाइया पज्जत्तया संखेज्जगुणा (६९) सुहुमपुढविकाइया पज्जत्तया विसेसाहिया (७०) सुहुमआउकाइया पज्जत्तया विसेसाहिया (७१) सुहुमवाउकाइया पज्जत्तया विसेसाहिया (७२) सुहुमणिगोदा अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (७३) सुहुमणिगोदा पज्जत्तया संखेज्जगुणा ।

(७४) अभवसिद्धिया अणंतगुणा (७५) परिवडियसम्मत्ता अणंतगुणा (७६) सिद्धा अणंतगुणा (७७) बादरवणस्सइकाइया पज्जत्तया अणंतगुणा (७८) बादरपज्जत्तया विसेसाहिया (७९) बादरवणस्सइकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (८०) बादरअपज्जत्तया विसेसाहिया (८१) बादरा विसेसाहिया (८२) सुहुमवणस्सइकाइया अपज्जत्तया असंखेज्जगुणा (८३) सुहुमा अपज्जत्तया विसेसाहिया (८४) सुहुमवणस्सइकाइया पज्जत्तया संखेज्जगुणा (८५) सुहुमपज्जत्तया विसेसाहिया (८६) सुहुमा विसेसाहिया (८७) भवसिद्धिया विसेसाहिया (८८) णिगोदजीवा विसेसाहिया (८९) वणस्सइजीवा विसेसाहिया (९०) एगिंदिया विसेसाहिया (९१) तिरिक्खजोणिया विसेसाहिया (९२) मिच्छिद्दी विसेसाहिया (९३) अविरता विसेसाहिया (९४) सकसायी विसेसाहिया (९५) छउमत्था विसेसाहिया (९६) सजोगी विसेसाहिया (९७) संसारत्था विसेसाहिया (९८) सव्वजीवा विसेसाहिया ।

ભાવાર્થ :- હવે હું સમસ્ત જીવોના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ કરતાં મહાદંડકનું વર્ણન કરીશ—

- (૧) સર્વથી થોડા ગર્ભજ મનુષ્યો છે. કારણ કે તે સંખ્યાતા જ હોય છે. શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રના આધારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા ૨૯ અંક પ્રમાણ છે. યથા— ૭૯,૨૨,૮૧,૬૨,૫૧,૪૨,૬૪,૩૩,૭૫,૯૩,૫૪,૩૯,૫૦,૩૩૬.
- (૨) તેનાથી મનુષ્યાણી સંખ્યાતગુણી અધિક છે. ગર્ભજ મનુષ્યો કરતાં મનુષ્યાણી ઉત્કૃષ્ટતાની અપેક્ષાએ સત્તાવીશગુણી અને સત્તાવીશ વધુ હોય છે. જ્યારે મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાએ ન હોય, ત્યારે જઘન્ય, મધ્યમ કોઈ પણ સંખ્યા હોઈ શકે છે. **આ સંપૂર્ણ અલ્પબહુત્વ દરેક જીવોની ઉત્કૃષ્ટ રાશિની અપેક્ષાએ સમજવું.**
- (૩) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે મનુષ્યોથી એકેન્દ્રિય જીવો વધુ જ હોય છે.
- (૪) તેનાથી અનુત્તરોપપાતિક દેવો અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા માત્ર ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ અઢીદ્વીપ ક્ષેત્રમાં હોય છે અને તેમાં પણ કર્મભૂમિમાં જ હોય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત દેવો તો અસંખ્ય યોજન પ્રમાણ મોટા વિમાનોમાં હોય છે.
- (૫) તેનાથી ઉપરિતન(ઉપરની) ત્રણ ઐવેયકના દેવો સંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોનાં પાંચ વિમાનો છે અને ઉપરની ત્રણ ઐવેયકના સો વિમાનો છે અને તે દરેક વિમાનમાં અસંખ્યાતા દેવો છે.
- (૬) તેનાથી મધ્યમ(વચ્ચેની) ત્રણ ઐવેયકના દેવો સંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે નીચે-નીચેના દેવલોકોમાં દેવો ક્રમશઃ વધુ હોય છે.
- (૭) તેનાથી અધસ્તન(નીચલી) ત્રણ ઐવેયકના દેવો સંખ્યાતગુણા છે.
- (૮) તેનાથી બારમા અચ્યુત કલ્પના દેવો સંખ્યાતગુણા છે.
- (૯) તેનાથી અગિયારમા આરણ કલ્પના દેવો સંખ્યાતગુણા છે. જો કે આરણ અને અચ્યુત કલ્પ બંને સમશ્રેણીમાં છે અને તેમાં વિમાનોની સંખ્યા સરખી છે. છતાં અલ્પ-અલ્પ સ્થિતિના દેવો ક્રમશઃ વધુ હોય છે.
- (૧૦) તેનાથી દશમા પ્રાણત કલ્પના દેવો સંખ્યાતગુણા છે.
- (૧૧) તેનાથી નવમા આણત કલ્પના દેવો સંખ્યાતગુણા છે.
- (૧૨) તેનાથી અઘઃસપ્તમ(સાતમી) નરક પૃથ્વીના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે એકથી અગિયાર બોલોમાં કેવળ કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યો જ ઉત્પન્ન થાય છે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો ત્યાં ઉત્પન્ન થતા નથી અને અહીંથી આગળના બોલોમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પણ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે જીવો અસંખ્યગુણા થાય છે.
- (૧૩) તેનાથી છઠ્ઠી તમઃપ્રભા નરક પૃથ્વીના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે.
- (૧૪) તેનાથી આઠમા સહસ્રાર કલ્પના દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. કારણ કે તેના વિમાનો અધિક સંખ્યામાં અને અધિક વિસ્તારવાળા છે.
- (૧૫) તેનાથી સાતમા મહાશુક કલ્પના દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. અહીં ઘણા વિમાનો છે અર્થાત્ સહસ્રાર કલ્પમાં છ હજાર વિમાનો છે, જ્યારે મહાશુક કલ્પમાં ચાલીશ હજાર વિમાનો છે.
- (૧૬) તેનાથી પાંચમી ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે, તેના નરકાવાસો વધુ છે.
- (૧૭) તેનાથી છઠ્ઠા લાંતક કલ્પના દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, તેના વિમાનો વધુ છે.
- (૧૮) તેનાથી ચોથી પંકપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે.
- (૧૯) તેનાથી પાંચમા બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવો અસંખ્યાતગુણા છે.
- (૨૦) તેનાથી ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે.
- (૨૧) તેનાથી ચોથા માહેન્દ્ર કલ્પના દેવો અસંખ્યાતગુણા છે.

(૨૨) તેનાથી ત્રીજા સનત્કુમાર કલ્પના દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. તેના વિમાનો અધિક છે અને તે દક્ષિણ દિશામાં હોવાથી દેવોની સંખ્યા અધિક છે.

(૨૩) તેનાથી બીજી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે. (સાતમી નરક પૃથ્વીના નૈરયિકોથી બીજી નરક પૃથ્વીના નૈરયિકો સુધી ક્રમશઃ અવગાહના નાની છે અને નરકાવાસો વધારે છે. તેથી નૈરયિકોની સંખ્યા વધારે છે.

(૨૪) તેનાથી (બીજી નરકના નૈરયિકોથી) સંમૂર્ચિર્મ મનુષ્યો અસંખ્યાતગુણા છે. તેમની અવગાહના અત્યંત નાની એટલે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

(૨૫) તેનાથી બીજા ઈશાન કલ્પના દેવો અસંખ્યાતગુણા છે, પૂર્વના દેવલોકની અપેક્ષાએ સ્થિતિ અલ્પ (એક પલ્યોપમ સાધિક) હોવાથી દેવો વધુ હોય છે.

(૨૬) તેનાથી બીજા ઈશાન કલ્પની દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે કારણ કે દેવોથી દેવીઓ ઉત્કૃષ્ટપણે બત્રીશગુણી અને બત્રીશ અધિક હોય છે.

(૨૭) તેનાથી પ્રથમ સૌધર્મ કલ્પના દેવો સંખ્યાતગુણ છે, કારણ કે વિમાનો વધુ છે અર્થાત્ ઈશાન કલ્પમાં અઠ્યાવીશ લાખ વિમાનો છે અને સૌધર્મ કલ્પમાં બત્રીશ લાખ વિમાનો છે.

વિશેષ : માહેન્દ્ર, સનત્કુમાર આદિ ઉપરના કલ્પોના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતગુણી હીનાધિકતા હોય છે, જ્યારે સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પના દેવોમાં સંખ્યાતગુણી જ હીનાધિકતા છે. તેનું કારણ એ છે કે ત્રીજાથી ઉપરના દેવલોકમાં કેવળ દેવો જ હોય છે જ્યારે સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકમાં દેવો અને દેવીઓ બંને હોય છે તેથી તે બંને દેવલોકમાં જીવોની સંખ્યાનું દેવ અને દેવી તે બે પ્રકારમાં વિભાજન થઈ જાય છે. તે ઉપરાંત સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકની સ્થિતિમાં ન્યૂનાધિકતા અલ્પ છે, જ્યારે ઉપરના દેવલોકોમાં પરસ્પર સ્થિતિનું અંતર અધિક હોય છે તેથી તેમાં પરસ્પર અસંખ્યાતગુણ ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

(૨૮) તેનાથી સૌધર્મ કલ્પની દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે કારણ કે દેવોથી દેવીઓ બત્રીશગુણી અને બત્રીશ વધુ હોય છે.

(૨૯) તેનાથી ભવનવાસી દેવો અસંખ્યાતગુણા છે. તે દેવોના ભવનો અને ક્ષેત્ર વધુ છે.

(૩૦) તેનાથી ભવનવાસી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે.

(૩૧) તેનાથી પ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકો અસંખ્યાતગુણા છે કારણ કે અસંજી-સંજી બંને પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે અને કૃષ્ણપક્ષી જીવો પણ ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩૨) તેનાથી ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક પુરુષો અસંખ્યાતગુણા છે. નૈરયિકોથી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો સ્વાભાવિક રીતે વધુ જ હોય.

(૩૩) તેનાથી ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક સ્ત્રીઓ (તિર્યચાણીઓ) સંખ્યાતગુણી છે. કારણ કે તિર્યચ પુરુષથી તિર્યચાણી ત્રણ ગુણી અને ત્રણ અધિક હોય છે.

(૩૪) તેનાથી સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક પુરુષો સંખ્યાતગુણા છે. પક્ષીઓ કરતાં ચતુષ્પદ સ્થળચર પ્રાણી વધુ હોય છે.

(૩૫) તેનાથી સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે. કારણ કે સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ હોય છે.

(૩૬) તેનાથી જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ પુરુષ સંખ્યાતગુણા અધિક છે. અસંખ્ય સમુદ્રોમાં સંજી પંચેન્દ્રિય મચ્છ-કચ્છ ઘણા હોય છે.

(૩૭) તેનાથી જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચાણી સંખ્યાતગુણી છે.

- (૩૮) તેનાથી વ્યંતર દેવો સંખ્યાતગુણ છે. પરવશપણે કષ્ટ સહન કરીને શુભ પરિણામમાં મરનારા તેમજ અનિચ્છાએ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનારા વગેરે પંચેન્દ્રિય જીવો અકામ નિર્જરા કરીને વ્યંતર દેવ થાય છે.
- (૩૯) તેનાથી વ્યંતર દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે.
- (૪૦) તેનાથી જ્યોતિષી દેવો સંખ્યાતગુણ છે. જ્યોતિષીદેવોના વિમાનો તિરછાલોકના ૧૧૦ યોજન પ્રમાણ પ્રતરમાં અત્યંત સઘન છે. તેથી દેવોની સંખ્યા પણ અધિક હોય છે.
- (૪૧) તેનાથી જ્યોતિષી દેવીઓ સંખ્યાતગુણી છે, દેવોથી દેવીઓ બત્રીસગુણી વધુ હોય છે.
- (૪૨) તેનાથી ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક નપુંસકો સંખ્યાતગુણ છે. કારણ કે— (૧) તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં સ્ત્રી અને પુરુષ કરતાં નપુંસકોની ઉત્પત્તિ વધુ હોય છે. (૨) અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહના-વાળા તેમજ કોડપૂર્વના આયુષ્યવાળા ઘણા તિર્યચ નપુંસકો હોય છે, અલ્પ અવગાહનાવાળા અને દીર્ઘાયુષ્ય-વાળા જીવો અધિક હોવાથી ખેચર, સ્થલચર અને જલચર નપુંસકોની સંખ્યા ક્રમશઃ વધી જાય છે.
- (૪૩) તેનાથી સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક નપુંસક સંખ્યાતગુણ છે.
- (૪૪) તેનાથી જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિક નપુંસક સંખ્યાતગુણ છે.
- (૪૫) તેનાથી પર્યાપ્તા ચૌરેન્દ્રિય સંખ્યાતગુણ છે. સમુદ્રોમાં જળજંતુઓ વધુ છે.
- (૪૬) તેનાથી પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય વિશેષાધિક છે.
- (૪૭) તેનાથી બેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. સમુદ્રોમાં વિકલેન્દ્રિય જીવો વધુ છે.
- (૪૮) તેનાથી તેઈન્દ્રિય પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. બેઈન્દ્રિયથી તેઈન્દ્રિય જીવો સ્વાભાવિક રીતે વધુ છે.
- (૪૯) તેનાથી પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે કારણ કે બાદર અને ત્રસજીવોમાં પર્યાપ્ત કરતાં અપર્યાપ્ત જીવો વધુ જ હોય.
- (૫૦) તેનાથી અપર્યાપ્તા ચૌરેન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે. અપર્યાપ્ત જીવોમાં અલ્પ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો સ્વાભાવિક રીતે ક્રમશઃ કંઈક વધુ હોય છે.
- (૫૧) તેનાથી અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે.
- (૫૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયો વિશેષાધિક છે.
- (૫૩) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. ત્રસજીવોથી એકેન્દ્રિય જીવો વધુ હોય છે.
- (૫૪) તેનાથી પર્યાપ્તા બાદર નિગોદો(બાદર અનંતકાયિક જીવોના શરીરો) અસંખ્યાતગુણ છે. તેની અવગાહના સૂક્ષ્મ હોય છે.
- (૫૫) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. લોકમાં તેનું ક્ષેત્ર વધુ છે.
- (૫૬) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે.લોકમાં પૃથ્વીથી પાણીનું ક્ષેત્ર વધુ છે.
- (૫૭) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક પર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. લોકમાં બાદર વાયુ લોકાંત સુધી છે.
- (૫૮) તેનાથી બાદર તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. બાદર જીવોમાં પર્યાપ્તથી અપર્યાપ્ત જીવો વધુ હોય છે.
- (૫૯) તેનાથી પ્રત્યેક શરીરી બાદર વનસ્પતિકાયિકના અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. તેજસ્કાયિક જીવોથી તેનું ક્ષેત્ર વધુ છે.
- (૬૦) તેનાથી અપર્યાપ્તા બાદર નિગોદો (શરીરો) અસંખ્યાતગુણ છે. અવગાહના અત્યંત નાની છે.
- (૬૧) તેનાથી બાદર પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે.
- (૬૨) તેનાથી બાદર અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે.
- (૬૩) તેનાથી બાદર વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે.

- (૬૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. સૂક્ષ્મ જીવો આખા લોકમાં છે.
- (૬૫) તેનાથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.
- (૬૬) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.
- (૬૭) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.
- (૬૮) તેનાથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણ છે. સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્ત જીવો વધુ હોય છે.
- (૬૯) તેથી સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.
- (૭૦) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.
- (૭૧) તેનાથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે.
- (૭૨) તેનાથી અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદ (શરીરો) અસંખ્યાતગુણ છે.
- (૭૩) તેનાથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોદો (શરીરો) સંખ્યાતગુણ છે. પાંચે સ્થાવરના સૂક્ષ્મજીવો સંપૂર્ણ લોકમાં ભરેલા છે તેમ છતાં તે જીવોમાં ન્યૂનાધિકતા છે તેનાં કારણ સમજવા છદ્મસ્થો માટે શક્ય નથી. આ કારણે સૂક્ષ્મના આ સર્વ બોલમાં 'સ્વભાવથી અને જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી છે' તેમ સમજવું. (૫૩ થી ૭૩ બોલ સુધી પ્રત્યેક જીવો આઠમા અસંખ્યાત પ્રમાણ છે.)
- (૭૪) તેનાથી અભવસિદ્ધિક (અભવી) જીવો અનંતગુણ છે. (યોથા અનંત પ્રમાણ છે.)
- (૭૫) તેનાથી પડિવાઈ સમ્યક્દૃષ્ટિ(સમ્યગ્દર્શનથી પતિત થયેલા) જીવો અનંતગુણ છે. તેવા જીવો સ્વાભાવિક રીતે વધુ હોય છે. (તે જીવો પાંચમા અનંત પ્રમાણ છે)
- (૭૬) તેનાથી સિદ્ધો અનન્તગુણ છે. સિદ્ધના જીવો આઠમા અનંત પ્રમાણ છે.
- (૭૭) તેનાથી બાદર વનસ્પતિકાયિક પર્યાપ્તા અનંત ગુણ છે. તેમાં સાધારણ શરીરી અનંતકાયિક બાદર જીવોનો સમાવેશ થાય છે.
- (૭૮) તેનાથી બાદર પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. તેમાં પાંચે સ્થાવરના બાદર જીવોના પર્યાપ્તાનો સમાવેશ થાય છે.
- (૭૯) તેનાથી બાદર અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિકો અસંખ્યાતગુણ છે. બાદરમાં પર્યાપ્તાથી અપર્યાપ્તા વધુ જ હોય છે.
- (૮૦) તેનાથી બાદર અપર્યાપ્તા જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં અન્ય એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય આદિ સર્વ બાદર અપર્યાપ્તા જીવોનો સમાવેશ થાય છે.
- (૮૧) તેનાથી બાદર જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત બંને પ્રકારના બાદર જીવોનો સમાવેશ થાય છે.
- (૮૨) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક અપર્યાપ્તા અસંખ્યાતગુણ છે. બાદર જીવોથી સૂક્ષ્મ જીવોનું ક્ષેત્ર વધુ હોય છે.
- (૮૩) તેનાથી સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. તેમાં શેષ ચાર સ્થાવર જીવોનો સમાવેશ થાય છે.
- (૮૪) તેનાથી સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકના પર્યાપ્તા સંખ્યાતગુણ છે. સૂક્ષ્મ જીવોમાં અપર્યાપ્તાથી પર્યાપ્તા

સંખ્યાતગુણા હોય છે.

(૮૫) તેનાથી સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વિશેષાધિક છે. તેમાં પૃથ્વીકાયિકાદિ ચાર સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તાનો સમાવેશ થાય છે.

(૮૬) તેનાથી સૂક્ષ્મ જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં સૂક્ષ્મના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા બંને પ્રકારના જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

(૮૭) તેનાથી ભવસિદ્ધિક જીવો વિશેષાધિક છે. કારણ કે અનંતાનંત સંસારી જીવોમાં અભવી જીવોને છોડી શેષ સર્વ જીવો ભવી (ભવસિદ્ધિક) છે.

(૮૮) તેનાથી (સમુચ્ચય) નિગોદ જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં સૂક્ષ્મ અને બાદર બંને પ્રકારના નિગોદના સમસ્ત જીવોનો સમાવેશ થવાથી તે વિશેષાધિક થાય છે.

(૮૯) તેનાથી સમુચ્ચય વનસ્પતિ જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પ્રત્યેક શરીરી વનસ્પતિના જીવો વધે છે.

(૯૦) તેનાથી સમુચ્ચય એકેન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ, તે ચારે ય સ્થાવર જીવો વધે છે.

(૯૧) તેનાથી સમુચ્ચય તિર્યચો વિશેષાધિક છે. તેમાં બેઈન્દ્રિયાદિ ત્રસ તિર્યચો વધે છે.

(૯૨) તેનાથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં તિર્યચ જીવોમાંથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો ઘટે છે અને શેષ ત્રણ ગતિના મિથ્યાદષ્ટિ જીવો વધે છે. આ રીતે આ બોલમાં પ્રથમ ગુણસ્થાનવર્તી સમસ્ત જીવોની ગણના છે.

(૯૩) તેનાથી અવિરત જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પહેલા, બીજા, ત્રીજા અને ચોથા આ ચાર ગુણસ્થાનવર્તી સમસ્ત જીવોની ગણના થાય છે.

(૯૪) તેનાથી સકષાયી જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં પહેલાથી દશમા સુધીના ગુણસ્થાનવર્તી સમસ્ત જીવોની ગણના થાય છે.

(૯૫) તેનાથી છન્નસ્થ જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો વધે છે.

(૯૬) તેનાથી સયોગી જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો વધે છે.

(૯૭) તેનાથી સંસારી જીવો વિશેષાધિક છે. તેમાં ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો વધે છે. એટલે આ બોલમાં સમસ્ત સંસારી જીવોની ગણના થાય છે.

(૯૮) તેનાથી સર્વ જીવો વિશેષાધિક છે. આ અંતિમ બોલમાં સમસ્ત સંસારી જીવો અને સર્વ સિદ્ધોની ગણના છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સત્યાવીશમા દ્વારમાં ૯૪ પ્રકારે વિવિધ પ્રકારના જીવો અને ૪ નિગોદ શરીરને સાથે લઈને કુલ ૯૮ બોલોનું સંયુક્ત અલ્પબહુત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું છે.

મહાદંડયં વણ્ણજ્ઞસામિ :- આ દ્વારના વર્ણનને સૂત્રકારે મહાદંડક નામ આપ્યું છે. પરંપરામાં આ સંકલનના બે નામ પ્રચલિત છે— (૧) અઠાણું બોલનું અલ્પબહુત્વ (૨) મહાદંડક પ્રકરણ. આ બંનેમાં બીજું નામ શાસ્ત્રાનુસાર છે અને પહેલું નામ સંખ્યાને અનુલક્ષીને છે.

પરિવહિય સમ્મત :- પડિવાઈ સમ્યગ્દષ્ટિ એક વાર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરીને પછી તેનાથી ચ્યુત થયેલા મિથ્યાત્વી જીવો જ્યાં સુધી ફરીવાર સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી તે જીવોને પડિવાઈ સમ્યગ્દષ્ટિ કહે છે.

વિવિધ અપેક્ષાએ ૯૮ બોલનું અલ્પબહુત્વ :-

સંખ્યાની અપેક્ષાએ	કુલ બોલ	વિવરણ
સંખ્યાતા બોલ	૨	પહેલો અને બીજો. ગર્ભજ મનુષ્ય તથા મનુષ્યાણી સંખ્યાતા છે.
અસંખ્યાતા બોલ	૭૧	૩ થી ૭૩. ત્રણથી અસંખ્યાતનો બોલ શરૂ થાય ત્યાર પછીના બધા બોલ અસંખ્યાતના જ હોય છે. પછી વિશેષાધિક આવે તો તે અસંખ્યાતથી વિશેષાધિક, સંખ્યાતગુણા આવે તો અસંખ્યાતથી સંખ્યાતગુણા હોય છે.
અનંતના બોલ	૨૫	૭૪ થી ૯૮. ચુંમોતેરથી અનંતનો બોલ શરૂ થાય ત્યારપછીના સર્વ બોલ અનંત જ હોય છે.
કુલ	૯૮	

ઈન્દ્રિય	કુલ બોલ	વિવરણ
સર્ઈન્દ્રિય	૯૩	નિગોદના ૫૪,૬૦,૭૨,૭૩ આ ચાર બોલ અને સિદ્ધ ભગવાનનો ૭૬મો બોલ, આ પાંચ બોલ વર્જીને. ૯૮-૫ = ૯૩
અણિંદ્રિયા	૧	૭૬. (સિદ્ધ ભગવાન)
નિગોદ-શરીરના	૪	૫૪, ૬૦, ૭૨, ૭૩.
કુલ	૯૮	
એકેન્દ્રિય	૩૨	<p>૫૩ થી ૯૦ = ૩૮. તેમાં ૪ નિગોદ અને સિદ્ધ, અભવી, પડિવાઈ-સમ્યગ્દષ્ટિ, આ ૭ બોલ (૫૪, ૬૦, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬) વર્જીને. ૩૮-૭ = ૩૧ + ત્રીજો = ૩૨. આ ૩૨ બોલોની વિગત આ પ્રમાણે છે-</p> <p>[૪ સ્થાવરના-૧૬ બોલ = સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત ૬૮,૬૯,૭૦,૭૧ સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત ૬૪, ૬૫,૬૬,૬૭ બાહર પર્યાપ્ત ૩,૫૫,૫૬,૫૭ બાહર અપર્યાપ્ત ૫૮,૬૧,૬૨,૬૩</p> <p>વનસ્પતિના-૮ બોલ = સૂક્ષ્મ વનસ્પતિના અપર્યાપ્ત પર્યાપ્ત-૮૨,૮૪ બાહર પ્રત્યેક વનસ્પતિના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત-૫૩, ૫૯ બાહર વનસ્પતિના પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત- ૭૭,૭૯ સમુચ્ચય નિગોદ - ૮૮ સમુચ્ચય વનસ્પતિ - ૮૯</p> <p>સમુચ્ચય ૪ બોલ = સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત - ૮૩, ૮૫ તથા સમુચ્ચય સૂક્ષ્મ - ૮૬ અને સમુચ્ચય એકેન્દ્રિય - ૯૦.</p> <p>નિગોદ શરીરના ૪ બોલ = ૫૪, ૬૦, ૭૨, ૭૩]</p>

ઈન્દ્રિય	કુલ બોલ	વિવરણ
બેઈન્દ્રિય	૨	૪૭, ૫૨.
તેઈન્દ્રિય	૨	૪૮, ૫૧.
ચૌરેન્દ્રિય	૨	૪૫, ૫૦.
પંચેન્દ્રિય	૪૫	સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિય બે- ૪૬, ૪૯. નારકીના સાત- ૧૨, ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૨૦, ૨૩, ૩૧ દેવના ચોવીસ- ૪ થી ૧૧(તે આઠ), ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૫ થી ૩૦(તે છ), ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧ મનુષ્યના ત્રણ- ૧, ૨, ૨૪ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના નવ- ૩૨ થી ૩૭ અને ૪૨ થી ૪૪
ઈન્દ્રિયવાળા અન્ય	૧૪	સમુચ્ચય બાદર પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તા- ૭૮, ૮૦ સમુચ્ચય બાદર- ૮૧ સમુચ્ચય તિર્યચ-૮૧ તથા અન્ય- ૭૪, ૭૫, ૮૭, ૮૨થી ૮૮
અણિંદ્રિયા	૧	૭૬.
કુલ	૯૮	
કાયા	કુલ બોલ	વિવરણ
અકાયિક	૧	૭૬.
સકાયિક	૯૭	૭૬મો વર્જિને શેષ સર્વ.
કુલ	૯૮	
પૃથ્વીકાયિક	૪	૫૫, ૬૧, ૬૫, ૬૯.
અપ્કાયિક	૪	૫૬, ૬૨, ૬૬, ૭૦.
તેજસ્કાયિક	૪	૩, ૫૮, ૬૪, ૬૮.
વાયુકાયિક	૪	૫૭, ૬૩, ૬૭, ૭૧.
વનસ્પતિકાયિક	૮	૫૩, ૫૯, ૭૭, ૭૯, ૮૨, ૮૪, ૮૮, ૯૯.
સમુચ્ચય સ્થાવર	૪	૮૩, ૮૫, ૮૬, ૯૦.
નિગોદ-શરીરો	૪	૫૪, ૬૦, ૭૨, ૭૩. આ સ્થાવરકાયિકના કુલ ૩૨ બોલ
ત્રસકાય બેઈન્દ્રિય	૨	૪૭, ૫૨.
ત્રસકાય તેઈન્દ્રિય	૨	૪૮, ૫૧.
ત્રસકાય ચૌરેન્દ્રિય	૨	૪૫, ૫૦.
ત્રસકાય પંચેન્દ્રિય	૪૫	સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિયના - ૨ .

કાયા	કુલ બોલ	વિવરણ
કાયવાળા અન્ય	૧૪ ૯૮	નારકીના - ૭. દેવના - ૨૪. મનુષ્યના - ૩. તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયાના - ૯. ૭૪, ૭૫, ૭૮, ૮૦, ૮૧, ૮૭, ૮૧ થી ૯૮.
પર્યાપ્તાદિ	કુલ બોલ	વિવરણ
નોપર્યાપ્તા-નોઅપર્યાપ્તા પર્યાપ્તા	૧ ૫૯	૭૬. (૨૪મો વર્જિને) ૧ થી ૪૮, ૫૩, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૬૮ થી ૭૧, ૭૭, ૭૮, ૮૪, ૮૫.
અપર્યાપ્તા	૧૮	૨૪, ૪૯ થી ૫૨, ૫૮, ૫૯, ૬૧ થી ૬૭, ૭૯, ૮૦, ૮૨, ૮૩.
અન્ય પર્યા-અપર્યા- પર્યાપ્તા નિગોદ શરીર	૧૬	૭૪, ૭૫, ૮૧, ૮૬, ૮૭ થી ૯૮.
અપર્યાપ્તા નિગોદ શરીર	૨	૫૪, ૭૩.
કુલ	૯૮	૬૦, ૭૨.
સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી	કુલ બોલ	વિવરણ
નોસંજ્ઞી-નોઅસંજ્ઞી	૧	૭૬.
સંજ્ઞી	૪૨	૩, ૨૪ તે બે બોલ વર્જિને ૧ થી ૪૪ સુધી.
અસંજ્ઞી	૩૯	૩, ૨૪, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૫૦ થી ૭૩ (આ ચોવીસ), ૭૭, ૭૯, ૮૨ થી ૮૬ (આ પાંચ) ૮૮ થી ૯૦ (આ ત્રણ)
અન્ય સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી	૧૬	૪૬, ૪૯, ૭૪, ૭૫, ૭૮, ૮૦, ૮૧, ૮૭, ૮૧ થી ૯૮
કુલ	૯૮	
સૂક્ષ્મ આદિ	કુલ બોલ	વિવરણ
નોસૂક્ષ્મ-નોબાદર	૧	૭૬.
સૂક્ષ્મ	૧૩	૬૪ થી ૭૧ (આ આઠ) ૮૨ થી ૮૬ (આ પાંચ)
બાદર	૬૬	૧ થી ૫૩, ૫૫ થી ૫૯ (આ પાંચ) ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૭૭ થી ૮૧ (આ પાંચ)
સૂક્ષ્મ-બાદર અન્ય	૧૪	૭૪, ૭૫, ૮૭ થી ૯૮ (આ બાર),
સૂક્ષ્મ નિગોદ શરીર	૨	૭૨, ૭૩.
બાદર નિગોદ શરીર	૨	૫૪, ૬૦.
કુલ	૯૮	

શાશ્વતા આદિ	કુલ બોલ	વિવરણ
શાશ્વતા	૯૫	૨૪, ૯૫, ૯૭ તે ત્રણ બોલ વર્જિને શેષ ૯૫ બોલ.
અશાશ્વતા	૩	૨૪, ૯૫, ૯૭.
કુલ	૯૮	

નોંધ :- સિદ્ધ જીવોની સંખ્યા પાંચમા અનંત પ્રમાણ છે તેવી પરંપરા છે. પરંતુ અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં અનંતના આઠ પ્રકારનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. તેમાં સંખ્યાનું સ્વરૂપ જોતાં જણાય છે કે સિદ્ધોને આઠમા અનંત પ્રમાણ માનવા ઉપયુક્ત છે. શ્રી ચંદ્રર્ષિ રચિત પંચસંગ્રહ ગ્રંથમાં પણ સિદ્ધોની સંખ્યા મધ્યમ અનંતાનંત અર્થાત્ આઠમા અનંત પ્રમાણ કહી છે.

શાશ્વત-અશાશ્વતા બોલ :- આ ૯૮ બોલોમાં ૯૫ બોલ લોકમાં સદા પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્રણ બોલ ક્યારેક હોય અને ક્યારેક હોતા નથી. તે ત્રણ બોલ આ પ્રમાણે છે—

(૧) **ચોવીસમો બોલ સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય**— સંમૂર્ચિમ મનુષ્યોની ઉત્પત્તિનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાલ ૨૪ મુહૂર્તનો છે અર્થાત્ ક્યારેક ૨૪ મુહૂર્ત સુધી લોકમાં એક પણ સંમૂર્ચિમ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને તે જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતમુહૂર્તની એટલે કે ૧-૨ મિનીટની જ હોય છે. તેથી જ્યારે ૨૪ મુહૂર્ત સુધી તે જીવો ઉત્પન્ન ન થાય અને પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા જીવો પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેટલા સમય સુધી લોકમાં કોઈપણ સંમૂર્ચિમ મનુષ્ય રહેતા નથી, તે જીવોનો પૂર્ણ રીતે અભાવ થઈ જાય છે. માટે આ ૯૮ બોલના અલ્પબહુત્વનો ૨૪મો બોલ અશાશ્વત છે.

સંસારના અન્ય જીવોની ઉત્પત્તિનો પણ વિરહકાલ તો હોય જ છે પરંતુ તે જીવોની સ્થિતિ દીર્ઘકાલની હોવાથી તે જીવો હંમેશા હોય છે. જેમ કે ગર્ભજ મનુષ્યોનો વિરહકાલ ૧૨ મુહૂર્તનો છે, અર્થાત્ ૧૨ મુહૂર્ત પર્યંત નવા ગર્ભજ મનુષ્યોનો જન્મ થતો નથી, પરંતુ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોની સ્થિતિ ૧ મુહૂર્તથી લઈને કરોડ પૂર્વ વર્ષ સુધીની હોય છે અને યુગલિક મનુષ્યોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્કાપમની હોય છે. તેથી ગર્ભજ મનુષ્યોનો અભાવ થતો નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે જે જીવોની ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ તેની સ્થિતિથી અધિક હોય, તે વિરહકાલમાં તે જીવોનો અભાવ થઈ જાય, તેથી તે બોલ અશાશ્વત થાય પરંતુ જે જીવોની ઉત્પત્તિનો વિરહકાલ તેની સ્થિતિથી અલ્પ હોય, તે જીવોનો અભાવ કદાપિ થતો નથી, તેથી તે બોલ શાશ્વત જ રહે છે.

(૨) **પંચાશુમો બોલ છદ્મસ્થ મનુષ્યો**— આ બોલ અગિયારમા અને બારમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોના સંયોગથી થાય છે, તે બંને ગુણસ્થાન અશાશ્વત છે. તેથી તે ગુણસ્થાનવર્તી એકપણ જીવ જ્યારે ન હોય ત્યારે આ પંચાશુમો બોલ થતો નથી. તેથી આ બોલ અશાશ્વત કહેવાય છે. (૩) **૯૭ મો બોલ—સંસારી જીવો**— આ બોલ ૧૪મા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોના સંયોગથી થાય છે અને ચૌદમું ગુણસ્થાન અશાશ્વત છે. તેથી જ્યારે ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવો ન હોય ત્યારે ૯૭ મો બોલ બનતો નથી. તેથી તે અશાશ્વત છે.

આ ત્રણ બોલ સિવાય ૯૫ બોલના જીવોનો કોઈપણ રીતે લોકમાં અભાવ થતો નથી. તેથી તે બોલ સદા શાશ્વત છે.

॥ તૃતીય પદ સંપૂર્ણ ॥

ચોથું પદ

પરિચય

શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું આ ચોથું સ્થિતિ પદ છે. તેમાં સંસારી જીવ જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત નારક આદિ પર્યાયોમાં નિરંતર કેટલો કાળ રહે છે, તે કાલ મર્યાદાની વિચારણા છે.

જીવ દ્રવ્ય નિત્ય છે, પરંતુ તેની પર્યાયો— અવસ્થાઓ પરિવર્તન પામે છે, તેમાં પણ કર્મયુક્ત સંસારી જીવો પોતાના કર્માનુસાર આ સૃષ્ટિના શુભાશુભ કર્માનુસાર વિવિધ સ્થાનોમાં જન્મ ધારણ કરે છે, પોતાના આયુષ્ય કર્મની કાલમર્યાદા અનુસાર રહે છે અને ત્યાર પછી તે સ્થાન છોડી અન્યત્ર જન્મ ધારણ કરે છે. આ રીતે જન્મ-મરણનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. જન્મ-મરણ વચ્ચેનો જીવનકાલ કયા સ્થાનમાં કેટલો હોઈ શકે? તેની કાલ મર્યાદાને જ સૂત્રકારે ‘સ્થિતિ’ કહી છે.

‘સ્થિતિ’ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ આ પ્રમાણે છે— સ્થીયતે અવસ્થીયતે અનયા આયુઃ કર્માનુભૂત્યેતિ સ્થિતિઃ ॥ આયુષ્યકર્મની અનુભૂતિ કરતો જીવ જે પર્યાયમાં જેટલો કાલ અવસ્થિત રહે છે તેટલા કાલને તે પર્યાયની સ્થિતિ કહે છે. તેથી સ્થિતિ, આયુષ્ય કર્મોની અનુભૂતિ અને જીવન, આ સર્વ શબ્દો પર્યાયવાચી છે.

જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મપુદ્ગલોના અવસ્થાનને પણ ‘સ્થિતિ’ કહે છે, તેમ છતાં આ પદમાં નારક આદિ જીવોની ‘આયુષ્યકર્માનુભૂતિ’ને જ ‘સ્થિતિ’ શબ્દથી ગ્રહણ કરી છે. આયુષ્ય કર્મની અનુભૂતિ માત્ર સંસારી જીવોને હોય છે, તેથી આ પદમાં સંસારી જીવોની સ્થિતિનો વિચાર કર્યો છે. સિદ્ધોની સ્થિતિ સાદિ અનંતકાલની હોય છે; તેને આયુનો અભાવ હોવાથી અહીં તેનું વર્ણન કર્યું નથી.

સ્થિતિ(આયુ)ના બે પ્રકાર છે. જઘન્ય એટલે તે-તે સ્થાનની ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ અને ઉત્કૃષ્ટ એટલે તે-તે સ્થાનની વધારેમાં વધારે સ્થિતિ.

આ પદમાં સ્થિતિ નિરૂપણનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે— સર્વ પ્રથમ કોઈપણ સ્થાનના જીવોની સમુચ્ચય જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું કથન છે, ત્યાર પછી તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તાની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું કથન છે અને તે સિવાય તે સ્થાનના જેટલા ભેદ-પ્રભેદ થાય, તેની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું કથન છે.

મુખ્ય રીતે ૨૪ દંડકના ક્રમથી જીવોની સ્થિતિનું કથન કર્યું છે, યથા— (૧) નારક (૨) દશ ભવનપતિ દેવ (૩) પાંચ સ્થાવર (૪) ત્રણ વિકલેન્દ્રિય (૫) તિર્યચ પંચેન્દ્રિય (૬) મનુષ્ય (૮) વ્યંતર દેવ (૯) જ્યોતિષી દેવ અને (૧૦) વૈમાનિક દેવ. તેમાં પણ વિવિધ ભેદ-પ્રભેદ સાથે સ્થિતિનું કથન છે.

આ સ્થિતિ પદના વર્ણન અનુસાર ચાર જાતિના દેવોમાં, દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કરતાં દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અલ્પ છે. જેમ કે— અસુરકુમારમાં દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક એક સાગરોપમ છે જ્યારે દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાડા ચાર પલ્યોપમની છે. વૈમાનિક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમની છે જ્યારે દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૫૫ પલ્યોપમની છે. જઘન્ય સ્થિતિ દેવ-દેવીઓની સર્વત્ર સમાન હોય છે.

ચોથું પદ : સ્થિતિ

નૈરયિકોની સ્થિતિ :-

નેરઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈ, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેની સ્થિતિ જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨ અપ્જ્જત્તયનેરઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પદ્મ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૩ પ્જ્જત્તયનેરઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્ત નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૪ રયણપ્પભાપુઢવિનેરઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈ, ઉક્કોસેણં સાગરોવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ એક સાગરોપમની છે.

૫ અપ્જ્જત્તયરયણપ્પભાપુઢવિનેરઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અપર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૬ પ્જ્જત્તયરયણપ્પભાપુઢવિનેરઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ, ઉક્કોસેણં સાગરોવમં અંતોમુહુત્તુણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક સાગરોપમની છે.

૭ સવ્કરપ્પભાપુઢવિનેરઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં

एगं सागरोवमं, उक्कोसेणं तिण्णि सागरोवमाइं ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમની છે.

૮ અપજ્જત્તયસવ્કરપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના અપર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૯ પજ્જત્તયસવ્કરપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાગરોવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમની છે.

૧૦ વાલુયપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં તિણ્ણિ સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં સત્ત સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય ત્રણ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાત સાગરોપમની છે.

૧૧ અપજ્જત્તયવાલુયપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના અપર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૨ પજ્જત્તયવાલુયપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં તિણ્ણિ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં સત્ત સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાત સાગરોપમની છે.

૧૩ પંકપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્ત સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંકપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમની છે.

૧૪ અપજ્જત્તયપંકપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંકપ્રભા પૃથ્વીના અપર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૫ પજ્જત્તયપંકપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્ત સાગરોવમાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ, ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંકપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાત સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ સાગરોપમની છે.

૧૬ ધૂમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ સાગરોવમાઈ, ઉક્કોસેણં સત્તરસ્સ સાગરોવમાઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સત્તર સાગરોપમની છે.

૧૭ અપજ્જત્તયધૂમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના અપર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૮ પજ્જત્તયધૂમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ સાગરોવમાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ, ઉક્કોસેણં સત્તરસ્સ સાગરોવમાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સત્તર સાગરોપમની છે.

૧૯ તમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્તરસ્સ સાગરોવમાઈ, ઉક્કોસેણં બાવીસં સાગરોવમાઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તમ:પ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય સત્તર સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ સાગરોપમની છે.

૨૦ અપજ્જત્તયતમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તમ:પ્રભા પૃથ્વીના અપર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૧ પજ્જત્તયતમપ્પભાપુઢવિણેરહયાણં ભંતે ! કેવહયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્તરસ્સ સાગરોવમાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ, ઉક્કોસેણં બાવીસં સાગરોવમાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તમઃપ્રભા પૃથ્વીના પર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સત્તર સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બાવીસ સાગરોપમની છે.

૨૨ અહેસત્તમપુઢવિનેરઙયાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં બાવીસં સાગરોવમાઙ્, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઙ્ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધઃસપ્તમ(સાતમી નરક) પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય બાવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૩ અપ્જ્જત્તયઅહેસત્તમપુઢવિનેરઙયાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા અધઃસપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૪ પ્જ્જત્તયઅહેસત્તમપુઢવિનેરઙયાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં બાવીસં સાગરોવમાઙ્ અંતોમુહુત્તૂણાઙ્, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઙ્ અંતોમુહુત્તૂણાઙ્ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અધઃસપ્તમ પૃથ્વીના નૈરયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બાવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં નારકી અને તેના ભેદ-પ્રભેદોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું કથન છે.

અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત અવસ્થા :- અપર્યાપ્તા-પર્યાપ્તા જીવોના બે-બે પ્રકાર છે— (૧) **લબ્ધિ અપર્યાપ્તા-** અપર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયવાળા જીવોને લબ્ધિ અપર્યાપ્તા કહે છે. લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જીવો સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકતા નથી. તે જીવ અપર્યાપ્તા નામકર્મના ઉદયે અપર્યાપ્તા અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. (૨) **લબ્ધિ પર્યાપ્તા-** પર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયવાળા જીવો લબ્ધિ પર્યાપ્તા કહેવાય છે. ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્તમાં સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરી હોય ત્યારે પણ તે લબ્ધિ પર્યાપ્તા જ કહેવાય છે અને પર્યાપ્ત નામકર્મના ઉદયે તેઓ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ અવશ્ય પૂર્ણ કરે છે. આ બંને અવસ્થા અપર્યાપ્ત-પર્યાપ્ત નામકર્મ સાપેક્ષ છે.

(૩) **કરણ અપર્યાપ્તા-** ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત સુધી જીવ કરણ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે અર્થાત્ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી જીવ કરણ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે. કરણ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં લબ્ધિ અપર્યાપ્તા અને લબ્ધિ પર્યાપ્તા બંને પ્રકારના જીવો સંભવે છે. (૪) **કરણ પર્યાપ્તા-** ઉત્પત્તિના પ્રથમ અંતર્મુહૂર્ત પછી અર્થાત્ સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થઈ ગયા પછી જીવ કરણ પર્યાપ્ત કહેવાય છે. લબ્ધિ અપર્યાપ્ત જીવો કરણપર્યાપ્ત થતા નથી. તે અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. કરણ પર્યાપ્તા જીવો લબ્ધિથી પર્યાપ્તા જ હોય છે.

લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જીવો કરણ અપર્યાપ્તા જ હોય છે. લબ્ધિ પર્યાપ્તા જીવોમાં કરણપર્યાપ્તા અને કરણઅપર્યાપ્તા, બંને અવસ્થા સંભવિત છે. કરણઅપર્યાપ્તા જીવોમાં લબ્ધિપર્યાપ્તા અને લબ્ધિઅપર્યાપ્તા,

બંને અવસ્થા સંભવિત છે. કરણપર્યાપ્તા જીવો લબ્ધિપર્યાપ્તા જ હોય છે.

નારકી અને દેવો લબ્ધિપર્યાપ્તા જ હોય છે. તે જીવો અપર્યાપ્તાવસ્થામાં મૃત્યુ પામતા નથી. સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી તે જીવ કરણઅપર્યાપ્તા કહેવાય છે.

પ્રસ્તુતમાં કરણ અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા નૈરયિકોની સ્થિતિનું કથન છે. તેથી અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની જ કહી છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કરીને પર્યાપ્તાની સ્થિતિ કહી છે.

પૂર્વ-પૂર્વ નરકના નૈરયિકોની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે જ પછી પછીના નરકના નૈરયિકોની જઘન્ય સ્થિતિ છે. જેમ કેરત્નપ્રભા(પ્રથમ નરક) પૃથ્વીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમની છે, ત્યારે શર્કરાપ્રભા(બીજી નરક)ની જઘન્ય એક સાગરોપમની સ્થિતિ છે. તેમ છતાં અપર્યાપ્તાવસ્થાની સ્થિતિ સર્વત્ર સમાન હોય છે.

અહેસત્તમા પુઢવી :- અધ:સપ્તમ પૃથ્વી. સાતમી નરક પૃથ્વી અધોલોકમાં સર્વથી નીચે છે તેવું સૂચિત કરવા સૂત્રકારે સાતમી પૃથ્વી સાથે 'અહે' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સમુચ્ચય દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ :-

૨૫ દેવાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૬ અપ્જ્જત્તયદેવાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૭ પ્જ્જત્તયદેવાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તાદેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૮ દેવીણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં પ્ણપ્ણં પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ પંચાવન પલ્યોપમની છે.

૨૯ અપ્જ્જત્તયદેવીણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય

અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૩૦ પજ્જત્તયદેવીણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં પળ્ણપળ્ણં પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પંચાવન પલ્યોપમની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં દેવોના ભેદ કર્યા વિના સામાન્ય રીતે દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ દર્શાવીને ત્યારપછી તેના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. દેવ અને દેવીઓનું જઘન્ય આયુષ્ય બંનેનું સમાન હોય છે પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દેવો કરતાં દેવીઓનું ઓછું હોય છે.

ભવનપતિ દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ :-

૩૧ ભવળ્ણવાસીણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં સાઙ્ગેણં સાગરોવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ભવનવાસી દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક સાગરોપમની છે.

૩૨ અપજ્જત્તયભવળ્ણવાસીણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ભવનવાસી દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૩૩ પજ્જત્તયભવળ્ણવાસીણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ઉક્કોસેણં સાઙ્ગેણં સાગરોવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ભવનવાસી દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક એક સાગરોપમની છે.

૩૪ ભવળ્ણવાસિણીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપંચમાઈં પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ભવનવાસી દેવીઓની કેટલી સ્થિતિ છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાડા ચાર પલ્યોપમની છે.

૩૫ અપજ્જત્તયાણં ભંતે ! ભવળ્ણવાસિણીણં દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ભવનવાસી દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે

ગૌતમ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૩૬ પજ્જત્તયાણં ભંતે ! ભવણવાસિણીણં દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપંચમાઈં પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ભવનવાસી દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાડા ચાર પલ્યોપમની છે.

૩૭ અસુરકુમારાણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં સાઙ્ગેણં સાગરોવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક સાગરોપમની છે.

૩૮ અપજ્જત્તયઅસુરકુમારાણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા અસુરકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૩૯ પજ્જત્તયઅસુરકુમારાણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં સાઙ્ગેણં સાગરોવમં અંતોમુહુત્તૂણં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અસુરકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક એક સાગરોપમની છે.

૪૦ અસુરકુમારીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપંચમાઈં પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાડા ચાર પલ્યોપમની છે.

૪૧ અપજ્જત્તિયાણં અસુરકુમારીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા અસુરકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૪૨ પજ્જત્તિયાણં અસુરકુમારીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપંચમાઈં પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અસુરકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાડા ચાર પલ્યોપમની છે.

૪૩ **નાગકુમારાણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં દો પલિઓવમાઈં દેસૂણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નાગકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન(કાંઈક ન્યૂન) બે પલ્યોપમની છે.

૪૪ **અપજ્જત્તયાણં ભંતે ! નાગકુમારાણં દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા નાગકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૪૫ **પજ્જત્તયાણં ભંતે ! નાગકુમારાણં દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસવાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં દો પલિઓવમાઈં દેસૂણાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા નાગકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દેશોન બે પલ્યોપમની છે.

૪૬ **નાગકુમારીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં દેસૂણં પલિઓવમં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નાગકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન(કાંઈક ઓછી) એક પલ્યોપમની છે.

૪૭ **અપજ્જત્તયાણં નાગકુમારીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા નાગકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૪૮ **પજ્જત્તિયાણં નાગકુમારીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં દેસૂણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા નાગકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દેશોન એક પલ્યોપમની છે.

૪૯ **સુવળ્ણકુમારાણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં દો પલિઓવમાઈં દેસૂણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સુવર્ણકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ કંઈક ન્યૂન બે પલ્યોપમની છે.

૫૦ અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સુવર્ણકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અપર્યાપ્તા સુવર્ણકુમાર દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૫૧ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં દો પલિઓવમાઈં દેસૂણાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સુવર્ણકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દેશોન બે પલ્યોપમની છે.

૫૨ સુવણ્ણકુમારીણં ભંતે ! દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં, ઉક્કોસેણં દેસૂણં પલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સુવર્ણકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન એક પલ્યોપમની છે.

૫૩ અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સુવર્ણકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૫૪ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં દેસૂણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સુવર્ણકુમાર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દેશોન એક પલ્યોપમની છે.

૫૫ एवं एएणं अभिलावेणं ओहियअपज्जत्तपज्जत्तसुत्तयं देवाण य देवीण य णेयव्वं जाव थणियकुमाराणं जहा णागकुमाराणं ।

ભાવાર્થ :- આ કથનાનુસાર ઔદિક(સમુચ્ચય), અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાના ત્રણ-ત્રણ સૂત્રો શેષ નવનિકાયના દેવો અને દેવીઓના વિષયમાં જાણવા જોઈએ **યાવત્** સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવો અને દેવીઓની સ્થિતિ નાગકુમારની જેમ સમજી લેવી જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ભવનપતિ જાતિના દેવોની અને દેવીઓની સ્થિતિનું કથન છે.

દશ પ્રકારના ભવનપતિ જાતિના દેવોમાં અસુરકુમાર દેવોની સ્થિતિ અધિક છે અને શેષ નવ પ્રકારના દેવોની સ્થિતિ એક સમાન છે. તે નવ પ્રકારના દેવો માટે 'નવનિકાયના દેવો' શબ્દ પ્રયોગ પ્રચલિત છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સૂત્રકારે ભવનપતિ દેવોમાં ઉત્તરદિશા કે દક્ષિણ દિશાની અલગ વિવક્ષા કરી નથી, પરંતુ

શ્રી જીવાભિગમસૂત્ર પ્રતિપ્રતિ-૧માં દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશાના ભવનપતિ દેવ-દેવીઓની સ્થિતિનું પૃથક્-પૃથક્ કથન છે.

પ્રસ્તુત પાઠમાં જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે તે ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રની અપેક્ષાએ છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્રોની સ્થિતિ ઓછી હોય છે. જઘન્ય સ્થિતિ બંનેની સમાન છે.

ભવનપતિ જાતિના દેવોમાં ૧૦ અસુરકુમારાદિ દેવો અને પંદર પરમાધામી દેવો તેમ ૨૫ ભેદનો સમાવેશ થાય છે. સૂત્રકારે દશ ભવનપતિદેવોની સ્થિતિનું જ કથન કર્યું છે. પંદર પરમાધામી દેવોનું કથન શ્રી સમવાયાંગ સૂત્રમાં અને ભગવતીસૂત્ર શતક-૩/૭માં છે. પહેલા દેવલોકના ઈન્દ્ર, શકેન્દ્રના ચાર લોકપાલ દેવ છે. તેમાં યમલોકપાલના અધીનસ્થ દેવોમાં પંદર પરમાધામી દેવોની ગણના થાય છે. તે દેવો યમ નામના લોક પાલ દેવના પુત્રસ્થાનીય છે અને તેની સ્થિતિ સમુચ્ચય એક પલ્યોપમની છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ :-

૫૬ પુઠવિકાઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહત્તં, ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ હજાર વર્ષની છે.

૫૭ અપ્જ્જત્તયપુઠવિકાઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૫૮ પ્જ્જત્તયપુઠવિકાઙ્યાણં ભંતે ! કેવઙ્યં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહ્ણેણં અંતોમુહત્તં, ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બાવીસ હજાર વર્ષની છે.

૫૯ સુહુમપુઠવિકાઙ્યાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૬૦ અપ્જ્જત્તયસુહુમપુઠવિકાઙ્યાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૬૧ પ્જ્જત્તયસુહુમપુઠવિકાઙ્યાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૬૨ બાદરપુઢવિકાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઙ્ગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ હજાર વર્ષની છે.

૬૩ અપજ્જત્તયબાદરપુઢવિકાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૬૪ પજ્જત્તયબાદરપુઢવિકાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બાવીસં વાસસહસ્સાઙ્ગં અંતોમુહુત્તુણાઙ્ગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર પૃથ્વીકાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બાવીસ હજાર વર્ષની છે.

૬૫ આઝકાઙયાણં ધંતે ! કેવઙ્ગયં કાલં ઠિઙ્ગે પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સત્ત વાસસહસ્સાઙ્ગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપ્કાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાત હજાર વર્ષની છે.

૬૬ અપજ્જત્તયઆઝકાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા અપ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૬૭ પજ્જત્તયઆઝકાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સત્ત વાસસહસ્સાઙ્ગં અંતોમુહુત્તુણાઙ્ગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા અપ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાત હજાર વર્ષની છે.

૬૮ સુહુમઆઝકાઙયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણ ય જહા સુહુમપુઢવિકાઙયાણં તહા ધાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- સમુચ્ચય, અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ અપ્કાયિકોની સ્થિતિ સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિકોની સ્થિતિ પ્રમાણે જાણવી.

૬૯ બાદરઆઝકાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સત્ત વાસસહસ્સાઙ્ગં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર અપ્કાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાત હજાર વર્ષની છે.

૭૦ અપજ્જત્તયબાદરઆઝકાઈયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા બાદર અપ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૭૧ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં સત્ત વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર અપ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાત હજાર વર્ષની છે.

૭૨ તેઝકાઈયાણં ભંતે ! કેવઈયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ રાઈંદિયાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેજસ્કાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્ર (રાત-દિવસ)ની છે.

૭૩ અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા તેજસ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૭૪ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ રાઈંદિયાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા તેજસ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

૭૫ સુહમતેઝકાઈયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તયાણં પજ્જત્તયાણ ય જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- ઔઘિક, અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૭૬ બાદરતેઝકાઈયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ રાઈંદિયાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર તેજસ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ અહોરાત્રિની છે.

૭૭ અપજ્જત્તયબાદરતેઝકાઈયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા બાદર તેજસ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ !

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૭૮ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ રાઈંદિયાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર તેજસ્કાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ અહોરાત્રની છે.

૭૯ વાઝકાઝયાણં ભંતે ! કેવઝયં કાલં ઠિઈં પણ્ણતા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ વાસસહસ્સાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ હજાર વર્ષની છે.

૮૦ અપજ્જત્તયવાઝકાઝયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૮૧ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ હજાર વર્ષની છે.

૮૨ સુહુમવાઝકાઝયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૮૩ અપજ્જત્તયસુહુમવાઝકાઝયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૮૪ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૮૫ બાદરવાઝકાઝયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ વાસસહસ્સાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બાદર વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ હજાર વર્ષની છે.

૮૬ અપજ્જત્તયબાદરવાઝકાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઝવ્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૮૭ પજ્જત્તયબાદરવાઝકાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઝવ્કોસેણં તિણ્ણિ વાસસહસ્સાઙં અંતોમુહુત્તુણાઙં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર વાયુકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ હજાર વર્ષની છે.

૮૮ વણસ્સઙ્કાઙયાણં ધંતે ! કેવઙ્ઙયં કાલં ઠિઙ્ઙિ પ્પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઝવ્કોસેણં દસ વાસસહસ્સાઙં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દશ હજાર વર્ષની છે.

૮૯ અપજ્જત્તયવણસ્સઙ્કાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઝવ્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૯૦ પજ્જત્તયવણસ્સઙ્કાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઝવ્કોસેણં દસ વાસસહસ્સાઙં અંતોમુહુત્તુણાઙં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા વનસ્પતિકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષની છે.

૯૧ સુહુમવણસ્સઙ્કાઙયાણં ઓહિયાણં અપજ્જત્તાણં પજ્જત્તાણ ય જહણ્ણેણ વિ ઝવ્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- ઔઘિક, અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિકોની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૯૨ બાદરવણસ્સઙ્કાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઝવ્કોસેણં દસ વાસસહસ્સાઙં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બાદર વનસ્પતિકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ દશ હજાર વર્ષની છે.

૯૩ અપજ્જત્તયબાદરવણસ્સઙ્કાઙયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઝવ્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૪ પજ્જત્તબાદરવણસ્સહયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં દસ વાસસહસ્સાહં અંતોમુહુત્તુણાહં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બાદર વનસ્પતિકાયિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પાંચ સ્થાવર જીવોના ઔઘિક, સૂક્ષ્મ અને બાદરની તથા તેના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાની સ્થિતિનું પૃથક્-પૃથક્ વર્ણન છે. તે કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

અંતોમુહુત્તં :- અહીં સૂત્રોમાં સ્થિતિરૂપે અંતર્મુહૂર્ત સમયનું કથન અનેકવાર થયું છે. તે સર્વત્ર ઉચ્ચારણની અપેક્ષાએ સમાન હોવા છતાં સમય પ્રમાણમાં સર્વત્ર સમાન નથી. તે જઘન્ય બે સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ ૪૮ મિનિટમાં કિંચિત્ ન્યૂન પણ હોય છે. અંતર્મુહૂર્તના અનેક ભેદ હોવાથી અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિમાં તરતમતા થાય છે. એકેન્દ્રિયની સ્થિતિના અંતર્મુહૂર્તથી પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિનો અંતર્મુહૂર્ત મોટું હોય છે. આ જ રીતે અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્તાનું; પૃથ્વીકાય અને વનસ્પતિકાયનું તેમજ બાદર કે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયનું અંતર્મુહૂર્ત પરસ્પર નાનું-મોટું હોય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વનસ્પતિકાયના સૂક્ષ્મ બાદર બે ભેદોની જ વિવક્ષા કરી છે; પ્રત્યેક અને સાધારણ આ ભેદો કયાં નથી. છતાં સાધારણ વનસ્પતિની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એકમાત્ર અંતર્મુહૂર્તની જાણવી.

વિકલેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ :-

૧૫ બેહંદિયાણં ભંતે ! કેવહંયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બારસ સંવચ્છરાહં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ બાર વર્ષની છે.

૧૬ અપજ્જત્તયબેહંદિયાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૭ પજ્જત્તયબેહંદિયાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બારસ સંવચ્છરાહં અંતોમુહુત્તુણાહં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બાર વર્ષની છે.

૧૮ તેહંદિયાણં ભંતે ! કેવહંયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં,

उक्कोसेणं एगूणपण्णं राइंदियाइं ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેઈન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ઓગણપચાસ અહોરાત્રિ (દિવસ)ની છે.

૧૯ અપજ્જત્તયતેઈંદિયાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૦૦ પજ્જત્તયતેઈંદિયાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં એગૂણપણ્ણં રાઈંદિયાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા તેઈન્દ્રિયની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ઓગણપચાસ અહોરાત્રિની છે.

૧૦૧ ચરરિંદિયાણં ભંતે ! કેવઈયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં છમ્માસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ચૌરેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસની છે.

૧૦૨ અપજ્જત્તયચરરિંદિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ચૌરેન્દ્રિયની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૦૩ પજ્જત્તયચરરિંદિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં છમ્માસા અંતોમુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ચૌરેન્દ્રિયની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન છ માસની છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવોની સ્થિતિ :-

૧૦૪ પંચેંદિયતિરિક્ખજોણિયાણં ભંતે ! કેવઈયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિણ પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૦૫ અપજ્જત્તયપંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે

ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૦૬ પજ્જત્તયપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૦૭ સમ્મુચ્છિમપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ એક કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૦૮ અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૦૯ પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૧૦ ગભ્ભવક્કંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૧૧ અપજ્જત્તય ગભ્ભવક્કંતિય પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભજ તિર્યચ્ય પંચેન્દ્રિયોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૧૨ પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૧૩ જલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં ભંતે ! કેવદ્વયં કાલં ઠિઈ પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૧૪ અપજ્જત્તયજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૧૫ પજ્જત્તયજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૧૬ સમ્મુચ્છિમજલચરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૧૭ અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૧૮ પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૧૯ ગભ્ભવક્કંતિયજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ગભ્ભજ જળયર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૨૦ અપજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયજલયરપંચેદિયતિરિક્ષજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા !

જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૨૧ પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયજલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ જળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૨૨ ચરપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૨૩ અપજ્જત્તયચરપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૨૪ પજ્જત્તયચરપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૨૫ સમ્મુચ્છિમચરપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં ચરસીઈં વાસસહસ્સાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ચોર્યાશી ૭૪૨(૮૪,૦૦૦) વર્ષની છે.

૧૨૬ અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમચરપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૨૭ પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમચરપ્પયથલચરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં ચરસીઈં વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સંમૂર્ચિમ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ચોર્યાશી ૬૭૨(૮૪,૦૦૦) વર્ષની છે.

૧૨૮ ગભ્ભવક્કંતિયચરુપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૨૯ અપજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયચરુપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૩૦ પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયચરુપ્પયથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૩૧ ઉરપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૩૨ અપજ્જત્તયુરપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૩૩ પજ્જત્તયુરપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પૂર્વકોડ વર્ષની છે.

૧૩૪ સમ્મુચ્છિમુરપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તેવણં વાસસહસ્સાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂર્ચિમ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ત્રેપન હજાર(૫૩,૦૦૦) વર્ષની છે.

૧૩૫ સમ્મુચ્છિમઅપજ્જત્તગરપરિસપ્પથલયરપર્ચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સંમૂર્ચિમ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૩૬ પજ્જત્તગસમ્મુચ્છિમરપરિસપ્પથલયરપર્ચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તેવણં વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સંમૂર્ચિમ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રેપન હજાર (૫૩,૦૦૦) વર્ષની છે.

૧૩૭ ગભ્ભવકંતિયરપરિસપ્પથલયરપર્ચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૩૮ અપજ્જત્તયગભ્ભવકંતિયરપરિસપ્પથલયરપર્ચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્ત ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૩૯ પજ્જત્તયગભ્ભવકંતિયરપરિસપ્પથલયરપર્ચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તૂણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૪૦ ભુયપરિસપ્પથલયરપર્ચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૪૧ અપજ્જત્તયભુયપરિસપ્પથલયરપર્ચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૪૨ પજ્જત્તયભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૪૩ સમ્મુચ્છિમભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બાયલીસં વાસસહસ્સાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ બેતાલીશ હજાર વર્ષની છે.

૧૪૪ અપજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૪૫ પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બાયલીસં વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બેતાલીશ હજાર વર્ષની છે.

૧૪૬ ગભ્ભવક્કંતિયભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૪૭ અપજ્જયગભ્ભવક્કંતિયભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૪૮ પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પુવ્વકોડી અંતોમુહુત્તુણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ સ્થળચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન કોડપૂર્વ વર્ષની છે.

૧૪૯ **ખહયરપંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણતા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઇભાગો ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

૧૫૦ **અપ્પજ્જત્તયખહયરપંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૫૧ **પ્પજ્જત્તયખહયરપંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઇભાગો અંતોમુહુત્તુણો ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

૧૫૨ **સમ્મુચ્છિમખહયરપંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બાવત્તરિં વાસસહસ્સાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ બોત્તેર હજાર વર્ષની છે.

૧૫૩ **અપ્પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમખહયરપંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૫૪ **પ્પજ્જત્તયસમ્મુચ્છિમખહયરપંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં બાવત્તરિં વાસસહસ્સાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા સંમૂચ્છિમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બોત્તેર હજાર વર્ષની છે.

૧૫૫ **ગબ્ભવક્કંતિયખહયરપંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઇભાગો ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે

ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

૧૫૬ અપજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભજ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૫૭ પજ્જત્તયગભ્ભવક્કંતિયખહયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જહાગો અંતોમુહુત્તૂણો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિકોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં તિર્યચપંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિનું નિરૂપણ છે.

તિર્યચપંચેન્દ્રિયના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે— (૧) જલચર (૨) સ્થળચર (૩) ખેચર (૫) ઉરપરિસર્પ અને (૫) ભુજપરિસર્પ. આ સૂત્રોમાં પહેલા સમુચ્ચય પંચેન્દ્રિયના નવ પ્રશ્નો કરીને પછી જલચર આદિ પાંચેયના નવ-નવ પ્રશ્નો કર્યા છે. આ રીતે $૯ \times ૬ = ૫૪$ પ્રકારે, ચોપન સૂત્રોથી (૧૦૪થી ૧૫૭ સુધી) તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિઓનું નિરૂપણ છે. નવ પ્રશ્નો આ પ્રકારે છે— (૧) તિર્યચ પંચેન્દ્રિય (૨) તેના અપર્યાપ્ત (૩) તેના પર્યાપ્ત (૪) સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય (૫) તેના અપર્યાપ્ત (૬) તેના પર્યાપ્ત (૭) ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યચ (૮) તેના અપર્યાપ્ત (૯) તેના પર્યાપ્ત. આ સમુચ્ચય તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની નવ પ્રકારે સ્થિતિ છે. તે જ રીતે જલચરઆદિ પાંચેયની ૯-૯ પ્રકારે સ્થિતિનું કથન છે. આમ છ વાર ૯-૯ પ્રકારે અહીં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિનું કથન થયું છે.

યુગલિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય :- સાધિક કોડપૂર્વથી ત્રણ પલ્યોપમ સુધીની સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય યુગલિક કહેવાય છે. પાંચે પ્રકારના તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની સ્થિતિને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે તે **પાંચ પ્રકારમાંથી ચતુષ્પદ સ્થળચર અને ખેચરમાં યુગલિકો હોય છે.** કારણ કે ખેચરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગની અને સ્થળચરની ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિ છે, તે યુગલિકની અપેક્ષાએ છે. **અન્ય ત્રણ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં યુગલિકો હોતા નથી,** કારણ કે તેમાં કોડપૂર્વ વર્ષથી વધુ સ્થિતિ હોતી નથી.

મનુષ્યોની સ્થિતિ :-

૧૫૮ મણુસ્સાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈ પ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૫૯ અપજ્જત્તયમણુસ્સાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય

અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૬૦ પજ્જત્તયમણુસ્સાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૬૧ સમ્મુચ્છિમમણુસ્સાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની જ હોય છે.

૧૬૨ ગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે.

૧૬૩ અપજ્જત્તયગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૬૪ પજ્જત્તયગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંતોમુહુત્તં, ઉક્કોસેણં તિણ્ણિ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમુચ્ચય મનુષ્યો, સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો અને ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિનું કથન છે. મનુષ્યોના કથનમાં ૧૫ કર્મભૂમિ, ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતરદ્વીપ, તે ૧૦૧ ક્ષેત્રના (૧) ગર્ભજ મનુષ્યોના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા અને (૨) સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોના અપર્યાપ્તાનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) સંમૂચ્છિમ મનુષ્યોની સ્થિતિ :- સંમૂચ્છિમ મનુષ્યો લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જ હોય છે, તે જીવો અપર્યાપ્તા અવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામે છે. તેની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની જ હોય છે.

(૨) ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ- સૂત્રકારે સમુચ્ચય ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિનું કથન કર્યું છે પરંતુ તેમાં કર્મભૂમિજ મનુષ્યોની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પૂર્વકોટિ વર્ષની હોય છે કર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાં પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના મનુષ્યો નિયમા કર્મભૂમિજ હોય છે. તેની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વની

હોય છે. જ્યારે પાંચ-ભરત પાંચ-ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોની સ્થિતિ છ આરા પ્રમાણે જુદી-જુદી હોય છે. અકર્મભૂમિજ અને અંતર્દીપજ જુગલિયાની જઘન્ય કોડપૂર્વ ઝાઝેરી અને ઉત્કૃષ્ટ અકર્મભૂમિજ મનુષ્યોની ત્રણ પલ્કની અને અંતર્દીપજ મનુષ્યોની પલ્કના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે. સૂત્રકારે સામાન્ય રીતે (ભેદ વિવક્ષા વિના) ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્કોપમની સ્થિતિનું કથન કર્યું છે, તે કથન યુગલિકોની અપેક્ષાએ છે.

વાણવ્યંતર દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ :-

૧૬૫ વાણમંતરાણં ભંતે ! દેવાણં કેવદ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લતા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈ, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાણવ્યંતર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ એક પલ્કોપમની છે.

૧૬૬ અપજ્જત્તયાણં વાણમંતરાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા વાણવ્યંતર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૬૭ પજ્જત્તયાણં વાણમંતરાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તુણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા વાણવ્યંતર દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્કોપમની છે.

૧૬૮ વાણમંતરીણં ભંતે ! દેવીણં કેવદ્યં કાલં ઠિઈ પળ્લતા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈ, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વાણવ્યંતર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધા પલ્કોપમની છે.

૧૬૯ અપજ્જત્તયાણં ભંતે ! વાણમંતરીણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા વાણવ્યંતર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૭૦ પજ્જત્તયાણં ભંતે ! વાણમંતરીણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં દસ વાસસહસ્સાઈ અંતોમુહુત્તુણાઈ, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં અંતોમુહુત્તુણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા વાણવ્યંતર દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અર્ધા પલ્કોપમની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વાણવ્યંતર દેવો તથા દેવીની સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. વાણવ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવોમાં દેવો કરતાં તેની દેવીઓની સ્થિતિ અર્ધા હોય છે. જેમકે વાણવ્યંતર દેવની સ્થિતિ એક પલ્યની તો તેની દેવીઓની અર્ધા પલ્યોપમની હોય છે.

દશ પ્રકારના જૃંભક દેવોનો સમાવેશ વ્યંતર જાતિના દેવોમાં થાય છે. આ રીતે ૧૬ વ્યંતર + ૧૦ જૃંભક = ૨૬ ભેદ વ્યંતર દેવોના થાય છે. ભગવતીસૂત્રશતક-૧૪/૮ માં જૃંભક દેવોના દશ પ્રકારનું નિરૂપણ છે. ત્યાં જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટના ભેદની વિવક્ષા વિના તેઓની સ્થિતિ સામાન્ય રીતે એક પલ્યોપમની કહી છે.

જ્યોતિષી દેવ-દેવીની સ્થિતિ :-

૧૭૧ જોઈસિયાણં ભંતે ! દેવાણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં પલિઓવમદ્ધુભાગો, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમભ્ભહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષી દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે.

૧૭૨ અપજ્જત્તયજોઈસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા જ્યોતિષી દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૭૩ પજ્જત્તયજોઈસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં પલિઓવમદ્ધુભાગો અંતોમુહુત્તૂણો, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમભ્ભહિયં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા જ્યોતિષી દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે.

૧૭૪ જોઈસિણીણં ભંતે ! દેવીણં કેવઇયં કાલં ઠિઈં પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં પલિઓવમદ્ધુભાગો, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં પળ્ણાસવાસસહસ્સમભ્ભહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જ્યોતિષી દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ પચાસ હજાર વર્ષ અધિક અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૭૫ અપજ્જત્તયાણં જોઈસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા જ્યોતિષી દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૭૬ પજ્જત્તયાણં જોઈસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહળ્ણેણં પલિઓવમદ્ધુભાગો અંતોમુહુત્તૂણો, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં પળ્ણાસાણ વાસસહસ્સેહિં અભ્ભહિયં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા જ્યોતિષી દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ !

જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પચ્યાસ હજાર વર્ષ અધિક અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૭૭ ચંદ્રવિમાણે ણં ભંતે ! દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમબ્બહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચંદ્રવિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય પા પલ્યોપમની (પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ), ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે.

૧૭૮ ચંદ્રવિમાણે ણં ભંતે ! અપજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચંદ્રવિમાનના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૭૯ ચંદ્રવિમાણે ણં પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમબ્બહિયં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચંદ્રવિમાનના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પા પલ્યોપમની (પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ), ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે.

૧૮૦ ચંદ્રવિમાણે ણં ભંતે ! દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં પણ્ણાસાણ વાસસહસ્સેહિં અબ્બહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચંદ્રવિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પચ્યાસ હજાર વર્ષ અધિક અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૮૧ ચંદ્રવિમાણે ણં ભંતે ! અપજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચંદ્રવિમાનની અપર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૮૨ ચંદ્રવિમાણે ણં પજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં પણ્ણાસાણ વાસસહસ્સેહિં અબ્બહિયં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ચંદ્રવિમાનની પર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૮૩ સૂરવિમાણે ણં ભંતે ! દેવાણં કેવહિં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસહસ્સમબ્બહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂર્યવિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમના ચોથા ભાગની, ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે.

૧૮૪ સૂરવિમાણે અપજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂર્યવિમાનના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૮૫ સૂરવિમાણે પજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસહસ્સમબ્બહિયં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂર્યવિમાનના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમના ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક હજાર વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે.

૧૮૬ સૂરવિમાણે દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં પંચહિં વાસસણ્ણિં અબ્બહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂર્યવિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો વર્ષ અધિક અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૮૭ સૂરવિમાણે અપજ્જત્તયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂર્યવિમાનની અપર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૮૮ સૂરવિમાણે પજ્જત્તયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં પંચહિં વાસસણ્ણિં અબ્બહિયં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૂર્યવિમાનની પર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પાંચસો વર્ષ અધિક અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૮૯ ગહવિમાણે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગ્રહવિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક પલ્યોપમની છે.

૧૯૦ ગહવિમાણે અપજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ગ્રહવિમાનના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૯૧ ગહવિમાણે પજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ગ્રહવિમાનના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમની છે.

૧૯૨ ગહવિમાણે દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ગ્રહવિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૯૩ ગહવિમાણે અપજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ગ્રહવિમાનની અપર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૯૪ પજ્જત્તિયાણં ગહવિમાણે દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ગ્રહવિમાનની પર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૯૫ ણક્કલ્લવિમાણે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નક્ષત્રવિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૯૬ ણક્કલ્લવિમાણે અપજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નક્ષત્રવિમાનના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૧૯૭ ણક્કલ્લવિમાણે પજ્જત્તદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નક્ષત્રવિમાનના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અર્ધા પલ્યોપમની છે.

૧૯૮ ણક્કલ્લવિમાણે દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં

સાઈરેગં ચરુભાગપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નક્ષત્રવિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ છે.

૧૯૯ ણક્ષત્રવિમાણે અપજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નક્ષત્રવિમાનની અપર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૦૦ ણક્ષત્રવિમાણે પજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં સાઈરેગં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! નક્ષત્રવિમાનની પર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક પલ્યોપમના ચોથા ભાગની છે.

૨૦૧ તારાવિમાણે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અટ્ટુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં ચરુભાગપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તારા વિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પલ્યોપમના ચોથા ભાગની છે.

૨૦૨ તારાવિમાણે અપજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તારા વિમાનના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૦૩ તારાવિમાણે પજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અટ્ટુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં ચરુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તારા વિમાનના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમના આઠમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યોપમના ચોથા ભાગની છે.

૨૦૪ તારાવિમાણે દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અટ્ટુભાગપલિઓવમં, ઉક્કોસેણં સાઈરેગં અટ્ટુભાગપલિઓવમં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તારાવિમાનની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય પલ્યોપમના આઠમા ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક પલ્યોપમના આઠમા ભાગની છે.

૨૦૫ તારાવિમાણે અપજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તારાવિમાનની અપર્યાપ્તા દેવીની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૦૬ તારાવિમાણે પજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અટ્ટુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તણં, ઉક્કોસેણં સાહરેગં અટ્ટુભાગપલિઓવમં અંતોમુહુત્તણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તારાવિમાનની પર્યાપ્તા દેવીની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પલ્યના આઠમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક પલ્યોપમના આઠમા ભાગની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમુચ્ચય જ્યોતિષીની, તેના દેવ-દેવીની અને તેના પર્યાપ્તા-અપર્યાપ્તાની સ્થિતિ, આમ છ પ્રકારે સ્થિતિનું કથન છે. ત્યારપછી પાંચે ય જ્યોતિષી દેવ-દેવી સંબંધી સ્થિતિનું પણ છ-છ પ્રકારે કથન છે. આ રીતે ૬×૬ = ૩૬ સૂત્રો દ્વારા જ્યોતિષી દેવોની સ્થિતિનું નિરૂપણ ૩૬ પ્રકારે થયું છે.

વૈમાનિક દેવ-દેવીઓની સ્થિતિ :-

૨૦૭ વેમાણિયાણં ભંતે ! દેવાણં કેવહ્ણયં કાલં ઠિહ્ણં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાહ્ણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૦૮ અપજ્જત્તયવેમાણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૦૯ પજ્જત્તયવેમાણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તણં, ઉક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાહ્ણં અંતોમુહુત્તણાહ્ણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૧૦ વેમાણિણીણં ભંતે ! દેવીણં કેવહ્ણયં કાલં ઠિહ્ણં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં પણ્ણણં પલિઓવમાહ્ણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વૈમાનિક દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ! જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ પંચાવન પલ્યોપમની છે.

૨૧૧ અપજ્જત્તિયાણં વેમાણિણીણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અપર્યાપ્તા વૈમાનિક દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૧૨ પજ્જત્તિયાણં વેમાણિણીણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં પણપણં પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા વૈમાનિક દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પંચાવન પલ્યોપમની છે.

૨૧૩ સોહમ્મે ણં ભંતે ! કપ્પે દેવાણં કેવઈયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં દો સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પ(પ્રથમ દેવલોક)ના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ બે સાગરોપમની છે.

૨૧૪ સોહમ્મે કપ્પે અપજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૧૫ સોહમ્મે કપ્પે પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં દો સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બે સાગરોપમની છે.

૨૧૬ સોહમ્મે કપ્પે દેવીણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં પણ્ણાસં પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પ(પ્રથમ દેવલોક)ની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ પચાસ પલ્યોપમની છે.

૨૧૭ સોહમ્મે કપ્પે અપજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પની અપર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૧૮ સોહમ્મે કપ્પે પજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં ઉક્કોસેણં પણ્ણાસં પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પની પર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે

ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પચાસ પલ્યોપમની છે.

૨૧૯ સોહમ્મે કપ્પે પરિગ્ગહિયાણં દેવીણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં સત્ત પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પની (પ્રથમ દેવલોકની) સમુચ્ચય પરિગૃહીતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાત પલ્યોપમની છે.

૨૨૦ સોહમ્મે કપ્પે પરિગ્ગહિયાણં અપજત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પની અપર્યાપ્તા પરિગૃહીતા દેવીની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૨૧ સોહમ્મે કપ્પે પરિગ્ગહિયાણં પજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં સત્ત પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પની પર્યાપ્તા પરિગૃહીતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાત પલ્યોપમની છે.

૨૨૨ સોહમ્મે કપ્પે અપરિગ્ગહિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં ઉક્કોસેણં પળ્ણાસં પલિઓવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પની (પ્રથમ દેવલોકની) અપરિગૃહીતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ પચાસ પલ્યોપમની છે.

૨૨૩ સોહમ્મે કપ્પે અપરિગ્ગહિયાણં અપજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૌધર્મ કલ્પની અપર્યાપ્તા અપરિગૃહીતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૨૪ સોહમ્મે કપ્પે અપરિગ્ગહિયાણં પજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં પળ્ણાસં પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સૌધર્મકલ્પની પર્યાપ્તા અપરિગૃહીતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પચાસ પલ્યોપમની છે.

૨૨૫ ઈસાણે કપ્પે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાઙ્ગેણં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં સાઙ્ગેણાઈં દો સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પના (બીજા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાધિક એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક બે સાગરોપમની છે.

૨૨૬ ઈસાણે કપ્પે અપજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૨૭ ઈસાણે કપ્પે પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ સાહરેગં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં સાહરેગાહં દો સાગરોવમાહં અંતોમુહુત્તૂણાહં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક બે સાગરોપમની છે.

૨૨૮ ઈસાણે કપ્પે દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાહરેગં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં પણપણં પલિઓવમાહં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની (બીજા દેવલોકની) દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાધિક એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ પંચાવન(૫૫) પલ્યોપમની છે.

૨૨૯ ઈસાણે કપ્પે દેવીણં અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની અપર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૩૦ ઈસાણે કપ્પે પજ્જત્તયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાહરેગં પલિઓવમં, અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં પણપણં પલિઓવમાહં અંતોમુહુત્તૂણાહં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની (બીજા દેવલોકની) પર્યાપ્તા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમ ઝાઝેરી અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પંચાવન પલ્યોપમની છે.

૨૩૧ ઈસાણે કપ્પે પરિગ્ગહયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ સાહરેગં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં ણવ પલિઓવમાહં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની (બીજા દેવલોકની) પરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાધિક એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ નવ પલ્યોપમની છે.

૨૩૨ ઈસાણે કપ્પે પરિગ્ગહયાણં અપજ્જત્તયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની અપર્યાપ્તા પરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૩૩ ઈસાણે કપ્પે પરિગ્ગહયાણં પજ્જત્તયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાહરેગં

પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં ણવ પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની પર્યાપ્તા પરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક નવ પલ્યોપમની છે.

૨૩૪ **ઈસાણે કપ્પે અપરિગ્ગહિયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાઝરેગં પલિઓવમં, ઉક્કોસેણં પણપણં પલિઓવમાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની (બીજા દેવલોકની) અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાધિક એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ પંચાવન પલ્યોપમની છે.

૨૩૫ **ઈસાણે કપ્પે અપરિગ્ગહિયાણં અપજ્જત્તિયાણં દેવીણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની અપર્યાપ્ત અપરિગૃહિતાદેવીની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૩૬ **ઈસાણે કપ્પે અપરિગ્ગહિયાણં દેવીણં પજ્જત્તિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાઝરેગં પલિઓવમં અંતોમુહુત્તૂણં, ઉક્કોસેણં પણપણં પલિઓવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઈશાનકલ્પની પર્યાપ્તા અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક એક પલ્યોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પંચાવન (૫૫) પલ્યોપમની છે.

૨૩૭ **સણંકુમારે કપ્પે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દો સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં સત્ત સાગરોવમાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સનત્કુમાર કલ્પના (ત્રીજા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય બે સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાત સાગરોપમની છે.

૨૩૮ **સણંકુમારે કપ્પે અપજ્જત્તાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સનત્કુમાર કલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૩૯ **સણંકુમારે કપ્પે પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દો સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં સત્ત સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સનત્કુમાર કલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બે સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાત સાગરોપમની.

૨૪૦ માહિંદે કપ્પે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાઝરેગાઝં દો સાગરોવમાઝં, ઉક્કોસેણં સાઝરેગાઝં સત્ત સાગરોવમાઝં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! માહેન્દ્રકલ્પના (ચોથા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાધિક બે સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક સાત સાગરોપમની છે.

૨૪૧ માહિંદે અપજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! માહેન્દ્રકલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૪૨ માહિંદે પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સાઝરેગાઝં દો સાગરોવમાઝં અંતોમુહુત્તૂણાઝં, ઉક્કોસેણં સાઝરેગાઝં સત્ત સાગરોવમાઝં અંતોમુહુત્તૂણાઝં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! માહેન્દ્રકલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક બે સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાધિક સાત સાગરોપમની છે.

૨૪૩ બંભલોઁ કપ્પે દેવાણં પુચ્છા । ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્ત સાગરોવમાઝં, ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાઝં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બ્રહ્મલોક કલ્પના (પાંચમા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સાત સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગરોપમની છે.

૨૪૪ બંભલોઁ અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બ્રહ્મલોક કલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૪૫ બંભલોઁ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્ત સાગરોવમાઝં અંતોમુહુત્તૂણાઝં, ઉક્કોસેણં દસ સાગરોવમાઝં અંતોમુહુત્તૂણાઝં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! બ્રહ્મલોકકલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સાત સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ સાગરોપમની છે.

૨૪૬ લંતઁ કપ્પે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ સાગરોવમાઝં, ઉક્કોસેણં ચરુદસ સાગરોવમાઝં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! લાંતક કલ્પના (છઠ્ઠા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય દશ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ચૌદ સાગરોપમની છે.

૨૪૭ લંતઁ અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! લાંતક કલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ !

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૪૮ લંતણ પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં દસ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં ચોદ્દસ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! લાંતક કલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન દશ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ચૌદ સાગરોપમની છે.

૨૪૯ મહાસુક્કે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચોદ્દસ સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં સત્તરસ સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મહાશુક કલ્પના (સાતમા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચૌદ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સત્તર સાગરોપમની છે.

૨૫૦ મહાસુક્કે અપજ્જત્તાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મહાશુકકલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૫૧ મહાસુક્કે પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ ચોદ્દસ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં સત્તરસ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! મહાશુકકલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ચૌદ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સત્તર સાગરોપમની છે.

૨૫૨ સહસ્સારે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્તરસ સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં અદ્ધારસ સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સહસ્રાર કલ્પના (આઠમા દેવલોકમાં) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સત્તર સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અદ્ધાર સાગરોપમની છે.

૨૫૩ સહસ્સારે અપજ્જત્તાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સહસ્રારકલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૫૪ સહસ્સારે પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્તરસ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ઉક્કોસેણં અદ્ધારસ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સહસ્રાર કલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સત્તર સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અદ્ધાર સાગરોપમની છે.

૨૫૫ આણે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અદ્ધારસ સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં એગૂણવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આણત કલ્પના(નવમા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અઢાર સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઓગણીસ સાગરોપમની છે.

૨૫૬ આણ અપજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આણતકલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૫૭ આણ પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અઢારસ સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં ઇગૂણવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આણતકલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અઢાર સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ઓગણીસ સાગરોપમની છે.

૨૫૮ પાણ અપ્પે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ઇગૂણવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં વીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રાણત કલ્પના(દશમા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય ઓગણીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ વીશ સાગરોપમની છે.

૨૫૯ પાણ અપજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રાણત કલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૬૦ પાણ પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ઇગૂણવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં વીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પ્રાણત કલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ઓગણીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન વીશ સાગરોપમની છે.

૨૬૧ આરણે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં ઇક્કવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આરણકલ્પના(અગિયારમા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય વીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ એકવીશ સાગરોપમની છે.

૨૬૨ આરણે અપજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આરણકલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૬૩ આરણે પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વીસં સાગરોવમાઈં

અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં એક્કવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! આરણકલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન વીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એકવીસ સાગરોપમની છે.

૨૬૪ અચ્ચુએ કપ્પે દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં એક્કવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અચ્ચુતકલ્પના (બારમા દેવલોકના) દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય એકવીસ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ સાગરોપમની છે.

૨૬૫ અચ્ચુએ અપજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અચ્ચુત કલ્પના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૬૬ અચ્ચુએ પજ્જત્તયાણં દેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં એક્કવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં, ઉક્કોસેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અચ્ચુત કલ્પના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એકવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બાવીસ સાગરોપમની છે.

૨૬૭ હેટ્ઠિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં તેવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-અધસ્તન (નીચેની ત્રિક્રમાં નીચેની) ત્રૈવેયકના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય બાવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રેવીશ સાગરોપમની છે.

૨૬૮ હેટ્ઠિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જગઅપજ્જત્તયાદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-અધસ્તન ત્રૈવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૬૯ હેટ્ઠિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જગપજ્જત્તયાદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં બાવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ઉક્કોસેણં તેવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-અધસ્તન ત્રૈવેયકના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન બાવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રેવીશ સાગરોપમની છે.

૨૭૦ હેટ્ઠિમમજ્ઙ્ઙિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં તેવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં ચઠવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-મધ્યમ(નીચેની ત્રિકમાં મધ્યમ) શ્રૈવેયકના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ! જઘન્ય ત્રેવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીસ સાગરોપમની છે.

૨૭૧ હેટ્ટિમમજ્ઝિમગેવેજ્જગઅપજ્જત્તયદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-મધ્યમ શ્રૈવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૭૨ હેટ્ટિમમજ્ઝિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં તેવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ઉક્કોસેણં ચઠવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-મધ્યમ શ્રૈવેયકના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રેવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ચોવીસ સાગરોપમની છે.

૨૭૩ હેટ્ટિમઠવરિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચઠવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં પળવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-ઉપરિતન (નીચેની ત્રિકમાં ઉપરના) શ્રૈવેયકના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચોવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ પચ્ચીસ સાગરોપમની છે.

૨૭૪ હેટ્ટિમઠવરિમગેવેજ્જગદેવાણં અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-ઉપરિતન શ્રૈવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૭૫ હેટ્ટિમઠવરિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં ચઠવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં, ઉક્કોસેણં પળવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અધસ્તન-ઉપરિતન શ્રૈવેયકના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ચોવીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પચ્ચીસ સાગરોપમની છે.

૨૭૬ મજ્ઝિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પળવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં છઠ્ઠીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ-અધસ્તન(મધ્યમ ત્રિકમાં નીચેની) શ્રૈવેયકના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય પચ્ચીસ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ છઠ્ઠીસ સાગરોપમની છે.

૨૭૭ મજ્ઝિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગદેવાણં અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ-અધસ્તન શ્રૈવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૭૮ મજ્જિમહેટ્ઠિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં પળુવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ઉક્કોસેણં છવ્વીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ-અધસ્તન શ્રૈવેયકના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન પચ્ચીસ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન છવ્વીસ સાગરોપમની છે.

૨૭૯ મજ્જિમમજ્જિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં છવ્વીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ-મધ્યમ(મધ્યમ ત્રિક્રમાં વચ્ચેની) શ્રૈવેયકના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય છવ્વીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ સત્યાવીસ સાગરોપમની છે.

૨૮૦ મજ્જિમમજ્જિમગેવેજ્જગદેવાણં અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ-મધ્યમ શ્રૈવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૮૧ મજ્જિમમજ્જિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં છવ્વીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં, ઉક્કોસેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ-મધ્યમ શ્રૈવેયકના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન છવ્વીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સત્તાવીસ સાગરોપમની છે.

૨૮૨ મજ્જિમઊવરિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં અઢ્ઢાવીસં સાગરોવમાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ ઉપરિતન(મધ્યમ ત્રિક્રમાં ઉપરની) શ્રૈવેયકના દેવોની સ્થિતિની કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય સત્યાવીસ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ અઠ્યાવીસ સાગરોપમની છે.

૨૮૩ મજ્જિમઊવરિમગેવેજ્જગદેવાણં અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણ વિ અંતોમુહુત્તં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ-ઉપરિતન શ્રૈવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૮૪ મજ્જિમઊવરિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં સત્તાવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં, ઉક્કોસેણં અઢ્ઢાવીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ-ઉપરિતન શ્રૈવેયકના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન સત્યાવીશ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અઠયાવીશ સાગરોપમની છે.

૨૮૫ **ઉવરિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અટ્ટાવીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં એગૂણતીસં સાગરોવમાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-અધસ્તન ઐવેયક અર્થાત્ ઉપરની ત્રિકમાં નીચેની ઐવેયકના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર**— ગૌતમ ! જઘન્ય અઠયાવીશ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઓગણત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૮૬ **ઉવરિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગદેવાણં અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-અધસ્તન ઐવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૮૭ **ઉવરિમહેટ્ટિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં અટ્ટાવીસં સાગરોવમાઈં, અંતોમુહુત્તુણાઈં, ઉક્કોસેણં એગૂણતીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-અધસ્તન ઐવેયકના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન અઠયાવીશ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ઓગણત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૮૮ **ઉવરિમમજ્ઙ્ઙિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં એગૂણતીસં સાગરોવમાઈં, ઉક્કોસેણં તીસં સાગરોવમાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-મધ્યમ(ઉપરની ત્રિકમાં વચ્ચેની) ઐવેયકના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! જઘન્ય ઓગણત્રીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૮૯ **ઉવરિમમજ્ઙ્ઙિમગેવેજ્જગદેવાણં અપજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહુત્તં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-મધ્યમ-ઐવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૯૦ **ઉવરિમમજ્ઙ્ઙિમગેવેજ્જગદેવાણં પજ્જત્તયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં એગૂણતીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં, ઉક્કોસેણં તીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તુણાઈં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! ઉપરિતન મધ્યમ ઐવેયકના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ઓગણત્રીસ સાગરોપમ, ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૯૧ **ઉવરિમઉવરિમગેવેજ્જગદેવાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણં તીસં સાગરોવમાઈં,**

उक्कोसेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-ઉપરિતન(ઉપરની ત્રિકમાં ઉપરની) ઐવેયકના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય ત્રીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ એકત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૧૨ **उवरिमउवरिमगेवेज्जगदेवाणं अपज्जत्तयाणं पुच्छा ? गोयमा ! जहण्णेण वि उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉપરિતન-ઉપરિતન ઐવેયકના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૧૩ **उवरिमउवरिमगेवेज्जगदेवाणं पज्जत्तयाणं पुच्छा ? गोयमा ! जहण्णेणं तीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं, उक्कोसेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પર્યાપ્તા ઉપરિતન-ઉપરિતન ઐવેયક દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એકત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૧૪ **विजय-वेजयंत-जयंत-अपराजिएसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વિજય, વૈજયન્ત, જયંત અને અપરાજિત, તે ચાર અનુત્તર વિમાનોના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય એકત્રીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૧૫ **विजय-वेजयंत-जयंत-अपराजियदेवाणं अपज्जत्तयाणं पुच्छा ? गोयमा ! जहण्णेण वि उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત વિમાનોના અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને ય અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૧૬ **विजय-वेजयंत-जयंत-अपराजियदेवाणं पज्जत्तयाणं पुच्छा ? गोयमा ! जहण्णेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત વિમાનોના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એકત્રીસ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

૨૧૭ **सव्वट्टुसिद्धदेवाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? गोयमा ! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई पणत्ता ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટભેદ રહિત) તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

૨૧૮ સર્વદુસિદ્ધદેવાણં અપજ્જતયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! જહણ્ણેણ વિ ઉક્કોસેણં વિ અંતોમુહૂત્તં।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનવાસી અપર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે.

૨૧૯ સર્વદુસિદ્ધદેવાણં પજ્જતયાણં ભંતે ! કેવઇયં કાલં ઠિઈં પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અજહણ્ણમણુક્કોસેણં તેત્તીસં સાગરોવમાઈં અંતોમુહુત્તૂણાઈં ઠિઈં પણ્ણત્તા।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવાન ! સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના પર્યાપ્તા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વૈમાનિક દેવ-દેવીઓની સ્થિતિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. સૂત્રકારે ક્રમશઃ ૧૨ દેવલોક, નવઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવોની સમુચ્ચય રીતે સ્થિતિનું કથન કરીને ત્યારપછી તેના અપર્યાપ્તા અને પર્યાપ્ત દેવોની સ્થિતિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં લોકાંતિક અને કિલ્વીષી દેવોની સ્થિતિનું કથન નથી. **લોકાંતિક** દેવો પાંચમા દેવલોકના પ્રસ્તુતમાં રહે છે. ભગવતીસૂત્ર શતક-૬/૫ અનુસાર તેની સ્થિતિ જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટના ભેદની વિવક્ષા વિના આઠ સાગરોપમની છે.

ત્રણ પ્રકારના **કિલ્વીષી** દેવોનું વિસ્તૃત વર્ણન ભગવતીસૂત્ર શતક-૮/૩૩માં છે. તે સૂત્ર અનુસાર **પ્રથમ** કિલ્વીષી દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટના ભેદની વિવક્ષા વિના ત્રણ પલ્યોપમ, **બીજા** કિલ્વીષી દેવોની સ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ અને **ત્રીજા** કિલ્વીષી દેવોની સ્થિતિ તેર સાગરોપમની છે.

વૈમાનિક દેવીઓ :- વૈમાનિક દેવોમાં પ્રથમ બે દેવલોકમાં જ દેવીઓ હોય છે. ત્રીજા દેવલોકથી અનુત્તર વિમાન પર્યતમાં દેવીઓ નથી. પહેલા બીજા દેવલોકમાં દેવીઓના બે પ્રકાર છે— પરિગૃહિતા દેવી અને અપરિગૃહિતા દેવી. દેવોને અધિનસ્થ જે દેવીઓ હોય તેને **પરિગૃહિતા** કહેવાય અને જે દેવીઓ સ્વતંત્ર હોય, કોઈપણ દેવ તેનું સ્મરણ કરે તો તે તેને અવધિજ્ઞાન વગેરેથી જાણીને તે દેવની પાસે જતી હોય, તેને **અપરિગૃહિતા દેવી** કહે છે. પરિગૃહિતા દેવીઓથી અપરિગૃહિતા દેવીઓની સ્થિતિ વધારે હોય છે.

નવ ઐવેયક વિમાનો ત્રણ-ત્રણની ત્રણ પ્રતર ત્રિકમાં સ્થિત છે. તેમાં નીચેની પ્રતર ત્રિકને અધસ્તન, વચ્ચેની પ્રતર ત્રિકને મધ્યમ અને ઉપરની પ્રતર ત્રિકને ઉપરિતન ત્રિક કહે છે. નીચેની ત્રિકના નીચેના પ્રતરને અધસ્તન-અધસ્તન, મધ્યમ પ્રતરને અધસ્તન-મધ્યમ અને ઉપરના પ્રતરને અધસ્તન-ઉપરિતન ઐવેયક કહે છે. તે જ રીતે મધ્યમ ત્રિક અને ઉત્તરિત ત્રિકના ત્રણ-ત્રણ પ્રતર સમજવા. આ રીતે નવ પ્રતર રૂપે નવ ઐવેયક વિમાન છે.

સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવોની સ્થિતિ એક સમાન હોય છે. તેમાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટનો ભેદ નથી. આ કારણે સૂત્રકારે તેના માટે ‘અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પાંચમા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકોમાં એક દેવલોકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્યાર પછીના દેવલોકની જઘન્ય સ્થિતિ હોય છે. આ જ ક્રમથી અનુત્તર વિમાનના દેવો પર્યતની સ્થિતિ છે.

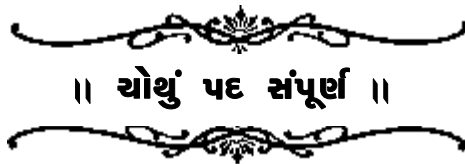
સમસ્ત સંસારી જીવોની સ્થિતિ :-

જીવ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
સમુચ્ચ નારકી	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૩૩ સાગરોપમ
પ્રથમ નરક	૧૦૦૦૦ વર્ષ	૧ સાગરોપમ
બીજી નરક	૧ સાગરોપમ	૩ સાગરોપમ
ત્રીજી નરક	૩ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ
ચોથી નરક	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
પાંચમી નરક	૧૦ સાગરોપમ	૧૭ સાગરોપમ
છઠ્ઠી નરક	૧૭ સાગરોપમ	૨૨ સાગરોપમ
સાતમી નરક	૨૨ સાગરોપમ	૩૩ સાગરોપમ
ભવનપતિ દેવ(સમુચ્ચ)	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સાધિક એક સાગરોપમ
દક્ષિણ અસુરકુમાર-દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	૧ સાગરોપમ
દક્ષિણ અસુરકુમાર-દેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સાડા ત્રણ પલ્યોપમ
દક્ષિણ નવનિકાય દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	દોઢ પલ્યોપમ
દક્ષિણ નવનિકાય દેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	પોણો પલ્યોપમ
ઉત્તર અસુરકુમાર દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સાધિક એક સાગરોપમ
ઉત્તર અસુરકુમાર દેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	સાડાચાર પલ્યોપમ
ઉત્તર નવનિકાય દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	દેશોન બે પલ્યોપમ
ઉત્તર નવનિકાય દેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	દેશોન એક પલ્યોપમ
પરમાધામી દેવ	એક પલ્યોપમ(મુખ્ય દેવની અપેક્ષાએ)	એક પલ્યોપમ(જન્મ ઉંની વિવક્ષા વિના)
વ્યંતર દેવ	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	એક પલ્યોપમ
વ્યંતર દેવી	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	અર્ધો પલ્યોપમ
જૈભક દેવ	એક પલ્યોપમ(મુખ્ય દેવની અપેક્ષાએ)	એક પલ્યોપમ
જ્યોતિષી દેવ (સમુચ્ચ)	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	૧ લાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ
ચંદ્ર દેવ	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	૧ લાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ
ચંદ્ર દેવી	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	૫૦ હજાર વર્ષ અધિક $\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ
સૂર્ય દેવ	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	એક હજાર વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ
સૂર્ય દેવી	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	પાંચસો વર્ષ અધિક $\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ
ગ્રહ દેવ	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	૧ પલ્યોપમ
ગ્રહ દેવી	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ
નક્ષત્ર દેવ	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ
નક્ષત્ર દેવી	$\frac{૧}{૨}$ પલ્યોપમ	$\frac{૧}{૨}$ પલ્ય જાઝેરી

જીવ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
તારા દેવ	$\frac{1}{2}$ પલ્યોપમ	$\frac{1}{3}$ પલ્યોપમ
તારા દેવી	$\frac{1}{2}$ પલ્યોપમ	સાધિક $\frac{1}{2}$ પલ્યોપમ
વૈમાનિક દેવ(સમુચ્ચય)	૧ પલ્યોપમ	૩૩ સાગરોપમ
વૈમાનિક દેવી(સમુચ્ચય)	૧ પલ્યોપમ	૫૫ પલ્યોપમ
૧. સૌધર્મ દેવલોકના દેવ	૧ પલ્યોપમ	૨ સાગરોપમ
સૌધર્મ પરિગૃહિતા દેવી	૧ પલ્યોપમ	૭ પલ્યોપમ
સૌધર્મ અપરિગૃહિતા દેવી	૧ પલ્યોપમ	૫૦ પલ્યોપમ
૨. ઈશાન દેવલોકના દેવ	૧ પલ્યોપમ ઝાઝેરી	૨ સાગરોપમ ઝાઝેરી
ઈશાન પરિગૃહિતા દેવી	૧ પલ્યોપમ	૯ પલ્યોપમ
ઈશાન અપરિગૃહિતા દેવી	૧ પલ્યોપમ	૫૫ પલ્યોપમ
૩. સનત્કુમાર દેવલોકના દેવ	૨ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ
૪. માહેન્દ્ર દેવલોકના દેવ	૨ સાગરોપમ ઝાઝેરી	૭ સાગરોપમ ઝાઝેરી
૫. બ્રહ્મલોક દેવલોકના દેવ	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
૬. લાંતક દેવલોકના દેવ	૧૦ સાગરોપમ	૧૪ સાગરોપમ
૭. મહાશુક દેવલોકના દેવ	૧૪ સાગરોપમ	૧૭ સાગરોપમ
૮. સહસાર દેવલોકના દેવ	૧૭ સાગરોપમ	૧૮ સાગરોપમ
૯. આણત દેવલોકના દેવ	૧૮ સાગરોપમ	૧૯ સાગરોપમ
૧૦. પ્રાણત દેવલોકના દેવ	૧૯ સાગરોપમ	૨૦ સાગરોપમ
૧૧. આરણ દેવલોકના દેવ	૨૦ સાગરોપમ	૨૧ સાગરોપમ
૧૨. અચ્યુત દેવલોકના દેવ	૨૧ સાગરોપમ	૨૨ સાગરોપમ
પ્રથમ ઐવેયકના દેવ	૨૨ સાગરોપમ	૨૩ સાગરોપમ
બીજી ઐવેયકના દેવ	૨૩ સાગરોપમ	૨૪ સાગરોપમ
ત્રીજી ઐવેયકના દેવ	૨૪ સાગરોપમ	૨૫ સાગરોપમ
ચોથી ઐવેયકના દેવ	૨૫ સાગરોપમ	૨૬ સાગરોપમ
પાંચમી ઐવેયકના દેવ	૨૬ સાગરોપમ	૨૭ સાગરોપમ
છઠ્ઠી ઐવેયકના દેવ	૨૭ સાગરોપમ	૨૮ સાગરોપમ
સાતમી ઐવેયકના દેવ	૨૮ સાગરોપમ	૨૯ સાગરોપમ
આઠમી ઐવેયકના દેવ	૨૯ સાગરોપમ	૩૦ સાગરોપમ
નવમી ઐવેયકના દેવ	૩૦ સાગરોપમ	૩૧ સાગરોપમ
ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવ	૩૧ સાગરોપમ	૩૩ સાગરોપમ
સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનના દેવ	૩૩ સાગરોપમ	૩૩ સાગરોપમ

જીવ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
પ્રથમ કિલ્વીષી દેવ	૩ પલ્યોપમ	૩ પલ્યોપમ
બીજા કિલ્વીષી દેવ	૩ સાગરોપમ	૩ સાગરોપમ
ત્રીજા કિલ્વીષી	૧૩ સાગરોપમ	૧૩ સાગરોપમ
લોકાંતિક દેવ	૮ સાગરોપમ	૮ સાગરોપમ
પાંચ સ્થાવર-સૂક્ષ્મ	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
બાદર પૃથ્વીકાય	અંતર્મુહૂર્ત	૨૨,૦૦૦ વર્ષ
બાદર અપકાય	અંતર્મુહૂર્ત	૭,૦૦૦ વર્ષ
બાદર તેઉકાય	અંતર્મુહૂર્ત	૩ અહોરાત્ર
બાદર વાયુકાય	અંતર્મુહૂર્ત	૩,૦૦૦ વર્ષ
બાદર પ્રત્યેક વનસ્પતિ	અંતર્મુહૂર્ત	૧૦,૦૦૦ વર્ષ
બાદર સાધારણ વનસ્પતિ	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય		
બેઈન્દ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	બાર વર્ષ
તેઈન્દ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	૪૯ દિવસ
ચૌરેન્દ્રિય	અંતર્મુહૂર્ત	૬ માસ
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય (સમુચ્ચય)	અંતર્મુહૂર્ત	૩ પલ્યોપમ
સંમૂચ્છિમ જલચર	અંતર્મુહૂર્ત	કોડપૂર્વ વર્ષ
ગર્ભજ જલચર	અંતર્મુહૂર્ત	કોડપૂર્વ વર્ષ
સંમૂચ્છિમ સ્થલચર	અંતર્મુહૂર્ત	૮૪,૦૦૦ વર્ષ
ગર્ભજ સ્થલચર	અંતર્મુહૂર્ત	૩ પલ્યોપમ
સંમૂચ્છિમ ઉરપરિસર્પ	અંતર્મુહૂર્ત	૫૩,૦૦૦ વર્ષ
ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ	અંતર્મુહૂર્ત	કોડપૂર્વ વર્ષ
સંમૂચ્છિમ ભુજપરિસર્પ	અંતર્મુહૂર્ત	૪૨,૦૦૦ વર્ષ
ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ	અંતર્મુહૂર્ત	કોડપૂર્વ વર્ષ
સંમૂચ્છિમ ખેચર	અંતર્મુહૂર્ત	૭૨,૦૦૦ વર્ષ
ગર્ભજ ખેચર	અંતર્મુહૂર્ત	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ
★ ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં સ્થલચરની ત્રણ પલ્યોપમ અને ખેચરની પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ, આ બંને સ્થિતિઓ યુગલિક તિર્યચની અપેક્ષાએ છે. યુગલિક સિવાયના સ્થલચર અને ખેચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કોડપૂર્વ વર્ષની જ હોય છે. યુગલિક તિર્યચોની જઘન્ય સ્થિતિ સાધિક કોડપૂર્વ વર્ષ હોય છે.		
મનુષ્ય (સમુચ્ચય)	અંતર્મુહૂર્ત	૩ પલ્યોપમ
સંમૂચ્છિમ મનુષ્ય	અંતર્મુહૂર્ત	અંતર્મુહૂર્ત

જીવ	જઘન્ય સ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય	અંતર્મુહૂર્ત	કોડપૂર્વ વર્ષ
યુગલિક મનુષ્ય	કોડપૂર્વ ઝાઝેરી	૩ પલ્યોપમ
૧૫ કર્મભૂમિ		
ભરત-ઐરવત ક્ષેત્ર	અંતર્મુહૂર્ત	૩ પલ્યોપમ
મહાવિદેહ ક્ષેત્ર (૩૨ વિજય)	અંતર્મુહૂર્ત	કોડપૂર્વ વર્ષ
ત્રીસ અકર્મભૂમિ		
હેમવય-હેરણ્યવય	દેશોન ૧ પલ્યોપમ	૧ પલ્યોપમ પૂર્ણ
હરિવાસ-રમ્યકવાસ	દેશોન ૨ પલ્યોપમ	૨ પલ્યોપમ પૂર્ણ
દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ	દેશોન ૩ પલ્યોપમ	૩ પલ્યોપમ પૂર્ણ
૫૬ અંતર દ્વીપના મનુષ્યો	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ
★ સર્વ અપર્યાપ્તાની જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્તની સ્થિતિ છે.		
ભરત ઐરવત ક્ષેત્રના અવસર્પિણીકાલમાં છ આરાની સ્થિતિ :-		
આરા-ક્રમ	આરાના પ્રારંભમાં સ્થિતિ	આરાના અંતમાં સ્થિતિ
પ્રથમ આરો	૩ પલ્યોપમ	૨ પલ્યોપમ
બીજો આરો	૨ પલ્યોપમ	૧ પલ્યોપમ
ત્રીજો આરો (બે તૃતીયાંશમાં)	૧ પલ્યોપમ	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ
ત્રીજા આરાના અંતિમ ભાગમાં	પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષ
ચોથો આરો	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ કોડપૂર્વ વર્ષ	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૦૦ વર્ષ
પાંચમો આરો	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ સાધિક ૧૦૦ વર્ષ	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ વર્ષ
છઠ્ઠો આરો	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ વર્ષ	જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ ૧૬ વર્ષ
★ આ જ રીતે ઉત્સર્પિણીકાલમાં છ આરાની સ્થિતિ વિપરીત ક્રમથી સમજી લેવી અર્થાત્ અવસર્પિણીકાલના છઠ્ઠા આરાની જે સ્થિતિ છે તે ઉત્સર્પિણીકાલના પહેલા આરાની સ્થિતિ સમજી લેવી. યાવત્ અવસર્પિણીકાલના પહેલા આરાની જે સ્થિતિ કહી છે તે ઉત્સર્પિણીકાલના છઠ્ઠા આરાની સ્થિતિ સમજવી. તેમાં પણ અવસર્પિણીના આરાના અંતમાં જે સ્થિતિ છે તે ઉત્સર્પિણીના આરાના પ્રારંભની સ્થિતિ સમજવી.		

॥ ચોથું પદ સંપૂર્ણ ॥

પાંચમું પદ

પરિચય

આ પાંચમા પદનું નામ 'વિશેષપદ' છે. છતાં વિષય વર્ણનની અપેક્ષાએ **પજ્જવાપદ** કે **પર્યાયપદ** નામ પણ પ્રચલિત છે.

'વિશેષ'શબ્દના બે પ્રકારે અર્થ થાય છે— (૧) જીવાદિ દ્રવ્યોના વિશેષ અર્થાત્ પ્રકાર અને (૨) જીવાદિ દ્રવ્યોના વિશેષ અર્થાત્ તેની પર્યાયો—અવસ્થાઓ.

પર્યાય— જૈન દર્શનાનુસાર પ્રત્યેક દ્રવ્ય ધ્રુવ, નિત્ય હોવા છતાં તેમાં પ્રતિક્ષણ ઉત્પાદ્, વ્યયરૂપ અવસ્થાઓનું પરિવર્તન થયા જ કરે છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં થનારા આ પરિવર્તનને જ **પર્યાય** કહે છે. જેમ એક વ્યક્તિ જન્મ ધારણ કરી મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તેની શારીરિક રચના, માનસિક સ્થિતિ આદિ દરેકમાં પરિવર્તન થતું જ રહે છે, પરિવર્તન પામતી તે સર્વ અવસ્થાઓને પર્યાય કહે છે.

આ પ્રકારનું પરિવર્તન જીવ અને અજીવ બંને દ્રવ્યમાં થાય છે. તેથી પર્યાયના પણ બે પ્રકાર થાય છે. જીવ પર્યાય અને અજીવપર્યાય.

પ્રસ્તુત પદમાં સૂત્રકારે પર્યાય શબ્દનો બે અર્થમાં પ્રયોગ કર્યો છે— (૧) **પર્યાય— પ્રકાર**. જેમ કે જીવ દ્રવ્યના અનંતા પર્યાય છે. અસંખ્ય નૈરયિકો, અસંખ્ય મનુષ્યો, અસંખ્ય દેવો, અનંતા તિર્યંચો અને અનંતા સિદ્ધો. અહીં અનંત પર્યાયની ગણના જીવના અનંત પ્રકારથી કરી છે. (૨) **પર્યાય— અવસ્થા**. એક જ દ્રવ્યની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને પર્યાય કહે છે. જેમ કે એક નારકની દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી, અવગાહનાથી, સ્થિતિથી, જ્ઞાનાદિથી ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાઓ થાય છે. તે વિવિધ અવસ્થાઓ નારકની પર્યાય કહેવાય છે, તે પણ અનંત છે. આ રીતે એક જીવની પણ અનંત પર્યાય છે. પ્રસ્તુત પદમાં જીવપર્યાય અને અજીવ પર્યાયનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

જીવ પર્યાય :— એક એક જીવના અનંત પર્યાયો સમજાવવા માટે સૂત્રકારે દ્રવ્યાદિ અનેક દૃષ્ટિકોણથી કથન કર્યું છે. તેમાં એક જીવની અન્ય જીવ સાથે વિવિધ પ્રકારે તુલના કરીને તેની વિશેષતાને પ્રગટ કરી છે.

દ્રવ્યાર્થ દૃષ્ટિએ— દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ સર્વ જીવો પરસ્પર તુલ્ય છે. કારણ કે બધાનું જીવ દ્રવ્ય એક સમાન છે. તેથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતા નૈરયિકો એક સમાન છે. **પ્રદેશની દૃષ્ટિએ**— પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સર્વ નારકી તુલ્ય છે, એક નૈરયિકના આત્મપ્રદેશો અસંખ્યાતા છે, તેમ બધા જ નારકીના પ્રદેશો પણ અસંખ્યાત છે, ન્યૂનાધિક નથી. **અવગાહનાની દૃષ્ટિએ**— અવગાહના (શરીરની ઊંચાઈ)ની દૃષ્ટિએ એક નારકી અન્ય નારકીથી હીન, તુલ્ય કે અધિક પણ હોય છે અને તે હીનાધિકતા સંખ્યાત-અસંખ્યાત ભાગ હીનાધિક હોય છે અને સંખ્યાત-અસંખ્યાત ગુણ હીનાધિક પણ હોય છે. આ રીતે તેમાં ચાર પ્રકારે હીનાધિકતા થાય છે. **સ્થિતિની અપેક્ષાએ**— સ્થિતિની દૃષ્ટિએ પણ તેના અસંખ્યાત પર્યાયો છે. તેમાં ચઉઠાણવડિયા એટલે ચાર બોલોની હીનાધિકતા હોય છે. **વર્ણાદિની અપેક્ષાએ**— નારકીના અનંત-અનંત પર્યાય છે, કારણ કે નૈરયિકોના શરીરમાં એક ગુણ કાળા આદિ વર્ણ, ગંધ, તથા રસ અને સ્પર્શથી લઈને અનંતગુણ કાળા આદિ વર્ણ તથા ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય શકે છે. તેથી તેમાં સંખ્યાતમા, અસંખ્યાતમા અને અનંતમા ભાગની હીનાધિકતા તથા સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતગુણ હીનાધિકતા; તેમ છ પ્રકારની હીનાધિકતા

થાય છે. તેથી વર્ણાદિની અપેક્ષાએ નૈરયિકોના અનંત પર્યાય છે. **જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ**— ઉપયોગની દૃષ્ટિએ પણ નૈરયિકોના અનંત પર્યાય છે. નૈરયિકોને સમુચ્ચય ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે. ક્ષયોપશમની તરતમતાથી તેમાં પણ અનંત ભેદ થાય છે. આ રીતે આ પદમાં નૈરયિકોની જેમ પ્રત્યેક જીવોની વિશેષતાથી વિચારણા થઈ છે.

અજીવ પર્યાય :— અજીવ દ્રવ્યના બે ભેદ છે— અરૂપી અજીવ અને રૂપી અજીવ. પ્રસ્તુતમાં રૂપી અજીવના પરમાણુ અને સ્કંધ રૂપ બે ભેદ કરી તેના પર્યાયોનું વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી નિરૂપણ છે. અજીવદ્રવ્યમાં જ્ઞાન-દર્શનનો અભાવ હોવાથી ઉપયોગ સિવાયના પર્યાયોની વિચારણા છે.

દ્રવ્યાર્થથી— પ્રત્યેક પરમાણુ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવાથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. **પ્રદેશથી**— પ્રત્યેક પરમાણુ અપ્રદેશી હોવાથી પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. **અવગાહનાથી**— પ્રત્યેક પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશ પર જ સ્થિત હોવાથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ એક સમાન છે. **સ્થિતિથી**— પરમાણુની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલની છે. તેથી તેમાં અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ, તે ચાર સ્થાનથી ન્યૂનાધિકતા થાય છે. **વર્ણાદિથી**— એક પરમાણુમાં એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શ હોય છે. તેમાં એક થી અનંતગુણની તરતમતા હોવાથી અનંતભાગ, અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ અને અનંતગુણ, તે છ સ્થાનથી ન્યૂનાધિકતા થાય છે. આ જ રીતે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈને અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સુધીના પર્યાયોની વિચારણા થાય છે.

અજીવ દ્રવ્યની વિચારણામાં **દ્રવ્યની અપેક્ષાએ** પરમાણુથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધનું, **ક્ષેત્રથી** એક પ્રદેશાવગાહથી અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહ પુદ્ગલોનું, **કાલથી** એક સમયથી અસંખ્ય સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોનું, **ભાવથી** એકથી અનંત ગુણ કૃષ્ણવર્ણથી રૂક્ષસ્પર્શ પર્યંત ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ પર્યાયોનું કથન છે.

ત્યાર પછી સ્થિતિ, અવગાહના અને વર્ણાદિકૃત ભેદોમાં પણ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ આ ત્રણેય પ્રકારની અપેક્ષાએ પણ પર્યાયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ રીતે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોની અનંત પ્રકારની વિવિધતાઓ આ પદમાં પ્રગટ કરવામાં આવી છે.

પાંચમું પદ : વિશેષ(પર્યાય પદ)

પર્યાયોના પ્રકાર :-

૧ કઙ્કવિહા પં ભંતે ! પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પજ્જવા પણ્ણત્તા, તં જહા-
જીવપજ્જવા ય અજીવપજ્જવા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! પર્યવ(પર્યાયો)ના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! પર્યવ-પર્યાયના બે પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે— (૧) જીવ પર્યાય અને (૨) અજીવ પર્યાય.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પર્યવના મુખ્ય બે પ્રકારનું કથન છે.

પજ્જવા :- પર્યવ, પર્યાય. લોકમાં મુખ્ય બે દ્રવ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્ય. ગુણ પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ । ગુણ અને પર્યાયથી યુક્ત હોય તેને દ્રવ્ય કહે છે. દ્રવ્યના અસાધારણ અને સહભાવી ધર્મને ગુણ કહે છે અને દ્રવ્યની વિવિધ અવસ્થાઓને પર્યાય કહે છે. જેમ કે જ્ઞાન, તે જીવ દ્રવ્યનો અસાધારણ અને સહભાવી ધર્મ હોવાથી ગુણ છે અને નારક, તિર્યચ આદિ વિવિધ અવસ્થાઓ જીવ દ્રવ્યની પર્યાય છે. તે જ રીતે ગુણની પણ વિવિધ અવસ્થાઓ ગુણની પર્યાય છે, યથા— મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન આદિ.

પજ્જવા = પર્યવ, પર્યાય, અવસ્થાઓ, વિશેષ આદિ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. દ્રવ્યના વિવિધ પ્રકારના પરિણમનને પર્યાય કહે છે.

દ્રવ્યના મુખ્ય બે ભેદ હોવાથી પર્યાયના પણ બે ભેદ છે. જીવ દ્રવ્યની વિવિધ અવસ્થાઓ કે જીવ દ્રવ્યની વિશેષતાઓ જીવ પર્યાય છે અને અજીવ દ્રવ્યની વિવિધ અવસ્થાઓ કે વિશેષતાઓ અજીવ પર્યાય છે.

જીવ પર્યાય :-

૨ જીવપજ્જવા પં ભંતે ! કિં સંખેજ્જા, અસંખેજ્જા, અણંતા ? ગોયમા ! ણો સંખેજ્જા,
ણો અસંખેજ્જા, અણંતા ।

સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ જીવપજ્જવા ણો સંખેજ્જા ણો અસંખેજ્જા અણંતા? ગોયમા ! અસંખેજ્જા ણેરહયા, અસંખેજ્જા અસુરકુમારા, અસંખેજ્જા ણાગકુમારા, અસંખેજ્જા સુવણ્ણકુમારા, અસંખેજ્જા વિજ્જુકુમારા, અસંખેજ્જા અગ્ગિકુમારા, અસંખેજ્જા દીવકુમારા, અસંખેજ્જા ઉદહિકુમારા, અસંખેજ્જા દિસાકુમારા, અસંખેજ્જા વાઝકુમારા, અસંખેજ્જા થણિયકુમારા, અસંખેજ્જા પુઢવિકાહયા, અસંખેજ્જા આઝકાહયા, અસંખેજ્જા તેઝકાહયા, અસંખેજ્જા વાઝકાહયા, અણંતા વણ્ણસ્સહયા, અસંખેજ્જા બેહંદિયા, અસંખેજ્જા તેહંદિયા, અસંખેજ્જા ચઝરિંદિયા, અસંખેજ્જા પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયા, અસંખેજ્જા મણુસ્સા, અસંખેજ્જા વાણમંતરા, અસંખેજ્જા જોહસિયા, અસંખેજ્જા વેમાણિયા, અણંતા સિદ્ધા, સે એણટ્ટેણં

ગોયમા ! एवं वुच्चइ ते णं णो संखेज्जा णो असंखेज्जा, अणंता ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જીવ પર્યાયો શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જીવ પર્યાયો સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત નૈરયિકો છે, અસંખ્યાત અસુરકુમાર દેવો, અસંખ્યાત નાગકુમારો, અસંખ્યાત સુવર્ણકુમારો, અસંખ્યાત વિદ્યુત્કુમારો, અસંખ્યાત અગ્નિકુમારો, અસંખ્યાત દ્વીપકુમારો, અસંખ્યાત ઉદધિકુમારો, અસંખ્યાત દિશાકુમારો, અસંખ્યાત વાયુકુમારો, અસંખ્યાત સ્તનિતકુમારો, અસંખ્યાત પૃથ્વીકાયિકો, અસંખ્યાત અપ્કાયિકો, અસંખ્યાત તેજસ્કાયિકો, અસંખ્યાત વાયુકાયિકો, **અનંત વનસ્પતિકાયિકો**, અસંખ્યાત બેઈન્દ્રિયો, અસંખ્યાત તેઈન્દ્રિયો, અસંખ્યાત ચૌરેન્દ્રિયો, અસંખ્યાત પંચેન્દ્રિય તિર્યચ્યોનિકો, અસંખ્યાત મનુષ્યો, અસંખ્યાત વાણવ્યંતર દેવો, અસંખ્યાત જ્યોતિષીદેવો, અસંખ્યાત વૈમાનિક દેવો અને **અનંતસિદ્ધો** છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જીવની સંખ્યાપેક્ષયા અનંત પર્યાયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ સૂત્રથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લોકમાં અનંત જીવો છે અને તે દરેક જીવમાં કર્મના ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષયજન્ય વિવિધ પરિણામો થતાં હોવાથી એક-એક જીવમાં પણ અનંત પર્યાયો થાય છે, તે જ રીતે અનંત જીવોમાં અનંતાનંત પર્યાય થાય છે.

નૈરયિકોના અનંતપર્યાયો :-

૩ णेरइयाणं भंते ! केवइया पज्जवा पणत्ता ? गोयमा ! अणंता पज्जवा पणत्ता ।
से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ णेरइयाणं अणंता पज्जवा पणत्ता ?

ગોયમા ! णेरइए णेरइयस्स दव्वट्टयाए तुल्ले, पएसट्टयाए तुल्ले; ओगाहणट्टयाए सिय हीणे सिय तुल्ले सिय अब्भहिए; जइ हीणे असंखेज्जइभागहीणे वा संखेज्जइभागहीणे वा संखेज्जगुणहीणे वा असंखेज्जगुणहीणे वा; अह अब्भहिए असंखेज्जइभागमब्भहिए वा संखेज्जइभागमब्भहिए वा संखेज्जगुणमब्भहिए वा असंखेज्जगुणमब्भहिए वा;

ટિઈં સિય હીણે સિય તુલ્લે સિય અબ્ભહિં; જઈ હીણે અસંખેજ્જઈભાગહીણે વા સંખેજ્જઈભાગહીણે વા સંખેજ્જગુણહીણે વા અસંખેજ્જગુણહીણે વા; અહ અબ્ભહિં અસંખેજ્જઈભાગમબ્ભહિં વા સંખેજ્જઈભાગમબ્ભહિં વા સંખેજ્જગુણમબ્ભહિં વા અસંખેજ્જગુણમબ્ભહિં વા;

કાલવણપજ્જવેહિં સિય હીણે સિય તુલ્લે સિય અબ્ભહિં; જઈ હીણે અણંતભાગહીણે વા અસંખેજ્જઈભાગહીણે વા સંખેજ્જઈભાગહીણે વા સંખેજ્જગુણહીણે વા અસંખેજ્જગુણહીણે વા અણંતગુણહીણે વા; અહ અબ્ભહિં અણંતભાગમબ્ભહિં વા અસંખેજ્જઈભાગમબ્ભહિં વા સંખેજ્જઈભાગમબ્ભહિં વા સંખેજ્જગુણમબ્ભહિં વા અસંખેજ્જગુણમબ્ભહિં વા અણંતગુણ-

મઙ્ગલહિં વા; ળીલવણ્ણપજ્જવેહિં લોહિયવણ્ણપજ્જવેહિં પીયવણ્ણપજ્જવેહિં હાલિહ્વણ્ણ-
પજ્જવેહિં સુલ્લિકલવણ્ણપજ્જવેહિં ય છટ્ઠાણવડિહ્વ; સુલ્લિભિગંધપજ્જવેહિં ઢુલ્લિભિગંધપજ્જવેહિ ય
છટ્ઠાણવડિહ્વ; તિત્તરસપજ્જવેહિં કઢુયરસપજ્જવેહિં કસાયરસપજ્જવેહિં અંબિલરસપજ્જવેહિં
મહુરરસપજ્જવેહિં ય છટ્ઠાણવડિહ્વ; કકલ્લખડફાસપજ્જવેહિં મરૂયફાસપજ્જવેહિં ગરૂયફાસ-
પજ્જવેહિં લહુયફાસપજ્જવેહિં સીયફાસપજ્જવેહિં ડસિણફાસપજ્જવેહિં ળિલ્લફાસપજ્જવેહિં
લુલ્લખફાસપજ્જવેહિં ય છટ્ઠાણવડિહ્વ; આભિણિલ્લોહિયણ્ણપજ્જવેહિં સુયણ્ણપજ્જવેહિં
ઓહિણ્ણપજ્જવેહિં મહ્વઅણ્ણપજ્જવેહિં સુવઅણ્ણપજ્જવેહિં વિભિંગણ્ણપજ્જવેહિં
લ્લલ્લલ્લુલ્લલ્લપજ્જવેહિં અલ્લલ્લલ્લુલ્લલ્લપજ્જવેહિં ઓહિલ્લલ્લપજ્જવેહિં ય છટ્ઠાણવડિહ્વ, ઇણ્ણલ્લુલ્લ
ગોયમા ! ઇવં લુલ્લલ્લુ ળેરહ્વયાણં ળો સંલ્લલ્લલ્લ, ળો અસંલ્લલ્લલ્લ; અણ્ણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! નેરયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે.

પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે નેરયિકોના અનંત પર્યાયો છે ? **ઉત્તર—** હે ગૌતમ ! એક નારકી બીજા નારકીથી— **દ્રવ્યની અપેક્ષાએ** તુલ્ય છે, **પ્રદેશોની અપેક્ષાએ** તુલ્ય છે; **અવગાહનાની અપેક્ષાએ** કથંચિત્ ડીન, કથંચિત્ તુલ્ય અને કથંચિત્ અધિક છે. જો ડીન ડોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ ડીન, સંખ્યાતમોભાગ ડીન, સંખ્યાતગુણ ડીન કે અસંખ્યાતગુણ ડીન છે. જો અધિક ડોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતમોભાગ અધિક, સંખ્યાતગુણ અધિક કે અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ :- એક નારકી બીજા નારકીથી કથંચિત્ ડીન, કથંચિત્ તુલ્ય અને કથંચિત્ અધિક છે. જો ડીન ડોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ ડીન, સંખ્યાતમો ભાગ ડીન, સંખ્યાતગુણ ડીન કે અસંખ્યાતગુણ ડીન ડોય છે અને જો અધિક ડોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતગુણ અધિક કે અસંખ્યાતગુણ અધિક ડોય છે.

કૃષ્ણવર્ણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ :- એક નારકી બીજા નારકીથી કથંચિત્ ડીન, કથંચિત્ તુલ્ય અને કથંચિત્ અધિક ડોય છે. જો ડીન ડોય તો અનંતમોભાગ ડીન, અસંખ્યાતમોભાગ ડીન, સંખ્યાતમોભાગ ડીન, સંખ્યાતગુણ ડીન, અસંખ્યાતગુણ કે અનંતગુણ ડીન ડોય છે. જો અધિક ડોય તો અનંતમોભાગ અધિક, અસંખ્યાતમોભાગ અધિક કે સંખ્યાતમોભાગ અથવા સંખ્યાતગુણ અધિક, અસંખ્યાતગુણ અધિક કે અનંતગુણ અધિક છે.

તે જ રીતે નીલવર્ણ પર્યાયો, લાલવર્ણ પર્યાયો, પીળોવર્ણ પર્યાયો, સફેદ વર્ણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ ઇસ્થાનની ડીનાધિકતા ડોય છે, સુરભિગંધ પર્યાયો અને દુરભિગંધ પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ ઇસ્થાનની ડીનાધિકતા ડોય છે, તિલ્લત્તરસપર્યાયો, કટુરસપર્યાયો, કષાયરસપર્યાયો, આમ્લરસપર્યાયો તથા મધુરરસ પર્યાયોની અપેક્ષાએ-ઇસ્થાનની ડીનાધિકતા ડોય છે અને કર્કશસ્પર્શ પર્યાયો, મૃદુસ્પર્શ પર્યાયો, ગુરુસ્પર્શ પર્યાયો, લઘુસ્પર્શ પર્યાયો, શીતસ્પર્શ પર્યાયો, ઉષ્ણસ્પર્શ પર્યાયો, સ્નિગ્ધસ્પર્શ પર્યાયો તથા રૂક્ષસ્પર્શ પર્યાયોની અપેક્ષાએ એક નારકીથી બીજા નારકીમાં ઇસ્થાનની ડીનાધિકતા ડોય છે.

આ રીતે આભિનિલ્લોધિકજ્ઞાન પર્યાયો, શ્રુતજ્ઞાન પર્યાયો, અવધિજ્ઞાનપર્યાયો, મતિઅજ્ઞાન પર્યાયો, શ્રુતઅજ્ઞાનપર્યાયો, વિભિંગજ્ઞાનપર્યાયો, યક્ષુદર્શનપર્યાયો, અચક્ષુદર્શનપર્યાયો તથા

અવધિદર્શનપર્યાયોની અપેક્ષાએ એક નારકીથી બીજા નારકીમાં ઇસ્થાનની હીનાધિકતા હોય છે. હે ગૌતમ ! તેથી એ પ્રમાણે કહું છું કે નારકોના પર્યાયો સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી, પરંતુ અનંત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં નારકોના અનંત પર્યાયોનું કથન છે.

સામાન્ય રીતે અનંત જીવ દ્રવ્યના અનંત પર્યાયો થઈ શકે છે પરંતુ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સૂત્રકારે કોઈ પણ એક જીવ દ્રવ્યના પણ અનંત પર્યાયોની સિદ્ધિ કરી છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નૈરયિકોમાં તુલ્યતા :- પ્રત્યેક નારકી બીજા નારકીથી દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ તુલ્ય છે, પ્રત્યેક નારક પોત-પોતાનામાં પરિપૂર્ણ, સ્વતંત્ર જીવ દ્રવ્ય છે. કોઈ પણ દ્રવ્ય પર્યાયોથી સર્વથા રહિત હોતું નથી; તેમ છતાં પર્યાયોની વિવક્ષા ન કરતા કેવળ શુદ્ધ દ્રવ્યની વિવક્ષા કરીએ તો એક નારકીથી બીજા નારકીમાં કોઈ વિશેષતા નથી. દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ તેમાં કોઈ ભેદ નથી. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વ નારકી એક સમાન છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ નૈરયિકોમાં તુલ્યતા :- પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પણ બધા નારકી પરસ્પર તુલ્ય છે, કારણ કે પ્રત્યેક નારકીના આત્મપ્રદેશો લોકાકાશના પ્રદેશો પ્રમાણે અસંખ્યાતા હોય છે. કોઈપણ નારકીના આત્મપ્રદેશોમાં કિંચિત્ પણ ન્યૂનાધિકતા નથી.

અવગાહનાની અપેક્ષાએ નૈરયિકોમાં હીનાધિકતા :- અવગાહનાનો અર્થ સામાન્ય રીતે આકાશપ્રદેશોનું અવગાહન કરવું, આકાશ પ્રદેશમાં સમાઈ જવું અર્થાત્ જેટલા આકાશપ્રદેશ ઉપર આત્મા રહે તેટલા આકાશપ્રદેશની અવગાહનામાં ગણના થાય છે પરંતુ અહીં અવગાહનાનો અર્થ શરીરની ઊંચાઈ થાય છે. અવગાહના—શરીરની ઊંચાઈની અપેક્ષાએ બધા નારકી તુલ્ય નથી. જેવી રીતે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની વૈકિંચશરીરની અવગાહના જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાત ધનુષ, ત્રણ હાથ (પોણા આઠ ધનુષ) અને છ અંગુલની છે. ત્યાર પછીની નરક પૃથ્વીઓમાં અવગાહના ઉત્તરોત્તર બમણી-બમણી છે. સાતમી નરક પૃથ્વીમાં અવગાહના જઘન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમો ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચસો ધનુષની છે. આ દૃષ્ટિએ એક નારકીની અવગાહના બીજા નારકીની અવગાહનાથી હીન પણ હોય છે, અધિક પણ હોય છે અને તુલ્ય પણ હોય છે, જો હીન હોય તો એક નારકીની બીજા નારકીથી અવગાહના અસંખ્યાતમોભાગ કે સંખ્યાતમોભાગ હીન, સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ હીન હોય છે અને જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમોભાગ કે સંખ્યાતમોભાગ અધિક, સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. આ ચાર પ્રકારની હીનાધિકતા ચૌઠાણવડિયા કહેવાય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ નૈરયિકોની ન્યૂનાધિકતા :- સ્થિતિની અપેક્ષાએ પણ નૈરયિકોમાં સમાનતા હોતી નથી. ક્યારેક બે નૈરયિકોની સ્થિતિ સમાન હોય અને ક્યારેક અસમાન હોય છે. જો નૈરયિકોની અસમાન સ્થિતિ હોય, તો તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. એક નારકીની સ્થિતિ, બીજા નારકીની સ્થિતિથી અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ હીન કે અધિક હોય છે તથા સંખ્યાતગુણ અને અસંખ્યાતગુણ હીન કે અધિક હોય છે, યથા—(૧) એક નારકીની તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે અને બીજા નારકીની એક-બે સમય ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. તેમાં એક-બે સમય ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો નારકી તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા નારકીથી અસંખ્યાતમો ભાગ હીન કહેવાય અને પૂર્ણ તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો નારકી એક-બે સમય ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા નારકીથી અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક કહેવાય. કારણ કે એક-બે સમય, સાગરોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. (૨)

એક નારકીની તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે અને બીજા નારકીની એક પલ્યોપમ ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. દશ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય છે. તેથી એક પલ્યોપમ હીન સ્થિતિવાળો નારકી, તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા નૈરયિકથી **સંખ્યાતમો ભાગ હીન** સ્થિતિવાળો અને તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો નારકી પહેલાની અપેક્ષાએ **સંખ્યાતમો ભાગ અધિક** સ્થિતિ- વાળો કહેવાય છે. (૩) એક નારકીની એક સાગરોપમની સ્થિતિ છે અને બીજા નારકીની તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. તેમાં એક સાગરોપમ સ્થિતિવાળો નૈરયિક, તેત્રીસ સાગરોપમવાળા નૈરયિકની અપેક્ષાએ **સંખ્યાતગુણહીન** અને તેત્રીસ સાગરોપમવાળો નૈરયિક એક સાગરોપમવાળા નૈરયિકથી **સંખ્યાતગુણ અધિક** કહેવાય છે. (૪) એક નારકીની દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિ છે અને બીજા નારકીની તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. દશ હજાર વર્ષને અસંખ્યાતવાર ગુણા કરીએ ત્યારે તેત્રીસ સાગરોપમ થાય છે. તેથી દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિવાળો નારકી, તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા નારકી કરતાં **અસંખ્યાતગુણ હીન** અને તેત્રીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળો નારકી, દશ હજાર વર્ષની સ્થિતિવાળા નારકીથી **અસંખ્યાતગુણ અધિક** કહેવાય છે. આ રીતે નારકીમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા સંભવે છે. જીવોના સ્થિતિ સ્થાનો અસંખ્યાતા છે તેથી કોઈ પણ જીવોની સ્થિતિમાં અનંતભાગ કે અનંતગુણ હાનિવૃદ્ધિ થતી નથી.

વર્ણાદિના પર્યાયોની અપેક્ષાએ ન્યૂનાધિકતા :- પુદ્ગલવિપાકી નામ કર્મના ઉદયથી નારકીઓના શરીરના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શમાં ઇસ્થાનની હીનાધિકતા હોય છે. જેમ કે— કાળાવર્ણના પર્યાયોની અપેક્ષાએ એક નારકી બીજા નારકીથી અનંતમો ભાગહીન, અસંખ્યાતમો ભાગહીન, સંખ્યાતમો ભાગહીન અથવા સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ કે અનંતગુણ હીન હોય છે અને જો અધિક હોય તો અનંતમો ભાગ, અસંખ્યાતમો ભાગ કે સંખ્યાતમો ભાગ અથવા સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ કે અનંતગુણ અધિક હોય છે.

જ્ઞાન-દર્શન પર્યાયોની અપેક્ષાએ— નારકીને ભવ પ્રત્યયિક ત્રણ જ્ઞાન અથવા ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે. પ્રત્યેક જ્ઞાન, દર્શનના પણ અનંત-અનંત પર્યાયો છે. તેમાં પણ પૂર્વવત્ ઇસ્થાનની ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

નારકીના પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા :-

દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી	જ્ઞાન-દર્શનથી
તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન = ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા

એકઠાણવડિયા આદિ હીનાધિકતા :- જીવોના પર્યાયોમાં ક્યાંક એક પ્રકારે, ક્યાંક બે પ્રકારે, ત્રણ પ્રકારે, ચાર પ્રકારે અને છ પ્રકારે, એમ પાંચ રીતે હાનિવૃદ્ધિ થાય છે. તેને ક્રમશઃ એકઠાણવડિયા, દુઠ્ટાણવડિયા, તિટ્ટાણવડિયા, ચૌઠાણવડિયા અને છટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા કહે છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

એકઠાણવડિયા— જ્યાં માત્ર અસંખ્યાતમો ભાગ હાનિવૃદ્ધિ હોય તે. **દુઠ્ટાણવડિયા—** જ્યાં (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ અને (૨) સંખ્યાતમોભાગ, આ બે પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ હોય તે. **તિટ્ટાણવડિયા—** જ્યાં (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ અને (૩) સંખ્યાતગુણ, એમ ત્રણ પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ હોય તે. **ચૌઠાણવડિયા—** જ્યાં (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાતગુણ અને (૪) અસંખ્યાત ગુણ, એમ ચાર પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ હોય તે. **છટ્ટાણવડિયા—** જ્યાં (૧) અનંતમોભાગ (૨)

અસંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાતમો ભાગ (૪) સંખ્યાતગુણ (૫) અસંખ્યાતગુણ અને (૬) અનંતગુણ, એમ છ પ્રકારે હાનિ વૃદ્ધિ હોય તે.

અસત્ કલ્પનાથી છટાણવડીયા ન્યૂનાધિકતાનું સ્વરૂપ :- ન્યૂનાધિકતાના કુલ છ સ્થાન છે. તેને માટે જૈનદર્શનમાં છટાણવડીયા શબ્દ પ્રયોગ થાય છે. તેમાં છ સ્થાન હાનિના અને છ સ્થાન વૃદ્ધિના છે. હીનાધિકતા (ન્યૂનાધિકતા) પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે અર્થાત્ એક વસ્તુ બીજી વસ્તુથી હીન હોય, તો તે બીજી વસ્તુ પહેલી વસ્તુથી અધિક હોય છે. પ્રસ્તુતમાં ન્યૂનાધિકતાના છ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—

હાનિના છ સ્થાન	વૃદ્ધિના છ સ્થાન
(૧) અનંતમો ભાગ હીન	(૧) અનંતમો ભાગ અધિક
(૨) અસંખ્યાતમો ભાગ હીન	(૨) અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક
(૩) સંખ્યાતમો ભાગ હીન	(૩) સંખ્યાતમો ભાગ અધિક
(૪) સંખ્યાતગુણ હીન	(૪) સંખ્યાતગુણ અધિક
(૫) અસંખ્યાતગુણ હીન	(૫) અસંખ્યાતગુણ અધિક
(૬) અનંતગુણ હીન	(૬) અનંતગુણ અધિક

છટાણવડીયાના સ્વરૂપને સમજાવવા વૃત્તિકારે અસત્ કલ્પના કરી છે. અસત્ કલ્પનાથી અનંતાનંત પર્યાયો ૧૦,૦૦૦ પ્રમાણ છે. અનંતમા ભાગને સમજવા માટે અનંત જીવરાશિ ૧૦૦ પ્રમાણ છે. અસંખ્યાતમા ભાગને સમજવા માટે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો ૫૦ પ્રમાણ છે અને સંખ્યાતમા ભાગને સમજવા માટે સંખ્યાતાની રાશિ ૧૦ પ્રમાણ છે અર્થાત્ અનંતાનંત પર્યાય = ૧૦,૦૦૦, અનંત = ૧૦૦ અસંખ્યાત = ૫૦ અને સંખ્યાત = ૧૦ ધારવા.

(૧) અનંત ભાગ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને અનંતની રાશિથી ભાગતાં જે ભાગ આવે તે અનંતમો ભાગ કહેવાય. યથા— ૧૦,૦૦૦ પર્યાયોને અનંતરાશિ રૂપ ૧૦૦થી ભાગતા, $૧૦,૦૦૦ \div ૧૦૦ = ૧૦૦$ આવે. ‘સો’ તે દશ હજારનો અનંતમો ભાગ છે. તેને ૧૦,૦૦૦માંથી ન્યૂન કરીએ, તો તે અનંતમો ભાગ હીન કહેવાય. યથા— $૧૦,૦૦૦ - ૧૦૦ = ૯,૯૦૦$. ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૯,૯૦૦ની સંખ્યા અનંતમો ભાગ હીન અને ૯,૯૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ની સંખ્યા અનંતમો ભાગ અધિક કહેવાય છે.

(૨) અસંખ્યાત ભાગ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને અસંખ્યાતની રાશિથી ભાગતાં જે ભાગ આવે તે અસંખ્યાતમો ભાગ કહેવાય. યથા— ૧૦,૦૦૦ પર્યાયોને અસંખ્યાતની રાશિ રૂપ ૫૦ થી ભાગતાં, $૧૦,૦૦૦ \div ૫૦ = ૨૦૦$ આવે. ‘બસો’ તે દશ હજારનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેને ૧૦,૦૦૦માંથી ન્યૂન કરતાં અસંખ્યાતમો ભાગ હીન થાય છે. યથા— $૧૦,૦૦૦ - ૨૦૦ = ૯,૮૦૦$. ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૯,૮૦૦ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે અને ૯,૮૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે.

(૩) સંખ્યાત ભાગ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને સંખ્યાતાની રાશિથી ભાગતાં જે ભાગ આવે તે સંખ્યાતમો ભાગ કહેવાય. યથા— ૧૦,૦૦૦ પર્યાયોને સંખ્યાતાની રાશિ રૂપ દશથી ભાગતાં, $૧૦,૦૦૦ \div ૧૦ = ૧,૦૦૦$ આવે. ‘એક હજાર’ તે દશ હજારનો સંખ્યાતમો ભાગ છે. તેને ૧૦,૦૦૦માંથી ન્યૂન કરતાં અસંખ્યાતમો ભાગ હીન થાય છે. યથા— $૧૦,૦૦૦ - ૧૦૦૦ = ૯,૦૦૦$. ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૯,૦૦૦ સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે અને ૯,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ સંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે.

(૪) સંખ્યાત ગુણ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને સંખ્યાતાની રાશિથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તે સંખ્યાત ગુણ કહેવાય. અસત્ કલ્પનાથી અનંત પર્યાયો ૧૦૦૦ છે. તેને સંખ્યાતની રાશિ દશ વડે ગુણતાં $1000 \times 10 = 10,000$ આવે. ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧,૦૦૦ સંખ્યાતગુણ હીન છે અને ૧,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ સંખ્યાતગુણ અધિક છે.

(૫) અસંખ્યાત ગુણ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને અસંખ્યાતની રાશિથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તે અસંખ્યાત ગુણ કહેવાય. અસત્ કલ્પનાથી અનંત પર્યાયો ૨૦૦ છે. તેને અસંખ્યાતની રાશિ ૫૦ વડે ગુણતાં $200 \times 50 = 10,000$ આવે છે. ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૨૦૦ અસંખ્યાતગુણ હીન છે અને ૨૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

(૬) અનંતગુણ હીન-અધિક :- અનંત પર્યાયોને અનંતની રાશિથી ગુણતાં જે રાશિ આવે તે અનંતગુણ કહેવાય. અસત્ કલ્પનાથી અનંત પર્યાયો ૧૦૦ છે. તેને અનંતની રાશિ રૂપ ૧૦૦ વડે ગુણતાં $100 \times 100 = 10,000$ આવે છે. ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦૦ અનંતગુણ હીન છે અને ૧૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ અનંતગુણ અધિક છે.

નોંધ- સંખ્યાત ગુણ આદિના સ્વરૂપને સમજવા માટે ગુણાકાર કરતાં પ્રત્યેકનો જવાબ ૧૦,૦૦૦ આવે તેથી અનંત પર્યાયોની કલ્પનિક રાશિમાં તરતમતા કરી છે.

અસત્કલ્પના દ્વારા ષટ્સ્થાનપતિત :-

ષટ્સ્થાન હીન				ષટ્સ્થાન અધિક			
૧	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૯,૯૦૦	અનંતભાગહીન	૧	૯,૯૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	અનંતભાગ અધિક
૨	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૯,૮૦૦	અસંખ્યાતભાગહીન	૨	૯,૮૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	અસંખ્યાતભાગ અધિક
૩	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૯,૦૦૦	સંખ્યાતભાગહીન	૩	૯૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	સંખ્યાતભાગ અધિક
૪	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૧,૦૦૦	સંખ્યાતગુણહીન	૪	૧૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	સંખ્યાતગુણ અધિક
૫	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૨૦૦	અસંખ્યાતગુણહીન	૫	૨૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	અસંખ્યાતગુણ અધિક
૬	૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦૦	અનંતગુણહીન	૬	૧૦૦ની અપેક્ષાએ	૧૦,૦૦૦	અનંતગુણ અધિક

નોંધ : કોઈ પણ બે જીવોના પર્યાયોમાં આ ષટ્સ્થાનની અપેક્ષાએ જ ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

નૈરયિકોની અવગાહના ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતાનું સ્પષ્ટીકરણ :- જીવોની અવગાહનાના અસંખ્યાત સ્થાન જ છે. તેથી તેમાં અનંત ભાગ હાનિ-વૃદ્ધિ કે અનંતગુણ હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી. નૈરયિકોની અવગાહનામાં ઉપરોક્ત છસ્થાનમાંથી ચારસ્થાનની હાનિ વૃદ્ધિ કહી છે. જેમ કે- (૧) એક નારકીની અવગાહના ૫૦૦ (પાંચસો) ધનુષની છે અને બીજા નારકીની અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન(ઓછી) ૫૦૦ ધનુષની છે. અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ તે પાંચસો ધનુષનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે, તેથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી, સંપૂર્ણ ૫૦૦(પાંચસો) ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકીની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે અને ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી, ન્યૂનઅવગાહનાવાળા કરતાં અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે. (૨) એક નારકીની ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના છે અને બીજા નારકીની ૪૯૮ ધનુષની અવગાહના છે. બે ધનુષ, પાંચસો ધનુષનો સંખ્યાતમો ભાગ છે. તેથી બીજો નારકી પહેલા નારકીથી સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે. જ્યારે પહેલો ૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી

૪૯૮ ધનુષની અપેક્ષાએ સંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે. (૩) એક નારકીની એકસો પચ્ચીસ(૧૨૫) ધનુષની અવગાહના છે અને બીજા નારકીની પાંચસો(૫૦૦) ધનુષની અવગાહના છે. એકસો પચ્ચીસના ચાર ગુણ(૧૨૫×૪ =) પાંચસો ધનુષ થાય છે. તેથી એકસો પચ્ચીસ(૧૨૫) ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી, ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકીથી સંખ્યાતગુણ હીન છે અને ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો એકસો પચ્ચીસ ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકીથી સંખ્યાતગુણ અધિક છે. (૪) એક નારકી અપર્યાપ્તાવસ્થામાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનાવાળો છે અને બીજો નારકી ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો છે. અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગને અસંખ્યાતવાર ગુણિત કરીએ ત્યારે ૫૦૦ ધનુષ બને છે. તેથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનાવાળો નારકી, ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળા નારકીથી અસંખ્યાતગુણ હીન કહેવાય અને ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી, અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનાવાળા નારકીથી અસંખ્યાતગુણ અધિક કહેવાય છે.

ક્રમ	એક નારકી કરતાં	બીજા નારકીની	ચૌઠાણવડિયા હીનાધિકતા
૧	૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	અંગુલના અસં ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી	અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે.
૨	૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	૪૯૮ ધનુષવાળો નારકી	સંખ્યાતમો ભાગ હીન છે.
૩	૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	૧૨૫ ધનુષવાળો નારકી	સંખ્યાતગુણહીન છે.
૪	૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	અંગુલના અસં ભાગની અવગાહનાવાળો નારકી	અસંખ્યાતગુણહીન છે.
૧	અંગુલના અસં ભાગ ન્યૂન ૫૦૦ ધનુષવાળા નારકીથી	૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી	અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે.
૨	૪૯૮ ધનુષની અવગાહનાવાળાથી	૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી	સંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે.
૩	૧૨૫ ધનુષની અવગાહનાવાળાથી	૫૦૦ ધનુષવાળો નારકી	સંખ્યાતગુણ અધિક છે.
૪	અંગુલના અસંખ્યાત ભાગની અવગાહનાવાળા નારકીથી	૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાવાળો નારકી	અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

અસત્કલ્પનાથી નૈરયિકોના વર્ષાદિ છઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતાનું સ્પષ્ટીકરણ :- આ હીનાધિકતા છટ્ટાણવડિયા છે, યથા- (૧) એક નૈરયિકના કાળાવર્ષના પર્યાય ૧૦,૦૦૦ અને બીજાના ૯,૯૦૦ હોય, તો ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૯,૯૦૦ અનંતમો ભાગ હીન છે અને બીજા નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાયથી પ્રથમ નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાય અનંતમો ભાગ અધિક કહેવાય છે.

(૨) એક નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાય ૧૦,૦૦૦ છે અને બીજાના ૯,૯૦૦ છે. ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૯,૯૦૦ અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે, તેથી પ્રથમ નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાયથી બીજા નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાય અસંખ્યાતમો ભાગ હીન અને બીજા નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાયથી પ્રથમ નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાય અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક કહેવાય છે.

(૩) તે જ રીતે એક નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાય ૧૦,૦૦૦ અને બીજાના ૯,૦૦૦ હોય, તો ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૯,૦૦૦ સંખ્યાતમો ભાગ હીન અને ૯,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ સંખ્યાતમો ભાગ અધિક કહેવાય છે.

(૪) એક નૈરયિકના કાળાવર્ષ પર્યાય ૧,૦૦૦ અને બીજાના ૧૦,૦૦૦ હોય, તો ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧,૦૦૦ સંખ્યાતગુણ હીન અને ૧,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ સંખ્યાતગુણ અધિક કહેવાય છે.

(૫) એક નૈરયિકના કાળાવર્ણપર્યાય ૨૦૦ અને બીજાના ૧૦,૦૦૦ હોય, તો ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૨૦૦ અસંખ્યાતગુણ હીન અને ૨૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ અસંખ્યાતગુણ અધિક કહેવાય છે.

(૬) એક નૈરયિકના કાળાવર્ણપર્યાય ૧૦૦ અને બીજાના ૧૦,૦૦૦ હોય, તો ૧૦,૦૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦૦ અનંતગુણ હીન અને ૧૦૦ની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ અનંતગુણ અધિક કહેવાય છે. આ રીતે પાંચે વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શના પર્યાયોમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા છે.

આ સર્વ દષ્ટિકોણથી વિચારતાં એક-એક નૈરયિકોના સ્વનિમિત્તક અને પર નિમિત્તક અનંત-અનંત પર્યાયો સહજ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

ભવનવાસી દેવોના અનંત પર્યાયો :-

૪ અસુરકુમારાણં ભંતે ! કેવઙ્ગ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઙ્ગ અસુરકુમારાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! અસુરકુમારે અસુરકુમારસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચડટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચડટ્ટાણવડિએ, કાલવણ્ણપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ એવં ણીલવણ્ણપજ્જવેહિં; લોહિયવણ્ણપજ્જવેહિં; હાલિદ્ધવણ્ણપજ્જવેહિં; સુક્કલવણ્ણપજ્જવેહિં; સુભિગંધપજ્જવેહિં, દુભિગંધપજ્જવેહિં; તિત્તરસપજ્જવેહિં, કદુયરસપજ્જવેહિં, કસાયરસપજ્જવેહિં, અંબિલરસપજ્જવેહિં, મહુરરસપજ્જવેહિં; કક્કલ્લપાસપજ્જવેહિં, મઝયપાસપજ્જવેહિં, ગરુયપાસપજ્જવેહિં, લહુયપાસપજ્જવેહિં, સીયપાસપજ્જવેહિં, ડસિણપાસપજ્જવેહિં, ણિદ્ધપાસપજ્જવેહિં, લુક્કલ્લપાસપજ્જવેહિં; આભિણિબોહિયણાણપજ્જવેહિં, સુયણાણપજ્જવેહિં, ઓહિણાણપજ્જવેહિં, મઙ્ગણાણપજ્જવેહિં, સુયણાણપજ્જવેહિં, વિભંગણાણપજ્જવેહિં, ચક્કલ્લપાસપજ્જવેહિં, અચક્કલ્લપાસપજ્જવેહિં, ઓહિદંસણ- પજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિએ સે તેણટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઙ્ગ અસુરકુમારાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । એવં જહા અસુરકુમારા તહા ણાગકુમારા વિ જાવ થણિયકુમારા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસુરકુમારોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે.

પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે, અસુરકુમારોના પર્યાયો અનંત છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક અસુરકુમાર, બીજા અસુરકુમારથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા, કૃષ્ણવર્ણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; આ પ્રમાણે નીલવર્ણ પર્યાયો, લાલવર્ણ પર્યાયો, પીળાવર્ણ પર્યાયો, શુક્લવર્ણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ; સુગંધ અને દુર્ગંધ પર્યાયોની અપેક્ષાએ, તિક્તરસ પર્યાયો, કટુરસ પર્યાયો, કષાયરસ પર્યાયો, આમ્લરસ-પર્યાયો અને મધુરરસ પર્યાયોની અપેક્ષાએ; કર્કશ સ્પર્શ પર્યાયો, મૃદુ સ્પર્શ પર્યાયો, ગુરુસ્પર્શ પર્યાયો, લઘુસ્પર્શ પર્યાયો, શીતસ્પર્શ પર્યાયો, ઉષ્ણસ્પર્શ પર્યાયો, સ્નિગ્ધસ્પર્શ પર્યાયો અને રૂક્ષ સ્પર્શ પર્યાયોની અપેક્ષાએ તથા આભિણિબોધિકજ્ઞાન પર્યાયો, શ્રુતજ્ઞાન પર્યાયો, અવધિજ્ઞાન પર્યાયો, મતિઅજ્ઞાન પર્યાયો, શ્રુતઅજ્ઞાન પર્યાયો, વિભંગજ્ઞાન પર્યાયો, ચક્ષુદર્શન પર્યાયો, અચક્ષુદર્શન પર્યાયો અને અવધિ દર્શન પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હીનાધિક છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ

પ્રમાણે કહ્યું છે કે અસુરકુમારોના અનંત પર્યાયો છે.

આ રીતે જેમ અસુરકુમારોના અનંત પર્યાય કહ્યા છે, તે જ રીતે નાગકુમારોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધીના નવનિકાય દેવોના અનંત પર્યાય કહેવા જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભવનપતિ દેવોના અનંત પર્યાયોનું નિરૂપણ છે. નૈરયિકોની જેમ ભવનપતિ દેવોમાં પણ દ્રવ્યથી, પ્રદેશથી યાવત્ જ્ઞાન-દર્શનથી વિચારણા કરતાં અનંત પર્યાય થાય છે. બે અસુરકુમાર દેવો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય અથવા ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિક હોય છે; વર્ણાદિ પર્યાયો અને જ્ઞાન-દર્શન પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય અથવા છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિક હોય છે.

ભવનપતિ દેવોના પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા :-

દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિ	જ્ઞાન-દર્શનથી
તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન = ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા

પાંચ સ્થાવરોના અનંતપર્યાયો :-

૫ પુઠવિકાઈયાણં ભંતે ! કેવઈયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ પુઠવિકાઈયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! પુઠવિકાઈયાણ પુઠવિકાઈયાસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે; ઓગાહણટ્ટયાએ સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિએ અબ્બહિએ; જઈ હીણે- અસંખેજ્જઈયાગહીણે વા, સંખેજ્જઈયાગહીણે વા, સંખેજ્જગુણહીણે વા, અસંખેજ્જગુણહીણે વા; અહ અબ્બહિએ- અસંખેજ્જઈયાગહીણે વા, સંખેજ્જઈયાગહીણે વા, સંખેજ્જગુણઅબ્બહિએ વા, અસંખેજ્જગુણઅબ્બહિએ વા; ઠિઈએ તિઠાણવડિએ સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્બહિએ જઈ હીણે- અસંખેજ્જઈયાગહીણે વા, સંખેજ્જઈયાગહીણે વા, સંખેજ્જગુણહીણે વા; અહ અબ્બહિએ- અસંખેજ્જઈયાગહીણે વા, સંખેજ્જઈયાગહીણે વા, સંખેજ્જગુણ અબ્બહિએ વા; વણ્ણેહિં, ગંધેહિં, રસેહિં, ફાસેહિં, મઈઅણ્ણાણપજ્જવેહિં, સુયઅણ્ણાણપજ્જવેહિં, અચક્ખુ- દંસણપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક પૃથ્વીકાયિક, બીજા પૃથ્વીકાયિકથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પણ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન છે, કદાચિત્ તુલ્ય છે અને કદાચિત્

અધિક છે. જો હીન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ હીન હોય છે અને જો અધિક હોય તો સંખ્યાતમો ભાગ, અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. આ રીતે અવગાહનામાં ચૌઠાણવડિયા હીનાધિકતા છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન, કદાચિત્ તુલ્ય કે કદાચિત્ અધિક છે. જો ન્યૂનાધિક હોય તો ત્રણ સ્થાનની ન્યૂનાધિકતા હોય છે યથા— અસંખ્યાતમો ભાગ હીન, સંખ્યાતમો ભાગ હીન કે સંખ્યાતગુણ હીન હોય છે અને અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતમો ભાગ અધિક કે સંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે અર્થાત્ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ત્રિઠાણવડિયા છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ તથા મતિઅજ્ઞાન પર્યાયો, શ્રુતઅજ્ઞાન પર્યાયો અને અચક્ષુદર્શન પર્યાયોની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા અર્થાત્ છ સ્થાનોની ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

૬ આઝકાઈયાણં ધંતે ! કેવઈયા પજ્જવા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! અળંતા પજ્જવા પળ્ણત્તા । સે કેળ્ણટ્ટેણં ધંતે ! ંવં વુચ્ચઈ આઝકાઈયાણં અળંતા પજ્જવા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! આઝકાઈ આઝકાઈયસ્સ દવ્વટ્ટયાઈ તુલ્લે, પ્પસટ્ટયાઈ તુલ્લે, ંગાહળ્ણટ્ટયાઈ ચરટ્ટાળવડિઈ, ઠિઈઈ ઠિટ્ટાળવડિઈ, વળ્ણગંધરસફાસમઈઅળ્ણાળસુયઅળ્ણાળઅચક્ખુદંસળપજ્જવેહિ ય છટ્ટાળવડિઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અધ્યાયિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર—** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન—** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે અધ્યાયિક જીવોના અનંતપર્યાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક અધ્યાયિક જીવ, બીજા અધ્યાયિક જીવથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પણ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ત્રિઠાણવડિયા અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન પર્યાયોની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે.

૭ તેઝકાઈયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અળંતા પજ્જવા પળ્ણત્તા । સે કેળ્ણટ્ટેણં ધંતે ! ંવં વુચ્ચઈ તેઝકાઈયાણં અળંતા પજ્જવા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! તેઝકાઈ તેઝકાઈયસ્સ દવ્વટ્ટયાઈ તુલ્લે, પ્પસટ્ટયાઈ તુલ્લે, ંગાહળ્ણટ્ટયાઈ ચરટ્ટાળવડિઈ, ઠિઈઈ ઠિટ્ટાળવડિઈ, વળ્ણગંધરસફાસમઈઅળ્ણાળ સુયઅળ્ણાળ અચક્ખુદંસળપજ્જવેહિ ય છટ્ટાળવડિઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેજસ્કાયિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર—** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન—** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે તેજસ્કાયિક જીવોના અનંત પર્યાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક તેજસ્કાયિક, બીજા તેજસ્કાયિક જીવથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે, સ્થિતિની અપેક્ષાએ ત્રિઠાણવડિયા અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે.

૮ વાઝકાઈયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! વાઝકાઈયાણં અળંતા પજ્જવા પળ્ણત્તા । સે કેળ્ણટ્ટેણં ધંતે ! ંવં વુચ્ચઈ વાઝકાઈયાણં અળંતા પજ્જવા પળ્ણત્તા ?

ગોયમા ! વાઝકાઈવ વાઝકાઈવસ્સ દવ્વટ્ટયાઈ તુલ્લે, પાસટ્ટયાઈ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાઈ ચરટ્ટાણવડિઈ, ઠિઈઈ તિટ્ટાણવડિઈ, વણ્ણગંધરસ-ફાસમઈઅણ્ણાણ-સુયઅણ્ણાણ-અચક્ખુ-દંસણપજ્જવેઈં ય છટ્ટાણવડિઈ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વાયુકાયિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે વાયુકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક વાયુકાયિક જીવ, બીજા વાયુકાયિક જીવથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મતિ અજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

૯ વણ્ણસસઈકાઈયાણં ધંતે ! કેવઈયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ધંતે ! એવં વુચ્ચઈ વણ્ણસસઈકાઈયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! વણ્ણસસઈકાઈવ વણ્ણસસઈકાઈવસ્સ દવ્વટ્ટયાઈ તુલ્લે, પાસટ્ટયાઈ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાઈ ચરટ્ટાણવડિઈ, ઠિઈઈ તિટ્ટાણવડિઈ, વણ્ણગંધરસ-ફાસમઈઅણ્ણાણ-સુયઅણ્ણાણ-અચક્ખુદંસણપજ્જવેઈં ય છટ્ટાણવડિઈ, સે તેણટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઈ વણ્ણસસઈ કાઈયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! વનસ્પતિકાયિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાય છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે વનસ્પતિકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક વનસ્પતિકાયિક જીવ, બીજા વનસ્પતિકાયિક જીવથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પણ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા, સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા અને વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન તેમજ અચક્ષુદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. તેથી હે ગૌતમ ! એમ કહ્યું છે કે વનસ્પતિકાયિક જીવોના અનંત પર્યાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચ સ્થાવરોના પૃથક્-પૃથક્ અનંત-અનંત પર્યાયોનું નિરૂપણ છે.

(૧) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ :- પૃથ્વીકાયાદિ જીવો આત્મ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે.

(૨) પ્રદેશની અપેક્ષાએ :- આત્મ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે.

(૩) અવગાહનાની અપેક્ષાએ :- ચૌઠાણવડિયા અર્થાત્ ચાર સ્થાન હીનાધિક છે. પૃથ્વીયાદિ ચાર સ્થાવરોની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની જ છે. અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના પણ અસંખ્યાત ભેદ હોય છે તેથી ચારે ય સ્થાવરની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોવા છતાં તેમાં ચાર સ્થાનની ન્યૂનાધિકતા થઈ શકે છે. વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજનની છે. તેમાં પણ ચાર સ્થાનની હીનાધિકતા થાય છે.

(૪) સ્થિતિની અપેક્ષાએ :- તિટ્ટાણવડિયા હીનાધિક છે, યથા— અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ કે સંખ્યાતગુણ હીનાધિકતા થાય છે, પરંતુ અસંખ્યાતગુણ હીનાધિકતા થતી નથી, યથા—

પૃથ્વીકાયિકાદિ કોઈપણ જીવનું ઓછામાં ઓછું ૨૫૬ આવલિકાનું આયુષ્ય હોય જ છે. જીવનો ક્ષુલ્લક ભવ-નાનામાં નાનો ભવ ૨૫૬ આવલિકાનો હોય છે. બે ઘડીના એક મુહૂર્તમાં ક્ષુલ્લક ભવની ગણના પ્રમાણે(૬૫,૫૩૬) પાંસઠ હજાર પાંચસો છત્રીસ ભવ થાય છે.

એક જીવનું આયુષ્ય ૨૫૬ આવલિકાનું હોય અને બીજાનું આયુષ્ય એક મુહૂર્તનું હોય, તો તે ૬૫,૫૩૬ ગુણું અધિક કહેવાય અર્થાત્ સંખ્યાતગુણી હીનાધિકતા થાય છે, અસંખ્યાતગુણી હીનાધિકતા થતી નથી. તે ઉપરાંત પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચે સ્થાવરોના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પણ સંખ્યાતા વર્ષનું હોય છે, અસંખ્યાતા વર્ષનું નથી. માટે અસંખ્યાતગુણ હીનાધિકતાનો બોલ સંભવી શકતો નથી અને તેથી પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા અર્થાત્ ત્રણ સ્થાનની હીનાધિકતા છે.

તિટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા :-

ક્રમ	એક પૃથ્વીકાયિકની સ્થિતિ	બીજા પૃથ્વીકાયિકની સ્થિતિ	હીનાધિકતા
૧	૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળાથી	એક સમય ન્યૂન ૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળા	અસંખ્યાતમો ભાગ હીન
૨	૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળાથી	એક મુહૂર્ત ન્યૂન ૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળા	સંખ્યાતમો ભાગ હીન
૩	૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળાથી	૧,૦૦૦ વર્ષવાળા	સંખ્યાતગુણ હીન
૧	એક સમય ન્યૂન ૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળાથી	૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળા	અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક
૨	એક મુહૂર્ત ન્યૂન ૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળાથી	૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળા	સંખ્યાતમો ભાગ અધિક
૩	૧,૦૦૦ વર્ષ વાળાથી	૨૨,૦૦૦ વર્ષવાળા	સંખ્યાતગુણ અધિક

આ જ પ્રમાણે **વનસ્પતિકાયિક સુધીના** એકેન્દ્રિય જીવોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

(૫) **વર્ણાદિની અપેક્ષાએ**— તેના શરીરના વર્ણાદિમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે (૬) **ઉપયોગની અપેક્ષાએ**— પાંચે સ્થાવરમાં મતિ-શ્રુતઅજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન તે ત્રણ ઉપયોગ હોય છે. તેની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. આ રીતે પાંચે સ્થાવરોમાં પ્રત્યેક જીવમાં સ્વ-પર નિમિત્તક અનંત-અનંત પર્યાયો હોય છે.

પાંચ સ્થાવર જીવોના પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા :-

દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિ	જ્ઞાન-દર્શનથી
તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા તિટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય અથવા છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન ૧ દર્શન = ૩ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા

વિકલેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો :-

૧૦ **બેઈંદિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ધંતે !** **ए वं वुच्चइ बेईंदियाणं अणंता पज्जवा पण्णत्ता ?**

ગોયમા ! બેઈંદિય બેઈંદિયસ્સ દવ્વટ્ટયાણ તુલ્લે, પાણ્ણટ્ટયાણ તુલ્લે, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણ સિય

હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્હિહિ; જહ્ હીણે અસંખેજ્જહ્ભાગહીણે વા, સંખેજ્જહ્ભાગહીણે વા, સંખેજ્જગુણહીણે વા, અસંખેજ્જગુણહીણે વા; અહ અબ્હિહિ અસંખેજ્જહ્ભાગમબ્હિહિ વા, સંખેજ્જહ્ભાગમબ્હિહિ વા, સંખેજ્જગુણમબ્હિહિ વા, અસંખેજ્જગુણમબ્હિહિ વા ઠિઈંએ તિટ્ઠાણવહિ; વણ્ણગંધરસ્સફાસ, આભિણિબોહિયણાણ-સુયણાણ, મહ્હઅણ્ણાણ-સુયઅણ્ણાણ, અચક્કહ્હુદંસણપજ્જવેહિ ય છટ્ઠાણવહિ । એવં તેહ્હંદિયા વિ । એવં ચઝરિંદિયા વિ । ણવરં દો દંસણા- ચક્કહ્હુદંસણં અચક્કહ્હુદંસણં ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! બેઈન્દ્રિય જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે બેઈન્દ્રિય જીવોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક બેઈન્દ્રિય જીવ, બીજા બેઈન્દ્રિય જીવથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશની અપેક્ષાએ પણ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ઢીન, કદાચિત્ તુલ્ય અને કદાચિત્ અધિક હોય છે. જો ઢીન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ ઢીન, સંખ્યાતમો ભાગ ઢીન, સંખ્યાતગુણ ઢીન કે અસંખ્યાત ગુણ ઢીન હોય છે અને જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ ત્રણસ્થાન ઢીનાધિક હોય છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ તથા આભિનિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, મતિ અજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છસ્થાન ઢીનાધિક હોય છે.

આ જ પ્રમાણે તેઈન્દ્રિય જીવોના પર્યાયોની અનંતતાના વિષયમાં સમજી લેવું જોઈએ. આ જ પ્રમાણે ચૌરેન્દ્રિય જીવોના પણ અનંત પર્યાયો હોય છે. વિશેષતા એ છે કે ચૌરેન્દ્રિય જીવોમાં ભાવની અપેક્ષાએ અચક્ષુદર્શન અને ચક્ષુદર્શન બે દર્શન હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ત્રણ વિકલેન્દ્રિય જીવોના અનંત પર્યાયોનું નિરૂપણ છે. બેઈન્દ્રિયાદિ જીવો, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અને આત્મપ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. **અવગાહનાની અપેક્ષાએ-** તેમાં ચાર સ્થાનની ન્યૂનાધિકતા હોય છે. તે જીવોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બેઈન્દ્રિયની બાર યોજન, તેઈન્દ્રિયની ત્રણ ગાઉ અને ચૌરેન્દ્રિયની ચાર ગાઉની છે. તેના અસંખ્યાત ભેદ થઈ શકે છે. તેથી તેમાં (૧) સંખ્યાતમો ભાગ ઢીનાધિકતા (૨) અસંખ્યાતમો ભાગ ઢીનાધિકતા (૩) સંખ્યાતગુણ ઢીનાધિકતા અને (૪) અસંખ્યાતગુણ ઢીનાધિકતા, આ ચાર બોલોની ઢીનાધિકતા થાય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ- તેમાં ત્રણસ્થાનની ઢીનાધિકતા હોય છે. તેની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બેઈન્દ્રિયની બાર વર્ષ, તેઈન્દ્રિયની ૪૮ દિવસ અને ચૌરેન્દ્રિયની છ માસની છે. તે સ્થિતિ સંખ્યાતકાલની જ હોવાથી તેમાં સંખ્યાતગુણી ન્યૂનાધિકતા જ થાય છે, અસંખ્યાતગુણી ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. તેથી (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ ઢીનાધિકતા, (૨) સંખ્યાતમો ભાગ ઢીનાધિકતા અને (૩) સંખ્યાતગુણ ઢીનાધિકતા, આ ત્રણસ્થાનની ઢીનાધિકતા થાય છે. **વર્ણાદિની અપેક્ષાએ-** પૂર્વવત્ છસ્થાનની ઢીનાધિકતા હોય છે.

ઉપયોગની અપેક્ષાએ- વિકલેન્દ્રિયના અપર્યાપ્તામાં સાસ્વાદન સમ્યગ્દર્શન હોવાથી બેઈન્દ્રિય અને તેઈન્દ્રિયમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન હોય છે. ચૌરેન્દ્રિયમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય છે. જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ છસ્થાનની ન્યૂનાધિકતા હોય છે. આ રીતે વિકલેન્દ્રિયમાં અનંતપર્યાયો છે.

વિકલેન્દ્રિયના પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા :-

દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિ	જ્ઞાન-દર્શનથી
તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા તિટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય અથવા છટ્ટાવડિયા	બેઈન્દ્રિય તેઈન્દ્રિયમાં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન ૧ દર્શન = ૫ ઉપયોગ, ચૌરેન્દ્રિયમાં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન ૨ દર્શન = ૬ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો :-

૧૧ પંચેદિયતિરિક્વજોણિયાણં પજ્જવા જહા ણેરઙ્ગ્યાણં તહા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવોના પર્યાયોનું કથન નૈરચિકોની સમાન જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના અનંત પર્યાયોનું કથન નૈરચિકોના અતિદેશપૂર્વક છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો દ્રવ્ય અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. **અવગાહનાની અપેક્ષાએ-** તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા છે. તેની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર યોજન છે, તેના અસંખ્યાત ભેદ થતાં હોવાથી તેમાં સંખ્યાત ભાગ, અસંખ્યાત ભાગ, સંખ્યાતગુણ અને અસંખ્યાતગુણ ન્યૂનાધિકતા રૂપ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ- તેની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્યોપમની છે. પલ્યોપમ કાલ તે અસંખ્યાત કાલ છે, અંતર્મુહૂર્તથી તે અસંખ્યગણો છે. તેથી તેમાં ચાર સ્થાનની ન્યૂનાધિકતા થાય છે. પાંચ સ્થાવર અને વિકલેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ સંખ્યાતકાલની હોવાથી તેમાં ત્રણસ્થાનની ન્યૂનાધિકતા છે. તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને નૈરચિક આ બંનેની સ્થિતિ અસંખ્યાતકાલની છે તેથી સૂત્રકારે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિના કથનમાં પાંચ સ્થાવર અને ત્રણ વિકલેન્દ્રિયની સ્થિતિનો અતિદેશ ન કરતાં નારકીની સ્થિતિનો અતિદેશ કર્યો છે. તેમાં ચાર સ્થાનની ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

વર્ણાદિની અપેક્ષાએ- છ સ્થાનની હીનાધિકતા છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ નારકીના વર્ણન પ્રમાણે સમજવું.

જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ- તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે, આ નવ ઉપયોગમાં છ સ્થાનની હીનાધિકતા હોય છે. આ રીતે તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં અનંત પર્યવો હોય છે.

તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા :-

દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિ	જ્ઞાન-દર્શનથી
તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન = ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા

મનુષ્યોના અનંતપર્યાયો :-

૧૨ મણુસ્સાણં ભંતે ! કેવઙ્ગ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા ! પજ્જવા

પણ્ણત્તા । સે કેળદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ મળુસ્સાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! મળુસે મળુસસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરડ્ડાણ વડિએ, ઠિઈએ ચરડ્ડાણવડિએ, વણ્ણ-ગંધ-રસ-ફાસ-આભિણિબોહિયણાણ-સુયણાણ-ઓહિણાણ-મળપજ્જવણાણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિએ, કેવલણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, તિહિં અણ્ણાણેહિં તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ, કેવલદંસણપજ્જવેહિં તુલ્લે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મનુષ્યોના કેટલા પર્યાય છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાય છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે મનુષ્યોના અનંત પર્યાય છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક મનુષ્ય, બીજા મનુષ્યથી તુલ્ય છે, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પણ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, આભિણિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; કેવળજ્ઞાન પર્યાયોની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે અને કેવળદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યોના અનંત પર્યાયોનું સ્પષ્ટીકરણ છે.

મનુષ્યોમાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્યતા છે, મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ ગાઉની અને સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની હોવાથી તેમાં તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોની જેમ અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચાર સ્થાનની ન્યૂનાધિકતા છે; વર્ણાદિ વીસ બોલની અપેક્ષાએ છ સ્થાનની ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

જ્ઞાન-દર્શન(ઉપયોગ)ની અપેક્ષાએ :- ચાર જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શન(આ દસ ઉપયોગ)ના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. આ દશે ઉપયોગ જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે અને બધા જ મનુષ્યોનો ક્ષયોપશમ સમાન હોતો નથી. ક્ષયોપશમની તરતમતાના અનંતભેદ છે. તેથી તેના પર્યાયોમાં છટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે.

કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ક્ષાયિક જ્ઞાન-દર્શન છે. જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થાય ત્યારે જ તે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેમાં કોઈ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા હોતી નથી. અનંત કેવળીઓનું કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન એક સમાન હોય છે; તેથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના પર્યાયોને તુલ્ય કહ્યા છે.

દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિ	જ્ઞાન-દર્શનથી
તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા છટ્ટાણવડિયા	૪ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન = ૧૦ ઉપયોગથી છટ્ટાણવડિયા કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શનની અપેક્ષાએ તુલ્ય

વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકદેવોના અનંત પર્યાયો :-

૧૩ વાળમંતરા ઓગાહણટ્ટયાએ ઠિઈએ ય ચરડ્ડાણવડિયા, વણ્ણાદીહિં છટ્ટાણવડિયા । જોહિસિય-વેમાણિયા વિ એવં ચેવ । ણવરં ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિયા ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર દેવો અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક છે, વર્ણાદિ પર્યાયો અને ૯ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હીનાધિક છે. જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના પર્યાયોની હીનાધિકતા પણ આ જ રીતે જાણવી જોઈએ. તેમાં વિશેષતા એ છે કે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તે તિટ્ટાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના અનંત પર્યાયોનું નિરૂપણ છે.

આ સૂત્રમાં સંક્ષિપ્ત કથન છે છતાં અન્ય સૂત્રોનો અતિદેશ નથી પંચેન્દ્રિય તેથી પૂર્વ વર્ણન અનુસાર સ્વતઃ સમજી લેવું જોઈએ. નારકી, ભવનપતિ, વાણવ્યંતર તથા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્યોમાં દ્રવ્યાદિ બોલોની ન્યૂનાધિકતા પ્રાયઃ સમાન છે. વિશેષતા એ છે કે મનુષ્યોમાં ઉપયોગ ૧૨ છે, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોમાં સ્થિતિ તિટ્ટાણવડિયા છે, તે સિવાય બધા બોલ પ્રાયઃ સમાન છે.

વ્યંતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવોના પર્યાયો :- અવગાહનાની અપેક્ષાએ- તે દેવોની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સાત હાથની છે. અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભેદ થતાં હોવાથી તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ- વ્યંતરદેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ એક પલ્યોપમની છે. ૧૦,૦૦૦ વર્ષ તે સંખ્યાત કાલ છે અને એક પલ્યોપમ તે અસંખ્યાતકાલ છે. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વચ્ચે અસંખ્યાતગણું અંતર છે. તેથી તેમાં અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ તે ચૌઠાણવડિયા(ચાર પ્રકારની) હીનાધિકતા થાય છે.

જ્યોતિષી દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્યોપમની છે. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિઓ પલ્યોપમના આંકમાં જ છે તેથી તેમાં સંખ્યાતગુણ તરતમતા જ થાય છે અને વૈમાનિકદેવોની સ્થિતિ જઘન્ય એક પલ્યોપમ, ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ છે; તેમાં પણ સંખ્યાતગુણ તરતમતા જ થાય છે. કારણ કે દશ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક સાગરોપમ હોય છે. તેથી તેમાં અસંખ્યાતગુણ ન્યૂનાધિકતાનો ચોથો બોલ સંભવિત નથી.

આ રીતે વ્યંતરદેવોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારની અને જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારની હીનાધિકતા હોય છે.

વર્ણાદિ અને જ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ- તે દેવોના શરીરના વર્ણાદિમાં પૂર્વવત્ છ સ્થાન હીનાધિકતા છે. તે દેવોને નૈરયિકોની જેમ ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે, તેમાં પણ પૂર્વવત્ છટ્ટાણવડિયા (છ પ્રકારે) હીનાધિકતા હોય છે.

વ્યંતર, જ્યોતિષી, વૈમાનિક દેવોના પર્યાયોમાં ન્યૂનાધિકતા :-

દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિ	જ્ઞાન-દર્શનથી
તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા વ્યંતરમાં ચૌઠાણવડિયા જ્યોતિષી, વૈમાનિકમાં તિટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય અથવા છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન = ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા

૨૪ દંડકના જીવપર્યાયો :-

જીવ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	ઉપયોગથી (જ્ઞાન-દર્શનથી)
નરક અને ભવનપતિ, વ્યંતર દેવ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૨/૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શન = ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
જ્યોતિષી વૈમાનિક દેવ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
પાંચ સ્થાવર	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શન છટ્ટાણવડિયા
ત્રણ વિકલેન્દ્રિય	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	બેઈં તેઈં માં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૧ અચક્ષુદર્શન. ચૌરેં માં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન ૨ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
તિર્યંચ પચેન્દ્રિય	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
મનુષ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય અથવા ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૪ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન તુલ્ય

અવગાહનાની અપેક્ષાએ નૈરચિકોના પર્યાયો :-

૧૪ જહણ્ણોગાહણગાણં ભંતે ! જેરઙ્ગયાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણ્ણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઙ્ગ જહણ્ણોગાહણગાણં જેરઙ્ગયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણાએ જેરઙ્ગએ જહણ્ણોગાહણસ્સ જેરઙ્ગસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએ સટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે, ટિઈંએ ચઙ્ગટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધરસપ્પાસપજ્જવેહિં, તિહિં ણાણેહિં, તિહિં અણ્ણાણેહિં, તિહિં દંસણેહિં ય છટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરચિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા નારકીના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક નૈરચિક, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા નૈરચિકથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય, અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન અર્થાત્ વર્ણાદિ

૨૦ બોલ અને ૯ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છટાણવડિયા હોય છે.

૧૫ ઉક્કોસોગાહણગાણં ભંતે ! ખેરઙ્ગ્યાણં કેવઙ્ગ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઙ્ગ ઉક્કોસોગાહણયાણં ખેરઙ્ગ્યાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! ઉક્કોસોગાહણાએ ખેરઙ્ગે ઉક્કોસોગાહણસ્સ ખેરઙ્ગ્યસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે, ઠિઙ્ગે સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્બહિએ, જઙ્ગ હીણે- અસંખેજ્જભાગહીણે વા, સંખેજ્જભાગહીણે વા, અહ અબ્બહિએ- અસંખેજ્જઙ્ગભાગ- અબ્બહિએ વા, સંખેજ્જઙ્ગભાગઅબ્બહિએ વા, વણ્ણગંધરસ- ફાસપજ્જવેહિં, તિહિં ણાણેહિં, તિહિં અણ્ણાણેહિં, તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળો એક નારકી, ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બીજા નારકીથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન છે, કદાચિત્ તુલ્ય છે અને કદાચિત્ અધિક છે. જો હીન હોય તો અસંખ્યાતમોભાગ હીન કે સંખ્યાતમોભાગ હીન હોય છે અને અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક કે સંખ્યાતમો ભાગ અધિક હોય છે અર્થાત્ દ્વિસ્થાન હીનાધિક છે; વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છ સ્થાનની હીનાધિકતા હોય છે.

૧૬ અજહણ્ણુક્કોસોગાહણગાણં ભંતે ! ખેરઙ્ગ્યાણં કેવઙ્ગ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઙ્ગ અજહણ્ણુક્કોસોગાહણગાણં ખેરઙ્ગ્યાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! અજહણ્ણુક્કોસોગાહણાએ ખેરઙ્ગે અજહણ્ણુક્કોસોગાહણગસ્સ ખેરઙ્ગ્યસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્બહિએ જઙ્ગ હીણે- અસંખેજ્જઙ્ગભાગહીણે વા, સંખેજ્જઙ્ગભાગહીણે વા, સંખેજ્જગુણહીણે વા, અસંખેજ્જગુણહીણે વા; અહ અબ્બહિએ- અસંખેજ્જઙ્ગભાગઅબ્બહિએ વા, સંખેજ્જઙ્ગભાગઅબ્બહિએ વા, સંખેજ્જગુણઅબ્બહિએ વા, અસંખેજ્જગુણઅબ્બહિએ વા; ઠિઙ્ગે સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્બહિએ; જઙ્ગ હીણે- અસંખેજ્જઙ્ગભાગહીણે વા, સંખેજ્જઙ્ગભાગહીણે વા, સંખેજ્જગુણહીણે વા, અસંખેજ્જગુણહીણે વા; અહ અબ્બહિએ- અસંખેજ્જઙ્ગભાગઅબ્બહિએ વા, સંખેજ્જઙ્ગભાગ- અબ્બહિએ વા, સંખેજ્જગુણઅબ્બહિએ વા, અસંખેજ્જગુણઅબ્બહિએ વા; વણ્ણગંધરસ- ફાસપજ્જવેહિં, તિહિં ણાણેહિં, તિહિં અણ્ણાણેહિં, તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ, સે તેણદ્દેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઙ્ગ અજહણ્ણુક્કોસોગાહણગાણં ખેરઙ્ગ્યાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) અવગાહનાવાળા નૈરયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે મધ્યમ અવગાહના-વાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! મધ્યમ અવગાહનાવાળા એક નારકીથી, મધ્યમ અવગાહનાવાળા બીજા નારકી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન છે, કદાચિત્ તુલ્ય અને કદાચિત્ અધિક હોય છે. જો હીન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ હીન, સંખ્યાતમો ભાગ હીન, સંખ્યાતગુણ હીન કે અસંખ્યાતગુણ હીન છે. જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતગુણ અધિક કે અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે અર્થાત્ ચૌઠાણવડિયા હોય છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન, કદાચિત્ તુલ્ય અને કદાચિત્ અધિક હોય છે. જો હીન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ હીન, સંખ્યાતમો ભાગ હીન, સંખ્યાતગુણ હીન કે અસંખ્યાતગુણ હીન હોય છે. જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતગુણ અધિક કે અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે અર્થાત્ ચૌઠાણવડિયા હોય છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છઠ્ઠાણવડિયા હીનાધિક છે. હે ગૌતમ ! તેથી એમ કહું છે કે ‘મધ્યમ અવગાહનાવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે.’

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ ત્રણેય અવગાહનાવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયોનું કથન છે. નૈરયિકોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૫૦૦ ધનુષ્ય છે તથા તે બંને વચ્ચેની સર્વ અવગાહનાઓ મધ્યમ અવગાહના છે.

જઘન્ય આદિ ત્રણે પ્રકારની અવગાહનાવાળા નારકી દ્રવ્ય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે.

અવગાહનાની અપેક્ષાએ— જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરયિકો અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરયિકો પણ અવગાહનાની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. કારણ કે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનું એક જ સ્થાન છે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની તરતમતા નથી. જઘન્ય અવગાહના માત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના માત્ર ૫૦૦ ધનુષની હોય છે. તેથી બે જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરયિકોમાં કે બે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરયિકોમાં અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્યતા હોય છે.

અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ એટલે મધ્યમ અવગાહનાવાળા નૈરયિકો અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિક હોય છે. જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમોભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષની અવગાહનાની વચ્ચેની જેટલી અવગાહનાઓ હોય છે તે તમામ મધ્યમ અવગાહના કહેવાય છે. તેના અસંખ્યાત ભેદ થવાથી તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા સંભવે છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ :- જઘન્ય અવગાહનાવાળા નૈરયિકો સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક હોય છે. કોઈ પણ નરકમાં ઉત્પન્ન થતાં નારકીની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે. તેમાં પ્રથમ નરકની અપેક્ષાએ ૧૦,૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિ અને સાતમી નરકની અપેક્ષાએ ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે. ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ૩૩ સાગરોપમ વચ્ચે ચાર પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા સંભવે

સદ્ગુણ તુલ્લે, ઓગાહણદ્વયાદ ચરદ્વાણવડિદ, ઠિઈદ તુલ્લે, વળ્ણગંધ રસફાસપજ્જવેહિં, તિહિં ણાળેહિં, તિહિં અળ્ણાળેહિં, તિહિં દંસળેહિ ય છદ્વાળવડિદ । દવં ડક્કોસદ્દિઈદ વિ અજહળ્ણુક્કોસદ્દિઈદ વિ દવં દેવ, ણવરં સદ્વાળે ચરદ્વાળવડિદ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા નૈરયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક નારકી, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા નારકીથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશની અપેક્ષાએ પણ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નારકીના વિષયમાં પણ જાણવું. અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) સ્થિતિવાળા નારકીના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં અર્થાત્ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રોમાં જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નારકીની અનંત પર્યાયોનું નિરૂપણ છે. નૈરયિકોની જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમ અને મધ્યમ સ્થિતિ— એક સમય અધિક દશ હજાર વર્ષથી એક સમય ન્યૂન તેત્રીસ સાગરોપમ છે.

જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નારકી— દ્રવ્ય અને પ્રદેશ અપેક્ષાએ તુલ્ય છે.

અવગાહનાની અપેક્ષાએ— જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નૈરયિકો અવગાહનાની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય હોય અથવા ચૌઠાણવડિયા હોય છે. જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષની સ્થિતિવાળા રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નૈરયિકોની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પોણા આઠ ધનુષ અને છ અંગુલની છે. અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના અસંખ્યાત ભેદ થાય છે તેથી તેમાં— (૧) અસંખ્યાતમો ભાગ (૨) સંખ્યાતમો ભાગ (૩) સંખ્યાતગુણ અને (૪) અસંખ્યાતગુણ, તે ચાર પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

મધ્યમ સ્થિતિવાળા નૈરયિકોની અવગાહના જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમા ભાગથી કંઈક અધિક અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષની છે. તેથી તેમાં પણ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા સાતમી નરકના નૈરયિકોની અવગાહના ઉત્પત્તિના સમયે જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષની હોય છે. તેમાં પણ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ— જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નૈરયિકોનું સ્થિતિસ્થાન એકજ હોવાથી તેમાં પરસ્પર તુલ્યતા હોય છે. મધ્યમ સ્થિતિવાળા નૈરયિકોના સ્થિતિસ્થાન અસંખ્યાત હોવાથી તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. વર્ણાદિ ૨૦ બોલ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન, તે નવ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

વર્ણાદિ અપેક્ષાએ નૈરયિકોના પર્યાયો :-

૧૮ જહણ્ણગુણકાલયાણં ભંતે ! જેરઙ્ગયાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઙ્ગ જહણ્ણગુણકાલયાણં જેરઙ્ગયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલે જેરઙ્ગે જહણ્ણગુણકાલગસ્સ જેરઙ્ગયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પેસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણદ્દયાએ ચરુટ્ટાણવડિએ, ઠિર્ઙ્ગે ચરુટ્ટાણવડિએ, કાલવણ્ણપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણ-ગંધ-રસ-ફાસપજ્જવેહિ, તિહિં ણાણેહિં, તિહિં અણ્ણાણેહિં, તિહિં દંસણેહિ ય છટ્ટાણવડિએ, સે તેણદ્દેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઙ્ગ જહણ્ણગુણકાલયાણં જેરઙ્ગયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ।

એવં ઉક્કોસગુણકાલે વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસગુણકાલે વિ એવં ચેવ । ણવરં કાલવણ્ણપજ્જવેહિં વિ છટ્ટાણવડિએ । એવં અવસેસા ચત્તારિ વણ્ણા દો ગંધા પંચ રસા અટ્ટ ફાસા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણકાળા નૈરયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણકાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણકાળો એક નૈરયિક, જઘન્યગુણકાળા બીજા નૈરયિકથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; કાળા વર્ણના પર્યાયની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે પરંતુ શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે ‘જઘન્યગુણ કાળા નારકીના અનંત પર્યાય છે.’

આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટગુણકાળા નૈરયિકના પર્યાયોના વિષયમાં સમજી લેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ)ગુણ કાળા નૈરયિકોના પર્યાયના વિષયમાં પણ જાણી લેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે કાળા વર્ણના પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ છટ્ટાણવડિયા(હીનાધિક) હોય છે. કાળા વર્ણના પર્યાયોની જેમ શેષ ચારે ય વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શની અપેક્ષાએ પણ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમના આલાપક સમજી લેવા જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના વીસ ભેદની અપેક્ષાએ નૈરયિકના પર્યાયોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

વર્ણાદિ વીસ બોલ શરીરના વર્ણાદિની અપેક્ષાએ સમજવા. શરીરના વર્ણાદિનો સંબંધ તેની અવગાહના, સ્થિતિ કે જ્ઞાનાદિ સાથે હોતો નથી. તેથી સમુચ્ચય નૈરયિકોની જેમ અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને જ્ઞાન, દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

વર્ણાદિની અપેક્ષાએ— જઘન્યગુણ અને ઉત્કૃષ્ટગુણ કાળાવર્ણાદિમાં એક જ પર્યાય હોવાથી તે પરસ્પર તુલ્ય છે. કાળા વર્ણમાં કાળા વર્ણની તુલના કરવી તે સ્વસ્થાન છે. જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણમાં સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ તુલ્યતા હોય છે. કાળા વર્ણ માટે અન્ય વર્ણ, ગંધાદિ પરસ્થાન છે અને તેની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. મધ્યમ ગુણ કાળા વર્ણાદિમાં અનેક પ્રકારની તરતમતા હોવાથી છટ્ટાણવડિયા ડાનિવૃદ્ધિ સંભવે છે.

જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ નૈરયિકોના પર્યાયો :-

૧૯ જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણીણં ભંતે ! ખેરઙ્ગયાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણીણં ખેરઙ્ગયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઙ્ગ જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણીણં ખેરઙ્ગયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણી ખેરઙ્ગ જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણિસ્સ ખેરઙ્ગસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચડટ્ટાણવડિએ, ઠિંઈએ ચડટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધરસપ્પાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ, આભિણિબોહિયણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, સુયણાણ ઓહિણાણપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ, તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસાભિણિબોહિયણાણી વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસાભિણિબોહિયણાણી વિ એવં ચેવ, ણવરં આભિણિબોહિયણાણપજ્જવેહિં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ ।

એવં સુયણાણી ઓહિણાણી વિ । ણવરં જસ્સ ણાણા તસ્સ અણ્ણાણા ણત્થિ । જહા ણાણા તહા અણ્ણાણા વિ ભાણિયવ્વા । ણવરં જસ્સ અણ્ણાણા તસ્સ ણાણા ણ ભવંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા નૈરયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન—** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા નૈરયિકોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળો એક નૈરયિક જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળા બીજા નૈરયિકથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; આભિનિબોધિક જ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળા નૈરયિકોના વિષયમાં સમજી લેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ-મધ્યમ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળા નૈરયિકના પર્યાયોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે આભિનિબોધિક જ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે.

શ્રુતજ્ઞાની અને અવધિજ્ઞાની નારકીના પર્યાયોના વિષયમાં પણ તે જ રીતે જાણવું. વિશેષતા એ છે કે જ્યાં જ્ઞાન હોય છે ત્યાં અજ્ઞાન હોતું નથી. જેવી રીતે ત્રણ જ્ઞાન પર્યાયોના વિષયમાં કહ્યું તેવી જ રીતે ત્રણ અજ્ઞાન પર્યાયોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જ્યાં અજ્ઞાન હોય છે ત્યાં જ્ઞાન હોતું નથી.

૨૦ જહણ્ણચક્ખુદંસણીણં ભંતે ! ણેરइयाणं કેવइया પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! एवं वुच्चइ जहण्णचक्खुदंसणीणं णेरइयाणं अणंता पज्जवा पण्णत्ता ?

ગોયમા ! જહણ્ણચક્ખુદંસણીણં ણેરइए जहण्णचक्खुदंसणिस्स णेरइयस्स दव्वट्टयाए तुल्ले, पएसट्टयाए तुल्ले, ओगाहणट्टयाए चउट्टाणवडिए, ठिईए चउट्टाणवडिए, वण्णगंधरस फासपज्जवेहिं, तिहिं णाणेहिं, तिहिं अण्णाणेहिं छट्टाणवडिए, चक्खुदंसणपज्जवेहिं तुल्ले, अचक्खुदंसणपज्जवेहिं, ओहिदंसणपज्जवेहि य छट्टाणवडिए ।

एवं उक्कोसचक्खुदंसणी वि । अजहण्णमणुक्कोसचक्खुदंसणी वि एवं चेव । णवरं सट्टाणे छट्टाणवडिए । एवं अचक्खुदंसणी वि ओहिदंसणी वि ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય ચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ નૈરયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય ચક્ષુદર્શનવાળા નૈરયિકોના અનંતપર્યાય છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય ચક્ષુદર્શની એક નૈરયિક, જઘન્ય ચક્ષુદર્શની બીજા નૈરયિકથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; ચક્ષુદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શની નૈરયિકના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ (મધ્યમ) ચક્ષુદર્શની નૈરયિકોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું જોઈએ પરંતુ વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં એટલે ચક્ષુદર્શન પર્યાયોમાં પણ છટ્ટાણવડિયા થાય છે. ચક્ષુદર્શની નૈરયિકોના પર્યાયોની જેમ જ અચક્ષુદર્શની અને અવધિદર્શની નૈરયિકોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ-દર્શન, આ નવ ઉપયોગની અપેક્ષાએ નૈરયિકોના અનંત પર્યાયોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાની, અજ્ઞાની કે દર્શનીના પર્યાયો સમુચ્ચય નારકીની જેમ જ થાય છે. અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૨૦ બોલોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ— જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાની પરસ્પર તુલ્ય હોય છે કારણ કે બે જઘન્ય જ્ઞાની કે બે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનીના જ્ઞાન પર્યવસ્થાન એક જ છે તેથી તે બંને સમાન હોય છે. મધ્યમ જ્ઞાનીમાં ક્ષયોપશમના આધારે અનંત પ્રકારની તરતમતા હોય છે. તેથી તેમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. જ્ઞાન હોય તેને અજ્ઞાન હોતું નથી અને અજ્ઞાન હોય તેને જ્ઞાન હોતું નથી. કારણ કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને પરસ્પર પ્રતિપક્ષી છે. સમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાન અને મિથ્યાદષ્ટિને અજ્ઞાન હોય છે.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ નૈરચિકોના પર્યાયો :-

નારકી	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી(૨૦ બોલ)	જ્ઞાન-દર્શન
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન , ૨/૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	દુઠ્ટાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન , ૨/૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	" " "	" " "
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ દર્શનમાંથી સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ જ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ દર્શનમાં છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શનમાંથી સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શનમાં છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગમાંથી સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ દર્શન, ૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન છટ્ટાણવડિયા

નોંધ : ★ મતિજ્ઞાનીની મતિજ્ઞાની સાથે તુલના કરવી તે **સ્વસ્થાન**, મતિજ્ઞાનીની શ્રુત કે અવધિજ્ઞાની સાથે તુલના કરવી તે **પરસ્થાન**. ★ કાળા વર્ણની કાળા વર્ણ સાથે તુલના તે **સ્વસ્થાન**, શેષ વર્ણાદિ સાથે તુલના કરવી તે **પરસ્થાન**.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ ભવનપતિદેવોના પર્યાયો :-

૨૧ જહણ્ણોગાહણગાણં ભંતે ! અસુરકુમારાણં કેવડ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા !

અળંતા પજ્જવા પળ્ળત્તા । સે કેળદ્દેળં ધંતે ! એવં વુચ્ચઈ જહળ્ળોગાહળ્ળગાળં અસુરકુમારાળં
અળંતા પજ્જવા પળ્ળત્તા ?

ગોયમા ! જહળ્ળોગાહળ્ળાએ અસુરકુમારે જહળ્ળોગાહળ્ળગસ્સ અસુરકુમારસ્સ
દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહળ્ળટ્ટયાએ તુલ્લે, ઠિઈએ ચઠટ્ટાળવડિએ,
વળ્ળાદીહિં છટ્ટાળ વડિએ, આભિળિબોહિયાળાળ-સુયળાળ-ઓહિળાળપજ્જવેહિં તિહિં
અળ્ળાળેહિં, તિહિં દંસળેહિં ય છટ્ટાળવડિએ ।

એવં ઉક્કોસોગાહળ્ળાએ વિ અજહળ્ળમળ્ળુક્કોસોગાહળ્ળાએ વિ જહા ણેરહ્યાળં; ણવરં
ઉક્કોસોગાહળ્ળાએ અસુરકુમારે ઠિઈએ ચઠટ્ટાળવડિએ । એવં ણાગકુમારળં જાવ થળ્ળિય
કુમારાળં જહા અસુરકુમારાળં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા અસુરકુમાર દેવોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા
અસુરકુમારોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા એક અસુરકુમાર દેવ, જઘન્ય અવગાહનાવાળા
બીજા અસુરકુમાર દેવથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ
તુલ્ય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણાદિ ૨૦ બોલથી છટ્ટાણવડિયા; આભિનિબોધિકજ્ઞાન,
શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન તથા ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા અસુરકુમાર દેવોના પર્યાયોના વિષયમાં
નારકીની જેમ જાણવું જોઈએ પરંતુ તેમાં વિશેષતા એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અસુરકુમાર દેવો પણ
સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે. શેષ સ્તનિતકુમાર દેવો સુધીનું સર્વ કથન નૈરયિકોની સમાન છે
અર્થાત્ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ સ્થિતિ, વર્ણાદિ અને જ્ઞાનાદિનું વર્ણન નારકીની સમાન છે. નાગકુમારથી
સ્તનિતકુમાર સુધીના નવનિકાયના દેવોનું સંપૂર્ણ કથન અસુરકુમારની સમાન જાણવું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં અસુરકુમારાદિ દશ ભવનપતિ દેવોના અનંત પર્યાયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું
છે. તે સર્વ કથન અને વિશ્લેષણ નૈરયિકોની સમાન સમજવું.

ણવરં ઉક્કોસોગાહળ્ળાએ અસુરકુમારે ઠિઈએ ચઠટ્ટાળવડિએ :- નૈરયિકોથી અસુરકુમારની વિશેષતાને
અહીં ણવરં શબ્દપ્રયોગ દ્વારા પ્રગટ કરી છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા નૈરયિકો સ્થિતિની અપેક્ષાએ
દુઠ્ટાણવડિયા છે. કારણ કે નૈરયિકોમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાતમી નરકમાં જ હોય છે અને ત્યાં સ્થિતિ
જઘન્ય ૨૨ સાગરોપમ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ છે. તે સ્થિતિમાં અસંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાતમો
ભાગ, આ બે સ્થાનની જ ન્યૂનાધિકતા થાય છે. પરંતુ ભવનપતિ દેવોમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાત હાથની
છે, તે અવગાહનાવાળા ભવનપતિ દેવોની સ્થિતિ જઘન્ય ૧૦,૦૦૦ વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ સાધિક એક
સાગરોપમની એટલે અસંખ્યાત કાલની હોય છે. તેથી તેમાં અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ,
સંખ્યાતગુણ અને અસંખ્યાતગુણ આ ચાર સ્થાનોની ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા ભવનપતિદેવો જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ ત્રણેય સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા જ હોય છે.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ ભવનપતિ-વ્યંતર દેવોના પર્યાયો :-

ભવનપતિ વ્યંતર દેવ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલમાં)	ઉપયોગથી
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૨/૩ અજ્ઞાન, ૩ જ્ઞાન ૩ દર્શન = ૮ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૩ અજ્ઞાન, ૩ જ્ઞાન ૩ દર્શન = ૮ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય / ઉં સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	" " "
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન, અજ્ઞાન, દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ જ્ઞાનાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ પાંચ સ્થાવરોના પર્યાયો :-

૨૨ જહણ્ણોગાહણગાણં ભંતે ! પુઢવિકાઙ્ગયાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ જહણ્ણોગાહણગાણં પુઢવિકાઙ્ગયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણાણ પુઢવિકાઙ્ગયાણ જહણ્ણોગાહણસ્સ પુઢવિકાઙ્ગયાણસ્સ દવ્વટ્ટયાણ તુલ્લે, પાણ્ણસદ્દયાણ તુલ્લે, ઓગાહણદ્દયાણ તુલ્લે, ઠિઈણ તિટ્ઠાણવડિણ, વણ્ણગંધરસ-
ફાસપજ્જવેહિં, દોહિં અણ્ણાણેહિં, અચક્ખુદંસણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિણ ।

એવં ઉક્કોસોગાહણાણ વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસોગાહણાણ વિ એવં ચેવ, ણવરં સટ્ટાણે ચરટ્ટાણવડિણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક પૃથ્વીકાયિક જીવ, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા પૃથ્વીકાયિક જીવથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયોનું કથન પણ કરવું જોઈએ. અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ આ જ રીતે જાણવું જોઈએ. વિશેષતાએ છે કે મધ્યમ અવગાહનાવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવો સ્વસ્થાનમાં અર્થાત્ અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

૨૩ જહણ્ણટ્ટિર્ણયાણં ભંતે ! પુઢવિકાઈયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ જહણ્ણટ્ટિર્ણયાણં પુઢવિકાઈયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણટ્ટિર્ણયાણં પુઢવિકાઈયાણં જહણ્ણટ્ટિર્ણયાણં પુઢવિકાઈયાણં દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાણં તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાણં ચડટ્ટાણવડિણં, ઠિર્ણયાણં તુલ્લે, વણ્ણગંધરસપાસપજ્જવેહિં, મહ્હઅણ્ણાણં પજ્જવેહિં, સુયઅણ્ણાણં પજ્જવેહિં, અચક્ષુદંસણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિણં ।

એવં ઉક્કોસટ્ટિર્ણયાણં વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસટ્ટિર્ણયાણં વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે તિટ્ટાણવડિણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંતપર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક પૃથ્વીકાયિક, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા પૃથ્વીકાયિકથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના પર્યાયો તથા મતિ અજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન આ ત્રણ ઉપયોગના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં અર્થાત્ સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા છે.

૨૪ જહણ્ણગુણકાલયાણં ભંતે ! પુઢવિકાઈયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ જહણ્ણગુણકાલયાણં પુઢવિકાઈયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલયાણં પુઢવિકાઈયાણં જહણ્ણગુણકાલયાણં પુઢવિકાઈયાણં દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાણં તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાણં ચડટ્ટાણવડિણં, ઠિર્ણયાણં તિટ્ટાણવડિણં, કાલવણ્ણપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણગંધરસપાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિણં, દોહિં અણ્ણાણેહિં અચક્ષુદંસણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિણં ।

एवं उक्कोसगुणकालए वि । अजहण्णमणुक्कोसगुणकालए वि एवं चेव । णवरं सट्ठाणे छट्ठाणवडिए । एवं पंच वण्णा दो गंधा पंच रसा अट्ट फासा भाणियव्वा ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણ કાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના અનંત પર્યાયો છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ કાળો એક પૃથ્વીકાયિક, જઘન્ય ગુણ કાળા બીજા પૃથ્વીકાયિકથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિદ્દાણવડિયા છે; કાળા વર્ણના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય અને શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે તથા બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન આ ત્રણ ઉપયોગના પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ છટ્ટાણવડિયા (છ સ્થાન હીનાધિક) છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં કથન કરવું જોઈએ. અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ (મધ્યમ) ગુણ કાળા પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ કહેવું જોઈએ પરંતુ વિશેષતા એ છે કે તેઓ સ્વસ્થાનમાં (મધ્યમ ગુણ કાળા વર્ણ પર્યાયમાં) પણ છટ્ટાણવડિયા છે. આ રીતે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શના વિષયમાં કહેવું જોઈએ.

૨૫ જહण्णमइअण्णाणीणं भंते ! पुढविकाइयाणं पुच्छा ? गोयमा ! अणंता पज्जवा पण्णत्ता । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जहण्णमइअण्णाणीणं पुढविकाइयाणं अणंता पज्जवा पण्णत्ता ?

ગોયમા ! જહણ્ણમइअण्णाणी પુઢવિકાइए જહણ્ણમइअण्णाणिस्स પુઢવિકાइयस्स દવ્વટ્ટયાए તુલ્લે, પएसટ્ટયાए તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાए ચડટ્ટાણવડિए, ઠિઈए તિદ્દાણવડિए, વણ્ણગંધરસફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિए, મइअण्णाणपज्जवેहਿં તુલ્લે, સુયअण्णाणपज्जवેહિં અચક્ષુદંસણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિए ।

एवं उक्कोसमइअण्णाणी वि । अजहण्णमणुक्कोसमइअण्णाणी वि एवं चेव, णवरं सट्ठाणे छट्ठाणवडिए । एवं सुयअण्णाणी वि । अचक्खुदंसणी वि एवं चेव । एवं जाव वणस्सइकाइयाणं ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય મતિઅજ્ઞાની પૃથ્વીકાયિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય મતિઅજ્ઞાની પૃથ્વીકાયિકોના અનંત પર્યાયો છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય મતિઅજ્ઞાની એક પૃથ્વીકાયિક, જઘન્ય મતિઅજ્ઞાની બીજા પૃથ્વીકાયિકથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિદ્દાણવડિયા અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શ્રુતઅજ્ઞાન પર્યાયો તથા અચક્ષુદર્શન પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ મતિઅજ્ઞાની પૃથ્વીકાયિક જીવોના વિષયમાં કથન કરવું જોઈએ. અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) મતિઅજ્ઞાની પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં અર્થાત્ મતિઅજ્ઞાનના પર્યાયોમાં પણ છટ્ટાણવડિયા છે. તેવી જ રીતે શ્રુતઅજ્ઞાની તથા અચક્ષુદર્શની પૃથ્વીકાયિક જીવોના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. જે રીતે પૃથ્વીકાયિક જીવોનું કથન કર્યું છે, તે જ રીતે **યાવત્** વનસ્પતિકાયિક જીવો સુધીનું કથન કરવું જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના આદિની અપેક્ષાએ પાંચે ય એકેન્દ્રિય જીવોના પર્યાયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ત્રણ પ્રકારની અવગાહનાવાળા એકેન્દ્રિય :- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનું એક-એક સ્થાન હોવાથી તે અવગાહનાની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે. મધ્યમ અવગાહનાના અસંખ્યાત સ્થાન છે. તેથી મધ્યમ અવગાહનાવાળા જીવોમાં અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

ત્રણે પ્રકારની અવગાહનાવાળા એકેન્દ્રિય જીવો સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા છે, કારણ કે એકેન્દ્રિયની સ્થિતિ સંખ્યાતકાલની જ છે તેથી તેમાં અસંખ્યાતગુણ હાનિવૃદ્ધિનો ચોથો બોલ થતો નથી. ત્રણે પ્રકારની અવગાહનાવાળા જીવો વર્ણાદિ ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ તથા બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિવાળા એકેન્દ્રિય :- જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિકાદિ અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું સ્થિતિસ્થાન માત્ર એક-એક જ હોવાથી તે જીવો સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. મધ્યમ સ્થિતિમાં સંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન હોવાથી મધ્યમ સ્થિતિવાળા પૃથ્વીકાયિકાદિ સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા હોય છે, વર્ણાદિ ૨૦ બોલ તથા બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

વર્ણાદિ ૨૦ બોલ યુક્ત એકેન્દ્રિય :- જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ કાળા આદિ ૨૦ બોલવાળા પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવો અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા છે.

વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિમાં સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે અર્થાત્ જઘન્ય કાળા વર્ણવાળા જીવો જઘન્ય કાળા વર્ણવાળા જીવો સાથે કાળા વર્ણની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે. શેષ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા હોય છે. મધ્યમ કાળા વર્ણવાળા પરસ્પરમાં અને ૧૮ બોલમાં એમ ૨૦ બોલ સાથે છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ કૃષ્ણાદિ વર્ણવાળા પૃથ્વીકાયિકાદિ એકેન્દ્રિય બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

ત્રણ ઉપયોગયુક્ત એકેન્દ્રિય :- જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ મતિ અજ્ઞાની, શ્રુત અજ્ઞાની અને અચક્ષુદર્શની પૃથ્વીકાયિકાદિ જીવો અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હોય છે. ત્રણ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા પરંતુ તેમાં જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટમાં સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે અને શેષ બે ઉપયોગની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા. મધ્યમમાં જ્ઞાનાદિમાં ત્રણે ઉપયોગની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયના પર્યાયો :-

પૃથ્વીકાયિકાદિ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	અજ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન, અચક્ષુદર્શનથી છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય શેષ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બે અજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાન-તુલ્ય પરસ્થાન-છટ્ટાણ
મધ્યમ બે અજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અચક્ષુદર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાન-તુલ્ય પરસ્થાન-છટ્ટાણ
મધ્યમ અચક્ષુદર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા

અવગાહના અપેક્ષાએ વિકલેન્દ્રિયોના પર્યાયો :-

૨૬ જહણ્ણોગાહણગાણં ભંતે ! બેહંદિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્છઈ જહણ્ણોગાહણગાણં બેહંદિયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણગાણં બેહંદિયાણં જહણ્ણોગાહણગસ્સ બેહંદિયાણં દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાણં તુલ્લે, ઓગાહણદ્દયાણં તુલ્લે, ઠિઈણં તિટ્ટાણવડિયાણં, વણ્ણગંધરસપ્પાસ પજ્જવેહિં, દોહિં ણાણેહિં, દોહિં અણ્ણાણેહિં, અચક્ષુદંસણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિયાણં ।

એવં ઉક્કોસોગાહણાણં વિ । ણવરં ણાણા ણત્થિ । અજહણ્ણમણુક્કોસોગાહણાણં જહા જહણ્ણોગાહણાણં । ણવરં સટ્ટાણે ઓગાહણાણં ચરટ્ટાણવડિયાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાય છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય જીવોના અનંતપર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક બેઈન્દ્રિય, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા

બેઈન્દ્રિયથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હીનાધિક છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય જીવોના પર્યાયો વિષયક કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિયોમાં જ્ઞાન નથી. મધ્યમ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં જઘન્ય અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિયની જેમ કહેવું. વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં(મધ્યમ અવગાહનામાં) અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા છે.

૨૭ જહણ્ણટિઈયાણં ભંતે ! બેઈંદિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણ્ણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ જહણ્ણટિઈયાણં બેઈંદિયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણટિઈએ બેઈંદિએ જહણ્ણટિઈયસ્સ બેઈંદિયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએ સટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણ્ણટ્ટયાએ ચડ્ડાણવડિએ, ટિઈએ તુલ્લે, વણ્ણ-ગંધ-રસ-ફાસપજ્જવેહિં, દોહિં અણ્ણાણેહિં, અચક્ષુદંસણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસટિઈએ વિ । ણવરં દો ણાણા અબ્બહિયા । અજહણ્ણમણુક્કોસ ટિઈએ જહા ઉક્કોસટિઈએ । ણવરં ટિઈએ તિટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિય જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિયોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક બેઈન્દ્રિય, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા બેઈન્દ્રિયથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય; વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શની અપેક્ષાએ તથા બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિયના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેમાં બે જ્ઞાન અધિક કહેવા જોઈએ. જે રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિયના પર્યાયોનું કથન કર્યું છે તે જ રીતે મધ્યમ સ્થિતિવાળા બેઈન્દ્રિયના પર્યાયોનું પણ નિરૂપણ કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તે તિટ્ટાણવડિયા છે.

૨૮ જહણ્ણગુણકાલયાણં બેઈંદિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણ્ણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ જહણ્ણગુણકાલયાણં બેઈંદિયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલએ બેઈંદિએ જહણ્ણગુણકાલગસ્સ બેઈંદિયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણ્ણટ્ટયાએ ચડ્ડાણવડિએ, ટિઈએ તિટ્ટાણવડિએ, કાલવણ્ણ-પજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણ-ગંધ-રસ-ફાસપજ્જવેહિં, દોહિં ણાણેહિં, દોહિં અણ્ણાણેહિં, અચક્ષુદંસણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસગુણકાલએ વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસગુણકાલએ વિ એવં ચેવ, ણવરં

સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં પંચ વણ્ણા દો ગંધા પંચ રસા અટ્ટ ફાસા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા બેઈન્દ્રિય જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણ કાળાવર્ણવાળા બેઈન્દ્રિય જીવોના અનંતપર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળો એક બેઈન્દ્રિય, જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા બીજા બેઈન્દ્રિયથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; કાળા વર્ણ પર્યાયની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે અને શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના ૧૯ બોલની અપેક્ષાએ તથા બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટગુણ કાળા બેઈન્દ્રિયના પર્યાયો સંબંધી કથન કરવું જોઈએ. અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ (મધ્યમ) ગુણ કાળા બેઈન્દ્રિયના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં પણ છટ્ટાણવડિયા હોય છે. તે જ રીતે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શોના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ.

૨૯ જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણીણં ભંતે ! બેઈંદિયાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણી બેઈંદિએ જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણિસ્સ બેઈંદિયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચડટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધ-રસ-ફાસપજ્જવેઈં છટ્ટાણવડિએ, આભિણિબોહિયણાણપજ્જવેઈં તુલ્લે, સુયણાણ પજ્જવેઈં છટ્ટાણવડિએ, અચક્ષુદંસણપજ્જવેઈં છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસાભિણિબોહિયણાણી વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસાભિબોહિયણાણી વિ એવં ચેવ, ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં સુયણાણી વિ, સુયણ્ણાણી વિ, મડ્ડણ્ણાણી વિ, અચક્ષુદંસણી વિ । ણવરં જત્થ ણાણા તત્થ અણ્ણાણા ણત્થિ, જત્થ અણ્ણાણા તત્થ ણાણા ણત્થિ । જત્થ દંસણં તત્થ ણાણા વિ અણ્ણાણા વિ । એવં તેઈંદિયાણં વિ । ચડરિંદિયાણ વિ એવં ચેવ । ણવરં ચક્ષુદંસણં અબ્ભહિયં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની બેઈન્દ્રિય જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની બેઈન્દ્રિય જીવોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની એક બેઈન્દ્રિય, જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની બીજા બેઈન્દ્રિયથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શોના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; સ્વસ્થાન(આભિનિબોધિકજ્ઞાન)ની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયોમાં અને અચક્ષુદર્શનના પર્યાયોમાં છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળા બેઈન્દ્રિયોના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. આ જ રીતે મધ્યમ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળા બેઈન્દ્રિયોના પર્યાય વિષયક કથન કરવું જોઈએ. સ્વસ્થાનમાં

(આભિનિબોધિક જ્ઞાન પર્યાયોમાં) પણ છટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે શ્રુતજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની અને અચક્ષુદર્શની બેઈન્દ્રિય જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે જ્યાં જ્ઞાન હોય ત્યાં અજ્ઞાન ન હોય અને જ્યાં અજ્ઞાન હોય ત્યાં જ્ઞાન હોતું નથી. જ્યાં દર્શન હોય ત્યાં જ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન બંને હોય અર્થાત્ જ્ઞાન-અજ્ઞાન બંનેમાં દર્શન તો હોય જ છે. આ જ રીતે તેઈન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ, વિશેષતા એ છે કે ચૌરેન્દ્રિય જીવોમાં ચક્ષુદર્શન અધિક હોય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અવગાહના, સ્થિતિ આદિ યુક્ત વિકલેન્દ્રિયોના પર્યાયોનું નિરૂપણ છે.

ત્રણ પ્રકારની અવગાહનાવાળા વિકલેન્દ્રિય :- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા વિકલેન્દ્રિય જીવો અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા વિકલેન્દ્રિયો અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક હોય છે.

ત્રણે પ્રકારની અવગાહનાવાળા વિકલેન્દ્રિય જીવો સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા છે કારણ કે તેની સ્થિતિ સંખ્યાતકાલની જ છે. તેથી તેમાં અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાતગુણ, તે ત્રણ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા હોય છે. અસંખ્યાતગુણનો ચોથો બોલ ઘટિત થતો નથી. વર્ણાદિ ૨૦ બોલ અને ૫ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છટાણવડિયા છે.

વિકલેન્દ્રિયમાં બે જ્ઞાન :- કોઈ સમકિતી જીવ સમ્યગ્દર્શનનું વમનકરતાં વિકલેન્દ્રિયમાં ઉત્પન્ન થાય, તો વિકલેન્દ્રિય જીવોને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ હોય છે. તે અપેક્ષાએ તેની અપર્યાપ્તાવસ્થામાં બે જ્ઞાન હોય છે. અપર્યાપ્તાવસ્થામાં ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે જઘન્ય અવગાહના હોય છે અને અપર્યાપ્તાવસ્થાના બીજા સમયની અવગાહનાથી લઈને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન રહે ત્યાં સુધીની અવગાહના મધ્યમ અવગાહના છે, આ રીતે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પણ મધ્યમ અવગાહનાનો સદ્ભાવ હોય છે. તેથી જઘન્ય અને મધ્યમ બંને અવગાહનામાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સંભવે છે અને તેમાં બે જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોય છે. સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ ન હોય તેવા જઘન્ય અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં બે અજ્ઞાન હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં બે અજ્ઞાન :- ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પર્યાપ્તા વિકલેન્દ્રિયોમાં હોય છે અને પર્યાપ્તામાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન સંભવિત નથી; તેથી તેમાં બે અજ્ઞાન જ હોય છે.

આ રીતે જઘન્ય અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય જીવોને બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, તે પાંચ ઉપયોગ તથા જઘન્ય-મધ્યમ અવગાહનાવાળા ચૌરેન્દ્રિયને બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન, આ છ ઉપયોગ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિયને બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, આ ત્રણ ઉપયોગ તથા ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા ચૌરેન્દ્રિયને બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન, આ ચાર ઉપયોગ હોય છે. ત્રણેય પ્રકારના વિકલેન્દ્રિય જીવોને જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં સ્વયોગ્ય ઉપયોગમાં છટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે.

ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિવાળા વિકલેન્દ્રિય :- જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા વિકલેન્દ્રિય જીવો

અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે. જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા વિકલેન્દ્રિયો સ્થિતિની અપેક્ષાએ (સ્વસ્થાનથી) તુલ્ય હોય છે અને મધ્યમ સ્થિતિવાળા વિકલેન્દ્રિયો સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા છે. વર્ણાદિની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિવાળા વિકલેન્દ્રિયમાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન- વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં જઘન્ય સ્થિતિ લબ્ધિ અપર્યાપ્તા અવસ્થામાં જ હોય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ વિકલેન્દ્રિય જીવો લબ્ધિ પર્યાપ્તા જ હોય છે. તેથી સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વી લબ્ધિ અપર્યાપ્તામાં થતી નથી તેથી જઘન્ય સ્થિતિમાં બે અજ્ઞાન જ હોય છે.

સાસ્વાદન સમકિતી વિકલેન્દ્રિય જીવોને મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે, તેથી મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં અપર્યાપ્તાવસ્થામાં બે જ્ઞાન અને બે અજ્ઞાન હોય શકે છે અને તેની પર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદન સમકિત નષ્ટ થઈ જવાથી માત્ર બે અજ્ઞાન જ હોય છે.

આ રીતે સમુચ્ચય બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય જીવોમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન, આ પાંચ ઉપયોગ અને ચૌરેન્દ્રિયમાં ચક્ષુદર્શન સહિત છ ઉપયોગ હોય છે. તેના જ્ઞાનાદિ પર્યાયોમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિના અને જ્ઞાન-દર્શનના પર્યાયોમાં સ્વસ્થાનથી તુલ્યતા હોય છે, મધ્યમ વર્ણાદિ અને જ્ઞાનાદિ પર્યાયોમાં સ્વસ્થાન તથા પરસ્થાન છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

જઘન્ય અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ ત્રણ વિકલેન્દ્રિયોના પર્યાયો :-

જઘન્ય અવગાહના આદિ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન ૨ દર્શનમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગમાં છટ્ટાણ
જઘન્ય સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શનમાં છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ
મધ્યમ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, પરસ્થાનમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ જ્ઞાનાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા

જઘન્ય અવગાહના આદિ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, પરસ્થાનમાં છટ્ટાણ.
મધ્યમ દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
★ બેઈન્દ્રિય તેઈન્દ્રિયમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શન તે પાંચ ઉપયોગ અને ચૌરેન્દ્રિયમાં ચક્ષુદર્શન સહિત છ ઉપયોગ હોય છે. કોષ્ટકમાં ચૌરેન્દ્રિયની મુખ્યતાએ ઉપયોગોનું કથન છે. માટે બેઈન્દ્રિયમાં સર્વત્ર ચૌરેન્દ્રિય કરતાં એક ઉપયોગ ઓછો સમજવો.						

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના પર્યાયો :-

૩૦ જહણ્ણોગાહણગાણં ભંતે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં કેવહ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ્ જહણ્ણોગાહણગાણં પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણાએ પંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ જહણ્ણોગાહણયસ્સ પંચેદિય-તિરિક્ખજોણિયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે, ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધ-રસ-ફાસપજ્જેવેહિં, દોહિં ણાણેહિં, દોહિં અણ્ણાણેહિં, દોહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

ઉક્કોસોગાહણાએ વિ એવં ચેવ । ણવરં તિહિં ણાણેહિં, તિહિં અણ્ણાણેહિં, તિહિં દંસણેહિં, છટ્ટાણવડિએ । જહા ઉક્કોસોગાહણાએ તહા અજહણ્ણમણુક્કોસોગાહણાએ વિ । ણવરં ઓગાહણટ્ટયાએ ચડટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચડટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિયતિર્યચોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા પંચેન્દ્રિય તિર્યચથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ તથા બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને બે દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના પર્યાયોનું કથન પણ આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેમાં ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

જે રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના પર્યાયોનું કથન કર્યું છે, તે જ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના વિષયમાં પણ કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે તથા સ્થિતિની અપેક્ષાએ પણ ચૌઠાણવડિયા છે.

૩૧ જહણ્ણઠિઈયાણં ભંતે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં કેવઈયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણઠિઈએ પંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ જહણ્ણઠિઈયસ્સ પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરુટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ તુલ્લે, વણ્ણગંધરસપ્પાસપ્પજ્જવેહિં, દોહિં અણ્ણાણેહિં, દોહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

ઉક્કોસઠિઈએ વિ એવં ચેવ । ણવરં દો ણાણા, દો અણ્ણાણા, દો દંસણા । અજહણ્ણમણુક્કોસઠિઈએ વિ એવં ચેવ । ણવરં ઠિઈએ ચરુટ્ટાણવડિએ, તિણ્ણિ ણાણા, તિણ્ણિ અણ્ણાણા, તિણ્ણિ દંસણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક પંચેન્દ્રિય તિર્યચથી જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા પંચેન્દ્રિય તિર્યચ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ તથા બે અજ્ઞાન અને બે દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના પર્યાયો વિષયક પ્રરૂપણા પણ આ જ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને બે દર્શનનું કથન કરવું જોઈએ. મધ્યમ સ્થિતિવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનું કથન પણ આ જ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેઓ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા છે અને તેમાં ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે.

૩૨ જહણ્ણગુણકાલગાણં ભંતે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલએ પંચેદિયતિરિક્ખજોણિએ જહણ્ણગુણકાલગ્સ પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરુટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચરુટ્ટાણવડિએ, કાલવણ્ણપ્પજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણગંધરસપ્પાસપ્પજ્જવેહિં, તિહિં ણાણેહિં, તિહિં અણ્ણાણેહિં, તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસગુણકાલએ વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસગુણકાલએ વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં પંચ વણ્ણા દો ગંધા પંચ રસા અટ્ટ ફાસા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કૃષ્ણવર્ણવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોનિકોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળો એક પંચેન્દ્રિય તિર્યચ, જઘન્યગુણ કાળા વર્ણ- વાળ 1 બીજા પંચેન્દ્રિય તિર્યચથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; કાળા વર્ણ પર્યાયની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયો તથા ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ રીતે ઉત્કૃષ્ટગુણ કાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. અજઘન્ય- અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) ગુણ કાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં અર્થાત્ કાળા વર્ણના પર્યાયમાં પણ છટ્ટાણવડિયા છે. આ પ્રમાણે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શોથી યુક્ત પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના પર્યાયોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ.

૩૩ જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણીણં ભંતે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણી પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં જહણ્ણાભિહિબોહિયણાણિસ્સ પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચરટ્ટાણવડિએ, વણ્ણ-ગંધ-રસ-ફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ, આભિણિબોહિયણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, સુયણાણપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ, ચક્કુદંસણપજ્જવેહિં અચક્કુદંસણપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસાભિણિબોહિયણાણી વિ, ણવરં ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિએ । તીહિં ણાણેહિં, તિહિં દંસણેહિં ય છટ્ટાણવડિએ, સટ્ટાણે તુલ્લે ।

અજહણ્ણુક્કોસાભિણિબોહિયણાણી જહા ઉક્કોસાભિણિબોહિયણાણી, ણવરં ઠિઈએ ચરટ્ટાણવડિએ, સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં સુયણાણી વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચયોનિક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન**— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની પંચેન્દ્રિયતિર્યચોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, જઘન્ય આભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; આભિનિબોધિક જ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; તેમજ ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિકજ્ઞાનવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા છે, તેમાં ત્રણ જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે. તેમાંથી સ્વસ્થાનમાં(આભિનિબોધિક જ્ઞાનમાં) તુલ્ય છે અને શેષ શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન તથા ત્રણ દર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

મધ્યમ આભિનિબોધિકજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના પર્યાયોનું કથન ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિકજ્ઞાનીની જેમ સમજી લેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે અને સ્વસ્થાનમાં આભિનિબોધિક જ્ઞાન પર્યાયોમાં પણ છટ્ટાણવડિયા છે.

જે રીતે આભિનિબોધિકજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિય પર્યાયોના વિષયમાં કહ્યું છે, તે જ રીતે શ્રુતજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

૩૪ જહણ્ણોહિણાણીણં ભંતે ! પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણોહિણાણી પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં જહણ્ણોહિણાણિસ્સ પંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણિસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચડટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધરસપાસપજ્જવેહિં આભિણિબોહિયાણાણ સુયાણાણ પજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિએ, ઓહિણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે; અણ્ણાણા ણત્થિ; ચક્ખુદંસણપજ્જવેહિં ય ઓહિદંસણપજ્જવેહિં અચક્ખુદંસણપજ્જવેહિ ય છટ્ટાણવડિએ । એવં ઉક્કોસોહિણાણી વિ । અજહણ્ણુક્કોસોહિણાણી વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ ।

જહા આભિણિબોહિયાણી તહા મહ્હઅણ્ણાણી સુયાણાણી ય । જહા ઓહિણાણી તહા વિભંગાણી વિ । ચક્ખુદંસણી અચક્ખુદંસણી ય જહા આભિણિબોહિયાણી । ઓહિદંસણી જહા ઓહિણાણી । જત્થ ણાણા તત્થ અણ્ણાણા ણત્થિ, જત્થ અણ્ણાણા તત્થ ણાણા ણત્થિ, જત્થ દંસણા તત્થ ણાણા વિ અણ્ણાણા વિ અત્થિ ત્તિ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવધિજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવધિજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવધિજ્ઞાની એક તિર્યચ પંચેન્દ્રિય, જઘન્ય અવધિજ્ઞાની બીજા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ તથા આભિનિબોધિક જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવધિજ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; જ્ઞાન હોવાથી અજ્ઞાન નથી. ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવોના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. મધ્યમ અવધિજ્ઞાની પંચેન્દ્રિય તિર્યચોના પર્યાયોનું કથન પણ આ જ રીતે કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં પણ છટ્ટાણવડિયા છે.

જે પ્રમાણે મતિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાય સંબંધી વક્તવ્યતા છે તે જ રીતે મતિ અજ્ઞાની અને શ્રુતઅજ્ઞાનીની વક્તવ્યતા જાણવી; જે પ્રમાણે અવધિજ્ઞાની તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાયોનું કથન છે, તે જ રીતે વિભંગજ્ઞાનીનું કથન છે. ચક્ષુદર્શની અને અચક્ષુદર્શનીના પર્યાય સંબંધી વક્તવ્યતા મતિજ્ઞાનીની

સમાન છે. અવધિદર્શનીનું કથન અવધિજ્ઞાનીની સમાન છે. જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં અજ્ઞાન નથી; જ્યાં અજ્ઞાન છે ત્યાં જ્ઞાન નથી. જ્યાં દર્શન છે ત્યાં જ્ઞાન પણ હોઈ શકે અને અજ્ઞાન પણ હોઈ શકે છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ, અવગાહનાદિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોના પર્યાયોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.

ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે અને મધ્યમ અવગાહનાના અસંખ્યાત સ્થાન હોવાથી મધ્યમ અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો સ્થિતિની અપેક્ષાએ ત્રિઠાણવડિયા છે કારણ કે જઘન્ય અવગાહના, અયુગલિક(યુગલિક સિવાયના) તિર્યચોને જ હોય છે. તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ હજાર યોજનની અવગાહના પણ અયુગલિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને જ હોય છે. કારણ કે યુગલિક તિર્યચોની અવગાહના શાસ્ત્રમાં જઘન્ય અનેક ધનુષ્ય અને ઉત્કૃષ્ટ છ ગાઉની કહી છે. આ રીતે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના યુગલિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં ન હોવાથી તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ત્રિઠાણવડિયા ન્યૂનાધિક હોય છે.

મધ્યમ અવગાહના અનેક પ્રકારની હોય છે. તેમાં યુગલિક તિર્યચને પણ મધ્યમ અવગાહના હોય છે અને યુગલિક તિર્યચની સ્થિતિ અસંખ્ય વર્ષની હોવાથી તેમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં અવધિ કે વિભંગજ્ઞાન હોતા નથી. પંચેન્દ્રિય તિર્યચમાં અપર્યાપ્તા અવસ્થામાં જ જઘન્ય અવગાહના હોય છે. અપર્યાપ્તા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી. તેથી જઘન્ય અવગાહનાવાળા તિર્યચપંચેન્દ્રિયમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન, તે છ ઉપયોગની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિની અપેક્ષાએ :- જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં એક જ સ્થિતિસ્થાન હોવાથી તે પરસ્પર તુલ્ય હોય છે અને મધ્યમ સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરસ્પર ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક હોય છે.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય છે. કારણ કે જઘન્ય સ્થિતિ લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જીવોમાં હોય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ યુગલિકોમાં હોય છે, તે બંનેમાં અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી.

મધ્યમ સ્થિતિવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયમાં ત્રણ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે. તેના પર્યાયોમાં છઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ :- જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન, અજ્ઞાન કે દર્શનવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિય અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે.

જઘન્ય અને મધ્યમ મતિ-શ્રુતજ્ઞાની અથવા મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા

હોય છે. કારણ કે તે યુગલિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયોમાં પણ હોય શકે છે અને યુગલિકોમાં અસંખ્યાત વર્ષની સ્થિતિ હોવાથી તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ મતિ-શ્રુતજ્ઞાની અથવા મતિ-શ્રુત અજ્ઞાની સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા હોય છે કારણ કે યુગલિકોમાં ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કે અજ્ઞાન હોતું નથી.

જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન, અવધિદર્શન કે વિભંગ જ્ઞાનમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. કારણ કે યુગલિકોમાં અવધિજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન આદિ હોતા નથી. અયુગલિક તિર્યચ પંચેન્દ્રિયની સ્થિતિ સંખ્યાત વર્ષની જ હોવાથી તેમાં તિટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

જઘન્ય અને મધ્યમ ચક્ષુદર્શન કે અચક્ષુદર્શનમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે કારણ કે યુગલિક તિર્યચોને જઘન્ય અને મધ્યમ ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શન હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન યુગલિકોમાં હોતા નથી તેથી તેમાં ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાનની જેમ તિટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે.

જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શનવાળા તિર્યચ પંચેન્દ્રિયો, જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શનમાં સ્વસ્થાનથી તુલ્ય છે અને મધ્યમ જ્ઞાન દર્શનમાં સ્વસ્થાનથી છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના પર્યાયો :-

અવગાહનાદિ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલમાં)	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
જઘન્ય સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૪ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૮ છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
જઘન્ય મતિ, શ્રુતજ્ઞાન અને અજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાન તુલ્ય, શેષ ૩ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
ઉત્કૃષ્ટ મતિ, શ્રુતજ્ઞાન અને અજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૫ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
મધ્યમ મતિ, શ્રુતજ્ઞાન અને અજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ.
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન-વિભંગજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ ૫ ઉપયોગ છટ્ટાણ.

અવગાહનાદિ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલમાં)	જ્ઞાન-દર્શનથી
મધ્યમ અવધિજ્ઞાન વિભંગજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૬ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦
જઘન્ય ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૫ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦
ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦
મધ્યમ ચક્ષુ-અચક્ષુદર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦
જ૦ અને ઉ૦ અવધિદર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય ૮ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦
મધ્યમ અવધિદર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૮ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦

★ ચાર ઉપયોગ = ૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શન. છ ઉપયોગ = ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શન. ૮ ઉપયોગ = ૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન, ૩ દર્શન.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ મનુષ્યોના પર્યાયો :-

૩૫ જહણ્ણોગાહણગાણં ણં ભંતે ! મણુસ્સાણં કેવહ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ્ જહણ્ણોગાહણગાણં મણુસ્સાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણાએ મણુસ્સે જહણ્ણોગાહણગસ્સ મણુસ્સસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે, ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિએ, વણ્ણ-ગંધ-રસ-ફાસ-પજ્જવેહિં, તિહિં ણાણેહિં, દોહિં અણ્ણાણેહિં, તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

ઉક્કોસોગાહણાએ વિ એવં ચેવ । ણવરં ઠિઈએ સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્ભહિએ; જહ્ હીણે અસંખેજ્જહ્ ભાગહીણે, અહ અબ્ભહિએ અસંખેજ્જહ્ ભાગમબ્ભહિએ; દો ણાણા દો અણ્ણાણા દો દંસણા ।

અજહણ્ણમણુક્કોસોગાહણાએ વિ એવં ચેવ । ણવરં ઓગાહણટ્ટયાએ ચરટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચરટ્ટાણવડિએ, આહ્લ્લેહિં ચરહિં ણાણેહિં છટ્ટાણવડિએ, કેવલણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, તિહિં અણ્ણાણેહિં તિહિં દંસણેહિં ચ છટ્ટાણવડિએ, કેવલદંસણપજ્જવેહિં તુલ્લે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક મનુષ્ય, જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા મનુષ્યથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ તથા ત્રણ જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન, અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્યોના પર્યાયના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તે કદાચિત્ ડીન છે, કદાચિત્ તુલ્ય અને કદાચિત્ અધિક હોય છે. જો ડીન હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ ડીન હોય છે અને જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક હોય છે અર્થાત્ તેમાં એકઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. તેને બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય છે.

મધ્યમ અવગાહનાવાળા મનુષ્યોના પર્યાયોનું કથન પણ આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અવગાહનાની દૃષ્ટિએ તે ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે, વર્ણાદિ ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા તથા આદિના ચાર જ્ઞાન(મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન:પર્યવજ્ઞાન)ની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે, કેવળજ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; તથા ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન(ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિ)ની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે, કેવળદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે.

૩૬ જહણ્ણઠિર્ઠ્યાણં ભંતે ! મણુસ્સાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણ્ણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણઠિર્ઠ્યાણં મણુસ્સે જહણ્ણઠિર્ઠ્યાણં મણુસ્સસ્સ દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પપ્પ સટ્ટયાણં તુલ્લે, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણં ચડ્ડાણવડિણં, ઠિર્ઠ્યાણં તુલ્લે, વણ્ણ-ગંધ-રસ-ફાસપજ્જવેહિં, દોહિં અણ્ણાણેહિં, દોહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિણં । એવં ઉક્કોસઠિર્ઠ્યાણં વિ । ણવરં દો ણાણા, દો અણ્ણાણા, દો દંસણા ।

અજહણ્ણમણુક્કોસઠિર્ઠ્યાણં વિ એવં ચેવ । ણવરં ઠિર્ઠ્યાણં ચડ્ડાણવડિણં, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણં ચડ્ડાણવડિણં, આદિલ્લેહિં ચડ્ડાણેહિં છટ્ટાણવડિણં, કેવલણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, તિહિં અણ્ણાણેહિં તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિણં, કેવલદંસણપજ્જવેહિં તુલ્લે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળો એક મનુષ્ય, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા મનુષ્યથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયો તથા બે અજ્ઞાન અને બે દર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મનુષ્યના પર્યાયોના વિષયમાં પણ આ જ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેમાં બે જ્ઞાન, બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય છે.

મધ્યમ સ્થિતિવાળા મનુષ્યોના પર્યાયના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા, અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે તથા પ્રારંભના ચાર જ્ઞાનની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે, કેવળજ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે, કેવળદર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે.

૩૭ જહણ્ણગુણકાલગાણં ભંતે ! મણુસ્સાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણ્ણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલે મણુસ્સે જહણ્ણગુણકાલગ્ગ્સ મણુસ્સસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પ્પેસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચરટ્ટાણવડિએ કાલવણ્ણ-પજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણગંધરસપ્પાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ, ચરહિં ણાણેહિં છટ્ટાણવડિએ, કેવલણ્ણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, તિહિં અણ્ણાણેહિં તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ, કેવલદંસણપજ્જવેહિં તુલ્લે ।

એવં ઉક્કોસગુણકાલે વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસગુણકાલે વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં પંચ વણ્ણા, દો ગંધા, પંચ રસા, અટ્ટ પ્પાસા ભાણિયવ્વા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળા મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા મનુષ્યના અનંતપર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ કાળા વર્ણવાળો એક મનુષ્ય, જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા બીજા મનુષ્યથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા; કાળા વર્ણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ તથા ચાર જ્ઞાનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; કેવળજ્ઞાન પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; ત્રણ અજ્ઞાન, ત્રણ દર્શનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા અને કેવળદર્શન પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટગુણ કાળા વર્ણવાળા મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. આ જ પ્રમાણે અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) ગુણ કાળા વર્ણવાળા મનુષ્યોના પર્યાયના વિષયમાં જાણવું જોઈએ, વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાન(કાળા વર્ણ)માં પણ છટ્ટાણવડિયા છે. આ જ પ્રમાણે પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શોવાળા મનુષ્યોના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ.

૩૮ જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણીણં ભંતે ! મણુસ્સાણં કેવડિયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણ્ણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણી મણુસ્સે જહણ્ણાભિણિબોહિયણાણિસ્સ મણુસ્સસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પ્પેસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચરટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધરસપ્પાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ, આભિણિબોહિયણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, સુયણાણપજ્જવેહિં દોહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસાભિણિબોહિયણાણી વિ । ણવરં આભિણિબોહિયણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિએ, તિહિં ણાણેહિં તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

અજહણ્ણમણુક્કોસાભિણિબોહિયણાણી જહા ઉક્કોસાભિણિબોહિયણાણી । ણવરં ઠિઈએ ચરટ્ટાણવડિએ, સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં સુયણાણી વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય આભિણિબોહિક્ષાની મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-**

હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની એક મનુષ્ય, જઘન્ય આભિનિબોધિકજ્ઞાની બીજા મનુષ્યથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે, આભિનિબોધિકજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શ્રુતજ્ઞાન પર્યાયો અને બે દર્શનોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિકજ્ઞાનીના પર્યાયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે આભિનિબોધિકજ્ઞાનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા છે; શેષ ત્રણજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શનોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) આભિનિબોધિકજ્ઞાનીના પર્યાયોના વિષયમાં ઉત્કૃષ્ટ આભિનિબોધિક જ્ઞાની મનુષ્યોની જેમ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા છે તથા સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે. શ્રુતજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં સંપૂર્ણ કથન મતિજ્ઞાનીની જેમ જ કરવું.

૩૯ જહણ્ણોહિણાણીણં ભંતે ! મણુસ્સાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણ્ણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણોહિણાણી મણુસ્સે જહણ્ણોહિણાણિસ્સ મણુસ્સસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તિટ્ટાણવડિએ ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધરસફાસ-પજ્જવેહિં દોહિં ણાણેહિં છટ્ટાણવડિએ, ઓહિણાણપજ્જવેહિં તુલ્લે, મણપજ્જવણાણપજ્જવવેહિં છટ્ટાણવડિએ, તિહિં દંસણેહિં છટ્ટાણવડિએ । એવં ઉક્કોસોહિણાણી વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસ ઓહિણાણી વિ એવં ચેવ । ણવરં ઓગાહણટ્ટયાએ ચરુટ્ટાણવડિએ, સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ ।

જહા ઓહિણાણી તહા મણપજ્જવણાણી વિ ણાણિયવ્વે, ણવરં ઓગાહણટ્ટયાએ તિટ્ટાણવડિએ । જહા આભિણિબોહિયણાણી તહા મડ્ડઅણ્ણાણી સુયઅણ્ણાણી ય ણાણિયવ્વે । જહા ઓહિણાણી તહા વિભંગણાણી વિ ણાણિયવ્વે । ચક્કુદંસણી અચક્કુદંસણી ય જહા આભિણિબોહિયણાણી । ઓહિદંસણી જહા ઓહિણાણી । જત્થ ણાણા તત્થ અણ્ણાણા ણત્થિ, જત્થ અણ્ણાણા તત્થ ણાણા ણત્થિ, જત્થ દંસણા તત્થ ણાણા વિ અણ્ણાણા વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે તેના અનંતપર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવધિજ્ઞાની એક મનુષ્ય, જઘન્ય અવધિજ્ઞાની બીજા મનુષ્યોથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શ, મતિ-શ્રુત જ્ઞાનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા, અવધિજ્ઞાન પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; મન:પર્યવજ્ઞાન પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા અને ત્રણ દર્શનોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. તે જ રીતે મધ્યમ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્વસ્થાનની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે અર્થાત્ મધ્યમ અવધિજ્ઞાની, મધ્યમ અવધિજ્ઞાનીથી છ સ્થાનની અપેક્ષાએ ન્યૂનાધિક હોય છે.

જેમ જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં કહ્યું છે, તેમ જઘન્યાદિ મન:પર્યવજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અવગાહનાની અપેક્ષાએ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સર્વત્ર તિટ્ટાણવડિયા છે. જેવી રીતે આભિનિબોધિક જ્ઞાનીના પર્યાયોના વિષયમાં કહ્યું છે તેવી જ રીતે મતિ અજ્ઞાની અને શ્રુત અજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. જે રીતે જઘન્યાદિ અવધિજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોનું કથન કર્યું છે. તે જ રીતે વિભંગજ્ઞાનીનું કથન કરવું જોઈએ.

ચક્ષુદર્શની અને અચક્ષુદર્શનીનું પર્યાય વિષયક કથન આભિનિબોધિકજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોના કથનની સમાન છે. જ્યાં જ્ઞાન હોય છે ત્યાં અજ્ઞાન નથી અને જ્યાં અજ્ઞાન હોય ત્યાં જ્ઞાન નથી અને જ્યાં દર્શન હોય છે ત્યાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંનેમાંથી કોઈ પણ સંભવી શકે છે.

૪૦ કેવલણાણીણં ભંતે ! મણુસ્સાણં કેવહ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! एवं वुच्चइ केवलणाणीणं मणुस्साणं अणंता पज्जवा पण्णत्ता ?

ગોયમા !કેવલણાણી મણુસ્સે કેવલણાણિસ્સ મણુસ્સસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરુટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ તિટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધરસફાસપજ્જવેહિં, છટ્ટાણવડિએ, કેવલણાણપજ્જવેહિં કેવલદંસણપજ્જવેહિં ય તુલ્લે । एवं કેવલદંસणी वि मणूसे भाणियव्वे ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! કેવળજ્ઞાની મનુષ્યોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર—** હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન—** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે કેવળજ્ઞાની મનુષ્યોના અનંતપર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! એક કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય, બીજા કેવળજ્ઞાની મનુષ્યથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે અને કેવળજ્ઞાન, કેવળ દર્શનના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે.

જે રીતે કેવળજ્ઞાની મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં કહ્યું છે, તે જ રીતે કેવળદર્શની મનુષ્યોના પર્યાયોના વિષયમાં પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ-મધ્યમ અવગાહના, સ્થિતિ, વર્ણાદિ, જ્ઞાનાદિ યુક્ત મનુષ્યોના પર્યાયોનું કથન છે.

ત્રણ પ્રકારની અવગાહનાની અપેક્ષાએ :- જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્યો ક્રમશ:

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્યો સાથે અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે. મધ્યમ અવગાહનાના અસંખ્ય અવગાહનાસ્થાન હોવાથી તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

જઘન્ય અવગાહનાવાળો મનુષ્ય નિયમા સંખ્યાત વર્ષના આયુવાળો જ હોય છે. તેથી તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાતગુણ, આ ત્રણ પ્રકારે હીનાધિક હોય છે.

દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુક્ષેત્રના મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ ગાઉની હોય છે અને તેઓની સ્થિતિ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સંપૂર્ણ ત્રણ પલ્યોપમની હોય છે. અંતર્મુહૂર્ત, તે ત્રણ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેથી પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમવાળો મનુષ્ય, ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા મનુષ્યથી અસંખ્યાતમો ભાગ હીન છે અને પૂર્ણ ત્રણ પલ્યોપમવાળો મનુષ્ય તેનાથી અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક છે. આ સિવાય અન્ય કોઈ પણ સ્થિતિ સંબંધી હીનાધિકતા ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્યમાં સંભવી શકતી નથી. તેથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા કોઈ બે મનુષ્યોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્યતા હોય અથવા એકઠાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે.

મધ્યમ અવગાહનાવાળા મનુષ્યોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. મધ્યમ અવગાહનામાં યુગલિક અને અયુગલિક બંને પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. તેથી તેમાં અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતગુણ અને અસંખ્યાતગુણ, આ ચાર પ્રકારની હીનાધિકતા ઘટિત થાય છે.

જઘન્ય અવગાહનાવાળા મનુષ્યોમાં ત્રણ જ્ઞાન અને બે અજ્ઞાન હોય છે. ઉત્પત્તિના સમયે જઘન્ય અવગાહના હોય છે. મનુષ્યમાં તીર્થકરો અને અન્ય પણ જીવો અવધિજ્ઞાનની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે જઘન્ય અવગાહનામાં અવધિજ્ઞાન હોય છે, તેથી અહીં ત્રણ જ્ઞાનનું કથન કર્યું છે. કોઈ પણ જીવ વિભંગજ્ઞાન સહિત મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, તેથી જઘન્ય અવગાહનામાં વિભંગજ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા મનુષ્યોમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન અથવા મતિ અજ્ઞાન અને શ્રુત અજ્ઞાન, આ બે જ્ઞાન અથવા બે અજ્ઞાન હોય છે. કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના યુગલિક મનુષ્યોને હોય છે અને યુગલિકોમાં અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી.

મધ્યમ અવગાહનાયુક્ત મનુષ્યોમાં પાંચ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ચાર દર્શન હોય છે. તેમાં પ્રથમ ચાર જ્ઞાન ક્ષયોપશમજન્ય છે. ક્ષયોપશમમાં તરતમતા હોવાથી ચારેય જ્ઞાનમાં છટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે. મધ્યમ અવગાહનામાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પણ હોય છે પરંતુ ઘાતીકર્મોના સમસ્ત આવરણોનો પૂર્ણપણે ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રગટે છે; આ ક્ષાયિકભાવમાં તરતમતા (ન્યૂનાધિકતા) હોતી નથી; તેથી અવગાહના, સ્થિતિ કે વર્ણાદિમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના પર્યાયો સર્વત્ર તુલ્ય કહ્યા છે.

ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિની અપેક્ષાએ :- જઘન્ય સ્થિતિવાળા મનુષ્યો લબ્ધિ અપર્યાપ્તા સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મનુષ્યો યુગલિક હોય છે અને મધ્યમ સ્થિતિવાળા યુગલિક અને અયુગલિક તેમ બંને પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. આ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણે પ્રકારની સ્થિતિવાળા મનુષ્યો અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા મનુષ્યો સ્થિતિની અપેક્ષાએ સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય અને મધ્યમ સ્થિતિવાળા મનુષ્યો સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે.

જઘન્ય સ્થિતિવાળા સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમાં બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા

યુગલિક મનુષ્યોમાં બે જ્ઞાન અથવા બે અજ્ઞાન અને બે દર્શન હોય છે. મધ્યમ સ્થિતિવાળા મનુષ્યોમાં પાંચ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ચાર દર્શન હોય છે. તેમાં કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શનના પર્યાયો પરસ્પર તુલ્ય છે અને શેષ જ્ઞાન-દર્શનમાં સ્વસ્થાનથી તુલ્ય અને અન્ય જ્ઞાનાદિમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાન-દર્શનની અપેક્ષાએ :- જઘન્ય મતિજ્ઞાની અને શ્રુતજ્ઞાની અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે.

જઘન્ય મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં બે જ્ઞાન-બે દર્શન- જઘન્ય મતિ-શ્રુતજ્ઞાનીમાં અવધિજ્ઞાન કે મન:પર્યવજ્ઞાન હોતું નથી. જ્યારે અવધિ કે મન: પર્યવજ્ઞાન પ્રગટ થાય ત્યારે જઘન્ય મતિ-શ્રુતજ્ઞાન રહેતું નથી. **મધ્યમ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં** ચારજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે. તેમાં છટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે.

ઉત્કૃષ્ટ મતિ-શ્રુતજ્ઞાની અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે. **ઉત્કૃષ્ટ મતિ-શ્રુતજ્ઞાની સ્થિતિની અપેક્ષાએ** તિટ્ટાણવડિયા હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાન યુગલિકોને હોતું નથી તેથી તેમાં અસંખ્યાતગુણ હાનિ-વૃદ્ધિ ન હોવાથી, અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાત ગુણ, આ ત્રણસ્થાનની હીનાધિકતા હોય છે. **ઉત્કૃષ્ટ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનમાં-** ચાર જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે, તેમાં છટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાની મનુષ્ય અવગાહનાની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા હોય છે. **મનુષ્યોમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન પૂર્વભવથી સાથે આવેલું હોતું નથી.** તેથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની અવગાહનામાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને પ્રકારના અવધિજ્ઞાન હોતા નથી, આ કારણે તેમાં અસંખ્યાતગુણી હાનિ વૃદ્ધિ થતી નથી, તેથી તેમાં તિટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

મધ્યમ અવધિજ્ઞાની મનુષ્ય અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે. **મધ્યમ અવધિજ્ઞાન પરભવથી સાથે આવતું હોવાથી તે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય શકે છે.** ત્યાં તેની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોવાથી તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થઈ શકે છે.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન- યુગલિક મનુષ્યોને અવધિજ્ઞાન હોતું નથી, તેથી અવધિજ્ઞાની મનુષ્યો સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા હોય છે.

જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાની- તે અન્ય અવધિજ્ઞાની સાથે સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય હોય છે. મતિ, શ્રુત, મન:પર્યવજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન સાથે છટ્ટાણવડિયા હોય છે. **મધ્યમ અવધિજ્ઞાની** સ્વસ્થાનમાં અને શેષ મતિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન તથા ત્રણ દર્શનમાં છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ મન:પર્યવજ્ઞાન- ૯ વર્ષથી કોડપૂર્વ વર્ષની ઉંમરવાળા અને ચારિત્રવાન મનુષ્યોને જ થતું હોવાથી, તે અવગાહના અને સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા હોય છે. **જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ મન:પર્યવજ્ઞાની** સ્વસ્થાનથી તુલ્ય અને મધ્યમ મન:પર્યવજ્ઞાની સ્વસ્થાનમાં તથા શેષ યથાયોગ્ય જ્ઞાન-દર્શનમાં છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે. કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય જ્યારે કેવળી સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તેની અવગાહના આખા લોક પ્રમાણ હોય છે, તે અપેક્ષાએ તેમાં અસંખ્યાતગુણ હીનાધિકતા ઘટિત થાય છે. તેથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ કેવળી મનુષ્ય ચૌઠાણવડિયા હોય છે.

કેવળી ભગવાનની સ્થિતિ સંખ્યાત વર્ષની જ હોવાથી સ્થિતિની અપેક્ષાએ સર્વ બોલમાં

તિટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે. કેવળજ્ઞાની મનુષ્ય કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; શેષજ્ઞાન દર્શન તેઓમાં હોતા નથી.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ મનુષ્યોના પર્યાયો :-

અવગાહનાદિ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા ૨૦ બોલમાં	૩ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૩ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	એકટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૪ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા ,કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શનથી તુલ્ય
જઘન્ય સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શન છટ્ટાણ
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન, ૨ દર્શન છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૪ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શનથી છટ્ટાણવડિયા, કેવળ જ્ઞાન- દર્શનથી તુલ્ય
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૯ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા	૧૦ ઉપયોગમાં છટ્ટાણવડિયા કેવળજ્ઞાન-દર્શનમાં તુલ્ય
મધ્યમ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	" " "
જઘન્ય મતિ-શ્રુત જ્ઞાન, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન, ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં જ્ઞાનીમાં ૩ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૩ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૫ ઉપયોગ છટ્ટાણ
ઉત્કૃષ્ટ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન, ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં જ્ઞાનીમાં ૬ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૫ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ
મધ્યમ મતિ-શ્રુત જ્ઞાન, મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન, ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	જ્ઞાનીમાં ૭ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૬ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૧૦ ઉપયોગ છટ્ટાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન- અવધિદર્શન,વિભંગજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં જ્ઞાનીમાં ૬ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૫ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ

અવગાહનાદિ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી	જ્ઞાન-દર્શનથી
મધ્યમ અવધિજ્ઞાન દર્શન, વિભંગજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	જ્ઞાનીમાં ૭ ઉપયોગ, અજ્ઞાનીમાં ૬ ઉપયોગ દર્શનીમાં ૧૦ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ મન:પર્યવજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૪ જ્ઞાન, ૩ દર્શનમાંથી સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ મન:પર્યવજ્ઞાન	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૭ ઉપયોગ છટ્ટાણવડિયા
કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય

વાણવ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોના પર્યાયો :-

૪૧ વાણમંતરા જહા અસુરકુમારા । एवं जोइसिया, वेमाणिया; णवरं सद्वाणे ठिईए तिट्टाणवडिए भाणियव्वे । से तं जीवपज्जवा ।

ભાવાર્થ :- વાણવ્યંતર દેવોમાં પર્યાયોની પ્રરૂપણા અસુરકુમારોની સમાન છે. જ્યોતિષી અને વૈમાનિક દેવોમાં પર્યાયોનું કથન પણ આજ રીતે સમજવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે- તેઓ સ્વસ્થાનમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા હીનાધિક છે. આ રીતે જીવોના પર્યાયોની પ્રરૂપણા પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં વાણવ્યંતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક દેવોના પર્યાયોનું સંક્ષિપ્ત કથન અસુરકુમાર દેવોના અતિદેશ પૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ અહીં સમસ્ત વર્ણન અસુરકુમારોની સમાન છે પરંતુ જ્યોતિષી અને વૈમાનિકોમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ તિટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા જ થાય છે. કારણ કે જ્યોતિષી દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ પલ્યોપમના આઠમા ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એકલાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ છે અને વૈમાનિક દેવોમાં પણ જઘન્ય એક પલ્યોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. એક પલ્ય અને ૩૩(તેત્રીસ) સાગરોપમ વચ્ચે સંખ્યાત ગુણો જ ફરક છે, અસંખ્યાતગુણો નહીં. તેથી જ્યોતિષી અને વૈમાનિક તે બંને દેવોમાં સ્થિતિ અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિકતા ઘટી શકે નહીં.

અવગાહનાદિ અપેક્ષાએ જ્યોતિષી-વૈમાનિક દેવોના પર્યાયો :-

જ્યોતિષી વૈમાનિક-દેવ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શનમાં છટ્ટાણ૦
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	૩ જ્ઞાન, ૩ અજ્ઞાન ૩ દર્શનમાં છટ્ટાણ૦
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છટ્ટાણ૦

જ્યોતિષી વૈમાનિક-દેવ	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)	જ્ઞાન-દર્શનથી
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૯ બોલમાં છઠાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છઠાણ
મધ્યમ વર્ણાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિઠાણવડિયા	છઠાણવડિયા	૯ ઉપયોગ છઠાણ
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શન	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિઠાણવડિયા	છઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષમાં છઠાણવડિયા
મધ્યમ જ્ઞાનાદિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તિઠાણવડિયા	છઠાણવડિયા	છઠાણવડિયા

જ્ઞાન-દર્શનના પર્યવોને સમજવા માટે જ્ઞાતવ્ય નોંધ :- (૧) સમ્યગ્દષ્ટિ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય નરકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રથમ સમયથી ૩ જ્ઞાન હોય છે અને મિથ્યાત્વી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય નરકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પ્રથમ સમયથી ૩ અજ્ઞાન હોય છે. અસંજ્ઞી તિર્યચ પંચેન્દ્રિય નરકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને પ્રથમ અંતર્મુહૂર્તમાં બે અજ્ઞાન હોય છે. તેને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી, અંતર્મુહૂર્ત પછી પર્યાપ્ત બને ત્યારે વિભંગ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે (૨) વિકલેન્દ્રિયને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સાસ્વાદન સમ્યગ્દર્શન હોય શકે છે, પર્યાપ્તાવસ્થામાં મિથ્યાદર્શન જ હોય છે. લબ્ધિ અપર્યાપ્તા જીવોને સાસ્વાદન સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી. જઘન્ય સ્થિતિવાળા વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવો લબ્ધિ અપર્યાપ્તા હોય છે. તેથી તેઓને સાસ્વાદન સમ્યગ્દર્શન ન હોય. ઉત્કૃષ્ટ કે મધ્યમ સ્થિતિવાળા કરણ અપર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને સાસ્વાદન સમ્યગ્દર્શન હોય છે. (૩) તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ૨ જ્ઞાન, ૨ અજ્ઞાન હોય છે. તેને વિભંગજ્ઞાન કે અવધિજ્ઞાન પર્યાપ્તાવસ્થામાં જ થાય છે.

(૪) તિર્યચ પંચેન્દ્રિયને જઘન્ય અવગાહના અપર્યાપ્તાવસ્થામાં જ હોવાથી તે જીવોને અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન હોતું નથી. (૫) ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એટલે ૧૦૦૦ યોજનના તિર્યચ પંચેન્દ્રિય જીવ કર્મભૂમિજ હોય છે, તે યુગલિક હોતા નથી. યુગલિક તિર્યચો મધ્યમ અવગાહનાવાળા જ હોય છે. (૬) ઉત્કૃષ્ટ મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન કર્મભૂમિજ જીવને જ હોય છે. (૭) જઘન્ય મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનવાળા જીવને અવધિજ્ઞાન હોતું નથી. (૮) જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન પર્યાપ્ત મનુષ્યને જ હોય અને તે પરભવથી સાથે આવતું નથી. ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન ભાવ ચારિત્રી જીવને જ હોય છે. મધ્યમ અવધિજ્ઞાન અપર્યાપ્ત મનુષ્યને હોય શકે છે અને તે પરભવથી આવે છે. (૯) સંમૂર્ચિર્મ મનુષ્ય જઘન્ય સ્થિતિવાળા અને મિથ્યાદષ્ટિ જ હોય છે.

અખુવ પર્યાયોના ભેદ-પ્રભેદ :-

૪૨ અજીવપજ્જવા ણં ભંતે કઙ્ઘિવિહા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! દુવિહા પણ્ણત્તા । તં જહા-
રૂવિઅજીવપજ્જવા ય અરૂવિઅજીવપજ્જવા ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અજીવ પર્યાયોના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના બે પ્રકાર છે; તે આ પ્રમાણે છે- (૧) રૂપી અજીવ પર્યાયો અને (૨) અરૂપી અજીવ પર્યાયો.

અરૂપી અજીવ પર્યાયો :-

૪૩ અરૂવિઅજીવપજ્જવા ણં ભંતે ! કઙ્કવિહા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! દસવિહા પણ્ણત્તા । તં જહા- ધમ્મત્થિકાએ, ધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસે, ધમ્મત્થિકાયસ્સ પાએસા, અધમ્મત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાયસ્સ દેસે, અધમ્મત્થિકાયસ્સ પાએસા, આગાસત્થિકાએ, આગાસત્થિકાયસ્સ દેસે, આગાસત્થિકાયસ્સ પાએસા, અદ્ધાસમએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અરૂપી અજીવ પર્યાયોના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના દશ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) ધર્માસ્તિકાયનો દેશ (૩) ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ (૪) અધર્માસ્તિકાય (૫) અધર્માસ્તિકાયનો દેશ (૬) અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ (૭) આકાશાસ્તિકાય (૮) આકાશાસ્તિકાયનો દેશ (૯) આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ અને (૧૦) અદ્ધા સમય.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અરૂપી અજીવ પર્યાયોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. અરૂપી અજીવ પર્યાયોના દશ પ્રકાર છે.

રૂપી-અરૂપી :- વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શયુક્ત દ્રવ્યને રૂપી કહે છે અને વર્ણાદિથી રહિત દ્રવ્યને અરૂપી કહે છે. છ દ્રવ્યોમાંથી જીવને છોડી પાંચ અજીવ દ્રવ્યોમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને અદ્ધાસમયકાલ તે ચાર દ્રવ્યો અરૂપી અજીવ છે.

પજ્જવા-પર્યાય :- પર્યાય શબ્દના બે અર્થ છે- (૧) વિભાગ-પ્રકાર (૨) અવસ્થા. પ્રસ્તુત અરૂપી અજીવમાં પર્યાય શબ્દ પ્રકાર અર્થમાં છે. તેથી સૂત્રમાં તેના ધર્માસ્તિકાય આદિ દશ ભેદને દશ પર્યાય કહ્યા છે. આ રીતે ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણે દ્રવ્યો અને તેના દેશ અને પ્રદેશને ગણતાં $3 \times 3 = 9$ ભેદ થાય અને તેમાં અદ્ધા સમય મળીને દશ ભેદ થાય છે.

દેશ- દ્રવ્યના કલ્પિત વિભાગને તેનો દેશ કહે છે. **પ્રદેશ-** દ્રવ્યના અત્યંત સૂક્ષ્મ અંતિમ વિભાગ રૂપ અંશને તેનો પ્રદેશ કહે છે.

રૂપી અજીવ પર્યાયો :-

૪૪ રૂવિઅજીવપજ્જવા ણં ભંતે ! કઙ્કવિહા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! ચઙ્કવિહા પણ્ણત્તા । તં જહા- ચંધા, ચંધદેસા, ચંધપાએસા, પરમાણુપોગ્ગલે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રૂપી અજીવના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! તેના ચાર પ્રકાર છે. જેમ કે- (૧) સ્કંધ, (૨) સ્કંધદેશ, (૩) સ્કંધપ્રદેશ અને (૪) પરમાણુ પુદ્ગલ.

૪૫ તેણં ભંતે ! કિં સંચેજ્જા અસંચેજ્જા અણંતા ? ગોયમા ! ણો સંચેજ્જા, ણો અસંચેજ્જા, અણંતા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ્ણ ણો સંચેજ્જા, ણો અસંચેજ્જા, અણંતા ?

ગોયમા ! અણંતા પરમાણુપોગ્ગલા, અણંતા દુપાએસિયા ચંધા જાવ અણંતા દસપાએસિયા ચંધા, અણંતા સંચેજ્જપાએસિયા ચંધા, અણંતા અસંચેજ્જપાએસિયા ચંધા, અણંતા

અણંતપણસિયા યંધા । સે તેણદ્દેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઈ- તેણં ણો સંખેજ્જા, નો અસંખેજ્જા, અણંતા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! રૂપી અજીવ પર્યાયો શું સંખ્યાત છે, અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે તે સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ અનંત છે; દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે, સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે, અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે અને અનંતપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે રૂપી અજીવ પર્યાયો સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં રૂપી અજીવના મુખ્ય ચાર પર્યાયો-અવસ્થાઓનું કથન કરીને તેના અનંત પર્યાયોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

છ દ્રવ્યોમાં એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ રૂપી છે તેથી રૂપી અજીવ પર્યાયોમાં પુદ્ગલના પર્યાયનું ગ્રહણ થાય છે. પુદ્ગલના મુખ્ય ચાર પર્યાય-પ્રકાર છે- (૧) સ્કંધ = અનેક પ્રદેશોનો પિંડ. જેમ કે કોઈ એક લાડવો. (૨) સ્કંધદેશ = સ્કંધનો પોણો, અર્ધો, પા વગેરે ભાગ. જેમ કે પોણો લાડવો, અર્ધો લાડવો વગેરે (૩) સ્કંધ પ્રદેશ = સ્કંધ સાથે જોડાયેલો સ્કંધનો નિરંશ, અવિભાજ્ય અંશ. જેમ કે લાડવા સાથે જોડાયેલો તેનો એક કણ. (૪) પરમાણુ = સ્કંધથી છૂટો પડેલો અવિભાજ્ય અંશ. જેમ કે લાડવાથી છૂટો પડેલો લાડવાનો એક કણ. પુદ્ગલ દ્રવ્યના આ ચારે પર્યાયો લોકમાં અનંત-અનંત છે.

પરમાણુ પુદ્ગલ અનંત છે. તે જ રીતે બે-બે પરમાણુ મળીને બનેલા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો, ત્રણ-ત્રણ પરમાણુ મળીને બનેલા ત્રિપ્રદેશી સ્કંધો યાવત્ અનંત પરમાણુ ભેગા મળીને બનેલા અનંતપ્રદેશી સ્કંધો પણ અનંત છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

૪૬ પરમાણુપોગ્ગલાણં ધંતે ! કેવઈયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! પરમાણુપોગ્ગલાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ધંતે ! એવં વુચ્ચઈ પરમાણુપોગ્ગલાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! પરમાણુપોગ્ગલે પરમાણુપોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે; ઠિઈએ સિય હીણે સિય તુલ્લે સિય અબ્બહિએ; જઈ હીણે- અસંખેજ્જઈ- ભાગહીણે વા સંખેજ્જઈભાગહીણે વા સંખેજ્જગુણહીણે વા અસંખેજ્જગુણહીણે વા, અહ અબ્બહિએ- અસંખેજ્જઈભાગઅબ્બહિએ વા સંખેજ્જઈભાગમબ્બહિએ વા સંખેજ્જગુણઅબ્બહિએ વા અસંખેજ્જગુણઅબ્બહિએ વા;

કાલવણ્ણપજ્જવેહિં સિય હીણે સિય તુલ્લે સિય અબ્બહિએ; જઈ હીણે- અણંતભાગહીણે વા અસંખેજ્જઈભાગહીણે વા સંખેજ્જઈભાગહીણે વા સંખેજ્જગુણહીણે વા અસંખેજ્જગુણહીણે

વા અણંતગુણહીણે વા; અહ અબ્બહિએ- અણંતભાગમબ્બહિએ વા અસંખેજ્જહ્મભાગમબ્બહિએ વા સંખેજ્જહ્મભાગમબ્બહિએ વા સંખેજ્જહ્મગુણમબ્બહિએ વા અસંખેજ્જહ્મગુણમબ્બહિએ વા અણંતગુણમબ્બહિએ વા; એવં અવસેસ વણ્ણગંધરસ-ફાસપજ્જવેહિં વિ છટ્ટાણવડિએ, ફાસા ણં સીયડસિણ્ણિલુક્ખેહિં છટ્ટાણવડિએ, સે તેણટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચહ્મ પરમાણુ પોગ્ગલાણં અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! પરમાણુ પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે પરમાણુ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક પરમાણુ પુદ્ગલ, બીજા પરમાણુ પુદ્ગલથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ડીન, કદાચિત્ તુલ્ય, કદાચિત્ અધિક છે; જો ડીન હોય તો અસંખ્યાતમોભાગ ડીન, સંખ્યાતમોભાગ ડીન, સંખ્યાતગુણ ડીન કે અસંખ્યાતગુણ ડીન હોય છે અને જો અધિક હોય તો અસંખ્યાતમોભાગ અધિક, સંખ્યાતમોભાગ અધિક, સંખ્યાતગુણ અધિક કે અસંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે અર્થાત્ ચૌદાણવડિયા ડીનાધિક છે. કાળા વર્ણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ડીન, કદાચિત્ તુલ્ય અને કદાચિત્ અધિક છે; જો ડીન હોય તો અનંતમો ભાગ ડીન, અસંખ્યાતમો ભાગ ડીન, સંખ્યાતમો ભાગ ડીન, સંખ્યાતગુણ ડીન, અસંખ્યાતગુણ ડીન કે અનંતગુણ ડીન હોય છે અને જો અધિક હોય તો અનંતમો ભાગ અધિક, અસંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતમો ભાગ અધિક, સંખ્યાતગુણ અધિક, અસંખ્યાતગુણ અધિક કે અનંતગુણ અધિક હોય છે અર્થાત્ છટ્ટાણવડિયા ડીનાધિક છે. આ જ પ્રમાણે શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હોય છે. સ્પર્શોમાં શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ, આ ચાર સ્પર્શો જ પરમાણુમાં હોય છે, તે ચાર સ્પર્શોમાં છટ્ટાણવડિયા ડીનાધિકતા છે. હે ગૌતમ! તેથી એમ કહ્યું છે કે પરમાણુ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે.

૪૭ દુપણસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ધંતે ! એવં વુચ્ચહ્મ ? ગોયમા ! દુપણસિએ દુપણસિયસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પણસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહ-ણટ્ટયાએ સિય હીણે સિય તુલ્લે સિય અબ્બહિએ; જહ્મ હીણે પણસહીણે, અહ અબ્બહિએ પણસ-મબ્બહિએ; ઠિહ્મિએ ચડટ્ટાણવડિએ, વણ્ણાદિહિં ઉવરિલ્લેહિં ચડિહિં ફાસેહિ ય છટ્ટાણવડિએ ।

એવં તિપણસિએ વિ । ણવરં ઓગાહણટ્ટયાએ સિય હીણે સિય તુલ્લે સિય અબ્બહિએ; જહ્મ હીણે- પણસહીણે વા દુપણસહિણે વા, અહ અબ્બહિએ- પણસમબ્બહિએ વા દુપણસમબ્બહિએ વા । એવં જાવ દસપણસિએ । ણવરં ઓગાહણાએ પણસપરિવુટ્ટી કાયવ્વા જાવ દસપણસિએ ણવપણસહીણે ત્તિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! દ્વિપ્રદેશી એક સ્કંધ, દ્વિપ્રદેશી બીજા સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ડીન, કદાચિત્ તુલ્ય, કદાચિત્ અધિક હોય છે; જો ડીન હોય તો એક પ્રદેશ ડીન હોય છે અને અધિક હોય તો એક પ્રદેશ અધિક હોય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક હોય છે, વર્ણાદિની અપેક્ષાએ અને અંતિમ ચાર સ્પર્શ(શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ)ની અપેક્ષાએ છઠ્ઠાણવડિયા હીનાધિક છે.

તે જ રીતે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અવગાહનાની દૃષ્ટિએ કદાચિત્ હીન છે, કદાચિત્ તુલ્ય છે, કદાચિત્ અધિક હોય છે; જો હીન હોય તો એક પ્રદેશ હીન અથવા બે પ્રદેશ હીન હોય છે; જો અધિક હોય તો એક પ્રદેશ અધિક અથવા બે પ્રદેશ અધિક હોય છે.

તે જ રીતે યાવત્ દશ પ્રદેશી સ્કંધો સુધીના પર્યાયો સંબંધી કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અવગાહનાની દૃષ્ટિએ પ્રદેશોની(ક્રમશઃ) વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કંધમાં નવ પ્રદેશની હીનાધિકતા સમજવી.

૪૮ સંખેજ્જપણસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! एवं वुच्चइ ?

ગોયમા ! સંખેજ્જપણસિયે ધંધે સંખેજ્જપણસિયસ્સ ધંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણ તુલ્લે; પણસટ્ટયાણ સિય હીણે સિય તુલ્લે સિય અબ્ભહિણે- જહ્ હીણે સંખેજ્જપણસિયે વા સંખેજ્જ ગુણહીણે વા, અહ અબ્ભહિણે એવં ચેવ; ઓગાહણટ્ટયાણ વિ દુટ્ટાણવડિણ, ઠિઈણ ચરટ્ટાણવડિણ વણ્ણાદિ-ઉવરિલ્લચરુપાસપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશી એક સ્કંધ, સંખ્યાત પ્રદેશી બીજા સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન, કદાચિત્ તુલ્ય અને કદાચિત્ અધિક હોય છે; જો હીન હોય તો સંખ્યાતમો ભાગ હીન અથવા સંખ્યાતગુણ હીન હોય છે અને જો અધિક હોય તો સંખ્યાતમો ભાગ અધિક અથવા સંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે. અવગાહનાની અપેક્ષાએ આ જ રીતે દ્વિસ્થાનીય હીનાધિકતા હોય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. વર્ણાદિ તથા અંતિમ ચાર સ્પર્શોના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છઠ્ઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

૪૯ અસંખેજ્જપણસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! एवं वुच्चइ ?

ગોયમા ! અસંખેજ્જપણસિયે ધંધે અસંખેજ્જપણસિયસ્સ ધંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણ તુલ્લે, પણસટ્ટયાણ ચરટ્ટાણવડિણ, ઓગાહણટ્ટયાણ ચરટ્ટાણવડિણ, ઠિઈણ ચરટ્ટાણવડિણ, વણ્ણાદિ-ઉવરિલ્લચરુપાસેહિ ય છટ્ટાણવડિણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશી એક સ્કંધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી બીજા સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; વર્ણાદિ તથા અંતિમ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છઠ્ઠાણવડિયા છે.

૫૦ અણંતપણસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે !

एवं वुच्चइ ? गोयमा ! अणंतपएसिए खंधे अणंतपएसियस्स खंधस्स दव्वट्टयाए तुल्ले, पएसट्टयाए छट्टाणवडिए, ओगाहणट्टयाए चउट्टाणवडिए, ठिईए चउट्टाणवडिए, वण्ण गंधरस्स फासपज्जवेहिं छट्टाणवडिए ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પ્રદેશી એક સ્કંધ, અનંત પ્રદેશી બીજા સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણ, ગંધ, રસ અને ચાર અંતિમ સ્પર્શોના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં અજીવ પર્યાયમાં પરમાણુથી અનંતપ્રદેશી સુધી પુદ્ગલોના પર્યાયોનું કથન જીવ પર્યાયના વર્ણનની સમાન છે. વિશેષતા એ છે કે પુદ્ગલમાં જ્ઞાન-દર્શન નથી માટે તેમાં જ્ઞાન, અજ્ઞાન અને દર્શનના પર્યાયો સંબંધી કથન નથી.

પરમાણુ પુદ્ગલના પર્યાયો :- દ્રવ્યથી— પ્રત્યેક પરમાણુ એક-એક સ્વતંત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. તેથી તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. પ્રદેશથી— બધા પરમાણુ અપ્રદેશી(એક પ્રદેશ)રૂપે સમાન હોવાથી પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે. અવગાહનાથી— પ્રત્યેક પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને અવગાહીને રહે છે તેથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ પણ તે તુલ્ય છે. સ્થિતિથી— ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. પરમાણુની (કે કોઈ પણ સ્કંધની) સ્થિતિ જઘન્ય એક સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાલની હોય છે. તેથી તેમાં અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતગુણ અને અસંખ્યાતગુણ, તે ચાર સ્થાનરૂપ ન્યૂનાધિકતા સંભવે છે. વર્ણાદિથી— પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ આ ચાર સ્પર્શની અપેક્ષાએ અર્થાત્ વર્ણાદિ ૧૬ બોલની અપેક્ષાએ પરમાણુઓમાં પરસ્પર કદાચિત્ તુલ્યતા હોય છે અને કદાચિત્ હીનાધિકતા હોય તો છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે, તેથી તેમાં અનંત પર્યાયો સંભવિત છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયો :- દ્રવ્યથી— દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે. પ્રદેશથી— પ્રત્યેક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બે પરમાણુથી બનેલા હોય છે, તેથી પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. અવગાહનાથી— દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક અથવા બે આકાશપ્રદેશ પર રહી શકે છે. જ્યારે બંને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક અથવા બે સમાન આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય ત્યારે તે બંને અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે પરંતુ જ્યારે એક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર અને બીજો દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બે આકાશ પ્રદેશ પર અવગાહ હોય ત્યારે તે બંનેમાં અવગાહનાની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશની હીનાધિકતા હોય છે. જે એક પ્રદેશાવગાહ છે, તે બે પ્રદેશાવગાહની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશ હીન અવગાહનાવાળા કહેવાય છે અને દ્વિપ્રદેશાવગાહ સ્કંધ, એક પ્રદેશાવગાહની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશ અધિક અવગાહનાવાળો કહેવાય છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોની અવગાહનામાં આનાથી વધુ હીનાધિકતા સંભવતી નથી. સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરમાણુની જેમ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૧૬ બોલની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી દશપ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયો :- તે સ્કંધો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય, પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. અવગાહનાની અપેક્ષાએ તેમાં ન્યૂનાધિકતા હોય છે. યથા— ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ એક, બે કે ત્રણ

આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન પામી શકે છે. એક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને બીજો બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો તેમાં એક પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય અને ત્રીજો સ્કંધ ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો તેમાં બે પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય. આ રીતે દશ પ્રદેશી સ્કંધ એક, બે, ત્રણથી દશ આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન પામી શકે છે. તેથી તેમાં પરસ્પર એકથી નવ પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય છે. જેમ કે— એક દશ પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોય અને બીજો દશ પ્રદેશી સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો એક પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય, ત્રીજો દશ પ્રદેશી સ્કંધ ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો બે પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય, ચોથો દશ પ્રદેશી સ્કંધ ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય, તો ત્રણ પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય, તે જ રીતે અન્ય સ્કંધ દશ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય તો નવ પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય છે. **સ્થિતિની** અપેક્ષાએ પરમાણુની જેમ ચૌદાણવડિયા અને **વર્ણાદિ** ૧૬ બોલની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયો :- **દ્રવ્યથી**— સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે કારણ કે પ્રત્યેક સ્કંધ સ્વતંત્ર એક-એક દ્રવ્ય છે. **પ્રદેશથી**— તેમાં તુલ્યતા અથવા દુષ્ટાણવડિયા(દ્વિસ્થાનિક) ન્યૂનાધિકતા હોય છે. સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોમાં સંખ્યાતપ્રદેશો હોય છે. સંખ્યાતના સંખ્યાતા ભેદ હોવાથી તેમાં સંખ્યાતમો ભાગ અથવા સંખ્યાતગુણ, તે બે પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે. **અવગાહનાથી**— તેમાં પણ બે પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા હોય છે. સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર, બે, ત્રણથી સંખ્યાત આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન પામી શકે છે. તેથી તેમાં સંખ્યાતમો ભાગ અથવા સંખ્યાતગુણ ન્યૂનાધિકતા થાય છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરમાણુની જેમ ચૌદાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૧૬ બોલની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયો :- **દ્રવ્યની** અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. **પ્રદેશથી**— તેમાં ચૌદાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધમાં અસંખ્યાતપ્રદેશો હોય છે. અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ હોવાથી અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાત ગુણ અને અસંખ્યાતગુણ તેમ ચાર પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા થાય છે. **અવગાહનાથી**— તેમાં ચૌદાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ એક, બે, ત્રણથી સંખ્યાત કે અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન પામી શકે છે. તેથી તેમાં પૂર્વવત્ ચૌદાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે. **સ્થિતિથી** ચૌદાણવડિયા અને **વર્ણાદિ** ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા પરમાણુની સમાન સમજવી.

અનંતપ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયો :- **દ્રવ્યની** અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. **પ્રદેશથી**— છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે. અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં અનંત પ્રદેશો હોય છે. અનંતના અનંત ભેદ છે તેથી તેમાં અનંતમો ભાગ, અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ અને અનંતગુણ તેમ છ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા થાય છે. **અવગાહનાથી**— ચૌદાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે. અનંતપ્રદેશી સ્કંધ એક, બે, ત્રણ **યાવત્** સંખ્યાત કે અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ પર અવગાહન પામી શકે છે. લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો જ હોવાથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્યાત પ્રદેશની જ થાય છે. તેથી તેમાં ચૌદાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા અને વર્ણાદિની ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે. અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે. અહીં સમસ્ત અનંતપ્રદેશી સ્કંધોનું સામાન્ય કથન હોવાથી આઠ સ્પર્શ કહ્યા છે. પરંતુ પ્રત્યેક અનંતપ્રદેશીમાં આઠ સ્પર્શ હોતા નથી. તેમાં

સૂક્ષ્મ અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં ચાર સ્પર્શ અને બાદર અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે. આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સ્કંધના અનંત-અનંત પર્યાયો થાય છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ દ્રવ્ય	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
પરમાણુ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલ છટ્ટાણ૦
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક પ્રદેશ ન્યૂનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	" " "
ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક કે બે પ્રદેશ ન્યૂનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	" " "
દશ પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક થી નવ પ્રદેશ ન્યૂનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	" " "
સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	દુઠ્ટાણવડિયા	દુઠ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	" " "
અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	" " "
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલ છટ્ટાણ૦

ક્ષેત્ર(અવગાહના)ની અપેક્ષાએ પુદ્ગલના પર્યાયો :-

૫૧ એગપએસોગાઢાણં ભંતે ! પોગ્ગલાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! એગપએસોગાઢે પોગ્ગલે એગપએસોગાઢસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએસટ્ટયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે, ઠિઈએ ચડટ્ટાણવડિએ, વણ્ણાદિ-ઉવરિલ્લ-ચડફાસેહિં ય છટ્ટાણવડિએ । એવં દુપએસોગાઢે વિ જાવ દસપએસોગાઢે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! એક પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક પ્રદેશાવગાઢ એક પુદ્ગલ, એક પ્રદેશાવગાઢ બીજા પુદ્ગલથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણાદિ તથા અંતિમ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. આ જ રીતે દ્વિપ્રદેશાવગાઢ થી દશ પ્રદેશાવગાઢ સ્કંધ સુધીના પર્યાયોની વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ.

૫૨ સંખેજ્જપએસોગાઢાણં ભંતે પોગ્ગલાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! સંખેજ્જપએસોગાઢે પોગ્ગલે સંખેજ્જપએસોગાઢસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએસટ્ટયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણટ્ટયાએ દુઠ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચડટ્ટાણવડિએ, વણ્ણાઈ-ઉવરિલ્લ-ચડફાસેહિ ય છટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ !

અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ એક પુદ્ગલ સ્કંધ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ બીજા પુદ્ગલ સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ દુદ્દાણવડિયા(બે પ્રકારે) હીનાધિકતા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે તથા વર્ણાદિ અને અંતિમ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

૫૩ અસંખેજ્જપણ્ણસોગાઠાણં ભંતે ! પોગ્ગલાણં કેવહ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા । ગોયમા ! અણંતા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ ?

ગોયમા ! અસંખેજ્જપણ્ણસોગાઠે પોગ્ગલે અસંખેજ્જપણ્ણસોગાઠસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વદ્દુયાણં તુલ્લે, પણ્ણસદ્દુયાણં છટ્ટાણવડિણં, ઓગાહણદ્દુયાણં ચરુટ્ટાણવડિણં, ઠિહિણં ચરુટ્ટાણવડિણં, વણ્ણાદિ-અદ્દ-ફાસેહિં છટ્ટાણવડિણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાય છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ એક પુદ્ગલ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ બીજા પુદ્ગલથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ તથા આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અર્થાત્ અવગાહનાની અપેક્ષાએ પરમાણુ અને સ્કંધોના પર્યાયોનું નિરૂપણ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પુદ્ગલો એક પ્રદેશાવગાઠથી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સુધી હોય છે.

એક પ્રદેશવગાઠ પુદ્ગલોના પર્યાયો :- તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે. એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલો પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. કારણ કે પરમાણુ પણ એક પ્રદેશાવગાઠ હોય છે યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ પણ એક પ્રદેશાવગાઠ હોય છે. તેથી એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોમાં પ્રદેશની અપેક્ષાએ છ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા થઈ શકે છે. અવગાહનાથી તે તુલ્ય છે કારણ કે તે દરેકની અવગાહના એક આકાશપ્રદેશની હોવાથી તે સમાન છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ પૂર્વવત્ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૧૬ બોલની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. તે જ રીતે દશ પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોના પર્યાયો થાય છે.

સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોના પર્યાયો :- તે દ્રવ્યથી તુલ્ય, પ્રદેશોથી પૂર્વવત્ છટ્ટાણવડિયા હોય છે. અવગાહનાથી— તેમાં બે પ્રકારે હીનાધિકતા હોય છે કારણ કે સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોની અવગાહના સંખ્યાત પ્રદેશની હોય છે. સંખ્યાત પ્રદેશોના સંખ્યાત ભેદ છે. તેથી સંખ્યાત ભાગ અને સંખ્યાતગુણ, તેમ બે પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થવાથી તે દુદ્દાણવડિયા ન્યૂનાધિક થાય છે. દરેક સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ ૧૬ બોલની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલોના પર્યાયો :- તે સ્કંધો દ્રવ્યથી તુલ્ય અને પ્રદેશથી છટ્ટાણવડિયા છે; અવગાહનાથી ચૌઠાણવડિયા હોય છે, કારણ કે અસંખ્યાત પ્રદેશોની અવગાહનામાં ચાર પ્રકારે

ન્યૂનાધિકતા થાય છે. દરેક સ્કંધમાં સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વણાદિ ૨૦ બોલની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

ચઉસ્પર્શી-અષ્ટસ્પર્શી :- શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ, આ ચાર મૂળ સ્પર્શો છે. પરમાણુથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધમાં આ ચાર સ્પર્શ જ હોય છે. અનંતપ્રદેશી સ્કંધોમાંથી કોઈ ચઉસ્પર્શી હોય છે અને કોઈક આઠ સ્પર્શી હોય છે. જે સૂક્ષ્મ સ્કંધ છે તેમાં ચાર સ્પર્શ છે અને જે બાદર સ્કંધ છે તેમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે. તે જ રીતે એક પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધથી લઈ સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધો પણ ચાર સ્પર્શવાળા જ હોય છે. અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ સ્કંધો સ્થૂલ અને બાદર થઈ જવાથી આઠ સ્પર્શયુક્ત હોય છે. શેષ કથન સૂત્રાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

અનંત પ્રદેશાવગાઠ :- અહીં અનંત પ્રદેશાવગાઠની પૃચ્છા નથી, કારણ કે પુદ્ગલ સ્કંધો લોકમાં હોય છે અને લોકમાં અસંખ્ય આકાશપ્રદેશ જ છે. અલોકમાં અનંત આકાશ પ્રદેશ છે પરંતુ ત્યાં જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય નથી.

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વણાદિથી
એક પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
બે થી દશ પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	દુદ્ઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
નોંધ : વણાદિ ૧૬ બોલમાં ચાર સંયોગી સ્પર્શ (કર્કશાદિ) હોતા નથી.					

કાળની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ-પર્યાયો :-

૫૪ એગસમયટિઈયાણં ભંતે ! પોગ્ગલાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઙ્ગ ?

ગોયમા ! એગસમયટિઈએ પોગ્ગલે એગસમયટિઈયસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પએ સટ્ટયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ તુલ્લે, વણ્ણાદિઅટ્ટુપાસેહિ છટ્ટાણવડિએ । એવં જાવ દસસમયટિઈએ ।

સંખેજ્જસમયટિઈયાણં એવં ચેવ, ણવરં ઠિઈએ દુટ્ટાણવડિએ । અસંખેજ્જસમયટિઈયાણં એવં ચેવ, ણવરં ઠિઈએ ચરટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક સમયની સ્થિતિવાળું એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય, એક સમયની સ્થિતિવાળા બીજા પુદ્ગલ દ્રવ્યથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ

ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે અને વર્ણાદિ તથા આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. આ જ પ્રમાણે યાવત્ દશ સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોના પર્યાય સંબંધી વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ.

સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોના પર્યાય વિષયક કથન પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તેમાં દુષ્ટાણવડિયા (બે પ્રકારે) હીનાધિકતા છે. અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ પર્યાયોની પ્રરૂપણા પણ આ જ પ્રમાણે છે. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં કાળની અપેક્ષાએ પર્યાયોનું કથન છે.

પરમાણુથી લઈ અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોની સ્થિતિ અને એક પ્રદેશાવગાઢથી લઈ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ સુધીના સ્કંધોની સ્થિતિ જઘન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળની હોય છે, અનંત કાળ ની હોતી નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનાદિ અનંત છે પરંતુ પરમાણુ કે કોઈપણ સ્કંધોના પર્યાયો વધુમાં વધુ અસંખ્યાતકાળ સુધી જ રહી શકે છે. અસંખ્યાતકાળ પછી અવશ્ય તેના પર્યાયો પરિવર્તન પામે છે.

એક સમય સ્થિતિક પુદ્ગલોના પર્યાય :- એક સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધો દ્રવ્યથી એક-એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવાથી પરસ્પર તુલ્ય છે. **પ્રદેશથી**— તેમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે કારણ કે એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોમાં પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધો સમાવિષ્ટ થાય છે, તેથી તેમાં અનંતમો ભાગ, અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાત ગુણ, અસંખ્યાતગુણ અને અનંતગુણ, તેમ છ પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા હોય છે. **અવગાહનાથી**— ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો એક પ્રદેશાવગાઢથી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢસુધી હોય શકે છે, તેથી તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે. **સ્થિતિથી**— એક સમયની સ્થિતિવાળા સ્કંધોનું જ કથન હોવાથી તે સર્વે તુલ્ય છે. **વર્ણાદિથી**— તેમાં અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સુધીના સર્વ સ્કંધો હોવાથી બાદર સ્કંધોની અપેક્ષાએ તેમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે. તેથી વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

સંખ્યાત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલોના પર્યાય :- તે દ્રવ્યથી તુલ્ય, **પ્રદેશથી** છટ્ટાણવડિયા, **અવગાહનાથી** ચૌઠાણવડિયા છે અને **સ્થિતિથી**— દુષ્ટાણવડિયા છે, કારણ કે સંખ્યાત સમયની સ્થિતિના સંખ્યાત ભેદ હોવાથી તેમાં સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાત ગુણ, તે બે પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ થાય છે. **વર્ણાદિથી** છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

અસંખ્યાત સમય સ્થિતિક પુદ્ગલોના પર્યાય :- દ્રવ્યથી તુલ્ય, **પ્રદેશથી** છટ્ટાણવડિયા, **અવગાહનાથી** ચૌઠાણવડિયા છે અને **સ્થિતિથી** ચૌઠાણવડિયા છે, કારણ કે અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિના અસંખ્યાતા ભેદ હોવાથી તેમાં ચાર પ્રકારે હાનિવૃદ્ધિ થાય છે. **વર્ણાદિથી** છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

કાલની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
એક સમય સ્થિતિક	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા
દશ સમય સ્થિતિક	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા
સંખ્યાત સમય સ્થિતિક	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	દુટ્ટાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા
અસં. સમય સ્થિતિક	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	છટ્ટાણવડિયા

ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ-પર્યાયો :-

૫૫ એગુણકાલગાણં ભંતે ! પોગ્ગલાણં કેવડયા પજ્જવા પળ્ણત્તા ? ગોયમા ! અળંતા પજ્જવા પળ્ણત્તા । સે કેળ્ણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! એગુણકાલે પોગ્ગલે એગુણકાલગસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસટ્ટયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણટ્ટયાએ ચરટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચરટ્ટાણવડિએ, કાલવળ્ણ-પજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વળ્ણગંધરસ-ફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ, અટ્ટેહિં ફાસેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

એવં જાવ દસગુણકાલે । સંખેજ્જગુણકાલે વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે દુટ્ટાણવડિએ । એવં અસંખેજ્જગુણકાલે વિ । ણવરં સટ્ટાણે ચરટ્ટાણવડિએ । એવં અળંતગુણકાલે વિ । ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં જહા કાલવળ્ણસ્સ વત્તવ્વયા ભણિયા તહા સેસાણ વિ વળ્ણગંધરસ-ફાસાણં વત્તવ્વયા ભાણિયવ્વા જાવ અળંતગુણલુક્કહે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! એક ગુણ કાળા પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે એક ગુણ કાળા પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! એક ગુણ કાળું એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય, એક ગુણ કાળા બીજા પુદ્ગલથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; કાળા વર્ણના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય અને કાળા વર્ણ સિવાયના અન્ય વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ રીતે યાવત્ દશ ગુણ કાળા પુદ્ગલોના પર્યાયો સંબંધી વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ. સંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલોના પર્યાયોનું કથન પણ આ જ રીતે જાણવું જોઈએ. વિશેષતા માત્ર એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં દુટ્ટાણવડિયા છે. આ જ રીતે અસંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલોના પર્યાયો સંબંધી વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ, વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં ચૌઠાણવડિયા છે. અનંતગુણ કાળા પુદ્ગલોના પર્યાય સંબંધી વક્તવ્યતા પણ આ જ રીતે જાણવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે.

જેવી રીતે કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલોના પર્યાયો સંબંધી વક્તવ્યતા કહી છે, તેવી જ રીતે શેષ વર્ણ,

ગંધ, રસ અને સ્પર્શના યાવત્ અનંતગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલોના પર્યાયો સંબંધી વક્તવ્યતા કહેવી જોઈએ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયોની પ્રરૂપણા છે. પુદ્ગલમાં મુખ્ય ચાર ભાવો છે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ. તેમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને આઠ સ્પર્શ કુલ મળીને ૨૦ બોલ થાય છે. તેમાં જઘન્ય એક ગુણથી અનંતગુણ સુધીના અનંત પર્યાયો થાય છે. જેમકે એક ગુણ કાળો, બે ગુણ કાળો એમ ત્રણ, ચાર, પાંચ, દશ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતગુણકાળો. તેવી જ રીતે શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પણ અનંતા ભેદ થાય છે.

સ્વસ્થાનમાં વર્ણાદિની સમાનતા અને ન્યૂનાધિકતા :- એક ગુણ કાળા પુદ્ગલોની એક ગુણ કાળા પુદ્ગલો સાથે સમાનતા હોય છે. તે જ રીતે દશ ગુણ કાળા પુદ્ગલો, દશ ગુણ કાળા પુદ્ગલો સાથે તુલ્ય હોય છે. સંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલ, સંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલો સાથે સમાન પણ હોય અને અસમાન પણ હોય છે. જો અસમાન હોય તો, સંખ્યાતના સંખ્યાતા ભેદ હોવાથી તેમાં સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાતગુણ તે બે પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે. તેને સ્વસ્થાનમાં દુષ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા કહેવાય છે.

અસંખ્યાતગુણ કાળા વર્ણવાળા સ્કંધોને અસંખ્યાત ગુણ કાળા વર્ણવાળા અન્ય પુદ્ગલ સ્કંધો સાથે સમાનતા પણ હોય અને અસમાનતા પણ હોય; અસમાનતા હોય તો અસંખ્યાતના અસંખ્યાત ભેદ હોવાથી અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ, આ ચાર પ્રકારની ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

અનંત ગુણ કાળા વર્ણના સ્કંધને અનંતગુણ કાળા વર્ણના અન્ય સ્કંધ સાથે વર્ણની અપેક્ષાએ સમાનતા પણ હોય છે અને અસમાનતા પણ હોય છે. અસમાનતામાં અનંતમો ભાગ, અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ; સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ અને અનંત ગુણ, તેમ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. તેવી જ રીતે શેષ ઓગણીસ બોલમાં પણ ન્યૂનાધિકતા હોય છે. શેષ કથન ભાવાર્થથી સ્પષ્ટ છે.

ભાવની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
એક ગુણ કાળા પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનથી તુલ્ય, શેષ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
સંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં દુષ્ટાણવડિયા, શેષ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અસંખ્યાતગુણ કાળા પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં ચૌઠાણવડિયા, શેષ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અનંતગુણ કાળા પુદ્ગલ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા

જઘન્ય આદિ અવગાહનાની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

૫૬ જહણ્ણોગાહગાણં ભંતે ! દુપ્પસિયાણં પોગ્ગલાણં કેવડ્ડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણ્ણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ સંધે જહણ્ણોગાહણગસ્સ દુપણ્ણસિદ્ધિ સંધસ્સ દવ્વટ્ટયાદ તુલ્લે, પણ્ણદુપણ્ણસિદ્ધિ તુલ્લે, ઓગાહણદુપણ્ણસિદ્ધિ તુલ્લે, ઠિદ્ધિદ્ધિ ચડ્ડાણવડિદ્ધિ, કાલવણ્ણ- પજ્જવેદ્ધિદ્ધિ દ્ધિદ્ધિવડિદ્ધિ, સેસવણ્ણ-ગંધ-રસપજ્જવેદ્ધિદ્ધિ દ્ધિદ્ધિવડિદ્ધિ, સીય-ડસિણ-ણિદ્ધિ લુક્ખફાસપજ્જવેદ્ધિદ્ધિ દ્ધિદ્ધિવડિદ્ધિ, સે તેણ્ણદ્ધેણ્ણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચદ્ધિ જહણ્ણોગાહણગાણં દુપણ્ણસિદ્ધિયાણં પોગ્ગલાણં અણ્ણંતા પજ્જવા પણ્ણત્તા ।

ઉક્કોસોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ એવં ચેવ । અજહણ્ણમણ્ણુક્કોસોગાહણાઓ ણત્થિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો(એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત) એક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય અવગાહનાવાળા અન્ય દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌદાણવડિયા; કાળા વર્ણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા, શેષ વર્ણ, ગંધ, રસના પર્યાયોની અપેક્ષાએ પણ છટ્ટાણવડિયા છે; શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ આ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ પણ છટ્ટાણવડિયા છે. હે ગૌતમ ! તેથી એમ કહેવાય છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધના અનંત પર્યાયો છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા(બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત) દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયોનું કથન પણ આ જ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ) અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો હોતા નથી.

૫૭ જહણ્ણોગાહણયાણં ભંતે ! તિપણ્ણસિદ્ધિયાણં સંધાણં કેવદ્ધિયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણ્ણંતા પજ્જવા । સે કેણ્ણદ્ધેણ્ણં ભંતે ! એવં વુચ્ચદ્ધિ ?

ગોયમા ! જહા દુપણ્ણસિદ્ધિ જહણ્ણોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ । ઉક્કોસોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ એવં ચેવ । એવં અજહણ્ણમણ્ણુક્કોસોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ વિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા(એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયોની જેમ જઘન્ય અવગાહનાવાળા ત્રિપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયોનું કથન કરવું. આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા(ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ.

આ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા(બે આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ.

૫૮ જહણ્ણોગાહણયાણં ભંતે ! ચડ્ડપણ્ણસિદ્ધિયાણં સંધાણં કેવદ્ધિયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ?

ગોયમા ! જહા જહણ્ણોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ તહા જહણ્ણોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ । એવં જહા ઉક્કોસોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ તહા ઉક્કોસોગાહણાદુપણ્ણસિદ્ધિ વિ । એવં

અજહણ્ણમણુક્કોસોગાહણ્ણ વિ ચડપ્પણ્ણસિય ; ણવરં ઓગાહણ્ણદુયાણ્ણ સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્ભહિણ્ણ, જહ્ણ હીણે પ્પણ્ણસહીણે, અહ્ણઅબ્ભહિણ્ણ પ્પણ્ણસબ્ભહિણ્ણ ।

एवं जाव दसपण्णसिए णेयव्वं । णवरं अजहण्णुक्कोसोगाहण्ण पण्णपरिवुद्धी कायव्वा जाव दसपण्णसियस्स सत्त पण्णा परिवुद्धिज्जंति ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા(એક આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત) ચારપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા ચારપ્રદેશી સ્કંધોનું કથન જઘન્ય અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધની જેમ જાણવું જોઈએ. જે રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધનું કથન છે, તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા ચારપ્રદેશીસ્કંધોનું કથન કરવું જોઈએ.

તે જ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા(બે કે ત્રણ આકાશ પ્રદેશ ઉપર સ્થિત) ચારપ્રદેશી સ્કંધોનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ડીન, કદાચિત્ તુલ્ય અને કદાચિત્ અધિક હોય છે. જો ડીન હોય તો એક પ્રદેશ ડીન હોય છે, જો અધિક હોય તો એક પ્રદેશ અધિક હોય છે.

આ રીતે ચાલત્ દશપ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે મધ્યમ અવગાહનાવાળામાં એક-એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આમ કરતાં-કરતાં દશ પ્રદેશી સ્કંધમાં સાત પ્રદેશ વધે છે.

૫૯ જહણ્ણોગાહણ્ણગાણં ભંતે ! સંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધાણં કેવહ્ણયા પજ્જવા પણ્ણત્તા । ગોયમા ! અણંતા । સે કેણ્ણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ્ણ ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણ્ણ સંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધે જહણ્ણોગાહણ્ણગસ્સ સંખેજ્જપણ્ણ સિયસ્સ ધંધસ્સ દવ્વદુયાણ્ણ તુલ્લે, પ્પણ્ણસદુયાણ્ણ દુદ્ધાણવહ્ણિણ્ણ, ઓગાહણ્ણદુયાણ્ણ તુલ્લે, ઠિહ્ણિણ્ણ ચરહ્ણાણવહ્ણિણ્ણ, વણ્ણાદિ ચરહ્ણાસપજ્જવેહ્ણિણ્ણ ય હ્ણદ્ધાણવહ્ણિણ્ણ ।

एवं उक्कोसोगाहण्ण वि । अजहण्णमणुक्कोसोगाहण्ण वि एवं चेव, णवरं सट्ठाणे दुट्ठाणवडिए ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય અવગાહનાવાળા ૧ બીજા સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ દુદ્ધાણવહિણિયા એટલે બે પ્રકારે ડીનાધિક છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌદાણવહિણિયા છે અને વર્ણાદિ તથા ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છદાણવહિણિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. તે જ

રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયોનું કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં અર્થાત્ અવગાહનાની અપેક્ષાએ દુઠ્ઠાણવડિયા છે.

૬૦ જહણ્ણોગાહણગાણં ભંતે ! અસંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધાણં કેવણ્ણયા પજ્જવા પણ્ણત્તા । ગોયમા ! અણંતા । સે કેણ્ણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણ્ણ અસંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધે જહણ્ણોગાહણ્ણગસ્સ અસંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણ્ણ તુલ્લે, પણ્ણસટ્ટયાણ્ણ ચરુટ્ટાણવડિણ્ણ, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણ્ણ તુલ્લે, ઠિઈણ્ણ ચરુટ્ટાણવડિણ્ણ, વણ્ણાદિ ઉવરિલ્લપાસેહિ ય છટ્ટાણવડિણ્ણ ।

એવં ઉક્કોસોગાહણ્ણ વણ્ણિ । અજહણ્ણમણ્ણુક્કોસોગાહણ્ણ વણ્ણિ એવં ચેવ, ણવરં સટ્ટાણે ચરુટ્ટાણવડિણ્ણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય અવગાહનાવાળા અન્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ યૌઠાણવડિયા છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ યૌઠાણવડિયા છે અને વણ્ણાદિ તથા અંતિમ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોનું કથન પણ આ જ રીતે જાણવું જોઈએ. મધ્યમ અવગાહનાવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોનું કથન પણ આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ, તેમાં વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં અર્થાત્ મધ્યમ અવગાહનામાં યૌઠાણવડિયા છે.

૬૧ જહણ્ણોગાહણગાણં ભંતે ! અણંતપણ્ણસિયાણં પોગ્ગલાણં કેવણ્ણયા પજ્જવા પણ્ણત્તા । ગોયમા ! અણંતા । સે કેણ્ણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણ્ણ અણંતપણ્ણસિયાણં ધંધે જહણ્ણોગાહણ્ણગસ્સ અણંતપણ્ણસિયાણં ધંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણ્ણ તુલ્લે, પણ્ણસટ્ટયાણ્ણ છટ્ટાણવડિણ્ણ, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણ્ણ તુલ્લે, ઠિઈણ્ણ ચરુટ્ટાણવડિણ્ણ, વણ્ણાદિ ઉવરિલ્લચરુટ્ટાણવડિણ્ણ સેહિ છટ્ટાણવડિણ્ણ ।

ઉક્કોસોગાહણ્ણ વણ્ણિ એવં ચેવ । ણવરં ઠિઈણ્ણ વણ્ણિ તુલ્લે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક અનંત પ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય અવગાહનાવાળા અન્ય અનંત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે;

અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; વર્ણાદિ તથા અંતિમ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હીનાધિક છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોનું કથન પણ આ જ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ પણ તુલ્ય છે.

૬૨ અજહણમણુક્કોસોગાહણગાણં ભંતે ! અણંતપણસિયાણં પુચ્છા ? ગોયમા ! અણંતા। સે કેણદ્વેણં ભંતે एवं वुच्चइ ?

ગોયમા ! અજહણમણુક્કોસોગાહણઅણંતપણસિએખંધે અજહણમણુક્કોસોગાહણગસસ અણંતપણસિયસસ ધંધસસ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પણસટ્ટયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણટ્ટયાએ ચડટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચડટ્ટાણવડિએ, વણ્ણાદિ-અટ્ટાફાસેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ અવગાહનાવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે મધ્યમ અવગાહનાવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મધ્યમ અવગાહનાવાળો એક અનંત પ્રદેશી સ્કંધ, મધ્યમ અવગાહનાવાળા અન્ય અનંત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; વર્ણાદિ તથા આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈ અનંતપ્રદેશી સ્કંધો સુધીના પર્યાયોનું નિરૂપણ છે.

દ્રવ્યથી- દ્વિપ્રદેશીથી અનંત પ્રદેશી સુધીના સ્કંધો સ્વયં એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. તેથી તે પ્રત્યેક સ્કંધ દ્રવ્યથી તુલ્ય છે. **પ્રદેશથી-** દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોમાં બે પ્રદેશ જ હોય, તે જ રીતે દશ પ્રદેશી સ્કંધમાં દશ પ્રદેશ જ હોય છે. આ રીતે દશ પ્રદેશી સુધીના સ્કંધો પ્રદેશથી તુલ્ય છે.

સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધમાં સંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે. તેના સંખ્યાતભેદ હોવાથી તેમાં સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાત ગુણ રૂપ દ્વિસ્થાનની ન્યૂનાધિકતા થાય છે, તેથી તેને છટ્ટાણવડિયા કહ્યા છે.

અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે અને તેના અસંખ્યાત ભેદ હોવાથી તેમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચાર સ્થાનની ન્યૂનાધિકતા થાય છે, તેથી તેને ચૌઠાણવડિયા કહ્યા છે.

અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં અનંત પ્રદેશો છે અને અનંતના અનંત ભેદ હોવાથી તેમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છસ્થાનની ન્યૂનાધિકતા હોય છે, તેથી તેને છટ્ટાણવડિયા કહ્યા છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધની બે પ્રકારની અવગાહના :- (૧) દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ એક જ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. યથા-

(૨) દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે બે આકાશ પ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ

અવગાહના છે. યથા—

[નોંધ— આ આકૃતિઓમાં ગોળ ટપકા પરમાણુના સૂચક છે અને ચોરસ ખાના આકાશપ્રદેશના સૂચક છે.]

જઘન્ય અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો અવગાહનાથી તુલ્ય છે કારણ કે તે બધા સ્કંધો એક-એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો પણ અવગાહનાથી તુલ્ય છે કારણ કે તે બધા સ્કંધો બે-બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત છે. મધ્યમ અવગાહના દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં થતી નથી.

ત્રિપ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા બધા સ્કંધો પરસ્પર તુલ્ય છે. યથા—

(૨) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય. તો તે ત્રણ આકાશપ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બધા સ્કંધો પરસ્પર તુલ્ય છે. યથા—

(૩) ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય. તો તે બે આકાશ પ્રદેશ તેની મધ્યમ અવગાહના છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધમાં મધ્યમ અવગાહના એક જ પ્રકારની થાય છે. તેથી તેમાં ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. તેમાં પણ પરસ્પર તુલ્યતા જ રહે છે. યથા—

ચાર પ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) ચાર પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. તે બધા સ્કંધો અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. યથા—

(૨) ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો ચાર આકાશ પ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. તે બધા સ્કંધો અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. યથા—

(૩) ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ બે અથવા ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે બે કે ત્રણ આકાશપ્રદેશ તેની મધ્યમ અવગાહના છે. યથા—

જે સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય છે તે ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ હીન છે અને ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધ, બે આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ અધિક છે. આ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા ચાર પ્રદેશી સ્કંધમાં અવગાહનાથી એક પ્રદેશની ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

પાંચ પ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) પાંચે ય પ્રદેશો એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. તે બધા સ્કંધો અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય છે. યથા—

(૨) પાંચે ય પ્રદેશો પાંચ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે પાંચ આકાશપ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. યથા—

(૩) પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ બે, ત્રણ અથવા ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે બે, ત્રણ કે ચાર આકાશપ્રદેશ તેની મધ્યમ અવગાહના કહેવાય છે. યથા—

જે સ્કંધ બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત છે તે ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ હીન અને ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી બે પ્રદેશ હીન છે. જે સ્કંધ ત્રણ આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છે તે

બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ અધિક અને ચાર આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ હીન છે. જે સ્કંધ ચાર આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત છે તે બે આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી બે પ્રદેશ અધિક અને ત્રણ આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધથી એક પ્રદેશ અધિક હોય છે. આ રીતે મધ્યમ અવગાહનાવાળા પાંચ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક અથવા બે પ્રદેશની હીનાધિકતા થાય છે.

આ રીતે છ પ્રદેશી, સાત પ્રદેશી આદિ સ્કંધોની જઘન્ય અવગાહના એક આકાશપ્રદેશની અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના જેટલા પ્રદેશી સ્કંધ હોય તેટલા પ્રદેશની થાય છે પરંતુ અનંતપ્રદેશી સ્કંધની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પણ અસંખ્યાત પ્રદેશની જ થાય છે કારણ કે લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે. મધ્યમ અવગાહનાના અનેક વિકલ્પો થાય છે.

મધ્યમ અવગાહનાવાળા છ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા સાત પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા આઠ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા નવ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ પ્રદેશની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય, મધ્યમ અવગાહનાવાળા દશ પ્રદેશી સ્કંધમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત પ્રદેશોની હાનિ-વૃદ્ધિ થાય છે.

સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. તેવા સ્કંધો એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોવાથી અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. (૨) સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે સંખ્યાત આકાશપ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. તેમાં પણ અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્યતા હોય છે. (૩) સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ બે પ્રદેશથી લઈને સંખ્યાતા પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે તેની મધ્યમ અવગાહના કહેવાય છે. સંખ્યાતાના સંખ્યાતા ભેદ હોવાથી તેના અવગાહના સ્થાન સંખ્યાતા થાય છે. તેથી તેમાં સંખ્યાતમો ભાગ અને સંખ્યાતગુણ, તે બે પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકારની અવગાહના :- (૧) અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. તેવા બધા સ્કંધોનું અવગાહન સ્થાન એક જ હોવાથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય છે. (૨) અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશ તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના છે. તેવા બધા સ્કંધોનું અવગાહના સ્થાન એક જ હોવાથી અવગાહનાની અપેક્ષાએ તે પરસ્પર તુલ્ય છે. (૩) અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધો બે આકાશ પ્રદેશથી લઈને અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે મધ્યમ અવગાહના છે. તે અવગાહના સ્થાન અસંખ્યાત હોવાથી તેમાં ચાર પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે. તેથી તે મધ્યમ અવગાહનાવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ પરસ્પર ચૌઠાણવડિયા છે.

અનંતપ્રદેશી સ્કંધની ત્રણ પ્રકાર અવગાહના :- (૧) અનંતપ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે એક આકાશપ્રદેશ તેની જઘન્ય અવગાહના છે. તે અવગાહનાથી પરસ્પર તુલ્ય છે. (૨) ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના વાળો અનંતપ્રદેશી સ્કંધ લોકવ્યાપી હોય છે. તે સ્કંધોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક લોક પ્રમાણ છે, તેથી તે પરસ્પર તુલ્ય છે. (૩) અનંતપ્રદેશી સ્કંધ બે આકાશ પ્રદેશથી લઈને અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત થાય, તો તે તેની મધ્યમ અવગાહના છે. તેના અવગાહના સ્થાન અસંખ્ય હોવાથી તેમાં પણ ચાર પ્રકારે ન્યૂનાધિકતા થાય છે. તેથી તે મધ્યમ અવગાહનાવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધો પરસ્પર અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ :- પરમાણુથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધની સ્થિતિ એક સમયથી લઈને અસંખ્યાતકાલ સુધીની હોય છે તેથી તે સર્વે સ્કંધો સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હોય છે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધો અસંખ્યપ્રદેશાવગાહ અને લોકવ્યાપી હોય છે. તે સર્વેની સ્થિતિ એક સમયની હોવાથી તે સર્વે સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરસ્પર તુલ્ય હોય છે. મધ્યમ અવગાહનાવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક હોય છે.

વર્ણાદિની અપેક્ષાએ :- એક પ્રદેશાવગાહથી લઈને સંખ્યાત પ્રદેશાવગાહ સુધીના સ્કંધોમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે. અસંખ્ય પ્રદેશાવગાહ પુદ્ગલ સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે. પરમાણુથી લઈને અસંખ્યપ્રદેશી સ્કંધમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે. સૂક્ષ્મ અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં ચાર સ્પર્શ અને બાદર સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ લોક પ્રમાણ અવગાહનાવાળા સ્કંધમાં પણ ચાર સ્પર્શ જ હોય છે. પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધમાં જેમાં જે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય તેમાં છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

અવગાહનાની અપેક્ષાએ સ્કંધોના પર્યાયો :-

સ્કંધોના પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જાં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
ત્રણ પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
ચાર પ્રદેશી સ્કંધ જાં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	એક પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	"
દશ પ્રદેશી સ્કંધ જાં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	તુલ્ય	એકથી સાત પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ જાં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	દુટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	દુટ્ટાણવડિયા	દુટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	" " "
અસંખ્ય પ્રદેશી સ્કંધ જાં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જાં/ઉં અવગાહના	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ અવગાહના	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલ છટ્ટાણ

જઘન્ય આદિ સ્થિતિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ-પર્યાયો :-

૬૩ જહણ્ણઠિઈયાણં ભંતે ! પરમાણુપોગ્ગલાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણઠિઈએ પરમાણુપોગ્ગલે જહણ્ણઠિઈયસ્સ પરમાણુપોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે, ઠિઈએ તુલ્લે, વણ્ણાદિ-દુફાસેહિ (ચરુપ્પાસેહિ) ય છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઝક્કોસઠિઈએ વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસઠિઈએ વિ એવં ચેવ, ણવરં ઠિઈએ ચરુટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા પરમાણુ પુદ્ગલના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે, જઘન્ય સ્થિતિવાળા પરમાણુ પુદ્ગલના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક પરમાણુ પુદ્ગલ, જઘન્ય સ્થિતિવાળા અન્ય પરમાણુ પુદ્ગલથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ પણ તુલ્ય છે અને વર્ણાદિની અપેક્ષાએ તથા (એક-એક પરમાણુમાં) બે સ્પર્શોની અપેક્ષાએ (અને સમુચ્ચય સર્વ પરમાણુઓમાં ચાર સ્પર્શની અપેક્ષાએ) છટ્ટાણવડિયા હોય છે. [મૂલપાઠમાં પ્રશ્ન પદ્ધતિ બહુવચનની અપેક્ષા હોવાથી ચાર સ્પર્શનો પાઠ અહીં સુસંગત છે.]

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા પરમાણુ પુદ્ગલોના પર્યાયોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. મધ્યમસ્થિતિવાળા પરમાણુ પુદ્ગલોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ આ જ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. વિશેષતા માત્ર એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

૬૪ જહણ્ણઠિઈયાણં દુપ્પસિયાણં ચંધાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણઠિઈએ દુપ્પસિએ ચંધે જહણ્ણઠિઈયસ્સ દુપ્પસિયસ્સ ચંધસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પ્પસટ્ટયાએ તુલ્લે; ઓગાહણટ્ટયાએ સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્બહિએ । જઈ હીણે પ્પસહીણે, અહ અબ્બહિએ પ્પસઅબ્બહિએ, ઠિઈએ તુલ્લે, વણ્ણાદિ-ચરુપ્પાસેહિ ય છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઝક્કોસઠિઈએ વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસઠિઈએ વિ એવં ચેવ । ણવરં ઠિઈએ ચરુટ્ટાણવડિએ । એવં જાવ દસપ્પસિએ । ણવરં પ્પસપરિવુટ્ટી કાયવ્વા । ઓગાહણટ્ટયાએ તિસુ વિ ગમ્પસુ જાવ દસપ્પસિએ ણવ પ્પસા વટ્ટિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! તેના અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા દ્વિપ્રદેશી

સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળો એક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય સ્થિતિવાળા અન્ય દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ઢીન, કદાચિત્ તુલ્ય, કદાચિત્ અધિક હોય છે. જો ઢીન હોય તો એક પ્રદેશ ઢીન, અધિક હોય તો એક પ્રદેશ અધિક હોય છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; વર્ણાદિ તથા ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોનું કથન કરવું જોઈએ. મધ્યમ સ્થિતિવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધનું કથન પણ આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

આ જ રીતે યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કંધ સુધીનું કથન કરવું. વિશેષતા એ છે કે બધા સ્કંધોમાં ક્રમશઃ એક-એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. અવગાહનાના ત્રણેય આલાપકોનું યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કંધ સુધી આ જ રીતે કથન કરવું જોઈએ. તેની મધ્યમ અવગાહનામાં ક્રમશઃ નવ પ્રદેશોની વૃદ્ધિનું કથન કરવું.

૬૫ જહણ્ણટ્ઠિઈયાણં ભંતે ! સંખેજ્જપણસિયાણં ચંધા કેવહયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ઠેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ ?

ગોયમા ! જહણ્ણટ્ઠિઈએ સંખેજ્જપણસિએ ચંધે જહણ્ણટ્ઠિઈયસ્સ સંખેજ્જપણસિયસ્સ ચંધસ્સ દવ્વટ્ઠયાએ તુલ્લે, પણસટ્ઠયાએ દુટ્ઠાણવડિએ, ઓગાહણ્ણટ્ઠયાએ દુટ્ઠાણવડિએ, ઠિઈએ તુલ્લે, વણ્ણાદિ-ચરુપ્પાસેહિ ય છટ્ઠાણવડિએ ।

એવં ચક્કોસટ્ઠિઈએ વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસટ્ઠિઈએ વિ એવં ચેવ । ણવરં ઠિઈએ ચરુટ્ઠાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળો એક સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય સ્થિતિવાળા અન્ય સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ દુટ્ટાણવડિયા ઢીનાધિક છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ દુટ્ટાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે; વર્ણાદિ તથા ચાર સ્પર્શની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોનું કથન કરવું જોઈએ. મધ્યમ સ્થિતિવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોનું કથન પણ આ જ પ્રમાણે કરવું. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિ અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

૬૬ જહણ્ણટ્ઠિઈયાણં ભંતે ! અસંખેજ્જપણસિયાણં પોગ્ગલાણં કેવહયા પજ્જવા પણ્ણત્તા । ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ઠેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ ?

ગોયમા ! જહણ્ણટ્ઠિઈએ અસંખેજ્જપણસિએ જહણ્ણટ્ઠિઈયસ્સ અસંખેજ્જપણસિયસ્સ દવ્વટ્ઠયાએ તુલ્લે, પણસટ્ઠયાએ ચરુટ્ઠાણવડિએ, ઓગાહણ્ણટ્ઠયાએ ચરુટ્ઠાણવડિએ, ઠિઈએ તુલ્લે, વણ્ણાદિ-ચરુપ્પાસેહિ ય છટ્ઠાણવડિએ ।

एवं उक्कोसठिईए वि । अजहण्णमणुक्कोसठिईए वि एवं चेव । णवरं ठिईए चउट्टाणवडिए ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા એક અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય સ્થિતિવાળા અન્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે અને વર્ણાદિ તથા અંતિમ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છઠ્ઠાણવડિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. મધ્યમ સ્થિતિના અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં પણ આ જ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

૬૭ જહણ્ણઠિઈયાણં ભંતે ! અણંતપણ્ણસિયાણં ચંધાણં કેવણ્ણ પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણ્ણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ્ ?

ગોયમા ! જહણ્ણઠિઈએ અણંતપણ્ણસિએ ચંધે જહણ્ણઠિઈયસ્સ અણંતપણ્ણસિયસ્સ ચંધસ્સ દવ્વહ્ણયાએ તુલ્લે, પણ્ણસહ્ણયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણ્ણહ્ણયાએ ચરહ્ણાણવડિએ, ઠિઈએ તુલ્લે, વણ્ણાદિ-અહ્ણાસેહિ ય છટ્ટાણવડિએ ।

एवं उक्कोसठिईए वि । अजहण्णमणुक्कोसठिईए वि एवं चेव, णवरं ठिईए चउट्टाणवडिए ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિના અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિના અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળો એક અનંત પ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય સ્થિતિવાળા બીજા અનંત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છઠ્ઠાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય; વર્ણાદિ તથા આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છઠ્ઠાણવડિયા છે.

આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. મધ્યમ સ્થિતિના અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના વિષે પણ આ જ પ્રમાણે કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા પરમાણુ પુદ્ગલોથી લઈ અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.

પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સ્કંધની સ્થિતિ અસંખ્યાતકાલની હોય છે. તેમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધો સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે કારણ કે તેનું સ્થિતિસ્થાન એક જ છે. મધ્યમ સ્થિતિવાળા સ્કંધોમાં અસંખ્યાત સ્થિતિસ્થાન હોવાથી ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા થાય છે.

સ્થિતિની અપેક્ષાએ પરમાણુ અને સ્કંધોના પર્યાયો :-

સ્કંધોના પ્રકાર	દ્રવ્યથી	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
પરમાણુ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક પ્રદેશ હીનાધિક	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	એક પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ ૪૦/ ઉં સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	બે પ્રદેશ હીનાધિક	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	બે પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
દશ પ્રદેશી સ્કંધ ૪૦/ ઉં સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	નવ પ્રદેશ હીનાધિક	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	નવ પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ ૪૦/ઉં સ્થિતિ	તુલ્ય	દુટ્ટાણવડિયા	દુટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	દુટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
અસંખ્ય પ્રદેશી સ્કંધ ૪૦/ઉં સ્થિતિ	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ ૪૦/ઉં સ્થિતિ	તુલ્ય	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિ	તુલ્ય	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	૨૦ બોલમાં છટ્ટાણ

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વર્ણાદિમાં પુદ્ગલ-પર્યાયો :-

૬૮ જહણ્ણગુણકાલગાણં ભંતે ! પરમાણુપોગ્ગલાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણ્ણટ્ટેણં ભંતે એવં વુચ્ચઙ્ગ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલે પરમાણુપોગ્ગલે જહણ્ણગુણલકાલગસ્સ પરમાણુપોગ્ગલસ્સ

દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે, ઠિઈએ ચડટ્ટાણવડિએ, કાલ-વણ્ણપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસા વણ્ણા ણત્થિગંધ-રસ-ફાસપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિએ।

એવં ઉક્કોસગુણકાલએ વિ । એવમજહણ્ણમણુક્કોસગુણકાલએ વિ, ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા પરમાણુ પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય ગુણ કાળા પરમાણુ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ગુણ કાળો એક પરમાણુ પુદ્ગલ, જઘન્ય ગુણ કાળા અન્ય પરમાણુ પુદ્ગલથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; કાળા વર્ણના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, તેમાં શેષ વર્ણ નથી તથા ગંધ, રસ અને એ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા પરમાણુ, પુદ્ગલોની પ્રરૂપણા સમજવી જોઈએ.

આ જ રીતે મધ્યમગુણ કાળા પરમાણુ-પુદ્ગલની પ્રરૂપણા સમજી લેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે.

૬૯ જહણ્ણગુણકાલગાણં ભંતે ! દુપાસિયાણં ચંધાણં કેવડ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલએ દુપાસિએ ચંધે જહણ્ણગુણકાલગસ્સ દુપાસિયસ્સ ચંધસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસટ્ટયાએ તુલ્લે; ઓગાહણટ્ટયાએ સિય હીણે, સિય તુલ્લે, સિય અબ્બહિ। જઈ હીણે પાસહીણે, અહ અબ્બહિએ પાસમબ્બહિએ; ઠિઈએ ચડટ્ટાણવડિએ, કાલવણ્ણપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસવણ્ણાદિ-ઉવરિલ્લ-ચડફાસેહિ ય છટ્ટાણવડિએ । સે તેણટ્ટેણં ગોયમા એવં વુચ્ચઈ ।

એવં ઉક્કોસગુણકાલએ વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસગુણકાલએ વિ એવં ચેવ, ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં જાવ દસપાસિએ, ણવરં પાસપરિવુટ્ટી, ઓગાહણા તહેવ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણ કાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ કાળો એક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્યગુણ કાળા બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન છે, કદાચિત્ તુલ્ય છે, કદાચિત્ અધિક છે. જો હીન હોય તો એક પ્રદેશ હીન હોય, જો અધિક હોય તો એક પ્રદેશ અધિક હોય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; કાળા વર્ણ પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય અને શેષ વર્ણ તથા ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટગુણ કાળા દ્વિપ્રદેશીસ્કંધની પ્રરૂપણા સમજવી જોઈએ. મધ્યમગુણ કાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોનું કથન પણ આ પ્રકારે સમજવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં છટાણવડિયા છે.

તેવી રીતે યાવત્ દશપ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તેના પ્રદેશોની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. અવગાહનાની અપેક્ષાએ પણ તે જ પ્રમાણે છે.

૭૦ જહણ્ણગુણકાલગાણં ભંતે ! સંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધાણં કેવહ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલે સંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધે જહણ્ણગુણકાલગસ્સ સંખેજ્જ પણ્ણસિયાણં ધંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પણ્ણસટ્ટયાણં દુટ્ટાણવડિણં, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણં દુટ્ટાણવડિણં, ઠિઈણં ચરુટ્ટાણવડિણં, કાલવણ્ણપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણાદિ- ઉવરિલ્લચરુપાસેહિં ય છટ્ટાણવડિણં । એવં ઉક્કોસગુણકાલે વિ । અજહણ્ણમણ્ણુક્કોસગુણકાલે વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણ કાળા સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ કાળો એક સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્યગુણ કાળા બીજા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ દુટ્ટાણવડિયા હીનાધિક; અવગાહનાની અપેક્ષાએ દુટ્ટાણવડિયા હીનાધિક; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; કાળાવર્ણના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય અને શેષ વર્ણ આદિ તથા અંતિમ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. મધ્યમ ગુણ કાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે.

૭૧ જહણ્ણગુણકાલયાણં ભંતે ! અસંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધાણં કેવહ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલે અસંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધે જહણ્ણગુણકાલગસ્સ અસંખેજ્જપણ્ણસિયાણં ધંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પણ્ણસટ્ટયાણં ચરુટ્ટાણવડિણં, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણં ચરુટ્ટાણવડિણં, ઠિઈણં ચરુટ્ટાણવડિણં, કાલવણ્ણપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણાદિ- ઉવરિલ્લચરુપાસેહિં ય છટ્ટાણવડિણં ।

એવં ઉક્કોસગુણકાલે વિ । અજહણ્ણમણ્ણુક્કોસગુણકાલે વિ એવં ચેવ, ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન**— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય ગુણ કાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય ગુણ કાળો એક અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય ગુણ કાળા બીજા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા હીનાધિક; કાળા વર્ણની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શેષ વર્ણાદિ અને અંતિમ ચાર સ્પર્શની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોનું કથન કરવું જોઈએ. આ જ રીતે મધ્યમગુણ કાળા અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે.

૭૨ જહણ્ણગુણકાલગાણં ભંતે ! અણંતપણસિયાણં ચંધાણં કેવણ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! एवं वुच्चइ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલે અણંતપણસિયાણં ચંધે જહણ્ણગુણકાલયસ્સ અણંતપણસિયાણં ચંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણે તુલ્લે, પણસટ્ટયાણે છટ્ટાણવડિણે, ઓગાહણટ્ટયાણે ચરટ્ટાણવડિણે, ઠિઈણે ચરટ્ટાણવડિણે, કાલવણ્ણપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણાદિ અટ્ટફાસેહિં ય છટ્ટાણવડિણે।

एवं उक्कोसगुणकालए वि । अजहण्णमणुक्कोसगुणकालए वि एवं चेव, णवरं सट्टाणे छट्टाणवडिए ।

एवं नीललोहियहालिद्दसुक्किल्लसुब्धिगंधदुब्धिगंधतित्तकडुयकसायअंबिलमहुररसपज्जवेहं य वत्तव्वया भाणियव्वा । णवरं परमाणु-पोग्गलस्स सुब्धिगंधस्स दुब्धिगंधो ण भण्णइ, दुब्धिगंधस्स सुब्धिगंधो ण भण्णइ, तित्तस्स अवसेसा रसा ण भण्णंति। एवं कडुयाईण वि । सेसं तं चेव ।

ભાવાર્થ :— **પ્રશ્ન**— હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર**— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન**— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણ કાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય ગુણ કાળો એક અનંતપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય ગુણ કાળા અન્ય અનંત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; કાળા વર્ણપર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શેષ વર્ણાદિ અને આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે મધ્યમગુણ કાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોનું કથન કરવું જોઈએ.

આ રીતે નીલ, લાલ, પીળો, શ્વેત વર્ણ; સુગંધ, દુર્ગંધ; તિક્ત-તીખા, કડવા, કષાયેલા, ખાટા, મધુરરસ વગેરેના પર્યાયોથી પણ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોની વક્તવ્યતા કહેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે

સુગંધવાળા પરમાણુ પુદ્ગલમાં દુર્ગંધનું કથન ન કરવું અને દુર્ગંધવાળા પરમાણુ પુદ્ગલમાં સુગંધનું કથન ન કરવું. કારણ કે તે પરસ્પર વિરોધી છે. તિક્ત રસમાં શેષ રસ ન હોવાથી તેનું કથન ન કરવું. કટુ આદિ રસોના વિષયમાં પણ આ રીતે જ સમજવું જોઈએ એટલે કે પ્રતિપક્ષી રસ ન કહેવા. શેષ કથન પૂર્વવત્ છે.

૭૩ જહણ્ણગુણકક્ષડાણં અણંતપર્ણસિયાણં ચંધાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણત્તા? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ધંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકક્ષડે અણંતપર્ણસિયાણં ચંધે જહણ્ણગુણકક્ષડસ્સ અણંતપર્ણસિયાસ્સ ચંધસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પર્ણસટ્ટયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણટ્ટયાએ ચઙ્ગટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચઙ્ગટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધરસેહિં છટ્ટાણવડિએ, કક્ષડફાસપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં સત્તફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસગુણકક્ષડે વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસગુણકક્ષડે વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ । એવં મઝયગરુયલહુએ વિ ધાણિયવ્વે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કર્કશ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણ કર્કશ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ કર્કશ એક અનંત પ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્યગુણ કર્કશ બીજા અનંતપ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, રસની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; કર્કશ પર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય અને શેષ સાત સ્પર્શોના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટગુણ કર્કશ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં જાણવું જોઈએ. આ જ રીતે મધ્યમગુણ કર્કશ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના વિષે પણ કથન કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે. આ રીતે મૂદુ, ગુરુ(ભારે) અને લઘુ(હળવા) સ્પર્શવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધના વિષયમાં કથન કરવું જોઈએ.

૭૪ જહણ્ણગુણસીયાણં ધંતે ! પરમાણુપોગ્ગલાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ધંતે એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણસીયાણં પરમાણુપોગ્ગલાણં જહણ્ણગુણસીયાસ્સ પરમાણુપોગ્ગલાસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પર્ણસટ્ટયાએ તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાએ તુલ્લે, ઠિઈએ ચઙ્ગટ્ટાણવડિએ, વણ્ણગંધરસેહિં છટ્ટાણવડિએ, સીયાફાસપજ્જવેહિં ય તુલ્લે, ઉસિણાસો ણ ધણ્ણઈ, ણિદ્ધલુક્ષફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ઉક્કોસગુણસીયાણં વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસગુણસીયાણં વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ શીત પરમાણુ પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે

ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય ગુણ શીત પરમાણુ પુદ્ગલોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય ગુણ શીત સ્પર્શવાળો એક પરમાણુ પુદ્ગલ, જઘન્યગુણ શીત સ્પર્શવાળા બીજા પરમાણુ પુદ્ગલથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, પ્રદેશની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ અને રસની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા; શીત સ્પર્શ પર્યાયોથી તુલ્ય છે; શીત સ્પર્શ હોય ત્યાં ઉષ્ણ સ્પર્શ હોતો નથી, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ સ્પર્શ પર્યાયોની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ શીત પરમાણુ પુદ્ગલોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. આ જ રીતે મધ્યમગુણ શીત પરમાણુ પુદ્ગલોના સંબંધમાં પણ કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં છઠાણવડિયા છે.

૭૫ જહણ્ણગુણસીયાણં દુપણ્ણસીયાણં ચંધાણં કેવણ્ણ પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણ્ણતા । સે કેણ્ણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણસીયાણં દુપણ્ણસીયાણં જહણ્ણગુણસીયાણં દુપણ્ણસીયાણં દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પણ્ણસટ્ટયાણં તુલ્લે, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણં સીયા હીણે, સીયા તુલ્લે, સીયા અબ્ભહિણે, જઈ હીણે પણ્ણસહીણે, અહ અબ્ભહિણે પણ્ણસમબ્ભહિણે, ઠિઈણે ચરટ્ટાણવડિણે, વણ્ણગંધરસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિણે, સીયાફાસપજ્જવેહિં તુલ્લે, ડસિણ્ણિદ્ધલુક્ખફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિણે ।

એવં ડવ્વકોસગુણસીયાણં વિ । અજહણ્ણમણ્ણુક્કોસગુણસીયાણં વિ એવં ચેવ, ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિણે । એવં જાવ દસપણ્ણસીયાણં । ણવરં ઓગાહણ્ણટ્ટયાણં પણ્ણસપરિવટ્ટી કાયવ્વા જાવ દસપણ્ણસીયાણં ણવ પણ્ણસા વટ્ટિજ્જંતિ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! જઘન્ય ગુણ શીત દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર— હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન— હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે, જઘન્ય ગુણ શીત દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર— હે ગૌતમ ! જઘન્ય ગુણ શીત સ્પર્શવાળો એક દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય ગુણ શીત સ્પર્શવાળા બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ ડીન, કદાચિત્ તુલ્ય અને કદાચિત્ અધિક હોય છે. જો ડીન હોય તો એક પ્રદેશ ડીન હોય છે, જો અધિક હોય તો એક પ્રદેશ અધિક હોય છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણ, ગંધ, અને રસપર્યાયની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે; શીત સ્પર્શપર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય અને ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ તથા રૂક્ષ સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છઠાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ શીત સ્પર્શવાળા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયો સંબંધી વક્તવ્યતા જાણવી જોઈએ. આ જ રીતે મધ્યમ ગુણ શીત દ્વિપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાય સંબંધી કથન કરવું જોઈએ.

આ રીતે દશપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોની વક્તવ્યતા સમજી લેવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે અવગાહનાની અપેક્ષાએ એક-એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. આ રીતે દશ પ્રદેશી સ્કંધ સુધી નવ પ્રદેશ વધે છે.

૭૬ જહણ્ણગુણસીયાણં ભંતે ! સંખેજ્જપણ્ણસીયાણં ધંધાણં કેવલ્લયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણસીયાણં સંખેજ્જપણ્ણસીયાણં ધંધે જહણ્ણગુણસીયાણં સંખેજ્જપણ્ણસીયાણં સંધસસ દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પણ્ણસટ્ટયાણં દુટ્ટાણવડિણં, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણં દુટ્ટાણવડિણં, ઠિઈણં ચરટ્ટાણવડિણં, વણ્ણાઈઈહિં છટ્ટાણવડિણં, સીયાણં પજ્જવેહિં તુલ્લે, ડસિણ્ણિણ્ણલુક્ખેહિં છટ્ટાણવડિણં ।

એવં ડકકોસગુણસીયાણં વિ । અજહણ્ણમણ્ણકકોસગુણસીયાણં વિ એવં ચેવ, ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય ગુણ શીત સ્પર્શવાળા સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્યગુણ શીત સ્પર્શ- વાળા સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ગુણ શીત સ્પર્શવાળા એક સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્ય ગુણ શીત સ્પર્શવાળા અન્ય સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ દુટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ દુટ્ટાણવડિયા છે; સ્થિતિની અપેક્ષાએ યૌઠાણવડિયા છે; વર્ણ, ગંધ, રસની અપેક્ષાએ ઇટ્ટાણવડિયા છે; શીત સ્પર્શની અપેક્ષાએ તુલ્ય અને ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ સ્પર્શની અપેક્ષાએ ઇટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ શીત સ્પર્શવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધો સંબંધી પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. મધ્યમ ગુણ શીત સ્પર્શવાળા સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધો સંબંધી કથન પણ આ જ રીતે કરવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં ઇટ્ટાણવડિયા છે.

૭૭ જહણ્ણગુણસીયાણં ભંતે ! અસંખેજ્જપણ્ણસીયાણં ધંધાણં કેવલ્લયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણસીયાણં અસંખેજ્જપણ્ણસીયાણં ધંધે જહણ્ણગુણસીયાણં અસંખેજ્જપણ્ણસીયાણં સંધસસ દવ્વટ્ટયાણં તુલ્લે, પણ્ણસટ્ટયાણં ચરટ્ટાણવડિણં, ઓગાહણ્ણટ્ટયાણં ચરટ્ટાણવડિણં, ઠિઈણં ચરટ્ટાણવડિણં, વણ્ણાદિપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિણં, સીયાણં પજ્જવેહિં તુલ્લે, ડસિણ્ણિણ્ણલુક્ખફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિણં ।

એવં ડકકોસગુણસીયાણં વિ । અજહણ્ણમણ્ણકકોસગુણસીયાણં વિ એવં ચેવ, ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ શીત સ્પર્શવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય ગુણ શીત સ્પર્શવાળા અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય ગુણ શીત સ્પર્શવાળા એક અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્યગુણશીત

સ્પર્શવાળા અન્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણાદિની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; શીત સ્પર્શની અપેક્ષાએ તુલ્ય અને ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ સ્પર્શની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટગુણશીત સ્પર્શવાળા અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો સંબંધી પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. મધ્યમગુણ શીત સ્પર્શવાળા અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધો વિષયક પ્રરૂપણા પણ આ જ રીતે કરવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે તે સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

૭૮ જહણ્ણગુણસીયાણં ભંતે ! અણંતપણસિયાણં ચંધાણં કેવહ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ ।

ગોયમા ! જહણ્ણગુણસીએ અણંતપણસિએ ચંધે જહણ્ણગુણસીયસ્સ અણંતપણસિયસ્સ ચંધસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પણસટ્ટયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણટ્ટયાએ ચડટ્ટાણવડિએ, ઠિઈએ ચડટ્ટાણવડિએ વણ્ણાદિપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ, સીયફાસપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં સત્તફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ડકકોસગુણસીએ વિ । અજહણ્ણમણુકકોસગુણસીએ વિ એવં ચેવ । ણવરં સટ્ટાણે છટ્ટાણવડિએ ।

એવં ડસિણે ણિદ્ધે લુકખે જહા સીએ । પરમાણુપોગ્ગલસ્સ તહેવ પડિવક્કો સવ્વેસિં ણ ભણ્ણહિં ત્તિ ભાણિયવ્વં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ શીત સ્પર્શવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ?
ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે, જઘન્યગુણ શીત સ્પર્શવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ શીત સ્પર્શવાળો એક અનંત પ્રદેશી સ્કંધ, જઘન્યગુણ શીત સ્પર્શવાળા અન્ય અનંત પ્રદેશી સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; વર્ણાદિ પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. શીત સ્પર્શની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે, શેષ સાત સ્પર્શની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

આ જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ શીત સ્પર્શવાળા અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં કહેવું જોઈએ. મધ્યમગુણ શીત સ્પર્શવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કંધો સંબંધી પ્રરૂપણા પણ આ જ રીતે કરવી જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે. અર્થાત્ આઠે સ્પર્શની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

જે રીતે (જઘન્યાદિ યુક્ત) શીતસ્પર્શવાળા પરમાણુથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના વિષયમાં કહ્યું, તે જ રીતે ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ સ્પર્શના પરમાણુ યાવત્ અનંત પ્રદેશી સ્કંધના વિષયમાં કહેવું. તેમાં પણ પરમાણુ પુદ્ગલના કથનમાં સર્વત્ર પ્રતિપક્ષી સ્પર્શ ન કહેવા અર્થાત્ પરમાણુમાં શીત સ્પર્શ હોય તો ઉષ્ણ સ્પર્શ ન હોય, ઉષ્ણ સ્પર્શ હોય તો શીત સ્પર્શ ન હોય, સ્નિગ્ધ સ્પર્શ હોય તો રૂક્ષ સ્પર્શ ન હોય અને રૂક્ષ સ્પર્શ હોય તો સ્નિગ્ધ સ્પર્શ હોતો નથી.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં પરમાણુ આદિ પુદ્ગલ સ્કંધોમાં જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ વર્ણાદિ ભાવોની અપેક્ષાએ પર્યાયોનું કથન છે.

પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં જે જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ વર્ણાદિની પૃચ્છા હોય તે વર્ણાદિ સ્વસ્થાનથી તુલ્ય હોય છે. જેમ કે જઘન્ય ગુણ કાળો પરમાણુ, જઘન્ય ગુણ અન્ય સર્વ કાળા પરમાણુઓથી કાળા વર્ણની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે, શેષ વર્ણાદિની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા હોય છે.

પરમાણુથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં જે મધ્યમ ગુણ વર્ણાદિની પૃચ્છા હોય, તે વર્ણાદિમાં પણ(સ્વસ્થાનમાં) છટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે. કારણ કે મધ્યમ ગુણ વર્ણાદિના અનંતસ્થાન છે.

વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાંથી એક પરમાણુમાં કોઈ પણ એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ અને બે સ્પર્શ; એમ કુલ પાંચ બોલ હોય છે. પરમાણુ એક પ્રદેશી છે, તેથી તેમાં એકથી વધારે વર્ણાદિ અને બેથી વધારે સ્પર્શ હોતા નથી અર્થાત્ શીત અને ઉષ્ણમાંથી કોઈપણ એક સ્પર્શ અને સ્નિગ્ધ-રૂક્ષમાંથી કોઈપણ એક સ્પર્શ, તેમ પરમાણુમાં બે સ્પર્શ હોય છે અને અનેક પરમાણુઓમાં પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને ચાર સ્પર્શ, કુલ સોળ બોલ હોય છે. અનંત પ્રદેશી બાદર સ્કંધ સિવાય બધા જ સ્કંધોમાં ચાર સ્પર્શ સહિત વર્ણાદિ ૧૬ બોલ હોય છે અને અનંત પ્રદેશી બાદર સ્કંધમાં આઠ સ્પર્શ સહિત વર્ણાદિ ૨૦ બોલ હોય છે. આ રીતે પરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશીથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધોમાં વર્ણાદિની અનંત પર્યાયો થાય છે.

વર્ણાદિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
પરમાણુ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણ મધ્યમ કાળાવર્ણ	તુલ્ય તુલ્ય	તુલ્ય તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	કાળા વર્ણથી તુલ્ય અન્ય ગંધાદિ ૧૧ બોલ છટ્ટાણવડિયા ૧૨ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણ મધ્યમ કાળાવર્ણ	તુલ્ય તુલ્ય	એક પ્રદેશ હીનાધિક અથવા તુલ્ય "	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	કાળા વર્ણથી તુલ્ય અન્ય વર્ણાદિ ૧૫ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા ૧૬ બોલ છટ્ટાણવડિયા
દશ પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણ મધ્યમ કાળાવર્ણ	તુલ્ય તુલ્ય	નવ પ્રદેશ હીનાધિક અથવા તુલ્ય "	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	કાળા વર્ણથી તુલ્ય અન્ય વર્ણાદિ ૧૫ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
સંખ્યાત પ્રદેશી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણ મધ્યમ કાળાવર્ણ	દુષ્ટાણવડિયા દુષ્ટાણવડિયા	દુષ્ટાણવડિયા દુષ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	કાળા વર્ણથી તુલ્ય અન્ય વર્ણાદિ ૧૫ બોલ છટ્ટાણવડિયા ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા

પુદ્ગલ પ્રકાર	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
અસંખ્યાત પ્રદેશી જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણ મધ્યમ કાળાવર્ણ	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	કાળા વર્ણથી તુલ્ય અન્ય વર્ણાદિ ૧૫ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણ મધ્યમ કાળાવર્ણ	છટ્ટાણવડિયા છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	કાળા વર્ણથી તુલ્ય, અન્ય વર્ણાદિ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કર્કશ સ્પર્શ મધ્યમ કર્કશ સ્પર્શ	છટ્ટાણવડિયા છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા ચૌઠાણવડિયા	કર્કશ સ્પર્શથી તુલ્ય, અન્ય વર્ણાદિ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
<p>★ કાળા વર્ણની જેમ અન્ય ચાર વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ અને ચાર અંતિમ સ્પર્શનું કથન કરવું. ★ સર્વત્ર પરમાણુમાં વર્ણ કે ગંધ આદિ જેની પૃચ્છા હોય તેના પ્રતિપક્ષી શેષ વર્ણ કે ગંધ આદિ ન કહેવા. ★ કર્કશ સ્પર્શની જેમ મૃદુ, હળવો, ભારે સ્પર્શયુક્ત અનંતપ્રદેશી સ્કંધનું કથન કરવું. આ ચારે સ્પર્શમાં પરમાણુથી અસંખ્ય પ્રદેશી સુધીના સ્કંધોનું કથન ન કરવું, કારણ કે આ ચાર સ્પર્શ માત્ર અનંતપ્રદેશી સ્કંધમાં જ હોય છે.</p>				

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પર્યાયો :-

૭૯ જહણ્ણપણ્ણસિયાણં ભંતે ! ઁંધાણં કેવણ્ણ પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા ।
સે કેણ્ણદ્દેણં ભંતે ! ઁવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણપણ્ણસિ ઁંધે જહણ્ણપણ્ણસિયસ્સ ઁંધસ્સ દવ્વટ્ટયાઁ તુલ્લે;
પણ્ણસટ્ટયાઁ તુલ્લે, ઓગાહણ્ણટ્ટયાઁ સિય હીણે સિય તુલ્લે સિય અબ્ભહિઁ, જઈ હીણે
પણ્ણસહીણે, જઈ અબ્ભહિઁ પણ્ણસમ્ભહિઁ; ઠિઈઁ ચરટ્ટાણવડિઁ, વણ્ણગંધ-રસ-ઁવરિલ્લ-
ચરફાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિઁ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત
પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યપ્રદેશી ઁક સ્કંધ, જઘન્ય પ્રદેશી બીજા સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય
છે, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન છે, કદાચિત્ તુલ્ય છે અને કદાચિત્
અધિક છે. જો હીન હોય તો, ઁક પ્રદેશ હીન અને અધિક હોય તો પણ ઁક પ્રદેશ અધિક હોય છે. સ્થિતિની
અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણ, ગંધ, રસ તથા અંતિમ ચાર સ્પર્શોના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

૮૦ ઁવ્કોસપણ્ણસિયાણં ભંતે ! ઁંધાણં કેવણ્ણ પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા ।

સે કેળદ્વેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! ઉક્કોસપણસિણે ઁંધે ઉક્કોસપણસિયસ્સ ઁંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણે તુલ્લે, પણ સટ્ટયાણે તુલ્લે, ઓગાહણટ્ટયાણે ચરડટ્ટાણવડિણે, ઠિઈણે ચરડટ્ટાણવડિણે, વણ્ણાદિ-અટ્ટફાસપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશી એક સ્કંધ, ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી અન્ય સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ તથા આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

૮૧ અજહણ્ણમણુક્કોસપણસિયાણં ભંતે ! ઁંધાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેળદ્વેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! અજહણ્ણમણુક્કોસપણસિણે ઁંધે અજહણ્ણમણુક્કોસપણસિયસ્સ ઁંધસ્સ દવ્વટ્ટયાણે તુલ્લે, પણસટ્ટયાણે છટ્ટાણવડિણે, ઓગાહણટ્ટયાણે ચરડટ્ટાણવડિણે, ઠિઈણે ચરડટ્ટાણવડિણે, વણ્ણાદિ અટ્ટફાસપજ્જવેહિ ય છટ્ટાણવડિણે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મધ્યમ પ્રદેશી એક સ્કંધ, મધ્યમપ્રદેશી અન્ય સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ તથા આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં સમુચ્ચય રૂપે જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમપ્રદેશી સ્કંધના પર્યાયોનું કથન છે.

દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ જઘન્યપ્રદેશી સ્કંધ છે. અનંતના અનંત ભેદ હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટપ્રદેશી સ્કંધ છે અને ત્રિપ્રદેશીથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધો મધ્યમપ્રદેશી સ્કંધ છે. જઘન્યપ્રદેશી સ્કંધ દ્વિપ્રદેશી હોવાથી તેમાં ચાર સ્પર્શ હોય, ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ બાદર અનંત પ્રદેશી હોવાથી તેમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે અને મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધમાં અનેક પ્રકારના સ્કંધો હોવાથી સમુચ્ચય રૂપે આઠ સ્પર્શ હોય છે. સંપૂર્ણ લોકવ્યાપી જે સ્કંધો હોય છે તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી હોતા નથી, મધ્યમ પ્રદેશી હોય છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશીમાં અવગાહના તથા સ્થિતિ ચૌઠાણવડિયા કહી છે અને મધ્યમ પ્રદેશીમાં અનંતાનંત પ્રકારના સ્કંધો હોવાથી ત્યાં પણ સ્થિતિ અને અવગાહના ચૌઠાણવડિયા જ થાય છે.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાની અપેક્ષાએ પર્યાયો :-

૮૨ જહણ્ણોગાહણગાણં ભંતે ! પોગ્ગલાણં કેવડયા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેળદ્વેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

ગોયમા ! જહણ્ણોગાહણગાણ પોગ્ગલે જહણ્ણોગાહણગસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાણ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાણ છટ્ટાણવડિણ, ઓગાહણટ્ટયાણ તુલ્લે, ઠિઈણ ચઠટ્ટાણવડિણ, વણ્ણાદિ ઉવરિલ્લિલાસેહિ ય છટ્ટાણવડિણ । ઉક્કોસોગાહણગાણ વિ એવં ચેવ । ણવરં ઠિઈણ તુલ્લે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળા પુદ્ગલોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય અવગાહનાવાળા પુદ્ગલ સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહનાવાળો એક પુદ્ગલ સ્કંધ જઘન્ય અવગાહનાવાળા બીજા પુદ્ગલ સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ તુલ્ય; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ તથા શીત-ઉષ્ણાદિ ચાર સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા સ્કંધોના પર્યાયોના વિષયમાં આ જ રીતે કહેવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે.

૮૩ અજહણ્ણમણુક્કોસોગાહણગાણં ભંતે ! પોગ્ગલાણં કેવડ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા અણંતા । સે કેણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઈ ?

અજહણ્ણમણુક્કોસોગાહણગાણ પોગ્ગલે અજહણ્ણમણુક્કોસોગાહણસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાણ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાણ છટ્ટાણવડિણ, ઓગાહણટ્ટયાણ ચઠટ્ટાણવડિણ, ઠિઈણ ચઠટ્ટાણવડિણ, વણ્ણાદિ-અટ્ટુલાસપજ્જવેહિં છટ્ટાણવડિણ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! મધ્યમ અવગાહનાવાળા સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ ! અનંત પર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે મધ્યમ અવગાહનાવાળા સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! મધ્યમ અવગાહનાવાળો એક પુદ્ગલ સ્કંધ, મધ્યમ અવગાહનાવાળા અન્ય પુદ્ગલ સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા અને વર્ણાદિ તથા આઠ સ્પર્શોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જઘન્યાદિ ત્રણ પ્રકારની અવગાહનાની અપેક્ષાએ સ્કંધોના પર્યાયોનું નિરૂપણ છે.

એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધ જઘન્ય અવગાહનાવાળા છે. દ્વિપ્રદેશીથી અનંતપ્રદેશી સુધીના સ્કંધો એક આકાશપ્રદેશ પર સ્થિત થઈ શકે છે. તેથી જઘન્ય અવગાહનાવાળા સ્કંધોમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. તે સ્કંધોની સ્થિતિ એક સમયથી લઈને અસંખ્યાત સમયની હોવાથી સ્થિતિની અપેક્ષાએ તેમાં ચૌઠાણવડિયા ન્યૂનાધિકતા હોય છે. જઘન્ય અવગાહનાવાળા એટલે એક આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત હોવાથી તે સૂક્ષ્મ સ્કંધ છે, તેથી તેમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે. વર્ણાદિ અને ચાર સ્પર્શની અપેક્ષાએ તે છટ્ટાણવડિયા હોય છે. સંપૂર્ણ લોકમાં સ્થિત હોય તે સ્કંધ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા

છે. તે પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે. તેનું સર્વ કથન જઘન્ય અવગાહનાની જેમ છે પરંતુ તેમાં વિશેષતા એ છે કે તે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય હોય છે કારણ કે દરેક લોકવ્યાપી સ્કંધની સ્થિતિ એક સમયની હોય છે.

વિસ્રસા પરિણામથી કેટલાય સ્કંધો લોકવ્યાપી થાય છે અને કેવળી સમુદ્ઘાતમાં પણ આત્મપ્રદેશો સાથે કર્મસ્કંધ લોકવ્યાપી બને છે. તેની લોકવ્યાપક થવાની પ્રક્રિયામાં પ્રથમ સમયે દંડ, બીજા સમયે કપાટ, ત્રીજા સમયે મથાન અને ચોથા સમયે તે સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે. આ રીતે તેની સર્વોત્કૃષ્ટ લોકવ્યાપી અવગાહના એક સમયની હોય છે.

બે આકાશપ્રદેશથી અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશ પર સ્થિત સ્કંધો મધ્યમ અવગાહનાવાળા છે. તેમાં દ્વિપ્રદેશીથી લઈને અનંતપ્રદેશી સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ સ્કંધનો સમાવેશ થાય છે. તેથી તેમાં સમુચ્ચય(સર્વ સ્કંધોની) અપેક્ષાએ આઠ સ્પર્શ અને વર્ણાદિ ૨૦ બોલ હોય છે.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની અપેક્ષાએ પર્યાયો :-

૮૪ જહણ્ણદ્વિર્ઘ્યાણં ભંતે ! પોગ્ગલાણં કેવહ્યા પજ્જવા પણ્ણત્તા ? ગોયમા ! અણંતા । સે કેણદ્દેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચહ ?

ગોયમા ! જહણ્ણઠિર્ઘે પોગ્ગલે જહણ્ણઠિર્ઘેયસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પપ્પસટ્ટયાએ છટ્ટાણવહિએ, ઓગાહણ્ણટ્ટયાએ ચરટ્ટાણવહિએ, ઠિર્ઘે તુલ્લે, વણ્ણાદિ-અટ્ટફાસ-પજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવહિએ । એવં ડકકોસઠિર્ઘે વિ । અજહણ્ણમણ્ણકોસઠિર્ઘે એવં ચેવ; ણવરં ઠિર્ઘે વિ ચરટ્ટાણવહિએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્ય સ્થિતિવાળા પુદ્ગલ સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? **ઉત્તર-** હે ગૌતમ ! અનંતપર્યાયો છે. **પ્રશ્ન-** હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોના અનંતપર્યાયો છે ?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિનો એક પુદ્ગલ જઘન્ય સ્થિતિના અન્ય પુદ્ગલથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવહિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવહિયા છે, સ્થિતિની અપેક્ષાએ તુલ્ય; અને વર્ણાદિ તથા આઠ સ્પર્શોના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવહિયા છે.

આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના પુદ્ગલોના પર્યાયોના વિષયમાં પણ કહેવું જોઈએ. મધ્યમ સ્થિતિના પુદ્ગલોના પર્યાયોનું કથન પણ પૂર્વવત્ જાણવું જોઈએ. વિશેષતા એ છે કે સ્થિતિની અપેક્ષાએ તે ચૌઠાણવહિયા છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોના પર્યાયોનું પ્રતિપાદન છે.

એક સમયની સ્થિતિવાળા સ્કંધને જઘન્ય સ્થિતિવાળા સ્કંધ કહે છે. બે સમયથી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા સ્કંધને મધ્યમ સ્થિતિવાળા સ્કંધ અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા સ્કંધને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધ કહે છે. ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિવાળા સ્કંધમાં દ્વિપ્રદેશીથી અનંતપ્રદેશી

સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ બંને પ્રકારના સ્કંધોનો સમાવેશ થાય છે. તેથી આઠ સ્પર્શ સહિત વર્ણાદિ ૨૦ બોલ ત્રણે પ્રકારની સ્થિતિમાં કહ્યા છે.

જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણ વર્ણાદિ યુક્ત સ્કંધોના પર્યાયો :-

૮૫ જહણ્ણગુણકાલગાણં ભંતે ! પોગ્ગલાણં કેવઙ્ગયા પજ્જવા પણ્ણતા ? ગોયમા ! અણ્ણતા । સે કેણ્ણટ્ટેણં ભંતે ! એવં વુચ્ચઙ્ગ ?

ગોયમા ! જહણ્ણગુણકાલે પોગ્ગલે જહણ્ણગુણકાલગસ્સ પોગ્ગલસ્સ દવ્વટ્ટયાએ તુલ્લે, પાસદ્દયાએ છટ્ટાણવડિએ, ઓગાહણ્ણટ્ટયાએ ચડ્ડાણવડિએ, ઠિઈએ ચડ્ડાણવડિએ, કાલવણ્ણપજ્જવેહિં તુલ્લે, અવસેસેહિં વણ્ણગંધ-રસ-ફાસપજ્જવેહિં ય છટ્ટાણવડિએ, સે એણ્ણટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઙ્ગ જહણ્ણગુણકાલગાણં પોગ્ગલાણં અણ્ણતા પજ્જવા પણ્ણતા ।

એવં ઉક્કોસગુણકાલે વિ । અજહણ્ણમણુક્કોસગુણકાલે વિ એવં ચેવ, ણવરં સદ્દાણે છટ્ટાણવડિએ ।

એવં જહા કાલવણ્ણપજ્જવાણં વત્તવ્વયા ભણિયા તહા સેસાણ વિ વણ્ણગંધ-રસ-ફાસપજ્જવાણં વત્તવ્વયા ભાણિયવ્વા જાવ અજહણ્ણમણુક્કોસગુણલુક્કે સદ્દાણે છટ્ટાણવડિએ સે તં રૂવિઅજીવપજ્જવા । સે તં અજીવપજ્જવા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! જઘન્યગુણ કાળા પુદ્ગલ સ્કંધોના કેટલા પર્યાયો છે ? ઉત્તર- હે ગૌતમ! અનંતપર્યાયો છે. પ્રશ્ન- હે ભગવન્ ! તેનું શું કારણ છે કે જઘન્ય ગુણકાળા પુદ્ગલના અનંત પર્યાયો છે?

ઉત્તર- હે ગૌતમ ! જઘન્યગુણ કાળો એક પુદ્ગલ સ્કંધ, જઘન્યગુણ કાળા બીજા પુદ્ગલ સ્કંધથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તુલ્ય; પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા; અવગાહનાની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા; સ્થિતિની અપેક્ષાએ ચૌઠાણવડિયા છે, કાળા વર્ણપર્યાયોની અપેક્ષાએ તુલ્ય; શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની અપેક્ષાએ છટ્ટાણવડિયા છે. તેથી હે ગૌતમ ! એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે જઘન્યગુણ કાળા પુદ્ગલ સ્કંધોના અનંત પર્યાયો છે.

તે જ રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા પુદ્ગલોના પર્યાયોનું કથન છે. મધ્યમગુણ કાળા પુદ્ગલ સ્કંધોના પર્યાયોનું કથન પણ આ જ રીતે છે. તેમાં વિશેષતા એ છે કે સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા હીનાધિકતા હોય છે.

જે રીતે કાળાવર્ણ પર્યાયોની વક્તવ્યતા કહી છે. તે જ રીતે શેષ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોની વક્તવ્યતા, “અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ(મધ્યમ)ગુણ રૂક્ષ સ્પર્શ સ્વસ્થાનમાં છટ્ટાણવડિયા છે,” અહીં સુધી કહેવી જોઈએ. આ રૂપી અજીવ પર્યાયોની પ્રરૂપણા છે અને આ રીતે અજીવ પર્યાય સંબંધી નિરૂપણ પણ પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન :-

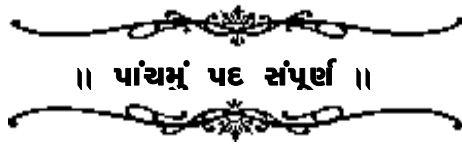
પ્રસ્તુત સૂત્રોમાં જઘન્ય-મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પર્યાયોનું પૂર્વવત્ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

એક ગુણ કાળા વર્ણવાળા સ્કંધ જઘન્ય ગુણ કાળા વર્ણવાળા સ્કંધ કહેવાય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતગુણ કાળા પુદ્ગલ ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલ કહેવાય છે. બેથી લઈને અનંતગુણ સુધીના કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલ મધ્યમગુણ કાળા વર્ણવાળા પુદ્ગલ કહેવાય છે.

આ ત્રણે પ્રકારમાં દ્વિપ્રદેશીથી લઈને અનંતપ્રદેશી સુધીના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ બંને પ્રકારના સ્કંધોનો સમાવેશ થાય છે.

સમુચ્ચય પ્રદેશ, અવગાહના, સ્થિતિ, ભાવની અપેક્ષાએ સ્કંધોના પર્યાયો :-

પુદ્ગલ પ્રકાર	પ્રદેશથી	અવગાહનાથી	સ્થિતિથી	વર્ણાદિથી (૨૦ બોલ)
પ્રદેશ				
જઘન્ય પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	એક પ્રદેશ હીનાધિક	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલ છટ્ટાણ
ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધ	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૨૦ બોલ છટ્ટાણ
મધ્યમ પ્રદેશી સ્કંધ	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણ
અવગાહના				
જઘન્ય અવગાહનાવાળા સ્કંધ	છટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા સ્કંધ	છટ્ટાણવડિયા	તુલ્ય	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૧૬ બોલમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ અવગાહનાવાળા સ્કંધ	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણ
સ્થિતિ				
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-વાળા સ્કંધ	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	તુલ્ય	વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણવડિયા
મધ્યમ સ્થિતિવાળા સ્કંધ	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણ
ભાવ				
જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળાવર્ણ-યુક્ત સ્કંધ	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	સ્વસ્થાનમાં તુલ્ય, શેષ વર્ણાદિ ૧૮ બોલમાં છટ્ટાણ
મધ્યમ કાળાવર્ણયુક્ત સ્કંધ	છટ્ટાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	ચૌઠાણવડિયા	વર્ણાદિ ૨૦ બોલમાં છટ્ટાણ
નોંધ : કાળા વર્ણની જેમ શેષ વર્ણાદિ ૧૮ બોલ માટે પણ સમજી લેવું.				

॥ પાંચમું પદ સંપૂર્ણ ॥

॥ પત્રવણા સૂત્ર ભાગ-૧ સંપૂર્ણ ॥

પરિશિષ્ટ-૧ :

વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

	વિષય	પદ	પૃષ્ઠ		વિષય	પદ	પૃષ્ઠ	
અ	અઓજ્ઞા	૨	૧૫૩	ખ	કલ્પોપપત્રક દેવો	૧	૧૦૮	
	અકર્મભૂમિજ મનુષ્ય	૧	૮૪		કિત્તર	૧	૧૦૮	
	અટ્ટાલક	૨	૧૫૩		કિંપુરુષ	૧	૧૦૮	
	અડયાલકોટ્ટુગરડયા	૨	૧૫૩		કુમારા	૧	૧૦૭	
	અણાણત્તા	૨	૧૧૫		કુલાર્ય	૧	૧૦૦	
	અણિત્થંથં સંઠાણ	૨	૧૮૫		કુહણ	૧	૫૨	
	અધર્માસ્તિકાય	૧	૮		ખાચફલિહા	૨	૧૫૩	
	અદ્વાસમય	૧	૮		ખંધા	૧	૧૧	
	અનુત્તરોપપાતિક	૧	૧૦૮		ખંધદેસા	૧	૧૧	
	અનંતર અસંસાર સમાપત્રક જીવ	૧	૨૮		ખંધ પદ્મ	૧	૧૧	
	અમૂઢ દષ્ટિ	૧	૧૦૨		ગ	ગર્ભજ	૧	૮૪
	અરૂપી અજીવ	૧	૭			ગુચ્ચ	૧	૫૧
	અવિસેસા	૨	૧૧૫			ગુલ્મ	૧	૫૧
	અસંપત્તા	૧	૩૮			ગ્રૈવેયક	૧	૧૦૮
	અસ્તિકાય	૧	૭		ગંડીપદ	૧	૭૯	
	અંતરદ્વીપજ મનુષ્ય	૧	૮૪		ગંધર્વ	૧	૧૦૮	
	આ	આકાશાસ્તિકાય	૧		૮	ચ	ચરમ-અચરમ	૩
આર્ય		૧	૧૦૦	ચર્મપક્ષી	૧		૮૦	
ઉ	આસાલિયા-આસાલિક	૧	૭૯	જ	જલરુહા	૧	૫૨	
	ઉપપાત	૨	૧૧૪		જલચરા	૧	૭૯	
એ	ઉપભુંહણ	૧	૧૦૨	જાઇ કુલકોડિ જોણિ	૧	૬૬		
	એકઠાણવડિયા આદિ હીનાધિકતા	૫	૩૭૯	જાતિ આર્ય	૧	૧૦૦		
ઐ	એકાસ્થિક વૃક્ષ	૧	૫૧	જિણવરિંદં	૧	૫		
	ઐષધિ	૧	૫૨	જ્યોતિષી દેવો	૧	૧૦૮		
ક	કઠોળ ધાન્ય	૧	૫૨	ઠ	ઠાણા	૨	૧૧૪	
	કરણ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત	૧	૩૭		તિર્યચ	૧	૭૯	
	કરણ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત	૪	૩૨૭	દ	દેવ	૧	૧૦૭	
	કર્મભૂમિજ મનુષ્ય	૧	૮૪		દોસુ ઉઢુ કવાડેસુ તિરિયલોય તટ્ટે	૨	૧૧૮	
	કલ્પાતીત દેવો	૧	૧૦૮	ધ	ધર્માસ્તિકાય	૧	૭	

	विषय	पृष्ठ	पृष्ठ		विषय	पृष्ठ	पृष्ठ
न	निर्विचिकित्सा	१	१०२		महावीरं	१	५
	निसर्गादि दश रुचि	१	१०१		महासोकखा	२	१५४
प	निशंकित	१	१०२	महोरग	१	८०	
	निष्काक्षित	१	१०२	महोरग देव	१	१०८	
प	पञ्जत्तग निस्साए	१	३८	य	यक्ष	१	१०७
	पञ्जवा	५	३७५	योनि अवस्था	१	६१	
	पञ्जवा	५	४२७	२	राक्षस	१	१०८
	पणगमट्टिया	१	३८	३	३पी अञ्जव	१	११
	पत्तेय सरीर	१	५१	३	३पी-अ३पी	५	४२७
	परमाणु	१	११	४	रोम पक्षी	१	८०
	परमाणु पुद्गलमां वशादि	१	१४	५	लता	१	५१
	पर्याप्ति	१	३६	६	लब्धि पर्याप्त-अपर्याप्त	१	३७
	पर्वक	१	५१	७	लब्धि पर्याप्त-अपर्याप्त	४	३२७
	परंपर असंसार समापत्रकञ्च	१	२८	८	वलय	१	५१
	परित-अपरित	३	२५८	९	वल्ली-वेला	१	५१
	परिविडिय सम्मत्त	३	३१८	१०	व्यंतर देवो	१	१०७
	पायालेसु	२	११७	११	ववगय जरामरणभए	१	४
	पिशाच	१	१०७	१२	वात्सल्यता	१	१०२
	पंडुमट्टिया	१	३८	१३	विततपक्षी	१	८०
	प्रभावना	१	१०२	१४	वृंत बंध	१	६०
ब	बहु भीजक वृक्ष	१	५१	१५	वैमानिक देवो	१	१०८
	बादर	१	३६	१६	सणखपदा	१	७८
	बिलेसु	२	११७	१७	समुद्ग पक्षी	१	८०
	भगवया	१	५	१८	समुद्घात	२	११४
ल	भवनपति देवो	१	१०७	१९	सयग्घि	२	१५४
	भाषार्थ	१	१०१	२०	साहारण सरीर	१	५३
	भुजपरिसर्प	१	८०	२१	स्वस्थान	२	११४
	भूत	१	१०७	२२	स्थिरिकरण	१	१०२
म	महज्जुइया	२	१५४	२३	सूक्ष्म	१	३६
	महड्डिया	२	१५४	२४	संखेज्जाइ जोणिप्पमुह सयसहस्साइ	१	३८
	महबला	२	१५४	२५	संभूच्छिभ मनुष्य	१	८३
	महाणुभागा	२	१५४	❖ ❖ ❖			
	महायसा	२	१५४				

ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્રીસીના શ્રુત સહયોગી દાતાઓ

: પ્રથમ આગમ વિમોચક :

માતૃશ્રી ચંપાબેન શાંતીલાલ પરષોત્તમદાસ સંઘવી તથા
માતૃશ્રી મૃદુલાબેન નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી ના સ્મરણ સાથે
સૌ. કુંદનબેન જયંતીલાલ શાંતીલાલ સંઘવી
શ્રી નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી
શ્રી રાજીવ જયંતીલાલ, શ્રી શૈલેશ નવનીતરાય, શ્રી હિરેન નવનીતરાય સંઘવી

શ્રુતાધાર

- માતૃશ્રી કુસુમબેન શાંતિલાલ શાહ
હસ્તે - સુપુત્ર શ્રી ઈપ્સિત - ડો. નીતા શાહ, શ્રી ભાષિત - દર્શિતા શાહ મુંબઈ
- માતૃશ્રી સવિતાબેન ડો. નાનાલાલ શાહ (હેમાણી)
સુપુત્ર શ્રી સતીષ - રશ્મિ શાહ, સુપુત્રી શ્રીમતી ડો. ભારતી - ડો. રશ્મિકાંત શાહ U.S.A.
- સાધ્વી સુબોધિકા (ભદ્રા) જૈન ટ્રસ્ટ, માતૃશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી)
બહેન-શ્રીમતી લતા શરદ શાહ, શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોદી આકોલા
- શ્રીમતી દત્તા ગિરીશ શાહ (પૂ. સુબોધિકાબાઈ મ. ના ભાઈ-ભાભી) સુપુત્ર
શ્રી મુંજાલ - વિજયા, શ્રી ભાવિન - તેજલ, સુપુત્રી નિવિશા મનીષ મહેતા U.S.A.
- પૂ. આરતીબાઈ મ. ના બહેનો - શ્રીમતી સરોજબેન જશવંતરાય દોમડિયા
શ્રીમતી હર્ષાબેન વસંતરાય લાઠીયા હસ્તે - શ્રી અલકેશ, શ્રી પ્રિયેશ, શ્રી હેમલ મુંબઈ
- માતૃશ્રી જયાબેન શાંતીલાલ કામદાર, માતૃશ્રી રમાબેન છોટાલાલ દફતરી
હસ્તે શ્રીમતી પ્રેમિલાબેન કિરીટભાઈ દફતરી U.S.A.
- ડો. ભરતભાઈ ચીમનલાલ મહેતા
સુપુત્ર-ચી. મલય, સુપુત્રી શ્રીમતી વિરલ આશિષ મહેતા રાજકોટ
- માતૃશ્રી વિજ્યાલક્ષ્મીબહેન માણેકચંદ શેઠ
સુપુત્ર શ્રી દિલસુખભાઈ શેઠ, શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ (શેઠ બિલ્ડર્સ) રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી રાજકોટ
- માતૃશ્રી હીરાગૌરી હરિલાલ દોશી, શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન નરેન્દ્ર દોશી
હસ્તે - નરેન્દ્ર - મીના દોશી, કુ. મેઘના, કુ. દેશના રાજકોટ

- માતૃશ્રી કાશ્મીરાબેન કાંતિભાઈ શેઠ
હસ્તે - શ્રીમતી હેતલ સંજય શેઠ, કુ. ઉપાસના, કુ. કીજલ રાજકોટ
- માતૃશ્રી જશવંતીબેન શાંતીલાલ તુરખીયા, શ્રીમતી ભાવના દિલીપ તુરખીયા
હસ્તે - દિલીપ એસ. તુરખીયા, સુપુત્ર - શ્રી પારસ - રિક્કિર તુરખીયા મુંબઈ
- માતૃશ્રી કિરણબેન પ્રવીણચંદ્ર દોશી
હસ્તે સુપુત્ર શ્રી નીરવ - તેજલ દોશી, કુ. પ્રિયાંશી, કુ. ઝીલ મુંબઈ
- માતૃશ્રી મંજુલાબેન છબીલદાસ ચૂડગર
હસ્તે - સુપુત્ર શ્રી કેતન - આરતી ચૂડગર, કુ. ધ્રુવી મુંબઈ
- શ્રી લક્ષ્મીચંદભાઈ જસાણી પરિવાર રાજકોટ
- શ્રી પ્રવિણભાઈ ગંભીરદાસ પારેખ મુંબઈ
- કુ. વિધિ ગિરીશ જોશી, કુમાર કુશાન ગિરીશ જોશી
હસ્તે - શ્રીમતી નીલાબેન ગિરીશભાઈ જોશી મુંબઈ
- શ્રી પરેશભાઈ સુમતીભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રી કિશોરભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રી રમેશભાઈ ગટુલાલ કામદાર ચેમ્બુર
- માતૃશ્રી લીલાવતીબેન નીમચંદ નથુભાઈ દોશી, સ્વ. કિશોરકુમાર નીમચંદ દોશી,
સ્વ. મૃદુલા કુંદનકુમાર મહેતા. હસ્તે - હર્ષદ અને કુમકુમ દોશી કલકત્તા
- માતૃશ્રી તારાબેન મોદી કલકત્તા
- માતૃશ્રી મધુકાંતાબેન નંદલાલ ભીમાણી
હસ્તે - શ્રી રાજેશભાઈ ભીમાણી કલકત્તા
- માતૃશ્રી કીકીબેન દેસાઈ, હસ્તે - શ્રી શૈલેશભાઈ-મીનાબેન દેસાઈ મુંબઈ
- શ્રી અંજલભાઈ ઢાંકી મુંબઈ
- ગુરુભક્ત રાજકોટ
- શ્રી હેમેન્દ્રભાઈ પૂજાણી
- માતૃશ્રી ચંપકબેન શશીકાંતભાઈ મહેતા, હસ્તે - સુપુત્રી શ્રી કિરીટ-અરૂણા,
શ્રી અજય - નીતા, શ્રી કમલેશ - દિવ્યા, સુપુત્રી - નિરૂપમા - નિરંજન દોશી મુંબઈ
- માતૃશ્રી નર્મદાબેન રૂગનાથ દોશી, હસ્તે - શ્રી કાંતીભાઈ રૂગનાથ દોશી કલકત્તા
- શ્રી હેમલતાબેન નટવરલાલ માણીયાર વડોદરા
- માતૃશ્રી અમૃતબેન ભગવાનજી અવલાણી પરિવાર
હસ્તે - શ્રી રમણીકભાઈ ભગવાનજી અવલાણી કલકત્તા
- શ્રી કેશવજીભાઈ શાહ પરિવાર કલકત્તા

શ્રુત અનુભોદક

- શ્રીમતી ડો. ભારતીબેન - ડો. રશ્મિકાંત કાંતીલાલ શાહ U.S.A.
- શ્રીમતી લતાબેન - શ્રી શરદભાઈ કાંતીલાલ શાહ U.S.A.
- શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોદી, શ્રીમતી જીમિતા હિરેન મોદી,
શ્રીમતી ડો. શ્રુતિ મહેશ વર્મા, શ્રીમતી ભવિતા જયંત ઈંગળે આકોલા
- શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી પ્રાણ મહિલા મંડળ, હસ્તે - અધ્યક્ષા સૌ. હર્ષાબેન મોદી આકોલા
- માતૃશ્રી નિર્મળાબેન લાલચંદ ભરવાડા કોલ્હાપુર
- શ્રી પરેશભાઈ રમેશચંદ્ર સુતરીયા મુંબઈ
- માતૃશ્રી સુશીલાબેન કાંતીલાલ પંચમીયા મુંબઈ
- શ્રી મીનાબેન હરીશભાઈ દેસાઈ કલકત્તા

શ્રુત સદસ્ય

- શ્રી પારિતોષ આર. શાહ મુંબઈ
- શ્રીમતી રાજુલ રજનીકાંત શાહ મુંબઈ
- જૈન જાગૃતિ સેન્ટર વાશી (મુંબઈ)
- શ્રી મુકુન્દ આર. શેઠ મુંબઈ
- શ્રી કેતનભાઈ શાહ મુંબઈ
- શ્રીમતી ગુણવંતીબેન પ્રફુલ્લચંદ્ર દોમડીયા મુંબઈ
- શ્રી સુધીરભાઈ પી. શાહ મુંબઈ
- શ્રી રાજેશ કલ્યાણભાઈ ગાલા મુંબઈ
- શ્રીમતી મૃદુલાબેન નવનીતરાય સંઘવી મુંબઈ
- હસ્તે - સૌ. હીના શૈલેશ સંઘવી, સૌ. સોનલ હિરેન સંઘવી કલકત્તા

ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା

ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା

ଆମେ ଶୁଣିବା

ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା ଆମେ ଶୁଣିବା

ଆମେ ଶୁଣିବା

PARASDHAM

Vallabh Baug Lane, Tilak Road,
Ghatkopar (E), Mumbai - 400 077.

Tel : 32043232.

www.parasdham.org
www.jainaagam.org